НАТАН МАЛЛАЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

(Энг қадимги даврдан XVII асргача)

«Kafolat print company» нашриёти
Тошкент – 2021 йил

УЎК 821.512.133.09(091)
КБК: 83.3г(5Ў)
М 22
Маллаев, Натан.
Узбек адабиёти тарихи / [Матн] : Тошкент: «Kafolat print company», 2021 – 544 б.

Нашрга тайёрловчилар:
Ҳамиджон Ҳомидий,
филология фанлари доктори, профессор

Озода Тожибоева,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
Масъул муҳаррир:

Асрор Самад

Ношир:
Эркин Юсупов

Мазкур китобда энг қадимги даврлардан бошлаб XVII асргача бўлган даврдаги узбек адабиётининг ривожланиш босқичлари, бой тарихи, халқ оғзаки ижоди, адибларнинг ҳаёти ва адабий мероси, қардош халқлар адабиёти билан ҳамкорлик алоқалари, анъана ва ижодий таъсир масалалари ҳақида кенг маълумотлар берилган. Муайян давр адабиётининг юксалишига асос бўлган шароит, ижтимоий-сиёсий ҳаёт, илм-фан, адабий муҳит тарихий шахслар фаолияти мисолида ёритилган. Асарлардан олинган адабий парчалар илк бора муаллиф томонидан илмий-танқидий матнлар, янги нашрлар билан киёсланган ҳолда китобга киритилган. Натижада, узбек китобхонига узбек адабиётининг тарихи, ютуқлари ва адабий меросимиз буйича атрофлича билим олиш имконияти тақдим этилган.

Китоб филолог мутахассислар, олий укув юртининг филология факультети талабалари ва кенг китобхонлар оммасига мулжалланган.

УУК 821.512.133.09(091)
КБК: 83.3г(5Ў)

ISBN 978-9943-988-83-5

© «Kafolat print company», 2021 й.
© Н. Маллаев, 2021 й.

Нашрга тайёрловчилардан

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фанлари доктори, профессор Натан Муродович Маллаевнинг "Ўзбек адабиёти тарихи" дарслиги 1963 йили яратилган. Бу даврда ўзбек адабиёти тарихининг кўп намуналари ҳали нашр этилмаган, оммалашмаган эди. Шунинг учун китобни ёзишда муаллиф таҳлилга жалб этилган далилларнинг аксариятини қўлёзма матнлардан, тошбосма нусхалардан сайлаб, саралаб олишга мажбур бўлган. Жумладан, "Қутадғу билиг", "Ҳибат ул-ҳақойиқ"лардан келтирилган парчалар, Хожа ҳикоялари, Фоний ғазаллари дастхатлардан олиниб, таҳлил қилинган. Шу боис ҳам у бор бадиий асарларни дастур асосида саралаб, умумлаштириб, бир тизимга солиб ёзилган дарсликгина эмас, муайян илмий қимматга эга асар бўлди. Ана шу фазилати туфайли у барқарор дарслик сифатида "яқин 40 йил давомида филолог мутахассисларнинг бир неча авлодини тарбиялаб етиштиришга хизмат қилди" *(Профессор Бегали Қосимов)*.

Маълумки, шўролар даври ҳокимияти даврида яратилган ҳар қандай асар давр руҳига мос бўлиши, ўзида коммунистик мафкура ғояларини мужассам этиши шарт эди. "Ўзбек адабиёти тарихи" муаллифи ҳам ана шу мезонга қатъий риоя қилган. Биз дарсликни нашрга тайёрлаш жараёнида ана шу руҳни бартараф этишга интилдик. Натижада, "диний-мистик адабиёт", "феодал, сарой клерикал адабиёти", "адабиётда синфийлик", "партиявийлик", "сарой шоирлари" сингари кўплаб замон билан боғлиқ тушунчалар қисқартирилди, ибора ва сўзлар ислоҳ қилинди. Бунда муаллифнинг таҳлил усули, услуби сақланишига эътибор қаратилди. Ана шу ният тақозоси ўлароқ ортиқча таҳрир, айрим бўлимларни қайта ёзишдан ўзимизни тийдик. Шунинг учун биздан ўтиб кетган баъзи етишмовчиликлар бўлса китобхонлардан узр сўраймиз.

Китобдаги маълумотлар ўз даврида катта янгилик бўлиб, бугун ҳам илмий қимматини йўқотмагани, кейинги дарсликлар учун асос вазифасини ўтагани яхши маълум. Шу мақсадда олим хотирасини абадийлаштириш мақсадида ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш ва тарғиб қилишдаги меҳнатларини эъзозлаб, 2022 йил нишонланадиган Натан Муродович Маллаев таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан нашрга тайёрланди.

Ҳамиджон Ҳомидий,
Озода Тожибоева

Кириш

Адабиёт тарихи фани бадиий адабиётнинг тарихий тараққиёт жараёнини ўрганади ва ўргатади. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, маданияти, санъати ва адабиёти бор. Шунга кўра, адабиёт тарихи маълум бир халқнинг — шу адабиётни яратган халқнинг номи билан аталади.

Ҳар бир халқ, унинг катта-кичиклигидан қатъи назар, жаҳон маданияти хазинасига ўз ҳиссасини қўшади. Шунга кўра, алоҳида халқларнинг номи билан аталган адабиётлар тарихи айни чоғда умумжаҳон адабиёти тарихининг ажралмас бир қисмидир.

Ўзбек халқи қадимий ва бой маданиятга эга булган халклардан биридир. У жаҳон илм-фани, санъати ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди, буюк олимлари, санъаткорларини ва ёзувчиларини етиштирди, бошқа халқлар билан яқиндан маданий алоқада бўлди.

Ўзбек халқи маънавий маданиятининг катта ва ажралмас бир қисми ўзбек адабиётидир.

Ўзбек адабиёти тарихи предмети

Ўзбек адабиёти тарихи ўзбек халқининг қадим замонлардан бошлаб ҳозирги кунга қадар яратган бадиий адабиётини ўз ичига олади.

Ўзбек адабиёти турли хил ва жанрдаги бадиий асарларни уз ичига олади. Лирика ва эпос ўтмиш ўзбек адабиётининг асосий хилларидир. Ғазал, мухаммас, мусаддас, нома, рубоий, достон, масал, ҳикоя ва бошқалар кенг тарқалган адабий жанрлардир. Ўзбек адабиёти тарихи турли адабий хил ва жанрларнинг шаклланиши ва ривожланиши тарихи хамдир.

Ўтмиш ўзбек адабиёти бир қатор мемуар ва тарихий асарларни ҳам уз ичига олади. “Бобурнома” (Бобур), ”Шажарайи турк”, “Шажарайи тарокима” (Абулгозий), “Фирдавс ул-иқбол” (Мунис ва Огаҳий) ва бошқалар шулар жумласидандир. Чунки уларда тарихий воқеалар купинча бадиий тил воситасида ифодаланади, бадиий лавҳалар ва шеърлар уларга янада купроқ бадиий тус беради.

Ўзбек адабиёти тарихи “Тоҳир ва Зуҳра”, “Буз ўғлон”, “Юсуф Аҳмад”, “Китоби подшо Жамшид”, “Қиссайи Фарҳод-у Ширин” каби халқ китобларини ҳам уз ичига олади. Бу асарлар фольклорда вужудга келган, китобий адабиётга яқинлаштириб қайта ишланган ёки ёзма адабиётда пайдо булиб, кейинчалик халқ ижоди услубида ишланган асарлардир. Шунга кўра, халқ китоблари фольклористиканинг ҳам, адабиёт тарихининг ҳам предметидир.

Таржима адабиёти ҳам ўзбек адабиёти тарихининг мухим бир қисмини ташкил этади. Ўзбек халқи асрлар давомида бир қанча

халқлар билан, Ўрта Осиё ва Қозоғистон, Кавказ ва Россия, Греция ва Эрон, Ҳиндистон ва Арабистон ҳамда бошқа ўлкаларнинг халқлари билан яқин иқтисодий ва маданий алоқада бўлди. Натижада ана шу алоқаларнинг меваси сифатида таржима адабиёти вужудга келди. Ўзбек тилига тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, араб, рус ва бошқа халқларнинг кўп бадиий асарлари ва тарих китоблари таржима қилинди. "Хусрав ва Ширин", "Ҳафт пайкар" (Низомий), "Гулистон", "Бўстон" (Саъдий), "Баҳористон", "Юсуф ва Зулайхо", "Саломон ва Абсол" (Жомий), "Шоҳ ва Гадо" (Ҳилолий), "Калила ва Димна" (аслида, ҳинд эпоси), "Минг бир кеча" (араб эртаклари), "Равзат ус-сафо" (Мирхонд), "Бадоеъ ул-вақое" (Восифий) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Таржима адабиёт халқлар ўртасидаги алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилади, ўзбек халқини бошқа халқларнинг бадиий ижоди билан таништиради. Шу билан бирга, таржима асарларнинг кўпи аниқ тарихий шароитнинг эҳтиёжи, талаби ҳамда ўзбек ёзма адабиёти ва халқ оғзаки ижоди тажрибалари асосида бирмунча ўзгартирилган ва янгиликлар киритилган, ижодий қайта ишланган асарлардир. Қутб (XIV) таржима қилган "Хисрав ва Ширин" (Низомий), Хиромий (XIX) таржима қилган "Чор дарвеш", "Тўтинома" ва бошқалар шу хилдаги эркин таржима асарлардир.

Бу курс ўзбек адабиёти намоёндалари ижодини, уларнинг асарларини таҳлил қилиб ва ғоявий-бадиий қимматига баҳо бериб, бадиий адабиёт ёзма адабиёт билан халқ оғзаки ижоди ўртасидаги адабий ҳамкорликни ёритиши, ўргатиши керак. Шунингдек, бу курс ўтмиш адабиёти анъаналари давом эттирилишига ва ривожлантирилишига ёрдам бериши лозим.

Ўзбек адабиёти тараққиёт босқичлари

Адабиёт тарихнинг ажралмас бир қисмидир. Бадиий адабиётнинг тараққиёти жамиятнинг умумий тараққиёти билан узвий боғликдир. Ўзбек адабиёти тарихини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш, асосан, XX асрнинг бошларида бошланди. Илм-фан ўзбек адабиёти тарихини ўрганиш соҳасида мислсиз катта муваффақиятларга эришди ва эришиб бормоқда. Бироқ ҳали ўрганилмаган ёки ҳозирча кам ўрганилган ёдгорликлар ва масалалар ҳам оз эмас. Араб ва мўғул босқинчилари истилоси ҳамда даҳшатли урушлар жуда кўп маданият ёдгорликларини, жумладан, адабиёт асарларини ҳам емириб ташлади, йўқотиб юборди. Бу ҳолат айрим тарихий даврлар (масалан XIII аср) адабиётининг тўла манзарасини ёритиш, уларни кенг тасаввур қилиш имконини бермайди. Буларнинг барчаси, шубҳасиз, адабиёт тарихини даврлаштириш масаласини ниҳоятда қийинлаштиради. Ўзбек адабиёти тарихини даврлаштириш бўйича содир бўлган айрим хатоликлар,

жумладан, баъзи босқичларни сунъий ёки бир ёқлама номлар билан аташ ҳодисалари ҳам шу билан изоҳланади. Лекин, бунга қарамай, ўзбек адабиёти тарихини, бир томондан, жамиятнинг умумий тараққиёт қонунларини, ўзбек халқининг тарихан ташкил топиши ҳамда унинг ижтимоий-сиёсий ҳаётидаги тараққиёт босқичларини; иккинчи томондан, адабиёт тарихи тараққиётининг ўзига хос хусусиятларини; бадиий адабиётнинг ижтимоий-эстетик моҳияти ва функциясининг тараққий этиши, адабий оқимлар ургасидаги кураш, адабий услуб, адабий хил ва жанрларнинг усиши ҳамда бадиий суз санъатининг бошқа жиҳатлари такомилига хос хусусиятларини кузда тутиб, қуйидаги асосий тараққиёт босқичларига бўлиш мумкин:

1.Энг қадимги адабий ёдгорликлар.

2.X-XIII асрлар адабиёти.

3.XIII аср ва XIV аср бошларидаги адабиёт.

4.XIV аср ўрталаридан XVII асргача булган адабиёт.

5.XVII асрдан XIX асргача бўлган адабиёт.

6.XIX асрнинг иккинчи ярми ва XX аср бошларидаги адабиёт.

Айрим босқичларни яна ички босқичларга ҳам ажратиш мумкин.

Энг қадимги адабий ёдгорликлар Ўрта Осиё территориясида қадим замонларда яшаган ҳамда ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг асосий этник қатлами бўлган элат ва қабилаларнинг айримлари, айни чоғда, қўшни халқларнинг ҳам адабий ёдгорликларидир. Бу ёдгорликлар ҳозир марказий Осиё ҳудудида яшаган барча халқларнинг муштарак маданий ёдгорликларидир. X—XII асрлардаги туркий тилдаги адабиёт Марказий Осиё ва Шарқий Туркистон туркий халқларининг муштарак адабий меросидир.

Ўзбек адабиёти тарихининг ўрганилиши

Ўзбек адабиёти тарихида илм-фаннинг турли соҳаларида улмас асарлар, буюк кашфиётлар яратиб, жаҳон илм-фани тараққиётига катта ҳисса қўшган ўзбек халқи адабиётшунослик соҳасида ҳам маълум ютуқларни қўлга киритди, тажриба туплади. Адабиёт назарияси ва адабиёт тарихига, хусусан, поэтикага доир бирмунча ишлар қилинди. Бадиий асарлар матни асосида луғат китоблари тузилди, вазн, қофия ва бошқа масалалар буйича адабиёт назариясига доир асарлар яратилди, тазкира —антология, мажмуа ва баёзлар ишланди ва ҳоказо. Навоийнинг "Мезон ул-авзон", "Мажолис ун-нафоис", "Рисолаи муаммо" асарлари, Бобурнинг аруз рисоласи, Фазлийнинг "Мажмуаи шоирон" ва Табибийнинг "Мажмуат уш-шуаро" китоблари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бундай асарлар ўз даврининг адабиётшунослиги, эстетик тафаккури тараққиётига маълум ҳисса бўлиб қўшилди. Шу билан бирга, турли хил тарих китобларида, мемуарларда ва, хусусан, бадиий асарларда, қисман бўлса-да, адабиёт

назарияси ва адабиёт тарихига доир фикр-мулоҳазалар, маълумотлар берилган. Буларнинг барчасидан танқидий фойдаланиш ўзбек классик адабиётини ўрганиш ва ёритишга хизмат қилади. Форс, тожик ва араб тилларида ёзилган адабиётшунослик асарлари эса ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги алоқаларни, муштарак масалаларни ўрганиш ва ёритишга маълум даражада ёрдам беради.

Ўтмиш шарқшунослиги ҳам ўзбек классик адабиёти масалалари билан шуғулланди. Рус ва Ғарб шарқшунослари аниқ маълумотлар тўплаш, библиография тузиш, матншунослик ишлари олиб бориш, турли асарларни нашр этиш ва бошқа масалалар юзасидан маълум муваффақиятларга эришдилар. Бунга рус олими М.Никитскийнинг Навоий ҳаёти ва фаолиятига бағишланган илмий асарини, француз олими Катрмернинг "Мухокамат ул-луғатайн"ни нашр этиши ва бошкаларни мисол қилиб келтириш мумкин.

М.Белен, Э.Браун ва бошқалар ўзбек адабиётини "эрон адабиётининг меваси" деб қарайдилар. "Эрон адабиёти"га эса эрон халки адабиётидан ташқари, турли халқлар томонидан форс-тожик тилида яратилган барча адабиётларни киритиб юборадилар. Уларнинг даъво қилишича, Яқин ва Ўрта Шарқ адабиёти тараққиётида муҳим рол ўйнаган улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Навоий "Эрон адабиётининг таржимони" эмиш. Ўтмиш айрим рус шарқшунослари ҳам шундай хатоларга йўл қўйган эдилар.

Ўзбек адабиёти тарихи эндиликда ўрта ва олий ўқув юртларининг ўқув режасидан кенг ўрин олди. Ўрта ва олий мактаб ўзбек адабиёти тарихи курсини ўқитиш соҳасида катта тажриба тўплади.

ЭНГ ҚАДИМГИ АДАБИЙ ЁДГОРЛИКЛАР

ҚАДИМГИ МАДАНИЯТ

Қадимги Марказий Осиёнинг тарихи ва маданияти ҳақида грек, хитой, ҳинд ва арман тарихчиларининг китобларида, Авесто, Бехистун, Бундахишн, Ўрхун-Энисей ёдгорликлари каби турли манбаларда, Беруний, Наршахий ва бошқа олимлар ҳамда тарихчиларнинг асарларида кўпгина қимматли маълумотлар сақланиб қолган. Тарих фани бу манбалардан кенг фойдаланиш билан бирга, моддий ва маънавий маданият бойликларини қидириб топиш, уларни текшириш ва ўрганиш соҳасида жуда катта муваффақиятларга эришиб, қадимги Марказий Осиёни тобора кенгроқ ва тўлароқ ёритиб бормоқда. Эндиликда қадимги Марказий Осиёнинг ижтимоий тараққиёти, хўжалик ҳаёти ва антик маданияти каби масалалар хийла ойдинлашиб қолди. Марказий Осиё халқларининг куп томлик тарих китоблари, қадимги маданиятга доир фундаментал тадқиқотлар вужудга келди.

Олимлар асрлар мобайнида инсон қадами тегмаган қум ва чўллар бағрида, харобаларда Марказий Осиёнинг қадимги моддий ва маънавий маданияти ёдгорликларини излаб топдилар ва топмоқдалар. Археологик қидириш ишларидан, айниқса С.П.Толстов раҳбарлигидаги Хоразм экспедицияси, Я.Ғуломов ва В.А.Шишкин раҳбарлигидаги Қуйи Зарафшон ёки Варахша экспедицияси, М.Е.Массон раҳбарлигидаги Термиз ва Жанубий Туркманистон экспедициялари, А.Ю.Якубовский ва М.Н.Дьяконовлар раҳбарлигидаги Тожикистон экспедицияси, А.Н.Берштам раҳбарлигида Еттисув ва Помирда ўтказилган экспедициялар, К.И.Альбаумнинг Болаликтепа (Сурхондарё)даги қазилмалари, Афросиёб обидалари, кейинги йилларда топилган палеолит ва неолит даврига доир янги ёдгорликлар, Г.А.Пугаченкова, Л.Э. Ремпель, Л.Н. Гумилев, С.Г. Кляшторний, Д.Н. Лев, А. Асқаров, У.Исломов, Ҳ.Зияев, А.Муҳаммаджонов, Р.Сулаймонов, К.Шониёзов ва бошқа олимларнинг тадқиқотлари катта аҳамиятга эга бўлди. Бу экспедицияларда археологлар ва тарихчилар билан бирга архитекторлар, этнографлар ва бошқа соҳалардаги олимлар ҳам фаол иш олиб бориб, қадимги Марказий Осиё маданиятини ёритишга катта ҳисса қўшдилар ва қўшмоқдалар.

Марказий Осиё халқларининг қадимги ота-боболари

Марказий Осиё кишилик маданияти тарихининг энг қадимий бешикларидан биридир. Археологик қазилмалар Марказий Осиёда эрамиздан кўп минг йиллар илгари одамлар яшаганини кўрсатади.

Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаги Марказий Осиёнинг иқтисодий-географик ва этнографик карталари Бактрия, Хоразм, Суғдиёна, Марғиёна, Парфия, Амударёнинг қуйи оқими, Зарафшон воҳалари, Паркана (Фарғона) ва бошқа жойларни ўз ичига олади. Бу жойларда турмуш маданияти ва тили жиҳатидан ҳали бир-биридан

катта фарқ қилмаган турли қабила ва элатлар: массагетлар, хоразмийлар, сўғдлар, парфянлар ва бошқалар яшар эди. Булар кўчманчи-чорвачилар ҳамда аллақачонлар утроқ-деҳқончиликка утган аҳоли эди. Кўчманчилик билан ўтроқлик ёнма-ён ва аралаш ҳолда давом этар эди.

Мана шу қабила ва халқлар ҳозирги Марказий Осиё халқларининг энг қадимги ота-боболари бўлиб, узоқ тарихий жараён давомида бу қабила ва халқлар ўзаро ҳамда бошқа бир қанча қабила ва халқлар билан аралашиб, чатишиб, ҳозирги Марказий Осиё халқларини вужудга келтирди. Қадимги Марказий Осиё аҳолисининг ижтимоий-иқтисодий тарихи ва маданияти ҳозирги Марказий Осиё халқларининг илк тарихи ва маданиятидир.

Марказий Осиёда ибтидоий жамоа тузуми давридаёқ овчилик ва балиқчилик, кейин эса чорвачилик билан деҳқончилик пайдо бўла бошлаган эди. Дарёлар ва кўллар ўлкаси бўлган Марказий Осиёда деҳқончилик дастлаб тошқин сувлардан фойдаланиш асосида тоғларнинг ён бағирларида, сойлик жойларда ривожланган. Бироқ жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёти деҳқончиликда сунъий суғоришдан кенг фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолади. Она уруғидан ота уруғига ўтиш давридаёқ уруғ ва қабилалар сойлар ва сел оқимининг этакларида, катта дарёларнинг ён тармоқлари тошган жойларда кўлчалар барпо этиш йўли билан сунъий суғориш усулидан фойдалана бошладилар. Амударё, Зарафшон, Фарғона сойи каби катта дарё ва сойларнинг қуйи ҳавзаларида сунъий суғориш анча гараққий этди, дарёларнинг қуриб бораётган эски тармоқлари бўйлаб каналлар қазилди. Буларнинг барчаси йирик қабила иттифоқлари ва давлатларнинг пайдо бўлиши билан бирга содир бўлди. Мамлакат ичкарисидаги аҳолидан ўлпон ва солиқ олиш иши билан шуғулланувчи девон (муассаса) билан бирга, бегона қабила ва халқларни талаш билан шуғулланувчи ҳамда канал қазиш, тўғонлар қуриш, суғориш шахобчаларини тозалаш, мудофаа иншоотлари қуриш каби жамоатчилик, хўжалик ишларига аҳолини сафарбар қилувчи Шарқдаги ҳокимиятларга хос девонлар вужудга келди.

Хўжалик ҳаётининг тараққий этиши дарёларга ва улардан сунъий суғориш усули билан фойдаланишга боғлиқ бўлиб қолди. Шунинг учун ҳам Геродот Мисрни «Нил гуҳфаси» деганидек, тарихчи Истахрий: «Хоразм – бутун манфаатини Жайҳун (Амударё)дан топган мамлакат», – деган эди.

Қадимги Марказий Осиёда қишлоқ хўжалиги билан бирга шаҳарлар ҳаёти, ҳунармандчилик, кончилик ва бошқалар ҳам тараққий этган. Йирик шаҳарлар, мустаҳкам кўрғон ва истеҳкомлар пайдо бўлди. Мароқанд (Самарқанд), Кирополь (ҳозирги Ўратепа) ва бошқалар шулар жумласидандир. Археологик материаллар ва ёзма манбалар аҳолининг конларда ишлаганини, мис ва темир эритиш билан, металлардан турли хил ҳарбий ва меҳнат куроллари ясаш билан, кемасозлик, тўқувчилик, бинокорлик, заргарлик ва бошқа ишлар билан шуғулланганини, яқин ва узоқ ўлкалар билан савдо-сотиқ ишлари олиб борганини кўрсатади. Шу билан бирга, аҳоли, хусусан Фарғона водийсидаги аҳоли нефтдан ҳам фойдаланган.

Геродот массагетлар ҳақида: «Улар отлиқ ва пиёда жанг қиладилар, бу икки хил жанг усулини биладилар; улар ўқ-ёй, найза ва дудама калта қилич билан қуролланганлар. Бу қуролларни улар жездан ясайдилар, бош кийимлари, камарлари ва боғичларини олтин билан безайдилар. Отларнинг кўкрак қалқонини жездан ясайдилар. Юган, сувлуқ ва бошқа от жабдуқларига ҳам олтин қадайдилар. Темир билан кумушни улар мутлақо ишлатмайдилар, чунки уларнинг мамлакатида олтин билан мис ниҳоятда кўп бўлиб, темир билан кумуш мутлақо йўқдир»,– деб ёзади.

Жамиятнинг таназзули чукурлашиб бориши билан сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик ҳам, шаҳарлар ҳаёти ҳам заифлаша бошлади. Йирик шаҳарлар ўрнини кичик шаҳарлар олди. Ҳукмроннинг арки (кўҳандиз) атрофида шаҳристон – аҳоли яшайдиган жой пайдо бўлади, вақт утиши билан шаҳристон торлик қилиб, унинг атрофида работлар қурила бошлайди. Бу шаҳарларда ҳам, худди антик шаҳарлардаги сингари, аҳоли ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқа ишлар билан шуғулланар эди.

Қадимги Марказий Осиёда турли культ ва динлар мавжуд эди. Табиат ҳодисаларига нисбатан дуалистик қараш, уларни яхши ва ёмон, дўст ва душман кучларга ажратиш заминида Митра (қуёш худоси), Анахита (ер-сув маъбудаси) ва бошқа культлар пайдо бўлади. Бу культлар эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда вужудга келган зардуштийлик динига қўшилиб кетади. Қадимги Марказий Осиёда, қисман бўлса-да, Эллин худолари (Зевс, Афина, Посейдон, Аполон ва бошқалар) культи, будда дини (буддизм), моний дини (манихеизм), насоро (несториан) христианлиги, яҳудий дини ва бошқалар тарқалган эди. Араб халифалари истилосидан кейин ислом дини асосий дин бўлиб қолади.

Тил ва ёзув Эрамиздан аввалги биринчи минг йилликда Марказий Осиё аҳолисининг кўпчилиги эрон тиллари группасига кирувчи диалект ва шеваларда гаплашар эди. Грек тарихчиси Страбон Бактрия, Суғдиёна, Эрон ва Мидия аҳолисининг тили бир-бирига ўхшаганини қайд қилгани каби, Хитой сайёҳи Си-Ма Цян (эрамиздан аввалги II-I асрлар) ҳам Давон (Фарғона)дан то Парфиягача бўлган территорияда яшаган қабила ва халқларнинг бир-бирларининг тилларини тушунишини таъкидлайди. Эрон тиллари группасига кирувчи лаҳжалар Грек-Бақтрия давлати ҳукмронлиги даврида ва Марказий Осиё аҳмонийлар томонидан истило килинган даврда ҳам сақланиб қолади, ривожланиб боради. Бироқ Бақтрия шоҳлари саройида давлат тили сифатида маҳаллий тиллар эмас, балки грек тили қўлланилар эди.

Кейинроқ Марказий Осиё ҳудудида туркий тиллар группаси ҳам кенг тарқала бошлайди. Бу жараённинг бошланиши Марказий Осиёга хуннларнинг кўчиб кела бошлаши билан боғлиқдир. Ёзма манбаларда Марказий Осиё чегараларида хуннларнинг пайдо бўлиши биринчи марта эрамиздан аввалги II асрда эслатиб ўтилади. Хуннлар аввал бошлаб Марказий Осиёнинг кенг чўлларида ташкил топган йирик қабила иттифоқи бўлиб, кўп олимларнинг фикрига кўра, улар Олтой оиласининг туркий

группасига кирувчи тилларда гапирганлар. Бироқ, шу билан бирга, хунн қабила иттифоқига кирган қабилаларда Олтой оиласининг мўғул ва тунгус группаси тиллари ҳам маълум даражада қўлланилган бўлиши керак, деб фараз қилинади.

Хуннлар эрамиздан аввалги II–I асрларда Еттисувга ва Сирдарё бўйидаги чулларга кучиб келиб, аста-секин маҳаллий халқ ва қабилалар билан – скиф-массагетлар билан чатишиб кета бошлайдилар. Шу даврдан бошлаб Марказий Осиёда туркий тиллар группаси кенг тарқалади ва турк хоқонлиги давлати даврида Шимолий Енисейдан тортиб Мўғулистонга қадар чўзилган территорияда асосий тиллардан бири бўлиб қолади, эрон тиллари группасига кирган тилларда сўзлаган айрим қабила ва халқлар туркий тилларда сўзловчи халқлар билан чатишиб кетиб, туркий тилларда сўзлай бошлайдилар[1].

Эрон тиллари группаси турли диалект ва шевалардан иборат бўлгани каби, туркий тиллар группаси ҳам хилма-хил диалект ва шеваларни ўз ичига олар эди. Буни биз Ўрхун-Енисей ёдгорликларида ҳам яққол кўрамиз. Бу диалект ва шевалар ўзаро ва, шу билан бирга, эрон тиллари группаси, мўғул тиллари группаси ва бошқа гуруҳлардаги тиллар билан чатишиб, аралашиб кетади. Узоқ тарихий жараён давомида қадимги эрон тиллари гуруҳидаги тиллар заминида кейинчалик тожик, форс ва бошқа тиллар шаклланган каби, қадимги туркий тиллар группасидаги тиллар заминида ўзбек, уйғур, туркман, қирғиз ва бошқа туркий тиллар вужудга келди. Эрон тиллари гуруҳидаги тил Марказий Осиёда, асосан, ҳозирги Тожикистон ҳудуди аҳолисининг тили бўлиб қолди. Шу билан бирга, бу тил асрлар мобайнида Фарғона, Сўғд ва Хоразмда ҳам сақланиб қолди (масалан, Жанубий Хоразмда XIII-XIV асрларга қадар сақланди). Ҳозирги кунгача Тожикистонда ўзбек аҳолиси яшайдиган бир қанча туманлар бўлгани каби, Ўзбекистонда ҳам тожик аҳолиси яшайдиган кўпгина туманлар бор.

Туркий тиллар гуруҳидаги тилларда сўзловчи халқлар билан эрон тиллари гуруҳидаги тилларда сўзловчи халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар узлуксиз давом этиб ривожланиб борганидек, икки гуруҳдаги тиллар ҳам ўзаро алоқада бўлиб, бир-бирига кучли таъсир этади. Бу ҳолат, хусусан, ўзбек ва тожик тиллари мисолида равшан кўринади.

Марказий Осиё халқлари ёзувининг тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. Эрамиздан олдинги биринчи минг йиллик ўрталарида Эрон, Марказий Осиё ва бошқа ўлкаларда оромий ёзуви кенг тарқала бошлайди. Александр Македонский истилосидан кейин эса Марказий Осиёга грек ёзуви ҳам кириб келади. Оромий ёзуви, грек ёзуви ва форсий миххат маълум даврлар мобайнида асосан маъмурий ҳужжатларда қўлланилади. Эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида аста-секин оромий ёзуви негизида бир қатор маҳаллий ёзувлар вужудга кела бошлайди. Авесто, хоразм, сўғд, кушан, рун (Ўрхун-Энисей), уйғур ёзуви ва бошқа ёзувлар шулар жумласидандир.

[1] Қадимги туркlар тарихи. Л.Н.Гумилевнинг "Древние тюрки" (Изд. "Наука", М., 1967) асарида биринчи манбалар асосида кенг ёритилган.

Авесто ёзуви эрамиздан аввалги V асрда вужудга келган деб тахмин қилинади. Марказий Осиёда узоқ асрлар давомида қулланган ёзувнинг асосий тури – хоразм ва суғд ёзувлари ҳам жуда қадимги даврларда пайдо булган.

Хоразм ёзуви оромий ёзувининг энг қадимги анъаналарини сақлаб қолган ёзувдир. Бу ҳол унинг Марказий Осиёдаги бошқа ёзувлардан хийла бурун шаклланганига далил була олади. Хоразм экспедицияси Қуйқирилган қалъада эрамиздан аввалги III асрга доир ёдгорликларни топди. Кейинги асрларга (VIII асрга қадар) мансуб булган турли ёдгорликлар (тангалар, муҳрлар, ҳужжатлар, санъат асарлари, уй-рузғор буюмлари ва бошқалар) ҳам анчагина топилди.

Суғд ёзувининг энг қадимги намунаси Тали Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган булиб, эрамиздан аввалги биринчи асрнинг охирларига тааллуқлидир. Бу ёзувнинг турли асрларга доир ёдгорликларидан суғд календари ва «Муғ қалъа»да топилган 80 та ҳужжат ва тангалар алоҳида қиммат эга.

Суғд ёзуви билан олдинма-кейин пайдо булган кушан ёзувининг ҳам айрим намуналари бизгача етиб келган.

Булардан ташқари, Ҳиндистонда кенг қулланилган карошти ёзувининг ҳам Кушанлар даврида (I-IV асрлар) Марказий Осиёда бирмунча татбиқ қилингани маълум. Марказий Осиё, умуман, «Кушан маданияти»нинг йирик учокларидан бири булган. Фанда «Урхун-Енисей» ёки «туркий рун» деб номланган ёзув эрамизнинг биринчи асрларида (V асргача) вужудга келди. У Шимолий Енисейдан тортиб Муғулистонга қадар кенг ҳудудда яшовчи гурли халқлар ва қабилаларнинг асосий ёзуви эди. Енисей ва Урхун дарёлари атрофида ҳамда бошқа жойларда V–VIII асрларга мансуб булган жуда куп хилма-хил ёзма ёдгорликлар топилди.

Урхун-Энисей ёзуви билан деярли олдинма-кейин уйғур ёзуви вужудга келди. Уйғур ёзуви учун суғд ёзуви асосий негиз булди. Уйғур ёзуви фақат Шаркий Туркистон (Хитой)дагина эмас, балки бошқа жойларда ҳам, жумладан, Мовароуннаҳр ва Хуросонда хам кейинги асрларга қадар маълум даражада татбиқ қилинди. Масалан, XIV-XV асрларда темурийлар саройида, қисман булса-да, уйғур ёзуви хам қулланилган. Уйғур ёзувида, уйғур тилидаги асарлардан ташқари, узбек тилидаги айрим қадимги асарлар (масалан, «Меърожнома» – XIV аср, «Бахтиёрнома»нинг форсчадан таржимаси ва бошқалар) ҳам ёзилди. Урхун-Энисей ёдгорликларига қараганда уйғур ёзувидаги ёдгорликлар (турли ҳужжатлар, буддизм, моний ва христиан динига оид асарлар ва бошқалар) купроқ сақланиб қолган. Уйғур ёзуви муғул ва кейинроқ манжур ёзувининг пайдо булишига асос булган.

Шундай қилиб, ёзув маданияти Марказий Осиё халқларида эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталаридаёқ пайдо булди, у маданиятнинг гурли сохалари, жумладан, адабиётнинг равнақ топишига ҳам хизмат қилди.

Илм-фан Қадимги Марказий Осиёдаги илм-фаннинг тараққиёт даражасини курсатувчи ёдгорликлар ниҳоятда кам сақланиб қолган. Лекин, шунга қарамай, қадимги Марказий

Осиё халқларининг астрономия, геометрия, геодезия, физика ва бошқа фанлар соҳасида бирмунча муваффақиятларга эришгани маълум. Бизга қадар сақланиб қолган суғд календари, Беруний асарларидаги маълумотлар ва бошқа манбалар қадимги Марказий Осиёда илм-фаннинг айрим соҳалари, айниқса, астрономия фани тараққий этганини кўрсатади. Суғд, Хоразм ва бошқа жойларда етишган олимлар асосий планеталарни ва юлдузларнинг туркумларини ўрганиб, уларни махсус номлар билан атаб, Бурж (Зодиак) системасини аниқлаб олганлар. Шоҳлар саройидаги астрономлар (улар астролог ҳам бўлганлар) гороскоплар тузиб, сайёралар дунёсини текширганлар, улар физика, математика, фалсафа, медицина ва бошқа фанлар билан шуғулланганлар. Бироқ улар астрономияни астрологияга қориштириб юборар, «юлдузларга қараб» айрим ҳодисаларни олдиндан «каромат» қилар ва маълум қарорни амалга ошириш вақтини белгилар эдилар.

Қадимги Марказий Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти, турли ўлкалар билан олиб борган савдо алоқалари, бинокорлик, ҳунармандчилик ёдгорликлари ва бошқалар бу халқларнинг илм-фанда эришган ютуқларини кенгроқ тасаввур этишга ёрдам беради. Маълумки, Марказий Осиё халқлари жуда қадим замонлардаёқ суғориш иншоотлари қурганлар, каналлар очганлар, чиғир, кориз ва бошқа усуллар билан сувсиз ерларга сув чиқарганлар, кемалар ясаганлар, юлдузларга қараб узоқ жойларга сафар қилганлар, мустаҳкам иморатлар қурганлар, тошни эритиш йўли билан шиша ишлаб чиқарганлар ва ҳоказо. Булар маълум илмий билимларсиз (улар элементар даражада бўлса ҳам), геометрия, математика, астрономия, география, геодезия, физика, химия ва бошқаларсиз бунёдга келиши мумкин эмас эди, албатта.

Архитектура Археологларимиз Марказий Осиёнинг кўп жойларида турли даврларга мансуб булган жуда қадимги шаҳарлар, қўрғонлар, мақбаралар ва хилма-хил истеҳкомларнинг харобаларини очдилар. Тупроққалъа, Кўзали қир, Қуйқирилган қалъа, Ёнбош қалъа (Хоразмда), Чуст, Далварзин (Фарғона водийсида), Қизил қир, Варахша (Бухоро яқинида), Оқтепа (Тошкент яқинида) ва бошқа шаҳар ҳамда қўрғонларнинг қолдиқлари қадимги Марказий Осиё архитектурасининг ўзига хос хусусиятлари ва такомили ҳақида маълум тасаввур туғдиради.

Пахса, хом ғишт, ёғоч, ганч ва бошқалар қадимги Марказий Осиё бинокорлигининг асосий материали бўлган. Кўпчилик иморатлар квадрат формасидаги хом ғишт ва пахса билан ишланган, пишиқ ғишт эса кам ишлатилган. Биноларнинг маълум қисмини гумбаз шаклида қуриш, миноралар ясаш кенг тарқалган. Бир қаватли иморатлар билан бирга икки қаватли иморатлар ҳам қурилган, халқ усталари ва санъаткорлари биноларни суратлар, турли графика ва ҳайкаллар билан безаганлар, таркиби ҳалигача илм-фанга номаълум бўлган елимлик буёқлардан фойдаланганлар. Бироқ муҳташам саройлар ва катта уй-жойларни бино қилган меҳнаткашларнинг ўзи тор, пасткам, кўримсиз, зах кулбаларда яшаган.

Қадимги Марказий Осиё архитектураси тўғрисида аниқроқ та-саввурга эга бўлиш учун Тупроққалъа билан танишиш кифоя. Кухна Тупроққалъа шаҳри III асрга мансуб бўлиб, қадимги Хоразм шоҳларининг пойтахти булган деб тахмин қилинади. Шаҳар туртбурчак (500х350*м*) шаклда бўлиб, атрофи минорали ғиштдевор билан ўралган. Шаҳарнинг шимоли-ғарбий бурчагида баландлиги 20 *м* дан зиёдроқ учта катта минорали қаср булган. 100 дан ортиқ хонаси бўлган бу қаср икки қават қилиб қурилган. Шаҳарнинг шимолий қисмида икки қават деворга ва бозор майдончасига эга бўлган оташкада (зардуштийларнинг ибодатхонаси) жойлашган. Аҳолининг турар жойлари бўлган ун-ун икки кварталли куча шаҳарни икки қисмга ажратиб турган. Шаҳарнинг бошқа жойларида яна хилма-хил бинолар қад кутарган.

Тупроққалъа бинолари қатъий режа асосида қурилган. Шаҳар ансамблининг ҳашаматли биноси сарой бўлиб, унинг деворлари турли хил тасвирий суратлар: кишилар, ҳайвонлар, қушлар, зангор тўлқинларда сузиб юрувчи баликлар сурати ва бошқа суратлар билан безатилган, залларга одам бўйи турли хил фигуралар қўйилган, деворларга ич ва сиртдан ҳошиядор карнизлар ва ўймакор панжаралар урнатилган. Буларнинг барчаси ягона услуб, таносуб асосида қилинган бўлиб, қадимги Хоразм усталарининг бинокорлик маҳоратидан далолат беради.

Қадимги бинокорлик анъаналари Марказий Осиё бинокорлиги тараққиётининг кейинги босқичларида ҳам давом эттирилди.

Санъат Қадимги Марказий Осиёда рассомлик, нақкошлик, ҳайкалтарошлик, мусиқа ва бошқа санъат турлари ҳам ривожланган. Ёзма манбаларва, хусусан, олимларизлаб топган ёдгорликлар, жумладан, Термиз яқинидаги Айритомда 1932 йилда топилган тошга ишланган 3 чолғувчи аёл сурати (I-II асрлар), 1953-1954 йилларда ковлаб очилган Болаликтепа ибодатхонасидаги деворларга ишланган суратлар (эфталитлар даври); Ашхобод яқинидаги қадимги Нисодан 1930 йилда топилган сополдан ишланиб ёғочга ўрнатилган рангли ҳайкал (тахминан II аср); 1945—1947 йилларда очилган Тупроққалъа саройидаги девор нақшлари ва ҳайкаллар (III аср); Бухоро яқинидаги Варахша саройидаги 1938 йилда топилган нақшлар ва рельефли уйма декорациялар (II–VI асрлар); Муғ тоғи қасрида (Шимолий Тожикистон) 1933 йилда топилган тасвирий суратлар, нақшланган қадимги чарм қалқон (VIII асрнинг бошлари); 1948—1951 йилларда қадимги Панжикентда олиб борилган археологик текширишлар даврида топилган ҳайкаллар ва фигуралар, деворлардаги сурат ва нақшлар, Кувада топилган маданият ёдгорликлари ва бошқалар буни равшан курсатади. Варахша, Тупроққалъа ҳамда қадимги Панжикент ёдгорликлари бошқа жойлардаги ёдгорликларга нисбатан бутунроқ ва мукаммалроқ сақланиб колган. Булардан ташқари, бизгача сақланиб қолган нақш ва суратлар билан ишланган турли қуроллар, асбоб, идиш-товоқ, танга ва бошқалар ҳам қадимги Марказий Осиё санъатининг нодир ёдгорликларидир.

Бу санъат ёдгорликларидан энг аҳамиятлиси Шеробод районидаги Заровутсой дарасига жойлашган Заровут камар ғоридаги суратлардир. Улардан бирида қулларида ук-ёй ва яна қандайдир сопқонсимон қуроллар ушлаган, орқаларида узун думлари бўлган кишилар тасвирланган. Афтидан, бу кишилар ҳайвон қиёфасида ниқобланиб, овга отланган. Иккинчи бир суратда олдинга чопиб бораётган буқалар, елиб бораётган ит ва овчилар акс эттирилган. Овчилардан баъзилари ук-ёй, баъзилари эса сопқондан тош отмоқда.

Мазкур даврларга мансуб бўлган санъат ёдгорликларида қадимги культлар, шоҳлар ва шоҳлар саройи, жанг эпизодлари, табиат лавҳалари, мусиқачилар, фантастик манзаралар ва бошқалар тасвирланган. Масалан, Варахша саройи биноларидан бирининг деворларига елимлик буёқ билан қуйидаги суратлар солинган: оқ фил минган, найза, қилич ва каманд (сиртмоқ) билан қуролланган аскарлар. Улар ҳайвонлар ва қанотли аждаҳолар билан жанг қилмоқда. Филлар ва ярим яланғоч аскарлар билан олтин ҳамда қимматбаҳо тошлардан ясалган турли хил безаклар билан зийнатланган. Иккинчи бир суратда подшо сарой аҳлларини тантанали вазиятда қабул қилмоқда. У қанотли икки туянинг сурати солинган тахтда утирибди. Тахтнинг икки томонида қимматбаҳо кийимлар кийган, қилич ва ханжар тақкан, қулларига қадаҳ кутарган кишилар ва хоказо. Шунингдек, Афросиёб саройи деворларига ишланган фил, отликлар, қушлар, элчилар ва бошқа рангли суратлар ҳам қадимги антик маданиятнинг мислсиз обидаларидир.

Хоразм, Сўғд ва бошқа жойлардаги харобаларда топилган ҳайкаллар ва фигураларнинг бир нечасида ер ва унумдорлик маъбудаси Анахита тасвирланган («Медичи Венера»га ухшаш). Қолган фигурачаларда отликлар, турли хил ҳайвонлар, фантастик махлуқлар ва бошқалар тасвири ишланган. Афтидан, бу фигуралар культ фигуралари бўлиб, улар наврўз байрамига аталган ва ҳар йили алмаштириб турилган. Бундай фигурачаларнинг жуда кенг тарқалганлиги ва кўп жойларда топилиши шундан далолат беради. Тали барзу (Самарқанд яқинида) ва Афросиёбда чакмон ва узун қўнжли этик, бошига учли бош кийим кийган, бўйнига олтин ёки кумуш безаклар тақкан архаик фигуралар топилди. Бу фигуралар қуёш ҳудоси Митранинг тасвири деб тахмин қилинади.

Булардан ташқари, турли оддий металлар, олтин ва кумушдан ишланган асбоблар ва идиш-товоқларда ҳам хилма-хил жонли манзаралар, киши ва ҳайвонларнинг тасвири берилган. Еттисув территориясида топилган тўрт оёкли, дастакли, ёнларида қанотли шерларнинг тасвири ишланган катта ва кичик манқаллар, Катта Фарғона каналини қазиш пайтида топилган уч оёкли, тўрт дастакли, ёнларига тўртта тоғ эчкисининг фигураси ишланган жуда катта бронза қозони, Спитамен каби қаҳрамонларни етиштирган сўғдларнинг Муғ тоғи қасрида топилган отлиқ жангчи сурати, Санкт-Петербург Давлат эрмитажида сақланаётган Хоразм жангчиларининг киёфаси ва шоҳ саройининг ҳашаматли кўриниши тасвирланган «Аников лагани» деб

номланган ёдгорлик, тангалардаги шоҳлар портрети ва бошқа суратлар шулар жумласига киради.

Санъат ёдгорликлари орасида Айритомдан топилган сурат ва Тупроққалъадаги арфа чалувчи аёл тасвири алоҳида қимматга эгадир, чунки бу ёдгорликлар тасвирий санъат ёдгорлигигина булиб қолмай, айни замонда, қадимги мусиқа санъати ёдгорлиги ҳамдир. Айритомдаги суратда уч аёл киёфаси тасвирланган бўлиб, уларнинг қулларидаги асбоблар рубоб, арфа ва дўмбирага жуда монанддир. Тупроққалъадаги арфа чалувчи қиз сурати ҳам катта санъаткорлик билан ишланган. Бу ёдгорликлар Марказий Осиёда жуда қадим замонлардаёқ мусиқа санъати мавжуд булганлигини ва тараққий этганини кўрсатади.

Қадимги санъат ёдгорликлари, айниқса антик ёдгорликлар Марказий Осиёда хилма-хил санъат турлари бўлганлигини, Марказий Осиё санъаткорларининг реалистик қалами ва кенг фантазиясини равшан кўрсатади.

Бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий алоқа

Марказий Осиё халқлари жуда қадим замонлардан бошлаб турли ўлка ва халқлар билан – Урал, Сибирь ва Волгабуйи, Хитой, Ҳиндистон, Греция, Эрон, Сурия, Месопотамия, Вавилон, Миср ва бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқада бўлганлар. Шу билан бирга, Марказий Осиё Шарқ билан Ғарб ўлкаларининг савдо-сотиқ ва маданий алоқаларининг бир марказий чорсуси сифатида ҳам катта роль ўйнаган.

Волгабуйлари, Уралолди, Жанубий Сибирь, Қозоғистон ва Марказий Осиё қабилаларининг қадимги маданиятидаги айрим муштарак жиҳатлар улар ўртасида яқин этник ва маданий алоқалар мавжуд бўлганини тасдиқлаш учун асосдир. Шу билан бирга, неолит ва бронза даври ёдгорликлари бу қабилаларнинг Ўрта ва Яқин Шарқ ўлкалари билан ҳам мол-буюм айирбошлаш муносабатида бўлганини кўрсатади. Марказий Осиёнинг чет эллар билан иқтисодий ва маданий алоқалари кенг қулоч ёяди, бу алоқалар Марказий Осиё аҳолисига ҳам, у билан алоқа боғлаган ўзга халқларга ҳам катта фойда келтирди.

Иқтисодий ва маданий алоқалар туфайли эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарида Марказий Осиё ва Эронга Суриядан оромий ёзуви кириб келди ва бу ёзув хоразм, суғд ва бошқа маҳаллий ёзувларнинг вужудга келишига асос булди. Айни замонда суғд ёзуви таъсири билан пайдо бўлган уйғур ёзуви мўғул ва манжур ёзувларининг шаклланишига замин яратди. Бундай ўзаро алоқа ва таъсир жамият ҳаётининг бошқа соҳаларида ҳам равшан кўринади.

Марказий Осиё билан Греция ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар жуда қадим замонларда бошланди. Эллин маданияти Марказий Осиё маданиятининг равнақ топишига ва Марказий Осиё маданияти эллин маданиятининг равнақ топишига самарали таъсир этди. Селевкийлар даврида Марказий Осиёда грек худоларига атаб ибодатхоналар қурилди, Зевс билан зардуштийликнинг бош худоси Ахура Мазда, Апполон

билан Митра, Афродита билан Анахита бир-бирига якинлашиб, хатто қўшилиб кетди. Селевкийлар ва Грек-Бактрия ҳукмронлиги даврида Грециядан узоқда, Марказий Осиё, Эрон ва бошқа ўлкалар аҳолисининг фаол иштирокида шарқий эллинизм маданияти вужудга келди, у грек маданиятини ҳам бойитди, унинг гуллаб-яшнашига самарали таъсир қилди. Зардуштийликдаги ёруғлик кучлари билан қоронғилик кучлари ўртасидаги кураш ҳақидаги таълимот грек диний фалсафасининг, жумладан, сўнгги грек гностицизмининг тараққий этишига маълум ҳисса қўшди.

Марказий Осиё билан Ҳиндистон ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқа ҳам жуда бой ва узоқ тарихга эга. Александр Македонскийнинг юришларида унга ҳамроҳ бўлган тарихчи Аристобул Окс (Амударё) даги кемалар қатнови ҳақида сўзлаб, Марказий Осиёнинг Ҳиндистон билан ҳам яқин савдо алоқасида бўлганини айтади. Кейинги асрларда бу алоқаларнинг янада ривожланганлиги Марказий Осиё маданиятининг Ҳиндистон маданияти тараққиётида, Ҳиндистон маданиятининг Марказий Осиё маданияти тараққиётида ўз изини қолдирганини кўрамиз. Масалан, Ҳиндистондаги Таксила ва Мадура қадимги ёдгорликларида, Шарқий Европа қадимги ёдгорликларида бўлганидек, Кушан империяси (I–IV асрлар) маданиятининг изи равшан кўринади. Ажойиб ҳинд эпоси «Панча тантра» («Беш китоб») жуда қадим замонлардаёқ Эрон ва Марказий Осиёда машҳур эди. VI асрда сосоний подшоларидан Анушервоннинг буйруғи билан ҳаким Бурзое «Панча тантра»ни санскрит (қадимги ҳинд) тилидан паҳлавий (қадимги форс) тилига таржима қилади. Бироқ бу таржима бизгача сақланиб қолмаган. 759 йилда динсизликда айбланиб, тириклайин ўтда куйдирилган Ибн Муқаффанинг Бурзое таржима қилган «Панча тантра»дан араб тилига қилган таржимаси бизгача етиб келди. Кейинроқ «Панча тантра» асосида Марказий Осиёда «Калила ва Димна» номи билан жуда машҳур бўлган достонлар яратилди. Рудакий ҳам шу номда достон ёзган. «Калила ва Димна» турли тилларга таржима қилинди, жумладан, у ўзбек тилига ҳам бир неча бор таржима қилинган.

Жуда қадим замонларда Марказий Осиё билан Хитой ўртасида янада яқин иқтисодий ва маданий алоқалар вужудга келди. Бу алоқалар даставвал машҳур «Ипак йўли» билан боғлиқдир. Эрамиздан аввалги II асрда очилган Хитой йўли – «Ипак йўли» Марказий Осиё орқали ўтарди. Марказий Осиё Хитой билан бошқа ўлкаларнинг савдо муносабатларида жуда фаол роль ўйнай бошлайди. Шу билан бирга, Марказий Осиё халқлари билан Хитой халқлари иқтисодий ва маданий тараққиёт соҳасида бир-бирларидан кўп нарсани ўрганиб оладилар. Чунончи, Хитой халқи пахтачилик, токчилик, виночилик ва шиша қуйиш ишларини Марказий Осиёдан ўрганади, Хитой йилномаларида 424 йил воқеалари муносабати билан Марказий Осиёнинг шиша қуйишдаги шуҳрати ҳақида бундай маълумот берилади:

«Юэ-Чжи (Хитой) вилоятларининг пойтахтида савдо қилган (Марказий Осиё) аҳолиси биз тошни эритиб, ундан ҳар хил рангли шиша ясашни биламиз деб айтдилар ва тоғлардан, конлардан руда келтириб, пойтахтда улардан шиша қуйиш устида тажриба ўтказдилар; тажриба

муваффакиятли чиқди. Уларнинг шишаси шу қадар ялтироқ эдики, бу жихатдан у ҳатто ғарбий мамлакатларникидан (Рим ёки Сурия шишаси кузда тутилса керак) устун чиқди. Шунинг учун ҳам подшо уларнинг шишаларидан тахт турадиган залларда ёки саройларда фойдаланишни буюрди; шишалар ялтироқ рангда булиб, жуда тиник эди; уларга қараб хамма таажжубга тушар ва бу шишаларни илоҳий деб ҳисоблар эди». Шунингдек, Фарғона водийсининг отлари ҳам Хитойда жуда шуҳрат козонган.

Айни замонда Марказий Осиё халқлари ҳам Хитойдан куп нарсани, жумладан, ипакчилик, қоғоз ишлаш ва бошқаларни ўрганиб оладилар. Хитойлик усталардан коғоз ишлашни ўрганган Самарқанд усталарининг коғози илк урта асрдан бошлаб араб халифалиги ўлкаларида, XII асрда эса Европада кенг шуҳрат козонади.

Марказий Осиё билан қадимги Эроннинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам жуда яқин алоқа ва маълум муштараклик мавжуд бўлган. Шундай қилиб, халқлар ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқалар ижобий натижаларга олиб келди, уларнинг дўстлиги ва ҳамкорлигини мустаҳкамлади, иқтисодий ва маданий тараққиётига маълум ҳисса қўшди. Босқинчилик урушлари эса бу алоқаларга зарба бериб, халқларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига офат келтирар эди. Аҳмоний шоҳларининг босқинчилиги ва истибдоди, Александр Македонскийнинг истилоси Марказий Осиё аҳолисининг иқтисодий ва маданий ҳаётига катта талафот келтириб, минглаб кишиларни қириб ташлаган эди.

Марказий Осиё халқлари VII асрнинг охири ва VIII асрнинг бошларида араб босқинчилари истилосига дучор бўлган эдилар.

ОҒЗАКИ АДАБИЁТ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Бадиий сўз санъати маданиятнинг энг қадимги ва узоқ тарихга эга булган соҳасидир. Унинг куртаклари ибтидоий жамият кишиларининг мафкуравий тасаввури, мафкура турлари ҳали синкретик характерда булган даврдаёқ вужудга келган эди. Меҳнат жараёнининг ривожи, инсон тажрибаси ва онгининг тараққийси мафкура турларининг бир-бири билан узвий алоқада бўлган мустақил соҳалар сифатида тараққий этишига хизмат қилади. Кишилар турмуш тажрибаларини, табиат ва жамият ҳақидаги фикр-тушунчаларини образли сўз орқали тасвирлаш, баён этиш кўникмаларини ярата бошлайдилар. Бадиий сўз тажрибасининг ўсиши, бадиий дид ва завқнинг такомиллашиб бориши хилма-хил бадиий шаклларни, адабий жанрларни вужудга келтиради. Шундай қилиб, бадиий сўз санъати ёзув ва ёзма адабиётдан куп замонлар илгари оғзаки ижод шаклида пайдо булади ҳамда ёзма адабиётнинг вужудга келишига замин ҳозирлайди. У оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга, даврдан-даврга ўтади. Бироқ у дастлаб қандай яратилган бўлса, ҳар қачон ҳам айнан ўша ҳолича сақланиб қолмайди, балки ижодий қайта ишланади, турли хил ўзгаришларга учрайди, янги-янги маълумотлар билан бойийди, янги

тарихий шароитга мувофиқлашади, кейинги яратилган асарлар билан бирга яшайди, узок умр кўради. Шу билан бирга, ёзма адабиёт оғзаки адабиётга самарали таъсир этади, оғзаки адабиёт ёзма адабиётнинг тажрибаларидан ижодий фойдаланади.

Марказий Осиё халқларининг энг қадимги замонларга оид айрим оғзаки адабиёт ёдгорликлари баъзи бир манбалар орқали бизга кадар сақланиб қолган. Бу манбалар тарих китоблари, илмий асарлар, ёзма ёдгорликлар ва бошқалардан иборат. Антик тарихчилардан Геродот, Ктезий, Полиэн, Харес Митиленский ва бошқаларнинг китобларида халқ оғзаки ижоди айрим асарларининг мазмуни ҳикоя қилиб қолдирилган. Шунингдек, ўрта аср тарихчиларидан Ҳамза Исфаҳоний, Табарий, Масъудий, Беруний, Саолибий, Балъамий ва бошқаларнинг асарларида ҳам оғзаки адабиётга доир қимматли материал ва маълумотлар бор. «Авесто», «Бехистун», «Бундахишн», «Динкард» каби ёзма ёдгорликлардан оғзаки адабиётнинг баъзи бир намуналари ўрин олган. Маҳмуд Қошғарий эса ўзининг машҳур лингвистик асари «Девону луғотит турк»да қадимги қўшиқ, лирик шеър ва мақоллардан турли намуналар беради. «Худойнамак» ва улуғ шоир Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кадимги оғзаки адабиётнинг бир қанча асарлари ва образлари қайта ишланади. Шу билан бирга, қадимги оғзаки адабиётнинг излари, унинг «архаик элементлари» кейинги даврларда яратилган халқ оғзаки ижоди асарларида ҳам сақланиб қолганини кўрамиз. Булар бизни қадимги оғзаки адабиёт намуналари билан таништириб, улар ҳақида маълум тасаввур ғуғдиради. Санъат ёдгорликлари ва моддий маданият бойликлари эса қадимги оғзаки адабиёт тўғрисидаги маълумотларни бирмунча бойитади, тасаввуримизни кенгайгиради.

Қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликлари мифлар, афсоналар, қаҳрамонлик эпоси, қушиклар, лирик шеърлар ва бошқа турдаги адабий асарлардан иборатдир.

МИФ ВА АФСОНАЛАР

Қадимги даврларда кишилар табиат ҳодисалари ва жамиятдаги воқеаларнинг туб сабабларини билмаганлар. Киши табиатдаги яшин, довул, сув тошқини, зилзила ва бошқа ҳодисаларнинг моҳиятини тушунмас, улар натижасида келган офатлардан даҳшатга тушар эди. У ер ва осмон, ой ва қуёш кабиларни жонли нарсалар деб тасаввур қилар, уларга топинар, айрим ҳайвонларни муқаддас деб билар эди. Тасаввурларида табиатда уларга «дўст» ва «душман» бўлган турли хил кучлар мавжуд эди. У бу кучларни худолар, руҳлар, девлар, жинлар сингари кучлар сифатида тасвирлайди. Шу хилда оламнинг пайдо бўлиши, унииг моҳияти ва кундалик ҳаёт ҳақида ўз хаёлий тасаввурларини яратади. Бу тасаввур заминида турли мифлар – космогоник мифлар, ҳайвонлар ва қушлар ҳақидаги мифлар, худолар ва афсонавий қаҳрамонлар ҳақидаги мифлар пайдо бўлади. Улар кишиларни ҳаётни севишга, ҳар қандай ишда ғолиб чиқишга йўллар ва инсоннинг куч-қудратини улуғлар эди.

Шундай қилиб, миф кишиларнинг заиф томонларинигина эмас, балки уларнинг куч-қудрати ва орзу-армонларини ҳам фантазия асосида тасвирлайди, мужассамлаштиради, у поэзия ва санъатнинг равнақ топишига замин тайёрлайди.

Турли манбаларда қадимги Марказий Осиё мифологиясининг айрим намуна ва излари сақланиб қолган. Қадимги Марказий Осиёда вужудга келган купчилик мифлар учун, ҳинд ва бошқа халкларнинг мифларида булганидек, яхшилик билан ёмонлик, нур билан зулмат уртасидаги кураш характерлидир. Кишилар яхшилик, бахт-саодат, қуёш нури ва иссиқликни ёмонлик, бахтсизлик, зулмат ва даҳшатли совуққа қарама-қарши қуйиб, бахт улкаси ва бахтсизлик улкаси деган мифларни яратганлар. Гуё габиатда улуғ ва фойдали кучлар – қуёш ва сув абадий булган улка ҳамда офат келтирувчи кучлар – зулмат ва кулфат абадий булган улка бор эмиш.

Купчилик мифологик образлар мана шу икки улка ва улар уртасидаги кураш фонида гавдаланади. Бу мифология шунчалик чукур илдиз отганки, у зардуштийликдаги дуалистик қарашда ҳам уз ифодасини топади, «Авесто» ва бошқа диний китоблардан кенг урин олади. «Авесто», шунингдек, «Бундахишн»да айтилишича, икки олам: яхшилик ва ёмонлик олами бор. Яхшилик оламига Ахура Мазда (Ҳурмуз), ёмонлик оламига Анғра Маню (Аҳриман) бошчилик қилади. Гуё 3000 йил мобайнида бу икки олам бир-бири билан тукнашмаган. Яхшилик ва нур оламини билиб қолган Аҳриман унга қарши кураш очмоқчи булади. Ҳурмуз бу курашнинг олдини олиб, иккинчи уч минг йилликда осмон, сув, ер, усимлик, ҳайвонлар ва бошқаларни ҳамда биринчи инсонни яратади. У даврда зулм ҳам, касаллик ва улим ҳам булмаган экан. Шундан сунг учинчи давр (6000-8999) – кураш даври бошланади. Ер юзи турли кучларнинг тукнашув маконига айланади. Аҳриман биринчи инсонни ўлдирса ҳам, лекин кишилик уруғини йўқотиб юборолмайди. Туртинчи давр (9000-11999) да яхшилик ва нур кучлари ёмонлик ва зулмат устидан галаба қозонади.

Яхшилик ва ёмонлик кучлари уртасидаги кураш Митра, Анахита, Каюмарс, Йима (Жамшид), Гершасп, Эликбек ва бошқалар образида мужассамлаштирилган.

Митра. Анахита Митра — куёш худоси. У кишиларга нур, иссиқлик, бахт-саодат бахш этади. Шу билан бирга, у ажойиб қуроллар билан қуролланган булиб, душманларга даҳшат солади, кишиларни офатдан қутқаради. «Авесто»да Митра битмас-туганмас кучга эга булган паҳлавон сифатида тасвирланади. У душманга қарши шафқатсизлик билан жанг қилади, унинг куч-қувватини толиқтиради, маҳв этади. Душманнинг Митрага қарши отган ўқлари бефойда: шамол уларни душманнинг ўзига қаратиб учиради. Митра – утда куймас, сувда чукмас, ўқ утмас қаҳрамон. Митра таърифида яна қуйидагилар айтилади:

«Биз қушинни жангга тайёрлайдиган, жангчиларни йиғадиган Митрага, қушинни жангга мослаб саф торттирадиган, ёв сафини титратиб, лашкар бошида гуриб жангга кирадиган, ҳаммадан кучли, қудратли йулбошчига сажда қиламиз...

Митра аравада туриб, суякдан моҳирлик билан ишланган, буқа тасмасидан таранг қилиб тортилган ёйидан мингларча ўқ узади. Унинг ўқлари фикрдай тез учади, фикрдай тезлик билан девлар бошига ёғилади...

Митра ўзининг ялтироқ гурзисини кутариб юради, у гурзи юз нишли, юз балдоқли бўлиб, тез келиб урилади, душманларни парчалайди. У ҳаммадан кучли курол бўлиб, ялтироқ темирдан ясалган ва устига олтин қопланган. Бу, жуда бақувват куролни, ҳар қандай ёвни яксон қиладиган бу куролни у даст кутаради...»

Митранинг ёрдамчилари ҳам унинг ўзи каби қудратли паҳлавонлардир. Шулардан бири Ахура Мазда томонидан яратилган тўнғиз қиёфасидаги Вертрагнадир: «Биз Митрага сажда қиламиз, унинг олдида Вертрагна югуриб боради. У келишган гавдали, ўткир тишли, ҳар кандай жониворни бир тишлашда гумдон қиладиган озуқа тишли тўнғиз, жуда ҳайбатли, бақувват, гоят шўх, ҳужумдан тоймайдиган, чопоғон, темир оёқли, темир думли, темир жағли тунғиздир. У дадиллик билан югуради, душманларни тилка-пора қилади, уларни енгиб йўқ килади...»

Бу романтик қаҳрамонлик тасвири Амударё атрофида топилган ел каби югуриб борувчи қаҳрамонлар тасвирланган ҳайкал қуббасига ва бошқа ёдгорликларга ниҳоятда ўхшайди.

Ардвисура Анахита – ер, сув ва унум маьбудаси. Мифология уни ҳаёт ва инсоннинг нафосатини, куркини ифодаловчи, қаҳрамонларга куч-қувват ва муваффақият бахш этувчи бир фигура сифатида тасвирлайди.

«...Уни, Ардвисура Анахитани доимо гўзал, бақувват, хушкомат, камарини баланд боғлаган, олтин зийнатли, куп бурмали мурсак кийган бир қиз сифатида куриш мумкин...».

Юқоридаги тасвирлар Митра ва Анахиталарни кишилар ҳаётидан ташқарида турган, қандайдир мавҳум куч сифатида эмас, балки кишилар орасида бўлган аник фигуралар сифатида гавдалантиради. Қадимги грек файласуфи Ксенофан (570-466) бу масала ҳақида фикр юритиб: «Агар буқалар, отлар ва арслонларнинг қули бўлиб, одамга ўхшаб расм солишни билсалар эди, отлар худоларнинг расмини отларга ўхшатиб, буқалар эса буқаларга ўхшатиб чизар, уларнинг қиёфасини худди ўзларига ухшатиб қуяр эдилар»,– дейди.

Митранинг мўъжизали қуроллари ҳам қадимги кишиларнинг ҳаёти ва эҳтиёжи асосида вужудга келган фантазиядир. Кишиларнинг жуда кадим замонлардаёқ «учар гилам», «учар от», «ур тўқмоқ» ва «очил дастурхон»ларни яратгани маълум. Инсоннинг фантазияси унинг фаолияти ва ижодкорлигининг кенг қулоч ёйишига ижобий таъсир этади.

Каюмарс. Жамшид Мифологияга кўра, Гайа Марган (Каюмарс) ер юзида пайдо булган биринчи одам бўлиб, гўё у Ахура Мазда (Ҳурмуз) томонидан яратилган ва икки вужуддан: ҳўкиздан ва одамдан ташкил топган экан. Инсониятнинг ашаддий душмани булган Аҳриман Каюмарсни улдиради. Каюмарс жасадининг ҳўкиз қисмидан 55 хил дон, 12 хил усимлик, сигир ва ҳукиз, улардан эса 272 хил фойдали ҳайвонлар пайдо булади; одам қисмидан инсоннинг эркак ва аёл жинси

ҳамда металл вужудга келади. Шундай қилиб, Каюмарс биринчи инсон ва инсоният ҳаётининг ибтидоси сифатида тасвирланади.

Каюмарс ёзма адабиётда ҳам қайта-қайта ишланди. Жумладан, у Фирдавсийнинг «Шоҳнома»сида кишиларни зулматдан, ғорларда яшашдан қутқариб, уй-жой ва шаҳарлар бино қилган қаҳрамон шоҳ сифатида гавдалантирилади. Каюмарс образи тасвирий санъатда ҳам маълум из қолдирган. 1932 йилда Тали Барзуда (Самарқанд яқинида) топилган сополга ишланган сурат шуни кўрсатади. Бу суратда гавдасининг пастки қисми ҳўкиз, юқори қисми одам булган бир шакл тасвирланган.

Йима (Жамшид) ҳам Каюмарс каби нажоткор қаҳрамон сифатида тасвирланади. «Авесто»да баён этилишича, у адолатли ҳукмрон булиб, унинг даврида қаҳратон совуқ ва жазирама иссиқ ҳам, қариш ва улиш ҳам булмаган экан. Жамшид ер юзини 3 баравар кенгайтиради, чорвани ва турли хил қушларни ниҳоятда купайтиради... Бироқ қаҳратон қиш бошланиб, кишиларга офат келтиради. Қиш ўтиб, қор-музлар эриб, яйловларни сув босади. Шунда Жамшид яна нажоткор булади. У катта ғовлар қуриб, кишиларни ва уларнинг мол-мулкини сув тошқинидан сақлаб қолади, уй-жойлар қуради, ариқлар очади.

Шундай қилиб, Каюмарс ва Жамшид мифологик образлари Аҳриман ва унинг девларига қарши курашда халқ нажоткори сифатида тасвирланади, кишиларнинг маънавий ғалабаси ва ўз келажагига ишончини ифодалайди. Жамшид образининг айрим қадимги излари узбек халқининг «Китоби Жамшид» асарида ҳам сақланган.

Халқ ижодида мифологик образлар билан бирга афсонавий қаҳрамонлар образи ҳам вужудга келади. Бу қаҳрамонлар кишиларнинг осойишталиги ва бахт саодати учун курашиб, фидокорлик кўрсатадилар. Бироқ бу кураш дастлабки даврларда кўпинча аждар, дев ва жин каби гайритабиий кучларга қарши қаратилади. Аждар, дев, жин ва бошқалар айни замонда ҳар қандай ёмонликнинг тимсоли сифатида гавдаланувчи символик образлардир. Энг муҳими шундаки, кишилар жамият ва табиатдати бахтсизлик ҳамда турли офатларнинг сабаби ва моҳиятини тушунолмаган бўлсалар ҳам, лекин ўз куч-қувватларига ишонганлар, «аждар», «дев», ва «жин»лар устидан ғалаба қозонувчи Гершасп ва Эликбек каби ўлмас баҳодирлар образини яратганлар. Бундай афсоналарнинг ҳаётий аҳамияти ҳам ана шунда.

Гершасп. Эликбек Бир қатор қадимги афсоналарда Гершасп образи ўлимни енгувчи баҳодир сифатида тасвирланади. Шундай афсоналардан бирини қуйида ҳикоя қиламиз:

Бир аждар кишиларга куп бахтсизликлар келтиради, қабиланинг ҳаёти хавф остида қолади. Қаҳрамон Гершасп аждарга қарши жангга отланади, аждарнинг масканига қараб йул олади. Гершасп туш чоғига қадар аждарни қидиради, бироқ уни тополмайди. У ўт қалаб овқат пиширмоқчи бўлади. Аждар шунчалик катта эканки, Гершасп анча вақт ухлаб ётган аждарнинг устида айланиб юрса ҳам, уни пайқамаган экан ва ўз ўчоғини унинг устига қурган экан. Ўт аждарнинг баданини қизитибди,

аждар вазмин қимирлай бошлабди. Шундан кейингина Гершасп аждар устида кезиб юрганини пайқаб қолибди. Лекин Гершасп ваҳимага ва саросималикка тушмабди. У бу улкан ва даҳшатли махлуққа қарши жанг бошлабди, қуролларини моҳирлик билан ишлатибди, аждарни енгиб, кишиларни ҳалокатдан қутқарибди[2].

1902 йилда Қашқарда қадимги оғзаки адабиетнинг «Чистони Эликбек» деган муҳим бир ёдгорлик матни топилди. Тахминан VIII–IX асрларга мансуб булган бу асарда ёмонлик кучларига қарши мардона курашиб, кишиларни ўлимдан қутқарган Гершасп сингари халқ баҳодири Эликбек образи яратилган. «Чистони Эликбек»нинг тула сақланиб қолмаган ўша текстида қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Жинлар Эликбекнинг кабиладошларидан кўп кишини кириб ташлайди. Раккош номли даҳшатли душман (эҳтимол, дев бўлса керак) юқумли касаллик тарқатади. Фидокор Эликбек эл-юртини ҳалокатдан қутқариб колмоқ учун душманларга қарши жангга отланади. У бир чорраҳада сон-саноксиз жинларга дуч келади, улар кишиларни бурдалаб, қонини сўриб, ичак-чавоқларини баданларига ўраб олган эканлар. Эликбекни кўрган жинлар ваҳимали шовқин-сурон кутариб, унга ёпирилиб кела бошлайдилар. Бироқ Эликбек қўрқмайди, йўлбарсдек жангга отланиб, жинларга қарата бундай дейди: «Ой яклар, таркин манга сузланглар. Маник Болиқимтоқи будунуғ бу қунуғ нагулук ўлурурсизлар?!.. Бу манинг етти қиличимин курунглар. Атуз ўнгарини бичиб ўнги-унги қамшайин». (Эй жинлар, менга бот сузлангиз, менинг шаҳримдаги элни нега ўлдирасиз?! Менинг бу ўткир қиличимни куринг. Таналарингизни парчалаб бошқа-бошқа томонларга ташлайин.) Жинлар яна ваҳима солиб, курол ишлатиб, Эликбекни маҳв қилмоқчи буладилар. Бироқ Эликбекка бас келолмайдилар. Эликбек куч-қуввати ва шижоати билан уларга даҳшат солади. Жинлар энди ёлворишга, шафқат сурашга мажбур буладилар. Жинларни енгган Эликбек улардан шаҳарнинг жануб ёнида бир азим толнинг ковагида яшовчи уч кўзли, олов тусли Ракшошнинг эл-юртга юқумли касал тарқатаётганини билиб олиб, унга қарши жангга жўнайди...[3]

Гарчи Раккош билан булган жанг тасвири матнда берилмаган бўлса ҳам, асарнинг руҳи, шубҳасиз, вокеанинг Эликбек ғалабаси билан тугалланишидан далолат беради.

* * *

Қадимги турли хил мифологик ва афсонавий образлар узоқ асрлар давомида сақланиб қолди, қайта-қайта ишланди. Ҳатто дастлабки даврларда мифологик худолар сифатида тасаввур этилган Сиёвуш ва

---

[2] Гершасп образи халқ хотирасида абадий сақланиб қолди, у қайта-қайта ишланди ва ёзма адабиётдан урин олди. Ёзувчи Арсади Тусий (XI аср) шу афсоналардан фойдаланиб, узининг "Гершаспнома" асарини яратди.

Рустам каби образлар халқ ижодида кейинчалик янги моҳиятга эга бўлиб, халқ қаҳрамонлари сифатида талқин этилди, ёзма адабиёт намояндалари ижодидан ҳам кенг ўрин олди.

Қадимги миф ва афсоналарнинг изи Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи оғзаки бадиий ижодиётида шу кунга қадар яшаб келмоқда. Ўзбек халқ оғзаки ижодида ўнлаб мифологик ва афсонавий қаҳрамонлар образи тасвирланади. Шундай образлардан бири Хубби образидир. Хоразм мифологик афсонасида Хубби сув худоси ва кишиларни ҳалокатдан қутқарувчи қаҳрамон сифатида гавдаланади.

Жуда қадим замонларда, Фаридун ва ҳатто Жамшид замонасидан бурун Амударёда Хубби деган бир йигит бўлган экан. У бир қўли билан балиқ тутар, иккинчи қўли билан уни Қуёшга тутиб турар, балиқ бир зумда пишар экан. Хубби шу хилда балиқ еб, Амударёда 700 йил яшабди, дарёни кўриқлабди, бирор ёмон руҳ, ҳаттоки чивин ҳам дарёга яқин йўлашга ботинолмабди. Халқ сувга маъмур бўлиб, шод-хуррам яшар экан. Бироқ Жамшид эамонасига келиб, Хубби ғойиб бўлибди. Кишилар уни осмон сувларининг ҳукмрони бўлган қиз ўғирлаб олган деб фараз қилибдилар. Хубби ғойиб бўлгандан кейин Амударёга унинг онаси келибди; у биринчи бўлиб қайиқ ясабди, кишиларни қайиқда сузиш ва душманга қарши сувда жанг қилишга ўргатибди. Бироқ кунлардан бир кун Хуббининг онаси ҳам ғойиб бўлибди. Лекин кишилар ўз ҳомийларини, Хубби ва унинг онасини унутмабдилар. Улар қайиқларда Хуббининг онаси қиёфасини тасвирлабдилар...

Фарғона водийсида ҳам Хоразм мифологик қаҳрамони Хубби образига ўхшаш Эрхубби образи яратилиб, кўп афсоналарда ҳикоя қилинади. Қадим вақтларда кишилар Оҳангарон (Тошкент водийси) дарёсидан ўтганда Эрхуббидан мадад сўрар эканлар[4].

Худди шунингдек, айрим қадимги шаҳарларнинг бино бўлиши ва номи ҳақида ҳам шу кунга қадар турли афсоналар ҳикоя қилинади. Шулардан бири III -IV асрларда бино бўлган Баракгом қалъаси ҳақидаги афсонадир.

Қадим замонларда Қорақалпоғистоннинг Козоғистонга чегарадош бир водийсида Барак деган золим шоҳ яшар экан. Шоҳ бир қасрида ўзи турса, иккинчи қасрида катта ов бургутини сақлар экан. Кунлардан бир кун қасрга бургутнинг онаси Анқо (мифик қуш) келибди. Шоҳ кишиларнинг гапига қулоқ солмай, она-боланинг дийдор кўришига халақит бериб, бургутни овга олиб чиқмоқчи бўлибди. Бургут ғазабланиб, Баракка човут солибди-да, уни осмонга кўтариб чиқиб, ерга ташлаб юборибди. Барак шоҳнинг парчаланган жасади ўша қасрда дафн қилинибди. Водий хароб бўлибди. Карвонлар унга яқин йўламайдиган бўлиб қолибдилар.

Шунингдек, Курганч қалъаси (III–V асрларда бино бўлган; унинг харобалари ҳозир ҳам Тахтакўпирнинг шаркида бор) қоракалпоқ ва қозоқ

[4] Хубби ҳақидаги мифологик афсона Я.Ғуломовнинг "История орошения Хорезма" китобидан олинди. ЎзР ФА нашриёти, 1952.

халқ қаҳрамони Қубланди Ботир афсонаси билан, Кирқ қиз калъаси (I–VI асрлар) афсонавий шоҳнинг қизи ва унинг қирқ канизаги воқеалари билан боғлаб ҳикоя қилинади[5]. Булар «Қубланди Ботир» ва «Қирқ қиз» каби халқ достонларининг қадимги илдизларидир.

Шундай қилиб, қадимги Марказий Осиёда хилма-хил миф ва афсоналар пайдо бўлди, миф ва афсоналар қаҳрамонлик эпосининг вужудга келишига маълум замин яратди. Ёзма адабиётдан, шу жумладан, Алишер Навоий ижодиётидан урин олди, қайта-қайта ишланди.

ҚАҲРАМОНЛИК ЭПОСИ

Қадимги Марказий Осиё аҳолиси яратган оғзаки адабиёт ёдгорликлари орасида қаҳрамонлик эпоси муҳим урин тутади. Қаҳрамонлик эпосининг куп асарлари аниқ тарихий воқеалар, Марказий Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига қарши ватанпарварлик кураши заминида туғилди.

Халқ қаҳрамонлик эпосида оташин ватанпарвар ва фидокор баҳодирларнинг монументал образлари яратилди. Тумарис[6], Широқ, Зарина, Рустам, Сиёвуш ва бошқалар мана шундай образлардир.

Тўмарис «Тўмарис» эпоси Марказий Осиё аҳолисининг чет эл босқинчилари тажовузига қарши олиб борган мардона курашининг бадиий ифодасидир. Эрамиздан аввалги VI асрда бир неча мамлакатларни истило килган аҳмонийлар шоҳи Кир[7] Марказий Осиёга бостириб киради. Марказий Осиё аҳолиси, айниқса, Тўмарис бошчилигидаги массагет қабилалари Кирга қарши мардона кураш олиб борадилар. Кир қўшини енгилади ва унинг ўзи 529 йилда жанг майдонида ўлдирилади. Шу воқеалар Тўмарис тарихий-қаҳрамонлик эпосининг мазмунини ташкил этади. Афсуски, бу эпоснинг асли бизгача етиб келмаган; унинг мазмуни грек тарихчиси Геродотнинг (484-425) «Тарих» китобида ҳикоя қилиб қолдирилган.

Тумарис массегет қабилаларининг бошлиғи — ҳукмрон аёл булиб, эл-юртнинг тинчлиги ва осойишталигини кўз корачиғидай ҳимоя қилади. Бироқ Ахмонийлар подшоси Кир массагетларнинг осойишталигига хавф солади. Бошда у Тўмарисга уйланиш йўли билан массагетларни ўзига қарам қилмоқчи булади. Тумарис бу золим подшонинг шум ниятини билиб, унинг таклифини рад этади. Кир уруш очиб, ўз мақсадига эришмоқчи бўлади. Тумарис урушнинг олдини олишга қанчалик интилмасин, Кир уруш бошлашга қатъий қарор қилган эди. Шундан кейин Тўмарис мардона

---

[5] Хоразмдаги қадимги халқлар ҳақидаги афсоналар С.П.Толстовнинг "По следам древнехорезмской цивилизации" (М-Л., 1948) китобидан олинди.

[6] Бу ном Тумирис, Тумариса тарзида ҳам қулланади.

[7] Кир Кировуш ёки Каруш деб ҳам юритилади.

"Чистони Эликбек" профессор Фитратнинг "Ўзбек адабиёти намуналари" хрестоматиясидан олинди (Самарқанд – Тошкент. 1928).

мудофаа жангига отланиб, душманга: «...биз биламизки, сен тинчликни хоҳламайсан, шу сабабли башарти маслаҳатимизга кунмай, массагетлар билан тўқнашишни истасанг, кўприк ясайман деб овора бўлиб ўтирма. Бизга айтсанг, биз сенга халақит бермай, дарёдан уч кунлик йулга кўчиб кетамиз, бемалол дарёдан утасан, ундан сунг юзма-юз урушамиз. Борди-ю, агар биз билан дарёнинг сен турган қирғоғида учрашмоқчи бўлсанг, уни айт, бунга ҳам биз рози, фақат номардлик қилма»,— дейди. Тўмарис мардона курашга шайланади. Кир эса ҳийла-найранг йулига ўтади. У Тўмариснинг ўғли Спаргани з[8] бошлиқ бир гуруҳ массагетларни маст қилиб асир олади. Тўмарис ғазаб билан: «...Э қонхўр Кир, килган ишинг билан мақтанмай қўя қол! Сен менинг ўғлимни юзма-юз жангда енгганинг йўқ, уни маккорлик билан шароб ичириб қўлга туширдинг. Энди менинг насиҳатимга кир, ўғлимни менга топшириб, келган ерингга зиён-заҳматсиз қайтиб кет. Агар сўзимга кирмасанг, массагетлар тангриси Қуёш номи билан қасамёд киламанки, мен сендай очкўз юҳони қон билан суғораман»,— дейди. Кир бу сўзларга амал қилмайди, уруш давом этади. Тўмарис бошлиқ массагетлар қаттиқ жангга кириб Кир қўшинини енгадилар, унинг ўзини ўлдирадилар. Тўмарис Кирнинг бошини қон билан тўлғазилган мешга солар экан, ўз курашига якун ясаб: «Эй номард, сен мени – жангда сени ҳалоллик билан енгиб чиққан бир аёлни – маккорлик билан ўғлидан жудо қилиб, фарзанд доғида куйдирдинг, сен умринг бўйи қонга тўймадинг, мен ўз онтимга амал қилиб сени қон билан суғордим. Бировнинг юртига зўравонлнк билан бостириб кирганларнинг жазоси – шу!» –дейди.

Тўмариснинг кейинги сўзлари эпоснинг ғоясига якун ясайди, босқинчиларга қарши халқнинг қатъий ҳукмини ифодалайди. Бу эпосда осойишталик урушни, адолат зулмни, мардлик ва шижоат ҳийлакорлик ва разилликни енгади. Кишиларнинг энг яхши хислатлари ва эзгу ниятлари халқ қаҳрамони Тўмарис қиёфасида мужассамлашган.

Геродот, Ктезий ва бошка тарихчилар Марказий Осиё қабилаларида, жумладан, массагетларда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида хотин-қизларнинг катта ўрин тутганини сўзлайдилар. Шунингдек, Хитой сайёҳи Чжан Цянь (эрамиздан аввалги II аср) Даван (Фарғона)даги хотин-қизларнинг мавқеи ҳақида сўзлаб, «эркаклар бирор қарор қабул қилар эканлар, улар ўз хотинларининг маслаҳатига қулоқ солар эдилар». – дейди.

Широқ «Широқ» эпоси ҳам, «Тўмарис» каби Марказий Осиё аҳолисининг чет эл босқинчиларига қарши қаҳрамонона кураши воқеалари заминида вужудга келди. Қаҳрамон массагетлар Кир қўшинини тор-мор қилдилар. Лекин кейинги аҳмоний шоҳлари бундан сабоқ олмадилар, улар Марказий Осиёга бостириб кириш ва эл-юртни талашни давом эттирдилар. Доро I (521–485) шундай ёвуз шоҳлардан бири эди. Шак қабилалари Дорога қарши 513 йилда катта қўзғолон кўтарган эдилар. Шу воқеа «Широқ» эпосига асос бўлган бўлса керак.

[8] Баъзи манбаларда Спаргапис.

«Тумарис» каби «Широқ»нинг ҳам асли сақланмаган. Унинг қисқача мазмуни грек тарихчиси Полиэн (эрамиздан аввалги II аср)нинг «Ҳарбий ҳийлалар» китобида ҳикоя қилинади.

Шак қабиласининг тинчлиги ва мустақиллиги хавф остида қолади. Ёвуз ниятли Доро яқинлашиб келмоқда. Шак ҳукмронлари (Омарг, Саксфар, Самирис) душманга қарши кураш режасини тузаётган пайтда чўпон Широқ пайдо бўлади. У душманни енгиш режасини ўйлаган. Бу режа шак қабилаларини Доронинг қуллиги хавфидан қуткаради, душманни ҳалокатга олиб боради. Бунинг учун Широқ онгли равишда ўзини қурбон қилиши керак. Режа маъқулланади. Гуё шакларнинг ғазабига учраб, бадани дабдала қилинган ва қабиладошларидан қасос олмоқчи бўлган Широқ Доро қўшинини «кучиб кетган» шакларнинг йўлини 7 кун деганда «кесиб олиб чиқувчи йўлга» бошлайди. Широқ душманни бепоён чўл-биёбонга олиб боради. Душманнинг очлик ва сувсизликдан ҳалок бўлиши муқаррар. Еттинчи куни ҳам шаклардан дарак тополмаган Доронинг қўшин бошлиғи Раносбат Широқнинг калласини чопиб ташлайди. Широқ: «Мен енгдим, ёлғиз ўзим бутун бошли бир қўшинни енгдим, жонажон қабилам шаклар ва она тупроғим бошига келган балони даф қилиб, босқинчи Доро лашкарини ҳалокатга олиб келдим, турт томоннинг ҳар қайсиси етти кунлик йўл, истаган тарафингизга кетаверинг. Барибир, барчангизни очлик ва ташналик емириб нобуд қилади. Менинг қоним эса шу ерга тўкилади», – деб ўлимни шодлик қаҳқаҳаси билан кутиб олади.

Доро баланд қояга чиқиб Аполон (қуёш худоси)дан ёмғир сўрайди. Ёмғир ёғиб, қолган-қутган аскарлар мешларини сувга тўлдириб, чўл даҳшати ва ҳалокатидан зўрға омон қоладилар.

Широқнинг душманни бепоён чўл-биёбонга олиб бориши Марказий Осиё аҳолисининг қадим замонларда душманларга қарши қўллаган ҳарбий тактикасини эслатади. Грек тарихчиларининг маълумотларига кўра, Марказий Осиёликлар Александр Македонский қўшинига қарши курашда ҳам ана шундай тактикани қўллаган эканлар.

Жонажон қабила ва она тупроқ Широққа мислсиз куч ва темир ирода бахш этган эди.

Эфталит эпосида ҳам ватанининг душманлари устидан ғалаба қозониш учун узини ҳалокатга маҳкум этган Зопир образи яратилган шунга ухшаш ҳикоя Беруний томонидан ҳам келтирилган[9].

Зарина ва Стриангия

«Зарина ва Стриангия» қиссасининг мазмуни сицилиялик тарихчи Диодор (эрамиздан аввалги 1 аср)нинг «Кутубхона» асарида тарихчи Ктезий (430 – 354) китобида баён асосида ҳикоя қилиб қолдирилган. Бироқ киссанинг мазмуни тула берилмаган. Уни Ктезий гўла ҳикоя қилиб қолдирмаганми ёки сицилиялик Диодор қисқартириб юборганми – буни аниқ билмаймиз.

[9] Узбек халки Дорога карши халқ қаҳрамонлик курашини ҳикоя килувчи "Ойсулув" достонини яратган. Бу достон уз ғоявий мазмуни билан "Тумарис" ва "Широқ"қа, сюжет ва образларининг характери билан айникса, "Тумарис"га ухшаб кетади. Достоннинг бош каҳрамони Ойсулув худди Тумарис каби тадбирли ҳукмдор ва ботир лашкарбоши булиб, кураш Ойсулув бошчилигидаги ватанпарварларнинг ғалабаси билан тугайди.

Шаклар шоҳи улиб, унинг ўрнига хотини малика Зарина қабилага бош бўлади. Тадбирли ва шижоатли бу аёл қабиланинг осойишталиги ва мустақиллигини сақлаб қолиш учун жонбозлик кўрсатади. Шаклар билан Мидия ўртасида қаттиқ жанг бўлади. Бу жангда малика Зарина катта шижоат кўрсатади. Бироқ Мидия шаҳзодаси Стриангия уни ярадор қилади. Заринанинг ботирлиги ва ҳуснига мафтун бўлган Стриангия уни асир олмайди, кечиради. Орадан бирмунча вақт ўтади. Парфия шоҳи Заринага уйланиб, шакларни ўзига тобе қилмоқчи бўлади. Зарина унинг таклифини рад этади. Бироқ шоҳ зўрлик билан унга уйланиб, шакларни қарам қилади. Зарина қандай қилиб бўлса ҳам, нажот топиб, қабиласининг мустақиллигини тиклашга интилади. Шу орада Парфия билан Мидия ўртасида қаттиқ жанг бўлиб, Мидиянинг кўп аскарлари асир олинади. Зарина асирлар ёрдами билан Парфия шоҳига қарши курашиб, нажот топиш режасини ўйлайди. Асирлар орасида Стриангия ҳам бор эди. Зарина у билан бирга асирларга бош бўлиб, Парфия шоҳига қарши қўққисдан ҳужум бошлайди. Парфия шоҳи енгилади, асирлар озод булади, Зарина нажот топади, унинг қабиласи ўз мустақиллигини тиклайди. Шу воқеалар давомида Стриангия Заринани севиб қолади. Зарина Стриангияни моҳир ва ботир жангчи сифатида ҳурмат қилса ҳам, унинг хотини борлиги учун, уйланиш таклифни рад этади, Стриангия бунга чидай олмай, ўзини ҳалок қилади.

«Зарина ва Стриангия» қаҳрамонлик ва севги киссасидир. Қиссанинг бош қаҳрамони Зарина образи тарихий илдизга эга бўлиб, у шак ҳукмронларидан бири бўлган. Қиссада Зарина заковатли, тадбирли аёл, халққа ғамхўр ҳукмрон, уста лашкарбоши, қаҳрамон ва шу билан бирга, номусли, одобли аёл сифатида тасвирланади. Стриангия ҳам мардлиги ва ботирлиги билан машҳурдир. Лекин у иродасининг бўшлиги жиҳатдан Заринадан заифдир.

Грек тарихчилари шак хотин-қизларининг қаҳрамонлигини, жумладан, душманга қарши жангда ғалаба қозониб, элини асирликдан қутқарган Спаретраии таърифлайдилар. Шак хотин-қизлари жангга кириб от чопиш ва ўқ-ёй отишда эркаклардан қолишмас эканлар. Ктезий Заринанинг шижоат ва қаҳрамонлигини алоҳида қайд қилади. Унинг маълумотига кура, Зарина вафотидан кейин шаклар унга пирамида шаклида мақбара қуриб, олтин ҳайкал ўрнатишган экан.

Зариадр ва Одатида

Севги ва қаҳрамонлик мотивлари «Зариадр ва Одатида» қиссасида ҳам ҳикоя қилинади. Бу қиссанинг мазмуни тарихчи Харес Митиленский (эрамиздан аввалги IV аср) асари орқали етиб келган. Гуштасб (Гистасп) Мидияда, унинг укаси Зариадр Каспий денгизидан Танаис (Сирдарё)гача чўзилган ўлкада ҳукмронлик қилар эканлар. Танаиснинг нариги томонида яшаган скиф шоҳи Омаргнинг қизи Одатида билан Зариадр бир-бирини тушида куриб, севишиб қоладилар. Зариадр Омаргга совчи юборади. Омарг ёлғиз қизини бегона юртга беришни истамайди. Зариадр эса аҳдидан қайтмайди, у бир аравакашнинг ёрдами билан Танаисдан кечиб ўтади. Омарг йигитлар шарафига зиёфат беради ва Одатидага зиёфатда ўтирган йигитлардан

қайси бирини ёктирсанг, унга олтин қадаҳда май тутгин, деб буюради. Зиёфат устига скиф кийимида Зариадр етиб келади. Одатида унга олтин қадаҳда май тутади. Зариадр Одатидани олиб ўз юртига жўнайди[10].

Харес Митиленский бу қиссанинг халқ орасида кенг тарқалгани, ибодатхоналар, қасрлар ва уларда унинг сюжети асосида ишланган тасвирий суратларнинг кўплиги ва қизларга Одатида деб ном қўйиш бир одат бўлиб қолганини ҳикоя қилади.

«Зариадр ва Одатида» қиссасида оила ва севги масаласи қиз билан йигитнинг эркин ҳуқуқи, майл-истаги ҳамда қаҳрамонлик мотивлари билан боғланган. Қизнинг қаҳрамонликни талаб қилувчи шартларини бажариш анъаналари кейинги даврлардаги халқ оғзаки ижодида, жумладан, «Ўғузнома», «Алпомиш» ва бошқа асарларда ҳам етакчи масалалардан бири бўлиб қолди.

Рустам Рустам образи қаҳрамонлик эпосининг монументал образларидан бири бўлиб, у оғзаки, кейинчалик эса ёзма адабиётда қайта-қайта ишланади ва Марказий Осиё, Эрон, Афғонистон ҳамда бошқа улкаларда кенг шуҳрат қозониб, халқларнинг энг севимли қаҳрамони образига айланади.

Рустам ҳақидаги дастлабки асарлар суғдларда пайдо бўлган, тахминан VI–VII асрларда суғдлар яратган «Рустам» эпосининг парчалари бизга қадар ҳам сақланиб қолган. Бу парчаларда Рустам мисли сиз қаҳрамон ва нажоткор сифатида гавдаланади. У девларга қарши курашда камол топади, енгилмас, ўлмас паҳлавонга айланади. Рустамнинг девларга қарши кураши Марказий Осиё, Эрон халқлари ва бошқа халқларда жуда қадим замонларда вужудга келган ва узоқ асрлар сақланиб қолган дуалистик тушунчаларга – яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш тушунчаларига асосланган. Девлар халқ тасаввурида ҳар қандай ёмонлик, разиллик ва бахтсизликнинг тимсоли сифатида гавдаланади. Улар инсониятнинг энг ёвуз душмани булиб, кишиларни улдиради, зулмат ғорларида қаттиқ жабрлайди. Лекин шу билан бирга, дев меҳнаткаш тимсоли, яхшилик ва нажот рамзи сифатида ҳам келади. Агар дев енгса, тобе этади, енгилса, тобе бўлиб, садоқат билан хизмат қилади. Буни узбек халқ эртакларида, Хоразмдаги Девқалъа (Фарҳод ҳақида) афсонасида ҳам кўриш мумкин.

Суғд эпоси парчаларида, жумладан, қуйидагилар ҳикоя қилинади:

...Рустам девларни уларнинг шаҳарлари дарвозаларига қадар қувиб боради. Кўп девлар ҳалок бўлади, қолганлари шаҳар дарвозасини бекитиб олади. Рустам ғалаба билан қайтади. Рустамдан мағлуб бўлган девлар ғазабланиб, унга қарши жангни давом эттиришга, қўққисдан ҳужум қилишга қарор қилишади. Сон-саноқсиз девлар от-араваларга, фил, чўчка, тулки, ит ва илонларга миниб йўлга тушадилар. Уларнинг бир қанчаси пиёда борар, бир қанчаси калхатдай парвоз қилар эди... Рустамнинг Рахш номли оти яйловда ўтламоқда, унинг ўзи эса катта ғалабадан кейин ширин уйқуда эди. Узоқдан девларнинг пайдо бўлганини кўрган Рахш Рустамни уйғотади. Рустам саросимага тушмайди. У девларни яқин келтириш ва

[10] Бу эпизод Фирдавсийнинг "Шоҳнома"сида бошқачарок ҳикоя қилинган.

кукқисдан ҳужум килиш учун қасддан оркасига қараб от суриб кетади. Уни кувиб бораётган девлар энди ғалаба қозонишларига ишонади, ҳар қандай қилиб бўлса ҳам Рустамни тириклайин ушлаб, қаттиқ жабрлашга аҳд қилишади. Лекин бирдан Рустам отини душман томонига буриб, девларга ҳамла қилади, уларга бургутдай чанг солади. Девлар тумтарақай қоча бошлайди, уларнинг кўплари улади, кўплари яраланади...

Рустам образи такомиллашиб, ҳаётийлашиб боради, энди у девларгагина эмас, балки босқинчиларга, золим шоҳларга қарши курашади, ўнлаб қаҳрамонларни етиштиради, халқнинг осойишталиги ва бахт-саодати учун курашади. Ротастахм (Рустамнинг қадимги номи) «Бахман-Яшта»да араб босқинчиларига қарши курашган паҳлавон сифатида, парфиён (қадимги форс-тожик) достонларида – «Ёдгор Зареран», «Дарахти асурик» ва VI–VIII асрларда яратилган «Шаҳрихои Эрон»да ажойиб қаҳрамон, халқ учун шаҳарлар бунёд этган инсон сифатида тасвирланади[11].

Рустам ҳақида кўплаб янги асарлар яратилади. Улардан ижодий фойдаланган улуғ шоир Фирдавсий ўзининг машҳур «Шоҳнома»сида Рустамни бош қаҳрамон қилиб олади. Унинг номини янада абадийлаштиради. Фирдавсий:

Ки як нима аз умри худ кам кунам,
Жаҳоне пур аз номи Рустам кунам.

(Умримнинг ярмини қисқартираман; яъни бағишлайман ва бутун жаҳонни Рустам номи билан тўлдираман). - деган эди

Қаҳрамон Рустам образи ўзбек халқи орасида ҳам кенг шуҳрат қозонди, «Рустами достон» халқнинг севимли китобига айланди. Кўпгина эртаклар ва афсоналарда халқ Рустамнинг қаҳрамонликларини куйлайди, уни Гўруғли, Алпомиш ва бошқа қаҳрамонларни севгандай севади, ардоқлайди. Ота-оналар ўз фарзандларини Рустамдай паҳлавон бўлсин, деб Рустам номи билан атайдилар.

Сиёвуш Сиёвуш Рустам сингари севимли халқ қаҳрамони образидир. Сиёвуш образи узоқ такомил боскичини босиб ўтди. У дастлаб мифологик худо образи сифатида яратилди. Сиёвуш «Авесто»да (бунда у Сиёваршан деб аталган) мифологик худо сифатида тасвирланади. Бу тасвирнинг излари қадимги форс-тожик тилидаги адабиётда, «Шоҳнома»да ва Беруний асарларида ҳам сақланиб қолган. Халқ ижодиётида Сиёвуш мифологик худо образидан халқ қаҳрамони, қаҳрамон инсон образи томон такомиллашиб боради.

X аср тарихчиси Наршахий «Бухоро тарихи» асарида Сиёвуш ҳакидаги халқ оғзаки ижодининг намуналарини ҳикоя қилади.

Сиёвуш афсонавий Эрон шоҳларидан бўлган Каёний шоҳларидан Кайковуснинг ўғли экан. Сиёвуш ўз ҳусн-жамоли билан ҳаммани мафтун қилади. У ўгай онасининг эҳтиросини рад этиб, маломат ва туҳматга қолади. У ўз поклигини исбот қилиш учун катта аланга устидан от суриб ўтади. У Туронга қарши юришда қатнашиб, қаҳрамонликлар кўрсатади.

[11] Қаранг: И.С.Брагинский. Из истории таджикской народной поэзии, 1956.

Туҳматчи угай она даргоҳига қайтишни истамаган Сиёвуш қаҳрамон Афросиёбнинг пойтахтига йул олади. Афросиёб уни яхши кутиб олади. Сиёвуш Афросиёбнинг қизига уйланади. Жангларда ботирлик кўрсатади. Бироқ фитначи амалдорлар Сиёвуш билан Афросиёб ўртасида адоват туғдирадилар. Афросиёб Сиёвушни ўлдиради. Сиёвушнинг ўғли Кайхисрав бобоси Афросиёбдан қасос олиб уни ўлдиради. Кайхисрав Хоразмий шоҳлар сулоласига асос солади.

Сиёвуш Бухорода жуда катта шуҳрат қозонган эди. Наршахий афсонавий Сиёвуш Бухоро яқинида кўмилган, деб маълумот ҳам беради. Унинг маълумотига кура, X асрда ҳам Бухоро аҳолиси наврўзда Сиёвушнинг қабрига келиб, курбонликка хўрозлар суйиб, Сиёвуш шарафига қушиқлар айтишар эканлар. Бу қушиқлар «муғлар йиғиси» ёки «Сиёвуш қасоси» деб юритилар экан.

Бизгача сақланиб қолган ёдгорликлар қадимги Марказий Осиё халқларининг жуда бой ва оригинал огзаки бадиий ижоди, хилма-хил эпик асарлари булганини курсатади. Шу билан бирга, қушни халқлар билан маданий алоқалар ҳам Марказий Осиё эпик адабиётининг бойишига маълум ҳисса қушди. Жумладан, манбалар машҳур ҳинд эпоси «Панча Тантра» («Калила ва Димна»)нинг жуда қадим замоналардаёқ Марказий Осиё халкларига яқиндан маълум булганини, унинг ҳикоя ва масаллари асосида янги-янги асарлар яратилганини кўрсатади. Масалан, «Каван китоблари» деб аталган суғд ёзуви ёдгорликларида «Калила ва Димна» асосида яратилган ибратомуз ҳикоят ва масаллар ҳам бор.

Шу билан бирга, Марказий Осиё халқларининг қадимги оғзаки адабиёти ҳам бошка халқларнинг бадиий суз санъати тараққиётига самарали таъсир этди. Жумладан, Рустам, Сиёвуш ва бошқа каҳрамонлар образи бир қатор бошка халқларнинг адбиётидан ҳам урин олди.

Тумарис, Широқ, Зарина каби қаҳрамонлар янги ўзбек адабиётидан ҳам урин олдилар, улар ҳақида янги асарлар яратилди (Мирмуҳсиннинг «Широқ» достони, Миркарим Осим, Жавдат Илёсов ва бошқаларнинг қиссалари).

ҚЎШИҚ ВА ЛИРИК ШЕЪРЛАР

Марказий Осиёнинг қадимги аҳолисининг қушиқ ва лирик шеърларидан айрим намуналар турли хил ёзма манбалар ва илмий асарлар («Авесто», «Девону луғотит турк» ва бошқалар) орқали бизгача етиб келди. Туркий қабила ва халқларнинг энг қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликларини урганишда, айникса, «Девону луғотит турк»даги адабий материаллар катта аҳамиятга эга.

«Девону луғотит турк» XI асрнинг буюк тилшунос олими Маҳмуд Кошғарийнинг лингвистик асари бўлиб, муаллиф туркий сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлаш учун бадиий адабиётдан (халқ поэтик ижоди ва қисман ёзма адабиётдан) фойдаланган. Унда XI аср адабиёти билан бирга аввалги замонларда пайдо бўлиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга

кучиб юрган қушиқ ва лирик шеърлардан ҳам парчалар берилган. Купгина қушиқ ва лирик шеърларнинг мазмуни, уларда қадимги қабилалар ҳаётига хос воқеаларнинг ифодаланиши ҳамда тили ва услубида айрим ута архаик элементларнинг борлиги, арабча сузларнинг ва мусулмон дини эътиқоди изларининг куринмаслиги шундан далолат беради.

Масалан, ябоқу ва басмиллар кураши ҳақидаги парчалар жуда узоқ утмишга мансуб булиб, улар Ўрхун-Энасой ёдгорликларидаги ябоқу ва басмиллар билан алоқадордир. Худди шунингдек, Алп Эртунга (Афросиёб) га бағишланган парчалар ҳам жуда қадимийдир.

Аммо «Девону луғотит турк»нинг адабий намуналари хронологиясини аниқлаш амримаҳолдир. Биз хронологиядан қатъий назар, бу намуналарни, асосан, шу бобда беришни, шу билан ҳам туркий халқлар поэзиясининг қадимийлигини таъкидлашни мувофиқ кўрдик.

Меҳнат қушиқлари «Девону луғотит турк»даги меҳнат қушиқлари овчилик, чорвачилик, боғдорчилик ва деҳқончилик ҳаётини, меҳнат жараёнини, ибтидоий жамоа анъаналарини, қабила аъзоларининг биргаликдаги меҳнатини ҳамда ижтимоий табақа айирма ва зиддиятларни акс эттиради. Меҳнат қушиқлари меҳнат жараённинг мевасидир. «Уйин, – деган эди Г. В. Плеханов «Адрессиз мактублар» асарида, – меҳнат фарзандидир»[12]. Меҳнат қушиғи ва меҳнат билан алоқадор булган уйин меҳнат жараёнини, меҳнаткашнинг унга муносабатини ифодалаши билан бирга, меҳнат машаққатларини енгиллаштиришга, ҳордиқ чиқаришга, қабила ёшларини меҳнатга куниктириш ва ургатишга ёрдам беради. Ов ҳақидаги тургликлар қадимги кишиларнинг овчилик санъатини, ов меҳнатига булган муҳаббатини тасвирлайди. Овчилар ов ити, от ва ов қушидан фойдаланиш билан бирга, овчиликнинг энг ибтидоий усули булган тош отиб ҳайвонлар овлаш усулини ҳам қуллаганлар.

Чағри бериб қушлату,
Тойғон изиб тишлату,
Тилки, тунғиз тошлату,
Ардам била уклалим.

Мазмуни:

(Йигитларга) чағри (ов қуши) бериб қуш овлайлик,
Ов итини (қушларнинг) изидан солиб тишлатайлик.
Тулки, тўнғиз(лар)ни тош билан урайлик,
Ютуқларимиз билан мақтанайлик.

Иккинчи бир тўртликда отда юриб, овчи итлар ёрдами билан кийик тутиш ва ов маҳсулотини купайтиришга интилиш ифодаланган. Овчилар чорва молларини йиртқич ҳайвонлардан асрашда ҳам жамоатда катта роль ўйнаганлар. Масалан, қуйидаги тўртликларда бир овчининг бўрига қарши мардона кураши тасвирланган:

[12] Г.В.Плеханов. Искусство и общественная жизнь. Москва. 1953. Стр. 69.

Кеча туруб юрир эрдим,
Қара-кизил бури кўрдум,
Қатиғ ёни қура кўрдум,
Қоя кўруб бақу оғди.

Узу бориб ўкуш эвдим,
Талим юруб кучи гавдим,
Отим бирла тагу авдим,
Мани кўриб еси оғди.

Итим тутиб қузи чолди,
Онинг тусин қира юлди,
Бошин олиб қузи солди,
Буғоз олиб тугал буғди.

М а з м у н и:

Кечаси туриб (кезиб) юрардим,
Қора-кизил бўри кўрдим,
Бақувват ёйни (отишга) ҳозирладим,
(У) қўрқиб коянинг орқасига яширинди.

Шошилинч (бўрининг) кетидан тушдим,
Кўп қувлаб бориб, кучидан толиқтирдим,
Отим билан теварагида айланиб турдим,
Мени кўриб эси оғди.
Итим тутиб олиб, ётқизди,
Унинг жунини юлди (терисини шилиб олди),
Бошидан тишлаб, қўйига судради,
Буғзидан тишлаб бутунлай бўғди (ўлдирди).

Овчилик билан бирга, чорвачилик ҳам қабилаларнинг асосий меҳнат турини ташкил этган. Чорвачилик меҳнати овчиларнинг фаолияти билан узвий боғланган. Чорва молларини эҳтиёт қилиб сақлаш учун овчилардан пойлоқчилар қўйилган, улар чорвани куз қорачиғидай қўриқлаганлар. Қуйидаги бир тўртликда ўз пойлоқчилик вазифасини сергаклик билан бажариб тонг оттирган овчи бундай дейди:

Қора тунунг качурсадим,
Оғир уни учурсадим,
Ятиканинг қачурсадим,
Сақиш ичра кунум туғди,

М а з м у н и:

Қора туннинг тез ўтишини истадим,
Уйқуга йўл бермасликка тиришдим,
Етикан (Етти қароқчи юлдузи)ни қочирмоқ (тонг оттирмоқ) истадим.
(Юлдузни) санай-санай тонг оттирдим.

Жуда кадим замонлардаёқ кишилар хаётида овчилик ва чорвачилик билан бирга, деҳкончилик ҳам асосий урин эгаллаган. Шуни ҳам таъкидлаш керакки, чорвачиликнинг узи ҳам деҳкончилик ва боғдорчиликнинг ўсишига замин ҳозирлар эди. Қуйидаги бир туртликда овчилик, чорвачилик ва боғдорчиликнинг бир-бирига ёндош булганини, нишиқчилик вақтидаги ишларни ва шодлик тароналарини курамиз:

Йигитлариг ишлату,
Йиғач ямиш ирғату,
Қулан, кайик авлату,
Базрам қилиб авналим.

М а з м у н и:

Йигитларни ишлатайлик,
Дарахт(лар)дан мева(лар)ни қоқтирайлик,
Қулон, кийик овлатайлик,
(Сунг) байрам қилиб овунайлик,

Қахрамонлик қўшиқлари «Девону луғотит турк»даги айрим адабий парчалар қабилалар ўртасидаги жанг эпизодлари ва қабила баҳодирларининг мардона курашини тасвирлайди. Бундай қушиқлар *ражаз* деб аталган. Жумладан, қуйидаги туртликларда ҳужум қилувчи томоннинг ҳарбий тактикаси ва жанг эпизоди тасвирланади. Ҳужум қилувчи томон иккинчи томонни ғафлатда колдириб, қуққисдан ҳужум бошлайди:

Тунла била кучалим,
Ямар сувин качалим,
Тарачук сувин ичалим,
Юқға яғи укулсун.

Такра олиб акуралим,
Аттин тушиб юкаралим,
Арсланлаю кукаралим,
Кучи анин кавилсун.

М а з м у н и:

Туни билан кучайлик,
Ямар сувидан ўтайлик,
Тарачук (чашма) сувидан ичайлик,
Қочаётган душман тор-мор бўлсин.

(Душманнинг) атрофини ўраб, камал қиламиз,
Отдан тушиб югурамиз,
Арслондек наъра тортамиз,
Унинг кучини қуритамиз.

Қабила зодагонлари чорва моллари ва янги яйловларни қулга киритиб олиш йули билан ўз имтиёзини оширади, қабила аъзоларининг мутелигини кучайтиради, урушда асир килиб олинган кишиларни эса уз қулига айлантиради.

Алп аранни узурдим,
Буйнин анинг қазирдим,
Алтун-кумуш юзурдим,
Суси қалин ким тутар.

М а з м у н и:

(Душманнинг) баҳодир аскарларини тузитиб юбордим,
Буйинларини эгдирдим,
(Ўлжа) олтин-кумушини орқалатиб (келтирдим),
Одам ўтолмас даражада аскари калин эди.

Бундай кушикларда баходирларнинг қахрамонлиги, харбий қуроллардан моҳирлик билан фойдаланиши ҳамда айрим жанг эпизодлари кўпинча баҳодирлар тилидан куйланади. Жанг тугагач, ғолиблар тантанага йиғилади. Баҳодирлар тақдирланади. Ҳамма «қочди сақинч савналим» («қайғулар кетди, энди севинайлик»),– деб ғалаба ва шодлик таронасини бошлайди.

Маросим қўшиқлари

Маросим кушиқларидан «Девону луғотит турк»да марсия жанридан парчалар келтирилган. Бу парчалар жанг майдонида баходирларча курашиб ҳалок булган қахрамонларга бағишланади, уларда бу баҳодирларнинг мардлиги, жасорати, фидокорлиги ва бошқа шу каби фазилатлари мақталади, жудолик ҳасратлари, мотам қайғуси ифодаланади. Алп Эртунгага бағишланган марсия шулар жумласидан бўлиб, бу қахрамон эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи халқларда (кейинчалик туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи халқларда ҳам) Афросиёб номи билан юритилган, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си ва бошқа асарларда унинг афсонавий бадиий образи яратилган. Алп Эртунга марсиясидан бир парча кўрайлик:

Улишиб аран бурлаю,
Йиртин яқа урлаю,
Сикриб уни юрлаю
Сиғтаб кўзи уртилур.

М а з м у н и:

Мардлар йиғлаб, буридек увлашдилар,
Ёкаларини йиртиб бакиришдилар,
Фарёд чекдилар,
Қаттиқ йиғидан кўзлари хиралашиб, (гўё) парда босди.

Мавсум қўшиқлари Пейзаж лирикаси

«Девону луғотит турк»даги оғзаки адабиёт намуналарининг кўпи мавсум қўшиқлари ва пейзаж лирикаси жанрларига киради. Булар қадим замонлардаги кишиларнинг табиат ҳодисалари ҳақидаги тушунчаси ва бу ходисаларга муносабатини ифодалайди.

Табиат ҳодисаларини яхши ва ёмон руҳлар билан боғлаш – дуалистик қараш қадимги кишиларнинг йил фасллари ҳақидаги тушунчаларида ҳам равшан кўринади. Йилнинг бир фасли уларни шодлантирса, иккинчи бир фасли ғоят ғам-ғуссага солади. Қиш фасли учун етарли озиқ-овқат ва ем-хашак жамғаролмай қаттиқ қийинчиликларга дуч келган кишилар ёзга ижобий, қишга салбий муносабатда бўлиб, ёз фаслини қувонч билан қарши олсалар, қишни даҳшат ва мусибат келтирувчи фасл деб ҳисоблаганлар. Натижада қушиқларда ёз билан қиш бир-бирига қарама-қарши қўйилади, улар бир-бири билан жанг қилади:

Қиш ёй била тўқушти,
Қинир кўзунуғ бақишти.
Тутишқали яқишти,
Утғолимат уғрашур.

Ёй қиш била қаришти,
Ардам ёсин қуришти,
Чарик тутуб кўрушти,
Уқтағали ўтрушур.

Мазмуни:

Қиш билан ёз тўқнашди,
Қинғир (ёмон) кўз билан бир-бирига қарашишди,
(Бир-бирини) тутиб олишга интилишди,
(Бир-бирини) ютишга тиришар эдилар.

Ёз билан киш қаршима-қарши бўлишди,
(Уларнинг хар бири) мақтаниш ёйини қуришди.
Қўшин тузиб, (бир-бирини) таъқиб килишди,
(Ёй) отиш учун (бир-бирига) яқинлашишди.

Қиш билан ёз мунозаралашиб, улардан ҳар бири ўз фазилати билан мақтаниб, иккинчи томонни камситади.

Масалан, қиш ёзга айтади:

Қиш ёйғиру сувланур,
Эр ат манин явруюр,
Иклар ема савруюр,
Ат йин тақи тагришур...

Санда кўпар чазанлар,
Кўзғу сингак, йилонлар
Дук минг кую туманлар,
Қузрук тикриб югрушар.

Мазмуни:
Қиш ёзга қарши бақириб-чақириб суз бошлади:
Одамлар ва қора молларнинг эти менда пишади, мустаҳкамланади.
Менда касал камаяди,
Одамларнинг гўштлари қотади, ўзлари қувватли бўлади...

Санда кўпаяди чаянлар,
Чивинлар, илонлар, пашшалар.
Минглаб, туманлаб
Думларини қайириб, изғишади.
Ёз эса қишга бундай дейди:

Балчиқ балиқ югурулур,
Жиғой ёвуз йигрилур,
Арингаклари ўғрулур,
Ўзғуч била авришур.

Санда қочар сундилач,
Манда тинар қарғилач,
Татмағ утар сундувач,
Эркак тиши учрашур...

Мазмуни:
Лой-балчиқ ҳамма ёкни қоплайди,
Камбағал, юпун кишилар қийналиб, машаққат чекадилар.
Бармоқлари совқотиб,
Оғиз ели билан (пуфлаб) иситадилар.

Саъва сендан қочади,
Менда қалдирғоч рохатланади.
Булбул нағмаси севинтиради,
Менда (езда) эркак ва ургочи жуфтлашади.

Бу курашда қиш «енгилади», ёз «ғалаба» қозонади. Табиат гўё қайтадан жонланади, кирлар гиламга ўхшаш майса-кукатлар билан қопланади, тоғдаги қор-музлар эрийди, сувлар оқа бошлайди, турли-туман гуллар очилиб, ер юзига чирой бағишлайди, қушлар, қурт-кумурскалар инларидан чиқиб, туда-туда бўлиб янги ҳаёт бошлайди. Табиатдаги бу жонланиш кишиларни ниҳоятда завқлантиради, ёзнинг ғалабаси кишиларнинг ғалабасига айланади, кишилар ёзни ўз қушиқларида шодлик билан куйлаб, олқишлайдилар, табиат манзараларини тасвирлаб шеърлар тўқийдилар. Табиат кўрки жонли тасвирий буёқларда жилваланади:

Гурли чачак ярилди,
Барчин язим қарилди,
Учмақ яри курулди,
Тумлуғ яна калгусуз.
Қуш курт камуғ тирилди...
Йинқа яна киргусуз.

Мазмуни:

Турли чечаклар очилди,
(Ерга худди) чиройли гиламлар тўшалгандай.
Жаннат ери кўринди,
Совуқ қайтмас бўлиб кетди.
Ҳамма қуш ва куртлар тирилди...
Энди улар қоронғи инларига қайтиб кирмайди.

Мавсум қўшиқлари кўпинча лапар айтиб ўйинга тушиш орқали ижро этилган. Эрта баҳор кишиларнинг шодиёнасига, қўшиқ ва ўйинлар тантанасига айланган. Туннинг қисқариб, кундуз кунининг узайиб бориши қоронғилик кучлари устидан ёруғлик кучларининг ғалабаси деб қаралган. Баҳор шодиёнаси анъаналари ривожланиб, навруз байрами тусини олади. Бу байрамда қушиқ ва ўйин билан бирга кураш ва масхарабозлик каби халқ ўйинлари ҳам кенг намойиш қилинади.

«Девону луғотит турк»да меҳнат қушиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари билан бирга ишқий-интим, ахлоқий-таълимий шеърлар ва мақоллар хам бор. Булар севги ва садоқатни, висол иштиёқи ва ҳижрон аламини куйлайди, чин инсоний фазилатларни улуғлаб, кишиларни ор-номус, одамгарчилик, одоб, мардлик ва шижоат каби эзгу хислатларга ўргатади.

Мисоллар:

Куклар қамуғ тузулди,
Иврик идиш тизилди,
Сансиз узум узалди,
Калгил амул уйналим.

Мазмуни:

Ҳамма созлар созланди,
Май косалар тизилди,
Сенсиз кўнглим бузилди,
Кел, яйраб-яшнаб ўйнайлик.

Қазған алиҳ тузумлик,
Қолсин жақинч яранқа.

(Номим ўчмасин десанг, яхши хулқларни эгалла.)

Асизлигинг анунма,
Тилга чиқар азгу сўз.
(Ёмонликка кўникма, фақат яхши сўзлар сўзла.)

Оғрук оғир ишингни азнағуқа юзурма.
(Ўз юкингни, оғир ишингни бошқаларга юклама.)

Яғинг табо титру бақиб бүкдунг била,
Ўғраб қали калса санга қаршусула.
(Душманингдан эҳтиёт бул, уни кузат, агар қаршингга келса, ханжар билан қутиб ол.)

Билик ари ёғисин нолик савар?!
(Билимли эр душманини қандай (нега) севсин?!)

Кичикда қотиғланса улғозу севинур.
(Кичикликда қийинчилик кўрган улғайганда севинар.)
Тутғил қўноқ оғирлиғ
(Меҳмонни ҳурмат қил).
ва бошқалар.

Юқоридаги парчалар узоқ ҳаёт тажрибаси асосида вужудга келган халқ донишмандлигининг ифодасидир.

Шундай қилиб, «Девону луғотит турк» орқали етиб келган қўшиқлар «халқ кўнглидаги қайғу-ҳасрат ва шодликнинг йўлдоши, унинг билим қомуси, унинг диний ва фалсафий китобидир»[13].

Поэтика ва тил «Девону луғотит турк»даги адабий ёдгорликлар туркий халқлар ва қабилаларнинг турли поэтик жанрларда асарлар ижод қилганини кўрсатади. «Ов» ва «Қиш билан ёз мунозараси», афтидан, каттароқ ҳажмдаги эпик асарларнинг парчаси бўлган. Лирик турда эса меҳнат қўшиқлари, қаҳрамонлик қўшиқлари, мавсум ва маросим қўшиқлари, ишқий-интим шеърлар ва бошка жанрлардаги асарлар яратилган ҳамда дидактик поэзиянинг дастлабки намуналари – ахлоқий-таълимий шеърлар, мақол ва ҳикматли сўзлар вужудга келган. Бу қадимги адабиётнинг жанр бойлигини ва ҳозирги айрим бадиий шаклларнинг илдизи жуда қадим замонларда вужудга келганини кўрсатади.

«Девону луғотит турк»даги қўшиқ ва лирик шеърлар кўпчилик олимларнинг, жумладан, К. Броккельман, Ф. Кўпрулизода, А. Фитрат, Т. Жалолов, С. Муталлибов, А. Қаюмов, Қ. Каримов ва бошқаларнинг эътирофича, уларнинг кўпчилиги бармоқ вазнидадир. Т. Ганжий ҳам уларнинг купчилигини бармоқ вазнида деб ҳисоблайди, айримларигина аруздадир, дейди. Тадқиқотчи И. В. Стеблева уларнинг ҳаммасини ҳам ёзма адабиёт бисотига киритиб, аруз вазнига мансуб, дейди[14].

«Девону луготит турк»да турли элат, қабила ва уруғларнинг тиллари устида бахс юритилади, адабий парчалар ҳам шуларнинг адабиётидан олинган. Улар ижтимоий тараққиётнинг ва маданиятнинг турли босқичида бўлганлар, айримлари форс-тожик ва араб маданияти

13 П.Лафарг. Очерки истории культура. Москва. 1926. стр. 51.

14 И.В.Стеблева. Развитие тюркских поэтических форм XI веке. М, 1971.

ҳамда адабиёти билан таниш бўлсалар, бошқалари таниш бўлмаган, бирларида ёзма адабиёт вужудга келган бўлса, иккинчи бирлари ҳали бу даражага бориб етмаган ва ҳоказо. Бинобарин, айрим шеърларнинг ёзма адабиётга (у ҳолларда Маҳмуд Кошғарий кўпинча «шоир сўзи будур» деб таъкидлайди, айни чоқда бу сўзларда «донолар бундай дейди», деган маъно ётишини ҳам унутмайлик) мансублиги ва арузда битилганини (аруз туркий поэзияга сингишиб кетаётган эди) эътиборга олиш билан бирга, назаримизда, кўпчилик шеърлар оғзаки поэзияга мансуб бўлиб, туркий халқлар шеъриятининг туғма вазни – бармоқда эканини таъкидлаш лозим. Қўшиқ ва лирик шеърларнинг банди кўпинча тўрт мисрадан, баъзан эса икки мисрадан иборат бўлиб, тўртликларнинг кофияси «а-а-а-б», «в-в-в-б»... шаклидадир. Қадимги қўшиқ ва лирик шеърларнинг поэтикасига хос бу хусусиятлар ҳозирги халқ қўшиқларида, жумладан, ўзбек халқ қўшиқларида сақланиб келмоқда. Ўзбек халқ қўшиқларининг кўпи 7–8 ҳижоли бўлиб, улар ҳам «а-а-а-б», «в-в-в-б»... тарзида қофияланади. Бунинг ўзи ҳам ўзбек халқ қўшиқларининг жуда қадим замонлардаёқ пайдо бўла бошлаганини кўрсатади.

Қўшиқ ва лирик шеърларда меҳнат жараёни, тинч маиший ҳаёт манзаралари, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ҳамда кишиларнинг хилма-хил ҳис-туйғулари, истак-армонлари тасвирланади. Ҳаёт воқеликлари ва кишиларнинг ҳис-туйғуларини аниқ тасвирлаш бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг муҳим хусусиятидир. Қўшиқларда гап қабиланинг чорва молларини қўриқлаётган пойлоқчи-овчи ҳақида борадими, қабилалар ўртасидаги тўқнашувлар ёки овчининг бўрига қарши ҳужуми ҳақида борадими, барибир, улар бизнинг кўз ўнгимизда аниқ ҳаёт манзараларини гавдалантиради. Ҳатто қиш билан ёзнинг «мавсум мунозараси» кишиларнинг ўзаро тўқнашувига, бир-бирига қарама-қарши бўлган тарафларнинг жанги тарзида тасвирланади, унга ҳаётий тус берилади. Йил фасллари, айниқса, баҳор фасли ўзига хос хусусиятлари билан намоён бўлади. Бу тасвир гўё рассом ишлаган турли манзараларни: ям-яшил далаларни, тоғларда эриган қор ва муз сувларининг шалола бўлиб оқишини, қуюқ булут, ёмғир, жала ва селни, ранг-баранг гулларни, уйноқи қуй-қузиларни акс эттиради.

Кишининг ҳис-туйғуси жуда мураккаб ва хилма-хилдир. Бу ҳол қўшиқларда ҳам очиқ кўринади. Қўшиқ ва лирик шеърларни ўқир эканмиз, уларни яратган кишиларнинг шодлиги ва қайғуси, завқи ва нафрати, кулгиси ва йиғиси билан танишамиз... Кишилар ўз қўшиқларида бўлиқ ҳосилдан, чорва молларининг кўпайишидан шод-хуррамликларини куйлаганлари каби, ўз бахтсизликларини, мағлубият ва мотамини ҳам ифодалаганлар; баҳордан завқланиб, кишдан нафратланганлар. Қўшиқларда кўпчиликка хос умумий ҳис-туйғулар билан бирга (улар кўплик шаклида баён этилган), интим кайфиятлар ҳам ўз ифодасини топган. Мана ишқий-интим парчалардан бири:

Бўлнар мени улас кўз,
Қара менгиз, қизил юз,

Андин тамар тукал туз,
Булнап яна ўл қачар.

М а з м у н и:
Бу маст кўзли (севиклим)
Қора холи ва қизил юзи билан (мени асир қилди).
Ёноқларидан ширинлик томиб, мени асир қилади-ю,
Лекин кейинидан (тутқич бермай), мендан қочиб кетади.

Қўшиқ ва лирик шеърларда турли хил воқеа ва кайфиятларни ифодалаш учун кўпинча қарши қўйиш усули қўлланилади. Қиш ва ёз мунозараси бошдан-охир шу усулда яратилган. Бадиий тил воситалари: ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва бошқалар тасвир обьектини, ҳис-туйғуни янада аниқлаштиришга хизмат қилади. Масалан, баҳорги ёмғирдан кейин ғунчалар очилиб, чечаклар униши бундай тасвирланади:

Яғмур ёғиб сачилди,
Турлук чачак сучулди,
Инжу қоби очилди,
Чиндан йипор югрушур.

М а з м у н и:
Ёмғир томчилари тўкила бошлади,
Турли чечаклар унди,
Инжу қутичалари (ғунчалар) очилди,
Хар томонда шифобахш атир ҳидлар гуркиради.

Авлаб мани қуймангиз.
Айиқ айиб қаймангиз,
Окар кўзум уш тангиз,
Тагра юра қуш учар.

М а з м у н и:
Кўнглимни овлагач,
Ташлаб кетмангиз, айтилган сўздан қайтмангиз.
Кўз ёшим оқиб денгиз бўлди.
Унинг атрофида қушлар учаётир.

Бу қўшиқ ва лирик шеърларнинг мухим бадиий хусусиятларидан бири уларнинг равонлиги, мусиқийлиги ва жўшқинлигидир.

«Девону луғотит турк»да келтирилган айрим мақоллар баъзи ўзгаришлар билан ёки айнан ҳозирги кунда ҳам қўлланади. Бу маълумот ўзбек халқ поэтик ижодиётининг, ўзбек тилининг жуда кадим замонларда туғила бошлаганини яна бир карра таъкидлайди.

М и с о л л а р:
Қут билгуси билик.
(Билим – бахт белгисидир.)

Эмгак экинда колмас.
(Меҳнат ерда қолмас)

Ош тотиғи туз.
(Ошнинг таъми туз билан.)

Қўрқмуш кишига қўй боши қуш курунур.
(Қўрққанга қуша кўринур.)

Ит исирмас, от тепмас дема.
(Ит копмас, от тепмас дема.)
Тома-тома кул булур.
Бир қарға бирла қиш келмас.

Қуруқ ёғоч агилмас.

Хуллас, «Девону луғотит турк»даги қўшиқ ва лирик шеърлар туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи бошқа халқлар билан бирга ўзбек халқининг ҳам қадимги муштарак адабий ёдгорлигидир.

ЁЗМА ЕДГОРЛИКЛАР

Тарих қадимги ёзувларнинг турли даврларга мансуб булган хилма-хил ёдгорликларидан айримларини бизга қадар сақлаб қолди. Бу ёдгорликлар «Авесто» ва «Бундахишн» каби зардуштий асарларини, турли ҳужжатларни, тошларга ўйиб ёзилган ҳамда идиш-товоқ, муҳр, танга ва бошқалардаги матнларни ўз ичига олади. Ёзма ёдгорликлар қадимги ёзув ва тиллар ёдгорлиги булиши билан бирга, бизни узоқ ўтмишдаги қабила ва халқларнинг иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, урф-одати, эътиқоди, суз санъати намуналари ва бошқалар билан таништирувчи муҳим манбалар ҳамдир. Жумладан, «Авесто», «Бундахишн» ва «Динкард» каби зардуштий китобларида диний масалалардан ташқари, тарих, маданият, илм-фан, санъат ва адабиёт ҳамда бошқа соҳаларга доир қимматли маълумотлар бор.

Муғ тоғи қасрида топилган суғд календари эса қадимги Марказий Осиё астрономиясининг нодир ёдгорлигидир. Суғд ёзувидаги бошқа ёдгорликлар купроқ савдо-сотиқ ва қўшни мамлакатлар билан иқтисодий-маданий алоқаларга доир ҳужжатлардир. Дунхуан (Шарқий Туркистон – Синцзян)да топилган суғд тилидаги бир ёдгорлик эрамизнинг II асрига мансуб булиб, Самарқандда турувчи онанинг Друан (Дунхуан)даги қизи билан оилавий масалаларга доир ёзишмаларидир.

Хоразм ёдгорликлари, асосан, тарихий воқеалар ва хўжалик масалаларига доир булиб, Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва турли улкалар билан савдо-сотиқ ҳамда дипломатия муносабатлари юзасидан маълумот беради.

Ёзма ёдгорликлар орасида Бихистун ёдгорлиги муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Бу ёдгорлик эрамиздан аввалги 521 йилда Гауматани енгиб, ахмонийлар тахтини эгаллаган Доронинг буйруғи билан 519 йилда Вавилон билан Экбатони (Ҳамадон)ни бирлаштирувчи йўл яқинидаги Бихистун тошига (500 метр баландликда) ўйиб ёзилган. Матнда Доронинг ўз тилидан унинг истилочилик фаолияти ҳикоя қилинади. Бихистун ёдгорлиги Дорони даҳшатли босқинчи ва мустабид шоҳ сифатида гавдалантиради.

Қадимги туркий тилларда яратилган ёдгорликлардан бизгача Ўрхун-Энасой ва уйғур ёзувидаги ёдгорликлар сақланиб қолган. Ўрхун-Энасой ёдгорликлари V–VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул-Тегин, Билка-Қоон, Тунюқуқ қабр тошларига ўйиб ёзилган ёзувлар айниқса аҳамиятлидир. Урхун-Енисей ёзувидан бирмунча кейинроқ вужудга келган уйғур ёзувида эса турли хил ҳужжатлар билан бирга манихейлик (монийлик) дини китоблари ва бошқа ёдгорликлар сақланиб қолган.

«АВЕСТО» «Авесто» зардуштийлик (зороастризм) динининг муқаддас китобидир. Зардуштийликнинг куртаклари ибтидоий жамоа даврида вужудга келди. Зардуштийлик дини Марказий Осиё, Эрон ва Озарбайжонда асосий диний эътиқодлардан бири сифатида кенг тарқалди. Араб босқинчилари истилоси (VII–VIII асрларда)дан сўнг ҳам зардуштийлик дини бир мунча вақт сақланиб қолди.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, у узоқ асрларнинг тарихи, иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, маданияти, тили, ёзуви ва халқ оғзаки ижодининг манбаи, муҳим ёдгорлиги сифатида қадимги Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон ва бошқа мамлакатларни ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Анъанавий маълумотларга қараганда, «Авесто» эрамиздан аввалги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган. У Зардушт ва уламолар томонидан битилган. Зардушт Хоразмнинг Спитама қавми раиси хонадонида таваллуд топиб, 77 ёшида Балх шаҳрида ибодат пайтида ўлдирилган.

«Авесто»нинг муқаддас китоб сифатида тула шаклланиши эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарига тўғри келади.

Кўпчилик манбалардаги анъанавий маълумотларга қараганда, «Авесто» 21 наск — китоб (қисм)дан иборат бўлган экан. Бироқ Александр Македонский ва араб босқинчилари истилоси натижасида улардан кўпи йўқолиб, жуда оз қисми сақланиб қолган. Бизга қадар сақланиб қолган «Авесто» ёдгорликларининг энг қадимги нусхаси 1324 йилда кўчирилган бўлиб, у Копенгагенда сақланади. «Авесто»нинг айрим нусхаларида авесто тилидаги матн билан бирга паҳлавий тилидаги шарҳли таржималар ҳам бор. Шарҳлар «Зенд» деб аталган, бутун китоб эса «Авесто ва Зенд» ёки «Зенд Авесто» деб номланган. «Авесто» матни санскрит тили (қадимги ҳинд тили)га шарҳлар билан таржима қилинган. У айрим Европа тилларига, унинг бир неча қисми эса рус тилига ҳам таржима қилинган.

Эмгак экинда қолмас.
(Меҳнат ерда қолмас)

Ош тотиғи туз.
(Ошнинг таъми туз билан.)

Қўрқмуш кишига қўй боши қўш қурунур.
(Қўрққанга қуша қўринур.)

Ит исирмас, от тепмас дема.
(Ит копмас, от тепмас дема.)
Тома-тома кул булур.
Бир қарға бирла киш келмас.

Қуруқ ёғоч агилмас.

Хуллас, «Девону луғотит турк»даги қўшиқ ва лирик шеърлар туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи бошқа халқлар билан бирга ўзбек халқининг ҳам қадимги муштарак адабий ёдгорлигидир.

ЁЗМА ЕДГОРЛИКЛАР

Тарих қадимги ёзувларнинг турли даврларга мансуб бўлган хилма-хил ёдгорликларидан айримларини бизга қадар сақлаб қолди. Бу ёдгорликлар «Авесто» ва «Бундахишн» каби зардуштий асарларини, турли ҳужжатларни, тошларга ўйиб ёзилган ҳамда идиш-товоқ, муҳр, танга ва бошқалардаги матнларни ўз ичига олади. Ёзма ёдгорликлар қадимги ёзув ва тиллар ёдгорлиги булиши билан бирга, бизни узоқ ўтмишдаги қабила ва халқларнинг иктисодий-ижтимоий ҳаёти, урф-одати, эътиқоди, сўз санъати намуналари ва бошқалар билан таништирувчи муҳим манбалар хамдир. Жумладан, «Авесто», «Бундахишн» ва «Динкард» каби зардуштий китобларида диний масалалардан ташқари, тарих, маданият, илм-фан, санъат ва адабиёт ҳамда бошқа соҳаларга доир қимматли маълумотлар бор.

Муғ тоғи қасрида топилган суғд календари эса қадимги Марказий Осиё астрономиясининг нодир ёдгорлигидир. Суғд ёзувидаги бошка ёдгорликлар купрок савдо-сотиқ ва қушни мамлакатлар билан иктисодий-маданий алоқаларга доир ҳужжатлардир. Дунхуан (Шарқий Туркистон – Синцзян)да топилган суғд тилидаги бир ёдгорлик эрамизнинг II асрига мансуб булиб, Самарқандда турувчи онанинг Друан (Дунхуан)даги қизи билан оилавий масалаларга доир ёзишмаларидир.

Хоразм ёдгорликлари, асосан, тарихий воқеалар ва хўжалик масалаларига доир булиб, Марказий Осиёнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ва турли улкалар билан савдо-сотиқ ҳамда дипломатия муносабатлари юзасидан маълумот беради.

Ёзма ёдгорликлар орасида Бихистун ёдгорлиги муҳим тарихий ҳужжат сифатида алоҳида аҳамиятга эга. Бу ёдгорлик эрамиздан аввалги 521 йилда Гауматани енгиб, аҳмонийлар тахтини эгаллаган Доронинг буйруғи билан 519 йилда Вавилон билан Экбатони (Ҳамадон)ни бирлаштирувчи йўл яқинидаги Бихистун тошига (500 метр баландликда) ўйиб ёзилган. Матнда Доронинг ўз тилидан унинг истилочилик фаолияти ҳикоя қилинади. Бихистун ёдгорлиги Дорони даҳшатли босқинчи ва мустабид шоҳ сифатида гавдалантиради.

Қадимги туркий тилларда яратилган ёдгорликлардан бизгача Ўрхун-Энасой ва уйғур ёзувидаги ёдгорликлар сақланиб қолган. Ўрхун-Энасой ёдгорликлари V–VIII асрларга мансуб бўлиб, улардан Кул-Тегин, Билка-Қоон, Тунюқуқ қабр тошларига ўйиб ёзилган ёзувлар айниқса аҳамиятлидир. Урхун-Енисей ёзувидан бирмунча кейинроқ вужудга келган уйгур ёзувида эса турли хил ҳужжатлар билан бирга манихейлик (монийлик) дини китоблари ва бошқа ёдгорликлар сақланиб қолган.

«АВЕСТО» «Авесто» зардуштийлик (зороастризм) динининг муқаддас китобидир. Зардуштийликнинг куртаклари ибтидоий жамоа даврида вужудга келди. Зардуштийлик дини Марказий Осиё, Эрон ва Озарбайжонда асосий диний эътиқодлардан бири сифатида кенг тарқалди. Араб босқинчилари истилоси (VII–VIII асрларда)дан сўнг ҳам зардуштийлик дини бир мунча вақт сақланиб қолди.

«Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, у узоқ асрларнинг тарихи, иқтисодий-ижтимоий ҳаёти, маданияти, тили, ёзуви ва халқ оғзаки ижодининг манбаи, муҳим ёдгорлиги сифатида қадимги Марказий Осиё, Озарбайжон, Эрон ва бошқа мамлакатларни ўрганишда ниҳоятда катта аҳамиятга эгадир.

Анъанавий маълумотларга қараганда, «Авесто» эрамиздан аввалги VII асрнинг охири ва VI асрнинг бошларида яратилган. У Зардушт ва уламолар томонидан битилган. Зардушт Хоразмнинг Спитама қавми раиси хонадонида таваллуд топиб, 77 ёшида Балх шаҳрида ибодат пайтида ўлдирилган.

«Авесто»нинг муқаддас китоб сифатида тўла шаклланиши эрамиздан аввалги биринчи минг йиллик ўрталарига тўғри келади.

Кўпчилик манбалардаги анъанавий маълумотларга қараганда, «Авесто» 21 наск — китоб (қисм)дан иборат бўлган экан. Бироқ Александр Македонский ва араб босқинчилари истилоси натижасида улардан кўпи йўқолиб, жуда оз қисми сақланиб қолган. Бизга қадар сақланиб қолган «Авесто» ёдгорликларининг энг қадимги нусхаси 1324 йилда кўчирилган бўлиб, у Копенгагенда сақланади. «Авесто»нинг айрим нусхаларида авесто тилидаги матн билан бирга паҳлавий тилидаги шарҳли таржималар ҳам бор. Шарҳлар «Зенд» деб аталган, бутун китоб эса «Авесто ва Зенд» ёки «Зенд Авесто» деб номланган. «Авесто» матни санскрит тили (қадимги ҳинд тили)га шарҳлар билан таржима қилинган. У айрим Европа тилларига, унинг бир неча қисми эса рус тилига ҳам таржима қилинган.

«Авесто»нинг мундарижаси

Бизгача етиб келган «Авесто» нусхалари икки вариантдадир. Биринчи варианти ёлғиз «Авесто»ни уз ичига олади. Иккинчи варианти паҳлавий тилидаги шарҳли таржимани ҳам уз ичига олиб, у китобларга, боб ва параграфларга ажратилган. Шу иккинчи вариант буйича «Авесто» куйидаги китоб (қисм)лардан иборат:

1. **Ясна.** У 72 бобдан иборат булиб, курбонлик чикариш маросимида айтиладиган қушиқларни, худолар мадҳиясини ва бошқа диний маросимларга хос расм-русмларни уз ичига олади. Унинг 17 боби готлар – гимнлар деб аталган. Бу боблар «Авесто»нинг энг кадимги қисмларидир.

2. **Яшт.** У зардуштийлик худолари ва маъбудалари мадҳига айтилган 52 қушиқни уз ичига олади. Шу билан бирга, Яштда мифологик элементлар «Авесто»нинг бошқа қисмларидагига нисбатан хийла куп.

3. **Виснарад.** У 27 бобдан иборат булиб, ибодат қушиқларини уз ичига олади.

4. **Вендидод.** У 24 бобдан иборат булиб, асосан, Ахура Мазда билан Заратуштранинг савол-жавоби шаклида ёзилган. Боблар турли ёмон руҳларни, девларни енгиш воқеаларини, гуноҳлардан пок булиш коидаларини ва қисман мифологик элементларни уз ичига олади.

5. **Кичик Авесто.** (Хурда Авесто, Хвартак-апастак.) У 22 бобдан иборат булиб, Қуёш, Ой, Ардвисура, Вархран ва бошқа худо ҳамда маъбудалар шарафига айтилган кичик ибодат матнларини уз ичига олади.

Бундан булак «Авеста»нинг гурли хил айрим парчалари ҳам бизгача етиб келган.

«Авесто» кадимги эрон тиллари группасидаги тилларнинг қадимги ёдгорликларидандир. Эрамизнинг бошларида (I–IV асрларда) авеста тили улик тилга айланиб, ибодат тили булиб қолган эди. Бирок бу тилнинг унсурлари эрон тиллари группасида сақланиб қолади.

Авесто ёзуви ҳам оромий ёзуви асосида пайдо булган қадимги ёзувлардан булиб, у авесто тили каби кейинчалик улик бир ёзувга айланади. «Авесто» кейинчалик паҳлавий ёзуви ва бошқа ёзувлар билан кучирилади.

Ҳум деб аталган ва улимни енгадиган афсонавий мевага бағишланган готларда кишилар бу мевадан куч-қувват, ҳосил, мул-кулчилик ва зафар; ҳомиладор хотинлар ботир фарзанд беришни тилайдилар.

Вендидоднинг дастлабки қисмлари деҳқончилик ва чорвачиликка бағишланган. Вендидоднинг биринчи бобида икки олам (Ахура Мазда ва Ангра Маню) ва улар уртасидаги кураш, Ахура Мазданинг 16 серҳосил мамлакатни (буларнинг купчилиги Марказий Осиёда) яратиши ҳақидаги миф, иккинчи бобида эса ер юзи сатҳини 3 баравар кенгайтириб, деҳқончилик ва чорвачиликни ривожлантирган, кишилар учун куп фойдали муъжизалар яратган адолатли Йима (Жамшид) ҳақидаги миф ҳикоя қилинади. Учинчи бобда деҳқончилик мадҳ этилади, у муқаддас ва шарафли меҳнат деб тарғиб қилинади.

«Авесто»да ҳикоя қилинишича, Зардушт Ахура Маздадан шодлик ва бахт макони қаерда эканлигини сурайди. Ахура Мазда уз жавобида:

у шундай жойки. кишилар унда уй-жой курадилар, оташкадалар (ибодатхоналар) бино этадилар, деҳкончилик ва чорвачилик билан шуғулланиб, бола-чақали бўладилар; мен ҳар иккала қўли билан фидокорона меҳнат қилувчи кишини қуллайман, унинг ишига барор, ҳосилига барака бағишлайман, дейди. Меҳнат – деҳкончилик «Авесто»да Ангро Маню ва унинг кўп сонли девларига қарши курашининг ҳам асосий воситаси ва ғалаба таянчи деб таърифланади. «ғалла ердан униб чиққанда,– дейилади «Авесто»да,– девлар ларзага келади, ғалла ўриб олинаётганда девлар нола-фарёд чекади, ғалла янчиб (ун) қилинаётганда, улар қоча бошлайди, хамир қилинганда эса девлар маҳв бўлади... ғалланинг мул-кўл бўлиши гўё девларнинг лабига қизитилган темир босгандек уларни тумтарақай қилади... Китобнинг бу ўринлари кишиларни меҳнатга, меҳнатни севишга даъват этади. Шунинг учун ҳам у маърифий аҳамиятга моликдир.

Шундай қилиб, «Авесто» асос эътибори билан меҳнаткаш омманинг орзу-тилакларини ҳам маълум даражада акс эттирган эди. Зотан, бу «Авесто»нинг кенг тарқалиши ва узоқ умр куриши боисларидан бири эди.

«Авесто»нинг тарихий-марифий аҳамияти

«Авесто» қадимги Марказий Осиё, Эрон ва Озарбайжоннинг тарихи, сиёсий, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, географияси ва табиати, илм-фани, этнографияси ва ҳоказолар билан таништирувчи манба сифатида ҳам жуда қимматлидир. «Авесто»да тасвирланган жамият чорвачилар ва деҳконларнинг қадимги жамиятидир. Кишилар худоларга мурожаат қилиб, улардан кўп чорва, катта яйловлар ва суғориладиган кенг экин майдонларини тилаганлар. «Авесто» чорваси, яйлови ва экин майдони кўп булган кишиларни ҳам, уларга тобе булган йўксилларни ҳам куз ўнгимизда гавдалантиради. Зодагонлар мол-мулкларини купайтириш учун қул остларидаги деҳконларни ва чорвадорларни эксплуатация қилиш билан қаноатланмай, босқинчилик урушлари олиб бориб, чорва молларини, янги яйловларни ва кулларни кўлга киритадилар.

«Авесто» маданий ҳаётнинг турли соҳаларига доир, чунончи, қадимги медицина, астрономия, космогония ва фалсафага доир материал ва маълумотлар ҳам беради.

«Авесто»нинг адабий қиммати

«Авесто» маълум даражада адабий ёдгорлик ҳамдир. Унда бадиий тил воситаси, образли сўзлар хийла кўп ишлатилганлигидан ташқари, у қадимги оғзаки адабиёт ёдгорликларини туплаган манба ҳамдир. Унда Каюмарс, Йима, Гершасп, Аржасп ва бошқа миф ҳамда афсоналар ҳикоя қилинади. Унинг кўп қисми (асосан «Готлар» ва «Яшт») шеър билан битилган. Шеърий мисралар ҳижоларнинг миқдори тамойили асосида тузилган. Яшт кўпинча 8 (баъзан 10–12) ҳижоли мисралардан таркиб топган.

«Авесто»нинг тили ва шеър тузилиши ҳақида аниқ тасаввурга эга бўлиш учун «Яшт»дан 8 ҳижоли бир парча келтирамиз:

Қудратли ҳукмрон Йима даврида бўлмасди
На изғирин, на жазирама иссиқ, офат.

Унда на каримоқ бор эди-ю, на улмоқ
Ва на девлар туғдирган рашку ҳасад.

«Авесто» шеърларида ҳижоларнинг миқдоридан ташқари, урғу ҳам маълум аҳамиятга эга бўлган. Қофия эса мисраларнинг охирида эмас, балки (ҳатто кўпинча) мисраларнинг боши ва ўртасида қўлланилган.

Шундай қилиб, «Авесто» зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлиши билан бирга, энг қадимги даврларнинг тарихи, тили, ёзуви, маданият ва адабиёти ёдгорлиги ҳамдир.

ЎРХУН-ЕНИСЕЙ ЁДГОРЛИКЛАРИ

Енисей дарёси ҳавзасидаги рун ёзуви ёдгорликлари XVIII асрнинг бошларидаёқ рус хизматчиси Ремезов хабари ва сўнгра швед офицери Иоганн Страленберг ва олим Мессершмидт асарларидаги маълумотлар орқали илм-фанга маълум бўлган эди. Бироқ узоқ вақт давомида олимлар бу ёдгорликларни ўқиб аниқлашга муваффақ бўлолмадилар. XIX асрнинг биринчи чорагида «Сибирский вестник» («Сибирь ахбороти») журналида Григорий Спасскийнинг Енисей ёдгорликлари ҳақида мақоласи босилди. Бу мақола лотин тилига таржима қилинди, ёдгорликлар ҳақидаги маълумотлар кўп мамлакатларнинг олимларига маълум бўлди. Лекин текшириш ва ёзувни ўрганиш ҳаракатлари яна натижа бермади, чунки ёдгорликларнинг «сири» очилмади.

1889 йилда фин олимлари Енисей ёдгорликлари атласини нашр этиб, бу ёдгорликлар фин маданиятига тааллуқли деб тахмин қилдилар. Бироқ фин олимларининг тахмини узоққа бормади. Ўша 1889 йилиёқ рус сайёҳи ва ёзувчиси Н. М. Ядринцев Муғулистондаги Кошо-Цайдам водийсида Ўрхун дарёси бўйларида Енисей ёдгорликларига ухшаш жуда кўп ёдгорликлар топди. «Номаълум ёзув» билан бирга айрим матнлар хитойча белгилар билан хитой тилида ҳам ёзилган эди. Бу ҳол ёдгорликларнинг «сири»ни топишга хийла ёрдам берди.

1890 йилда Фин-угор илмий жамияти Ўрхун дарёсига археологик экспедиция уюштирди. 1891 йилда эса Россия Фанлар академияси академик В. В. Радлов бошчилигида Ўрхунга катта экспедиция юборди. 1892 йилда бу икки экспедициянинг иш натижалари иккита атлас ҳолида нашр қилинди. Атласларда номаълум ёзув ёдгорликларининг сурати, улар топилган жойларнинг плани, харитаси ва бошқалар кўрсатилди.

Ёдгорликларни биринчи бўлиб Дания олими Вилгельм Томсен ўқишга муваффақ бўлди. У бу ёдгорликларни ўқишда турли алфавитларга таянмади, аксинча, даставвал ҳарфларнинг ўзаро нисбати ва ухшашликларини аниқлашга киришди. У бу ёдгорликларда бир-бирига монанд ва монанд бўлмаган ҳарфлар туркуми борлигини аниқлади, бу иккала туркумдаги ҳарфлар олдинги ва кейинги қатор ҳарфлари бўлса керак, бу хусусият эса туркий тилларга хос деган тахминга келди. Унинг тахмини тўғри чиқди. У дастлаб «тангри», «турк» деган сўзларни ўқиб олди ва 1893 йилнинг 25 ноябрида деярли барча ҳарфларни аниқлаб,

ёдгорликларнинг «сири»ни очди. Бу орада академик Радлов ҳам 15 га якин ҳарфни аниқлаб олган эди. В. В. Радлов В. Томсеннинг ва узининг кашфиётига гаяниб, Ўрхун дарёси атрофида топилган катта ёдгорликлар матнини биринчи булиб таржима килди.

Н. М. Ядринцев топган ёдгорликлар турк хоқони Билка-Қоон – Моғилён (734 йилда вафот этган) ва унинг укаси Кул-Тагин (732 йилда вафот этган) қабр тошларига уйиб ёзилган ёдгорликлар экан. Шу вақтдан бошлаб Енисей ва Ўрхун дарёлари атрофидаги ёдгорликлар «Ўрхун-Енисей ёдгорликлари» деб атала бошлади.

Шу билан бирга, ёдгорликлар ёзуви туркий рун ёзуви деб ҳам юритилди. Чунки олимлар қадимги герман, гот, фин ёзуви ва бошка ёзувларни топганда, уларни рун ёзуви («яширин», «сирли» ёзув) деб номлаган эдилар. Энди бу термин Урхун-Енисей ёзувига нисбатан ҳам қўлланила бошлади.

Кейинчалик Ўрхун-Енисей ёзувининг янги-янги ёдгорликлари топилди, ўрганилди ва аниқланди. Н. М. Ядринцев 1891 йилда Онгин дарёси атрофида янги ёдгорликлар топди. Ака-ука Клеменцлар Селенга дарёси атрофида турк хоқонларининг маслаҳатчиси Тунюқуққа атаб ёзилган катта ёдгорликни кашф қилдилар.

1896–1897 йилларда Авлиё-ота (ҳозирги Жамбул) шаҳри якинида, Талас дарёси буйида V–VI асрларга доир бешта тош ёдгорликлари ва бошқа яна куп ёдгорликлар, жумладан, қоғоз, чарм, ёғоч ва турли идиш-товоқларга ёзилган ёдгорликлар топилди.

Ўрхун-Енисей ёдгорликларини текшириш ва ўрганишда В. Томсен, В. В. Радлов, П. М. Мелиоранский, А. Гейкель, Ю. Немет, С. Е. Малов каби рус ва чет эл олимларининг хизматлари бениҳоя каттадир. Бу ёдгорликларни гадқиқ қилиш давом этмоқда.

Ўрхун-Енисей ёдгорликлари бир неча Европа тиллари, рус, турк, ўзбек ва бошқа тилларга таржима қилинди. И.В.Стеблева «Поэзия тюрков VI–VIII веков» (Москва, 1965) асарида ёдгорликларни ўз таржимасида берди, Азиз Қаюмов «Қадимият обидалари» китобида (Тошкент, 1972) уларнинг бирмунчасини ўзбек тилига таржима қилди, шарҳлади.

Кул-Тегин ва Билка Қоон ёдгорликлари

VI аср ўрталарида Олтой, Еттисув ва Марказий Осиёдаги турли кабила ва халқлар бирлашиб, турк[15] хоқонлиги деб аталган давлат вужудга келди. Бироқ бу давлат марказлашган давлат бўлмай, балки унта турк қабиласининг федерацияси эди. Турк хоқонлигидаги қабила ва халқлар ижтимоий-иқтисодий тараққиётнинг турли босқичида яшар эдилар. Деҳқончилик билан шуғулланувчи ўтроқ аҳоли билан бирга чорвачи кўчманчилар ҳам жуда куп эди. Давлат бошида «хоқон» ва зодагонларнинг кенгаши – «қурултой» турар эди. Қабила бошлиқлари «бек», йирик амалдорлар «тагин», «шоди» ва бошқа номлар билан, аҳоли «будун» ёки «қора будун» номи билан юритилар эди. Турк хоқонлиги Хитой, Византия

[15] Турк термини дастлаб сиёсий бирлашмага нисбатан, кейинчалик этник катламга нисбатан қўлланган. Л.Н.Гумилев "Древние тюрки" китобида бу ёдгорликлардан кенг фойдаланган.

ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ алоқаларида бўлган. Давлат территориясида ягона ҳоким дин бўлмай, осмон культи, зардуштийлик, шаманизм ва бошқа динлар ҳамда уларнинг синкретик формаси тарқалган эди.

Хитой йилномаси «Тан-шу»да туркларнинг кўмиш маросими бундай таърифланади: мурда бойликлари, жангда минган оти билан бирга куйдирилади, хоки дафн қилиниб, марҳум қанча душманни ўлдирган бўлса, унинг қабрига шунча тош қўйилади ва марҳумнинг сурати ишланади, унинг қилган ишлари ўйиб ёзилади.

Урхун-Енисей ёдгорликларининг кўпи мана шундай қабр тоши ёдгорликларидир. Булардан Моғилён ва, хусусан, Кул-Тегиннинг қабр тошлари жуда муҳимдир.

Моғилён сунгги турк хоқонларидан бири бўлиб, «Билка Қоон» – «Улуғ хоқон» унвонини олган. У жуда кўп урушлар олиб бориб, турк хоқонлиги давлати чегарасини анча кенгайтирган ва хийла мустаҳкамлаган. Билка-Қооннинг уруш-юришларида унинг укаси Кул-Тегин зўр қаҳрамонликлар кўрсатган. Кул-Тегин 732 йилда вафот этган.

Шундан сўнг Билка Қоон ўзининг давлат чегараларини, қўшни халқлар билан бўлган дўстона муносабати ҳамда олиб борган уруш-юришлари ва бошқаларни ҳикоя қилади. У ўзини «Йўксул халқни бойитган», «Оз сонли халқни кўпайтирган» «адолатли хукмрон» сифатида тасвирлайди.

Јоқ чықан будунық коп кобартдым (ёки: кобратдым), чықан будунық баықылтым, аз будунық укуш қылтым. Азу бу сабымда ıгıд барқу?

М а з м у н и:

Мен ҳалок бўлган, қашшоқ халқни бутунлай (оёққа) турғиздим (йиғдим), қашшоқ халқни бой қилдим, оз сонли халқни кўп сонли халққа айлантирдим, Менинг сўзларимнинг бирор ёлғони бўлмас!..

Билка-Қооннинг шу сўзларидан кейин турк хоқонлиги тарихи, уруш-юришлар ҳикоя қилинади. Билка-Қоон давридаги воқеалар баёнида Кул-Тагиннинг фаолиятига кўпроқ ўрин берилади. Унинг давлатни кенгайтириш ва мустаҳкамлашдаги, уруш-юришлардаги хизматлари тасвирланади, қаҳрамонона жанглардан эпизодлар ҳикоя қилинади. Матн Кул-Тагиннинг вафоти, мотам марсияси тасвири билан тугайди. Турли улкалардан таъзия учун чопарлар келади, қуй йили (732) 9-ойининг 27-куни уни дафн этиш маросими утказилади. Билка-Қооннинг тилидан айтилган сўзларда Кул-Тагиндан жудолик қайғуси марсияга хос услубда баён этилади, турли бадиий тил воситалари қўлланилади:

Кӱl тігін јоқарсар, коп öltачı артıгız! Інım Кӱl тігін капрак болты,өзім сақынтым; корур көзім көрмаз таг, білір білігім білмаз тағболты, өзім сақынтым. Од таңрıјасар, кісі оқды лоп ölrälı (ёки: olyrlı) төрумıс

М а з м у н и:

Агар Кул Тегин бўлмаса эди, ҳаммангиз халок бўлар эдингиз. Менинг иним Кул Тегин ўлди, мен каттиқ қайғурдим: курар кўзларим ожиз бўлди,

ақл-фаҳмим утмас бўлиб қолди, узим каигурдим. Қисмат (вақти)ни кўк само (худо) тақсим қилади, одам боласи ўлиш учун туғилган...

Кул Тегин қабр тоши ёзуви турк хоконлиги давлатининг ижтимоий-сиёсий ҳаёти, қабила ва халқларнинг урф-одатлари, тили ва маълум даражада бадиий сўз санъати билан таништиради.

Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг аҳамияти

Ўрхун-Енисей ёзувидаги хотиралар V–VIII асрларнинг жуда қимматли ёдгорлигидир. Улар қабр тошларига ўйиб ёзилган тарих ва марсиялардан, турли хил ҳужжат, тамға, пул ва бошқалардан иборат. «Тунюкуқ», «Уюк-архон», «Борлиқ», «Тува» ва бошқалар ҳам Кул Тегин ва Билка Қоон ёдгорликлари сингари муҳим ёдгорликлардир. Булар Олтойдан Муғулистонга қадар чўзилган беноён ҳудудда яшаган халқлар ва қабилалар томонидан яратилган. Матнларда қирғиз, уйғур, ўғуз ва яна бир қанча халқларнинг, қабилаларнинг номлари тилга олинади, айрим тарихий шахслар у ёки бу этник қатламга мансуб кишилар сифатида гавдаланади. Ёдгорликларнинг тили бир-биридан бир мунча фарқ қилади. Шулар асосида айрим ёдгорликларни ҳозирги маълум бир тилнинг қадимги ёдгорлиги деб айтиш мумкин. В.В.Радлов, Томсен ва С. Е. Малов Енисей буйидаги кўпчилик ёдгорликларни қадимги қирғиз тилига мансуб деб ҳисоблайдилар. Бирок ёдгорликларнинг ҳаммасини ҳам шу тариқа маълум бир халққа мансуб деб ҳисоблаб бўлмайди, чунки бу ёдгорликларни яратган халқлар ва қабилалар узоқ тарихий тараққиёт давомида бир-бирларига чатишиб кетдилар, Мовароуннаҳрдаги хоразмийлар, суғдлар ва бошқа кўпгина халқлар билан аралашдилар, туркий тиллар группасидаги тилларда сўзлашувчи кўпгина халқларнинг асосий этник ўзагини ташкил қиладилар. VI—VIII асрларда Мовароуннаҳрда туркий тил жуда кенг ёйилди. Урхун-Энасой ёдгорликларига хос лексик бойлик ва грамматик шаклларни қирғиз, уйғур, тува, туркман, узбек ва бошқа туркий тилларда кўриш мумкин. Шунга кўра, С. Е. Малов таъкидлаганидек, бу ёдгорликлар кўпчилик туркий тиллар тарихини ўрганишда муштарак бир манба сифатида аҳамиятлидир. Шу жиҳатдан қараганда, ҳозирги ўзбек тилининг илдизларини ҳам Ўрхун-Енисей ёдгорликларида кўриш мумкин.

Ўрхун-Енисей ёзуви билан суғд ёзуви ўртасида маълум ўхшашликлар бор. Шунга кура, Урхун-Енисей ёзувининг вужудга келишида ундан илгари пайдо бўлган суғд ёзувининг таъсири бўлган, деб ҳисоблаш мумкин.

Ўрхун-Енисей ёдгорликлари тил ва ёзув ёдгорлиги бўлиши билан бирга, тарихий манба ҳамдир. Бу ёдгорликлар V–VIII асрлардаги ижтимоий-иқтисодий ҳаётни ўрганишда қимматли материал ва маълумотлар беради, турли туркий халқлар ва қабилаларнинг урф-одатлари, эътиқоди ва бошқалар билан таништиради.

Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг маълум бадиий қиммати ҳам бор. Уларда кўпгина шеърий мисралар бўлиши билан бирга баъзи насрий парчалар ҳам шеър каби жаранглайди, турли тарихий воқеалар баёнида айрим лавҳалар бирмунча бадиий услубда тасвирланади, бадиий тил

воситалари қўлланилади. Хусусан, қабр тошларидаги «марсиялар»нинг бадиий аҳамияти кўпроқ. Улар орқали биз вафот этган кишининг маълум портрети билан, мотам тутувчиларнинг ички руҳий кечинмалари билан танишамиз. Шунга кўра, С. Е. Малов V аср Енисей ёдгорликларини «кабристон поэзияси» деб атади. И. В. Стеблева ўз тадқиқотини «Поэзия тюрков VI–VIII веков» (Москва, 1965) деб номлади.

Масалан, Қизилчир (Енисей ҳавзаси)дан топилган бир ёдгорликда қуйидагиларни ўқиймиз:

Alim kаным сіза бөқмадім күн аі азыдым jыта!

Қадашым күнім jыга адырылтым сізіма өз кумуш будунум jыта адырылтым.

Ар ардамімда бөқмадім қырқ jашымда адырылдым

Учін Күүг Тіріг оқлы бан Күлуг Токан бан.

М а з м у н и:

Менинг давлатим ва менинг хоним, мен сизлардан лаззат кўрмадим, ҳайҳот, мен қуёшни ва ойни сезмайдиган бўлиб қолдим.

Менинг дўстларим ва менинг қариндошларим, ҳайҳот, мен (сизлардан) узоқлашиб, уз кумуш халқимдан йироқлашдим.

Ўз қаҳрамонлик шижоатимдан лаззатлана олмадим. Қирқ ёшимда улдим

Мен Ўчин Қулуғ – Тириг ўғли. Мен Кулуғ – Тўған.

Булар «Девону луғотит турк»даги марсияларга жуда яқин булиб, «Девон»даги адабий ёдгорликлар билан Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг маълум алоқаси борлигини кўрсатади.

ХУЛОСАЛАР

Марказий Осиё кишилик маданиятининг энг қадимги ўчоқларидан биридир. Ҳозирги Марказий Осиё халқларининг ота-боболари булган турли қабила ва элатлар антик маданият тараққиётида фаол иштирок этиб, унинг хазинасига уз муносиб ҳиссаларини қўшдилар. Тарихий манбалар ва, хусусан, олимларнинг археологик текширишлари қадимги Марказий Осиё аҳолисининг илм-фан, архитектура, тасвирий санъат, мусиқа, ҳайкалтарошлик ва бошқа соҳаларда бой мерос яратиб қолдирганлигини курсатади. Бу эса ҳозирги Марказий Осиё халқларининг муштарак меросидир[16].

Марказий Осиё аҳолиси қўшни халқлар билан ҳам, масофа жиҳатидан хийла узоқроқ ўлкалар билан ҳам иқтисодий-маданий алоқа боғлади. Бу алоқалар Марказий Осиё аҳолисига ҳам, у билан алокада булган ўзга халқларга ҳам яхши натижалар берди. Чет эл босқинчиларининг истилочилик ҳаракатлари эса Марказий Осиё аҳолисининг иқтисодий ва маданий ҳаётига катта путур етказди.

[16] "Авесто" ва бошқа айрим ёдгорликлар айни чоғда озарбайжон ва эрон халқларининг ҳам муштарак маданий ёдгорлигидир.

Турли манбалар орқали бизга кадар етиб келган сўз санъати ёдгорликлари қадимги Марказий Осиё халкларининг бой ва ранг-баранг оғзаки бадиий асарлар яратганлигидан далолат беради. Митра, Анахита, Каюмарс, Жамшид каби миф ва афсоналарда кишилар бахт-саодат ҳақидаги орзу-тилакларини ифодалаб, қоронғилик кучларини енгиб махв этувчи қаҳрамонлар образини яратадилар. Бироқ, шу билан бирга, миф ва афсоналарда қадимги кишиларнинг табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги содда ва зиддиятли қарашлари ҳам уз ифодасини топди. Халқ қаҳрамонлик эпосида эса ватанпарварлик ва баҳодирлик мотивлари куйланиб, чэт эл босқинчиларига қарши кураш вокеалари заминида Тумарис, Широк ва Зарина каби фидокор ботирлар, Рустам ва Сиёвуш сингари улмас паҳлавонлар образи яратилди. Халқ турли жанрдаги кушиқ ва лирик шеърларида узининг меҳнати ва истироҳатини, шодлиги ва қайғусини, йил фасллари ва табиат лавҳаларини тасвирлайди, мақол ва ҳикматли сўзларида эзгу хислатларни тарғиб қилади.

Халқ оғзаки ижодининг илк тажрибалари бадиий сўз санъатининг кейинги босқичлардаги равнақига маълум замин тайёрлайди ва ёзма адабиётга бой манба булиб хизмат қилади.

«Авесто», «Ўрхун-Енисей» ёдгорликлари ва бошқа ёзма ёдгорликлар қадимги Марказий Осиё халқларининг тарихи, ижтимоий-иқтисодий ҳаёти, маданияти, тили ва бошқаларни ўрганишда муҳим манба булиши билан бирга, маълум адабий қимматга ҳам эгадир.

Қадимги оғзаки адабиёт ва ёзма адабиёт асарларининг яратилишида бошқа халқлар қаторида ўзбек халқининг ҳам ота-боболари фаол иштирок этди. Бинобарин, бу ёдгорликлар бошқа халқлар билан бирга, ўзбек халқининг ҳам муштарак маданий меросидир.

X—XII АСРЛАР АДАБИЁТИ

МАДАНИЙ ҲАЁТ

X–XII асрлар Марказий Осиё халқларининг маданияти тараққиётида катта урин эгаллаган янги бир босқич булди. Бу босқичда Марказий Осиё жаҳон маданияти тараққиётининг йирик ва марказий ўчоқларидан бири булди. Марказий Осиё олимлари жаҳон илм-фанини уз кашфиётлари ва улмас илмий асарлари билан бойитдилар, унинг бир неча асрлик тараққиётига самарали таъсир этдилар. Шу билан бирга, Марказий Осиё халқлари маданий ҳаётнинг архитектура, тасвирий санъат, наққошлик, уймакорлик каби бошқа соҳаларида ҳам бениҳоя катта ютуқларга эришдилар.

IX асрнинг иккинчи ярмида равнақ топа бошлаган ва, хусусан, X–XII асрларда мисли̇з катта натижалар берган маданий тараққиёт омиллари, унинг шарт-шароитлари нимадан иборат?

VIII аср бошларида Марказий Осиёни араб истилочилари босиб олган эди. Истилочилар Марказий Осиёнинг жуда куп шаҳар ва қишлоқларини вайрон қилдилар, минг-минглаб кишиларни қирдилар, қуллик исканжасига олдилар. Улар мусулмонлаштириш сиёсатини амалга ошириб, ислом динини қабул қилмаган кишиларга «ғайри динлик» солиғи – жузя солдилар, хурладилар, бўйинларига тамғалар осдилар. Шу билан бирга, истилочилар халқларнинг асрлар давомида яратган жуда куп маданият бойликларини емириб ташлаб, маҳаллий ёзувларни йўқ қила бошладилар, давлат ишларида ва ёзувда араб тили ва ёзувини қуллай бошладилар. Улуғ олим Беруний Марказий Осиёга бостириб кирган араб лашкарининг бошлиғи Қутайба ҳақида: «Қутайба хоразм ёзувини билган, Хоразм афсоналарини сақлаган кишиларни, уларнинг орасида булган олимларнинг ҳаммасини турли йуллар билан таъқиб остига олди ва йўқ қилиб юборди», – деб ёзган эди. Бу воқеалар Марказий Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти, ва маданиятига жуда катта шикаст етказган эди. Лекин Марказий Осиё халқлари босқинчиларнинг зулмига куникиб кетмадилар. Улар барча имкониятлардан фойдаланиб, босқинчиларга қарши мардона кураш олиб бордилар. Маҳаллий аҳоли, айниқса қишлоқ аҳолиси узоқ вақт ислом динини қабул қилмай, уз диний эътиқодларини давом эттирди, суғдийлар, хоразмийлар ва бошқалар уз номларини сақлаб қолдилар. Бирин-кетин катта қузғолонлар кутарилди: 722 йилда Дивастич раҳбарлигидаги Самарқанд ва Панжикент қузғолони, 750–751 йилда Шарик бошчилигидаги Бухоро қузғолони, 755 йилда Шарқи-Шимолий Эронда Сунбод қузғолони, 776–784 йилларда Бухоро, Самарқанд ва Қашқадарёда Муқанна раҳбарлигида давом этган халқ ҳаракати ва бошқалар[17] халқнинг норозилигини ифодалар эди.

Марказий Осиё халқларининг араб халифалиги ҳукмронлигига қарши озодлик кураши тобора кенг миқёсда ривожланиб борди. Халифаларнинг

[17] Араб босқинчиларига қарши халқ ҳаракати кейин вужудга келган "Чамбил камали", "Райҳонараб" ва бошқа халқ достонлари, эртаклари ва термаларида ҳам акс этган.

маҳаллий зодагонлар ҳомийлиги билан ўз ҳокимиятларини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш учун уринишлари барбод бўлди. Халифалардан имтиёз олиб, ўз сиёсий мавкеини хийла мустаҳкамлаб олган маҳаллий зодагонлар халқ озодлик ҳаракатидан фойдаланиб, араб халифалиги ҳокимиятини тугатиб ташлаш ва давлатни ўз қўлларига киритиш учун қаттиқ кураш бошладилар. Натижада араб халифалигининг Марказий Осиёдаги ҳукмронлиги емирилиб, давлат маҳаллий зодагонлар ихтиёрига ўтди: аввал йирик ва марказлашган Сомонийлар давлати, кейинроқ эса Қорахонийлар, Салжуқийлар ва Хоразм шоҳлар сулоласи вужудга келди. Йирик давлатларнинг вужудга келиши жамият тараққиётининг эҳтиёжи ва айни замонда оқибат натижаси эди.

Араб халифалиги истилоси Марказий Осиё халқларининг узоқ асрлардан бери давом этиб келаётган турғунлашиш жараёнига халақит берди. Халифалик ҳокимиятига қарши курашда Марказий Осиёдаги турли элат ва қабилалар бир-бирлари билан янада яқинлашдилар. Марказий Осиё халқларининг шаклланиш жараёни тезлашди. Тожикларнинг халқ сифатида ташкил топиши тугалланди. Айни замонда бу халқларнинг адабий тиллари ҳам вужудга кела бошлади. XI XII асрларда туркий элатлар, жумладан, узбек элати (ҳозирги ўзбекларнинг ота-боболари) энди эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи аҳоли ўртасида кичик-кичик туда бўлиб эмас, балки Мовароуннаҳрнинг асосий аҳолиларидан бири бўлиб яшарди; уларнинг уз муштарак тили бор эди, адабий тилнинг вужудга келиш жараёни кучайган эди.

Бу даврда Марказий Осиё халқларининг иқтисодий-ижтимоий ҳаётида катта ўзгаришлар вужудга келди, ишлаб чиқариш муносабатлари тараққий этди, жамият ривожланиш босқичига ўтди. Бу нарса хужалик ҳаётининг асосини ташкил этган деҳқончиликда, шу билан бирга, шаҳарларда ҳунармандчилик ҳамда ички ва ташқи савдонинг усишида ҳам равшан кўринади.

Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш дастлаб сунъий суғориш иншоотларини вужудга келтиришни талаб қилар эди. Йирик давлатларнинг пайдо бўлиши бу соҳада катта ишларни амалга ошириш учун қулай имконият туғдирди. Шу билан бирга, қишлоқ билан шаҳар ҳамда ўтроқ аҳоли билан кучманчи аҳоли ўртасидаги хом ашё алмашувининг кучайиши ҳам деҳқончиликнинг ўсишига ижобий таъсир этди. Кўпгина йирик суғориш иншоотлари қурилди, пахта ва ғалла экинлари майдони кенгайтирилди, янги боғлар барпо қилинди ва ҳоказо. Асосий экин майдони зодагонлар ихтиёрида, масжид ва мадрасалар қарамоғида бўлиб, кўпчилик деҳқонлар мардикор бўлиб ёлланиб ишлар эдилар.

Қишлоқ хўжалигининг ривожланиши ҳунармандчиликнинг ривожланишига ижобий таъсир қилди. Бу даврда қайси жойнинг, аҳолиси 32 хил ҳунарни билса, ўша ер шаҳар ҳисобланган. Бухоро, Самарқанд, Урганч, Марв ва Омул (Чоржўй) каби шаҳарлар ана шундай «32 хил ҳунар» эгалари яшайдиган шаҳарлар эди. Шаҳарларнинг марказий қисмида маъмурий ва диний маҳкамалар ҳамда бой ва амалдорларнинг дабдабали ҳовли-жойлари бўлиб, уларнинг атрофидаги юзлаб маҳаллаларда косиб-

ҳунармандларнинг, шаҳар камбағалларининг уй-жойлари бўлар эди. Шаҳар меҳнаткашлари бўзчилик, шойидузлик, мисгарлик, аравасозлик, гилам тўқиш, намат босиш, темирчилик, заргарлик, кулолчилик, дегрезлик, пичоқчилик ва бошқа касблар билан шуғулланар эди. Ҳунармандчиликда хотин-қизларнинг ҳам ўрни катта бўлиб, нафис санъат буюмлари кўпроқ шуларнинг қўлидан чиқар эди. Шу билан бирга, кончилик ҳам хийла ривожланган эди. Жумладан, Фарғонада темир, қўрғошин, кумуш, мис, симоб, нефть ва бошқалар олинар эди. Марказий Осиёнинг ҳунармандчилик маҳсулотлари чет элларда ҳам кенг шуҳрат қозонган эди.

Шаҳарлар фақат ҳунармандчилик марказигина эмас, балки савдо-сотик маркази ҳам эди. Уларда ҳар хил бозорлар, карвонсаройлар ва бошқалар бўлар эди. Тарихий манбаларнинг маълумотига кўра, Бухорода саррофлар (пул айирбошловчилар) бозори, кавуш сотиладиган тимлар, мато бозорлари, китоб бозорлари ва бошқалар бўлган. Баъзи ҳунармандларнинг корхоналари ҳам худди мана шундай бозорларда жойлашган эди. Марказий Осиё шаҳарларининг бундай тузилмаси деярли XX аср бошларига қадар давом этиб келди.

Марказий Осиё ўзининг қишлоқ хўжалик ва ҳунармандчилик маҳ-сулотлари билан жаҳон савдосида зўр мавқега эга бўлиб, турли мамлакатларнинг ўзаро иқтисодий ва маданий алоқаларида катта пойдевор бўлди. Транзит савдосининг марказий йўли Марказий Осиё ҳудудидан утар эди; у айникса, Олд Осиёни Мўғулистон ва Хитой билан боғлайдиган асосий алоқа йўлларини ташкил қилар эди. Бу йўл Бағдоддан Ҳамадон, Нишопур, Марв, Омул, Бухоро, Самарқанд, Шош, Тироз (Жамбул), Қулон, Марка, Баласоғун, Суёб, Иссиққўлнинг жанубий қирғоғи ва Шарқий Туркистон орқали Хитойга борар эди. Тарихчи Мақдисий (X аср)нинг маълумотига қараганда, Термиздан четга совун ва елим; Бухородан нафис мато, жойнамоз, гилам, эгар-жабдуқ, ёғ, тери ва бошқалар; Хоразмдан мўйна, шам, уқ-ёй, балик тиши, балик елими, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва бошқалар; Самарқанддан турли матолар, қоғоз, шоҳи буюмлар ва бошқалар; Шошдан от терисидан ишланган эгар, чарм, чодир ва бошқалар; Фарғонадан оқ мато, темир, мис, ҳарбий қуроллар ва бошқалар чиқарилган. Тарихчи Ибн Хавқалнинг (X аср) маълумотига қараганда, Марказий Осиё Волгабўйи мамлакатларига гуруч, қуруқ мева чиқарган. Шарқий Европада Марказий Осиёнинг ипи, жуни, қоғози ва ипак маҳсулотлари катта шуҳрат топган. Карвонлар ичида савдогарлар ва соқчилар билан бирга, ҳунармандлар, олимлар, рассомлар, усталар, сайёҳлар, дипломатик миссиялар ҳам бўлар эди. Бу ҳол алоқаларни иқтисодий ва сиёсий ривожлантириш билан бирга турли мамлакатлар ўртасидаги маданий алоқаларни ҳам жонлантириб юборди.

Шундай қилиб, халифалик ҳукмронлигининг емирилиши, X–XII асрларда йирик давлатларнинг вужудга келиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг, айникса сунъий суғоришга асосланган деҳқончиликнинг, шаҳарлар ҳаёти ва ҳунармандчиликнинг, ички ва ташқи савдонинг, чет мамлакатлар билан иқтисодий, маданий алоқаларнинг ривожланиши маданиятнинг ҳар томонлама ўсишига замин ҳозирлади.

Бироқ узаро урушлар маданиятнинг тараққийсига катта шикаст етказар, маданият ютуқларини барбод этар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб ва таҳдид остига олар эди.

Архитектура Марказий Осиё архитектураси ва санъати янги тараққиёт босқичига утди. Жамиятнинг ижтимоий-сиёсий тузуми, хужалик ҳаёти ва ҳукмрон мафкурага айланган ислом дини ўша давр архитектураси ва санъатининг тараққиёт йули ва хусусиятларини белгилаган асосий факторлардан эди. Шу билан бирга, жамиятнинг шаклланиши ва ислом динининг кириб келишигача булган архитектура ва санъат анъаналарининг изи ҳам Марказий Осиёда сезиларли даражада сақланиб қолди.

Марказий Осиёнинг Самарқанд, Бухоро, Урганч, Термиз, Узганд, Марв каби шаҳарларида куплаб сарой, масжид, хонақох, мадраса, минора, тим, сардоба ва бошқа бинолар қурилди. Сомонийлар, қорахонийлар ва хоразмшоҳлар даврида қурилган ва ҳозиргача сақланиб қолган бинолар ўтмишдаги архитектуранинг энг яхши ёдгорликлари булиб келмоқда. Халқларнинг куч-ғайрати, ажойиб меъморчилик санъаткорлиги билан бу шаҳарлар жуда обод ва кўркам шаҳарларга айланган эди. Шунинг учун ҳам шоир Абулфатҳ Али ибн Муҳаммад Бустий (971–1010) араб тилида ёзган бир шеърида «кишиларга жаннат охиратдадир, бироқ ер юзининг жаннати Самарканддир» деган эди. Бу даврда пишиқ ғишт, ёғоч ва бошқа материаллар хийла кенг қўлланила бошлади, пишиқ ғиштдан қуриладиган иморатларда ғиштлар ганч ётқизиб териларди. Томи гумбаз шаклида пишиқ ғиштдан ёпилган иморатлар билан бирга усти ёғоч билан ёпилган бинолар ҳам қурилди.

Сомонийлар давридаги меъморчиликнинг шу кунга қадар сақланиб қолган монументал ёдгорлиги Бухородаги Исмоил Сомоний мақбарасидир. Куб шаклидаги бу мақбаранинг томи гумбаз килиб ёпилган, гумбазнинг ўргасига минорача қилинган. Бинонинг бир хилда безалган тўрт фасади бор. Унинг ички ва сиртки гомони бир хил усул ва услубдаги накш билан безалган. Бинонинг ташқи бурчакларидаги устунлар ва бошқа элементлар мақбаралар архитектурасида қадимги меъморчилик анъаналарининг маълум даражада сақланиб қолганини кўрсатади.

Қорахонийлар ва хоразмшоҳлар ҳукмронлиги даврида қурилган бинолардан бизгача бирмунча кўпроқ ёдгорликлар сақланиб колган. Булардан бири Ҳазора қишлоғи (Бухоро области)даги XI асрда қурилган Деҳгарон масжидидир. Унинг енгил ғиштдан ишланган туққизта гумбази шу кунга қадар яхши сақланиб колган. Гумбазларни хом ғиштдан ишланган деворлар ва бино ичидаги каттакон тўртта юмалоқ ғишт устун кўтариб туради. Ўрта гумбаз бошқаларига қараганда баландроқ ва каттароқ қилиб ишланган. Пишиқ ғиштдан ишланган кунгуралар, тўртта арк ва бошқалар пишиқлиги, таносиби ва чиройи билан кишини ҳайратда қолдиради. Бу масжид якинида «Работи Малик» деган катта ва гўзал карвонсарой бор. Бухоро бинокорлигининг энг яхши ёдгорликларидан

яна бири Масжиди жомеънинг минорасидир. Бу минора 1127 йилда Арслонхоннинг ҳукмронлиги даврида қурилган. Унинг баландлиги 46,5 *м* булиб, устида пештоқли «чироғи» бор. Юмалоқ устунсимон бу миноранинг усти жимжимадор шаклда чиройли қилиб терилган пишиқ ғишт билан қопланган. XII асрнинг охирида эса Вобкентда баландлиги 25 *м* булган куркам минора қурилган.

1108 йилда Жарқурғон (Сурхондарё области)да жимжимадор гуллар солиниб, ғоят аниқ режа асосида пишиқ қилиб қурилган минора ҳам Қорахонийлар даврининг нодир меъморчилик ёдгорликларидандир. Кейинчалик таъмирланган Бухоро Намозгоҳи ва Мағоки Аттории масжиди ҳам шу асрга оиддир.

Урганчдаги Фахриддин Розий мақбараси, Амударё кирғоғи яқинидаги Дояхотин работи, Каспий денгизининг ғарб томонидаги Белеули тош равоти, Марвдаги Султон Санжар салжуқий мақбараси ва Талхатанбобо масжиди, Ўзганддаги учта мақбара ва битта минора ҳамда бошқалар ўзбек, тожик, қирғиз ва туркман халқлари меъморчилик санъатининг гузал ёдгорликлари булиб келмоқда.

Наққошлик ва тасвирий санъат IX—XII асрларда архитектура билан бирга наққошлик санъати ҳам анча ривожланди, биноларни турли нақшлар билан безаш ишлари кенг тарқалди. Наққошлар гурли хил геометрик шакллар, хилма-хил фигуралар нақш этиш, усимликлар тасвирини ишлаш каби соҳаларда жуда катта маҳорат қозонадилар. Наққошликда себарга композицияси, учбурчакли туташ доиралар шакли кенг тарқалади, Термиз ҳукмдорларининг саройи ва Ҳаким Термизий мозори деворида сакланиб қолган ўйма нақш намуналари, Афросиёб суратлари ва бошқа ёдгорликлар Марказий Осиё наққошлик санъатининг юксаклигини курсатади.

Наққошлик ва уймакорлик санъати кейинги асрларда янада тараққий этди, такомиллашди.

Исломда тирик мавжудотлар шаклини тасвирловчи санъат тури мажусийлик ва бутпарастлик деб қатъий ман қилганига қарамай, у халқ санъатининг бу соҳадаги асрий анъаналарини бутунлай йўқотиб юборолмади. Бу даврда ҳам тасвирий санъатнинг янги ва нодир асарлари яратилиб, антик санъат анъаналари давом эттирилди ва ривожлантирилди. Буни X асрнинг иккинчи ярмида Самарқандда булган Ибн Хавқалнинг ёзиб қолдирган сузлари ва анъана археологлар томонидан излаб топилган ёдгорликлар равшан курсатади. Ибн Хавқал бундай деган эди: «Сарв дарахтидан отлар, буқалар, гуялар ва ёввойи эчкиларнинг ажойиб тасвирлари уйиб ишланган, улар бир-бирларининг каршисида турадилар, гуё бир-бирларига қарайдилар ва жанг қилмоқчи ёки курашмоқчи буладилар». Ёғоч ёки ганч ҳамда лойдан турли мавжудотларнинг шаклини ясашдан ташқари, ундай шакллар деворларга ва хилма-хил идиш-товоқларга ҳам туширилган. Масалан, Афросиёбдаги бинолардан бирининг деворига кишилар сурати солинган, Термиз ҳукмдорлар саройи деворларида усимликсимон шакллар билан бирга хаёлий ҳайвонларнинг ҳам тасвири ишланган.

Худди шунингдек, кулолчилик идишларида ҳам халқ санъати бойликлари яккол намоён бўлади. Сирламай ва сир бериб сопол идишлар ясаш усули айниқса Самарқанд, Тошкент ва Зарафшон водийсида кенг ривожланган, сирланган идишларга рангли буёқлар билан накшлар солинган, гул ва турли ҳайвонларнинг сурати туширилган. Марказий Осиё сопол идишлари бошқа мамлакатларда ҳам шуҳрат козонган.

Хаттотлик Марказий Осиё халқлари санъатининг муҳим ва кенг тарқалган соҳаларидан бири эди. Босмахонанинг йўқлиги, китобнинг қўлда кўчирилиши хаттотлик санъатига катта эҳтиёж туғдирди, у бир касб бўлиб кетди. Иморатларнинг девори, пештоқи, эшиги ва бошқа қисмларига ҳамда идишларга текстлар (ўйиб ёки буёқ билан) ёзилар эди. Бундай матнларнинг мазмуни, албатта, бир хил эмас эди. Масжид, хонакоҳ ва мадрасаларга диний оятлар, саройларга ҳукмдорларни мадҳ қилувчи дабдабали сўзлар, оддий бинолларга, идишлар ва бошқа хил буюмларга кўпинча шеърий парчалар, ҳикматли сўзлар ёзилар эди. Шу билан бирга, иморатнинг бино этилган тарихи — йили ва уни курган устанинг номини ёзиш ҳам бир одатга айланади. Бу одат кулолчилик, мисгарлик ва заргарлик буюмларида ҳам намоён бўлади.

Мусиқа Бу даврда мусиқа ҳам тараққий қилди. Халқ сайллари, туй, аза ва бошқа маросимлар куй ва қўшиқсиз ўтмас эди. Тарихчи Наршаҳийнинг Бухоро аҳолисининг афсонавий Сиёвуш қабри атрофига гупланиб, қўшиқ куйлагани ҳақидаги маълумоти билан танишган эдик. Бу қўшиқ «Кини Сиёвуш» («Сиёвуш учи») деб юритилган. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» китобига кирган қушиқлар халқ орасида қушиқ жанрининг жуда кенг тарқалганини кўрсатади. Бошқа манбалар ҳам шундан далолат беради. Бу даврда руд, танбур, барбат, даф, кўс, табл, кубиз, рубоб, табурок, зир, най, чағона, шайпур, сурнай, карнай, арғунун, қонун каби торли, зарбли ва пуфлаб чалинадиган чолғу асбоблари кенг тарқалади, янги созлар ихтиро қилинади. Масалан, Рўдакийнинг замондошларидан Абуҳифз Суғдий найга монанд шоҳруд деган асбоб яратган эди. Халқ куйлари асосида янги-янги куйлар – «Рост», «Хусравоний», «Бода», «Ушшоқ», «Зерафканд», «Бусилик», «Сипаҳон», «Наво»,, «Баста», «Тарона» ва бошқалар ижод қилинади. (Бу куйлар «Дувоздаҳмақом» ва унинг негизида вужудга келган «Шашмақом»га замин ҳозирлаган эди.) Бу созлар ва куйларнинг кўпи ҳозирги кунга қадар Марказий Осиёнинг ўзбек, тожик ва бошқа халқларида сақланиб келмоқда, такомиллашмоқда. Манбаларда Абу бакр Рубобий, Бунаср, Буамир, чангчи Лўкарий ва бошқа созанда ҳам ҳофизларнинг номлари сақланиб қолган.

Шоир Манучеҳрий Домғоний куйидаги байтда X–XI асрларнинг бир неча шоир ва мусиқачиси номини тилга олиб айтади:

Аз Хуросон Бушуайбу Бузар он турки кеший
В-он Сабурий порсий в-он Лўкарий чангзан...

(Хуросондан Бушуайб, Бузар, у кеш (Шаҳрисабз)лик турк ва форс Сабурий ва у чангчи Лўкарий...).

Мусиқа санъати поэзия билан узвий боғланган ҳолда тараққий этди, такомиллашди. Архилох, Алкей, Анакреон ва Арион каби қадимги грек шоирлари истеъдодли мусиқачилар ҳам бўлганидек, бу даврда етишган шоирларнинг купчилиги уста чолғувчи ва ҳофиз ҳам эдилар. Жумладан, улуғ шоир Рудакий айни замонда жуда моҳир чолғувчи ва ҳофиз булган, у хусусан руд ва чангга уста булган. Унинг сеҳрловчи машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» («Мулиён ариғининг иси...») шеъри ушшоқ куйида айтилиб, ниҳоятда шуҳрат қозонган эди. Рудакий замондошларидан Хусравоний тахаллусли шоир Абутайиб Тоҳир ибн Муҳаммад ал-Хуросоний «Хусравоний» куйини ижод қилган эди. Худди шунингдек, шоирлардан Мунжиқий Термизий, Фаррухий ва бошқалар ҳам мусиқа санъатида шуҳрат қозонганлар. Мунжиқий Термизий турли чолғу асбобларида моҳирлик билан куй чалган, Фаррухий рудда уста булган. У шеърларидан бирида:

Гоҳо гуфти: биёву руд бизан!
Гоҳо гуфти: биёву шеър бихон!

(Гоҳи айтдинг: келгил, руд чолгил; гоҳи айтдинг: келгил, шеър ўкигил) – дейди.

Поэзия ва мусиқа ўртасидаги бундай якинлик, шоирларда бадиҳа (экспромт) санъатини ривожлантиради. Айниқса, Рудакий уста бадиҳагўй шоир бўлган. Унинг машҳур «Бўйи жўйи Мўлиён...» шеъри, ривоятларга кўра, экспромт билан айтилган.

Мусиқа санъати билан бирга мусиқашунослик илми ҳам ривожланди. Форобий ва Ибн Сино каби улуғ олимлар мусиқа ва мусиқашуносликка катта эътибор бердилар, нодир асарлар яратдилар. Форобий мусиқа ҳақида «Китоб-ал-мусиқийул-кабир» асарини ёзди. Ибн Сино мусиқага доир мулоҳазаларини «Китобуш-шифо» асарига алоҳида бир қисм қилиб киритди. Бу қисмни кейинчалик Ибн Синонинг шогирди Абуубайд Журжоний дарий (форс-тожик) тилига таржима қилиб, Ибн Синонинг «Донишнома» асарига қўшди. Ибн Сино мусиқанинг эстетик аҳамияти ва таъсир кучига шунчалик эътибор берар эдики, у айрим жисмоний ва рухий касалликларни мусиқа куйлари воситаси билан даволаш мумкин деган фикрни илгари сурган эди.

Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Юсуф Хос Ҳожиб ва бошқа ёзувчиларнинг асарларида мусиқа санъатига доир хилма-хил кимматли маълумот ва мулоҳазалар баён этилган. Каспий денгизининг жанубий қирғоғидаги Табаристон ҳокими Қобус Вушмгирнинг набираси Кайковус томонидан (XI аср) панднома характерида ёзилиб, «Қобуснома» номи билан машҳур бўлган китобнинг 36-боби ҳам мусиқа санъатига бағишланган. Муаллиф унда чолғувчи ва ҳофизларга турли маслаҳатлар беради, уларни йил фаслларига, шинавандаларнинг ёши, табиати, касб-кори ва бошқаларга ҳамда маълум бир мавриднинг табиатига қараб куй танлаш ва ижро этишга чақиради.

Марказий Осиёнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти, йирик давлатларнинг вужудга келиши, бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг кенгайиши, арик ва каналлар очилиши, куприклар қурилиши, бинокорлик, кемасозлик, заргарлик, қарвон савдоси ва бошқа-бошқа соҳаларнинг ривожланиши илм-фаннинг ҳам равнақ топганидан далолат берар эди. Фалсафа, мантиқ, тиббиёт, тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик каби фанларнинг тараққиёти эса маданиятнинг бошқа соҳаларига ҳам таъсир этмай қолмади.

Марказий Осиё олимлари маҳаллий халқларнинг араб босқинчилари истилосига қадар илм-фанда эришган ютуқлари анъаналарини давом эттириб, ривожлантирдилар. Шу билан бирга, улар греклар, хиндлар, араблар ва бошқа халқларнинг илмий тажрибасидан ижодий фойдаланиб, турли мамлакат олимлари билан ҳамкорлик қилдилар. Бухоро, Урганч, Марв, Балх, Бағдод, Шом ва бошқа шаҳарлар Шарқ олимларининг ҳамкорлигининг марказига айланди. Бир вақтлар Европа мамлакатларида логин тили илм-фан соҳасидаги халқаро тил бўлгани сингари, Шарқ мамлакатларида араб тили ҳам илм-фан соҳасидаги халқаро тилга айланди. Халифаликка қарам бўлган мамлакатларда араб тили бирмунча вақт давлат тили бўлиб, у маданий ҳаётда ҳам маълум ўрин тутди; маҳаллий зиёлилар араб тилини мукаммал эгаллаб олиб, бошқа тилларда ёзилган турли асарларни шу тилга таржима қила бошладилар. Буларнинг барчаси турли мамлакат олимларининг ўзаро алоқаси ва ҳамкорлиги учун араб тилининг халқаро тил бўлишига хизмат қилди. Марказий Осиё олимлари ҳам, бошқа Шарқ мамлакатларининг олимлари каби, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Шу билан бирга, маҳаллий халқларнинг тилида ҳам, жумладан, дарий (форс-тожик) тилида айрим асарлар яратилди. Бунга Ибн Синонинг «Донишнома» асари, Рашидиддин Ватвот, Низомий Арузий Самарқандийларнинг адабиётшунослик асарлари, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си ва бошқалар мисол була олади.

Марказий Осиё олимларидан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний' ва бошқалар ўрта асрнинг улуғ комусий олимлари бўлиб, уларнинг илмий фаолияти фаннинг турли соҳаларини қамраб олган эди. Булардан бошқа, тарихчи ва адабиётшунос Абдуллоҳ ибн Муслим Марвазий Диноварий («Китобул-маориф», «Китобуш-шеър ва-ш-шуаро» асарларининг муаллифи), тарихчи Абусаид Гардизий («Зайнул-ахбор» – «Хабарлар кўрки» асарининг муаллифи), дарий тилида 30 томлик китоб ёзган Абулфазл Байҳақий, машҳур «Бухоро тарихи» китобининг муаллифи Наршаҳий, тарихчи Мажидиддин Муҳаммад ибн Аднон («Тарихи мулуки Туркистон»–«Туркистон мамлакати тарихи» асарининг муаллифи), тарихчи Мискавейх, медиклардан Ибн Хаммор, Нажибиддин Самарқандий, математик ва астроном Абдулмажид Хужандий, астроном Муҳаммад Балхий, ҳуқуқшунос Бурҳониддин Али Марғилоний, тилшунослардан Абдулқосим Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий ва

Марказий Осиёнинг ижтимоий ва иқтисодий тараққиёти, йирик давлатларнинг вужудга келиши, бошқа халқлар билан иқтисодий-маданий алоқаларнинг кенгайиши, ариқ ва каналлар очилиши, кўприклар қурилиши, бинокорлик, кемасозлик, заргарлик, карвон савдоси ва бошқа-бошқа соҳаларнинг ривожланиши илм-фаннинг ҳам равнақ топганидан далолат берар эди. Фалсафа, мантиқ, тиббиёт, тарих, тилшунослик ва адабиётшунослик каби фанларнинг тараққиёти эса маданиятнинг бошқа соҳаларига ҳам таъсир этмай қолмади.

Марказий Осиё олимлари маҳаллий халқларнинг араб босқинчилари истилосига қадар илм-фанда эришган ютуқлари анъаналарини давом эттириб, ривожлантирдилар. Шу билан бирга, улар греклар, ҳиндлар, араблар ва бошқа халқларнинг илмий тажрибасидан ижодий фойдаланиб, турли мамлакат олимлари билан ҳамкорлик қилдилар. Бухоро, Урганч, Марв, Балх, Бағдод, Шом ва бошқа шаҳарлар Шарқ олимларининг ҳамкорлигининг марказига айланди. Бир вақтлар Европа мамлакатларида лотин тили илм-фан соҳасидаги халқаро тил бўлгани сингари, Шарқ мамлакатларида араб тили ҳам илм-фан соҳасидаги халқаро тилга айланди. Халифаликка қарам бўлган мамлакатларда араб тили бирмунча вақт давлат тили бўлиб, у маданий ҳаётда ҳам маълум урин тутди; маҳаллий зиёлилар араб тилини мукаммал эгаллаб олиб, бошқа тилларда ёзилган турли асарларни шу тилга таржима қила бошладилар. Буларнинг барчаси турли мамлакат олимларининг узаро алоқаси ва ҳамкорлиги учун араб тилининг халқаро тил булишига хизмат қилди. Марказий Осиё олимлари ҳам, бошқа Шарқ мамлакатларининг олимлари каби, ўз асарларини араб тилида ёздилар. Шу билан бирга, маҳаллий халқларнинг тилида ҳам, жумладан, дарий (форс-тожик) тилида айрим асарлар яратилди. Бунга Ибн Синонинг «Донишнома» асари, Рашидиддин Ватвот, Низомий Арузий Самарқандийларнинг адабиётшунослик асарлари, Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»си ва бошқалар мисол була олади.

Марказий Осиё олимларидан Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий, Абунаср Форобий, Аҳмад Фарғоний, Абу Али ибн Сино, Абу Райҳон Беруний ва бошқалар ўрта асрнинг улуғ комусий олимлари бўлиб, уларнинг илмий фаолияти фаннинг турли соҳаларини қамраб олган эди. Булардан бошқа, тарихчи ва адабиётшунос Абдуллоҳ ибн Муслим Марвазий Диноварий («Китобул-маориф», «Китобуш-шеър ва-ш-шуаро» асарларининг муаллифи), тарихчи Абусаид Гардизий («Зайнул-ахбор» – «Хабарлар кўрки» асарининг муаллифи), дарий тилида 30 томлик китоб ёзган Абулфазл Байҳақий, машҳур «Бухоро тарихи» китобининг муаллифи Наршаҳий, тарихчи Мажидиддин Муҳаммад ибн Аднон («Тарихи мулуки Туркистон»–«Туркистон мамлакати тарихи» асарининг муаллифи), тарихчи Мискавейх, медиклардан Ибн Хаммор, Нажибиддин Самарқандий, математик ва астроном Абдулмажид Хужандий, астроном Мухаммад Балхий, ҳуқуқшунос Бурҳониддин Али Марғилоний, тилшунослардан Абдулқосим Замахшарий, Маҳмуд Кошғарий ва

бошқалар илм-фаннинг турли соҳалари тараққиётига катта ҳисса қўшиб, ажойиб асарлар яратдилар.

Олимлар вилоятма-вилоят дарбадарликда юришга мажбур бўлдилар, моддий муҳтожлик укубатларини чекдилар. Ўзаро урушлар олимларнинг фаолиятига катта шикаст етказди, мактаб ва мадрасаларни хароб килди, кутубхоналарни ва илм-фан ҳамда санъатнинг нодир ёдгорликларини емириб ташлади. X аср шоири Шаҳиди Балхий ўз даври олимларининг аҳволи ҳақида бундай деган эди:

Донишу хоста аст наргису гул,
Ки ба як жой нашкуфанд бо ҳам.
Ҳар киро дониш аст, хоста нест,
В-он киро хоста аст, дониш кам.

(Олимлик билан бойлик наргис гули билан атир гулидир, улар ҳеч қачон биргаликда очилмайди. Ким олим бўлса, унда бойлик йўқ, ким бой бўлса унда билим кам.)

Лекин моддий муҳтожлик ҳам, маънавий тўсқинликлар ҳам олимларнинг илмий фаолиятини тамомила бўғиб қўя олмади, улар ҳар қандай шароитда ҳам янги асарлар яратиб, ихтиролар қилдилар. Шунга кўра ҳам, юқорида номи зикр этилган Шахид Балхий: «Эй билим, мен сендан қандай воз кечаман, ҳамма қиммат сен туфайлидир, сенсиз менга хазина керак эмас, шундай фақир ҳаёт кечирсам ҳам, фақат сен билан бўлсам майли. Маълумотли киши учун етарли мулозим унинг маълумотидир, илмсизга минг киши мулозим бўлса ҳам, у ёлғиздир»,– деган эди.

Ал-Хоразмий. VIII асрнинг иккинчи ярмида Хоразмда туғилган Абужаъфар Муҳаммад ибн Мусо – ал-Хоразмий ўрта асрнинг улуғ олими, астрономи, математиги ва географидир. У «Зиж» астрономия жадвали, «Ҳинд рақамлари ҳисоб-китоби», «Алмухтасар фил-жабр вал-муқобала» («Тенглама ва қаршилантириш ҳисоби мухтасари»), «Китобу сурат ал-арз» («Ернинг шакли ҳақида китоб») каби машҳур асарларини яратди, ер куррасини турли иқлим ва зоналарга бўлди, географик карталар тузди, бир неча экспедицияларда иштирок этди. Хоразмийнинг «Ҳинд рақамлари ҳисоб-китоби» XII асрда лотин тилига таржима қилинган. Хоразмийнинг математикага доир иккинчи бир асари «Ал-мухтасар фил-жабр вал-муқобала» математикани янги соҳа – тенглама билан бойитди. Кейинчалик шу асарнинг номидан олинган сўз билан математиканинг махсус бир соҳаси «ал-жабр» – «алгебра» деб аталди.

Абуиаср Форобий. Абунаср Форобий IX асрнинг 70-йилларида Сирдарё бўйидаги Фороб қишлоғида туғилди. Форобийлар оиласи туркий қабиладан эди. Форобий Бағдодда ўқиди, араб, грек ва яна бир неча тилларни мукаммал ўрганди, фалсафа, логика, астрономия, математика, тиббиёт ва мусиқа билан шуғулланди, «Шарқ Арастуси» («Шарқ Аристотели») ва Аристотелдан кейинги иккинчи устоз – «Муаллимас-соний» номлари билан шуҳрат қозонди. Форобий Аристотелнинг «Метафизика», «Физика», «Метеорология» ва бошқа асарларига шарҳлар

ёзди. Птоломей, Александр Афрозинский, Порфирий ва бошқаларнинг ахлоқ, психология ва табиатшуносликка доир кўп асарларини шарҳлаб чиқди, Платон, Аристотель, Гален ва бошқа файласуфлар ҳақида қимматли асарлар яратди. Бу асарлари билан у Платон ва Аристотелларнинг фалсафий қарашларини тўғри ёритишга интилди, неоплатончи ва неопифагорчи файласуфларнинг асарларидан Аристотель элементларини ажратиб олишга киришди. Шарқ ва шунингдек, Ғарб илм аҳлларини грек маданияти, жумладан, грек фалсафаси билан таништиришда катта роль ўйнади. Форобий «Фалсафа манбалари», «Ақл ҳақида рисола», «Фалсафани ўрганишга қадар нималарни билиш керак?», «Субстанция», «Давлат ҳақида рисола», «Фазилатли шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари ибтидоси ҳақида китоб» каби хилма-хил қимматли асарлар ёзди, урта аср фалсафаси ривожига катта ҳисса қўшди, адолат, аҳиллик ва дўстликка асосланган идеал жамият ҳақидаги қарашларни тарғиб қилди. Форобий биринчи бўлиб ўз давридаги илмларни таснif қилди, мусика назарияси бўйича «Қонун» асарини бунёд этди. Форобий олим бўлиши билан бирга моҳир мусиқачи ва шоир ҳам эди.

1975 йилда Форобийнинг шонли 1100 йиллик юбилейини бутун жаҳон халқи кенг нишонлади.

Форобий мероси тадқиқ этилиб, оммалаштирилмоқда.

Абу Али ибн Сино. Ибни Сино Бухоро яқинидаги Афшона қишлоғида туғилди. У гудаклик чоғидаёқ оиласи Бухорога кучиб боради. Ибни Сино Бухорода ўқиб таълим олади. У мустақил мутолаага берилиб, тиббиёт, фалсафа, мантиқ, физика ва бошқа фанлар билан шуғулланади. 18 ёшдаёқ истеъдодли ҳаким (врач) сифатида шуҳрат қозонади. Ибни Сино Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг таъқибига йўлиқиб, вилоятма-вилоят, шаҳарма-шаҳар кучиб юради. У Хоразм, Абевард, Журжон, Мозандарон, Рай, Қазвин, Ҳамадон ва Исфахонда бўлади. Ибни Сино Ҳамадонда бир оз вақт вазирлик вазифасини бажаради; мустабид ҳукмдорларнинг ғазабига йўлиқиб, зиндонда ҳам ётади. Ибни Сино Ҳамадонда вафот этди.

Ибни Сино ўрта асрнинг улуғ қомусий олимидир. Унинг илмий фаолияти фалсафа, тиббиёт, физика, химия, математика, тилшунослик, мусиқашунослик ва бошқа соҳаларни қамраб олади. Ибни Сино жуда кўп асар яратди. Улардан баъзилари бир неча томни уз ичига олади. У даврининг анъаналарига кўра, кўпчилик асарларини араб тилида ёзди. Лекин «Донишнома» («Билим китоби»), «Форсча мантиқ», «Томир уриши ҳақида рисола» каби асарларини дарий тилида ёзди; дарий тилида китъа ва рубоийлар ҳам битди.

Ибни Сино ҳаёт мангудир, деган фалсафий қарашни ривожлантирди, у ҳамма аниқ нарсаларнинг моҳиятини материя ташкил этади, материя мангу яшайди ва у турли-туман шаклларда инъикос этади, жисмлар ва уларнинг шаклларини ажратиб бўлмайди, материясиз жисм шакли, жисм шаклларисиз материя йўқ, материя доимо ҳаракатдадир, деган фикрни илгари сурди. У Декартдан бир неча аср бурун «модомики, мен фикр қиламан, демак, мен борман» деган тезисни олға суради.

Ибни Сино илмий даҳосининг чўққиси унинг тиббиётга доир асарлари ва ихтироларидир. Бу асарларнинг марказида тиббиётнинг минг йиллик тарихига якун ясаган ва уни Абу Али ибн Сино янги тараққиёт поғонасига кўтарган, XVII асрга қадар Европа мамлакатларида тиббиётнинг асосий қўлланмаси бўлиб хизмат қилган 5 китобдан иборат «Қонун» («Китоб ал-қонун фит-тиб» – тиббиёт Қонунлари) асари туради. Ибни Сино тиббиётнинг турли соҳаларини бойитди, турли касалликларнинг сабабларини аниқлади, янги-янги дори-дармонлар топди, халқ тиббиётидан фойдаланди, даволаш ва жисмоний тарбияга катта аҳамият берди.

Ибни Сино тилшунослик поэзия назарияси, мусиқашунослик ва бошқалар билан ҳам шуғулланди, «Араб тили», «Шеър туғрисида китоб», «Мусиқа ҳақида рисола» каби асарлар яратди. У ижтимоий-сиёсий масалалар тўғрисида ҳам асар ёзиб, «адолатли подшо» ғоясини илгари сурди.

Улуғ олим бадиий ижодиёт билан шуғулланиб, араб ва форс-тожик тилларида шеърий ва насрий асарлар ёзди. Форс-тожик адабий тили ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. У шеъриятга шунчалик иштиёқманд эдики, айрим илмий асарларни, масалан, «Уржуза фил мантиқ» («Мантиқ илмида ражаз баҳрида манзума») асарини шеър билан битди. Ибни Синонинг бадиий асарлари «Қасоид ва ашъор» («Қасидалар ва шеърлар») номи билан тўплам қилиб тузилган, қолган бир қанча шеърлари эса турли тазкиралардан ўрин олган. Ибни Сино бадиий асарларида илмий мулоҳазаларини, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади. Халқ оғзаки ижодига зўр муҳаббат билан қараган Ибни Сино оғзаки адабиётдан ёзма адабиётга рубоий жанрини киритишда маълум роль ўйнади.

Ақл-идрокнинг кучига юксак баҳо берган Ибни Сино бир рубоийсида бундай дейди:

Аз қаъри гили сиёҳ то авжи Зуҳал
Кардам ҳама мушкилоти гетиро ҳал.
Берун жастам зи қайди ҳар макру ҳиял,
Ҳар банд кушода шуд, магар банди ажал.

Таржимаси:

Қора ер бағридан го авжи Зуҳал
Қилдим барча олам мушкилин ҳал.
Макр-ҳийла қайдидан холи булдим.
Бандлар ечилди, қолди бир ажал.

Бироқ ижтимоий муҳит илм-фан тараққиётига ғов эди, мустабид шоҳлар, жоҳил руҳонийлар олимларнинг фаолиятини бўғар, ўрта асрнинг ваҳшиёна жазолари билан уларга даҳшат солар эдилар. Қувғин, дарбадарлик ва зиндон машаққатларини чеккан Ибни Сино арабча шеърларидан бирида ҳасрат қилиб:

Улуғлашдим-у майдоним ҳамон тор,
Қимматим ошди-ю, йуқдир харидор,—

деган эди.

Ибни Сино бир рубоийсида жоҳиллар устидан аччиқ сарказм билан кулиб айтган эди:

Бо ин ду-се нодонки чунон медонанд,
Аз жаҳлки донои жаҳон эшонанд.
Ҳар бош, ки ин жамоа аз фарти хари,
Ҳар к-у на хараст кофираш мехонанд.

Таржимаси:

Икки-уч нодон ким чунон ҳисоблар,
Жаҳлидан оқили жаҳондир улар.
Эшак бул, чунки у эшаксимонлар
Эшак бўлмаганни кофирга жуяр.

Бироқ, шунга қарамай, улуғ олим барча имкониятлари ва куч-қувватидан иложи борича тўла фойдаланди, бошқаларни ҳам уз вақтидан яхши фойдаланишга, мақсад йўлида саботли булишга ундади:

Имруз бикун чу метавони коре,
Фардо чи куни чун натавони кард.

Таржимаси:

Қилавер бугун қилолган ҳар қандай ишинг,
Бугун қилмасанг, эртага мушкул қилишинг.

Ибни Синонинг илмий-фалсафий асарлари қаторида унинг шеърлари ҳам ўрта асрда бир ёғду булиб, илғор ғояларни тарғиб қилди, жаҳолат зулматига қарши курашди.

Ибни Сино «Ҳай бин Яқзон», «Саломон ва Абсол» («Саломон ва Ибсол»), «Рисолатут-тайр» каби йирик бадиий асарлар ҳам яратди.

Ибни Сино «Ҳай бин Яқзон» («Уйғоқ ўғли Тирик») фалсафий қасидасида илм асло қаримайди, у оламни кезади, кишиларни жаҳолат ва нодонлик уйқусидан уйғотади, деган ғояни илгари суради[18]. Араб эртаклари асосида ёзилган «Саломон ва Абсол» қиссасида эса ҳалоллик, адолат ва мустаҳкам ирода ғоясини илгари суради[19]. «Рисолатут-тайр»

[18] Бу асар иброний (қадимги яҳудий), форс, немис, француз ва турк тилларига таржима қилинган. Мисрлик олим Ахмад Амин 1952 йилда "Ҳай бин Яқзон"нинг Ибн Сино, Ибн Туфайл ва Шаҳобиддин Суҳравардийларнинг вариантларини бир китоб қилиб нашр этди.

[19] Ибн Туфайл (XII аср), Абдураҳмон Жомий (XV аср) ҳам "Саломон ва Абсол" номли асар яратганлар. Бу асарлар ном жиҳатидан бир-бирига ухшаса ҳам лекин гамомила мустакил асарлардир.

(«Қушлар рисоласи») номли фалсафий-мажозий асарида Ибн Сино одил подшо (айни чоқда худо) образини яратади[20].

Ибни Сино улуғ олим ва мутафаккир сифатида халқ орасида кенг шуҳрат қозонди, унинг тўғрисида кўп ҳикоялар яратилди. Булардан бир қанчаси ёзма асарларга, масалан, Зайниддин Восифийнинг (1485–1532) «Бадойиул-вақое» («Гўзал воқеалар») асарига киритилиб, қайта ишланди. Ибн Сино ҳақидаги ҳикоялар Қозонда, Теҳронда ва Истанбулда алоҳида китоб ҳолида нашр этилди. Машҳур татар ёзувчиси Қаюм Носирий халқ оғзаки ижоди асосида «Абуғалисина» ((Абу Али Сино) ҳикоялар тўпламини яратади.

Жаҳон Тинчлик Комитетининг қарори билан 1952 йил 18 августда бутун дунё жамияти Марказий Осиёнинг улуғ олими ва мутафаккири Абу Али ибн Синонинг 1000 йиллик юбилейини шараф билан нишонлади. Ибн Сино меросини ўрганиш, унинг асарларини таржима қилиш ва нашр этиш мислсиз даражада ривожланиб кетди. Ибни Сино ҳақида бадиий асарлар ёзилди, Ибни Сино образи яратилди. Тожикистон республикаси Ибни Сино Давлат мукофотини таъсис этди.

Абурайҳон Беруний (973-1048). Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Беруний 973 йилнинг 4 сентябрида Хоразмда Фир (Кат) шаҳри яқинида туғилди. У ҳам Ибн Сино каби, ҳукмронларнинг таъқибига дуч келиб, кўп йиллар ўлкадан-ўлкага, вилоятдан-вилоятга кўчиб юрди. Беруний жуда оғир шароитларда илмий-тадқиқот ишлари билан шуғулланди. У 1048 йилда Ғазнада вафот этди.

Беруний қомусий олим, зўр астроном, геолог, фармаколог, тарихчи, файласуф, филолог ва шоирдир. У астрономия, геология, гидростатика ва география соҳасидаги илғор фикрлари билан Коперник, Леонардо да Винчи ва бошқа олимларнинг кашфиётларини кўп жиҳатдан олдиндан пайқаган эди. У фалсафа, тарих ва бошқа гуманитар фанлар соҳасида замонасининг илмий савиясидан анча юқори кўтарила олди. Беруний 150 га яқин асар ёзди. Дарий, араб, санскрит (қадимги ҳинд), грек ва бошқа тилларни мукаммал билиб олган Беруний бир қатор асарларни таржима ҳам қилди. У араб тилида кўпгина шеърлар битди, ҳажвчиликда маҳорат қозонди ҳамда ҳар хил киссалар ва араб шоирларининг девонларига шарҳлар ёзиб, «Мухторул-ашъор» («Танланган шеърлар») тўпламини тузди[21].

Беруний Муқанна ҳақидаги биринчи асаридан кейин 27 ёшида яратган «Ўтмиш аждодлардан қолган ёдгорликлар» асарида кўп халқларнинг йил ҳисоби, календари, илм-фани, урф-одати ва бошқалар ҳақида жуда қимматли маълумотлар беради. Унинг Ҳиндистон тарихига доир асари шу кунга қадар ўз қимматини сақлаб келмоқда. Беруний ўз ватани Хоразм ҳақида ҳам китоб ёзган, афсуски, бу китоб сақланиб қолмаган.

Беруний «Астрономия калиди», «Масъуд жадвали» асарлари билан астрономия фани тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшди, ернинг юмалоқлиги,

[20] Бу асар Фаридиддин Атторнинг (XII аср) "Мантиқут тайр" ва Навоийнинг "Лисонут тайр" асарларига маълум даражада таъсир қилган.

[21] Қаранг: А.Каюмов. Беруний ва адабиёт. Тошкент, 1974.

унинг тортиш куввати, фаслларнинг узгариши ва бошқа масалалар юзасидан чукур илмий хулосаларга келди, ернинг ва бошқа сайёраларнинг қуёш атрофида айланиши тўғрисидаги фикрга якинлашди, астрологияни фош қилди. Беруний табиат ҳодисаларини урганиш ва унинг сирларини очиш мумкин, бунинг учун факт ва предметларни чукур ва изчил урганиш, предметнинг хусусиятларини билиб олиш, маълумдан номаълумга, яқиндан узоққа қараб бориш лозим, деган хулосага келади. Беруний жамият тарихи ва жамият ҳодисаларига ҳам катта аҳамият беради: у ишлаб чиқарувчи куч булган меҳнаткашларнинг жамият ҳаётида тутган ролига катта баҳо беради.

Беруний «Миннат эҳсон қилувчининг эҳсонини йуққа чиқаради», «Кичкина нарсани андак ҳисоблама, чунки кичкина нарсанинг ҳам фойдали урни булади», «Омма одат қилган нарсага хилофлик килма», «Сўз билан айтганда — тушунган одамга қамчи ва килич лозим эмас», «Яхши йўлдан юриш яхшилик аломатидир» каби кўп ҳикматли сузлар ҳам қолдирган.

Беруний Шарқ ва Ғарб олимларининг диққат-эътиборини узига жалб эта олди, унинг илмий даҳоси юксак баҳоланди. Масалан, XI аср тарихчиси Абулфазл Байҳақий, Европа олимларидан Захау, Розен, Сартон, Каррадо-Бон ва бошкалар Берунийни юксак баҳолади. Каррадо-Бон уни Леонардо да Винчи билан тенг қуяди. Ҳинд олими Ҳамид Раза эса 1944 йилда Лоҳурда босилган «The cultural role of India» («Ҳиндистоннинг маданий роли») асарида Берунийни Ҳиндистон тарихини ёритган тенги йук олим сифатида таърифлади. Беруний асарларини урганиш, оммалаштириш ва улуғ олимнинг меросини тадқик этиш буйича Ўзбекистон олимлари катта натижаларга эришдилар.

1949 ва 1973 йилларда хоразмлик комусий олимнинг 900 ва 1000 йиллик юбилейлари утказилди. Бу юбилейларни мамлакатимиз халқлари билан бирга бутун инсоният кенг нишонлади. Санъат ва адабиётда Беруний образи яратилди. Узбекистон Республикаси Абурайҳон Беруний Давлат мукофотини таъсис этди.

БАДИИЙ АДАБИЁТ

X–XII асрлар Марказий Осиё халқларининг бадиий суз санъати тараққиётида ҳам муҳим бир давр булди. Бу даврда халқ оғзаки ижодининг бой ва хилма-хил асарлари пайдо булди. Шу билан бирга, дарий (форс-тожик) ва туркий адабий тиллар шаклланиб, бу тилларда ёзма адабиёт вужудга келди, атоқли суз санъаткорлари етишди ва улмас бадиий асарлар яратилди. Ёзма адабиёт тарихи турли адабий йуналишлар ва улар ўртасидаги кураш тарихи, адабий алоқалар, турли адабий жанрларнинг юксалиш тарихи булди. Илғор – дунёвий-гуманистик адабиёт халқ оғзаки ижодининг туганмас манбаларидан фойдаланди ва айни замонда халқ оғзаки ижоди тараққиётига ҳам самарали таъсир этди. У санъатнинг бошқа турлари билан узвий алоқада усди, такомиллашди, даврининг илғор ижтимоий-фалсафий қарашларининг, эстетик принципларининг

ифодачиси бўлди. Марказий Осиё халқларининг ёзма адабиёти узаро ва бошқа халқлар билан яқин адабий алоқалар заминида равнақ топди. Унинг ғоявий-бадиий юксак асарлари авлодларга ва асрларга манзур бўлди, ижтимоий тараққиётга ва маданиятнинг гуллаб-яшнашига хизмат қилди. Шу билан бирга, ёзма адабиёт ўтмишдаги жамият зиддиятларининг ойнаси ҳам бўлди.

Форс-тожик адабий тили ва адабиёти

Араб халифалигининг ҳукмронлиги маҳаллий форс-тожик халқларининг адабий тили ва ёзма адабиётининг тараққиёт жараёнини бирмунча вақтга қадар тўхтатиб, маҳаллий ёзувчиларни араб тилида ижод этишга мажбур қилган эди. Натижада маҳаллий халқлардан араб тилида ижод қилган кўп ёзувчилар етишади. Самарқандлик шоир ал-Хурамий ва мажусийликда айбланиб, 783 йилда халифа Маҳдийнинг буйруғи билан қатл қилинган тоҳаристонлик шоир Башшор ибн Бурдий ва бошқалар шулар жумласидандир.

Лекин, шунга қарамай, араб истилочилари ва уларнинг ҳомийлари маҳаллий тилларнинг ва маҳаллий халқлар адабиётининг тараққийсини тўхтата олмадилар. Халқ ўз тилини сақлаб қолди, оғзаки бадиий ижоднинг янгидан-янги асарларини яратди. Бу эса маҳаллий халқларнинг адабий тили ва ёзма адабиётининг тараққий этишига катта замин ҳозирлади. Натижада IX – X асрларда, «дарий» ёки «форсий»[22] деб аталган адабий тил вужудга келди. Дарий адабий тилининг шаклланиш жараёни араб истилосидан хийла аввал бошланиб, истило натижасида тўхтаб қолган эди. Халқ ҳаракатлари натижасида заифлашган араб халифалиги ҳукмронлиги ўрнига маҳаллий сулолалар – тоҳирийлар ва саффорийлар ҳокимияти вужудга кела бошлаган даврдаёқ дарий адабий тилининг тараққий этиш жараёни тезлашди. Маҳаллий зодагонлар ўз сиёсий ҳокимиятларини мустаҳкамлаш учун халқ тили заминида вужудга келган адабий тилнинг роли ва мавқеи билан ҳисоблашишга мажбур эдилар. Шунинг учун ҳам сомонийлар даврига келиб бу тил ягона давлат тили бўлиб қолди, маданий ҳаётда, хусусан, адабиётда кенг ўрин эгаллади.

VIII–IX асрларда ижод этган Абуҳафс Сўғдий, Абулаббос Марвазий, Ҳанзала Бодғисий, Муҳаммад Васиф ва Фируз Машрикий каби шоирлар дарий адабий тилига маълум замин тайёрладилар. X аср улуғ шоири Рўдакий дарий адабий тили ва адабиётининг асосчиси бўлиб, «Одамушшуаро» («Шоирлар Одам Атоси»), яъни тўнғич шоир номини олди. Бироқ Саолибийнинг «Ятиматуд-даҳр» («Камёб дурлар») асаридаги маълумотларга кўра, X ва XI асрларда бир қатор маҳаллий ёзувчилар ҳамон араб тилида ижод қилар эканлар. Лекин бу ҳол маҳаллий адабий тил ва адабиётнинг равнақ топишига катта ғов бўлолмади. Дарий адабий тили ўсди, мустаҳкамланди, у бошқа бир неча ўлка ва халқларнинг адабий тилига айланиб кетди.

---

[22] "Дарий" сўзининг этимологияси қатъий аниқланган эмас. Кўп олим-лар у "дара" (тоғ оралиғи) сўзидан келиб чиққан бўлса керак деб фараз қиладилар. "Форсий" эса Эроннинг Форс вилояти номидан олинган.

Сомонийлар давлатига Мовароуннаҳр, Афғонистон ва Эроннинг катта қисми қарар эди. Бу ҳудудда давлат тили ва адабий тил дарий тили эди. Ғазнавийлар ва салжукийлар аслида туркий қабилалардан бўлса ҳам, улар сомонийлар анъанасининг изидан бориб, дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида қабул қилдилар. Улар босиб олган ўлкаларига, жумладан, Кавказ (Аррон, Ширвон ва қисман Грузия ҳамда Арманистон) га ва Ҳиндистоннинг шимолий туманларига дарий тилини давлат тили ва адабий тил сифатида олиб кирдилар. Улар қарам қилинган ўлка халқларининг адабий тили тараққиётига тусқинлик қилдилар. Масалан, салжукий подшолари ва уларнинг вассаллари Озарбайжонда шундай сиёсат юргизган эдилар. Шунинг учун ҳам улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий «Лайли ва Мажнун» достонининг муқаддимасида ўз асарларини она тилида – озарбайжон тилида ёзолмай, форс тилида ёзишга мажбур булганини ачиниш билан таъкидлаган эди.

Шундай қилиб, дарий тили X–XII асрларда жуда катта ҳудудда адабий тил булиб колди; бу ҳолат мўғуллар ҳукмронлиги даврида ва қисман ундан кейин ҳам давом этди. X – XV асрларда дарий тили бир неча ўлка ва халқларнинг муштарак адабий тили сифатида хизмат қилди.

Дарий тили аста-секин усиб, такомиллашиб борди, унга турли даврларда етишган ва турли халқларга мансуб булган ёзувчилар ўз улушларини қушдилар. Шунга кўра, дарий адабий тили муштарак адабий тил булиши билан бирга, аниқ тарихий шароит, маълум бир халкнинг миллий хусусиятлари, диалектлар ва бошқалар билан боғлиқ равишда вужудга келган ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Шунинг учун ҳам деярли бир даврда яшаган қубодиёнлик Носир Хисрав билан нишопурлик Умар Хайём тили ёки Амир Хисрав Деҳлавий билан Ҳофиз Шерозийнинг тили бир-биридан бирмунча фарқ қилади. Бундай фарқ-тафовутлар тобора чуқурлашади, муштарак адабий тил урнини узига хос хусусиятлари билан бир-биридан кескин фарқ қилувчи мустақил адабий тиллар ола бошлайди.

* * *

Форс-тожик тилида жуда бой ва ранг-баранг адабиёт вужудга келди, у жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қушди, Рудакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Хоқоний ва Низомий, Саъдий ва Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомий каби улкан сўз санъаткорларини етиштирди.

Форс-тожик тилидаги адабиёт X–XV асрларда Ўрта ер денгизидан тортиб Ҳиндистонга қадар булган жуда катта ҳудудни қамраб олди, уни тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, афғон, узбек[23] ва бошқа халқлар яратди, бу халқлардан ҳар бири унга ўз ҳиссасини қушди, бири иккинчи бирининг адабий тажрибаси билан уртоқлашди, анъанасини давом эттирди.

Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўп ўхшашликлар, иқтисодий ва маданий алоқалар деярли бир хил ва умумий булган адабий тил ҳамда

[23] "Муҳаббатнома" муаллифи Хоразмийдан (XIV аср) бошлаб кўпчилик узбек ёзувчилари форс-тожик тилида ҳам бадиий асарлар яратганлар.

бошқалар бу халқларнинг адабиётини бир-бирига яқин ва маълум даражада муштарак адабиётга айлантирди. Рудакий лирикада, хусусан, қасидачиликда катта маҳорат қозонди, ажойиб дидактик достонлар яратди. Унинг адабий анъаналари тожик шоирлари билан бирга эрон, озарбайжон, ҳинд ва бошқа халқларнинг ёзувчилари томонидан давом эттирилди, такомиллаштирилди. Абу Али ибн Сино тожик халқ тўртликлари асосида ёзма адабиётга рубоий жанрини олиб кирди, нишопурлик Умар Хайём бу анъанани ривожлантириб, буюк рубоийнавис бўлиб етишди. Бухоролик Дақиқий қаҳрамонлик эпоси – «Шоҳнома» ёзишга киришди, туслик Абулқосим Фирдавсий унинг бошлаган ишини охирига етказиб, ўлмас «Шоҳнома»сини яратди. Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий хамсачиликка асос солиб, беш бебаҳо достон ёзди. Хамсачилик анъанаси ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий, тожик шоири Абдураҳмон Жомий ва ўзбек шоири Навоий томонидан катта муваффақият билан давом эттирилиб, ривожлантирилди: натижада оригинал хамсалар вужудга келди.

Инсонпарварлик, халқпарварлик, ватанпарварлик ва маърифатпарварлик ғоялари, халқ оғзаки ижодига таяниш ва ундан маҳорат билан фойдаланиш, юксак санъаткорлик ва бошқалар турли даврларда яшаган бир неча халқларнинг санъаткорларини бир-бирига янада яқин ва ҳамкор санъаткорларга айлантирган эди. Шунинг учун ҳам Рўдакий, Дақиқий, Носир Хисрав, Умар Хайём, Рашидиддин Ватвот, Камол Хужандий, Абдураҳмон Жомий (Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм), Убайди Зоконий, Саъдий Шерозий, Ҳофиз Шерозий (Эрон), Хоқоний Шервоний, Низомий Ганжавий (Озарбайжон), Хисрав Деҳлавий, Ҳасан Деҳлавий (Ҳиндистон) ва бошкалардан ҳар бири маълум бир халқнинг классик ёзувчиси бўлиши билан бирга, айни замонда форс-тожик адабиётини яратган бошқа халқларнинг ҳам классиклари қаторидан ўрин олиб, уларга манзур бўлди, форс-тожик адабиёти буюк санъаткори сифатида юксак баҳоланди. Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Лубобул-албоб», Давлатшоҳ Самарқандийнинг (XV аср) «Тазкиратуш-шуаро» тазкираларида, худди шунингдек, кейинги асрларда яратилган тазкираларда ҳам бу ёзувчилар ўз муносиб ўрнини олди.

Бироқ форс-тожик тилидаги адабиётларнинг муштарак томонлари ҳар бир халқ бадиий ижодиётининг ўзига хос тараққиёт йўли ва хусусиятларини инкор қилмайди. Ҳар бир халқнинг ўз тарихи, ўз маданияти, ўз анъаналари ва урф-одатлари бор. Бадиий адабиёт мана шу заминда вужудга келиб, уни акс эттиради. Ҳар бир ёзувчининг ижодида у яшаган муҳит, уни етиштирган халқнинг турмуши, орзу-армонлари, тил хусусиятлари ўз ифодасини топади. Шунга кўра, Рўдакийни у яшаган X асрдаги Мовароуннаҳрнинг шарт-шароитлари ва ўзига хос хусусиятларисиз тасаввур этиб бўлмаганидек, Низомийни XII асрдаги Озарбайжон ҳаётисиз, Саъдийни XIII асрдаги Эрон муҳитисиз ва Хисрав Деҳлавийни XIII – XIV асрлардаги Ҳиндистон тарихисиз тасаввур этиб бўлмайди. Булардан ҳар бирининг асари ўз халқи, ўз муҳитининг адабий ҳужжатидир. Бинобарин, хамсалар ҳам маълум адабий анъананинг давоми ва ривожи бўлиши билан бирга, улардан ҳар бири ўз халқи адабиётининг

янги ва узига хос бадиий бойлиги, уз адабиёти қонуний тараққиётининг маҳсулидир. Бу гап эпик асарларгагина эмас, балки бадиий ижоднинг барча турларига, энг кичик лирик шеърларига ҳам тааллуқлидир.

Форс-тожик тилидаги адабиёт икки адабий оқим ургасидаги узлуксиз кураш ва тўқнашув жараёнида усиб, такомиллашди. Ёзувчилар яшаган муҳитларининг илғор фикр-қарашларига, илғор анъаналарига, халқ оғзаки ижодиётига таяндилар, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, маданият ва маърифатнинг равнаки учун курашдилар, юксак санъат асарлари ва ўлмас образлар яратдилар.

Фирдавсий узоқ йиллар қувғинда яшади, Носир Хисрав қаттиқ таҳдид қилинди, Хоконий зиндон азобини чекди, адиб Собир Термизий Хоразмшоҳ Отсиз томонидан Амударёга чўктирилди, қулни севгани учун акаси томонидан ҳаммомга қамаб қуйилган, аммо улими олдида ҳам севгилисини унутмай, бармоқ қони билан ҳаммом деворларига шеър битган Робиа ва бошқа истеъдодли шоирлар муҳитнинг даҳшатли фожиаларига гирифтор бўлдилар. Лекин бунга қарамай, буюк сўз санъаткорлари ажойиб асарлар яратиб, инсоннинг бахт-саодати йўлида ҳормай-толмай хизмат қилдилар, авлодларга ва асрларга манзур бўлдилар, халқларнинг тақдири ва ҳурматига сазовор бўлдилар.

Эски туркий адабий тили

X–XII асрлар туркий адабий тилларнинг равнақ топишида катта бир босқич бўлди. Бу ҳаммадан аввал туркий халқларнинг, жумладан, ўзбек, уйғур, қирғиз, туркман ва бошқа халқларнинг шаклланиш жараёнининг усиши билан, уларнинг иқтисодий-сиёсий ҳаётда ҳамда маданиятда кенг ўрин эгаллаб, каттароқ роль уйнаши билан боғлиқдир. Туркий қабила ва элатларнинг Марказий Осиёга кўчиб келиши қорахонийлар даврида янада кучайиб, туркий тиллар группасидаги тилларда сўзловчи аҳолининг нуфузини оширади. Шу билан бирга, эрон тиллари группасидаги тилларда сўзловчи айрим халқларнинг бир қисми, айниқса, суғдийларнинг бир қисми туркий тилларга ўтиб борадилар. Натижада XII асрга келиб Еттисув, Фарғона, Хоразм, Тошкент ва бошқа туманларда аҳолининг кўпчилиги туркий халқлар бўлиб қолади. XIII асрда Хоразм аҳолисининг туркий тилга (эски ўзбек тилига) ўтиш жараёни, асосан, тугалланади. Туркий тилларда сўзловчи аҳолининг нуфузи чўл районларида ва қишлоқлардагина эмас, балки Тошкент, Ўзганд, Қашқар, Сайрам, Баласоғун ҳамда Самарқанд ва Бухоро каби шаҳарларда ҳам ошади. Бу аҳолининг бир қисми чорвачилик билан шуғулланса, қолган қисми деҳқончилик, ҳунармандчилик, савдо-сотиқ билан шуғулланади. Қишлоқ билан шаҳарнинг, кўчманчилар билан ўтроқ аҳолининг иқтисодий-маданий алоқалари ривожланиб боради. Бу ҳол турли қабила ва халқларнинг, бир томондан, туркий аҳолининг ўзаро, иккинчи томондан, туркий аҳоли билан эрон тиллари группасидаги тилларда сузловчи халқларнинг чатишиб, аралашиб кетиш жараёнини тезлаштиради. Чатишув ва аралашув натижасида йирикроқ тил группалари вужудга кела бошлайди.

Маҳмуд Кошғарийнинг маълумотига қараганда, Румо (Кичик Осиё) дан тортиб Хитойга қадар жуда кўп ва хилма-хил туркий уруғлар ҳамда

йигирмата йирик туркий қабила бўлган экан. Маҳмуд Кошғарий «Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида» сўзлар экан «...турклар аслида йигирма қабиладир... Румга яқин биринчи қабила бажанак, сўнг қипчоқ, уғуз, яман, башғирий, басмил, сўнг кай, сўнг ябақу, сўнг татар, сўнг қирғиз келади... сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғма, сўнг иғрак, сўнг тарук, сўнг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сўнг хитой... сўнгра тавғач»,— дейди. Маҳмуд Кошғарий турли туркий қабилаларнинг чатишуви ва аралашуви натижасида ўғиз, чигил ва қипчоқ тиллари группаларидаги тиллар сингари умумий тиллар вужудга кела бошлаганини кўрсатади. Мана шу негизда, айниқса, чигил тиллари группасидаги тиллар негизида эски ўзбек адабий тили вужудга кела бошлади. Бироқ ҳали бу тил «туркий» деб (ёки алоҳида қабилалар номи билан) юритилар эди. Кейинчалик (XV аср ва қисман ундан кейин ҳам) бу термин билан бирга «чиғатой тили» термини ҳам ишлатилади. XVI асрда Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолисига (ўзбекларга) кўчманчи ўзбек қабилалари қўшилгандан кейин, бу ердаги халқ ўзбек деб юритилгани каби, унинг тили ҳам, асосан, ўзбек тили деб юритила бошлади. Лекин «турк» термини истеъмолдан бутунлай чиқиб кетмади.

Қабила тилларининг муштарак адабий тилга айланиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар билан бирга бадиий адабиётнинг, жумладан, ёзма адабиётнинг роли катта эди. Жамиятнинг тараққиёти адабиёт ва илм-фан аҳллари олдига адабий тилни тараққий эттириш вазифасини қўйган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони ва бошқалар мана шу вазифани бажариш соҳасида жуда катта қадам бўлди.

X–XII асрлардаги туркий ёдгорликларнинг тили ҳали етарли ўрганилган эмас. Бироқ бу асарларнинг гилида, бошқа бир неча туркий тиллар қаторида, эски ўзбек адабий тилининг ҳам негизи равшан кўринади. Қадимги туркий тиллардаги ёдгорликларни бир неча ўн йиллар давомида илмий асосда чуқур текширган машҳур туркшунос С. Е. Малов: «Бу ёдгорликлар ёки бу ёдгорликларнинг тиллари кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фон, умумий тарихий асос бўлиб хизмат қилади»,— деган эди. Шу билан бирга, у ўтмиш туркшуносларининг тилларни ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур урганмай туриб, ёдгорликларни ёзувигагина қараб, бирор тилга мансуб деб ҳукм чиқариш каби хатоларини танқид қилади, қадимги обидаларнинг, жумладан, «Қутадғу билиг»нинг Марказий Осиё чиғатой тили (эски ўзбек тили — *Н. М.*) билан ҳам яқиндан алоқадорлигини таъкидлайди[24]. «Қутадғу билиг» чигил қабилалари тили асосида ёзилган ва муштарак туркий адабий тилнинг вужудга келишида қўйилган катта қадам бўлган эди. Бу асарнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари оркали «турк» ёки «чиғатой» тили деб аталган XV – XVI асрлар ўзбек адабий тилига ҳам боғланади. Бу ёдгорликнинг луғат бойлиги ва грамматик хусусиятлари шуни кўрсатади. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони ҳам тил жиҳатидан шундай хусусиятга эга. Гарчи кейинги

[24] С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М-А., 1951. Стр. 3.

даврлардаги нусхалари бизга қадар етиб келган бўлса-да, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Бақирғоний асарларида қадимги туркий адабий тилнинг, жумладан, энг эски ўзбек адабий тилининг изларини кўриш мумкин.

Туркий тиллар тарихини, улардаги диалект ва лаҳжаларни, шу билан бирга, оғзаки ва ёзма адабиёт ёдгорликларини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари бениҳоя катта аҳамиятга эгадир.

Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари

Маҳмуд ибн-ул-Ҳусайн ибн Муҳаммадил Кошғарий XI аср бошларида Баласоғунда (ҳозирги Қирғизистоннинг Ғўқмоқ шаҳри яқинида) туғилди. Унинг боболари қошғарлик бўлиб, Баласоғунга кўчиб келиб, турғун бўлиб қолган. Маҳмуд Кошғарий ёшлигиданоқ қунт ва иштиёқ билан ўқиди. Дастлаб Кошғар, кейинроқ Самарқанд, Бухоро, Нишопур, Марв ва Бағдодда таҳсил кўрди, турли илмлар билан, хусусан, араб филологияси билан шуғулланди. У туркий халқларнинг тилига, турли қабила ва уруғларнинг урф-одатига, оғзаки бадиий ижодиётига қизиқди. Юқори Чиндан бошлаб Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чузилган катта майдонни кезиб чиқди; уруғ, кабила ва халқларнинг турмушини, уларнинг касб-корини, урф-одатларини, хусусан, тили ва оғзаки ҳамда ёзма ижодиётларини ўрганиб маълумот тўплади, оддий халқ оммаси вакиллари билан, олимлар ва шоирлар билан суҳбатлашди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бундай дейди:

«Мен турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқиз (қирғиз)ларнинг шаҳарларини, қишлоқ ва яйловларини куп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фаркни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, ўғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирқиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».

Даврининг энг истеъдодли ва атоқли олимларидан бири бўлган Маҳмуд Кошғарий тилшуносликка доир икки нодир асар – «Жавоҳирун-нахв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг нахв (синтаксис) дурдоналари, қоидалари»), «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») асарларини яратди. Афсуски, Маҳмуд Кошғарийнинг биринчи асари бизгача етиб келмаган ёки ҳанузгача номаълум. Иккинчи асари – «Девону луғотит турк» эса XX аср бошларида Истанбулда топилди. Қўл ёзма 1265/66 ҳижрий йилда кучирилган. Бу қўл ёзмани кучирган котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқийнинг маълумотига кўра, у нусхани Маҳмуд Кошғарийнинг ўз дастхати (автографи)дан олган. «Девону луғотит турк» илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Бу асар 1915–1917 йилларда уч томлик китоб шаклида Истамбулда нашр

йигирмата йирик туркий қабила бўлган экан. Маҳмуд Кошғарий «Турк табақалари ва қабилаларининг баёни ҳақида» сўзлар экан «...турклар аслида йигирма қабиладир... Румга яқин биринчи қабила бажанак, сўнг қипчоқ, уғуз, яман, башғирий, басмил, сўнг қай, сўнг ябақу, сўнг татар, сўнг қирғиз келади... сўнг чигил, сўнг тухси, сўнг яғма, сўнг иғрак, сўнг тарук, сунг жумул, сўнг уйғур, сўнг тангут, сунг хитой... сўнгра тавғач»,— дейди. Маҳмуд Кошғарий турли туркий қабилаларнинг чатишуви ва аралашуви натижасида ўғиз, чигил ва қипчоқ тиллари группаларидаги тиллар сингари умумий тиллар вужудга кела бошлаганини кўрсатади. Мана шу негизда, айниқса, чигил тиллари группасидаги тиллар негизида эски ўзбек адабий тили вужудга кела бошлади. Бироқ ҳали бу тил «туркий» деб (ёки алоҳида қабилалар номи билан) юритилар эди. Кейинчалик (XV аср ва қисман ундан кейин ҳам) бу термин билан бирга «чиғатой тили» термини ҳам ишлатилади. XVI асрда Мовароуннаҳрнинг туркий аҳолисига (ўзбекларга) кўчманчи ўзбек қабилалари қўшилгандан кейин, бу ердаги халқ ўзбек деб юритилгани каби, унинг тили ҳам, асосан, ўзбек тили деб юритила бошлади. Лекин «турк» термини истеъмолдан бутунлай чиқиб кетмади.

Қабила тилларининг муштарак адабий тилга айланиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар билан бирга бадиий адабиётнинг, жумладан, ёзма адабиётнинг роли катта эди. Жамиятнинг тараққиёти адабиёт ва илм-фан аҳллари олдига адабий тилни тараққий эттириш вазифасини қўйган эди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони ва бошқалар мана шу вазифани бажариш соҳасида жуда катта қадам бўлди.

X–XII асрлардаги туркий ёдгорликларнинг тили ҳали етарли ўрганилган эмас. Бироқ бу асарларнинг тилида, бошқа бир неча туркий тиллар қаторида, эски ўзбек адабий тилининг ҳам негизи равшан кўринади. Қадимги туркий тиллардаги ёдгорликларни бир неча ўн йиллар давомида илмий асосда чуқур текширган машҳур туркшунос С. Е. Малов: «Бу ёдгорликлар ёки бу ёдгорликларнинг тиллари кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий фон, умумий тарихий асос бўлиб хизмат қилади»,— деган эди. Шу билан бирга, у ўтмиш туркшуносларининг тилларни ва уларнинг ўзига хос хусусиятларини чуқур ўрганмай туриб, ёдгорликларни ёзувигагина қараб, бирор тилга мансуб деб хукм чиқариш каби хатоларини танкид қилади, қадимги обидаларнинг, жумладан, «Қутадғу билиг»нинг Марказий Осиё чиғатой тили (эски ўзбек тили — *Н. М.*) билан ҳам яқиндан алоқадорлигини таъкидлайди[24]. «Қутадғу билиг» чигил қабилалари тили асосида ёзилган ва муштарак туркий адабий тилнинг вужудга келишида қўйилган катта қадам бўлган эди. Бу асарнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари оркали «турк» ёки «чиғатой» тили деб аталган XV – XVI асрлар ўзбек адабий тилига ҳам боғланади. Бу ёдгорликнинг луғат бойлиги ва грамматик хусусиятлари шуни кўрсатади. Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони ҳам тил жиҳатидан шундай хусусиятга эга. Гарчи кейинги

[24] С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М-А., 1951. Стр. 3.

даврлардаги нусхалари бизга қадар етиб келган булса-да, Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарларида қадимги туркий адабий тилнинг, жумладан, энг эски узбек адабий тилининг изларини кўриш мумкин.

Туркий тиллар тарихини, улардаги диалект ва лаҳжаларни, шу билан бирга, оғзаки ва ёзма адабиёт ёдгорликларини ўрганишда Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари бениҳоя катта аҳамиятга эгадир.

Маҳмуд Кошғарий ва унинг «Девону луғотит турк» асари

Маҳмуд ибн-ул-Ҳусайн ибн Муҳаммадил Кошғарий XI аср бошларида Баласоғунда (ҳозирги Қирғизистоннинг Гуқмоқ шаҳри яқинида) туғилди. Унинг бобоси қошғарлик бўлиб, Баласоғунга кучиб келиб, турғун бўлиб қолган. Маҳмуд Кошғарий ёшлигиданоқ қунт ва иштиёқ билан ўқиди. Дастлаб Кошғар, кейинроқ Самарқанд, Бухоро, Нишопур, Марв ва Бағдодда таҳсил кўрди, турли илмлар билан, хусусан, араб филологияси билан шуғулланди. У туркий халқларнинг тилига, турли қабила ва уруғларнинг урф-одатига, оғзаки бадиий ижодиётига қизиқди. Юқори Чиндан бошлаб Мовароуннаҳр, Хоразм, Фарғона, Бухорога қадар чўзилган катта майдонни кезиб чиқди; уруғ, қабила ва халқларнинг турмушини, уларнинг касб-корини, урф-одатларини, хусусан, тили ва оғзаки ҳамда ёзма ижодиётларини ўрганиб маълумот туплади, оддий халқ оммаси вакиллари билан, олимлар ва шоирлар билан суҳбатлашди. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи бундай дейди:

«Мен турклар, туркманлар, уғузлар, чигиллар, яғмолар, қирқиз (қирғиз)ларнинг шаҳарларини, кишлоқ ва яйловларини кўп йиллар кезиб чиқдим, луғатларини тўпладим, турли хил сўз хусусиятларини ўрганиб, аниқлаб чиқдим. Мен бу ишларни тил билмаганлигим учун эмас, балки бу тиллардаги ҳар бир кичик фаркни ҳам аниқлаш учун қилдим. Бўлмаса мен тилда уларнинг энг етукларидан, энг катта мутахассисларидан, хушфаҳмларидан, эски қабилаларидан, жанг ишларида уста найзадорларидан эдим. Уларга шунча диққат қилдимки, турклар, туркманлар, уғузлар, чигиллар, яғмолар ва қирқиз қабилаларининг тиллари бутунлай дилимга жо бўлди. Уларни ҳар томонлама пухта бир асосда тартибга солдим».

Даврининг энг истеъдодли ва атоқли олимларидан бири бўлган Маҳмуд Кошғарий тилшуносликка доир икки нодир асар – «Жавоҳирун-наҳв фи луғотит турк» («Туркий тилларнинг наҳв (синтаксис) дурдоналари, қоидалари»), «Девону луғотит турк» («Туркий сўзлар тўплами») асарларини яратди. Афсуски, Маҳмуд Кошғарийнинг биринчи асари бизгача етиб келмаган ёки ҳанузгача номаълум. Иккинчи асари – «Девону луғотит турк» эса XX аср бошларида Истанбулда топилди. Қул ёзма 1265/66 ҳижрий йилда кучирилган. Бу қул ёзмани кучирган котиб Муҳаммад бинни Абу Бакр Дамашқийнинг маълумотига кўра, у нусхани Маҳмуд Кошғарийнинг ўз дастхати (автографи)дан олган. «Девону луғотит турк» илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини ўзига жалб этиб келмоқда. Бу асар 1915–1917 йилларда уч томлик китоб шаклида Истамбулда нашр

этилди. Шаркшунос Броккельман бу асарни немис тилига (Лейпциг, 1928), Басим Аталай усмонли турк тилига (Анқара, 1939) таржима қилди. «Девону луғотит турк»ни тилшунос олим С. Муталлибов аслидан ўзбек тилига таржима қилган[25].

«Девону луғотит турк»ни яратиш учун кўп йиллар давомида мунгазам иш олиб борган Маҳмуд Кошғарий уни 1076/77 (ҳижрий 469) йилларда ёзиб тугатди, охирги тахririни 1083 йилда тамомлаб Халифага совға қилди. «Девон» яратилган даврда илмий асарларни араб тилида ёзиш кучли бир анъанага айланиб қолган эди. Маҳмуд Кошғарий ҳам ўз асарини араб тилида ёзди: «Девон» икки қисмдан: мукаддима ва луғат қисмидан иборат. Муқаддимада муаллиф «Девон»ни яратиш сабаблари, уни ёзиш учун кўп йиллар давомида маълумот тўплагани, ўз иш усули, «Девон»нинг қурилиши, «гуркча сўзларнинг тузилишида қўлланиладиган сўзлар», «сўзларнинг тузилиши», «турк табақалари ва қабилалари» ва бошқа масалалар ҳақида батафсил тухтаб, бой асосли маълумот келтиради ва илмий-назарий хулосалар чиқаради. «Девон»нинг асоси бўлган луғат қисмида муаллиф олти мингдан зиёдроқ туркий сўзларнинг луғавий маъносини арабча изоҳлаб беради. Бу сўзлар турли туркий қабила ва халқларнинг, ҳудудий диалектларнинг сўзларидир. «Девон»даги сўзлар ва уларнинг грамматик хусусиятлари бошқа туркий тилларга алоқадор бўлгани каби, ҳозирги замон ўзбек тилига ҳам алокадор бўлиб, бизни тилнинг қадимги негизлари билан таништиради.

«Девону луғотит турк» оддий луғат китоби бўлмай, балки тилшунослик илми тараққиётига жуда катта ҳисса бўлиб қўшилган асардир. Китоб муаллифи донишмандона кузатишлари ва бой фактик материаллар асосида турли қабила ва халқларнинг тилини, ҳудудий диалектларни атрофлича текшириб ёритади, тил ҳодисалари ва фактларини бир-бирига чоғиштиради, лексика, фонетика, морфология ва диалектология масалалари юзасидан қимматли назарий хулосалар чиқаради. Шунга кўра, бу асар ҳозирги кунга қадар тилшуносликнинг муҳим манбаларидан бири бўлиб келмоқда. У тил тарихини ёритишда уз қимматини сақлаб келмоқда ва кадимги адабий ёдгорликлар тилини ўрганишга хизмат қилмоқда. Чунончи, шу асар топилганидан кейин «Қутадғу билиг»ни ўқиш ва уни таржима қилишда содир бўлган камчиликлар аникланди ва тугатилди. «Девону луғотит турк»нинг вужудга келиши туркий тилларнинг ўсиб ривожланганини, уларнинг маданий ҳаётда, жумладан, илм-фанда кенг ўрин эгаллаганини кўрсатувчи катта бир фактдир. «Девону луғотит турк»даги илмий анъаналар Абулқосим Муҳаммад Замахшарий, Абу Ҳайён ибн-Муханна Алоиддин Бейлик ал-Қифчоқий, Жамолиддин Туркий ва, ниҳоят, Алишер Навоий каби буюк олимларнинг тилшуносликка доир асарларида давом эттирилди ва ривожлантирилди[26].

---

25 Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С.М.Муталлибов. I-III томлар. УзФАН. Тошкент, 1960-1963.

26 Қаранг: Э.Фозилов. Шарқнинг машҳур филологлари. –Тошкент: Фан, 1971.

«Девону луғотит турк» фақат тилшунослик асаригина булиб қолмасдан, балки ўз даврининг бир қомуси – энциклопедиясидир. Бу асарда турли қабила ва халқларнинг тарихи, ижтимоий-иқтисодий аҳволи, урф-одати ва бошқалар ҳақида ҳамда жойларнинг географик ва табиий хусусиятларига доир кўп маълумотлар берилади. Бу «Девону луғотит турк»нинг қимматини янада оширади.

«Девону луғотит турк»нинг адабий аҳамияти

Девону луғотит турк»нинг адабий қиммати ҳам бениҳоя каттадир. Унда уч юзга яқин шеърий парча ва жуда кўп мақол ҳамда ҳикматли сўзлар бўлиб, китоб муаллифи улардан сўзларнинг луғавий маъносини изоҳлашда бир кўргазма сифатида фойдаланади. Бу ҳақда Маҳмуд Кошғарийнинг ўзи: «Мен бу китобни махсус алифбе тартибида ҳикматли сўзлар, сажълар, мақоллар, қўшиқлар, ражаз ва наср деб аталган адабий парчалар билан безадим»,– дейди. Маҳмуд Кошғарий Алп Эртунга (Афросиёб), Искандар ва бошқалар ҳақида халқ орасида мавжуд бўлган айрим афсона ва ривоятларни ҳам баён қилади. Шу билан бирга, Маҳмуд Кошғарий, йўл-йўлакай бўлса ҳам, баъзи адабий жанрлар ҳақида, вазн, истиора, ўхшатиш ва бошқа назарий масалалар ҳақида маълумот беради. Бу, бошланғич тарзда бўлса ҳам, ўша даврларда адабиёт назариясига доир айрим масалаларнинг илмий асосда ўрганилгани ва маълум қоидалар яратилганини кўрсатади.

Гарчи «Девону луғотит турк»даги адабий асарларнинг вужудга келиш хронологиясини қатъий белгилаб бўлмаса ҳам, лекин уларнинг мазмуни, тили ва услубига қараб яратилган даврини фараз қилиш мумкин. Кўпгина адабий парчаларда қабилаларнинг жуда қадимги патриархал ҳаёти, ибтидоий жамоа қолдиқлари, табиат ҳодисаларига нисбатан жўн қараш (масалан, анимизм) ифодаланади ҳамда уларда ислом дини ақидаларининг изи кўринмайди, арабча сўзлар ишлатилмайди. Бундай асарлар Маҳмуд Кошғарий давридан анча илгари вужудга келиб, оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб сақланиб қолган бўлиши керак. Шунга кўра, биз «Энг қадимги адабий ёдгорликлар» қисмида «Девону луғотит турк» орқали етиб келган қўшиқ ва лирик шеърларнинг айрим намуналари билан танишган эдик.

Бироқ, шу билан бирга, «Девону луғотит турк»даги адабий асарларнинг кўп қисми, шубҳасиз, кейинги даврларда вужудга келган. Уларнинг бирмунчаси, афтидан, ёзма адабиёт бисотидан олинган ва аруз вазни ҳам қўлланила бошлаган. Айрим адабий парчаларда кескинроқ тус олган ижтимоий зиддиятларнинг равшанроқ ифодаланиши, хотин-қизларга нисбатан муносабатларнинг акс этиши, тил ва услубдаги айрим янгиликлар ана шуни кўрсатади. «Девону луғотит турк»ка кирган адабий намуналарнинг кўпи меҳнаткаш табақаларнинг бадиий ижодидир. Масалан, қуйидаги парчада мискин ва йўқсилларнинг машаққатли аҳволи мана бундай тасвирланади:

Балчиқ балик юғрулур,
Чиғай явуз йиғрулур.

Аринчаклари уғрулур,
Ўзғу била авришур.

(Қишда лой, балчиқлар уйилиб кетади. Камбағал, юпун одамлар эзилади, бармоқлари совуқда қотиб, қовушмай тарвақайлаб кетади ва зирқирайди, бир парча ўт билангина овунади.)

«Девону луғотит турк»да кўпгина ахлоқий-таълимий шеърий парчалар ва халқ мақоллари ҳам бор. Маҳмуд Кошғарий бундай шеърий парчаларга қисқа-қисқа шарҳлар беради, халқ мақолларининг моҳиятини ёритиб, уларнинг ишлатилиш ўрнини ҳам кўрсатади. Мисоллар:

«Икки буғра ичашур, ўтра кўкагун янгилур – икки эркак ҳайвон олишади, орада пашша енгилади. Бу мақол икки амир урушиб, орада кучсизлар янчиладилар деган маънода ишлатилади; «Усуқ*миша сақиғ қамуғ сув кўрунур* – чанқаган кишига ҳар бир сароб сув бўлиб кўринади. Бу мақол муҳтож одам ҳар бир нарсадан ўз ҳожатининг чиқишини ўйлайди деган мазмунда ишлатилади; «Қарға қазға ўткунга бути синур» – қарға кучда, учишда ўзини ғозга ухшатса, бути синади. Бу мақол қўлдан келмаган ишга беҳуда уринмасликка, ўз ҳолига яраша ишлашга ундаб айтилади; *«Кўп сукутға қуш қўнар, кўрклук кишиға сўз келир* — шохи кўп, шохлари ўралиб кетган дарахтга қуш қўнади, яхши кишига сўз, (мақтов) келади»; *«Ардам боши тил*[27] — адаб ва фазилатнинг боши тил. Бу ерда тил яхши демакдир», *«Сабанда сандириш бўлса, ўртугунда ирташ бўлмас* — ер ҳайдаш вақтида пухталик бўлса, хирмонда англашилмовчилик бўлмайди. Бу мақол кейин англашилмовчилик, жанжал чиқмаслиги учун ишни бошда пишиқ қилиш керак деган маънода қўлланади»; *«Қул сави қалмас, қағил бағи язилмас* — кексалар сўзи, насиҳати бекорга кетмайди, толнинг ҳўл новдасининг боғи ёзилмайди»; *«Билга эриг эзгу тутиб сўзин эшит, ардамини ўгранибан ишқа сура* — илмли, ақлли кишиларга яхшилик қилиб, сўзларини тингла. Илмларини, ҳунарларини ўрганиб, амалга ошир» ва бошқалар.

Юқоридаги адабий ёдгорликлар халқ оғзаки ижодининг мавзу ва ғоявий жиҳатдан ривожланганини, унинг ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини қамраб олганини, мавҳум тушунчалар ўрнини аниқ фикр-мулоҳазалар эгаллаганини кўрсатади. «Энг қадимги адабий ёдгорликлар» қисмида айтганимиздек, бу адабий парчалар моҳияти, шеър тузилиши ва тили жиҳатидан маълум даражада ўзбек халқига, унинг бадиий ижодига ҳам тааллуқлидир.

«Девону луғотит турк»даги адабиёт намуналари билан бирга, «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» орқали сақланиб қолган айрим далиллар ҳам ўша даврдаги халқ оғзаки ижоди ҳақидаги тасаввуримизни бойитади. Шубҳасиз, бу даврда халқ оғзаки ижодининг йирик асарлари ҳам вужудга келган. Бироқ улар бизга қадар етиб келмаган.

Туркий ёзма адабиёт Туркий халқларнинг X–XII аср ёзма адабиётидан ниҳоятда оз ёдгорликлар сақланиб колган. Чингизхоннинг даҳшатли истилоси Марказий Осиё халқларининг

[27] Бу мақол "Кутадғу билиг"да худди шундай ишлатилади.

жуда кўп маданият бойликларини, жумладан, санъат ва адабиёт асарларини емириб ташлаган эди. Шунингдек, кейинги асрлардаги узаро урушлар ҳам илм-фан, санъат ва адабиётнинг кўп ёдгорликларини барбод қилди. Ўтмишда босмахона ва нашриёт йўқ эди. Китоб қўл ёзма ҳолида жуда кам нусхада таркалар, ҳатто баъзан муаллиф нусхасида қолиб кетиши мумкин эди. Бирор офат (жанг, ёнғин, зилзила ва бошқалар) натижасида нодир асарларнинг йўколиб кетиши ҳеч гап эмас эди. Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асари орқали етиб келган адабиёт намуналаридан ташқари, X–XII аср адабиётидан асрлар ва туфонлар оша бир неча ёдгорликкина сақланиб қолган. Бу ёдгорликлар XI асрнинг улкан шоири, донишманди ва давлат арбоби Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» («Саодатга олиб борувчи билим») ва тахминан XII асрнинг иккинчи ярми ва XIII асрнинг бошларида яшаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») достонлари ҳамда Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Бокирғонийларнинг асарларидир. «Қутадғу билиг» XIX аср бошларида, «Ҳибатул-ҳақойиқ» эса XX аср бошларида топилди. Буларга илова қилиб, «Девону луғотит турк»нинг ҳам XX аср бошларида топилиб, илм-фан аҳлларига маълум булганини ҳисобга олиб айтиш мумкинки, ҳали X–XII асрларга оид булган янги илмий ёки бадиий асарларнинг яна топилиши бу давр адабиёти манзарасини туларок ва мукаммалроқ тасаввур этишга хизмат килиши мумкин.

X–XII асрларга доир адабий ёдгорликларни уларнинг мавзу ва ғоявий йўналиши ҳамда бадиий услуби ва тили (асл матннинг сақланиб қолиши) жиҳатидан иккига ажратиш мумкин: 1) ахлоқий-таълимий асарлар; бунга «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» киради; 2) диний-тасаввуфий асарлар; бунга Аҳмад Яссавийнинг «Девони ҳикмат»и ва Сулаймон Бокирғонийнинг «Бокирғон китоби» шеърлар туплами, «Охир замон» ҳамда «Биби Марям» достонлари киради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» асари билан давлат идорасини катъий бир тартибга солиш, уни мустаҳкамлаш, турли ижтимоий табақаларнинг бурчи ва фаолиятини, уларнинг узаро алоқаларини таъриф ва тавсиф этиш, илм-маърифат ва ахлоқ-одоб масалаларини тарғиб қилиш мақсадини уз олдига куяди. Ғоявий зиддиятларига қарамай, Юсуф Хос Ҳожиб асари ўз даврининг илғор маърифий ва ахлоқий-таълимий қарашларини илгари суриши, халқ оғзаки ижоди билан алоқаси, тили ва бадиий услуби билан бадиий адабиёт ва адабий тилнинг, шунингдек, ижтимоий-фалсафий қарашларнинг ривожида катта бир ҳодиса булган эди. «Ҳибатул-ҳақойиқ» ҳам ғоявий қарама-қаршиликларига қарамай, илм-маърифатни ва яхши ахлоқ-одобни тарғиб қилган бир асар сифатида вужудга келди. Бу икки достон ҳам эски қўл ёзма нусхалар асосида, деярли муаллиф матнига якин ҳолда етиб келди.

«Кутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» Марказий Осиё ва Син-цзян туркий халқлари, уйғур, ўзбек ва бошка халқлар тили ва адабиётининг муштарак ёдгорлигидир.

Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Бокирғоний асарлари бизга қадар кейинги асрларга мансуб булган қўл ёзма нусхалар ва XIX–XX аср

нашрлари орқали етиб келди. Бу асарлар давр утиши билан тил ва услуб жиҳатидан ниҳоятда ўзгариб кетган, таҳрир қилинган, таркибига янги асарлар ёки мисралар кириб борган. Шунинг учун ҳам Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний асарлари асосида XII асрнинг тили ва бадиий адабиётининг услуби ҳақида қатъий ва жиддий фикр юритиш амри маҳол.

* * *

X–XII асрлар адабиётида турли адабий жанрлар шаклланиб борди. Лирикада қасида, ғазал, рубоий, қитъа, марсия, мунозара ва бошқа жанрлар, халқ оғзаки ижодида эса қўшиқ, пейзаж лирикаси жанрлари ва бошқалар кенгроқ таркалди. Лиро-эпик ва эпик хилда эса қаҳрамонлик эпоси, ахлоқий-таълимий, ишқий-романтик ва фалсафий-дидактик достонлар ҳамда саргузашт достонлари вужудга келди.

Назм билан бирга бадиий наср ҳам ривожланди: насрий «Шоҳнома» (Абулмуайяд Балхий, Абуали Балхий), «Гершаспнома» (Абулмуайяд Балхий), «Мақомоти Ҳомидий» (Ҳомидиддин Балхий), Жавомеул-ҳикоёт ва лавомеул-ривоёт» («Ҳикоялар жами ва ривоятлар ёлқини» – Саидиддин Муҳаммад Авфий Бухорий) каби насрий асарлар яратилди.

X–XII асрларда қимматли адабиётшунослик асарлари ҳам яратилди. Ар-Родуёнийнинг «Таржимонул-балоға» («Сухандонлик таржимони»), Рашидаддин Ватвотнинг «Ҳадойикус-сеҳр» («Сеҳрлар боғи») асарлари, Низомий Арузий Самарқандийнинг «Чаҳор мақола» («Тўрт мақола») асари («Шеър илми ва шоирнинг салоҳияти ҳақида» деган иккинчи мақоласи), Муҳаммад Авфийнинг «Лубобул-албоб» («Негизлар негизи») тазкираси ва бошқалар шулар жумласидандир. Гарчи бу машҳур асарлар форс-тожик тилида яратилган бўлса-да, лекин уларнинг туркий тиллардаги адабиёт, жумладан, ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам маълум таъсири ва алоқаси бор эди.

ЮСУФ ХОС ҲОЖИБ

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг атоқли шоири, донишманди ва давлат арбобидир. Ундан бизга қадар етиб келган ягона адабий мерос «Қутадғу билиг» достонидир. Бу достон XI аср адабиёти ва адабий тилининг нодир ёдгорлиги бўлиб, замонасининг тараққийпарвар ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини бадиий мужассамлаштиради, тарих, илм-фан, этнография ва бошқа соҳаларга доир қимматли маълумотлар беради.

Ҳаёти ва фаолияти Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот берувчи ягона манба унинг «Қутадғу билиг» («Саодатга йўлловчи билим») достонидир. Бу достон ҳижрий йил ҳисоби билан 462 (мелодий 1069/70) йилда ёзилган. Муаллиф достоннинг мукаддимасида ёши элликдан ошганини таъкидлайди. Шунга қараб Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг 20-йиллари арафасида туғилган, деб айта оламиз. Юсуф Хос Ҳожибнинг ватани – Баласоғун (Куз ўрда) XI–XII

асрларнинг йирик савдо-сотиқ ҳамда маданий марказларидан бири эди. Бу шаҳар икки марта қорахонийларнинг пойтахти ҳам бўлган эди[28].

Атрофлича билим олган Юсуф Хос Ҳожиб уз даврининг пешкадам донишмандларидан бири бўлиб етишди. У форс-тожик ва араб тилларини, бадиий адабиётни, тарих, астрономия, геометрия, математика, табииёт, география ва бошқа фанларни урганди. У буюк олимларнинг айрим ахлоқий ва фалсафий қарашларини, медицинага доир мулоҳазаларини тарғиб қилди, замондошларини геометрия каби фанларни урганишга чақирди ва ҳоказо.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб уз ватандоши, улуғ олим Маҳмуд Кошғарий сингари, туркий қабила ва халқларнинг тилини урганди, адабий тил учун, туркий тилнинг маданий ҳаётда янада кенгроқ урин олиши учун курашди, халқ оғзаки адабиёти ва ёзма адабиётнинг бой тажриба ва анъаналаридан таълим олиб, машҳур «Кутадғу билиг» достонини яратади. Бу достон туркий тилдаги ёзма адабиётнинг илк йирик асарларидан бири эди. Шунга кўра, Юсуф Хос Ҳожибнинг ўзи достоннинг муқаддимасида:

Арабча, тожикча китоблар укуш,
Бизнинг тилимизча бу юмғи уқуш

(Арабча, тожикча китоблар кўп бўлиб, бизнинг тилимизда бу донишмандликнинг биринчи тўпламидир), – деган эди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонини Баласоғунда ёза бошлади; уни Қашқарда ёзиб тугатди ва қорахоний ҳукмдорларидан булган Тавғач Буғрахонга (Тавғоч улуғ Буғро Қорахон або Али Ҳасан бинни Арслонхон) тақдим қилди. Буғрахон достон муаллифини тақдирлаб, унга «Хос Ҳожиб» (муқарраб, эшик оғоси) унвонини берди. Шундан кейин у Юсуф Хос Ҳожиб номи билан шуҳрат қозонди.

Қорахонийлар давлатига Қашқардан Амударёгача булган катта ҳудуд қарар эди. Бироқ давлат марказлаштирилган ягона ҳокимиятга эга эмас эди, у бир неча майда ҳокимликларга булиниб кетган эди. Дастлабки йирик ҳокимликлардан бири пойтахти Қашқар бўлган Шарқий Туркистон, яна бир пойтахти Баласоғун бўлган Еттисув эди (Шарқий Туркистон билан Еттисув бирга қушиб ҳам идора қилинган). Қорахонийлар томонидан Мовароуннаҳр эгаллаб олингандан кейин яна бир катта ҳокимлик вужудга келди. Бу Мовароуннаҳр эди. Унинг пойтахти аввал Узганд, кейинроқ эса Самарқанд бўлди. Булар яна майда ҳокимликларга булинар эди. XIII аср бошларида яшаган тарихчи Ибн ал-Асир қорахоний ҳукмдорларидан Шарафиддавланинг узига қарашли вилоятларни ака-укалари, фарзандлари ва қариндошларига булиб бергани, жумладан, укаси Арслонтагинга туркий аҳоли яшайдиган куп шаҳарларни, иккинчи укаси Буғрахонга Тирозни, амакиси Туғонхонга Фарғонани бериб, ўзига Баласоғун ва Қашқарни қолдирганини айтади. Кейинроқ Буғрахон Қашқардан Бухорога қадар бўлган ҳудуднинг ҳукмдори булган эди. Қорахонийлар сулоласининг бош

[28] Балосоғуннинг вайроналари Киргизистоннинг Тукмоқ шаҳри яқинида булган қадимги Оқнишин шаҳри урнида ҳозир ҳам бор.

ҳукмдори «тавғачхон» (ёки «табғачхон») номи билан, ҳокимликларнинг бошлиқлари «илекхон» номи билан юритилар эди. Илекхонлар тавғачхонга деярли расман қарам эдилар. Улар бу расмий қарамликдан ҳам қутулишга, уз ҳукмронлик доираларини кенгайтиришга ҳаракат қилар эдилар. Бу ҳол узаро урушларни вужудга келтириб, мамлакатнинг иқтисодий ва маданий ҳаётига кўп зарар келтирар ҳамда қорахонийлар давлати ҳукмронлигини заифлаштирар эди.

Қорахонийлар давлатига қарам бўлган ўлка ва вилоятлар иқтисодий-ижтимоий тараққиётнинг турли босқичида эдилар. Мовароуннаҳр ривожланган босқичда эди. Еттисув ва Шарқий Туркистонда ишлаб чиқариш муносабатлари эндигина тараққий эта бошлаган эди. Қорахонийлар билан бирга Мовароуннаҳрга кўчиб келган аҳоли Мовароуннаҳрнинг туркий ва эрон тиллари группасидаги маҳаллий аҳоли билан чатишиб боради ҳамда утрок деҳқончилик ҳаётига ўта бошлайди. Утрок деҳқончилик қорахонийлар давлатининг Еттисув ва Шарқий Туркистон қисмларида ҳам ривожланиб боради, шаҳарларда савдо-сотиқ ва ҳунармандчилик тараққий этади. Буларнинг барчаси ижтимоий муносабатларни хийла мураккаблаштиради ва ижтимоий-сиёсий, синфий зиддиятларни чуқурлаштиради.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг» достонини яратар экан, у корахонийлар давлати ҳокимиятини мустаҳкамлаш, тавғачхон билан илекхонлар ўртасидаги ихтилофларни бартараф этиш, ҳукмрон доираларнинг турли ижтимоий табақаларга муносабатини белгилаш, маърифат ва ободончилик учун кураш, яхши хулқ-одобни тарғиб қилиш каби мақсадларни ўз олдига қўйган эди. Бу билан Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг йирик маърифатпарвари ва донишманди сифатида гавдаланади.

«Қутадғу билиг»нинг муқаддимасида кўрсатилишича, достон ўз даврида кенг шуҳрат қозонган, туркий тилдаги энг яхши асар деб баҳоланган ва турли жойларда турли ном билан юритилган. «...бу китаб явлақ азиз турур. Чин ҳакимларининг амсоллари бирла ярамиш, Мочин ҳакимларининг ашъорлари бирла араста қилмиш... Мочин олимлари ва ҳакимлари қамуғ иттифоқ бўлдилар, ким Машрик вилоятинда, Туркистон элларинда Буғрахон тилинча бу китобдин яхшироқ ҳаргиз ким эрса, тасниф қилмади. Бу китоб қаю подшоҳқа ё қаю иқлимга тегди эрса ғоят узлукиндин, ниҳоятидин кача кўрклуглукдин ул элларнинг ҳукамолари, олимлари қабул килиб, такма бири бир турлуг от лақаб бердилар: чинлиғлар «Адабул-мулук»[29] от бердилар, Мочин Маликининг надимлари «Ойинул-мамлакат»[30] атадилар, Машриқлиғлар «Зийнатул-умаро»[31] теб айдилар. Эронлиғлар «Шоҳноман туркий» тедилар, баъзилар «Пандноман мулук»[32] темишлар, Туронликлар «Қутадғу билиг» теб аймишлар[33]...» Мазмуни: Бу китоб жуда азиздир. Чин донишмандларининг масаллари

[29] Ҳукмдорлар одоби.

[30] Мамлакатнинг тартиб-усули.

[31] Амирлар зийнати.

[32] Ҳукмдорлар насиҳатномаси.

[33] Ҳозирги узбек тилига килинган тавсифлар Қаюм Каримов нашридан олинди.

билан яратилган, Мочин донишмандларининг ашъорлари билан тартиб берилган бу китобни укигувчи, бу байтларнинг маъносини чақувчи (киши) китобдан (ҳам) яхши азизроқ булади. Мочин олимлари, донишмандлари бир қарорга келдиларки, Машриқ вилоятида, Туркистон элларида Буғрахон тилида (туркий тилда — *Н. М.)* бирор кимса ҳаргиз бу китобдан яхшироқ (китоб) ёзган эмас. Бу китоб қайси подшоҳ(лик)га ёки қайси иқлимга етса, ғоят яхшилигидан, ниҳоятидан ортик даражада жозибалилигидан ўша элларнинг донишмандлари, олимлари қабул килиб, ҳар бирлари бир турли от лакаб бердилар. Чинликлар «Адабул-мулук» (деб) от бердилар. Мочин Маликининг надимлари «Ойинул-мамлакат» (деб) атадилар, машрикликлар «Зийнатул-умаро» деб айтадилар, эронликлар «Шоҳномаи туркий» дедилар, шунингдек, баъзилар «Пандномаи мулук» дебдилар, туронликлар «Қутадғу билиг» деб айтибдилар. Бу номларнинг барчаси ҳам китобнинг давлат идора ишларига ва ахлоқ-одоб масалаларига доир эканини курсатади.

Унинг «Шоҳномаи туркий» деб аталиши эса мазмуни ва максади жиҳатидан «Шоҳнома»га бир қадар бўлса ҳам ухшашлиги ҳамда «Шоҳнома» каби мутақориб бахрида ёзилганлиги билан боғликдир.

Достоннинг бизгача сақланиб колган нусхаларидан маълум бўлишича, у кейинчалик, асосан, «Қутадғу билиг» номи билан юритилган.

Панднома, насиҳатнома туридаги асарлар XI асрнинг бошқа муаллифлари томонидан ҳам яратилган: «Сиёсатнома» (1077, Низомулмулк асари), «Қобуснома» (1082, Кайковус асари) ва бошқалар. Шунингдек, бундай асарлар бошқа халклар адабиётида ҳам куп булган. Масалан, рус адабиётидаги «Поучение Владимира Мономаха» асари шу турдаги асарлардандир.

«Кутадғу билиг»нинг қўл ёзма нусхалари ва нашри

«Қутадғу билиг»нинг уч қўл ёзма нусхаси маълум. Бу нусхалар «Вена» (ёки «Ҳирот»), «Қоҳира» ва «Наманган» нусхалари деб юритилади. «Қутадғу билиг»нинг биринчи нусхаси XIX асрнинг 20-йилларида Истамбулда топилди. Бу нусха XV асрда – 1439 йилда Ҳиротда Ҳасан Қара Сайил Шамс томонидан уйғур ёзуви билан кучирилган[34]. Қул ёзмани топган олим Хаммер Пургшталл уни Венадаги Қироллик кутубхонасига топширади. Шунинг учун бу нусха «Ҳирот» ёки «Вена» нусхаси деб юритилади.

«Қутадғу билиг»нинг иккинчи қул ёзма нусхаси 1896 йилда Қоҳирада топилди. Бу нусха (XV аср) араб ёзувида кучирилган булиб, у Ҳирот нусхасидан бирмунча фарк қилади. Матндаги жузъий фарклардан ташқари, Қоҳира нусхасида Ҳирот нусхасидаги айрим ўринлар йўқ.

«Қутадғу билиг»нинг учинчи нусхаси 1913 йилда Наманганда топилди ва 1914 йилда маълумот эълон қилинди. (Нусха наманганлик Муҳаммадҳожи Эшон Лолариш деган кишининг шахсий кутубхонасида шарқшунос олим А. З. Валидов томонидан топилган.) Бу нусха ҳам Қоҳира нусхаси каби араб ёзувида кучирилган: «Қутадғу билиг»нинг Наманган

[34] С.Е.Маловнинг фикрича Юсуф Хос Ҳожиб аслида "Кутадғу билиг"ни араб ёзувида ёзган, кейин уни уйғур ёзуви билан кучирилиб, Буғрохонга тақдим қилинган.

нусхаси бошка нусхаларга қараганда бирмунча мукаммалроқ бўлиб, Е. Э. Бертельснинг тахминича, у XIII асрнинг охири ёки XIV асрнинг бошларида кўчирилган бўлиши керак. Бу нодир нусха Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик институтида сақланмоқда.

«Қутадғу билиг»нинг биринчи нусхаси XIX асрнинг бошларида топилган бўлса ҳам, лекин уни ўрганиш ва нашр этиш иши анча суст боради. Француз олими Жауберт Амадес 1823 йилда «Juornal Asiatiqye» («Осиё журнали»)да «Қутадғу билиг»нинг Вена нусхаси ҳақида маълумот бериб, унинг бир қисмини бостиради. 1870 йилда эса венгер олими Г. Вамбери «Қутадғу билиг»нинг бир неча қисмини (асли, транскрипцияси, немисча таржимаси ва илова қилинган лугат билан бирга) нашр эттирди. «Қутадғу билиг»нинг «Вена» ва «Қоҳира» нусхаларини ўрганиш, уларни нашр этиш ва таржима қилишда атоқли рус туркшуноси академик В. В. Радлов узоқ ва унумли иш олиб борди. У «Қутадғу билиг» билан роса 20 йил (1890-1910) шуғулланди. В. В. Радлов 1890 йилда «Қутадғу билиг»нинг «Вена» нусхаси факсимилесини (айнан шакли, суратини) катта сўз боши билан тўлиқ нашр эттирди, 1891 йилда матнни манжур ёзуви асосидаги транскрипция билан босиб чиқарди; 1900–1910 йилларда эса «Вена» ва «Қоҳира» нусхаларини чоғиштириб, «Қутадғу билиг»ни қайта нашр эттирди. 1942–1943 йилларда «Қутадғу билиг»нинг учала нусхаси ҳам Истанбулда уч томда нашр этилди, кейинчалик эса илмий-танқидий матни ҳам нашр этилди. Унинг айрим парчаларини проф. Фитрат «Ўзбек адабиёти намуналари» (1928) китобида нашр этди, достоннинг парчалари кейинги йилларда босилган хрестоматия ва антологиялардан, С. Е. Маловнинг «Қадимги турк ёзуви ёдгорликлари» («Памятники древнетюркской письменности», 1951) китобидан ўрин олди. Олим Қаюм Каримов достонни Наманган нусхаси асосида транскрипция ва ҳозирги ўзбек тилидаги тавсифи билан бирга нашр этди (1971)[35] ва кенг китобхонлар учун унинг парчаларини кичик бир китобча сифатида тақдим этди (1971).

«Қутадғу билиг»ни ўрганиш ва уни илмий таҳлил этишда олимлар Е. Э. Бертельс, А. Валитова, С. Е. Малов, С. Муталлибов, Қ. Каримов ва бошқалар унумли хизмат қилдилар. Профессор Б. Тўхлиев достонни қайта нашр эттирди ва у ҳақда махсус тадқиқот яратди.

«Қутадғу билиг»нинг сюжети ва композиция тузилиши

«Қутадғу билиг»нинг прозаик муқаддимасида таъкидланишича, достонда тўрт асосий масала қўйилган ва бу масалалар мажозий образлар қиёфасида мужассамлаштирилган. Достоннинг сюжети ва композицияси ҳам шунга мувофиқ тузилган.

«Қутадғу билиг» жами Наманган нусхасида 6500 байтга – 13000 мисрага якин бўлиб, у 73 фасл – бобга бўлинган. Ун бир боби достоннинг

[35] Шу нашрдан фойдаланилди.

Бу муқаддима бирор котиб томонидан ёзилиб, "Қутадғу билиг"га киритилган булиши мумкин. Унинг мазмуни ва услуби шундан далолат беради. Бироқ С.Е.Малов муқаддима ҳам Юсуф Хос Ҳожиб томонидан ёзилган деб фараз қилади.

мукаддимаси булиб, мукаддима худога, пайғамбарга ва турт халифага бағишланган анъанавий боблардан ташқари, ёз тавсифи ва Буғрахон мадҳи, 7 сайёра ва 12 бурж, тил одоби ва билимнинг фойдаси каби масалаларга бағишланган бобларни уз ичига олади. Достоннинг асосий қисми 12-бобдан, Кунтуғди деган ҳукмдорнинг таърифи билан бошланади. Достонда қуйидаги воқеа ҳикоя қилинади:

Кунтуғди деган одил подшо булиб, унинг шон-шавкати ва шуҳрати яқин ва узоқ улкаларга ёйилган экан. Ойтулди деган оқил бир киши унинг хизматига кириш истаги билан пойтахтга келибди. У мусофирликнинг азоб-уқубатларини чекибди ҳамда ёр-дуст, таниш-билиш орттирибди. Ойтулди Кусамиш (Истанилган) деган дустига мусофир булиб Кунтуғди пойтахтига келишининг сабабларини сузлаб берибди. Кусамиш унга мадад бериб, Кунтуғдининг Хос Ҳожиби билан таништирибди. Ойтулди Кунтуғдининг саройига бориб, унинг суҳбатида булибди. Ойтулдини ёқтирган Кунтуғди уни саройга хизматга олибди. Ойтулдининг мансаб-мартабаси кундан-кун зиёд булиб, охири у вазир қилиб тайинланибди. У саройда узоқ вақт хизмат қилиб, ақл-идроки ва тадбиркорлиги билан Кунтуғдини мамнун қилибди. Бироқ юрти ва оиласини соғиниб, Ойтулди ҳукмдордан рухсат олиб, уз юртига қайтибди ва бир мунча вақтдан кейин ўша ерда вафот этибди.

Ойтулдининг Угдулмиш деган ўғли бор экан. У отасининг сузига амал қилиб, Кунтуғдининг даргоҳига келиб, саройга хизматга кирибди. Угдулмиш отасининг изидан бориб, давлат ишларидаги фаолияти ва донолиги билан Кунтуғдини шод ва мамнун қилибди. Кунтуғди билан Угдулмиш ўртасида турли хил масалаларга доир суҳбат ва мунозаралар булибди. Оқил ва олим кишиларнинг давлат ишларига катта фойда келтираётганини курган Кунтуғди донишманд Узғурмишни (Удғурмиш деб ҳам ёзилади) саройга таклиф қилибди. Узғурмиш таркидунё қилиб, кишилар орасидан чиқиб кетган экан. У бир неча хат-хабар ва оқил Угдулмиш билан булган суҳбатларидан кейин Кунтуғдининг таклифини қабул қилиб, саройга келибди. Узғурмиш билан Кунтуғди давлат идора ишлари, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар буйича суҳбат ва мунозаралар қилишибди. Узғурмиш Кунтуғдига куп угит ва насиҳатлар берибди.

Достонда ҳикоя қилинган воқеаларнинг қискача мазмуни ана шу.

Бу воқеалар достонда схематик тарзда тасвирланган булиб, у қуйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этиш учун асос булолмайди. Масалалар воқеанинг узида, қаҳрамонларнинг саргузашти ва фаолиятида эмас, балки турли хилдаги суҳбат ва мунозараларда баён этилади. Шунинг натижасида «Қутадғу билиг»да эпик тасвир масалаларни бир-бирига боғлаш ва ривожлантириш учун деярли бир восита булиб қолган, холос. Бу ҳолат фақат «Қутадғу билиг»гагина эмас, балки бошқа купчилик дидактик-бадиий асарларга ҳам хосдир.

«Қутадғу билиг»нинг ҳар бир боби (ёки булими) махсус бир масалага бағишланади, боблар узаро боғланиб боради, бири иккинчисини тўлдиради, такомиллаштиради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари

«Қутадғу билиг»нинг кўпчилик боблари XI аср қорахонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган. Достон муаллифи бу бобларда давлат ва ҳокимият, ҳукмдор ва унинг сарой аҳллари, уларнинг бурч ва вазифалари, турли ижтимоий табақалар, уларнинг жамият ҳаётида тутган урни ва ролининг меҳнаткаш табақаларга муносабати каби масалалар ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Юсуф Хос Ҳожибнинг бу фикр-мулоҳазалари уни, бир томондан, даврининг илғор қарашларини илгари сурган донишманд мураббий ва сиёсатчи сифатида, иккинчи томондан, қорахонийлар саройига яқин турган сарой амалдори сифатида гавдалантиради.

Ҳокимият ва ҳукмдор ҳақида

Юсуф Хос Ҳожибнинг давлат ҳокимияти ҳақидаги фикр-мулоҳазалари дастлаб бек — ҳукмдор қиёфасида мужассамлашади. Унинг фикрича, бек давлатнинг ягона ҳукмдори бўлиб, унинг амр-иродаси барча учун қонундир. Бек худонинг хоҳиши билан беклик мансабига эришган кишидир. Худо бирор кишини бек қилмоқчи бўлса, аввал унга беклик сифатлари ва фазилатларини ато қилар эмиш:

Баёт кимга берса бу баглик иши,
Берур ўг кўнгул кўр ул ишга туши.
Кими баг тўрутмак тиласа баёт,
Берур ашну қилқ янг уқуш юг қанот.

(Худо кимга беклик ишини ато қилса, унга доимо бу иш учун идрок, фаросат ва кўнгил беради. Худо кимни бек қилиб яратишни истаса, аввал унга қобилият, йўрик ва уқувдан пар ва қанот беради.)

Кўрамизки, Юсуф Хос Ҳожиб ҳукмдорни идеаллаштиради, уни илоҳийлаштиради. Бироқ у бу билан чегараланиб қолмайди, бекнинг сифат ва фазилатларини, унинг бурч ва вазифаларини аниқлаштиришга интилади: бек «худо ато қилган» олий мансаби билан фахрланиши, лекин, шу билан бирга ўз зиммасидаги катта ва масъулиятли вазифаларни шараф билан амалга ошириши керак; бу вазифалар мамлакатни идора этиш, унинг осойишталиги ва ободончилиги учун кураш, мамлакат иши учун фойдали булган қонун-қоидалар таъсис қилиш ва уларни амалга ошириш, илм-маърифат аҳлларини ҳимоя қилиш ва бошқалардан иборат. Бек оқил, донишманд, тадбиркор ва эзгу хулқли киши бўлсагина бу вазифаларни амалга ошира олади. Билимли ва сергак кишилар бекликка муносибдир — «биликлик карак баг ўқушлуғ удуғ». Бек билим ва ақл билан давлат ва эл-юртни бошқара олади:

Билиг бирга баглар будун бошлади,
Уқуш бирла эл-кун ишин ишлади.
Баг оти билик бирла бағлиғ турур.
Билиг лом(и) катса баг оти қолур.

(Билим билан беклар халққа бошчилик қилади, заковат билан эл-юрт ишларини юритади.

Бег оти билиг билан боғлиқдир,
Билиг ломи кетса бек оти қолади[37].)

Агар бек илмли ва маърифатли бўлса, у олимлар ва донишмандлар қадрига етади, улар билан алоқада бўлиб, ўзига яқин тутади.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, бек ўз вақтини давлат ишлари билан, билими ва маърифатини ошириш билан ўтказмоғи лозим. Зинҳор у майхўрлик ва турли фиск-фасодга берилмаслиги, улардан ҳазар қилиши керак: зероки, бахт-саодат ҳам майхўрлик ва фиск-фасоддан ҳазар қилади, улардан қочади.

Бўр ичмас карак баг фасод қилмаса,
Бу икки қиликдин қочар қут баса.

(Бег ичимлик ичмайдиган, фасод қилмайдиган киши бўлиши керак, Бу икки қилмишдан зинҳор қут — бахт қочади.)

Майхўрлик давлат ишларига путур етказади, турли ножўя хатти-ҳаракатларга сабаб бўлади.

Нача қилғу ишлар бўр ичса қолур,
Нача қилмоғу иш асурса калур.

(Қанчадан-қанча қилиниши лозим бўлган ишлар май ичгач, қолиб кетади, қанчадан-канча ножўя ишлар кайф қилгач, содир бўлади.)

Саройларда майхўрлик ва ишратпарастлик одатга айланиб қолган бир шароитда шоир томонидан айтилган бундай фикрлар, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб саройдаги низо-адоватларни ва тож-тахт талашларини ҳам қоралайди. У сўз ўйини билан: қаршу (низо-адоват) қаршига (саройга) қаршидир, улардан бири бўлса, иккинчиси бўлмаслиги лозим, дейди:

Бу баглиг учун қаршу қаршу бўлур,
Икки кун қоришса, бириси ўлур.

Шоир исёнчи амалдорларни танқид қилиб, бекнинг қаҳр-ғазаби билан уларни огоҳлантиради:

Кўр арсланка ўхшар бу баглар ўзи,
Бушурса касар бош, э билги ярық.

(Беклар — бу юракли арслонга ўхшайди,
Уларни ғазабга келтирсанг, бош кесади, эй равшан фикрли киши.)

[37] Билиг сўзидан "лом" харфи кетса, "бек" қолади. Бу ерда муаммо усули қўлланган, бек билиг – билим билан боғлаб берилган.

Юсуф Хос Ҳожиб бекнинг яхши хулқ-атвори, шубҳасиз, фойдали ва қимматлидир, бироқ конун-коида бундан ҳам афзалроқ ва улуғроқдир, деб таъкидлайди:

...Ади адгу баглик тақи адгурак,
Тўру — ул они туз юриттгу карак.
На қутлуғ бўлур ўз будунқа киши,
Баги адгу бўлса юриса кўни.
На қутлуғ қут — ул арка адгу оти,
Бу адгу оти барди мангу қути.
На адгу бўлур баг ул адгу киши,
Кишилик била атса эл кун иши.

(Беклик — жуда эзгу, янада эзгуроғи
Сиёсатдир, уни тўғри юритиш керак.
Замона — халқ учун нечоғли бахтли бўлар эди, (агар) киши(лар)нинг
Беги эзгу бўлса, тўғри йўл тутса.
Эзгу ном — (эр)киши учун қандай муқаддас бахт,
Бу эзгу ном мангулик, саодат бахш этади.
Бек нечоғли эзгуликларга эришади, агар у эзгу киши бўлиб.
Эл — халқ ишини одамгарчилик юзасидан бажарса.)

Бекнинг ўзигина давлат ишларини бошқара олмайди. Бунинг учун ёрдамчилар — сарой амалдорлари, ишнинг кўзини биладиган эр кишилар, донишманд, оқил ва кишиларга бош бўлган танланган одамлар керак дейди, шоир.

Шоир амалдорларнинг садоқатли, тадбирли ва ҳалол кишилар бўлиши кераклигига катта эътибор беради. У вазирдан тортиб ошпазга қадар сарой аҳлларининг ҳар бирини алоҳида-алоҳида таърифлайди, уларнинг сифати, бурчи ва вазифаларини кўрсатади ҳамда бекка ўгит бериб, буларга нисбатан, бир томондан, қаттиқ талабчан, иккинчи томондан, оталарча ғамхўр бўлиш лозим дейди: Масалан, у элчилар ҳақида бундай дейди:

...Ялавачдин этлур талим турлуг иш,
Ялавачдин ўтру калур кўрклуг иш.
Уқушлуғ карак каз ялавач ўруғ,
Билиглик карак сўзка билга йўруг.
Яна билса сўзнунг ичи ҳам тоши,
Этилса анинг ўтру бузмиш иши...
Багирсақ карак ҳам кўзи кўнгли тўқ,
Бутун чин қилиқи кўни бўлса-оқ...
Кўзи суқ киши ўзка арксиз бўлур,
Бу суклар ялавачқа тангсиз бўлур...
Татиклик била бўлса арка билиг,
Тузу ишка тагрур бу билги алиг...

Битиса укиса ашитса сузуг,
Анин утру билга килур уз узуг.
Қамуғ турлуг ардам бу билса тугал,
Бу ардам била ар мангиз қилса ал.
Китоблар укир ҳам билир арса суз,
Уқар арса шеър ҳам қошар арса уз.
Нужум билса тибб ҳам йура билса туш,
Анинг йурмиши-таг сузи калса туш.
Билир арса сақиш яма ҳандаса,
Адад жазри қилса масоҳат баса...
Қамуғ тил билир арса очса тилиг,
Қамуғ хатни билса битиса алиг...

(...Турли хил ишлар элчи туфайлигина битади,
Хайрли ишлар элчилар туфайли содир булади.
Элчи жуда заковатли, хотиржам (булиши) керак,
Билимли, сузга доно, тадбирли (булиши) керак.
Яна сузнинг ичи ҳам ташини билса,
(Токи) унинг туфайли бузилган ишлар тузалса...
Садоқатли ҳамда кузи тук (булиши) керак,
Ишончли, чин, киладиган ишлари фақат туғри (булиши) керак...
Кузи сук киши узига (нисбатан) иродасиз булади,
Бу суклар элчи(лик)ка нолойик булади...
Кишида тетиклик билан билим булса,
Бу билими турли ишга кул уришга имкон беради.
Тетиклик билан турли ёзувларни (китобларни) билса (урганса),
Ёзув (китоб) урганса, сунг киши тетик булади.
Ёзса, укиса, суз(лар)ни эшитса,
Шулар туфайли уз-узини доно қилади.
Турли хил санъат-ҳунарларни тугал билса,
Шу санъат (ҳунар)лар билан киши юзин ёруғ қилса.
Китоблар укиса ҳамда суз(лар)ни биладиган булса,
Шеър(лар)ни укадиган булса, ҳам узи кушадиган (ёзадиган) булса.
Нужум ва тибни билса ҳамда туш йура билса,
Унинг таъбир қилганидек сузлари туғри келса,
Математика ҳамда геометрияни билса,
Сондан илдиз чиқарса, яна чегараларни аниқлашни билса..
Барча тилларни биладиган булса, тилини (сузга) очса,
Турли хатларни билса, қули (билан равон) ёзса...

Юсуф Хос Ҳожибнинг бек ва унинг сарой аҳли ҳақидаги фикр-мулоҳазалари давлат ҳокимиятини мустаҳкамлашга, нисбий осойишталик барқарор этиб, хўжалик ва маданиятни ривожлантиришга қаратилган эди. Бинобарин, Юсуф Хос Ҳожибнинг фикр-мулоҳазалари, шубҳасиз, уз даври учун маълум қимматга эга эди. Шоирнинг «элнинг ҳукмдорга», «ҳукмдорнинг элга» талаби ҳақидаги мулоҳазалари ҳам хўжалик

ва маданият тараққиёти, мамлакатнинг ободлиги ва осойишталиги жиҳатидан маълум ижобий аҳамиятга эга эди. Шоир ҳукмдорга мурожаат қилиб, бундай дейди (мазмуни):

"Эй ҳукмдор, халқнинг сенда уч хил ҳақи бор, сен бу ҳақни ғула ва ўз жонингга жабр қилма. Бу ҳақнинг бири: пулнинг қийматини кутариш, унда олтин ва кумушнинг софлигини ошириш ва буни кузатиб туришдан иборатдир. Яна бири: эл учун ишончли, мустаҳкам ва тўғри қонунлар чиқар, буни эл сендан кутади. Учинчи: йўлларни қароқчилардан, хароб қилувчилардан тинч ва осойишталикда сақла".

Юқоридаги сўзлар қорахонийлар даврида ички ва ташқи савдонинг хийла ривожланганини кўрсатади. Шоирнинг «раият» тилидан ҳукмдорга қўйган икки талаби (пулнинг олтин-кумуш софлигини ошириш ва савдо йўлларини хавф-хатарсиз қилиш), албатта, бевосита меҳнаткаш табақаларнинг талаби бўлмай, балки кўпроқ савдо-сотиқ аҳлларининг талабидир.

Лекин шунга қарамай, бу талаб умумий тараққиёт жиҳатидан ижобий моҳият касб этади. Шоир бу уч талаб эвазига ҳукмдор халқдан уч нарса талаб этишга ҳақли дейди:

"Эй элнинг сардори, халқнинг сенга бўлган шу талабларини бажарганингдан сўнг, ўзинг ҳам халқдан қуйидаги уч нарсани талаб қилишга ҳақли бўласан: бири – ҳар қандай ёрлиғ (қонун) чиқарсанг, уни ҳамма сўзсиз ва тез бажариши керак. Иккинчи – давлат солиқларини ўз вақтида сахийлик билан давлат хазинасига топшириб турсинлар. Учинчи – бутун халқ дўстингга-дуст, душманингга душман бўлиши керак".

Юсуф Хос Ҳожиб бек ва унинг амалдорлари ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини Кунтуғди, Ойтўлди, Ўгдулмиш ва Ўзғурмишлар қиёфасида мужассамлаштириб, уларни ўз даврининг сарой аҳлига бир намуна қилиб кўрсатишга интилади. Кунтуғди – адолатли ҳукмдор, донишманд ва эзгу хулқ-атворли киши. У ўз атрофига Ойтўлди, Ўгдулмиш ва Ўзғурмиш каби фазилатли одамларни тўплайди, улар билан кенгашади, маслаҳатлашади, мамлакатда тартиб-қоида ўрнатади, золимларга танбеҳ бериб, мазлумларни шод қилади. Унинг бундай фаолияти гўё зиддиятларга барҳам бериб, ҳатто қўй билан бўрини ҳам иноқлаштиради:

Элин этти, тузди, боюди будун,
Бўри қўй била сувлади ул ўдун.

(Элида тартиб ўрнатди, уни тузди, халқ бойиди, у даврда бўри қўй билан бирга сув ичди).

Бу билан шоир жамиятнинг ижтимоий-синфий зиддиятларини инкор этади, муросасозлик тамойилини илгари суради. Бу муросасозлик ҳукмронларни юмшоқ муомалали ва инсофли бўлишга, мазлумларни эса қарам ва тобе бўлишга чорловчи муросасозлик эди.

Юсуф Хос Ҳожиб бошқа образларни ҳам ижобий хислат ва фазилатлари билан таърифлайди. Булардан бири Ойтўлди. У донишманд

ва яхши хулқли киши булиб, уз фаолиятини давлат ишларига бағишлаш учун куп машаққатлар чекиб, Кунтуғди даргоҳига келади, унинг хизматига кириб, ҳалоллик ва содиқлик билан ишлайди. Ойтулдини Кунтуғдининг хизматига тавсия қилган Ҳожиб унинг фазилатларини шундай таъриф қилади.

Ҳожип курди Ойтулди қилқи янги,
Аранда одинсиғ кишида унги.
Аюр: курмишим йуқ бу янглиғ киши.
Билиглиг, укушлуғ будунда баши.
Бу мундағ кишилар элигка карак,
Элигка керак нанг, кур, элка карак...

(Ҳожиб Ойтулдининг хулқини ва рафторини кўрди, у одамлардан бошқачароқ, кишилардан ўзгачароқ эди).

(Ҳожиб) деди: Бу сифат кишини курган эмасман,
Билимли, заковатли, одамлар ичида сара кишини.
Бундай кишилар элиг учун жуда кераклидир,
Кургин, элигга керак нарса – бу элга керак нарса.)

Угдулмиш ва Узғурмишлар хам худди шундай кишилардир. Угдулмиш отаси Ойтулдининг иши ва фаолиятини давом эттиради. Узғурмиш, гарчи саройнинг бирор расмий лавозимини қабул қилмаса хам, угити ва маслаҳатлари билан давлат ишларига ёрдам беради. Шоир ўз фикр-мулоҳазаларини купроқ Узғурмиш тили билан ифодалайди. Узғурмиш бек ва унинг амалдорларини яхшиликка йуллайди, уларни кибр-ҳавога, мағрурликка берилмасликка ундайди, бева-бечорапарвар булишга чақиради.

Шоир бекларни инсофли, адолатли булишга даъват қилиб, жумладан, бундай дейди:

Бало куч яринда сан адгу килин,
Будунуғ савундургил алгин тилин...
Туру туз юритғил будунқа куни,
Кунунг адгу булғай тириглик куни...
Будун куй сони – ул баги куйчиси,
Бағирсоқ карак куйқа куй тутгучи...

(Бало, зурлик урнига сен яхшилик қил,
Қул ва тилинг (билан) халқни севинтиргин...
Халққа туғри ва адолатли сиёсат юритгин,
Узингнинг ҳаёт кунларинг ҳам эзгу булади.
Халқ бир қуй каби, бек эса қуйчивонидир,
Қуй учун қуй бокувчи меҳрибон булиши керак.)

Бундай уринлар «Қутадғу билиг»нинг инсонпарварлик ва халқпарварлик қимматини оширади. Юсуф Хос Ҳожиб ўз даври

ҳукмронларининг жабр-зулмини кўриб, қисман бўлса ҳам, уларни танқид қилишга, зулм-зўрликларидан ҳазар қилишга журъат этган эди:

Бу беглар ўт, ул ўтқа борма яғуқ!
Қали бардинг арса, куюрмак ануқ!
Ўсал бўлма, беглар куяр ўт турур!
Куяр ўтқа яқса, ангар ют турур!

(Бу беклар мисли бир оловдир, сен бу оловга яқин борма,
Агар борсанг, унинг куйдириши аниқ.
Ғофил бўлма, беклар бамисоли ёниб турган бир ўтдир,
Ким куяр ўтга яқинлашса, унга бало ёпишади.)

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб ўз даври ҳукмдорларини бирмунча идеаллаштиради, мамлакатнинг, эл-юртнинг ҳаёти ва тақдирини уларнинг хислати ва фаолиятига боғлайди, ҳокимиятни мустаҳкамлашга, давлат бошлиғининг обрў-эътиборини кўтаришга ҳаракат қилади. Лекин, шу билан бирга, у бош-бошдоқликка қарши қатъий қонун-қоидалар жорий этишга интилади ва, изчил бўлмаса ҳам, ўз даври тузумига нисбатан бир мунча танқидий ёндашади.

Ижтимоий табақалар ҳақида

«Қутадғу билиг» XI асрдаги қорахонийлар даврининг ижтимоий ҳаёти ҳақида кенг маълумот берувчи асардир. Унда Юсуф Хос Хожиб шаҳар ва қишлоқ халқини, ўтроқ ва кўчманчи аҳолини ижтимоий табақаларга ажратади, деҳқонлар, хунармандлар, чорвадорлар, савдогарлар, олимлар, элчилар, қўшин бошлиқлари, мунажжимлар, туш таъбир қилувчилар, табиблар ва бошқалар ҳақида сўзлаб, уларнинг жамият ҳаётидаги ўрни ва роли ҳамда ўзаро алоқаларини баён этади, бурч ва вазифаси, юриш-туриши ва хулқ-атвори ҳақида ўгит беради, турли касб-корларга, хусусан, деҳқончилик, ҳунармандчилик ва чорвачиликка доир жуда бой сўз ва терминларни ишлатади.

Шоир жамиятнинг моддий бойликларини яратувчи деҳқонларни, ҳунармандларни ва чорвадорларни тақдирлайди, уларнинг жамият ҳаётидаги ролига катта баҳо беради. Масалан, деҳқонларни барча инсонга ҳам, жониворларга ҳам озиқ-овқат етиштириб берувчи кишилар, дейди:

...Қамуғ табранурка булардин осиғ,
Тузука тагир ем-ичимдин тотиғ.

(...Ҳамма қимирлаган (жон)га булардан манфаат (бўлади), ҳаммасига ейим (ва) ичимдан ҳаловат етади.)

Худди шунингдек, Юсуф Хос Ҳожиб ҳунармандлар ҳақида сўзлар экан, улар «Жуда зарур кишилардир... темирчи, тикувчи, этикчи, сувчи, эгарчи, тошчи, ўқчи, камончиларнинг фойдаси катта. Уларни санай бериб сўзим узайиб кетди... Бу дунёга улар яхшилик келтирадилар. Улар жуда кўп ажойиб нарсаларни ишлайдилар».– дейди. Чорвадорларни эса шоир

қимиз, сут, жун, сузма, пишлоқ каби маҳсулотларни етиштириб берувчи кишилар сифатида тақдирлайди.

Модомики, деҳқонлар, ҳунармандлар ва чорвадорлар жамиятнинг моддий бойликларини ишлаб чиқарар эканлар, албатта, амалдорлар улар билан яқиндан алоқада бўлиши, уларнинг меҳнат фаолиятини қуллаб-қувватлаши лозим. Бинобарин, Юсуф Хос Ҳожиб меҳнаткашлар ҳақида сўзлар экан, амалдорларнинг улар билан қандай муносабатда бўлиши кераклиги масаласига алоҳида эътибор беради.

Деҳқонлар ҳақида:

Буларқа катилғил, кариғил узунг,
Тилинг яқши сузла, очуқ тут юзунг.
(Ўзинг булар билан аралашгин, қўшилгин,
Тилда яхши сузла, юзингни очик тут.)

Ҳунармандлар ҳақида:

Караклик кишилар яма бу санга.
Яқин тут булариғ тусулғой тонга.
(Булар ҳам сенга керакли кишилардир,
Буларни яқин тут, фойдаси тегади, (эй) баходир.)

Чорвадорлар ҳақида:

Қатилғил, карилғил, ятур ҳам ичур,
Кунилик узала тириклик кечур.
Наку кунса бергил, карак булса ол,
Куни кўрдум ушбу куту билмас ол.

(Аралашгин, қўшилгин, едир ҳам ичир,
Тўғрилик узра тириклик кечир.
Нима сўраса бергин, керак булса ол,
Чиндан кўрдим, ушбу одамлар хийла-найрангни билмайди(лар).

Юсуф Хос Ҳожибнинг амалдорлар олдига қўйган қатор талаблари (ўкимишли бўлиш, илм-фан аҳлларига ҳомийлик қилиш, давлатнинг конун-қоидаларига тула амал қилиш, ҳалоллик ва бошқалар) ҳамда ўгитлари давлатни мустаҳкамлаш, бошбошдокликка хотима бериш, узаро урушларнинг олдини олиш, хужаликни ва маданиятни ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга эди. Масалан, Юсуф Хос Ҳожиб, гарчи савдогарларни кўкларга кўтариб мақтаса ва уларни худо томонидан «тижоратга яратилган» кишилар деб таърифласа ҳам, савдогарлар ҳақидаги мулоҳазалари иқтисодий ва маданий алоқаларни ривожлантиришда, шубҳасиз ижобий аҳамиятга эга эди.

Хуллас, Юсуф Хос Ҳожибнинг ҳар хил ижтимоий табақалар ҳақида баён қилган фикр-мулоҳазалари давлат ҳокимиятини мустаҳкамлаш,

унинг мустақиллигини ҳимоя қилиш ва бошқа мамлакатлар билан дипломатик муносабатларни яхшилашга қаратилган бўлиши билан бирга, ахлоқий-таълимий жиҳатдан ҳам аҳамиятлидир.

Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари

«Қутадғу билиг» ахлоқий-таълимий асардир. Унинг ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган махсус бобларидагина эмас, балки ижтимоий-сиёсий масалаларга бағишланган бобларида ҳам Юсуф Хос Ҳожиб ўз ахлоқий-таълимий қарашларини ифодалайди, халқнинг турли табақаларига ўгит беради, уларга панд-насиҳат қилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий фикрлари прогрессив аҳамиятга эга бўлиб, маданият ва маърифатни равнақ топтиришга, олижаноб инсоний хислатларни тарғиб қилишга қаратилган.

Илм-маърифат ҳақида

Юсуф Хос Ҳожиб XI асрнинг донишманди, илм-маърифатнинг жарчиси ҳамда ҳомийсидир. У илм-маърифатга саодатнинг калити деб қарайди, шунинг учун ҳам ўз достонини «Қутадғу билиг» деб атайди ҳамда унда илм-маърифатни тарғиб қилади, олимларни улуғлайди, давлат бошлиқларини, илм-фан аҳлларини саройга жалб этишга, улардан таълим олишга ва уларнинг маслаҳатлари билан иш кўришга чақиради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фикрича, ҳукмдор мамлакатни ўз қиличи ва сиёсати билан бошқарса, олимлар эл-юртни ақл ва дониш билан бошқарадилар, унга йўл кўрсатадилар. Шунга кўра, шоир кишиларни подага, олимларни йўл бошловчига ўхшатади:

Булар ул сурук қўйқа аркач сони,
Қойуғ бошласа, сурса йўлча куни.

(Булар қўй суруки орасидаги серка кабидирлар,
(Токи) қўйни бошласа, тўғри йўл бўйлаб олиб борса.)

Илм — нур, олимлар машъалдорлардир:

Улар илми булди будунқа йўла,
Ёруса йўла тунла озмас йўл-а.
(Уларнинг илми халққа машъал булди,
Машъал ёриса, тунда йўлдан адашилмайди.)

Бинобарин, олимларни севмоқ, уларга ҳурмат билан ёндашмоқ ва билимларини ўрганишга тиришмоқ зарур:

Уларни қатиғ сав, орирла сўзин,
Билигларин ўгран, ўкуш ё изин.

(Уларни қаттиқ сев, сўзларини кадрла.
Кўпми ёки озми (уларнинг) билимларини ўрган).

Юсуф Хос Ҳожиб, маърифатпарвар давлат бошлиқларигина мамлакат ишларини бошқаришга, эл-юртнинг орзу-тилакларини амалга оширишга қодирдирлар. Бинобарин, давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳллари билан якиндан алоқада булишлари, улардан таълим олишлари ва уларнинг маслаҳатлари билан иш куришлари зарурдир, дейди. Бунга шоир Кунтуғди билан донишманд Узғурмиш уртасидаги муносабатни намуна қилиб курсатади. Донишманд Узғурмиш ҳақида хабар эшитган Кунтуғди тезда уни уз саройига чорлайди, модомики, донишмандсан, уз билимииг ва тажрибанг билан давлат ишларига ёрдам беришинг керак, дейди:

Киши ики турлуг киши отанур:
Бири угратигли, бири угранур...
Экида нару борча йилки сони,
Тиласа муни тут, тиласа они.

(Икки турли киши киши аталади:
Бири — ургатувчи, бири — урганувчи.
Иккисидан бошка барчаси йилки тенгидир,
Истасанг буниси бул, истасанг униси.)

Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достонида Марказий Осиё олимларининг илмий ютуқлари ҳам маълум даражада уз ифодасини топди. У, хусусан, астрономия ва тиббиёт фанлари юзасидан кенгрок мулоҳаза юритади. Достоннинг муқаддимасида етти сайёра (Секантир – Зуҳал – Сатурн, Унгай – Муштарий – Юпитер, Куруд – Миррих – Марс, Яшиқ – Қуёш, Савит – Зуҳра – Венера, Орзу – Уторид – Меркурий, Ялчиқ – Ой) ва 12 бурж ҳақида алоҳида-алоҳида шеърий парчалар битади.

Юсуф Хос Ҳожиб, кадимги Греция ва Марказий Осиёнинг машҳур олимлари каби, оламни гурт унсурдан – ут, сув, ҳаво ва тупроқ ёки иссиқ, совуқ, ҳул ва куруқдан иборат деган фалсафий қарашни илгари суради. У инсоннинг сиҳати, ёши, овқати ва жисмоний тарбияси ҳақида ҳам қимматли мулоҳазаларни баён этади. Киши ёшига қараб ҳаракат килмоғи, овкат турларини танламоғи, уз жисмини сув, жисмоний тарбия билан чиниқтириб бормоғи лозим. Бу нарса касалликларнинг олдини олади. Бемор уз касалини фақат дори билангина эмас, балки парҳез тутиш билан ҳам шифолашга интилиши керак.

Юсуф Хос Ҳожибнинг фалсафий карашлари, хусусан, унинг тиббиётга доир мулоҳазалари Абу Али ибн Синонинг илмий мероси таъсирида шаклланган булиши керак. Шоир «Тожи Ҳаким» номи остида Абу Али ибн Синони кузда тутган булиши мумкин,

Ахлок-одоб хаки ца «Қутадғу билиг» дидактик достони ахлок ва одобга доир қимматли панд-насиҳатларни уз ичига олади. Достон муаллифи тил одоби, севги ва садокат, ростгуйлик ва ҳалоллик каби масалалар ҳақида ҳикматли сузлар сузлайди, майхурлик ва мутакаббирликни танқид қилади, кишининг юриш-туриши, узини тутиши ҳақида угит беради. Булар достоннинг бугун мазмуни ва моҳиятига сингдирилган.

«Қутадғу билиг»нинг бир неча боби бевосита ахлоқ ва одоб масалаларига бағишланган. Шундай боблардан бири «Тил ардами» («Тил одоби») деб аталган 7- боб бўлиб, унда шоир ўқиш ва билим олишда тилнинг аҳамияти, қисқа ва мазмунли сўзлаш, тилга ортиқча эрк бермаслик ва бошқалар ҳақида ибратли ўгитлар беради:

Уқушқа билигка бу тилмачи тил,
Яруттачи арни йўриқ тилни бил.
Кишиг тил оғирлар булур қут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
Тил арслан турур, кур эшикда ятур,
Ая авлуг орсиқ бошингни ятур.
Тилин эмгамиш эр наку тер эшит,
Бу сўз ишка тутғил ўзунга иш эт.
Мани эмгатур тил эзи ўг талим,
Бошим касмасуни касайин тилим.
Сўзунгни кўдазгил бошинг бормасун,
Тилингни кўдазгил тишинг синмасун...
Эсанлик тиласа санинг бу ўзунг,
Тилингда чиқарма яроғсиз сўзунг.
Билиб сўзласа сўз билигка сонур,
Билигсиз сўзи ўз бошини еюр.
Ўгуш сўзда ортуқ осиғ кўрмадим,
Яна сўзламишида осиғ булмадим.
Угуш сўзлама сўз бирар сўзла оз,
Туман сўз тугунин бу бир сўзда ёз.
Санга сўзладим ман сўзум, эй ўғул,
Санга барди бу панд ўзум, эй уғул...

(Укувга, билимга тилмоч – бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.
Кишини тил эъзозлайди, киши у туфайли бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.
Тил ховлида {яъни қафасда} ётган арслон кабидир,
Эй, кафасдаги (маккор) ваҳший бошингни ейди.
Тили туфайли озор топган киши нима дейди, эшит,
Бу сўзга амал қилгин, ўз фойдангга ишлат:
Тил мени жуда кўп кулфатларга солади,
(У) бошимни кесмасин, (мен) тилимни кесайин.
Сўзингга эҳтиёт бўл, бошинг кетмасин,
Тилингга эҳтиёт бўл, тишинг синмасин...
Сенинг ўзинг эсонлик тиласанг,
Тилингдан яроғсиз сўзингни чиқарма.
Билиб сўзласа, сўз донолик саналади,
Нодоннинг сўзи ўз бошини ейди.
Кўп сўзда ортиқ фойда кўрмадим,
Яна (кўп) сўзлашдан наф топмадим.

Сузни кўп сузлама, бир оз озрок сузла,
Туман минг суз тугуни (жумбоғи)ни шу бир сузда еч.
Мен сузимни сенга сузладим, эй угил,
Бу пандни узим сенга бердим, эй угил.

Юсуф Хос Ҳожиб шоир сифатида бадиий сузнинг киммати ва таъсир кучини алохида таъкидлайди, уз сузини кўп уринда «шоир тилидан» (донишмандлар тилидан) сузлайди ва яхши сузни ҳар қандай олтин-кумушдан ҳам ортиқроқ билади:

Кумуш қолса олтун манинг санга,
Они тутмағил сан бу, сузга тенг-а:
Кумуш ишка тутса тугар олқинур,
Сузум ишга тутса кумуш қизғонур.

(Мендан сенга кумуш, олтин қолса,
У(лар)ни сен бу сузга тенг тутмагин.
Кумушни ишга солсанг тугайди, олқинади,
Сузимни ишга тутсанг, (сен учун) кумуш қозонади.)

У уйланиш ва бола тарбияси ҳақидаги 53-бобда оила ва бола тарбиясининг мураккаб эканини таъкидлаб, болани ёшлик чоғидан бошлаб яхши хулқли килиб етиштириш зарурлигини айтади. Зиёфатлар ва уларда иштирок этиш, узини тутиш одобига бағишланган 55- ва 56-бобларда сарой аҳлларига угит беради. Бошқа бобларда ҳам ахлоқ ва одобнинг турли масалалари туғрисида фикр-мулоҳаза юритади.

Юсуф Хос Ҳожиб киши тезда туғилиб, тезда утиб кетувчи ҳис-туйғуга асир булмаслиги керак, деб ҳисоблайди ҳамда севгини кўз билан эмас, балки кишининг қалби билан боғлайди. Чунки кўз кишининг ташқи қиёфасини кура олса, қалб унинг бутун моҳиятини куради.

...Савимиш юзин кўрса, кузга тотик,
Кўнгул орзусин булса узга тотиқ...
Қамуғ нангга уртук булур бақса кўз,
Кунгулга йўқ уртук муни қилғу кўз...

(...Сулув юзни кўрмоқ кўзга тотлиг,
Кунгул (уз) орзу этганини кўрса, кунгулнинг узига тотлиг...
Кўз барча нарсага ҳам қараганида унинг (қарашининг) пардаси (чегараси) бор,
Лекин калб учун (парда) чегара йўқ, унинг узи (хаммасини) билиб олади...)

Шоир кишиларни ҳар бир ишда ақл-муҳокамага таянишга, узгаларга ғамхур ва мушфик булишга, ҳар бир тадбирни уз урни ва мавриди билан амалга оширишга чақиради. Бировларнинг ҳаёти ва тақдирига бефарқ қараб, уларни улимга ёки бошка оғир жазоларга махкум этган ховликма ва эҳтиётсиз амалдорларни қоралайди. Бинобарин, шоир дадиллик ва ҳушёрликни таъриф қилади, кишиларни эҳтиёткорликка даъват этади.

Наку тар эшитгил билиглиг тилин,
Ава қилмиш ишлар ўкунчи йилин.
Ава қилмиш ишлар нача йиг бўлур,
Ава бишмиш ошни яса иг бўлур.
Аваклик турур барча янгук иши,
Амуллук турур барча азгу иши.

(Билимли сўзини эшитгин, у нима дейди:
Шошилиб қилинган ишларнинг ўкинчи йилларга чўзилади.
Шошилиб қилинган ишлар нечоғли ярамас булади,
Шошиб пиширилган ошни истеъмол қилса, (киши) хаста бўлади.
Шошқалоклик – барча адашган кишилар иши,
Эхтиётқорлик – барча эзгу кишилар иши.)

Юсуф Хос Ҳожиб мансаби ва мол-давлати билан такаббурлашиб кетган амалдорларни танкид қилиб, бахт-толега ортиқ даражада берилиб кетмаслик керак, бахт келади ҳам, кетади ҳам деб уларни огоҳлантиради:

Қуванма қиви қутқа, қутлуғ киши,
Усанма ўзунг қутқа, атлиг киши!
Оқар сув, йўрик тил, бу қут турмади,
Ажун тазгинурлар, юриб тинмади.

(Эй) бахтли киши, бахт ва давлатга қувонма,
(Эй) номдор киши, бахт, давлат билан булиб ўзинг ғафлатда қолма.
Оқар сув, равон тил, бахт-давлат бу ерда турмайди,
Жаҳон кезувчилар юриб тинмайди.

Шоирнинг ишратпарастлик майлларига қарши сўзлари, шубҳасиз, фойдали эди. Ўзи ва ўзгалар учун фойдали бўлган ишлар билан шуғулланишни, илм-ҳунар олишни, турли тиллар ўрганишни, нард ва шахмат ўйинлари билан машғул бўлишни тавсия ва таъриф қилган шоир, умрни ишратпарастлик билан зое қилишга ва майхўрликка қарши курашади. У майхўрлик мамлакат ва ҳокимият ишларига зарар келтиради деб, бундан ўгит беради:

Ичкилик ичмаслик, ўзини яхши тутиб, куч-қувват тўплаш зарур. Билимдон одам майхўрлик оркасида нодон бўлади, у ҳолда билимсизнинг аҳволи нечук бўлишини ўзинг тасаввур қил. Ҳар қандай билимдон киши ҳам майхўрликка берилгач, ўз ишларини бузган, барбод берган бўлади. Ичкилик ичма, ичкилик ичиш оркасида эркакнинг қуввати кетади, ичкилик ичганлар телба ва жинни бўлажаклар. Бу чучук сув корнингга кириши билан ичингдан шундай ёмон ва алангали сўзлар чиқадики, бу сўзлар ўзингни ўртайди, куйдиради.

Ўз даври иллатларига танқидий муносабат ва унинг айрим иллатларини журъат ва ростгўйлик билан фош этиш Юсуф Хос Ҳожибнинг ахлоқий-таълимий қарашлари қимматини оширади, унинг ҳаётий моҳиятини кучайтиради. Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб ўз даврининг

прогрессив ахлоқий-таълимий қарашларини илгари сурган атоқли маърифатпарвар ва мураббий сифатида гавдаланади.

«Қутадғу билиг» ва халқ оғзаки ижоди

«Қутадғу билиг» халқ оғзаки ижоди анъаналари таъсирида вужудга келган езма адабиётнинг илк йирик ёдгорликларидан биридир. Достоннинг мазмуни ҳам, унинг тили ва бадиий хусусиятлари ҳам шундан далолат беради. «Қутадғу билиг»даги айрим образлар, купгина халқ мақоллари ва таъбирлари «Урхун-Энисей» ёдгорликларида, «Девону луғотит турк»да курингани каби, Марказий Осиё ва Шарқий Туркистон туркий халқларининг кейинги асрларда вужудга келган оғзаки ижодида ҳам давом этади, ривожланиб боради.

Юсуф Хос Ҳожибнинг адолатли ҳукмдор ҳақидаги орзуларида, Кунтуғди ва Ойтулди каби образларида халқ оғзаки ижоди асарларида яратилган адолатли ҳукмдорлар образининг маълум даражада таъсири борлигини кўрамиз.

Достон қаҳрамонларининг номи ҳам халқ ижоди анъаналари билан боғланган. Ўзбек, уйғур, қозоқ, қирғиз ва бошқа туркий халқларда «кун» ва «ой» сўзлари билан бирга ишлатиладиган номлар кенг тарқалган ва халқ эпосидан урин олган. Бунга, жумладан, узбек халқ достонларидан «Ойсулув»даги Ойсулув ва унинг ўғли Кунботир, «Кунтуғмиш» достонининг бош қаҳрамони Кунтуғмиш, «Юсуф ва Аҳмад» достонидаги Кунхон ва Ойхон, «Ойгул» эртагидаги Ойгул, қаҳрамонларнинг номига қўшиб айтиладиган «ой» қушимчаси («Алпомиш»даги Барчиной каби), «ой десанг ой, кун десанг кун» каби образли иборалар, «Ой бастина Ойбарча қиз кун остида Кунакай қиз» каби мисраларни яратган қозоқ халқ оғзаки ижодидаги «Оймон-Шулпон» достони, «Кунакей қиз» эртаги ва бошқа асарларнинг «Ой» ва «Кун» номлари билан аталиши; қирғиз халқ қаҳрамони Манаснинг «Кундан ва Ойдан пайдо булиши», «Манас»даги Ойчурек, Ойканиш, Тулғоной образлари, қорақалпоқ халқ оғзаки ижодидаги Ойсанам («уариб Ошиқ»), Ойсулув («Қирқ қиз») ва бошкалар яққол мисол була олади. Узбекларда хотин-қизларнинг номига «ой» сузини қушиб айтиш ҳозир ҳам кенг қулланилади. С. П. Толстовнинг фикрига кура, «Кун» ва «Ой» билан боғлиқ номларнинг тарихий илдизи тотемларга бориб тақалади.

Шу билан бирга, Юсуф Хос Ҳожиб халқ ижодида вужудга келиб, кейинчалик «Шоҳнома» каби асарлардан урин олган Афросиёб, Фаридун ва Нуширвон каби қаҳрамонларнинг номини ҳам тилга олиб, уларнинг сифатларини таъриф қилади ва уз қаҳрамонларини улардан ўрнак олишга ундайди.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг»да жуда кўп халқ мақоллари ва ҳикматли сузларини ишлатади ва «туркча масал», «турклар сузи» деб уларнинг халқ оғзаки ижодидан олинганини очиқ-ойдин таъкидлайди. У мақол ва ҳикматли сузларни баъзан айнан ва баъзан шеърий мисраларнинг поэтик талабига қараб узгартириб қуллайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар достоннинг ғоявий мазмунини бойитади, бадиий қимматини оширади.

Мисоллар:

Уқушқа, билигка бу тилмачи тил,
Яруттачи арни йўрик тилни бил.
(Уқувга, билимга тилмоч — бу тил,
Кишини рўшноликка чиқарган равон тил деб билгин.)

Ади качки сўз-ул масалда калир,
Ота урни оти ўғулқа қолир.
(Масалда келадиган жуда эски таъбир бор:
Отанинг ўрни (ва) оти ўғилга қолади.)

Уқуш кайда бўлса, улуғлуқ бўлур,
Билиг кимда бўлса, базуглук олур.
(Заковат қаерда бўлса, улуғлик бўлади,
Билим кимда бўлса, буюклик олади.)
* * *
Уқуш-ул бурундук они ятса эр,
Тилакка тагир ул туман орзи ер.
(Билим гўё бир бошбоғ кабидур, агар киши унга эришса олса,
Тилакка етиб, туман орзуларга эришади.)

* * *
Киши тил оғирлар булур кут киши,
Кишиг тил ужузлар ярир ар баши.
(Кишини тил эъзозлайди, киши (у туфайли) бахтга эришади,
Кишини тил қадрсиз қилади, эр бошини ёради.)

* * *
Киши кўнгли тубсиз тангиз-таг турур,
Билиг юнжу сони тубинда ятур.
(Киши кўнгли тубсиз денгиз кабидур,
Билим инжу каби (унинг) тубида ётади).

* * *
Қиличдан итикрак буларнинг тили.
(Тил қиличдан ҳам ўткирроқдир.)

* * *
Киши азгу отин кўр олқиш билур,
Отиқмиш асиз улса карғиш бўлур.
(Киши эзгу ном билан олқиш олади, кўргин,
Ном чиқарган ёмон улса, карғиш топади.)

* * *
Билиглик сўзи ерга сув-так турур,

Окитса соғуни ерда неъмат унур.
(Билимлининг сузи ерга сувдек керакдир,
У ерга оқиб келса, ердан неъмат унади.)

* * *

Уқуш курки — тил ул, бу тил курки — суз,
Киши курки куз ул, бу юз курки — куз,
(Заковат курки — суздир, бу тилнинг курки — суздир,
Кишининг курки юздир, бу юзнинг курки куздир.)

* * *

Билиг қадрини хам билиглик билир,
Гуҳар кадрини ҳам гуҳар-уқ билир.
(Билимлининг қадрини ҳам билимли билади,
Гавҳар кадрини хам гавҳар (шунос)гина билади.)
* * *

Сучук оу тириглик, очиғ бу улим,
Онунди қани эмди қачғу йулум.
(Тириклик ширин, ўлим аччиқдир.
(Улим менга) қасд қилди, қани энди қочадиган йўлим.)

* * *

Очиғ сув-таг ул кур бу дуня моли,
Нача ичса қонмаз улимаз тили.
(Бу дунё моли шур сув кабидир, кур,
Уни (киши) қанча ичса хам қонмайди, тили намланмайди.)

Йула ул укуш, кур, қароғука куз,
Улук танга жон ул, оғин тилга сўз.
(Ақл машъалдир, қара (у) кўрга — кўз,
Улик танга — жон, соқовга тилдир.)

Уқушсиз киши — ул емишсиз йиғоч,
Емишсиз йиғочиғ неку килсуи оч?!
(Ақлсиз киши мевасиз дарахтдир,
Мевасиз дарахтни оч киши нима килсин?!)

Уқуш булди арка минг ардам баши.
(Акл— эрга минг уқувнинг боши булди.)

Киминг ардами булса, оти юрир,
Қали булмаса ардам, отсиз қарир.
(Кимнинг уқуви булса, номи шуҳрат топади,
Кимнинг уқуви булмаса, унинг номи чиқмай қариб колади.)

Уқушлуғ кишидин кишилик келур.
(Ақлли кишидан одамийлик келади.)

Билик билдинг арса тугал ўграниб,
Они ишлат эмди, кўр, имкон эдиб.
(Тугал билим олдингми,
Энди имконият топиб, уни амалда ишлатгин.)

Урунг сут била кирса адгу килиқ,
Улум тутмоғинча овурмас йуриқ.
(Соф сут билан кирган яхши килиқ,
улгунча ҳам айнимайди.)

Қаринда турмиш килинч ўгратик,
Яғиз ер қатинда кетар, эй тетик.
(Она қорнида пайдо бўлган қилиқ,
(Эй) тетик (киши), фақат қора ер остида йўқолади.)
Жиғой қилса кимни кўзи суқлуқи,
Боютмас они бу ажун тўқлуқи.
(Кимни хасис кўзи камбағал қилган бўлса,
Дунё бойлиги уни бой қилолмайди.)

Ўғил-қиз соқинчи бу тубсиз тангиз.
(Ўғил-қиз ташвиши — бу тубсиз денгиз)
ва бошқалар.

Бу мақолларнинг айримлари, масалан, «Ардам боши тил» Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида ҳам келтирилган. Шу билан бирга, «Қутадғу билиг»даги бир қатор мақоллар ўзгарган ёки янгиланган ҳолда ўзбек, уйғур, қирғиз, қозоқ, туркман халқлари ва бошқа халқларда шу кунга қадар яшаб келмоқда. Биз «Қутадғу билиг» мақолларига яқин турган ўзбек халқ мақолларидан бир неча мисол келтирамиз:

Билимлик киши ўзар,
Билимсиз киши тўзар.
(Уқушлуғ кишига иши таб уқуш,
Биликсиз кишига оти таб сўкуш.)

Илм — ақл чироғи.
(Йўла ул уқуш, кўр, қароғуқа кўз...)

Тилини тийган бошини қутқарар,
Ёмон тил бошга битган бало.
(Каро бош йиғиси қизил тил турур...)

Тилнинг кўрки — сўз,
Киши кўрки — кўз.
(Уқуш кўрки— тил ул, бу тил кўрки — сўз,
Киши кўрки — юз ул, бу юз кўрки — кўз.)

Тил — ақлнинг тарозуси.
(Уқушқа, билигка бу тилмачи тил.)

Куп сузлама оз сузла,
Оз сузласанг ҳам соз сузла.
(Укуш сузлама сўз, бирор сузла оз,
(Тумон суз тугувнин бу бир сўзда ёз.)

Сут билан кирган мижоз, жон билан чиқар
(Ўрунч сут била кирса, адгу қилиқ.
Улум тутмогинча овурмас йўриқ)

ёки

(Қаринда турумиш қилинч угратик,
Яғиз ер қатинда кетар эй тетик.)

ва бошқалар.

Бундан ташқари, шоир ўхшатишларда, халқ оғзаки ижодида бўлганидек, «от», «куй-қузи», «бури» ва бошқа ҳайвонларни ҳамда турли хил қушларни тилга олади. Уларнинг сифатларини кишиларга кучиради, уларга нисбат беради.

Шундай қилиб, Юсуф Хос Ҳожиб «Қутадғу билиг»да халқ оғзаки ижодининг бойликларидан, унинг ўзига хос хусусиятларидан фойдаланди ва бу билан достоннинг ғоявий-бадиий кимматини хийла оширди. Бинобарин, у «Мен тарқоқ гурк тили инжуларини тупладим» дейишга ҳақли эди.

«Қутадғу билиг»нинг бадиий қиммати ва гили

«Қутадғу билиг» XI аср адабиётининг муҳим ёдгорлигидир. У туркий тилдаги ёзма адабиет хали у қадар бой тажрибага эга бўлмаган бир даврда вужудга келди. Шоир форс-тожик тилида ижод этиш анъанаси изидан бормади, балки катта журъат билан ўз она тилида йирик бадиий асар яратишга киришди ва уни муваффақият билан тугатди. У халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг тажриба ва анъаналаридан фойдаланди, халқ ижодининг мақол ва ҳикматли сўз каби инжулари билан ўз асарини бойитди, форс-тожик тилидаги пандномалардан илҳомланди ва достонини Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си вазнида — мутақориб (қисман мутақориби мусаммани солим, асосан мутақориби мусаммани маҳзуф ва мутақориби мусаммани мақсур) вазнида битди. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари билан ўзбек, уйғур ва бошқа туркий халқларнинг мумтоз адабиётида аруз вазни чуқур илдиз ота бошлади ва ёзма шеъриятнинг етакчи вазни булиб қолди.

Гарчи «Қутадғу билиг»да эпик тасвир хийла заиф бўлса ҳам, лекин шоир лирик парчаларда, айрим тасвирий ўринларда истеъдодли санъаткор эканини курсата олган. Лирик шеърлардан, айниқса, баҳор тасвири ва қарилик айёми васфида битилган шеърлар мароқли чиққан. Булардан биринчисида шоир баҳор фаслининг дилрабо лавҳаларини, иккинчисида эса қарилик айёмининг мусибатларини усталик билан тасвирлайди. Масалан, баҳор лирикасида шоир баҳор шамоли, табиатнинг куркамлашиши, хушбуй гул ва майсалар ҳақида бундай дейди:

Туғардин эса келди, ўнгдин йели,
Ажун этгука очти уштмоҳ йули.
Яғиз ер йипор тўлди кофур кетиб,
Безанмак тиғар дунё кўркин этиб.
Эринчик кишиғ сурди ёзқи эсин,
Ярук ёз яна қурди давлат ёсин...

(Шарқдан илк (баҳор) насими эсиб келди,
Оламни безаш учун жаннат йўлини очди.
Кофур кетиб, бўз ерга ипор тўлди,
Олам чиройли қилиб безанмоқ истайди.
Зерикарли кишини баҳор насими ҳайдади,
Мусаффо баҳор яна давлат ёйини қурди
(Ўз куч-кўркини намоён қила бошлади).

Бу мисралар «Девону луғотит турк»даги мавсум қушикларига жўр бўлиб кетади.

Юсуф Хос Ҳожиб ўхшатиш, сифатлаш, муболаға ва киноя каби бадиий тил воситаларига кам мурожаат қилади. Лекин, А. Валитова айтганидек, у кўпроқ чорвадорлар ҳаёти билан боғлиқ бир қатор ўзига хос образлар яратади, халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, қаҳрамонларни, уларнинг хатти-ҳаракатлари ва хусусиятларини тасвирлашда от, қуй, бўри, ов қушлари ва бошқалардан, яйловлар ва чўллардан фойдаланади.

Мисоллар:

От ул бу киши кўнгли ортар бидир,
Они кад кудазгу, эй қилки қадир.

(Кишининг кўнгли (фаҳм-тушунчаси) отдир, (у) семиради ва озади. Уни яхши парвариш қилиш керак, эй, руҳи қудратли одам.)

Булар ул сурук қўйка аркач сони,
Қойуғ бошласа сурса йўлча куни.

(Булар (олимлар) қўй подасига йўл бошловчилар бўлиб, қаёкка бошласалар ҳам, тўғри йўлга бошлайдилар.)

Арат бўлди баглар қаноти юки,
Қанотсиз қуш ужмаз, эй баглар баги.

(Оддий аскарлар бекнинг қаноти ва патларидир,
Эй беклар беги, қуш қанотсиз учолмайди.)

Наку тер эшиткил утажи сузи,
Мунунг маъниси ук, тирилгил, қўзи.

(Табибнинг нима деганини эшитгил.
Бунинг маъносини уқиб ол ва шифо топ, қўзим.)

Билимсиз киши кунгли кумтак турур,
Укуз кирса тулмаз об утим унур

(Нодоннинг ақли қумга ухшайди,
Агар унга дарё оқиб кирса ҳам тулмайди)

ва бошқалар.

Бу оригинал образлар «Қутадғу билиг»нинг ҳаётий моҳиятини бойитади, бадиий кимматини оширади. Бироқ шу ижобий томонларига қарамай, «Қутадғу билиг» бадиий санъаткорлик жиҳатидан бир қатор нуқсонларга ҳам эга.

«Қутадғу билиг»да ҳикоя қилинган воқеа тизимли тартибда булиб, у достонда қуйилган масалаларни ривожлантириш ва ёритишда етакчи роль ўйнамайди; китобхон образларнинг фикр-мулоҳазалари билан танишади-ю, бироқ уларнинг аниқ ҳаёти ва кураш йулини, портрети ва ички кечинмалар дунёсини кўролмайди. Бу ҳолат достоннинг бадиий қимматига, унинг эстетик таъсир кучига анча путур етказган.

«Қутадғу билиг» XI асрдаги Марказий Осиё ва Шарқий Туркистондаги туркий халқлар ва қабилалар тилининг ёдгорлигидир. У «Девону луғотит турк»даги қадимги қушиқлар ва айниқса, Ўрхун-Энасой ёдгорликлари тилидан хийла фарқ қилади ҳамда туркий тилларнинг адабий тил сифатида тараққий этиш жараёнини курсатади. «Қутадғу билиг»да биз кўпгина архаик сўзларнинг истеъмолдан чиқиб кетганини, бироқ «й» ва «з» товушлари урнида «д» товушини қуллаш каби архаик шаклнинг давом этиб келганини ҳамда энди арабча ва форс-тожикча сўзлар анча кўп ишлатила бошлаганини курамиз.

«Қутадғу билиг» халқ оғзаки ижоди заминида туркий халқлар ёзма адабиётининг тараққий эта бошлаганини ва достончиликда салмокли муваффақиятга эришганини кўрсатади. Шу билан бирга, «Қутадғу билиг» XI аср қорахонийлар давридаги ижтимоий-сиёсий ҳаёт ва маданиятни ўрганишда ҳам қимматли бир манбадир, қомусдир.

АҲМАД ЮГНАКИЙ

Аҳмад Югнакий истеъдодли шоир ва донишманд мураббийдир. Ундан сақланиб қолган ягона адабий мерос «Ҳибатул-ҳақойиқ»[38] бадиий сўз санъати ва адабий тилнинг жуда қимматли ҳамда нодир ёдгорлигидир.

Ҳаёти ва адабий фаолияти

Аҳмад Югнакийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумот сақланиб қолган. Унинг ҳаёт йиллари, ижтимоий турмуши ва бошқалар маълум эмас. «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг айрим мисралари ва унинг нусхаларига бошқалар томонидан ёзилган қайдлар шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида, бир оз булса ҳам, тасаввур ҳосил қилишга имкон беради.

[38] "Ҳибатул ҳақойиқ" айрим қулёзма ва нашрларда "Айбатул ақойиқ" ("Ҳ'нинг тушиб қолиш ҳодисаси туркий тилларга хосдир) ва "Атебатул ҳақойиқ" тарзида ёзилган.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг матнида китобнинг ёзилган йили, жойи, ҳатто номи ҳам кўрсатилмайди. Фақат бир байтда шоир ўз номини тилга олади:

Адиб Аҳмад айттим адаб, панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

«Адиб Аҳмад» сўзлари адиблик — шоирлик Аҳмад Югнакийнинг асосий машғулоти, касб-кори бўлганидан далолат беради. Достоннинг бир нусхасидаги Арслонхўжа Тархон (XV аср темурий амалдорларидан) кайдларида қуйидаги Маълумотлар бор:

1. Адибнинг ери оти Югнак эрур,
Сафолик ажиб ер, кунгуллар ёрур.
2. Атоси оти Маҳмуди Югнакий,
Адиб Аҳмад ўғли, йўқ ул ҳеч шаки.

3. Китобининг оти эрур Ҳибатул-
Ҳақойиқ — иборат арабдин ўшул.

4. Тамоми эрур кошғарий тил била,
Айитмиш Адиб риққати дил била.

5. Агар билса кошғар тилин ҳар киши,
Билур ул адибнинг не ким аймиши.

6. Киши тилни билса, билур маънисин,
Билурман деса, айб ўзи билмасин.

Бу кайдлардан шоирнинг номи Адиб Аҳмад, отасининг исми Маҳмуд, ватани Югнак[39], китобнинг номи «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») экани маълум бўлади.

Амир Сайфиддин деган киши шарафига айтилган иккинчи қайдда Адиб Аҳмад ҳақида бундай дейилади:

Адиблар адиби, фозиллар боши,
Гуҳартин сўз аймиш, этин сўз биши.

(Адиблар адиби, фозиллар боши гавҳардан сўз айтиб, гўзал сўзлар уйлаб чиқарди.)

Уған раҳмат этсун бу соат анга,
Ярпи қупса, бўлсун эранлар боши.

(Шу дамда худо уни раҳмат қилсин, тирилса мардларга бош бўлсин.)

[39] Югнак (ёки Юғноқ) номли жой Фарғона водийсида ҳам, Туркистон ва Самарқанд атрофида ҳам булган. Лекин Ахмад Югнакийнинг булардан қайси бирида таваллуд топгани аниқ эмас.

Бу қайд Адиб Аҳмаднинг шуҳратли шоир ва фозил киши булганини кўрсатади.

Ниҳоят, номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда шоирнинг кузи ожиз булгани ва китобнинг 14 бобдан иборат эканлиги айтилади:

Туға курмас эрди адибнинг кузи,
Тузатти бу ун турт боб ичра сузи.

Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотлар шулардан иборат. Бироқ шоирнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони бу маълумотларни бир мунча тулдиришга, достон муаллифининг яшаган даврини тахмин қилишга имкон беради.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» достонининг топилиши

Биринчи жаҳон уруши бошларида турк олими Нажиб Осим Истамбулдаги Аё-Суфия масжидининг кутубхонасида муғул тилидаги расоил (рисолалар) тупламига киритилган бир қулёзмани топди. Қулёзма туркий тилда булиб, у муғулча хатлар тўпламига янглиш киритилган экан. Топилган қулёзма ҳали илм оламига маълум булмаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони булиб чиқди. Қулёзма ҳижрий 884 йилнинг 7 зулқаъда ойида (1480 йилнинг 30 январида) Истамбулда Абдураззоқ Бахши томонидан кучирилган булиб, котиб XV асрда уйғур ёзуви кўпчиликка манзур булмагани учун, уйғур ёзуви билан кучирилган матнга мисралардан кейин арабча транскрипцияда ва форс-тожик тилида айрим изоҳлар ҳам беради.

Кейинчалик достоннинг яна бир неча нусхаси, жумладан, 1444–1445 йилларда кучирилган нусхаси топилди.

Нажиб Осим 1334 (1916) йилда «Ҳибатул-ҳақойиқ»ни 1480 йил нусхаси асосида усмонли турк тилига қилинган таржимаси билан бирга нашр этди, унга суз боши ёзди, айрим шарҳлар берди, кичик грамматик очерк ва луғат тузди. Турк олими Рашид Арат Раҳмат 1951 йилда «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг янги қиёсий нашрини оммалаштирди.

Е.Э.Бертельс, С.Е.Малов ва бошқалар «Ҳибатул-ҳақойиқ»ни ўрганиш ва уни ёритишда унумли хизмат қилди. (Чунончи, Е.Э.Бертельс достонни атрофлича таҳлил этиб, 1945 йилда ТошДУ илмий тупламида катта мақола бостирган эди.) Достоннинг парчалари хрестоматия ва антологияларга киритилди. 1971 йилда алоҳида китобча сифатида Қ.Маҳмудов томонидан тайёрланган матн асосида босилди. Қ.Маҳмудов достоннинг танқидий матнини ҳам тайёрлади. Бу матн унинг лингвистик, матншунослик тадқиқоти билан бирга нашр этилди: Қ.Маҳмудов Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида (кириш, фонетика, морфология, танқидий матн, транскрипция, шарҳ, луғат) (Ўзбекистон «Фан» нашриёти, Тошкент – 1972).

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг нусхаларида достоннинг ёзилган йили ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. Достоннинг ўзида ҳам бу ҳақда бирор ишорат йўқ. Аҳмад Югнакий уз достонини Дод Испаҳсолор (Дод сипаҳсолор) деган шахсга бағишлайди. Бироқ бу шахснинг кимлиги ва

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг матнида китобнинг ёзилган йили, жойи, ҳатто номи ҳам кўрсатилмайди. Фақат бир байтда шоир ўз номини тилга олади:

Адиб Аҳмад айттим адаб, панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.

«Адиб Аҳмад» сўзлари адиблик — шоирлик Аҳмад Югнакийнинг асосий машғулоти, касб-кори бўлганидан далолат беради. Достоннинг бир нусхасидаги Арслонхўжа Тархон (XV аср темурий амалдорларидан) кайдларида қуйидаги Маълумотлар бор:

1. Адибнинг ери оти Юғнак эрур,
Сафолик ажиб ер, кўнгуллар ёрур.
2. Атоси оти Маҳмуди Югнакий,
Адиб Аҳмад ўғли, йўқ ул ҳеч шаки.

3. Китобининг оти эрур Ҳибатул-
Ҳақойиқ — иборат арабдин ўшул.

4. Тамоми эрур кошғарий тил била,
Айитмиш Адиб риққати дил била.

5. Агар билса кошғар тилин ҳар киши,
Билур ул адибнинг не ким аймиши.

6. Киши тилни билса, билур маънисин,
Билурман деса, айб ўзи билмасин.

Бу қайдлардан шоирнинг номи Адиб Аҳмад, отасининг исми Маҳмуд, ватани Югнак[39], китобнинг номи «Ҳибатул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар армуғони») экани маълум бўлади.

Амир Сайфиддин деган киши шарафига айтилган иккинчи қайдда Адиб Аҳмад ҳақида бундай дейилади:

Адиблар адиби, фозиллар боши,
Гуҳартин сўз аймиш, этин сўз биши.

(Адиблар адиби, фозиллар боши гавҳардан сўз айтиб, гўзал сўзлар ўйлаб чиқарди.)

Уған раҳмат этсун бу соат анга,
Ярпи қупса, бўлсун эранлар боши.

(Шу дамда худо уни раҳмат қилсин, тирилса мардларга бош бўлсин.)

---

[39] Югнак (ёки Юғнок) номли жой Фарғона водийсида ҳам, Туркистон ва Самарқанд атрофида ҳам бўлган. Лекин Аҳмад Югнакийнинг булардан қайси бирида таваллуд топгани аниқ эмас.

Бу қайд Адиб Аҳмаднинг шуҳратли шоир ва фозил киши булганини кўрсатади.

Ниҳоят, номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда шоирнинг кузи ожиз булгани ва китобнинг 14 бобдан иборат эканлиги айтилади:

Туға курмас эрди адибнинг кузи,
Тузатти бу ун турт боб ичра сузи.

Аҳмад Югнакий ҳақидаги маълумотлар шулардан иборат. Бироқ шоирнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони бу маълумотларни бир мунча тулдиришга, достон муаллифининг яшаган даврини тахмин қилишга имкон беради.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» достонининг топилиши

Биринчи жаҳон уруши бошларида турк олими Нажиб Осим Истамбулдаги Аё-Суфия масжидининг кутубхонасида муғул тилидаги расоил (рисолалар) тупламига киритилган бир қулёзмани топди. Қулёзма туркий тилда булиб, у муғулча хатлар тупламига янглиш киритилган экан. Топилган қулёзма ҳали илм оламига маълум булмаган Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони булиб чиқди. Қулёзма ҳижрий 884 йилнинг 7 зулқаъда ойида (1480 йилнинг 30 январида) Истамбулда Абдураззоқ Бахши томонидан кучирилган булиб, котиб XV асрда уйғур ёзуви купчиликка манзур булмагани учун, уйғур ёзуви билан кучирилган матнга мисралардан кейин арабча транскрипцияда ва форс-тожик тилида айрим изоҳлар ҳам беради.

Кейинчалик достоннинг яна бир неча нусхаси, жумладан, 1444–1445 йилларда кучирилган нусхаси топилди.

Нажиб Осим 1334 (1916) йилда «Ҳибатул-ҳақойиқ»ни 1480 йил нусхаси асосида усмонли турк тилига қилинган таржимаси билан бирга нашр этди, унга суз боши ёзди, айрим шарҳлар берди, кичик грамматик очерк ва луғат тузди. Турк олими Рашид Арат Раҳмат 1951 йилда «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг янги қиёсий нашрини оммалаштирди.

Е.Э.Бертельс, С.Е.Малов ва бошқалар «Ҳибатул-ҳақойиқ»ни ўрганиш ва уни ёритишда унумли хизмат қилди. (Чунончи, Е.Э.Бертельс достонни атрофлича таҳлил этиб, 1945 йилда ТошДУ илмий тупламида катта мақола бостирган эди.) Достоннинг парчалари хрестоматия ва антологияларга киритилди. 1971 йилда алоҳида китобча сифатида Қ.Маҳмудов томонидан тайёрланган матн асосида босилди. Қ.Маҳмудов достоннинг танқидий матнини ҳам тайёрлади. Бу матн унинг лингвистик, матншунослик тадқиқоти билан бирга нашр этилди: Қ.Маҳмудов Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул ҳақойиқ» асари ҳақида (кириш, фонетика, морфология, танқидий матн, транскрипция, шарҳ, луғат) (Ўзбекистон «Фан» нашриёти, Тошкент – 1972).

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг нусхаларида достоннинг ёзилган йили ҳақида ҳеч қандай маълумот берилмайди. Достоннинг узида ҳам бу ҳақда бирор ишорат йук. Аҳмад Югнакий уз достонини Дод Испаҳсолор (Дод сипаҳсолор) деган шахсга бағишлайди. Бироқ бу шахснинг кимлиги ва

қачон ўтгани ҳам қатъий аниқланган эмас. Шуларга кўра, достоннинг ёзилган даврини фақат унинг тили ва услубига қараб тахмин қилиш мумкин. «Ҳибатул-ҳақойиқ»да архаик элементлар «Қутадғу билиг»дагига нисбатан бирмунча камроқ, арабча, форс-тожикча сўзлар эса кўпроқ ишлатилган. Бу «Ҳибатул-ҳақойиқ» «Қутадғу билиг»дан бир мунча кейин, XII асрда ёки XIII асрнинг бошларида яратилган, деб тахмин қилишга имкон беради.

Достоининг тузилиши

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг 1480 йилда кўчирилган нусхасидаги номаълум шахс томонидан ёзилган қайдда достоннинг 14 бобдан иборат экани айтилган. Бироқ «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг ўша 1480 йилда кўчирилган нусхаси 235 байт. У 11 бобдан ташкил топган. Котиб Абдураззоқ Бахши достонни унинг бирор қисқартилган вариантидан кўчирган ёки унинг 3 боби бошқа бобларга сингдирилган, сарлавҳаси тушиб қолган бўлиши мумкин.

Достоннинг биринчи боби (1-10- байтлар) худога, иккинчи боби (11–19-байтлар) пайғамбар ва тўрт халифага бағишланган. Учинчи боб (20–33- байтлар) Дод сипаҳсолорга бағишланади. Афтидан, Дод сипаҳсолор замонасининг йирик амалдорларидан бири бўлган, чунки достон муаллифи уни бир неча ўринда «шоҳим» деб атайди. Шоир бу бобда Дод сипаҳсолорни фуқаропарвар, саховатли ва адолатли киши деб мадҳ қилади, уни денгиз, ўзини эса бу денгизга фақат томчилар ҳадя қилувчи булутга ўхшатади. Тўртинчи боб (34-39-байтлар) китобнинг ёзилиш сабаби ҳақида бўлиб, шоир уни Дод сипаҳсолорга бир ёдгорлик сифатида тақдим қилгани ва бу билан ўз хайрихоҳлигини ифодаламоқчи бўлганини таъкидлайди.

Дод-сипаҳсолор бек учун бу китоб,
Чиқортим очунда оти қолсу теп...
Билик эттим они шоҳимга ман-уқ.
Ҳаводорлиғимни тукал билсу теп.

Достоннинг 3-4 боблари Аҳмад Югнакийнинг Дод сипаҳсолордан инъом ва эҳсон кутганини равшан кўрсатади. Достоннинг дастлабки тўрт боби унинг муқаддима қисми бўлиб, асосий қисм бешинчи бобдан бошланади. Боблар махсус сарлавҳалар билан берилиб, 5–8- боблар нав номи билан аталган ва махсус рақамлар билан берилган.

Бешинчи боб (40–62-байтлар) билим мақтови ва жоҳилликнинг зарарига, олтинчи боб (63–86-байтлар) тил одобига, еттинчи боб (87–110-байтлар) дунёнинг фонийлигига, саккизинчи боб сахийлик ва бахилликка, тўққизинчи ва ўнинчи боблар (176–226-байтлар) турли хил масалаларга бағишланган бўлиб, ўн биринчи боб (227–235-байтлар) китобнинг хотимасидир. Муаллиф хотимада китобхонга мурожаат қилиб бундай дейди:

Битидим китоби мавоиз масал,
Ўкуса тотир тил емишгак асал...

Адиб Аҳмад айттим[40] адаб-панд сўзум,
Сўзум мунда қолур, борур бу ўзум.
Қалур куз, кечар ёз, борур бу умур,
Тугатти умурни бу ёзим, кузум.
Онин уш чиқартим бу туркча китоб,
Карак қил теб, эй дуст, керак қил итоб.
Битидим бу тангсуқ тороф сўзларин,
Қоли борса ўзум отим қолсу теб.

(Ҳикматли сўз ва насиҳат китобини битдим, уни ким ўқиса, асал тотгандек бўлади. Мен, Адиб Аҳмад, одоб-панд сўзларини айтдим, сўзим қолади, ўзим (улиб) кетаман. Куз келади, ёз утади, умр ўтиб боради, бу ёз ва кузлар умримни тугатди. Шунинг учун мен бу туркча китобни яратдим, истасанг уни маъқулла, истасанг маломат қил. Ўзим (улиб) кетганда, номим қолсин деб, бу тансиқ сўзларни ёдгорлик учун битдим.)

Илм-маърифат масалалари

Аҳмад Югнакий Марказий Осиё илм-фаннинг йирик учокларидан бири булиб, оламшумул фан арбобларини етиштирган бир даврда яшади. У Юсуф Хос Ҳожиб каби илм-фанни ёқлайди, олимлар ва фозилларни улуғлайди, маърифатпарварликни тарғиб қилади, кишиларни илмли, маърифатли бўлишга чақиради, жоҳилликка қарши курашади.

Аҳмад Югнакий илм-маърифатни «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг марказий масалаларидан бири қилиб қўйди, достоннинг асосий қисмини (5-боб —1-нав) худди шу масала билан бошлади, бошқа боблардаги ахлоқ-одоб масалаларини ҳам илм-маърифат ва олимлар донишмандлиги билан боғлади. Достон Аҳмад Югнакийни XII асрнинг донишманд маърифатпарвари ва илмнинг жарчиси сифатида гавдалантиради. Шоир олим билан жоҳилни бир-бирига қарама-қарши қўяди, олим илм билан бахт-саодат йўлини топса, жоҳил нодонлиги туфайли кўргуликларга гирифтор бўлади, илм ва олимни қадрлаш, илм ўрганишга тиришиш лозим дейди:

Биликтин оюрман сўзумга ула.
Биликликка, ё дуст, узунгни ула.
Билик бирла билинур саодат йули,
Билик бил саодат йулини була.
Баҳолиқ динор ул биликлик киши,
Бу жоҳил биликсиз — баҳосиз биши.
Биликлик биликсиз қачон тенг булур?
Биликлик тиши – эр, жоҳил эр – тиши.
Сўнгакка йилик так эранга билик,
Эран кўрки — ақл, ул сунгакнинг — йилик.
Биликсиз — йиликсиз сунгактак холи,
Йиликсиз сўнгакка сунулмас илик.

[40] Танқидий матнда «отим».

Билик билти бўлти эран белгулук,
Биликсиз тирикла йитук кўркулук.
Биликлик эр улти, оти ўлмату,
Биликсиз эсан эркан, оти ўлук...

(Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга узингни боғла. Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб, саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир. Жоҳил, билимсиз кишилар арзимас қалбаки (акча)дир. Билимли билан билимсиз качон тенг бўлади? Билимли аёл эр (мард)дир, билимсиз эр аёл (заифа)дир. Суякка илик, эр кишига илм керак. Эрнинг кўрки ақл, суякнинг кўрки иликдир. Билимсиз иликсиз суякдек бўш — қурукдир, иликсиз суякка эса қўл узатмайдилар. Эр киши билим ўрганиб, билгувчи бўлиб қолди, билимсиз тирикликда кўргуликлар ичида қолди. Билимли эр ўлса ҳам, оти ўлмайди, билимсиз киши ҳаёт чоғида ҳам унинг оти ўликдир.)

Аҳмад Югнакийнинг бу мулоҳазалари, шубҳасиз, инсонпарварлик аҳамиятга эга.

Ахлоқ-одоб масалалари

"Ҳибатул-ҳақойиқ" дидактик достон бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўгит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лакмалик, ёлғон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшитгил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак тушур.
Тилинг бакта тутғил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонип сўзлаган эр сўзи суз соғи;
Ўкуш янгшаған тил эй олмас ёғи.
Сузунг бўшлуғ эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуғи.
Хирадлиқму бўлур тили бўш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз бўши...
Ики неңг бирикса бир эрда қоли,
Буканди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янгшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялғон эрса ул эрнинг тили...

(Эшитгил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг баши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни тиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан,

тилнинг бўшлиги бир куни бошга етади. Тили бўш одам ақлли бўлармиди? Бу тилнинг бўшлиги киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса, биринчидан, у ўринсиз сўзлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлғон бўлса, у киши учун мурувват йўллари бекилади...)

Шоир кишиларни бировни аччиқ ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар ўқ боши.

(Тилинг билан ўч ҳиссини қўзғама, бил, ўқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди.)

Шоир достоннинг тўртинчи навида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зикналикка қарама-қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини қисман бўлса-да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадиий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади:

Ахи арни ўггил ўгар эрса сан,
Бахилга қатиғ ё ўқун кизлагил.

(Мактамокчи бўлсанг, сахийларни мақта, бахилларга ўк-ёйни тўғрила),— деган шоир сахийлик таърифида айтади:

Қамуғ тил ахи эр саносин аюр,
Ахилик қамуғ айб кирини ююр.
Ахи бўл, санга сўз сўкунч келмасун,
Сўкунч келгу йўлини ахилик тиюр.
Эгилмас кўнгулни ахи эр эгар,
Тегилмас муродка ахи эр тегар.

(Барча тилларда сахийнинг мадҳияси айтилади, сахийлик кишининг бутун кирини ювади. Сахий бўл, сенга ҳақорат сўзи тегмасин, сахийлик ҳақорат йўлини тўсади. Эгилмас кўнгилни сахий эгади, етилмас муродга сахий етади.)

Ҳиммат ва саховатни инсоннинг энг яхши фазилати сифатида таърифлаган Ахмад Югнакий кишиларни қашшоқларга, мухтожларга ва ситамдийдаларга қарамли ва мушфиқ бўлишга чақиради:

Яроғлиқ ошингни кишига едур,
Яроғ бўлсанг уфроғ ёлингни бутур.
Куч эмган текурма кишига қоли,
Агар текса эмгак кишидинг кутур.

(Яроқли (яхши) ошингни кишиларга едир, қодир бўлсанг, юпун-яланғочларни кийинтир. Зинҳор кишиларга зулм-машаққат етказма, агар шунга мубтало бўлган кишини кўрсанг, уни бу балодан қутқар.)

Билик билти бўлти эран белгулук,
Биликсиз тирикла йитук кўркулук.
Биликлик эр ўлти, оти ўлмату,
Биликсиз эсан эркан, оти ўлук...

(Билим тўғрисида сўзламоқдаман, сўзимни яхши тингла, билимдон кишиларга ўзингни боғла. Билим билан бахт-саодат йўллари ўрганилади, билим эгаллаб, саодат йўлини топ. Билимли киши қимматли олтиндир. Жоҳил, билимсиз кишилар арзимас қалбаки (ақча)дир. Билимли билан билимсиз качон тенг бўлади? Билимли аёл эр (мард)дир, билимсиз эр аёл (заифа)дир. Суякка илик, эр кишига илм керак. Эрнинг кўрки ақл, суякнинг кўрки иликдир. Билимсиз иликсиз суякдек буш — куруқдир, иликсиз суякка эса қўл узатмайдилар. Эр киши билим ўрганиб, билгувчи бўлиб қолди, билимсиз тирикликда кўргуликлар ичида қолди. Билимли эр ўлса ҳам, оти ўлмайди, билимсиз киши ҳаёт чоғида ҳам унинг оти ўликдир.)

Аҳмад Югнакийнинг бу мулоҳазалари, шубҳасиз, инсонпарварлик аҳамиятга эга.

Ахлоқ-одоб масалалари

"Ҳибатул-ҳақойиқ" дидактик достон бўлиб, ахлоқ-одоб масалалари ундаги кўпчилик бобларнинг асосини ташкил этади. Шоир тил одоби, сахийлик, бахиллик, камтарлик, эзгулик ва бошқалар ҳақида худди Юсуф Хос Ҳожиб каби замонасининг пешқадам мураббийси сифатида фикр юритиб, кишиларга ўгит беради.

Рост, соғлом ва мазмунли сўзлашни, керак бўлганда, сир сақлай олишни мақтаб, лақмалик, ёлғон сўзлаш ва сергапликни қоралаган шоир тилни тийиш одобнинг боши дейди:

Эшитгил, биликлик наку теб аюр:
Адаблар баши тил кутазмак тушур.
Тилинг бакта тутғил, тишинг синмасун,
Қоли чиқса бакта тишингни сиюр.
Сонип сўзлаган эр сўзи суз соғи;
Ўкуш янгшаған тил эй олмас ёғи.
Сўзунг бўшлуғ эсма йиға тут тилинг,
Етар бошқа бир кун бу тил бўшлуғи.
Хирадлиқму бўлур тили буш киши?
Тилим бошни еди бу тил, сўз буши...
Ики ненг бирикса бир эрда қоли,
Буканди ул эрга мурувват йўли:
Бир ул янгшир эрса кераксиз сўзин,
Икинч ялғон эрса ул эрнинг тили...

(Эшитгил, олимлар нима деб айтурлар: адабларнинг баши тил сақлашдир. Тилингни тий, токи тишингни синдирмасин, агар тилингни гиймасанг, тишинг синади. Эр киши эҳтиёт билан соғлом сўзлайди, кўп гапирган лақма тил аёвсиз душмандир. Бекор сўз сўзлашдан сақлан,

тилнинг бушлиги бир куни бошга етади. Тили буш одам ақлли булармиди? Бу тилнинг бушлиги киши бошини ейди... Агар кишида икки нарса бирикса, биринчидан, у уринсиз сузлар билан лақмалик қилса, иккинчидан, унинг сўзлари ёлғон булса, у киши учун мурувват йуллари бекилади...)

Шоир кишиларни бировни аччик ва ёмон сўзлар билан ранжитмасликка чақириб, тилнинг яраси битмас ярадир дейди:

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил
Башақтурса, бутмас, бутар уқ боши.

(Тилинг билан уч ҳиссини қўзғама, бил, уқ яраси битиб кетади-ю, лекин тил яраси битмайди.)

Шоир достоннинг туртинчи навида сахийлик ва бахиллик ҳақида сўзлаб, ҳиммат ва сахийликни бахиллик ва зиқналикка қарама-қарши қўяди, бу масалаларга доир пандомиз мулоҳазаларини қисман булса-да, бошқа бобларга ҳам сингдиради, бадиий тил воситаларидан, хусусан, ўхшатишлардан ва халқ мақоллари ҳамда таъбирларидан фойдаланади:

Ахи арни ўггил ўгар эрса сан,
Бахилга қатиғ ё ўқун кизлагил.

(Мақтамоқчи булсанг, сахийларни мақта, бахилларга уқ-ёйни тўғрила),— деган шоир сахийлик таърифида айтади:

Қамуғ тил ахи эр саносин аюр,
Ахилик қамуғ айб кирини ююр.
Ахи бўл, санга сўз сўкунч келмасун,
Сўкунч келгу йулини ахилиқ тиюр.
Эгилмас кунгулни ахи эр эгар,
Тегилмас муродка ахи эр тегар.

(Барча тилларда сахийнинг мадҳияси айтилади, сахийлик кишининг бутун кирини ювади. Сахий бўл, сенга ҳақорат сўзи тегмасин, сахийлик ҳақорат йулини гусади. Эгилмас кунгилни сахий эгади, етилмас муродга сахий етади.)

Ҳиммат ва саховатни инсоннинг энг яхши фазилати сифатида таърифлаган Аҳмад Югнакий кишиларни қашшоқларга, муҳтожларга ва ситамдийдаларга қарамли ва мушфиқ булишга чақиради:

Яроғлиқ ошингни кишига едур,
Яроғ булсанг уфроғ ёлингни бутур.
Куч эмган текурма кишига қоли,
Агар текса эмгак кишидинг кутур.

(Ярокли (яхши) ошингни кишиларга едир, қодир булсанг, юпун-яланғочларни кийинтир. Зинҳор кишиларга зулм-машаққат етказма, агар шунга мубтало булган кишини кўрсанг, уни бу балодан қуткар.)

Аликларда қутлуғ берикли алик,
Олип бермаган ал алик қутсузи

(Берувчи қўл қўлларнинг қутлисидир, олиб бермаган қўл қўлларнинг қутсизидир), – деган шоир, турли йўллар билан мол-дунё орттирган, бойлигидан на ўзи ва на бошқалар файз топмаган бахил ва зикна кишиларни аччиқ танқид қилади:

Ҳарис тўймас очун ненгини терип,
Ҳарислик қаримас, идиси қарип.
Ҳарисликни қўюр ҳарис эр қачон?
Ўлуб йитса тупроқ ичига кирип.

(Ҳарис киши дунё молини йиғиб олса ҳам тўймайди, ҳарис киши қариса ҳам унинг ҳарислик одати қаримайди. Ҳарис киши улиб, тупроққа кўмилса ҳам харисликдан воз кечмайди.)

Хабар бор берилса агар одами,
Икки қўл динорни ул ўн қўл қилур.

(Шундай нақл борки, агар (ҳарис) одамга икки дона динор берилса, у бунинг ўн динор бўлишини истайди.)

Бахил йиғди зар-сим харомтин ўкуш,
Вабал кутру борди, узала сўкуш.
Улуш бўлди моли кишилар аро,
Бахил олди андин сўкунчтин улуш..
Камуғ қозғоникли очун молини
Еюмади, борди, кўрунг ҳолини.

(Бахил ҳаромдан (ҳазар қилмай) кўп олтин-кумуш йиғади, узи ўлиб кетади, бироқ хақоратларга қолади. Ўзи ўлгандан сўнг молини бошқалар улашиб олади, бахилга хақоратларгина улуш булиб қолади... Дунёнинг галай молини қўлга киритиб, емай-ичмай кетган кишининг ҳолини куринг.)

Бахиллик ва зикналикни қаттиқ танқид қилган шоир, бу иллатни тагтомири билан қиркиб ташлаш керак, деган хулосага келади:

Йимишсиз йиғоч-так карамсиз киши,
Йимишсиз йиғочни кесип уртагил.

Аҳмад Югнакий бахиллик ва зиқналик билан бирга, яшаган муҳитининг айрим бошқа иллатларини ҳам танқид қилади, хушомадгуй ва тамагир кишиларни шафқатсизлик билан фош қилади, бечора ва йўқсилларга юрагидан ачинади.

Будун моллик элга уруб юзларин,
Тузу қул килурлар озод ўзларин.

Ким ул молсиз эрса, ул эрни куруб,
Юз уруб качарлар, юмуб кузларин.

(Кишилар мол-мулки бор булган (одамнинг) кулига юз тутадилар, бу билан эркларини йуқотиб, узларини кул киладилар. Кимки молсиз булса, бундай молсиз кишини куриб, юз угириб кочадилар, ундан кўз юмадилар.)

Ундай кишиларнинг дустлиги ҳам қуруқ суз ва ясамаликдан иборатдир:

Мажоз булди дустлуқ, ҳақиқат қани?
Минг эр дустда бири булунмас куни!
Укушрак кишининг ичи ғадр эрур,
Куни дустунг эрса, тоши бил муни.

(Дустлик мажоз булди, кани ҳақиқат? Минг кишининг ичида битта ҳам тўғри киши топилмайди. Куп кишилар ичдан сотқиндир, дустинг тўғри булиб куринса ҳам, буни унинг сиртқи куриниши деб бил.)

Шоир амалдорларни марҳаматли ва шафқатли булишга чакиради, арзимас сабаб ёки бирор баҳона билан кишиларни улимга маҳкум қилиш ва жазолашга карши исён қилади.

Бу бир айбдан утру бошин кесгучи,
Очунда тирилгу кишисиз қолур.

(Агар бир айб билан бош кесилса, дунёда бирор тирик одам қолмайди.)

Аҳмад Югнакий купни менсимаган мутакаббир ва баландпарвоз кишиларни коралаб, камтарлик ва хуштавозеликни тарғиб қилади:

...Яна бир кераклик сузум бор санга,
Аёйин ман ани, қулоқ тут манга!
Суз улдур: такаббурни боштин солип,
Тавозуъни барк тут, ёпуш, кет анга.

(Яна керак бир сузим бор сенга, уни сенга айтмоқчиман, менга қулоқ сол! Бу суз шундан иборат: мутакаббирликни бошингдан чиқар, хуштавозе бул, шу хислатга етиш, унга томон бор.)

Улуғлуғқа гегсанг, янгилма узунг,
Қоли кийсанг атлас, унутма бузунг.

(Улуғликка етсанг, енгилтак булма, атлас кийсанг агар, бузингни унутма.

Шундай қилиб, Аҳмад Югнакий замонасининг донишманди ва мураббийси сифатида ахлоқ-одоб масалалари буйича қимматли ва ибратли фикрлар баён этди, халкчиллик ғояларини илгари сурди.

Достоннинг бадиий хусусиятлари ва тили тузилиши

«Ҳибатул-ҳақойиқ» муаллифи бирор воқеани, саргузаштни ҳикоя қилиш вазифасини эмас, балки илм-маърифат, ахлоқ-одоб ва бошқа масалалар ҳақида мулоҳаза юритиб, кишиларга ўгит бериш вазифасини ўз олдига қуяди. Шунга кўра, «Ҳибатул-ҳақойиқ» дидактик достон бўлиб, бу унинг бадиий хусусиятлари ва услубини белгилайди. Гарчи достонда воқеавий сюжет бўлмаса ҳам, унинг боблари мазмуни ва моҳияти билан узаро узвий боғланиб, бир бутун композицион курилишни вужудга келтиради. Муаллиф достоннинг бобларида турли хил объект, хислат ва тушунчаларни муқояса килиш ва уларни бир-бирига карама-қарши қўйиш асосида улардан ҳар бирининг ўзига хос ижобий ёки салбий томонини очади, яхшиларини эътироф ва тарғиб қилади, ёмонларини қоралайди ва рад этади. Бу усул муаллифга достонда қўйилган масалаларни маълум конфликт фонида ёритиш ва якунлаш, мулоҳазалардан келиб чиқадиган ўгитнинг таъсирини кучайтириш ва асарнинг бадиий қимматини ошириш имконини беради. Маърифат билан жаҳолат, сахийлик билан бахиллик, тўғрилик билан эгрилик, хушгавозелик билан одобсизлик ва бошқалар мана шундай муқояса қилиш ва қарама-қарши қўйиш усули билан ёритилади. Бироқ муаллиф ҳамма вакт ҳам зиддиятларни изчиллик билан ёритиш ва ечишга эришолмайди; достоннинг лирик қаҳрамони – Аҳмад Югнакий қиёфасида, бир томондан, маърифатпарвар ва халқчил кишини, иккинчи томондан эса «тақдир»га қуникувчи кишини ва улар ўртасида зиддиятлар давом этганини кўрамиз.

Дидактик достон жанрига хос бўлган хусусиятлар асарнинг бадиий хусусиятлари доирасини хийла чеклаб қўяди, у муаллиф олдига воқеавий сюжетни ҳикоя қилиш, мавзуни персонажларнинг ҳаёт ва кураш йўлини тасвирлаш орқали ёритишни шарт килиб қўймайди. Бироқ, шунга қарамай, Аҳмад Югнакий бадиий тил воситалари, халқ мақоллари ва таъбирларини қуллаш орқали асарнинг бадиийлигини хийла оширишга муваффақ бўлган.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»да кўпрок учрайдиган бадиий тил воситаларидан бири ўхшатишдир. Аҳмад Югнакий баъзан анъанавий ўхшатишларни такрор-такрор ишлатса ҳам, лекин у янги ва ўзига хос ўхшатишлар ҳам ярата олган. Достоннинг мукаддимасида муаллиф Дод сипаҳсолорни денгизга ва ўзини ёмғир томчисига ўхшатади. Бироқ бу томчи шундай томчики, у денгизга тушиб, садафдан қимматли дур ясайди. Билимли киши қимматбаҳо олтинга, жоҳил киши арзимас, калбаки акчага, билимли аёл эр кишига, билимсиз эр аёлга, билимли иликли суякка, билимсиз иликсиз суякка, карамсиз киши мевасиз дарахтга, дунё карвонсаройга, тўғри сўз асалга, ёлғон сўз оғизни ачитувчи пиёзга ўхшатилади ва ҳоказо.

Шоир асал – ари, харобот – ободон, минг – бир, атлас – бўз каби газод усулини; булут уялади, дунё (бир гўзал каби) ўз бетидан чодирини олади, яъни тонг отади каби метафораларни; *ула* – эшит ва *ула* – боғлангин, *эртагил* – сургин ва *эртагил – эр* дегин каби сўз ўйинларини усталик билан ишлатади. Шу билан бирга у такрир, аллитерация каби поэтик усулларни

ҳам қуллайди. Булар шеърий мисраларнинг мазмунини бойитиш ва унинг бадиий кимматини оширишга хизмат килади.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» ҳам, «Қутадғу билиг» сингари, арузнинг мутакориб бахрида (фаулун фаулун фаулун фаул) яратилган. Ахмад Югнакий, асосан, бу бахрнинг ҳижо тузилиши қоидасига риоя қилса ҳам, бироқ вазннинг равонлигини таъминлаш мақсадида баъзан ҳижоларнинг чўзиклиги ва кисқалиги қоидаси доирасидан четга чиқиб, ҳижонинг шаклигагина эмас, балки уқилиши ва талаффузига хам кўпроқ эътибор беради. Шунга кура у унли товуш билан тугалланган ҳижоларни баъзан аруз қоидасига қарама-қарши равишда чўзиқ ҳижолар ўрнида қуллайди, бошқа сўз билан айтганда, «имола» деб номланган усулни қуллайди.

«Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг муқаддима боблари ғазал йулида қофияланган булиб, боблар халқ қушиқларига хос «а-а-б-а» туртлик тарзида қофияланган. Бироқ айрим уринларда туртлик қофияси бузилади. Бу ҳолат китобдан нусха кўчиришда котибларнинг эътиборсизлиги билан содир булганми ёки аслида шундай булганми – айтиш мушкул. Достонда «унун – урун» каби оч қофия ишлатиш, радифни қофия ўрнида қуллаш ҳоллари ҳам баъзан кўринади. Бироқ бу маълумотлар Ахмад Югнакий шеър тузилиши қоидаларини яхши эгалламаган деган хулосага олиб келмайди. Афтидан, шоир бундай ҳоллар мисраларнинг умумий моҳиятига путур етказмайди деб ўйлаган булса керак.

«Ҳибатул-ҳақойиқ» қадимги туркий адабий тилнинг қимматли ёдгорлигидир. «Ҳибатул-ҳақойиқ»да «Қутадғу билиг»дагидек *қадим* (кийим), *келинки* (кейинги), *адоқ* (оёқ), *қуд* (қуй – «куймоқ» феълидан) каби сузлардаги «д» архаик элементи, *адиз* (баланд), *очун* – ажун (дунё), *акши* (карвон), *чигай* (қашшоқ, ғадо) каби архаик сузлар сезиларли даражада учраса ҳам, лекин бу достоннинг тили «Қутадғу билиг»нинг тилига нисбатан кейинги адабий ёдгорликларнинг тилига хийла якинроқдир. Бу ҳол эски туркий адабий тилининг турли шевалар ҳисобига ва маълум даражада форс-тожик ва арабча сўзларни узлаштириш йўли билан тараққий этиб борганини курсатади.

Халқ мақоллари ва таъбирлари достоннинг тилини ҳам, мазмунини ҳам бир мунча бойитади. Халқ мақолларига алоҳида эътибор берган шоир бундай деган эди:

Базадим китоби мавоиз, масал,
Боқиғли, уқуғли осиғ олсу теп.

(Уқиган ва эшитганлар фойдалансин деб, китобимни насиҳат ва мақоллар билан безадим.)

У халқ мақолларини айнан ёки уларнинг мазмунини сақлаган ҳолда шаклини шеърий мисраларга мувофиклаштириб беради. Мисоллар:

...Бу бир суз узоғи урулмиш масал:
Куни бул, кунилик қил, отин куни,
Куни тею билсун халойиқ сени.

Кунилик тунин кий қуюб эгрилик,
Кидим, тўн тўлувси кунилик туни.

(...бу қадимги бир сўз мақол бўлиб кетган; тўғри бўл, тўғрилик қил, отинг тўғрилик бўлсин, халойиқ сени тўғри деб англасин. Тўғрилик тунини кий, эгриликни ташла, кийим-тўнинг тўғрилик тўни бўлсин.)

Ўчуктурма эрни тилин, бил, бу тил,
Башақ турса, бутмас, бутар ўқ боши.

(Тилинг билан уч ҳиссини қўзғама, бил: ўқ яраси битиб кетади-ю. тил яраси битмайди.)

Оримас неча юса қон бирла қон.
(Қонни қон билан ювиб (тозалаб) бўлмайди.)

Бундай мисралар халқнинг тўғрилик ҳақидаги донишмандона сўзлари, «Қилич яраси тузалади, тил яраси тузалмайди», «Қонни қон билан ювиб бўлмас» каби мақолларнинг мазмуни асосида яратилгандир.

Аҳмад Югнакий фикр-мулоҳазаларидаги зиддиятларига қарамай, ўз даврининг илғор шоири ва мутафаккири сифатида гавдаланади. У «Ҳибатул-ҳақойиқ» достони билан қадим туркий адабий тили ҳамда адабиёт тараққиётига катта ҳисса қўшди. Гарчи «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг нусхалари у қадар кенг тарқалмаган бўлса ҳам, у Навоий каби буюк сўз санъаткорининг назар-эътиборидан четда қолмаган эди. Навоий «Насойимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси») асарида «Ҳибатул-ҳақойиқ»дан парча келтириб, шоирнинг кўзи ожиз бўлганини қайд этади. Шунингдек, Навоий Ҳусайн Бойқаронинг ўғли Бадиуззамонга ёзган хатларидан бирида ҳам «Ҳибатул-ҳақойиқ»дан мисралар келтиради. Навоийга «Ҳибатул-ҳақойиқ»нинг таниш ва манзур бўлиши Аҳмад Югнакийнинг адабиёт тарихида муҳим ўрин тутганини, унинг ижодиёти ўзбек адабий тили ва адабиёти билан ҳам алоқадорлигини яна бир карра таъкидлайди.

АҲМАД ЯССАВИЙ

Аҳмад Яссавий тасаввуфнинг ва тасаввуф адабиётининг йирик вакили, яссавия (ёки жаҳрия) тариқатининг асосчисидир.

Аҳмад Яссавийнинг шахси ҳақида

Аҳмад Ясси (Туркистон)да зиёли оилада туғилди. Отаси Иброҳим Ясси ва Сайрамда узоқ йил шайхлик қилган ва куп муридлари бўлган. Ривоятлар Шайх Иброҳимни унинг отаси Маҳмуд, бобоси Ифтихор ва бошқалар орқали Муҳаммад пайғамбарнинг қизи Фотима наслига боғлайди. Аҳмад Яссавийнинг болалик йиллари Сайрамда ўтади. Гўдаклик чоғида отаси ўлиб, Арслонбоб деган эшоннинг қўлида колади.

Арслонбоб улгандан кейин Бухорога бориб, машҳур мутасаввиф Юсуф Ҳамадонийдан тасаввуф буйича таълим олади. Юсуф Ҳамадонийнинг вафотидан кейин унинг урнига халифалик қилади, сунг йирик бир мутасаввиф сифатида Туркистон музофотига қайтиб келади. Аҳмад Яссавийнинг шайхлик фаолияти авж олиб кетади. У узини карорматли бир авлиё килиб курсатади, ваъзхонлик қилади, куплаб муридлар овлайди. Аҳмад Яссавийнинг шуҳрати ортади, унинг тугрисида хилма-хил афсона ва ривоятлар пайдо булади, «Мадинада Муҳаммад, Туркистонда Хожа Аҳмад» деган овозалар таркалади, турли жойлардан «пирга қул бериш учун» куплаб кишилар келади.

Ривоятларга кура, Аҳмад Яссавий пайғамбардан ортик умр куришни (Муҳаммад 63 ёшида вафот этган) гуноҳ деб билиб, 63 ёшида ертулага — чиллахонага кирган эмиш, 60 кеча-кундуз руза тутган эмиш, умрининг охирги йилларини уша чиллахонада нукул тоат-ибодат билан утказган эмиш. Айрим манбаларда, жумладан, Мавлоно Хусомиддин Сигноқийнинг рисоласида Аҳмад Яссавий 130 йил умр курган деб маълумот берилади. Бу маълумотда муболаға булиши мумкин. Бироқ купчилик манбаларнинг кўрсатишича, Аҳмад Яссавий 1166(562) йилда вафот этган.

Жаҳонгир подшо Амир Темур 1395–1397 йилларда Аҳмад Яссавийнинг эски қабри урнига катта ва муҳташам мақбара қурдирган. Ривоятларга кура, Олтин Урда хони Тухтамиш Яссавий авлодининг мол-мулкини талаган экан, Тухтамишни енган Темур бу мол-мулкни ундириб олибди ва унинг эвазига бир катта мадраса қуришга буйруқ берибди, бироқ Темурнинг вафотидан кейин бу иш амалга ошмай қолибди. Бошқа ҳукмдорлар ҳам Аҳмад Яссавий ва унинг мозорига эътиқод ва ихлос билан қараганлар. Масалан, Қуқон хони Амир Умархон 1819 йилда Туркистонни босиб олаётганида, Яссавий қабрини зиёрат қилади, худойиликка 70 қуй суйдиради ва шайхларга инъом беради. Чор қушинлари Туркистонни босиб олган вақтда Яссавий мақбараси бир мунча хароб бўлди. Шунинг учун чор ҳукумати 1884 йилда мақбарани тиклаш ва уни сақлаш учун 15 000 сум пул ажратди[41].

Туркистонда Аҳмад Яссавийнинг мақбараси якинида 1896 йилга қадар бир қабр булган ва у қабр Аҳмад Яссавийнинг қизи Жамолхоним қабри деб юритилган. Аҳмад Яссавийнинг бошқа қизи Гавҳар Ҳуштари номига нисбат берилган иккинчи бир қабр эса ҳозир ҳам бор.

«Девони ҳикмат» Аҳмад Яссавий, бошқа куп мутасаввифлар каби, сўз санъатидан фойдаланиб, жаҳрия тариқатини тарғиб қилувчи шеърлар битди. Унинг шеърлари «Ҳикмат», шеърлар туплами эса «Девони ҳикмат» номи билан юритилди.

«Девони ҳикмат»нинг яратилиш тарихи, унинг ким томонидан ва қачон тузилгани маълум эмас. Девоннинг энг эски нусхалари ҳам сақланиб қолмаган. Бизга маълум бўлган XV асрда кучирилган туртта ҳикматни ҳисобга олмаганда, қўлёзмаларнинг энг қадимгилари XVII

[41] Аҳмад Яссавий мақбараси халқ меъморчилигининг ёдгорлигидир. Шунинг учун ҳам 1928 йилда давлат томонидан махсус маблағ ажратилиб, бу мақбаранинг шикаст-рехти тузалган.

асрга мансубдир. Ўтган асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб «Девони ҳикмат»нинг босма нусхалари ҳам пайдо бўла бошлаган. У Тошкент, Қозон ва Истамбулда бир неча бор нашр этилган.

«Девони ҳикмат»нинг қўл ёзма нусхалари ҳам, босма нашрлари ҳам бир-биридан жуда фарқ қилади. Уларда шеърлар миқдори бир хил эмас, бирида бўлган кўпгина шеърлар иккинчи бирида йўқ, борлари эса ҳажми ва матни жиҳатидан бир-биридан катта фарқ қилади. Шеърларда зикр этилган ном (ёки тахаллус) ҳам бир хил эмас. Масалан, «Девони ҳикмат»нинг шеърлар миқдори жиҳатидан энг катта нусхаси бўлган бешинчи, Қозон нашрини олайлик. Унда 149 ҳикмат берилган бўлиб, улардан 109 ҳикмат бевосита Аҳмад Яссавийнинг номи билан боғлиқдир. Бу ҳикматларда Аҳмад Яссавий номи «Қул Хожа Аҳмад», «Хожа Аҳмад Яссавий», «Аҳмад ибн Иброҳим», «Султон Хожа Аҳмад Яссавий», «Яссавий мискин Аҳмад», «Мискин Яссавий» ва «Хожа Аҳмад» тарзида берилган, айрим ҳикматларда эса қисқагина «Аҳмад» ёки «Аҳмадий», «Қул Аҳмад» ёки «Мискин Аҳмад» номлари ишлатилган. Юқоридаги номлар билан келган айрим шеърлар бошқа китобларда, масалан, Сулаймон Боқирғонийнинг «Боқирғон китоби»да, Мулло Шамсиддин Ўзгандийнинг ҳикматларида ҳам учрайди. Бундан ташқари, «Девони ҳикмат» нусхаларига Қул Шариф, Мискин Ғариб, Қул Асад, Худойдод, Қул Нодирий, Қул Сайфиддин, Бобо Мочин, Мискин Қосим, Мискин Азим ва бошқа муаллифларнинг шеърлари ҳам киритилган. Айрим шеърларнинг муаллифи умуман кўрсатилмаган.

Тил ва услуб жиҳатидан ҳам «Девони ҳикмат» нусхалари бир-биридан катта фарқ қилади. «Девони ҳикмат»нинг бирорта нусхаси ҳам Яссавий тилининг, XII аср ўзбек тилининг айнан асл ёдгорлиги бўла олмайди. Чунки Яссавий ҳикматлари оғиздан оғизга кўчиб, китобдан китобга ўтиб, ўз асл тилини аллақачонлар ўзгартириб юборган эди, унда кадимги тилнинг айрим архаик элементларигина сақланиб қолган. Шеърлар мазмун жиҳатидан ҳам фарқ этади, ҳатто баъзан зид келади. Бу эса профессор А. К. Боровков таъкидлаганидек, «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг қайси бири бевосита Аҳмад Яссавийга мансуб эканини аниқлашни ғоятда мушкуллаштиради ва уларнинг аслини тасаввур этишга имкон бермайди. Лекин, шунга қарамай, «Девони ҳикмат» шеърларининг кимга мансублиги ва уларнинг ўзгариб бориши ҳақида мулоҳаза тарзида бўлса ҳам, қуйидагиларни айтиш мумкин:

1. «Девони ҳикмат»даги шеърларнинг хилма-хил ўзгаришларга учраганига қарамай, девоннинг ғоявий негизини асосан Аҳмад Яссавий шеърлари ташкил этади. Бу фикр Аҳмад Яссавий номи турли шаклда зикр этилган шеърларга (албатта, ҳаммасига ҳам эмас) тааллуқлидир. Яссавий шеърларининг тили ва услуби ўзгариб борган бўлса ҳам, лекин уларнинг асосий ғоявий мазмуни сақланиб қолган.

2. «Девони ҳикмат» бевосита Аҳмад Яссавийнинг ўзи томонидан эмас, балки кейинроқ унинг мухлислари томонидан тузилган бўлиши керак. Агар «Девони ҳикмат»ни Аҳмад Яссавийнинг ўзи тузганда эди, девон шу даражада хилма-хил ўзгаришларга учрамаган бўлур эди.

3. Узоқ замонлар давомида «Девони ҳикмат»га турли, хил ўзгаришлар киритилган. Бу ўзгаришлар шеърларнинг миқдори ва ҳажмига хам, уларнинг тил ва услубига ҳам тааллуқлидир. Яссавий ҳикматларининг тили ва услуби ўзгариб, кейинги даврларнинг тилига мувофиқлашиб борган, таҳрир қилинган, Яссавий ҳикматларига ухшатма ёки тақлид тарикасида янги ҳикматлар яратилган, уларнинг кўпчилиги Яссавий номи билан аталган; «Девони ҳикмат»даги шеърлар алфавит сираси билан жойлаштирилиб, девонга «Дебоча» ҳам илова килинган ва ҳоказо.

Яссавий ҳикматларининг ўзгариб борганини улардаги «Туғкан ерим ул муборак Туркистон» каби кўпгина мисралар хам кўрсатади. Чунки илгари Яссий деб номланган шаҳар фақат XV асрнинг охирларидан бошлаб Туркистон деб юритилган.

4. «Девони ҳикмат»га Яссавий шеърлари ёки Яссавийга нисбат берилган шеърлардан ташқари, унинг шогирдлари ва мухлислари томонидан яратилган шеърлар ҳам киритиб турилган.

5. «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» номи билан айтилган бир қатор шеърлар, проф. А.К.Боровков таъкидлаганидек, Аҳмад Яссавий шеърлари бўлмай, балки шу номдаги бошқа шоирнинг шеърлари булиши мумкин. «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» номи билан келган кўпчилик шеърларнинг аруз вазнида бўлиши (Яссавий ҳикматлари асосан бармоқ вазнидадир), уларнинг тил ва услуб жиҳатидан XV аср адабиётига якин туриши шуни кўрсатади. А.К.Боровковнинг фараз қилишича, «Девони ҳикмат»даги «Аҳмад» ёки «Аҳмадий» Камолиддин Иқонийнинг муриди шайх Саид Аҳмад (XV аср) бўлиши мумкин.

6. Модомики, «Девони ҳикмат» турли узгаришларга учраб, Аҳмад Яссавийнинг кўпдан-кўп шогирдлари, мухлислари ва мутасаввиф котиблар томонидан «таҳрир» қилинган, Яссавий ҳикматларига тақлид қилиб ёзилган ва мустасил битилган шеърлар билан тулиб борган экан, у фақат Яссавийнинг бадиий ёдгорлиги бўлмай, балки яссавия-жаҳрия тариқатининг бир неча асрлик умумий адабиёт ёдгорлигидир. Тил ва услубнинг фарқ-тафовутлари ҳам, мавзу ва мазмундаги зиддиятлар ҳам (гарчи бундай зиддиятлар бир шахснинг ўзида ҳам содир бўлиши мумкин бўлса-да) шуни кўрсатади.

«Девони ҳикмат»нинг шеърий тузилиши ва тили

Яссавий ҳикматлари бизга кадар айнан етиб келган эмас. Бинобарин, биз Яссавий ҳикматларининг бадиий хусусиятлари ва тили ҳақида эмас, балки хилма-хил узгариш ва янгиликлар киритилган «Девони ҳикмат»нинг бадиий хусусиятлари ва тили ҳақида фикр юрита оламиз.

«Девони ҳикмат»даги айрим шеърлар (масалан, Яссавий «саргузашт»лари, Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарга бағишланган шеърлар ва башқалар) лиро-эпик характерга эга булса-да, аммо кўпчилик шеърлар лирик шеърлардир.

«Девони ҳикмат»даги бир неча ғазални мустасно қилганда, девон мураббаъ шаклидаги шеърлардан ташкил топган. Бандлари тўрт

мисрадан ташкил топган шеър тури ўзбек халқ оғзаки ижодида (айниқса қўшиқларда) ва ёзма адабиётда кенг тарқалган, Яссавий ва унинг издошлари, ўз тасаввуфий маслакларини халқ оммаси ўртасида кенгроқ тарқатиш максадида, туртлик – қўшиқ формасидан фойдаланганлар. Бандлари турт мисрадан; иборат бўлган ҳикмат, асосан, «а-а-а-б» «в-в-в-б» тарзида қофияланади ва купинча биринчи банддаги тўртинчи мисра кейинги бандларда нақорот бўлиб келади. Арузда яратилган айрим шеърларни ҳисобга олмаганда, «Девони ҳикмат»даги барча шеърлар бармоқ вазнида ёзилган. «Девони ҳикмат»нинг кўпчилик шеърлари 7 ва 12 ҳижоли шеърлардир. Бу шеърлар маълум бир куйга мувофиқ яратилган. Улар шайхлар ва муридлар ҳамда қаландарлар томонидан куйланган, ваъзларда айтилган.

«Девони ҳикмат» шеърларининг поэтик жиҳатдан халқ қўшиқларига яқин булиши Яссавий ва унинг издошларининг халқ оммасига ҳамда унинг поэтик ижодиётига ихлоси ва эътиқодини кўрсатади.

Биз «Девони ҳикмат»нинг XII аср тилининг ёдгорлиги эмаслигини юқорида эслатиб ўтган эдик. У тилдан тилга, котибдан котибга ўтиб борар экан, П.М.Мелиоранский айтганидек, тил жиҳатидан «замонавийлашар» эди.[42] Шунинг учун ҳам турли даврда ва турли районларда кўчирилган «Девони ҳикмат»нинг тили бир-биридан жуда катта фарқ қилади. Биз «Девони ҳикмат»да архаик элементларни ҳам диалектал хусусиятларни ҳам, форс-тожик тилининг таъсирини ҳам кўрамиз. Девонда *ёзуқ* (гуноҳ), *учмох* (жаннат), *ариқ* (пок, тоза), *эмгак* (меҳнат) ва бошқа архаик сўзларнинг, *ёвуқ* (яқин), *илиг* (қўл) каби территориал диалектларга хос сўзларнинг, *бад* (ёмон), *кас* (киши), *бози* (уйин, эрмак), *обу гил* (сув ва тупроқ) каби форс-тожик сўзлари ва «у» боғловчисининг ишлатилиши, давоннинг Истамбул ва Қозон босмаларида турк ва татар тили элементларининг учраши фикримизнинг исботидир.

Девонда қайта-қайта такрорланиб келган *арш, ваҳдоният,* гуноҳ *дўзах, ёзуқ, зикр, махшар, охират, оят, пир, сирот, субхон, фано, холиқ, қисмат, ғайб, ҳадис, ҳақ* каби бевосита дин ва тасаввуфга доир сўз ҳамда терминларнинг жуда кўп ишлатилиши «Девони ҳикмат» тилининг ўзига хос хусусиятларидан биридир. Шу билан бирга, унда «Қуръон»дан олинган таъбир ва оятлар ҳам, пайғамбар, авлиё ва машойихларнинг номи ҳам жуда кўп қўлланилади, таъриф ва тавсиф қилинади. Буларнинг барчаси Яссавий ҳикматларининг етакчи ғоявий йуналиши билан, уларнинг асосий моҳияти тасаввуф билан боғлиқ эди.

Яссавия ёки жаҳрия тариқати турли даврларда ва турли жойларда Аҳмад Яссавийнинг кўплаб шогирдлари ва мухлислари томонидан давом эттирилди. Сулаймон Боқирғоний, Бобо Мочин, Шамсиддин Узгандий, Худойдод, Қул Насимий, Убайдий ва бошқа шоирлар «Девони ҳикмат»нинт изидан бориб, тасаввуф ва ислом маърифатини тарғиб қилувчи асарлар яратдилар.

Аҳмад Яссавийнинг шогирди ва издошларидан бири Сулаймон Боқирғонийдир. (1186 йилда Хоразмнинг Бокирғон қишлоғида вафот

[42] P.Melioransky. Ahmed Jesevi. Ensuvi des Islam. I. 217 bet.

этган[43].) Сулаймон Боқирғонийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда кўп афсона ва ривоятлар яратилган. Сулаймон Боқирғоний (у Ҳаким ота номи билан ҳам юритилган) Аҳмад Яссавийга эргашиб шеърлар яратган (шеърлари «Боқирғон китоби» номи билан тўплам қилинган). «Боқирғон китоби»даги шеърлар ғояси, услуби ва тили жиҳатидан Ахмад Яссавий шеърларига шунчалик яқин ва монандки, баъзан уларни бир-биридан ажратиш ҳам амри маҳолдир. Боқирғоний шеърлари оғиздан оғизга ўтиб борган, мутасаввифлар томонидан тарғиб қилинган, тил ва услуб жиҳатидан ўзгаришларга дуч келган, «Боқирғон китоби»га янги шеърлар ва мисралар қушилиб борган («Бокирғон китоби» Қозонда 1877 йилда, кейин ўша ерда яна икки марта нашр этилади). Сулаймон Бокирғоний шеърлардан ташқари, «Охир замон китоби» ва «Биби Марям китоби» деб аталган икки достон ҳам яратган.

ХУЛОСАЛАР

X–XII асрларда Марказий Осиё халқлари маданий ҳаётда жуда катта муваффақиятларга эришдилар. Бу даврда Марказий Осиё шаҳарлари хийла кўркам ва обод бўлди, гузал ва ҳашаматли бинолар қурилди, наққошлик, тасвирий санъат, хаттотлик, мусиқа ва бошқалар ривожланди. Марказий Осиё жаҳон илм-фанининг йирик ва марказий учокларидан бирига айланди. Марказий Осиё олимлари ўтмиш ватандошларининг, антик грек, ҳинд ва бошқа халқларнинг илм-фан ютуқларидан ижодий фойдаланиб, илм-фанни янги тараққиёт босқичига кутардилар, оламшумул ихтиролар қилдилар, улмас асарлар яратдилар. Марказий Осиё олимларининг илмий ютуклари асрлар давомида ўз назарий ва амалий қимматини сақлаб қолди, Шарқ ва Ғарб ўлкаларида ҳам илм-фан тараққиётининг янги босқичларига бир замин бўлди. Уларнинг илмий мероси ҳозирга қадар ўзининг назарий ва тарихий-маърифий қимматини сақлаб келмоқда.

Марказий Осиё халқларининг озодлик ҳаракати натижасида араб халифалиги ҳокимиятининг емирилиб кетиши, йирик маҳаллий давлатларнинг вужудга келиши, маҳаллий халқларнинг ташкил топиш жараёни кучайиши, ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожи, қишлоқ хўжалиги, шаҳарлар ҳаёти, ҳунармандчилик, ички ва ташқи савдо ҳамда турли халқлар билан маданий алоқаларнинг ўсиб бориши Марказий Осиё халқлари маданиятининг тараққиётига манба бўлди.

X–XII асрлар Марказий Осиё халқларининг адабий тили ва бадиий адабиётининг тараққиётида ҳам катта ва муҳим бир босқич бўлди. Бу даврда дарий адабий тили вужудга келди. У Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда бадиий адабиётнинг тили бўлиб қолди. Бу тилда бой ва ранг-баранг адабиёт вужудга келди, бу адабиёт жаҳон маданияти хазинасига бебаҳо дурдоналар қушди, Рудакий ва Фирдавсий, Носир Хисрав ва Умар Хайём, Хоқоний ва Низомий

[43] Боқирғон қишлоғида унинг номи билан аталувчи мақбара ҳозир ҳам бор.

каби улкан суз санъаткорлари етишди. Ижтимоий-сиёсий ҳаётдаги кўп ўхшашликлар, иқтисодий ва маданий алоқалар, деярли бир хил ва умумий бўлган адабий тил ҳамда бошқалар бу даврдаги тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқларнинг бадиий адабиётини маълум даражада муштарак адабиётга айлантирди. Бир-бири билан адабий алоқа ва ҳамкорлик заминида етишган ёзувчилар ўз халқларининг китобхонларигагина эмас, балки бошқа халқларнинг китобхонларига ҳам манзур бўлиб, уларнинг классик ёзувчилари қаторидан ўрин олдилар. Форс-тожик тилидаги адабиёт икки адабий йўналиш ўртасидаги узлуксиз кураш ва тўқнашув жараёнида усди, такомиллашди. Форс-тожик тилидаги адабиёт асрлар давомида ўзбек халқига ҳам манзур бўлиб келмоқда. Бу адабиёт хазинасида ўзбек ёзувчилари томонидан яратилган адабий дурдоналар ҳам бисёр.

X–XII асрлар туркий адабий тилларининг, жумладан, эски ўзбек ва уйғур адабий тилининг вужудга келиш жараёнининг тезлашиб боришида ҳам катта бир босқич бўлди. Турли туркий қабилалар бир-бирига яқинлашиб боргани каби уларнинг тили ҳам бир-бирига яқинлашиб борди, йирикроқ тил группалари вужудга кела бошлади. Ўғуз, чигил, қипчоқ, уйғур ва бошқалар мана шулар жумласидандир. Шу негизда кейинроқ «чиғатой» (эски ўзбек) адабий тили деб аталган тил вужудга кела бошлади. Қабила тилларининг яқинлашуви ва муштарак адабий тилга томон тараққий этиб боришида қабилалар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқаларнинг ва бадиий адабиётнинг, жумладан ёзма адабиётнинг роли катта эди. Маҳмуд Кошғарийнинг илмий асари «Девону луғотиг турк», Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» ва Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» достонлари туркий адабий тилнинг равнақ топишига катта ҳисса бўлиб қўшилган эди. Бу асарлар, С.Е.Малов айтганидек, кўпчилик туркий тилларнинг қадимги тарихи учун умумий асос, умумий тарихий негиз бўлиб хизмат қилади;[44] «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» каби асарларнинг тили кейинги асрларда вужудга келган адабий асарлар ва тил ўзгаришлари орқали «турк» ёки «чиғатой» тили деб аталган XV–XVI асрлардаги ўзбек адабий тилига боғланади. «Қутадғу билиг» ва «Ҳибатул-ҳақойиқ» асарлари, ғоявий зиддиятларига қарамай, давлат ҳокимиятини катъий тартиб-қоидалар асосида мустаҳкамлаш ғоясини илгари суриши, ахлоқ-одоб ва илм-маърифат ҳақидаги тараққийпарвар фикр-мулоҳазалари билан ўз даврининг илғор адабиётидир.

---

[44] С.Е.Малов. Памятники древнотюркской письменности. М-Л. 1951, стр. 9.

XIII АСРДАГИ ВА XIV АСР БОШЛАРИДАГИ АДАБИЁТ

Марказий Осиё халқларининг XIII асрдаги ва XIV аср бошларидаги маданияти, санъати ва адабиёти ҳам, уларнинг ҳужалик ҳаёти сингари, Чингизхон истилоси ва унинг даҳшатли оқибатлари билан боғликдир. Бинобарин, бу даврнинг маданияти ва адабиёти ҳақида сўз юритишдан олдин Чингизхон истилоси ва унинг оқибатлари билан кисқача танишиб чиқиш лозим.

Чингизхон истилоси ва унинг даҳшатли оқибатлари

XII асрнинг охири ва XIII асрнинг бошларида Марказий Осиёда жамоа тарқоклиги анча кучайган эди. Қаттиқ курашлар натижасида XII асрнинг иккинчи ярмида вужудга келган йирик Хоразм давлати Муҳаммад Хоразмшоҳ (1200–1220) даврига келиб сиёсий ва ҳарбий жиҳатдан заифлашиб кетди. Купгина вилоятлар Хоразмшоҳга расмангина қарам эди, сарой аҳллари ўртасида иттифоқ йўқ эди. Муҳаммад Хоразмшоҳга қарши мухолиф кучлар вужудга келган эди, уларни ҳатто Хоразмшоҳнинг онаси Туркон Хотун ҳам қуллаб-қувватлар эди. Хоразмшоҳ билан халифа ўртасида ҳам кучли ихтилофлар бор эди. Сотқин Маҳмуд Ялавоч[45] каби жосуслар орқали Чингизхон Хоразм давлатининг ички аҳволини ва унинг заиф томонларини яхши билар эди, у кўпдан буён Марказий Осиёга бостириб киришга тайёрланаётган эди. Чингизхонинг Марказий Осиёга бостириб кириши учун баҳона булган бир воқеа юз беради: Чингизнинг Хоразмга йўл олган 450 кишилик савдо карвони 1218 йилда Ўтрор шаҳрида таланади, савдогарлар кириб ташланади.

Чингизхон қўшини 1219 йилда Еттисув вилоятини босиб олиб, Мовароуннаҳр ва Хоразм чегараларига яқинлашиб қолган эди. Кичик давлатлар Чингиз қўшинига қарши ўз кучларини бирлаштиролмадилар. Муҳаммад Хоразмшоҳ эса уларга бош бўлиш у ёқда турсин, балки донишманд Шаҳобиддин Хевакийнинг кучни йиғиб, Чингизнинг асосий қўшинига зарба бериш керак, деган маслаҳатини назар-писанд қилмай, ўз қушинларини турли вилоятларга бўлиб юборган эди. Буларнинг барчаси Чингизнинг ғалабасига кўл келади. Шунга қарамай халқ оммаси ўз шаҳар ва қишлоқларини Чингизнинг даҳшатли ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Тарихчи Жувайнийнинг маълумотига кўра, утрорликлар 6 ой давомида шаҳарни ўз кўлларида сақлаб қоладилар. Худди шунингдек, Чингиз қўшини Бухорога бостириб кирганда 400 ватанпарвар Бухоро аркида гуриб 12 кун давомида қаттиқ жанг қилади. Шаҳар оқсоколларининг хиёнатига қарамай, самарқандликлар ҳам Чингиз қўшинига карши узок ва шиддатли жанг қиладилар, халқ қаҳрамони Темур Малик бошчилигида Хужанд аҳолиси катта каҳрамонлик кўрсатади. Ўзини даврининг Искандари деб атаган калтабин Хоразмшоҳ 1220

[45] Ялавоч – элчи. Асли хоразмлик булган Маҳмуд Чингиз томонидан Хоразмшохга элчи булиб келган эди. Шунинг учун ҳам у Маҳмуд Ялавоч деб аталган.

йилдаёқ кочиб кетган эди (у Каспий денгизининг жануб томонидаги бир оролда касал бўлиб хор-зорликда ўлиб кетади). Чингиз қўшини қаттиқ жанглардан кейин Термизни олгач, Шарқнинг энг йирик ва энг обод шаҳарларидан бири бўлган Урганчга караб йўл олади. Хоразмшоҳнинг валиаҳди Жалолиддинга сарой аъёнлари ва аскар бошлиқларининг кўп қисми бўйин эгмас эди. Бу аҳволда Урганчни мудофаа этишга кўзи етмаган Жалолиддин бир оз вақт Хоразм қўшинига ҳам бошчилик қилган Темур Малик билан бирга куч тўплаб, кейин ҳужумга ўтиш мақсадида Хуросонга қараб йўл олади. Чингиз қўшини Урганчни қаттиқ қамал қилади, душман тўғонни очиб юбориб, шаҳарни сув остида қолдиради, шаҳар хароб бўлади, минглаб кишилар, жумладан, машҳур ватанпарвар шайх Нажмиддин Кубро фожиали ҳалок бўлади. Жалолиддин Хуросон, Ҳинд дарёси атрофи ва бошқа жойларда Чингизхон қўшинига карши қаттиқ жанглар олиб боради. Жалолиддин 1221 йилнинг охирида Ҳинд дарёси бўйида бўлган сўнгги жангда енгилади, оиласини душман қўлида қолдиришни истамай, онаси, хотини ва бошқаларни дарё қаърига ташлайди, ўзи эса сузиб Ҳиндистон тупроғига ўтади. У 1224 йилнинг бошига қадар Ҳиндистонда бўлади, кейин эса Закавказьега утиб, у ерда катта давлат қурмоқчи бўлади, кирғин урушлар олиб боради, грузинларни ва бошқа халқларни талон-тарож қилади (1231 йилда у Курдистон тоғларида ёлғизликда ҳалок бўлади). Чингиз қўшинига қарши узоқ йиллар давомида мардона кураш олиб борган Темур Малик эса мағлубиятдан кейин бир сиқим ватани тупроғини олиб Шом ва Арабистонда бир неча йил дарвеш бўлиб юради. Охири ватанига қайтади ва мўғул қўшини қўлига тушиб, ўлдирилади.

Шундай қилиб, тарқоқлик, давлат бошлиқларининг ноаҳиллиги ва айрим табақаларнинг хиёнати Чингизхоннинг Марказий Осиёни босиб олишини хийла енгиллаштиради. Лекин мўғул истилочиларига қарши мардона курашган халқ оммаси руҳан мағлуб бўлмади, у босқинчиларга қарши озодлик кураши олиб борди. Бунинг ёркин мисоли Бухоро ва унинг атрофида Маҳмуд Торобий раҳбарлигида 1238 йилда бўлиб ўтган шиддатли халқ қўзғолонидир.

Чингизхон тарихда ўтган энг даҳшатли ва энг ёвуз истилочилардан эди. У қадам босган ерига ўлим, офат ва харобалик келтирар, эди. Мўғул босқинчилигини ўз кўзи билан кўрган тарихчи Ибн ал-Асир (1160-1234) қуйидагиларни ёзган эди: мўғул босқинчилари «ҳеч кимга раҳм қилмас эдилар, хотинларни, эркакларни, болаларни шафқатсизлик билан ўлдирар эдилар, ҳомиладор хотинларнинг қорнини ёриб, туғилмаган гўдакларнинг бошини кесар эдилар. Уларнинг дастидан омон қолган шаҳар йўқ. Улар ҳамма жойни хароб қилар эдилар, бирор нарсанинг олдидан ўтсалар, уни талон-тарож қилар, кўзларига ёмон кўринган барча нарсани ёндирар эдилар». Тарихчи Рашидаддиннинг айтишига қараганда, Бухорони босиб олган Чингиз қўшинлари «шаҳарнинг омборхоналарини очиб, ғаллаларини ташиб олдилар. Битма қуръонлар сақланган сандиқларни отларига охур қилдилар...». Истилочилар суғориш иншоотларини вайрон қилиб ташлаган, кўприкларни бузган, уй-жойларга ўт қўйган эдилар. Мирхонднинг «Равзатус-сафо» («Софлик боғи») асаридаги маълумотга

қараганда, улар Нишопур ва унинг атрофидагина бир йула бир миллион 47 минг кишини кириб ташлаганлар. Чингиз истилоси Марказий Осиё аҳолисини ниҳоятда камайтириб юборди, ишчи кучининг катта қисмини барбод қилди, куп кишиларнинг турли улкаларга бошпана излаб қочиб кетишларига сабаб булди, ҳужалик ва маданий ҳаётда жуда узок давом этган салбий из қолдирди. Марказий Осиё Чингизнинг уғли Чиғатойнинг ҳукмронлик даврида ҳам, ундан кейинги купгина ун йилликлар ичида ҳам узини ўнгаролмади, истило ва истибдоднинг оғир жароҳатларини тузатолмади.

Чингиз муғул халқининг ҳам иқтисодий-маданий тараққиётига катта талафот етказган эди. Унинг уруш-юришлари Муғулистон аҳолисини камайтириб юборди, юз минглаб мўғулларнинг қирилиб, тарқалиб кетишига сабаб булди. Шунинг учун ҳам муғул халқи Чингизхонни лаънатлаб келган, бадиий адабиётда унинг салбий образини яратган.

Халқ оғзаки ижоди

Чингизхон истилосининг даҳшатли оқибатлари, халқнинг босқинчиларга қарши қаҳрамонларча кураши бадиий адабиётда, жумладан, халқ яратган оғзаки адабиёт асарларида уз ифодасини топди. «Бужи келди, бужи келди, Чингиз билан Жужи келди» деб Чингиз истилосига қарши қаҳр-ғазабини ифодалаган узбек халқи босқинчиларга қарши курашни тасвирловчи афсоналар, эртаклар яратди. Бироқ асрлар ўтиб улардан айримларигина бизгача сақланиб келди ёки катта ҳажмдаги бошқа асарларнинг таркибий қисмига айланиб кетди.

Мўғул босқинчиларига қарши халқ қаҳрамонлик курашини, ватан ҳоинларига қарши унинг нафратини яққол ифодаловчи асарлардан бири «Гулдурсун афсонаси»дир. Машҳур археолог С.П.Толстов қадимги Хоразм буйлаб текшириш ишлари олиб борар экан, Қоракалпоғистондаги Гулдурсун харобасини ўрганиб, бу жойнинг номи билан қизиқади. Маҳаллий аҳоли муғул (шунингдек, калмоқ) истилочиларига қарши халқ қаҳрамонлик курашини ҳикоя қилувчи бир афсонани айтиб беради.

Гулистон деган обод шаҳар булган экан. Душман бу шаҳарни қамал қилибди. Донишманд кекса подшо аҳолини мудофаага сафарбар этибди. Аҳоли шаҳарни мардона ҳимоя қилибди, озиқ-овқат тугаб, очлик даҳшати бошланғанда ҳам халқ куролини ташламабди. Очлик душманни ҳам маҳв эта бошлабди. Шаҳар аҳолиси семизроқ бир неча сигирга сунгги дон-дунини едириб, дарвозадан ташқарига чиқариб юборибди. Очликдан толиққан душман сигирларни суйиб, уларнинг дон-дун билан бокилганини куриб, «шаҳар халқининг озиқ-овқати куп экан, очликдан ҳалок булмай, жунаб қолайлик» деган қарорга келибди. Шунда подшонинг енгилтак қизи Гулдурсун хиёнат қилибди. У қалъа устида жангни кузатиб турганида, душманнинг аскар бошлиғини севиб қолибди. Эҳтироси устунлик қилиб, қайтиб кетишга ҳозирланаётган душманнинг аскар бошлиғига мактуб чиқариб, «сигир воқеаси ҳийладир, шаҳарда озиқ-овқат тугаган, бир кун сабр этсанг, таслим булади», дебди. Аҳоли очликдан толиқибди, куп киши ўлибди, шаҳар таслим булибди. Гулдурсунни аскар бошлиғи олдига олиб келишган экан, у қизнинг қилмишидан хурсанд булса ҳам,

лекин менга ҳам хиёнат қилиши мумкин деб, уни отнинг думига боғлаб, судратиб ўлдиртирибди. Шаҳар ер билан яксон қилинибди. Гулистондан асар қолмабди; шаҳарнинг харобага айланишига хоин Гулдурсун сабаб бўлганлиги учун, кишилар харобани Гулдурсун деб аташибди.

Бу афсонада чет эл босқинчиларига қарши мардона кураш, истилочилар ва ватан хоинларига қарши мисли̇з нафрат-ғазаб ўз ёрқин ифодасини топган.

Муғул босқинчиларига қарши халқ қаҳрамонлик кураши бошқа қардош халқларнинг адабиётида ҳам, жумладан, рус халқининг Шелкан (Чўлхон) ҳақидаги ғазабли қўшиқларида, Серапион насиҳатномалари, «Евпатий Коловрат ҳақида қисса» ва бошқа асарларида ҳам ёрқин ифодаланган.

Марказий Осиё ва Синцзян туркий халқлари, хусусан, уғуз ва қарлуқ-уйғур диалектининг қадимги ёдгорликларидан бўлган «Уғузнома» ҳам қисман шу даврга тааллуқлидир. «Уғузнома», фараз қилинишича, XIII асрда ёки XIV аср бошида китобат қилинган. «Уғузнома»нинг бизга қадар уйғур ёзувида етиб келган нусхаси, А.Шчербакнинг тахминича, XV асрда Еттисувда кўчирилган[46]. Унда қадим замонларда вужудга келган мифологик афсоналар билан бирга даҳшатли истило ва урушлар тасвирланади.

Бу Чингиз истилосининг маълум иньикоси бўлиши мумкин. Асарнинг тилидаги мўғул элементлари ҳам шундан дарак беради. Эҳтимол, И.Маркварт шуларни кўзда тутиб, Уғуз Чингиз бўлиши мумкин, деган бўлса керак. Биз Г. Н.Потанин ва А.М.Шчербакнинг Уғуз мифик образдир деган фикрини кувватлаш билан бирга, «Уғузнома»да XIII–XIV асрлардаги воқеалар ҳам маълум из қолдирган деб ҳисоблаймиз.

Ёзма адабиёт

Чингизхоннинг истилоси ёзма адабиётнинг тараққиётига ҳам салбий таъсир этди. Истилочилар нодир маданият ёдгорликларини, жумладан, санъат ва адабиёт асарларини йўқ қилиб, емириб ташладилар. Мактаб ва мадрасаларнинг кўпи ер билан яксон қилинди, саводсизлик, жаҳолат ниҳоятда кучайиб кетди. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг бир қисми жангларда ҳалок бўлди, қириб ташланди, бир қисми асир қилинди. (Масалан, манбалардан маълум бўлишича, машҳур тиб олими Нажибуддин Абу Холид Самарқандий 1222 йилда Ҳиротда мўғул истилочиларига қарши жангда ҳалок бўлган.) Олимлар, санъаткорлар ва ёзувчиларнинг бир қисми эса бошпана излаб бошқа ўлкаларга кетишга мажбур бўлади. Бу даврда Ҳиндистон бир мунча осойишта, обод ва маданияти юксак ўлка эди. Аслида шаҳрисабзлик буюк шоир Хисрав Деҳлавий «Ру ба Ҳинд овардани сохибдилон бечиз нест» («Қалби соф кишиларнинг Ҳиндистонга юз ўгириши бежиз эмас») деганидек, мўғул яғмосига гирифтор бўлган Марказий Осиёнинг кўпгина олимлари, санъат ва адабиёт аҳллари Ҳиндистонга қараб йўл олади. Масалан, бухоролик шоир, адиб ва адабиётшунос Муҳаммад Авфий, тошкентлик шоир Бадриддин Чочий, нахшаблик (Қашқадарё водийси) шоир Зиё Нахшабий ва бошқалар Ҳиндистонга бориб, ўша ерда ижодий

[46] Қаранг: А.М.Шчербак. Огуз-наме. Мухаббат-наме. Изд. вост. лит., Москва, 1959.

иш билан шуғулланадилар. Шунингдек, айрим олимлар, санъаткорлар ва ёзувчилар Эронга, Туркияга, Мисрга ва бошқа мамлакатларга борадилар. (Эрон муғул истилосидан камроқ зарар курган ва хийла осойишта мамлакат эди, Туркия, Миср ва бошқа Якин Шарқ мамлакатларига Чингизнинг қўли умуман бориб етмаган эди.) Жумладан, шоир Камол Хужандий, Носир Бухорий ва бошқалар Эронга бориб, уша ерда турғун булиб қолган. Камол Хужандий купгина асарларини Эрон Озарбайжонининг пойтахти Табризда ижод этган эди.

Марказий Осиёлик олимлар ва ёзувчилар бошқа мамлакатларда гуриб булса ҳам ўз халқларининг маданияти ва адабиёти тараққиётига хизмат қилдилар. Шу билан бирга, улар узларига иккинчи ватан булиб қолган мамлакат халқлари маданияти равнакига ҳам катта ҳисса қўшдилар. Айрим олимлар ва ёзувчилар бир неча тилда ижод эта бошладилар. Масалан, асли балхлик булган Жалолиддин Румий Кичик Осиёга бориб, форс-тожик тилидагина эмас, балки турк тилида ҳам асарлар яратади. Ҳусомиддин Осимий форс-тожик тилида, туркий тилда ва араб тилида ижод этади (замондошлари унинг арабчаси фасиҳ, туркчаси саҳеҳ ва форсчаси малеҳ деб айтганлар). Муҳаммад ас-Самарқандий эса тўрт тилни — туркий тилни, форс-тожик, араб ва муғул тилларини мукаммал билган. Бу даврда муламмаъ — ширу шакар (икки ёки ундан ортиқ тилда асар битиш) жанри тараққий этади. Масалан, шоир Пурбаҳои Жомий уч тилда — туркий тилда, форс-тожик ва муғул тилларида қасида яратади. Туркий тилларни урганиш ва илмий асосда ёритишга қизиқиш кучаяди. Туркий тилларни тадқиқ этувчи бир неча қимматли илмий асарлар вужудга келади. Масалан, машҳур олим Абу Ҳайён (XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг бошлари) туркий тилларни ёритишга бағишланган турт асар, жумладан 1313 йилда Қоҳирада «Китобул-идрок лисонул-атрок» («Идрок ва туркий тиллар китоби») асарини яратган эди. (Бу асарида у қипчоқ диалектини текширади. Бошқа асарлари эса синтаксис, морфология, фонетика ва бошқаларга бағишланади.) XIII асрда ёки XIV аср бошларида муаллифи номаълум булган «Китоби таржумони форсию туркию муғули» деган асар вужудга келади. Турли диалектларга, суз туркумларига ва бошқа масалаларга бағишланган бу асар, П.М.Мелиоранскийнинг фараз қилишича, Эрон Озарбайжонида яратилган.

Буңга Паҳлавон Маҳмуд ва Бадриддин Чочий каби забардаст ёзувчиларнинг ижоди яққол далил була олади. Ҳатто диний-афсонавий сюжет асосида асар яратган ёзувчилар ижодида ҳам дунёвий йуналишга маълум тамойил равшан куринади. Буни жумладан, 1233 йилда Қул Али деган шоир томонидан уғуз диалектида яратилган «Қиссаи Юсуф» достонида ҳам куриш мумкин. Али Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги диний-афсонавий сюжетни ижодий кайта ишлаб, унга дунёвий руҳ беришга интилган ва бунга маълум даражада муваффақ ҳам булган эди.

Рабғузий Носириддин Бурҳониддин уғли Рабғузий XIII асрнинг охирлари ва XIV асрнинг бошларида яшаган. У Хоразмнинг Работи уғуз деган жойидан булган[47]. Рабғузийнинг ҳаётига доир унинг

[47] Рабғузий сузи ҳам "Работи уғуз"нинг бирикувидан келиб чиққан.

«Қиссаи Рабғузий» асарининг мукаддимасидаги «Бу китобни тузган, тоат йулида тизган, маъсият ёбонин кезган, оз озуқлиғ, кўп ёзуғлиғ Работ козиси Бурхониддин ўғли Носириддин» деган сўзларидан бўлак маълумот сақланиб қолмаган.

Носириддин Рабғузийдан бизга қадар ёлғиз «Қиссаи Рабғузий» асари сақланиб қолган[48]. Муаллиф бу асарини бир йил заҳмат чекиб, 710 йилнинг ҳут ойида (1311 йилнинг март ойида) тугаллаган.

Уш тугаттим бу китобни, эй ёронлар, ер юзи,
Бир йил ичра кечти онинг ёй, қиши, ёз, кузи.
Ой қўпордум, ўзни уздум, сўзни тўздум тунла мен –
Эрта турдум, хома урдум, эмганиб тун-кундузи.
Етти юз ўн эрди йилғаким битилди бу китоб,
Туғмиш эрди ул ўғурда Ҳут – саодат юлдузи.

«Қиссаи Рабғузий»нинг XV асрда кўчирилган бир нусхаси Лондонда Британия музейида, XVI асрга мансуб нусхаси Санкт-Петербургда ва кейинги асрларга доир бир неча қўлёзма нусхаси Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Асар «Қиссасул-анбиёйи Рабғузий» номи билан 1859–1881 йилларда Қозонда беш марта нашр этилади. У Тошкент тошбосмахонасида ҳам босилган.

«Қиссаи Рабғузий» жами 72 қиссадан ташкил топган. Асарда кичик ҳажмли қисса-ҳикоялар билан бирга катта ҳажмдаги киссалар ҳам бор. Шиис, Мусо, Солиҳ, Юсуф ва бошқалар хақидаги қиссалар ҳажм жиҳатидан анча катта бўлиб, улар бир неча фасл – бўлим қилиб тузилган. «Қиссаи Рабғузий»даги қиссаларнинг кўпи диний моҳиятда бўлиб, Рабғузий уларнинг аксариятини «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги диний-афсонавий сюжет асосида яратган. Шунинг учун ҳам Рабғузий:

«Оёт-ахбор асли онинг, ўзи оз, оти қисас,
Бош оёққа текру кўрсанг туб паямбарлар сўзи»,—

«Қиссаи Рабғузий»да бевосита ҳаёт воқеаларидан ёки турмуш тажрибасидан олиб ёзилган айрим ҳикоялар ҳам бор. Бундай ҳикоялар маълум маърифий, дидактик аҳамиятга эгадир. Хусусан, Луқмон номи билан боғлик бўлган ҳикоялар бу жиҳатдан характерлидир. Луқмон хақидаги ҳикояларни латифа деб хам юритиш мумкин, улар, афтидан, халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган. Мана шундай латифалардан бири:

«Бир кун Луқмон экин экмакка борур эрди, Хожаси айди: «Буғдой эккил».

Луқмон борди, арпа экди. Хожаси айди: «Буғдой нечук экмадинг?»

Лукмон айди: «Арпа эксам, ул буғдой бўлмазму?»

Хожаси айди: «Ҳаргиз арпа экиб, буғдой бўлмади».

Луқмони ҳаким айди: «Бас, гуноҳ килурсен, ул хайр ерин тутарму?»

[48] Асар Қозон босмасида ва кейинги хрестоматияларда "Қиссасул-анбиё" деб аталган булса ҳам, у аслида "Қиссаи Рабғузий" деб номланган. Рабғузийнинг узи бу хакда "Мақсад бунда пайғамбарлар қиссаси эрди: истакликка осон бўлсун деб, "Қиссаи Рабғузий" от қуйдим", дейди.

Бу латифанинг сунггида қиссадан ҳисса чиқарилиб, ёмон иш асло яхши ишнинг урнини босолмайди, дейилади ва инсофсиз, адолатсиз хожа кораланади. Бошқа бир латифада эса «Куй этининг яхшиси ҳам тил таки юрактурур, ямони ҳам тил таки юрактурур» деган «қиссадан ҳисса» билан Рабғузий ичи қора, тили сохта кишиларни мажозий тарзда қоралаб, эзгулик ва туғриликни тарғиб қилади.

Рабғузий бадиий насрда маълум маҳоратга эришган ёзувчидир. У кичик ҳажмли ҳикояларда масалани ечишга (унинг ғоявий ниятидан қатъи назар), турли образлар яратишга муваффак булади. Катта ҳажмдаги насрий асарларда ҳам усталик курсатади. Масалан, у Юсуф ҳақидаги қиссани уз даврининг адабиёти савиясига кура хийла пишиқ ишланган бир қисса даражасига кутара олган эди.

Рабғузий қобилиятли шоир ҳам булган. У «Киссаи Рабғузий»нинг ҳикоя, латифа ва қиссаларига ўзбек ва баъзан араб тилида ёзилган шеърий парчалар, ҳатто ғазаллар киритади. Рабғузий шоир сифатида, айниқса, табиат лавҳаларини, баҳор фаслини тасвирлашда уз маҳоратини кўрсатади. Бунга Юсуф қиссасидаги ғазал равшан мисол була олади. Рабғузий акаларининг Юсуфни далага олиб чикиши эпизодини баён этар экан, акалар тилидан «Эй ота! Ёз куни булди, бу Кун отлиғ султон Хут отлиғ кишлоқни қуюб, Ҳамал отлиғ яйлоққа уғради. Одиз кук йиғлар, яғиз ер кулар. Булут кузларидин ёш оқса, ер юзинда кук чимгонлар кулар. Усрук сабо иснаб туяр...» деб, кейин шеърга – ғазалга кучади:

Кун ҳамалга кирди эрса, келди олам наврузи,
Кечти Баҳман, замҳарир қиш, қолмади қори бузи.
Кун кела минг курки ортиб, турилур улмиш жаҳон,
Тонг пазирлаб нақши бирла безанур бу ер юзи...
Найшакарлар минбаринда тути қуш мажлис тутар,
Қумри, булбул муқри булуб ун тузар тун-кундузи.
Бир яғиз ер кук мингизлик яшнаюр майдон булиб,
Уғрашур ойтек чечаклар теграсида юлдузи.
Ҳури айн учмох ичинда енг солиб, таҳсин қилур,
Ёз уза мундоғ ғазални айди Носир Рабғузий.

Шуңингдек, Рабғузий табиат лавҳаларини образларнинг руҳий кечинмалари билан узвий боғлаб тасвирлашда маълум маҳорат қозонган. Масалан, Зулайхонинг Юсуфни севиши баёнида у шундай мисраларни битади:

Сабо эсноюрда, йиғоч бонг солар,
Булут йиғлаюрда чечаклар кулар.
Бустон ичинда кириб доимо
Сенинг бирла кунглум овунмоқ тилар.

Юқорида келтирилган насрий ва шеърий парчалар Рабғузийнинг услуби хийла равон ва тили содда эканини курсатади. «Қиссаи Рабғузий» XIV аср ўзбек адабий тилини Хоразм ўғуз диалектини урганишда муҳим манбалардан биридир.

Паҳлавон Маҳмуд

Паҳлавон Маҳмуд XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрнинг бошларида яшаб ижод этган мутафаккир – файласуф шоирдир. Маҳмуд ота-онаси Кўҳна Урганчдан Хевага кўчиб келаётганларида, 645 (1248) йилда Хева якинида туғилади. Маҳмуд жисмоний жиҳатдан жуда бакувват йигит бўлиб етишади, полвонлик билан шуғулланади, Хоразмнинг кўп шаҳарлари ва Ҳиндистонга бориб кураш тушади, доим ғалаба козонади. Шунинг учун у «Паҳлавон Маҳмуд» номи билан шуҳрат топади, ҳикоя қилинишича, Паҳлавон Маҳмуд бир жангда Ҳиндистон шоҳи Рой Ропой Жунани ўлимдан қутқариб қолади, бунинг эвазига қачонлардир Ҳиндистонга асир тушган хоразмликларни озод эттиради. Оташин ватанпарвар Хева якинида Чингизхон қўшинига қарши жангларда ҳалок бўлган Хоразм аскарларининг кабри устига мақбара курдиради.

Паҳлавон Маҳмуд шаҳарнинг косиб-ҳунармандлар табақасидан эди. Унинг асосий касби пустиндўзлик, телпакдўзлик эди. Шу билан бирга, Паҳлавон Маҳмуд илм-фан ва бадиий адабиёт билан шуғулланади. Умар Хайёмнинг изидан бориб, форс-тожик тилида кўп ўзига хос рубоийлар яратади: Шамсиддин Сомибекнинг «Қомусул-аълам» («Атоқли кишилар қомуси») ва Лутф Алибек Озарнинг «Оташкадаи Озарий» асарларидаги маълумотларга қараганда, у «Канзул-ҳақойиқ» («Ҳақиқатлар хазинаси») номли бир маснавий ҳам яратган. Паҳлавон Маҳмуд 726 (1326) йилда Хевада вафот этади. Шогирдлари уни Хевадаги пўстиндўзлик ишхонаси атрофига дафн этадилар. Кейинчалик унинг қабри устига мухташам бир мақбара қурилади.

Паҳлавон Маҳмуднинг бизга қадар бир неча юз рубоийси етиб келган. Буларнинг бир мунчаси Паҳлавон Маҳмуд мақбарасининг гумбази атрофига битилган. Паҳлавон Маҳмуд истеъдодли файласуф шоирдир. У купчилик рубоийларида моддий борликнинг мангулиги ва инсон ҳамда табиат ҳақида фикр юритади, ахлоқ-одоб, ватан иштиёки, севгининг завқ-шавқи ва бошқалар ҳакида сўзлайди, Бинобарин, уни Хоразм Хайёми деб атаймиз. Мана, Паҳлавон Маҳмуднинг рубоийларидан бир неча намуналар:

Оташки аланга мезанад синаи мост,
Дарёки чу мавж мезанад дидаи мост.
Ин кўзагаронки ҳар кўзаҳо месозанд,
Аз хоки бародарони деринаи мост.
(Гуркираган олов — дилим йўлдоши,
Тўлқин урган дарё — кўзларим ёши,
Кузагарлар ясаётган ҳар кўза —
Куҳна дўстлар хоки — кўли ё боши.)

Се сад Кўҳи Қофро ба ҳавон судан,
Ба токи фалак бо хуни дил андудан,
Сад сол асири банди зиндон будан,
Бех з-он ки даме ҳамдами нодон будан.

(Уч юз Куҳи Қофни келида туймоқ
Дил конидан бермок фалакка буёк,
Ёинки бир аср зиндонда ётмоқ —
Нодон суҳбатидан кура яхширок.)

Эй дил, ту биё, аз пайи жонона равем,
Лайли талабон ба ҳар хона равем.
Хайём сифат ба хамр мастем мудом,
Ба дузах агар равем, мастона равем.

(Кел, кунгил, мен ахтарай жононани,
Куча-куй ҳар эшик, ҳар хонани,
Масту майхурмиз мудом Хайём сифат,
Дузах этгаймиш кабул мастонани.)

Ҳожики, зи Каъба ва зимино баргашта,
Морестки, рафта аждаҳо баргашта,
Зинҳор фиреби ҳарамашро махуред,
К-ин хона хароб аз худо баргашта.

(Бу ҳожики аввал эди бир илон,
Ҳаждан келиб аждар булди беомон,
Харам-парам деса асло алданманг,
Уйинг куйгур, узи асли беимон.)[49]

Бу рубоийлар Паҳлавон Маҳмудни жаҳолатга карши курашган эркин фикрли шоир сифатида гавдалантиради.

Бадриддин Чочий Муғул ягмоси даврида бошпана излаб бошка улкаларга кетиб, уша ерларда турғун булиб қолган илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларидан бири Бадриддин Чочийдир. У 1285 йилда Чочда (Тошкентда) туғилади, йигитлик палласи ва таҳсил йиллари Самарқанд ва Бухорода утади.

У 1332—1333 йилларда Маккадан қайтишда Дехлига тушиб, уша ерда қолиб кетган. Туғлук Муҳаммад саройида хизмат килади.

«Комусул-аълом»даги маълумотга қараганда, Бадриддин Чочий Мовароуннаҳрда яшаган чоғларида туркча (эски узбек тилида) шеърлар битган ва шуҳрат қозонган, у Ҳиндистонга келгандан кейин уша даврда Ҳиндистондаги асосий адабий тиллардан булган форс-тожик тилида ижод этган. «Тазкираи Ҳусайний»да курсатилишича, Бадриддин Чочий 6 минг байтли лирик девон тузган. Бахтовархоннинг «Миръотул-олам» («Оламнинг кузгуси») асарида берилган маълумотга кура, у 35 минг байтли «Шоҳнома» ҳам яратган. Афсуски, Бадриддин Чочийнинг «Шоҳнома»си ҳам, девонининг мукаммал нусхалари ҳам номаълум қолиб келмокда. Унинг бизгача сақланиб қолган асари улимидан бир йил муқаддам, 744

[49] Тухтасин Жалолов таржималари (Паҳлавон Маҳмуд. Рубоийлар. Нашрга тайёрловчи Т.Жалолов. Тошкент, 1962).

йилда (1343–1344 йилларда) тузилган «Шарҳи қасоиди Бадри Чочий»дир. У 70 дан зиёд қасида, кўпгина рубоий, қитъа ва ғазалларни ўз ичига олади (нусхаларда бу шеърлар сони ва текстида тафовутлар бор). Бадриддин Чочий Садриддин Айнийнинг «Намунаи адабиёти тожик»да (Самарқанд – Москва, 1926 йил) таъкидлаб ўтишича, жуда мураккаб услубда шеър битган. Машҳур ҳинд олими, «Ғиёсул-луғат» китобининг муаллифи Ғиёсиддин бинни Жалолиддин Мустафо 1256 (1840–1841) йилда Бадриддин Чочий асарларини китобхонларга етказиш максадида уларга шарҳ сифатида «Кашфул-асрор» («Сирларнинг очилиши») асарини ёзган.

Бадриддин Чочий буюк сўз санъаткоридир. Унинг шеърлари чуқур ижтимоий-фалсафий мазмуни, юксак бадиийлиги билан ажралиб туради. Бунга, жумладан, қуйидаги икки рубоий ҳам далил бўла олади:

Дар ишқ ҳар он, ки сим камтар дорад,
Монанди бунафша пушти чанбар дорад,
Гул бо ду рухи сурху даҳони хандон,
З-он аст хама, ки дар миён зар дорад.

(Ишқда кумуши (бойлиги) оз бўлган киши бинафшадек орқа чамбари бўлиб, бу қора чамбар олтин заррасидан йирокдир.) Гулнинг икки бети қизиллиги, оғзининг хандонлиги шунданки, унинг ўртасида зари (олтини) бордир.

Аз наргиси соҳират, ки беоб тар аст,
Чун лола дилам ғарқа ба хуни жигар аст.
Ба мо нашукуфти, эй дили гул, безар,
Оре, дили гул шукуфта бо бўи зараст.

(Сеҳрловчи наргис (кўзларинг) туфайли (кўзим) сувсиз кўлдир. Лоладек юрагим жигар конига ғарқдир. Эй қалби гул, олтинсиз бизга (ҳеч бир) очилмадинг, ҳа, гулнинг дили – ғунчаси олтин ҳиди билан очилади-да[50].)

Бадриддин Чочий мероси ҳали етарли ўрганилган эмас. Шоир ҳаёти ва ижодий мероси устоз Анисий томонидан ўрганилган ва қасидалар девони ўзбек тилига таржима қилинган, лекин у ҳамон нашр этилмаган.

* * *

Шундай қилиб, Чингизхон истилоси ва мўғул хонлари истибдоди Марказий Осиё халқларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига катта талафот етказган, кўп обод жойларни вайронага айлантирган, минг-минглаб кишиларни қириб ташлаган, кўпларни нажот истаб турли мамлакатларга бош олиб кетишга мажбур қилган эди. Лекин истилочилар Марказий Осиё халқларининг озодлик курашини, уларнинг хўжалик ва маданиятда эришган тажриба ва анъаналарини емириб ташлай олмадилар. Халқ истилочилар истибдодидан қутулиш учун ҳормай-толмай курашди, шаҳар ва қишлоқларни қайта тиклашга интилди, Чингиз ва чингизийларни, ватанфуруш хоинларни фош этиб бадиий асарлар яратди. Бу даврда қарлуқ, қипчоқ, ўғуз ва бошқа диалектлар бир-бирига яқинлашиб, бири иккинчисини бойитиб борди.

[50] Гулнинг олтинсимон чангига ишора.

XIV АСР ЎРТАЛАРИДАН XVII АСРГАЧА БЎЛГАН АДАБИЁТ

МАДАНИЙ ҲАЁТ

XIV аср урталаридан XVII асргача булган давр Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек халқи маданияти, санъати ва адабиёти тарихий тараққиётининг янги ва сермаҳсул бир давридир. Бу даврда Марказий Осиё халқлари илм-фан, меъморчилик, тасвирий санъат, наққошлик, мусиқа ва бошқа соҳаларда ҳамда бадиий адабиётда жуда катта муваффақиятларга эришдилар, улкан олимлар, санъаткорлар ва шоирларни етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қушдилар. Шу жиҳатларини кузда тутиб тадқикотчилар бу даврни Шарқ ренесанси — Уйғониш даври деб ҳам номлайдилар.

Аввалги даврларда булгани сингари, бу даврда ҳам маданият, санъат ва адабиёт дахшатли курашлар, кескин зиддиятлар жараёнида тараққий этди. Бу даврда, бир томондан, ишлаб чиқариш муносабатлари усди, иккинчи томондан, таркоклик, ўзаро ва сулолавий урушлар хужаликни тушкунликка судради. Давлат ҳокимиятини марказлаштиришга интилиш билан таркок ҳокимиятчилик уртасида қаттиқ кураш борди. Уруш ва тўкнашувлар халқ кучи билан барпо этилган йирик суғориш иншоотларини вайрон қилди. Ҳукмрон табақалар ҳадсиз мол-давлатга эга булиб бордилар, меҳнаткаш халқ оммасининг моддий ахволи тобора оғирлашиб кетди. Меҳнаткаш халкни ишлатиш билан мухташам бинолар барпо этилди, халқнинг ўзи эса вайрона кулбаларда яшади ёки бошпанасиз қолди. Бир томондан, мактаб ва мадрасалар, иккинчи томондан, масжид ва хонақоҳлар бино этилди. Илм, маърифат билан жаҳолат, тафаккур билан бидъат уртасида муросасиз кураш борди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари таъқиб ва таҳдид остига олинди, дахшатли фожиаларга гирифтор этилди. Мехнаткаш халқ оммаси маданият ва маърифат ютуқларидан кам баҳра топди.

Буларнинг барчаси маданият, санъат ва адабиёт тараққиётининг хусусиятини, йуналишларнинг моҳиятини белгилар эди. Бинобарин, маданият тармоқлари ва бадиий адабиёт билан танишишдан олдин, қисқача булса ҳам, бу даврнинг тарихий шароити билан танишиб ўтиш мақсадга мувофиқдир.

Марказий Осиё халқларининг мўғуллар истибдодига қарши озодлик ҳаракатлари тобора кенгайиб, кескин тус олади. Ниҳоят, «Сарбадорлар ҳаракати» деб аталган катта халқ ҳаракати бошланади. Бу ҳаракат тез орада бутун Мовароуннаҳрга ҳам тарқалади. Сарбадорлар ҳаракатининг асосий кучини деҳқонлар, шаҳар ҳунармандлари ва қуллар ташкил этар эди. Сарбадорлар мавжуд ижтимоий-сиёсий тузумни ўзгартириш, халқ манфаати ва иродасини ифодаловчи давлат тузиш учун курашар эдилар. Бу ҳаракатнинг жанговар руҳини «сарбадор» («бошимизни дорга тикдик») сўзининг ўзи ҳам ифодалар эди. Сарбадорлар кураш йўлидан чекинмай,

мардона ҳаракат қиладилар. Бир вақт Хулоғулар хонадонидан бўлган Тоғай Темурхон сарбадорларнинг раҳбари Хўжа Яхёга таслим бўлишни талаб қилиб, тубандаги шеърий мактубни юборган эди:

Гардан бинеҳ жафойи замонро-у сар макаш,
Кори бузургро натавон дошт мухтасар.
Симурғвор чун натавон кард қасди Қоф,
Чун саъва хурд бошу фуру рез болу пар.
Берун кун аз думоғ хаёли муҳолро,
То дар сари сарат нашавад сад ҳазор сар.

(Замонанинг жафосига бўйин эг, бош тортма, улуғларнинг ишини кичиклар уддалай олмайди. Симурғдек ўзингни катта фахмлаб Кўҳиқофга талпинма, саъвадек кичкина бўл ва қанот-патларингни тўк. Оғир хаёлни димоғингдан чиқар, йўкса бир сенинг бошинг устига юз мингларнинг боши қаланади.)

Бу дўқ ва пўписалар Хўжа Яҳёнинг иродасини буколмади. У Тоғай Темурхонга қуйидагича кескин жавоб қайтарди:

Гардан чаро ниҳем жафои замонро?!
Рози чаро шавем ба ҳар кори мухтасар?!
Дарё-у кўҳро бигузорему бигузарем,
Симургвор зери пар орем хушку тар.
Ё бо мурод бар сари гардун ниҳем пой,
Ё мардвор дар сари ҳиммат кунем сар.

(Замонанинг жафосига нега буйин эгайлик? Ҳар бир паст ишга нега рози бўлаверар эканмиз?! Дарё ва тоғларни ошиб ўтамиз, ўтказамиз, симурғдек ҳўл-қуруқ барчани қанотимиз остига оламиз. Ё муродга етиб, оламга устунлигимизни ўрнатамиз, ё бўлмаса ҳиммат йўлида мардона бошимизни қуйи соламиз, яъни дорга тутиб берамиз.)

Сарбадорлар Тоғай Темурхонни ўлдирадилар, Ғарбий Хуросонда пойтахти Сабзавор шаҳри бўлган уз давлатларини вужудга келтирадилар (бу давлат 43 йил яшаб, 1381 йилда Темур давлатига қўшилиб кетади). Шунингдек, сарбадорлар 1365 йилда Самарқандни қулга киритиб, бир оз вақт уни идора қиладилар.

Халқ оммасининг озодлик ҳаракатлари натижасида мўғул улусларининг Марказий Осиёдаги ҳукмронлиги зил кетган эди. Бунинг устига ички ихтилофлар натижасида Олтин Ўрда давлати ҳам инқирозга юз тутган эди. Ҳарбий зодагонлар мамлакатнинг ички ва ташқи қийинчиликларидан фойдаланиб ҳокимиятни ўз қўлларига киритиб олиш учун кураш олиб борадилар. Узоқ ва каттиқ давом этган курашлардан кейин Темур ўз рақибларини енгиб, Мовароуннаҳрда ҳокимиятни қўлга киритади. Бир вақтлар оддий навкар булиб, ҳарбий ишларда курсатган шижоати билан мансаб-мартабаси ошган Кеш (Шаҳрисабз) атрофидаги

барлос уруғидан чиққан Темур Ўрта ер денгизидан Хитой чегарасига қадар чўзилган катта салтанатни вужудга келтиради. У пойтахти Самарқандда ҳамда Шаҳрисабз ва бошқа шаҳарларда муҳташам бинолар қурдиради. Темур вафот этиши биланоқ (1405 йилда) унинг давлати парчаланиб кетди, кўп улкалар ундан ажралиб чиқдилар. Темурнинг ворисларига Хуросон ва Мовароуннаҳр қолди. Хуросон ва Мовароуннаҳр тож-тахти учун қаттиқ кураш бошланиб кетди. Узоқ давом этган курашлардан кейин 1409 йилда тахтга Шоҳруҳ чиқди. Шоҳруҳ Хуросонни узига қолдириб, Мовароуннаҳрни ўғли Улуғбекка берди. 1447 йилда Шоҳруҳ вафот этади. 1449 йилда Улуғбек ёвузларча ўлдирилади. Тож-тахт талашлари яна кучаяди. Ниҳоят тож-тахт кураши 50-йилларнинг бошларида бир мунча пасаяди, Хуросон Абулқосим Бобурга (1451—1457), Мовароуннаҳр Абусаид мирзога (1452—1469) утади. Абулкосим Бобур вафотидан кейин Хуросон тахтини ҳам Абусаид мирзо эгаллайди. Абусаид 1469 йилнинг бошларида ғарбий Эронга ҳужум қилиб жангда мағлубиятга учраб, ҳалок булади. Кўп йиллар давомида тож-тахт учун курашиб келган Султон Ҳусайн Бойқаро Хуросон тахтини эгаллаб олади. У Навоий ва бошқа маърифатпарварларнинг фаолияти ва ташаббуси билан давлат ҳокимиятини бир мунча мустаҳкамлаб олади, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиёт ишларига эътибор беради. Бироқ Ҳусайн Бойқаро давлати ҳам тож-тахт талашлари, сарой амалдорларининг фитнаси ва ишратпарастликлар натижасида таназзулга юз тутган эди. Самарқанд ҳокимлиги, Фарғона ҳокимлиги ва бошқа темурий давлатлар ҳам тобора заифлашиб кетади, ўзаро урушлар давом этади. Буларнинг барчаси темурийлар ҳокимиятини ҳалокатга судрайди, хўжалик ва маданият ишларига зарба беради, обод жойларни хароб қила бошлайди.

Шундай бир шароитда 1499 йилда Абулхайрхоннинг (1428—1468) набираси Муҳаммад Шайбоний (1451—1510) Мовароуннаҳрнинг марказий районларига ҳужум қила бошлайди. Ички низолар билан ўралашиб колган темурийлар Шайбонийга қарши биргаликда кураш олиб боролмайди. Заҳириддин Бобурнинг темурийлар давлатини сақлаб қолиш учун олиб борган кўп йиллик кураши натижа бермайди. Темурийлар сулоласининг ҳукмронлиги тугаб, шайбонийлар сулоласининг ҳукмронлиги бошланади. Юз йилча ҳукм сурган шайбонийлар даврида ички тарқоқлик, ўзаро урушлар янада кучайиб кетади.

Темурийлар ҳамда шайбонийлар давридаги мулкдорлик усули давлат ҳокимиятини парчалаб юбориш учун курашнинг асосий омилларидан бири булди. Темурийлар ички жанжалларнинг кучайиб кетишидан қуркиб, аскар бошликларига, амалдорларга ва нуфузли руҳонийларга катта-катта мулк ажратиб берар эдилар, суюрғол деб аталган бундай мулклар ҳар қандай солиқлардан озод қилинар эди ва ҳатто суюрғол эгаси ўзига тегишли булган жойдаги деҳқонлар ва ҳунармандлардан солиқ ҳам олар эди. Бундай имгиёзга эга булган мулкдорлар, сиёсий жиҳатдан ҳам мустақил булишга интилар, ўзаро урушларни бошлаб юборар эдилар.

* * *

Чингизхон истилоси Марказий Осиё халкларининг хўжалик ҳаёти ва маданиятига жуда катта талафот етказган эди. Бироқ у халқнинг ижодий кучларини, яратувчилик қудратини махв этолмади.

Халқ ўзининг хўжалик ҳаётини қайта тиклаш ва ривожлантиришга, вайрон этилган шаҳар-қишлоқларини қайта қуришга, маданият градицияларини ривожлантиришга ҳар қандай имкониятини сафарбар килди. Бу ҳали Чингиз истилоси давом этаётган даврнинг ўзидаёқ бошланган эди. Буни қуйидаги фактдан равшан кўриш мумкин: Ҳирот шаҳри 1220 йилда муғул истилочилари томонидан яксон қилинган, аҳолининг бир қисми ички Мўғулистонга олиб кетилган, қолгани қириб ташланган эди. Шу даҳшатли воқеалардан кўпчилиги ҳунарманд булган 40 киши яшириниб омон қолган экан. Булар Ҳиротга қайтиб келиб, уни тиклай бошлайдилар ва 15 йил заҳмат чекадилар. Угдайхон даврида Ҳирот ҳунармандларининг бир қисми қайтиб келгандан кейин шаҳар тез тикланиб боради. XIV аср ўрталарига келиб Марказий Осиёда, айниқса, Хоразмда хўжалик ва маданият жонланиб кетади. Хароб қилинган шаҳарлар ўрнига ёки агрофига янги шаҳарлар қурилади, суғориш иншоотлари тикланиб боради. Самарканд, Бухоро ва Урганч каби шаҳарларда ҳунармандчилик, савдо-сотиқ ва бошқалар тараққий этади. Шунинг учун ҳам 1339 йилда Урганчда бўлган араб сайёҳи Ибн Батута бу шаҳарни энг йирик ва энг гўзал «турк» шаҳарларидан бири деб таърифлаган эди. Хоразм карвон савдосида ҳам катта роль ўйнай бошлайди. Хоразм савдогарлари Шарқий Европа, Хитой ва бошқа мамлакатлар билан алоқа тутадилар, Хоразм молларининг шуҳрати кенг ёйилади. Шу билан бирга, Хоразм ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти ривожида ҳам катта роль ўйнайди.

«Олтин Урда маданияти» деб номланган маданиятнинг вужудга келиши ва равнақ топишида Марказий Осиё халқлари катта роль ўйнади. Олтин Ўрдадаги аҳоли бир неча халқлардан гашкил топган эди. Олтин Ўрдада мўғуллар озчиликни ташкил этар ва улар аллақачонлар маҳаллий халқларнинг таъсирига берилиб, ҳатто ўз тиллари ва урф-одатларини йўқотиб, маҳаллий тил (кўпроқ туркий тил) ва урф-одатларни қабул қила бошлаган эдилар.

Олтин Ўрда шаҳарларининг бунёдга келишида, уларнинг иқтисодий ва маданий ҳаётида ҳам Марказий Осиё, биринчи навбатда Хоразм жуда катта роль ўйнади. Боту саройи ва Берка саройидаги биноларни Урганч бинолари билан чоғиштирар зканмиз, Олтин Урда меъморчилигида Хоразм усталарининг услуби ва қўли равшан кўринади. Шунинг учун ҳам проф. С.П. Толстов: «Боту саройи, Берка саройи ва Олтин Ўрданинг бошқа шаҳарлари бир канча жиҳатдан Хоразмда тўпланган... катта маданий мерос ҳисобига яшаган»[51],— деган эди. Шунингдек, хоразмликлар Олтин Ўрданинг сиёсий ишларида ҳам маълум ўрин тутганлар. Масалан, Хўжаддин Абдураҳмон ал-Хоразмий Олтин Ўрдада таржимон булган, Алоиддин Ойтуғди ал-Хоразмий Мисрда Ўзбекхоннинг элчиси бўлган. XIV аср ўзбек адабиётидаги

[51] С.П.Толстов. По следам древнехорезмийской цивилизации. М-Л., 1948, стр. 318.

бир қатор асарлар ҳам Олтин Ўрдада яратилган эди. Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»си, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин»и, Сайфи Саройининг «Гулистон» таржимаси ва бошкалар шулар жумласидандир. Хуллас, «Олтин Ўрда» маданияти деб аталган маданиятда бошқа халқлар билан бирга узбек халқининг ҳам катта улуши ва роли бор.

Мўғуллар ҳукмронлиги емирилиб Марказий Осиёда нисбатан йирикрок давлат пайдо булган даврда эса маданий ҳаёт бирмунча тез тараккий этиб борди ва катта муваффақиятларга эришди. Бу даврда Самарқанд, Ҳирот, Андижон, Балх ва Бухоро каби катта шаҳарлар йирик маданий марказга айланди. Бу шаҳарларда кўпгина олимлар, санъаткорлар ва ёзувчилар ижодий иш олиб бордилар. Самаркандниng маданий тараққиётида айникса Улуғбекнинг роли катта бўлди. Улуғбек маърифатпарварлиги билан бошқа ҳукмдорлардан фарқ қилар эди. Самарқанддаги Бибихоним, Шоҳизинда, Улугбек мадрасалари, Улуғбек расадхонаси, Гури Амир ва бошқа бинолар халқ меъморчилигининг ажойиб обидалари сифатида вужудга келган эди. Самарқанд мадрасаларининг довруғи Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларига кетган эди. Улуғбек ваҳшийларча ўлдирилгандан кейин (1449 йил) ҳам куп кишилар, жумладан Абдурахмон Жомий ва Алишер Навоий Самарқандда таълим олган эдилар.

Бу даврдаги маданий марказлардан бири Ҳирот эди. Ҳирот аҳолисининг кўпчилигини ҳам, худди Самарқанддагидек, ўзбеклар ва форс-тожиклар ташкил қилар эди. Бу халқлар ҳамкорликда илм-фан, санъат ва адабиётнинг янги ва улкан асарларини яратдилар. Ҳиротнинг маданий марказ сифатида ривожланиши ва обод бўлишида айникса Алишер Навоий катта роль уйнади, у олимларни, санъат аҳлларини, шоирларни уз атрофига тўплади, уларга ҳар томонлама ёрдам берди, ижодий ишларга илҳомлантирди. Навоий уз маблағларини ҳам ободонлик ва маданият ишларига сарф қилар эди. Тарихчи Ҳофизи Абру Ҳирот шаҳрининг гузаллиги ва ободонлигини таърифлаб бундай деган эди:

Гар касе пурсад з-ту к-аз шаҳрҳо хуштар кадом,
Гар жавоби рост хоҳи дод уро, гў: Ҳири.
Ин жаҳон чун баҳр дон, дар вай Хуросон чун садаф,
Дар миёни он садаф шаҳри Ҳири чун гавҳари.

(Агар сендан қайси шаҳар яхши деб сурасалар, рост жавоб бермоқчи бўлсанг, Ҳирот дегин. Бу жахонни бир денгиз, Хуросонни ундаги садаф, Ҳирот шаҳрини эса бу садаф ичидаги гавҳар деб билгин.)

Фарғона вилоятининг пойтахти Андижон Хитойга борадиган савдо йўлининг марказида эди. Андижон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг иқтисодий ва маданий тараққиётида маълум урин тутган. XV– XVI аср ўзбек адабий тилининг тараққиётида, Бобур айтганидек, Андижон шеваси катта роль уйнайди. Маъмурий ва маданий марказ сифатида Бухоро ва Балх шаҳарлари ҳам машҳур эди.

Шундай қилиб, бу даврда, Марказий Осиё халқлари маданий ҳаётнинг тараққиётида катта ютуқларни қўлга киритди. Бироқ мавжуд муҳит бу ютуқларни мустаҳкамлаш ва ривожлантиришга тўсқинлик қилди, подшолар ва жоҳил руҳонийлар илм-фан ва санъат ёдгорликларини емириб ташлашга интилдилар, олимларни, санъаткорларни қувғин қилдилар, меҳнаткаш оммани маданият ютуқларидан маҳрум этдилар. Мактаб ва мадрасалар эшиги камбағалларнинг болалари учун ёпиқ эди, кўпдан-кўп халқ талантлари моддий муҳтожлик ва таъқиблар остида ғунчалигидаёқ сўлар эди.

IX—XII асрларда жаҳон илм-фани тараққиётида мислсиз катта роль ўйнаган Марказий Осиё XIV—XVI асрларда ҳам табиий ва гуманитар фанлар соҳасида бир қанча буюк олимларни етиштирди, жаҳон фани тараққиётига янги ҳисса қўшди. Сунъий суғоришга асосланган хўжаликни ривожлантириш, кемасозлик, денгиз саёҳати ва бошқалар астрономия, геометрия, математика ва бошқа табиий фанларнинг тараққий этишини тақозо қилса, жамиятнинг маънавий эҳтиёжи гуманитар фанларнинг ўсишини талаб қилар эди.

Табиий фанлардан айниқса астрономия фани юксалди. Астрономия фанининг ютуқлари, хусусан, XV асрнинг биринчи ярмида Самаркандда яшаб, тадқиқот ишларини олиб борган Мирзо Улуғбек, Қозизода Румий, Ғиёсиддин Жамшид ва Али Қушчи каби буюк олимларнинг фаолияти билан боғлиқдир. Улуғбекнинг астрономик жадвали ва унинг раҳбарлигида бино қилинган расадхона ўша давр астрономия фани ютуқларининг чўққиси бўлиб, фаннинг кейинги тараққиётида чуқур из қолдирди.

Медицина соҳасида эса Ибн Синонинг таълимотини давом эттирган ва ривожлантирган Чағминий (XIV аср, у астроном ҳам бўлган), Фахриддин Хўжандий (XVI аср), Султонали Хўжандий (XVI аср), Юсуф Табиб (XVI аср) каби олимлар етишади.

Гуманитар фанлардан тарих, адабиётшунослик, тилшунослик ва бошқалар усади. Тарих фани соҳасида Амир Темурнинг урушюришларини тасвирловчи «Зафарнома» асарининг муаллифи Шарафиддин Али Яздий: «Зубдатуг-таворих» («Тарихлар қаймоғи») асарини ёзган Ҳофизи Абру, «Матлаус-саъдайн» («Икки бахтнинг бошланмаси») асарини яратган Абдураззоқ Самарқандий, 7 жилдлик «Равзатус-сафо» («Софлик боғи») асарини битган Мирхонд, «Хулосатул-ахбор» («Хабарлар хулосаси»), «Ҳабибус-сияр» («Яхши хулқлар») асарининг муаллифи Хондамир, «Бадоеъул-вақое» («Гўзал воқеалар») асарининг муаллифи Зайниддин Восифий, «Бобурнома»ни ёзган Заҳириддин Бобур ва бошқалар етишади. Буларнинг асарлари ўтмиш ва ўз даврларининг тарихий воқеаларини баён этади. Бу тарих асарларида жуда бой фактик материал тўпланган. Бу жиҳатлардан Восифийнинг «Бадоеъул-вақое» ва Бобурнинг «Бобурнома»си бошқа асарлардан ижобий фарқ қилади.

Адабиётшунослик соҳасида эса тазкиралар, аруз назарияси, қофия ва бошқаларга доир рисолалар яратилди. Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий, Давлатшоҳ Самарқандий, Атоулло Ҳусайний, Кошифий ва Заҳириддин Бобур каби адабиётшунослар етишди. Тилшунослик

бобида назарий тадқикотлар олиб борилди, араб тили грамматикасига доир асарлар, луғатлар пайдо булди. Жумладан, Фазлуллоҳ Абулайс, Абдураҳмон Жомий, Алишер Навоий ва бошқалар мана шу соҳада самарали иш олиб борган олимлардандир.

Булардан ташкари, ахлок, мусиқа, ҳарбий ишлар ва бошқаларга доир илмий асарлар ҳам яратилди.

Улуғбек Улуғбек номи билан шуҳрат козонган Муҳаммад Тарағай 1394 йил 22 мартда туғилди. У, темурийларнинг одатига кура, бувиси – Темурнинг катта хотини Сароймулк тарбиясига топширилди. Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ мирзо катта ва бой кутубхона ташкил этган эди. У кутубхонада Марказий Осиё, Ҳиндистон, Эрон, Греция ва бошқа мамлакатларда етишган буюк олимларнинг нодир асарлари ҳам сақланар эди. Зеҳнли Улуғбек куп вакт китоб мутолааси билан шуғулланар, юлдузлар оламини урганишга қизикар эди.

Темурнинг вафотидан кейин 4 йил давом этган тож-тахт курашлари натижасида ҳокимият Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ мирзо қулига утади. Шоҳруҳ мирзо узи Хуросонда подшолик қилиб, пойтахти Самарқанд булган Мовароуннаҳрни Улуғбекка топширади. 15 яшар Улуғбек номидан Мовароуннаҳрни Шоҳ Малик идора қилар эди. Икки йилдан сунг Улуғбек бевосита узи давлат ишларини бошкара бошлайди. У айрим исёнчи ҳокимларга карши кураш олиб боради, Муғулистонга юриш қилади. Бироқ Улуғбек бошқа темурий ҳукмдорлардан куп фарқ қилар эди. У янги вилоятларни қулга киритишга, давлатини кенгайтиришга эмас, балки купрок ободончиликка, илм-фанга катта эътибор беради. Улуғбек илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини туплайди. Унинг даврида Темур ҳокимияти вақтида қурила бошлаган «Бибихоним» масжиди, «Гури Амир» мақбараси ва «Шоҳизинда» бинолари ансамбли битказилади. Улуғбек «Чиҳл устун» («Қирк устун»), «Боги майдон» каби бир неча боғ барпо этади, Бухоро, Самарқанд, Ғиждувон ва бошқа жойларда мадрасалар курдиради. Бу мадрасалар орасида ҳашами ва гузаллиги жиҳатидан 1417–1420 йиллар ичида қурилган Самарқанд мадрасаси мумтоздир. Мадраса икки қаватли булиб, бурчакларидаги тўртта дарсхонанинг устида тўрт гумбаз ва тўрт минора қад кутарган, мадрасанинг пештоғида юлдузлар олами акс эттирилган. Бу Улуғбекнинг астрономияга эътикоди ва булажак мадраса таълимида астрономиянинг катта урин эгаллашини ифодалар эди.

Мадрасанинг биринчи машғулотларини машҳур олимлар Муҳаммад Хавофий ва Қозизода Румийлар утказган эди. Мадраса йирик илмий марказга айланади. Улуғбек Ғиёсиддин Жамшид, Абдуали, Биржандий, Мансур Коший, Мирам Чалабий ва бошқа олимлар билан бирга мунтазам илмий иш олиб боради. Улуғбек шу олимларнинг ёрдами билан Самарқандда Обираҳмат суви ёнидаги тепаликда 1424 йилда катта расадхона — обсерватория қуради. Бу обсерватория, Бобурнинг маълумотига қараганда, уч қаватли жуда баланд ва мухташам бино булган[52]. Бу обсерваториядаги асбоблар, жумладан

[52] Обсерватория XVI асрда шайбонийлар томонидан вайрон қилиниб, кумиб

асосий асбоб бўлган катта секстант, ўз аниқлиги билан XV асрнинг барча обсерваторияларидаги асбоблардан устун турар эди. Улуғбек бу обсерваторияда эртаю кеч кузатиш олиб боради, сайёралар оламининг сирларини аниқлайди, 1018 юлдузнинг ҳолат ва ҳаракатини ўрганиб чиқади, астрономия фанини янги тараққиёт поғонасига кўтаради. Улуғбек бир неча қимматли асарлар яратади. Бу асарларнинг марказида «Зичи Кўрагоний» ёки «Зичи Улуғбек» номи билан машҳур бўлган астрономик жадвал тузади. Бу асар назарий — кириш қисм ва тўрт катта бобдан иборат. Биринчи бобда муаллиф хитойлар, ҳиндилар, греклар, эронийлар ва бошқа халқларнинг календарлари ҳақида, иккинчи бобда амалий астрономия, учинчи бобда сайёралар назарияси ва тўртинчи бобда астрология ҳақида фикр юритади. Куп йиллик кузатиш ва илмий текширишлар натижасида Улуғбек сайёралар оламини ўрганишда, йил, ҳафта ва кеча-кундузни белгилашда мислсиз катта ютуқларга эришиб, ўзидан олдин ўтган Эротосфен, Гиппарх, Птоломей, ал-Баттоний, Ибн Юнус, Носириддин Тусий ва бошқа астрономларнинг бу соҳадаги муваффақиятларини орқада қолдирган эди. Улуғбек санъат ва адабиёт билан ҳам шуғулланар, санъат аҳллари ва шоирларга ҳомийлик қилар, Низомийнинг «Хамса»сини кўп мутолаа қилар эди. Маълумотларга кўра, Улуғбек мусиқа куйлари ҳам яратган, шеърлар битган.

Улуғбек XV—XVI аср олимлари, санъат ва адабиёт аҳлларининг юксак баҳоси ва тақдирига сазовор бўлган эди. Жумладан, Улуғбек ҳақида Абдураззоқ Самарқандий:

— Чун Улуғ мирзо дар илми ҳандаса,
Натавон ёфт дар ҳазорон мадраса

(геометрия илмида мингларча мадрасалардан ҳам Улуғбекдек олимни тополмайсан), – деган бўлса, Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин»да бундай деган эди:

Темурхон наслидин Султон Улуғбек,
Ки олам кўрмади султон анингдек.
Анинг абнои жинси бўлди барбод,
Ки давр аҳли биридин айламас ёд,
Валек ул илм сори топти чун даст,
Кўзи олинда бўлди осмон паст.
Расадким боғламиш зеби жаҳондур,
Жаҳон ичра яна бир осмондур.
Билиб бу навъ илми осмоний,
Ки андин ёзди «Зичи Кўрагоний».
Қиёматга дегунча аҳли айём
Ёзарлар онинг аҳкомидин аҳком.

Мухолиф кучлар Улуғбекка карши суиқасд қилишга тайёрлана бошлайди ва Улуғбекнинг мансабпараст ўғли Абдулатифни ўз томонига

ташланади. Бу обсерваториянинг қолдикларини археолог В.Л.Вяткин 1908 йилда очади.

оғдириб олади. Уламолар Улуғбекни улдиришга фатво берадилар. Улуғбек 1449 йилнинг 27 октябрида, 56 ешида ёвузларча улдирилади.

Астрономия фанини янги тараққиёт поғонасига кутарган Улуғбек, бу фаннинг кейинги тараққиётига ҳам самарали таъсир этди. Профессор Қориниёзовнинг аниқлашича, VII—XVIII асрларда яратилган Шаҳобиддиннинг «Зичи Шоҳижаҳоний» ва Савой Жай – Сингнинг «Зичи Муҳаммад шоҳий» асарлари буни равшан курсатди. Улуғбек асарлари, унинг каталоги ер юзининг турли мамлакатларидаги олимларнинг диққатини узига жалб этиб келмокда. Бу каталог 1665 йилда Оксфордда, 1767 ва 1843 йилларда Лондонда, каталогнинг астрономик жадвалларга оид мукаддимаси 1853 йилда Парижда, каталог 1917 йилда Америкада нашр этилади. Улуғбек жаҳоннинг буюк астрономлари қаторидан фахрли урин олади. XVII асрда Голландияда ишланган бир гравюра бунинг яққол далилидир. Бу аллегорик гравюрада турли даврларда утган астрономлар мажлиси тасвирланган. Мажлисни сайёралар маъбуди Урания бошқармокда. Унинг унг томонида биринчи уринда Улуғбек утирибди.

Улуғбекнинг илмий меросини урганиш ва уни оммалаштиришда жуда куп ишлар қилинди ва қилинмокда. Академик В. В. Бартольд томонидан 1915 йилда ёзиб тугатилган «Улуғбек ва унинг даври» монографияси 1918 йилда Петроградда нашр этилди. 1941 ва 1948 йилларда Улуғбек обсерваториясида археологик текшириш ишлари олиб борилди. Узбекистон Фанлар академиясининг академиги Т.Н.Қориниёзов Давлат мукофотига сазовор булган «Улуғбекнинг астрономик мактаби» монографик асарини яратди. 1928 йилда Китоб туманидаги обсерваторияга Улуғбек номи қуйилди. 1949 йилда Улуғбекнинг 500 йиллик юбилейи кенг нишонланди. Санъат ва адабиётда Улуғбек образи яратилди. Мақсуд Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясини яратди, ёзувчи Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романини ёзди ва ҳоказо.

Нафис китоб ва хаттотлик санъати

Утмишда босмахона йуқ эди. Китоб қулда кучирилар эди. Қулда кучирилган ҳар қандай китоб ҳам китобхонларнинг талабига жавоб беравермас эди. Китоб уз мазмуни билангина эмас, балки шакли ва безалиши билан ҳам китобхонга манзур булиши, унинг диди ва талабига жавоб бериши, маълум эстетик завқ бағишлаши керак эди. Бинобарин, асар кучириш — китобат қилиш санъатнинг маълум бир соҳасига айланган эди. Нафис китоб санъатининг нодир бир асари булиб қолар эди. Бу давр нафис китоб ва хаттотлик санъати тараққиётида янги бир босқич булиб, моҳир санъаткорларни етиштирган, ажойиб санъат асарларини яратган эди.

Нафис китоб яратиш жуда оғир ва мураккаб бир жараён у бир неча хил мутахассисларнинг меҳнат фаолияти ва малакаси билан боғликдир. Бу жараёнда қоғозрез (коғоз куювчи), хаттот (каллиграф), мусаввир (рассом), лаввоҳ (лавҳа чизувчи), саҳҳоф (муковачи) иштирок этади. Хаттот кучириладиган асарнинг ҳажми, моҳияти ва булажак китоб саҳифаларининг андозасига қараб қоғозрезга қоғоз буюрар эди. Шундан кейин хаттот матнни кучиришга киришар эди. У иллюстрация учун

мусаввирга урин колдирар, мусаввир иллюстрацияларни ишлар эди. Мусаввирдан кейин кулёзма лаввоҳ қулига ўтар, у сахифаларга нафис ҳошиялар ишлар, турли ранг билан зийнат берар, керакли ўринларга олтин ёки кумуш суви юргизар эди. Ниҳоят, қулёзма саҳҳоф қулига ўтиб, у ҳам санъат ва маҳоратини ишга солиб, пишиқ ва нафис мукова билан қулёзмани китоб ҳолига келтирар эди. Бу ишларнинг барчаси маълум йўриқнома, режа ва қоида асосида бажарилар эди, турли даврларда ва турли жойларда яшаган усталар — санъаткорларнинг уз усули ва услуби бўлар, бу усул ва услуб устоздан шогирдга ўтар, анъаналар давом эттирилар ва ривожлантирилар эди.

Марказий Осиё усталари, айниқса, Самарқанд ва Бухоро усталари коғоз ишлашда жуда катта шуҳрат қозонган эдилар. Уларнинг қоғозлари бошқа жойларнинг қоғозларидан пишиқ ва силлиқ эди. Ипак ва ярим ипакдан ишланган қоғозга ундан қилинган суюқ атала билан оҳор берилар, қогоз сояда куритилар ва бир неча бор оҳорланган қогоз ниҳоятда силлиқ бўлар ва ялтирар эди. Қоғозрез усталик билан бутун коғозга ёки унинг ҳошияларига ранг берарди, бу ранг айнимас, ҳатто асрлар давомида сақланиб колар эди. Сиёҳ эса махсус йўриқнома асосида кўпинча хаттотнинг ўзи томонидан тайёрланарди, турли рангдаги ва турли сифатдаги сиёҳ тайёрлашда хилма-хил моддалар ишлатилар эди. Китобдан хушбўй ҳид келиб турсин учун баъзан сиёҳга гулоб ёки анбар кушилар эди. Мусаввирлар ишлатадиган буёқлар ҳам ўзига хос йўриқнома асосида тайёрланар эди, олтин ва кумушни эритиб суюлтириш ва ундан фойдаланиш лаввоҳ ёки музаҳҳиб (олтин суви билан сурат солувчи ёки китобга безак берувчи)дан катта маҳорат талаб килар эди. Саҳҳоф эса муқова учун махсус қоғоз тайёрлар, танлаб чарм ишлатар ва мукованинг гўзал, нафис бўлишига катта эътибор берар эди.

Китобат қилишнинг муҳим ва узоқ давом этувчи жараёни хаттотнинг меҳнати билан боғлиқ эди. Хаттотлик махсус касб, нозик ва ўзига хос санъат эди. Хаттот бўлиш учун узоқ вақт сабр-матонат ва иштиёқ билан хаттотликни машқ қилиш, заҳмат чекиш лозим эди. Хаттот мукаммал саводли, бадиий диди баланд, ижодкор киши бўлиши керак эди.

Бир неча санъаткорнинг мана шундай узоқ ва машаққатли меҳнати билан нафис китоб бунёдга келар эди. Шубҳасиз, бундай китоб кам яратилар, у ниҳоятда киммат бўлар эди. Оддий китобхон бундай китобга эга бўлишни хаёлига ҳам келтиролмас эди. Нафис китоблар кўпинча шоҳлар, амир-амалдорлар ва бошқа давлатманд кишиларнинг буюртмаси билан ишланар ва махсус кутубхоналарда сақланар эди.

Нафис китоб ва хаттотлик санъати XIV асрда янги тараққиёт босқичига кўтарила бошлади. Машҳур хаттот Мир Али Табризий (1330—1404) настаълиқ деб номланган янги услубдаги хатни кашф қилди. Бу услуб хатти куфий, хатти шикаста, насх, сулс ва бошқа услубдаги хатлар ўрнини сикиб қўйди. Настаълиқ услуби айниқса Султон Али бошлиқ Ҳирот хаттотлари фаолияти билан кенг таркалди ва ўз такомилининг юксак босқичига кўтарилди.

«Хатти Ҳиротий» деб номланган бу услуб бир катор Шарқ улкаларида узоқ асрлар давомида етакчи услуб бўлиб қолди. XX аср бошларига қадар ҳам Бухоро хаттотлари шу услубни қуллар эдилар.

XIV—XVI асрларда бир қанча истеъдодли санъаткорлар – нафис китобларнинг ижодчилари: хаттотлар, мусаввирлар, лаввоҳлар ва саҳҳофлар етишди. Абдураҳмон Хоразмий, Султон Али Машҳадий, Султон Али Хандон, Мир Али Қилқалам, Ҳалвоий, Рафиқий ва бошқа хаттотлар, Мирак Наққош, Беҳзод, Шоҳ Музаффар ва бошқа мусаввирлар шулар жумласидандир. Шу билан бирга, бу санъат турлари ҳақида махсус асарлар, рисолалар ҳам яратилади. Масалан, Султон Али Машҳадий ва Дарвеш Муҳаммад Бухорий (XVI аср) хаттотлик ҳақида махсус асарлар яратганлар.

Султон Али

«Қиблатул-куттоб» («Котиблар қибласи») ва «Султонул-хаттотин» («Хаттотлар султони») деб аталган Султон Али 1432 йилда Машҳадда туғилди. У ёш чоғидан бошлаб хуснихатга қизикади, эртаю кеч хат машқи билан шуғулланади. Бу ҳақда унинг узи 1514 йилда 84 ёшида ёзган манзумасида бундай дейди:

Аз жавони ба хат буди майлам,
Ишқи хат ронди аз мижа сайлам,
Бар сари куй кам қадам задаме,
То тавоннстам қалам задаме...
Руз то шом машқ мекардам,
На ғами хоб буду на хурдам...

(Ёшликдан хатга майлим бор эди, хат ишқи мижжамдан сел оқизади. Кучага кам қадам босар, имкони борича қалам чекар эдим... Кундузи ҳам, кечаси ҳам машқ қилар эдим, на уйку ва на овқат ғамини ердим...)

Машҳур хаттот Азҳардан таълим олган Султон Али тез орада истеъдодли хаттот сифатида танила бошлайди. У 1461 йилда Низомийнинг «Махзанул-асрор» достони, 1464 йилда Ҳофиз девонини ва 1465-66 йилларда Навоий девонини[53] кучиради. Истеъдодли хаттот Ҳиротга келади ва Ҳусайн Бойқаро кутубхонасида ишлаб, Ҳирот хаттотларига раҳбарлик қилади[54]. У Ҳусайн Бойқаро ва Навоийнинг топшириқларига биноан иш олиб боради. Бобурнинг маълумотига қараганда, Султон Али Ҳусайн Бойқаро учун ҳар куни 30 байт ва Навоий учун 20 байт китоб кучирар экан. У Низомий, Аттор, Ҳофиз, Саъдий, Хисрав Двҳлавий, Жомий, Навоий, Ҳусайн Бойқаро ва бошқа шоирларнинг асарларини кучиради. Унинг купгина китоблари Беҳзод каби буюк санъаткорнинг нодир миниатюралари билан зийнатланади. Бизга қадар султон Али томонидан кучирилган 50 дан зиёд китоб ва купгина китъа (алоҳида парчалар) етиб келган. Булар мамлакатимиз кутубхоналарида (Тошкент, Санкт-Петербург ва бошқа шаҳарларда) ҳамда чет элда (Париж, Берлин, Қоҳира ва бошқа

[53] Бу девон Навоий шеъриятининг мухлислари томонидан тузилган эди.

[54] Афтидан, Навоий Машҳадда яшаган йиллари Султон Али билан танишган ва кейинчалик уни Ҳиротга таклиф килган булса керак.

шаҳарларда) сақланади. Султон Али томонидан кўчирилган китоблар орасида Навоийнинг девонлари ва «Хамса»си ҳам бор.

Султон Али ўймакорлик санъатига ҳам моҳир бўлган. У Ҳусайн Бойқаронинг «Боғи Жаҳоноро» боғидаги иморатлар ва бошқа биноларнинг деворларига ўйиб матнлар ёзган, Ҳусайн Бойқаронинг қабр тошидаги матн ҳам Султон Али томонидан ўйиб битилган. Султон Али қобилиятли шоир ҳам бўлган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида маълумот бериб, истеъдодини таърифлар экан, шеърларидан мисол тарикасида қуйидаги байтни келтиради:

Гул дар баҳор з-он рухи гулгун намунаест.
Чун ашки ман, ки аз дили пурхун намунаест.

(Менинг кўз ёшим қонга тўла юрагимдан намуна бўлганидек, баҳор гули унинг гулгун юзидан бир намунадир.)

Шунингдек, Сом Мирзо, Қози Аҳмад ва бошқа адабиётшунослар ҳам унинг шеърларидан айрим намуналар (қитъа, рубоий ва бошқалар) келтирадилар. Унинг айрим шеърлари ўз мазмуни ва моҳияти билан ижодий фаолиятининг етакчи соҳаси бўлган хаттотликка доирдир. Бу жиҳатдан айниқса қуйидаги мисралар жуда характерлидир:

Маро умр шасту се беш асту кам,
Ҳанузам жавон аст мушкин рақам...

(Менинг ёшим 63 дан ё бир оз ошди, ё бир оз камдир, бироқ ҳали ҳам мушкли хатим ёш-жувондир..)

Дар машқ таксире макун пайваста, эй Султон Али!
Дар рўз кун машқи хафи, дар шом кун машқи жали.

(Эй Султон Али, сен машқда нуқсонга йўл қўйма, кундуз куни хафи — майда хат билан, кечаси жали — йирик хат билан шуғулланғин.)

Бундан ташқари, у ўз ҳаёти ва хаттотлик санъати ҳақида катта бир манзума ёзиб қолдирган.

Султон Али Машҳадий ҳаётининг сўнгги йилларини Машҳадда ўтказади ва ўша ерда 1520 йилда вафот этади.

Навоий, Хондамир, Бобур ва бошқа буюк қалам аҳллари томонидан истеъдодли санъаткор — хаттот сифатида тақдирланган Султон Али кўпгина шогирдлар етиштирди ва кейинги асрлардаги хаттотлик санъатига самарали таъсир кўрсатди.

Тасвирий санъат

Бу даврда, айниқса, XV асрда ва XVI асрнинг бошларида, тасвирий санъат ҳам катта муваффақиятларга эришди, Беҳзод, Мирак Наққош, Қосим Али, Маҳмуд Музаҳҳиб, Ҳожа Муҳаммад Наққош ва Шоҳ Музаффар каби истеъдодли рассомлар етишди. Бизгача сақланиб қолган тасвирий санъат ёдгорликлари ва турли ёзма манбалар Марказий Осиё тасвирий санъатининг ўзига

хос услубини, рассомлар ижодиётининг фантастик мавҳумликдан ҳаётийликка, реалистик тасвирга томон ривожланиб борганини равшан кўрсатади. Бу жиҳатдан айниқса Беҳзод бошлиқ Ҳирот рассомлари мактаби катта ютуқларни қулга киритган ва кейинги асрлар тасвирий санъати ривожида чуқур из қолдирган эди.

Бизгача етиб келган тасвирий санъат ёдгорликларини уларнинг мавзу доирасига ва тасвир объектига қараб, қуйидаги гуруҳларга ажратиш мумкин: портретлар, ҳаётий лавҳалар, пейзаж, биноларга солинган суратлар, бадиий асарларга ишланган расмлар ва бошқалар.

Сақланиб қолган портретлар орасида биз Жомий, Навоий, Абдулла Хотифий, Беҳзод, Ҳусайн Бойқаро, Бобур, Шайбонийхон ва бошқа маданият ҳамда давлат арбоблари суратини кўрамиз. Бу суратларнинг муаллифлари кишиларнинг ташқи қиёфасини аниқроқ ва мукаммалроқ тасвирлашга интилганлар. Масалан, биз номаълум рассом томонидан ишланган шаҳзода Шоҳ Ғариб Мирзо сурати билан Бобурнинг «Бобурнома»да бу шаҳзоданинг ташқи қиёфасини тасвирловчи сузларини бир-бирига чоғиштириб карасак, рассом сурати билан адиб тасвирининг уйғунлигини курамиз. Шу билан бирга, рассомлар кишиларнинг портретини ишлашда уларнинг маънавий дунёсини очишга интилганлар. Бу жиҳатдан айниқса Навоий портретлари диққат-эътиборга лойиқ. Истамбулда сақланаётган ёш Навоий портретида рассом Али улуғ шоирнинг қиёфасини мукаммал тасвирлашга муваффақ булган: Навоий котиби билан бирга, шоир ижод оламига ғарқ булган, илҳом жушиб келяпти, котиб янги суз дурларини ёзиб олишга шайланган... Машҳур рассом Маҳмуд Музаҳҳиб кекса Навоий портретини чизади; шоир ҳассага таянган, унинг қомати бирмунча букчайган, қарашларида ҳам ҳорғинлик аломатлари ҳам улуғворлик ва олижаноблик равшан куриниб туради. Бироқ Марказий Осиё рассомлари томонидан ишланган портретлар умуман айрим камчиликлардан, масалан, таносибнинг бузилиши ва чизикларнинг ортиқ даражада бурттирилиши ва бошқалардан холи эмас эди.

Рассомлар табиат манзаралари, хусусан баҳор фасли, боғлар ва тоғ-даралар тасвирида ҳам яхши натижаларга эришиб, янги-янги полотнолар яратадилар, баъзи бир иморатларни тасвирини суратлар табиат лавҳалари, турли жониворлар ва бошқа шунинг сингари нарсаларнинг суратлари билан безайдилар. Фирдавсий, Низомий, Беҳзод Лутфий, Жомий, Навоий Бобур ва бошқа машҳур суз санъаткорларининг асарларига илюстрациялар ишлайдилар. Бадиий асар хаттоғларнинг ҳуснихати, рассомларнинг сурати, муқовасоз ва зарҳалчиларнинг санъати билан уйғунлашиб, ғоят кўркам бир тусга киради. Буларнинг барчаси санъат турлари билан бадиий адабиётнинг, узаро узвий алоқада равнақ топганини, бири иккинчисига самарали таъсир этганини равшан кўрсатади.

Камолиддин Беҳзод 1455 йилга яқин Ҳиротда туғилди. Ёш чоғида ота-онаси ўлади. Уни Ҳусайн Бойқаронинг китобдори (кутубхоналар бошлиғи) Мирак Наққош ўз тарбиясига олади. Камолиддин рассомлик санъатига қизиқади, қобилияти ва истеъдоди билан кишиларнинг эътиборини жалб

этади кўп ўтмай илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари орасидан ўзига муносиб ўрин олади. Илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг ҳомийси Алишер Навоий истеъдодли ёш рассомга алоҳида диққат-эътибор беради, унга ҳар томонлама ғамхўрлик қилади. Беҳзод 1510 йилларга қадар Ҳиротда яшаб, ижод этади. Кейин эса у Озарбайжонга — Табризга боради, сафавийларнинг пойтахт кутубхонаси ва санъаткорларига бошлиқ қилиб тайинланади. Камолиддин Беҳзод 1533—1537 йиллар ўртасида вафот этади.

«Монийи соний» (иккинчи Моний[55]) ва «Шарқ Рафаэли» деб номланган Камолиддин Беҳзод тасвирий санъатнинг улуғ намояндасидир. У рассомликда Ҳирот мактаби деб номланган янги бир ижодий услубнинг асосчиси бўлди ва устоз санъаткор сифатида Марказий Осиё, Эрон, Озарбайжон ва бошқа ўлкалар тасвирий санъатининг тараққиётига самарали таъсир эгди. Машҳур тарихчи Хондамир «Ҳабибус-сияр» асарида унинг санъаткорлик маҳоратига баҳо бериб, бундай деган эди:

Мўйи қаламаш эй устоди Жон дода ба сурати жамоди.

(Устозлиги туфайли унинг қалами — кистининг туклари тошга — жонсиз суратга жон бағишлар эди.)

Беҳзоднинг бошқа замондошлари, жумладан, Навоий билан Бобур ҳам унинг истеъдодига юксак баҳо берадилар.

Беҳзод жуда кўп асарлар: портретлар, ҳаёт ва табиат лавҳалари, бадиий асарларга иллюстрациялар ва бошқалар яратган. Унинг санъаткорлик маҳоратини ва асарларининг таъсир кучини кўрсатиш учун Восифийнинг «Бадойиул-вақое» китобидан қуйидаги бир маълумотни келтирамиз:

Кунларнинг бирида Беҳзод янги ишлаган бир суратини Навоийнинг олдига олиб келади: ажойиб боғ, дарахтлар, дарахтлар шохида қушлар... гуллар қулф уриб очилиб ётибди, ариқларда зилол сувлар... Боғда нуроний Алишер Навоий. У бир қўли билан ҳассага таянган, иккинчи қўлида бир товоқ, товоқда олтинлар. Навоийнинг атрофида илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари. Гўё Навоий уларнинг ижодий ишларидан шод бўлиб, бошларидан олтин сочмоқчи... Суратдан завқланган Навоий бундай байт айтади:

Нақкош, ажаб сафҳа мунаққаш карди,
Эй вақти ту хуш, ки вакти мо хуш карди.

(Нақкош, ажойиб саҳифани нақшлабсан, вақтинг хуш бўлсин, зероки, бизни хушвақт қилдинг.)

Беҳзод бу суратни олиб келганда Навоий Мавлоно Фасеҳиддин, Соҳий Доро, Мавлоно Бурҳон ва Мавлоно Муҳаммад Бадахшийлар билан суҳбатлашиб ўтирган экан. Навоий улардан бу сурат ҳақидаги таассуротларини сўзлаб беришни сўрайди. Ширин ва ҳазиломиз суҳбат бошланади. Мавлоно Фасеҳиддин:

– Маҳдумлар, мен бу очилган гулларни кўришим билан кўл чўзиб, улардан бирини узиб, салламга кўндирмоқчи бўлдим,— дейди.

[55] Моний – афсонавий Хитой рассоми.

Соҳиб Доро:

– Менда ҳам шундай истак бор эди, аммо қул чузсам, дарахтлардаги қушлар хуркиб учиб кетмасин деб андиша қилдим,— дейди.

Мавлоно Бурҳон:

– Мен мулоҳаза билан қулимни тортиб, тилимни тиймокчиман, агар сўз қотсам, Мир (Навоий — *Н. М.)* ранжисалар, юзларини буриштириб, қошларини чимирсалар, суратдаги очиқ чеҳралари узгариб кетади,— дейди.

Мавлоно Муҳаммад Бадахший:

–Эй Мавлоно Бурҳон, агар беодоблик ва густоҳлик бўлмаганда эди, (суратдаги) Мирнинг кулларидаги ҳассани олиб сенинг бошингга солар эдим, – дейди.

Навоий суҳбатни якунлаб:

– Азизлар яхши сўзлар айтишди. Агар Мавлоно Бурхон дагаллик қилмаганларида, мен (суратда тасвирланган) товоқдаги олтинларни дўстларнинг бошидан сочмоқчи эдим, – дейди ва Беҳзодга бир от билан чопон инъом қилади, суҳбатдошларига либос кийгизади.

Беҳзод ишлаган бир қатор суратлар (масалан, шоир Абдулло Ҳотифий, Ҳусайн Бойқаро, Шайбонийхон портретлари, Саъдийнинг «Бустон» китоби ва Низомийнинг «Хамса»сига ишланган иллюстрациялар ва бошқалар) бизга қадар етиб келган. Улар ўтмиш санъатининг нодир ёдгорликлари сифатида Тошкент, Санкт-Петербург, Лондон, Теҳрон, Кобул ва бошқа шаҳарларнинг музей ҳамда кутубхоналарида сақланмоқда. Беҳзод асрлар давомида ўз услуби ва анъанаси бўлган рассомлик мактабини вужудга келтирди. Султон Муҳаммад Камолиддин, Қосим Али, Шоҳ Музаффар, Маҳмуд Музаҳҳиб каби мусаввирлар унинг шогирдларидир.

Мусиқа XIV—XVI асрлар Марказий Осиё халқларининг мусиқа санъати тараққиётида янги ва маҳсулдор бир босқич булди. Бу даврда Марказий Осиё халқлари санъатнинг бу соҳасида ҳам катта муваффақиятларга эришдилар, янги куй ва қушиқлар, чолғу асбоблари ва мусиқа назариясига доир қимматли асарлар яратдилар.

Куй ва қушиқ инсоннинг доимий ҳамроҳи, унинг шодлик ва қайғу йулдошидир. Халқ куй ва қушиқни севади, у шодлик кунларида ҳам, мусибат чоғларида ҳам унга мурожаат қилади, завқ-шавқ олади, юпанади, ором ва таскин топади. Куй ва қушиқ, ўйин ва рақс, қизиқчилар ва қуғирчоқбозлар томошаси халқ сайлини, туйини безайди, унга ҳусн беради. Тарих ва адабиёт асарлари, илмий китоблар ва хотиротлар халқ санъатининг бу тармоқлари ҳақида бизга қадар айрим маълумотларни сақлаб қолган. Масалан, Навоий «Мезонул-авзон»да халқ қушиқларининг 8 тури (туюқ, чанги, туркий, орзуворий (ёки арузворий), муҳаббатнома, мустазод ва бошқалар) ҳақида маълумот беради, уларнинг вазн хусусиятларини тасвирлайди ҳамда кенг шуҳрат козонганини айтади. Айрим миниатюралар, бадиий образлар ва бошқалар халқ рақс санъатининг ҳам равнақ топганини курсатади. Халқ куйлари ва қушиқлари касбий мусиқа санъатининг тараққийсига самарали таъсир этади.

XIV—XVI асрларда жуда куп профессионал мусиқачилар, бастакорлар ва ҳофизлар етишади. Абдукодир Нойи, Қулмуҳаммад Шайхий, Ҳусайн Удий, Шоҳқули Ғижжакий, Мавлоно Қосим Раббоний, Дарвеш Аҳмад Конуний, Хожа Юсуф Андижоний, Устод Шодий, Мавлоно Нажмиддин Кавкабий ва бошқалар шулар жумласидандир. Касбий мусиқачилардан ташқари, Улуғбек, Навоий, Жомий ва Биноий каби шоирлар ҳам мусиқа соҳаси билан шуғулланиб, унинг тараққиётига маълум ҳисса қушадилар. Масалан, Улуғбек Билужий, Шодиёна, Ахлокий, Табризий, Усули равон ва Улусий баҳри усулларини, Навоий «Исфаҳоний» ва бошка куйларни ижод килади. Жомий ва Биноий мусиқа назариясига доир асар яратадилар. Навоий мусиқа аҳлларига ҳам ғамхўрлик билан ёндошади, уларга моддий ва маънавий кўмак беради.

Музика санъати аҳлларининг фаолияти ва ижодкорлиги билан X—XII асрларда вужудга кела бошлаган дувоздах-мақом (ўн икки мақом) янги тараққиёт поғонасига кўтарилади, такомиллашади, янги куйлар билан бойийди. Дувоздаҳ мақом кўпгина куйлардан ташкил топган қуйидаги цикларни ўз ичига олади: Рост, Исфаҳон, Ирок, Зирафкан, Бузрук, Ҳижоз, Буслик, Ушшоқ, Ҳусайний, Зангула, Наво, Раҳовий. Бу мақомларнинг ҳар бири икки асосий шўъба (қисм)дан иборат бўлиб, 24 шўъбани ташкил этади: Дугоҳ, Сегоҳ, Чоргоҳ, Панжгоҳ, Мухайяр, Ҳисор, Мубораки, Найрез, Нишопурак, Ройи Ирок, Мағлуб, Ракб, Баёт, Забул, Авж, Наврўзи хоро; Маъмур, Аширон, Наврўзи сабо, Ҳумоюн, Нуҳуфт, Ғазал, Арабон ва Ажам.

Шу кунга қадар халқнинг севимли куйлари булиб келаётган шашмақом (олти мақом) дувоздаҳ мақом заминида шаклланиб боради. Унинг шаклланишида 1576 йилда вафот этган Мавлоно Нажмиддин Кавкабий катта роль уйнайди. Шашмақом олти циклдаги мақомларни ўз ичига олади: Бузрук, Рост, Наво, Дугоҳ, Сегоҳ ва Ирок. Бу мақомлардан ҳар бири уч бутоқдан ташкил топади: 1. Мушкилот. Мушкилот фақат чолғу асбоблари билангина ижро этилади. 2. Наср. Наср чолғу ва ашула билан ижро этилади. 3. Уфор. Уфор чолғу, ашула ва ўйин билан ижро этилади. Бутокларнинг ҳар бири яна бир неча куйни ўз ичиға олади. Масалан, Бузрук мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Мухаммас, Мухаммаси Насруллоҳи, Сақийли Салимий ва Сақийли Султон куйларини, шу мақомнинг Насри Сараябор, бир неча Тарона, Талқини Уззол, Насруллоҳи, Насри Уззол, Супориш, жами 15 куйни ўз ичига олади. Ёки Наво мақомининг Мушкилоти Тасниф, Таржиъ, Гардун, Нағма, Мухаммаси Наво, Мухаммаси Баёт, Мухаммаси Ҳусайний ва Сақийл куйларини, Насри яна 15 куйни ўз ичига олади ва ҳоказо. Бундан ташқари, Шашмақомнинг бутун мақомлар цикли билан эмас, балки алоҳида ижро этиладиган шўъбачалари ҳам бор. Масалан, Бузрук мақоми Савг сарвари (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Муғулча (Талқини Уфор), Дутор Ирокн (Талқин, Туширма, Талкин Уфор, Бебокча), Дилхирож (Талкин, Қашкарча, Уфор) ва Рок (туширмаси) шўъбачаларини; Наво мақоми Савти Наво (Талқин, Қашқарча, Соқийнома, Уфор), Наво муғулчаси (Талқин Уфор), Каримқулбек муғулчаси (Талқин, Нимчўпони, яна Талқин, Уфор) ва Наво Мустазоди (Талқин ва Уфор) шўъбачаларини ўз ичига олади

ва ҳоказо. Шашмақом куйларини ижро этишда 24 усул бор. Масалан, Сарахбор — бумбак бумбак. Тасниф: Бакка бум бумбак-бум; Гардун — бакка-бакка бака бумбак; Уфор — бум-бум бак бумбак ва бошқалар[56]. Бу усул воситаси билан машшоқлар ва ҳофизлар шогирдларига таълим берганлар, куйлар ёзув билан акс эттирилган[57].

Танбур, чанг, қонун, уд, барбат, рубоб, қубуз, руд, ғижжак, шамома (мусиқор), чагона, кунгура, арғунун (кадимги грек чолғуси органон асосида вужудга келган) ва бошқалар асосий чолғу асбоблари булган. Бу чолғу асбоблари малакали усталар томонидан ясалган, усталар купинча тут ёғочини ишлатганлар, горни ипакдан килганлар, чолғу асбобларини орнамент, кимматбахо тош ва бошқалар билан чиройли қилиб безаганлар.

Мусиқа санъати ҳақида назарий асарлар ҳам яратилган. Бу жиҳатдан айниқса Жомий ва Биноий ёзган рисолалар аҳамиятлидир. Шунингдек, мақомлар тарихини урганишда Озарбайжон мусиқашуноси Нуриддин Марогийнинг 1443 йилда ёзган «Мақсадул-адвор» («Мусиқа илмининг мақсади») асари ҳамда XVII аср мусиқашуноси Дарвеш Али томонидан яратилган «Рисолаи мусиқий» асари кимматлидир. Дарвеш Али уз асарида XIV — XVI асрларда утган мусиқа аҳллари ҳакида кенг маълумот беради.

Дарвеш Али моҳир чангчи булган ва Имомқулихон (1611–1642) саройида хизмат қилган. Дарвеш Али рисоласи 12 мақом – буяшидан иборат. Бу булимларда муаллиф мақомлар, мақомларнинг шуъбалари, усуллар, машҳур мусиқачилар, чолғу асбоблари ва бошқалар ҳақида маълумот беради, фикр юритади. Рисола мусиқа санъатини динга, мифларга, афсоналарга боғлаб таърифлаш майлларига қарамай, утмиш мусиқа маданиятини урганишда муҳим бир манбадир.

Мусиқа санъатининг тараққиёти доим поэзиянинг тараққиёти билан узвий боғликдир. Поэзия мусиқа тараққиётига самарали таъсир этганидек, мусиқа ҳам поэзия тараққиётига самарали таъсир этади, куй билан шеър купинча бир-бирига йулдош булиб келади, бастакор шоирнинг шеърига куй яратади, шоир бастакорнинг куйига мослаб шеър битади. Буни биз XIV-—XVI аср узбек ва форс-тожик шоирлари асарлари, хусусан, ғазаллари мисолида ҳам равшан курамиз. Масалан, шоир Хоразмий «Муҳаббатнома» асарида икки ғазалнинг Сифаҳон ва Ҳусайний куйларида айтилишини таъкидласа, Сайид Аҳмад «Таашшукнома»даги 10 та ғазалнинг махсус куйларига; 1–2 ғазаллари Ирок, 3- ғазал Наво, 4-ғазал Ҳусайний, 5-ғазал Рост, 6- ғазал Ушшоқ, 7- ғазал Сифахон, 8- ғазал Ҳовий, 9- ғазал Ниҳованд ва 10- ғазал Панжгоҳ куйларига мувофиклигини таъкидлайди. Худди шунингдек Лутфий, Навоий ва бошка шоирлар ҳам уз асарларида жуда куп куйларнинг номини зикр этадилар. Шоир Атоий эса купчилик шеърларини халқ қушиқлари —«Туркий»нинг вазни асосида яратган эди. Бастакорлар купинча Навоий ва Жомий каби атоқли шоирларнинг шеърларига куй яратар, ҳофизлар овози куй ва шеърга янги жило берар эди.

[56] Шашмақом йуналишидаги куйларнинг сони ва номи XIX ва XX асрдаги Бухоро ва Самарқанд шаммакомчиларининг репертуари асосида берилди.

[57] Шашмақом ҳақида каранг: Исҳок Ражабов. Мақомлар масаласига доир. Тошкент, 1963.

Мусиқа билан поэзия ўртасидаги алоқани ёритишда XV аср шоири Аҳмадийнинг «Созлар мунозараси» асари алоҳида диққатга сазовордир. Мажозий характерда ёзилган бу асарда созларнинг мунозараси ҳикоя қилинади: Танбура (танбур) ўз санъати билан мақтанади, Уд Танбурнинг мақтовларини рад этиб, ўзини таърифлашга киришади. Шу тариқа Танбур, Уд, Чанг, Қубуз, Рубоб ва бошқа созлар ўзаро мунозаралашадилар. Ниҳоят, мунозарага Пири харобот (соқий) аралашиб: Танбур ва бошқа созларга насиҳат қилади, уларнинг ҳар бирининг ўзига хос фазилати борлигини таъкидлайди. Бу мунозара мусиқа санъати тараққиёти заминида туғилган эди. Шоир, бир томондан, барча созларнинг ўзига яраша сифати ва фазилати борлигини таъкидласа, иккинчи томондан, мажозий тарзда мақтанчоқ, худбин ва мутакаббир кишиларни коралайдики, бу – мунозаранинг дидактик моҳияти ва ғоявий мақсадидир. Шундай қилиб, мусиқа санъати ҳам XIV—XVI асрларда санъатнинг бошқа турлари ва поэзия билан узвий алоқада янги тараққиёт поғонасига кўтарилди, моҳир санъаткорлар – машшоқлар, бастакорлар ва ҳофизлар етишди, ўлмас санъат асарлари вужудга келди.

БАДИИЙ АДАБИЁТ

XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган давр ўзбек адабиёти шаклланиши ва тараққиётининг жуда муҳим ҳамда сермаҳсул бир давридир. Бу даврда эски ўзбек адабий тилининг шаклланиш жараёни асосан тугалланди, дунёвий адабиёт адабий ҳаётнинг етакчи йўналишига айланди, Қутб, Хоразмий, Сайфи Саройи, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Отоий, Саккокий, Лутфий, Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий, Хожа ва ниҳоят, эски ўзбек адабий тилининг асосчиси, ўзбек мумтоз адабиётининг чўққиси Алишер Навоий етишди. Ўзбек адабиёти ғоявий-мавзувий ва бадиий услуб жиҳатидан такомиллашди, янги поғонага кўтарилди, лирик ва эпик поэзиянинг ҳамда бадиий прозанинг нодир ва оригинал асарлари вужудга келди. Ёзма адабиёт билан халқ оғзаки адабиёти ўртасидаги алоқа ва ўзаро таъсир кучайди. Ўзбек адабиёти билан бошқа халқлар адабиёти ўртасидаги ўзаро алоқа ва ҳамкорлик кенг ва чуқур илдиз отди, ўзбек таржима адабиёти вужудга келди. Бадиий адабиётнинг ўсиши билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик ҳам тараққий этди, қимматли илмий асарлар яратилди.

Халқ оғзаки ижоди

Бизгача асл ҳолида ёки ўзгаришлар билан етиб келган адабий ёдгорликлар ҳамда турли манбалардаги (тарихий, бадиий, илмий ва хотиравий асарлардаги) маълумотлар ва ёзма адабиётнинг тараққиётига халқ оғзаки ижодининг самарали таъсирини кўрсатувчи омиллар бу давр ўзбек фольклорининг тараққиётида янги ва сермаҳсул бир давр бўлганини кўрсатади. Бу даврда халқ янги-янги достонлар, қиссалар, эртаклар, афсоналар, латифалар, қўшиқлар, мақоллар ва бошқа жанрларда асарлар яратган. Халқ илгари вужудга келган оғзаки адабиёт обидаларининг маълум қисмини ижодий

қайта ишлаган, бу даврда куплаб халқ шоирлари ва қизиқчилари етишган, қуғирчокбозлар уйини ва қизиқчиларнинг кулгили томошалари халқ сайллари ва байрамларга завқ-шавқ бағишлаган, косиб-ҳунармандларнинг устахонасида ёки очиқ ҳавода кишилар давра қуриб, янги қисса ва эртакларни тинглаганлар, улардан завқланганлар ёки уй-хаёлга чумганлар, баъзи фольклор асарлари мусика ва рақс билан бирга ижро этилган. халқ томошаси — халқ театри репертуари бойиб, такомиллашиб борган.

Халқ тарихда муҳим роль уйнаган тарихий шахсларни ижобий қаҳрамонлар снфатида тасвирлайди. Масалан, у «Толибул илм» ҳикоясида Улуғбекни адолатпарвар ва ҳақиқатгуй подшо сифатида гавдалантиради (бу ҳикоя ҳақида китобнинг «Хожа» бобида кенгроқ тухтаймиз). Ўзбек, туркман, тожик ва бошқа халқларнинг Навоийга бағишланган ва купчилиги, шубҳасиз шу даврда вужудга келган эртак, афсона ва ҳикояларида Навоий тадбирли ва адолатли давлат арбоби, халқпарвар, маърифатпарвар, сахий ва ҳимматли киши қилиб тасвирланадн. Алишер Навоий ҳунарманд йигит Зиёд Ботирга кумаклашиб, унинг ёри Қамбарни Ҳусайн Бойқаронинг зиндонидан озод қилади. Бошқа асарларда эса Навоий ақл-заковати билан рақибларини — мунофиқ вазирларни фош этади, турли муаммоларни ҳал қилади, кишиларни меҳнатсеварлик ва ҳалолликка йуллайди[58].

Тарихий шахсларнинг халқ томонидан яратилган бундай образлари, муболаға элементларига қарамай, тарихий ҳақиқатга мувофиқ келади. (Булар тарихнинг халқ онгидаги бадиий инъикоси сифатида вужудга келган эди.) Бироқ илдизи XVI асрга бориб тақалувчи «Шайбонийхон» достонида яратилган Бобур ва Шайбонийхон образлари бундан мустасноднр. Чунки бу достонда халқ тарихий Бобур ва Шайбоний образини яратиш вазифасини эмас, балки умуман одил ва золим подшо образини яратиш вазифасини уз олдига қуйган, тарихдан чекинган, бадиий фантазияга мурожаат килган.

Тилдан-тилга утиб келган асарлардан ташқари, биз ёзма манбалар — «Равзатус-сафо», «Бобурнома» ва «Бадоеъул-вақое» каби тарихий асарлар ва мемуарлар ҳамда «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Мезонул-авзон» каби илмий асарлар орқали ҳам халқ оғзаки ижодининг турли жанрдаги асарлари билан танишамиз. уларнинг узига хос хусусиятлари ҳақида маълумот оламиз.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди билан ёзма адабиёт доим узаро алоқада булиб, бир-бирига таъсир этиб келади. Бу даврдаги ёзма адабиётнинг тараққиётида ҳам халқ оғзаки ижоди бой бир манба, ижодкорлик мактаби булиб хизмат қилди. Ёзма адабиёт намояндалари халқ асарларининг мавзуси ва ғоявий мотивларидан, сюжети ва образларидан, адабий услуб ва бадиий усулларидан, тил бойлиги ва поэтик формаларидан ижодий фойдаландилар, унинг тажрибаларидан таълим ва илҳом олдилар, халқ мақоллари ва таъбирлари билан уз асарларига сайқал бердилар. Бу ҳол ёзма адабиётнинг илғор намояндалари ижодининг ҳаётга, халққа ва жамият тараққиёти талабларига яқинлашувига самарали таъсир этган эди. Бу айниқса Алишер Навоийнинг ижодида ҳаммадан кура туларок

[58] Қаранг: Доно Навоий. Тошкент, 1968.

ва ёркинроқ кўринади. Халқ оғзаки ижодидан кенг баҳраманд бўлган Навоий айни чоқда халқ оғзаки ижодининг тадқиқотчиларидан бири эди, у халқ ижодига эътиборсизлик билан қараган шоирларни қаттиқ танқид қилган эди[59].

Демак, биз бу даврнинг ёзма ёдгорликларини ўрганиш орқали ҳам халқ оғзаки ижоди билан, унинг ёзма адабиётга таъсири билан танишамиз.

Ўзбек адабиётининг гуллаши

Хўжалик ҳаётининг ўсиши, маданиятнинг тараққийси, адабий ҳаётда аҳоли қатламларининг кенгроқ иштирок этиши, дунёвий адабиётнинг равнақ топишига самарали таъсир этди ва уни адабий ҳаётнинг етакчи йўналишига айлантирди. Ўзбек дунёвий адабиёти икки тараққиёт босқичини босиб ўтди. Биринчи босқичда у (шартли равишда XV асрнинг ўрталарига қадар) ғоявий-тематик жиҳатдан хийла маҳдуд эди, маълум даражада тараққийпарварлик майлларига эга бўлган юқори табақаларнинг дунёқараши ва завқ-шавқига хийла боғлиқ эди. Амалдорлар хўжалик ва маданиятнинг ўсишидан ғоятда манфаатдор эди. У экин майдонини кенгайтиришга, сунъий суғоришни ривожлантиришга, ички ва ташқи савдони жонлантиришга, муҳташам бинолар барпо этишга интилар эди. Шунинг оқибатида у турли илмларга, дунёвий ишларга ижобий муносабатда бўлар, ўзини жамиятнинг моддий ва маънавий бойликларининг ягона эгаси деб ҳисоблар, бойлик устига бойлик орттиришга, айш-ишрат суришга ҳаракат қилар эди.

Мана шу заминда вужудга келган адабиёт илк чоғларида тематик-ғоявий жиҳатдан ниҳоятда маҳдуд эди, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалалари, халқ турмуши ва унинг орзу-интилишларини куйлашдан бир мунча йироқ эди. Бироқ шунга қарамай, адабиёт ўзининг илк чоғларида ҳам сўз санъати тараққиётининг объектив қонунияти жиҳатидан муҳим ҳодиса эди. Дунёвий адабиёт сўз санъатини ҳаётга, уни халқ турмуши ва талабларига яқинлаштиришга маълум имконият берар эди. Ҳаётни эътироф этган дунёвий адабиётнинг тематик-ғоявий маҳдудлигини ёриб ўтиш, унга ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини киритиш, шундай қилиб, бу адабиётнинг йўналиш нуқтасини ўзгартириб бориш мумкин эди. Дарҳақиқат, дунёвий адабиётда шаҳар аҳолиси қатламларининг кенгроқ иштирок этиши, ўзи мансуб бўлган дунёқараш доирасидан маълум даражада юқори кўтарилган пешқадам ёзувчиларнинг етишиб чиқиши билан дунёвий адабиёт такомиллашиб, унинг тематик-ғоявий доираси кенгайиб боради. XIV асрда ва XV асрнинг биринчи ярмида етишган Хоразмий, Хўжандий, Сайфи Саройи, Дурбек, Ҳайдар Хоразмий, Амирий, Якиний, Аҳмадий, Отоий, Туғилхожа, Мавлоно Имод Мавлавий, Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исҳоқ, Саккокий ва ниҳоят Мавлоно Лутфий каби шоирлар дунёвий адабиётнинг тараққиётида мана шундай муҳим роль ўйнаган эдилар. Бу шоирлар лирикада инсоннинг инсонга бўлган соф ва самимий севгисини куйладилар, Хизр ва Масиҳ каби диний-афсонавий образларнинг сифатларини ҳаёт маҳбубасига кўчириб, уни Хизр ва

[59] Қаранг: Н.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. Тошкент, 2015.

Масиҳлардан кудратлироқ қилиб тасвирладилар, халқ оғзаки ижодиёти, халқ қушиқлари, унинг мақол ва таъбирларидан фойдаландилар. Шу билан бирга, улар алоҳида байт ёки мисраларда булса ҳам (бундай байт ёки мисралар кўпинча ишкий шеърга қистириб кетилади) яшаган муҳитларининг айрим иллатларини танқид қилиб, инсоф ва адолат ғоясини илгари сурдилар, вафо, садокат, ҳиммат, саховат, марҳамат ва мурувват каби олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этдилар. Мунозара ва достон каби катта ҳажмли асарларида зодагонларнинг мутакаббирлиги ва маиший бузуқлигини танқид қилдилар, ўзаро урушларни қоралаб, марказлашган давлат учун кураш ғоясини илгари сурдилар, оригинал образлар яратдилар. Дунёвий адабиёт тобора халққа яқинлашиб, халқчиллашиб борди. Ўзбек дунёвий адабиетининг намояндалари узбек адабий тилининг ўсиши ва мустаҳкамланишига ҳам катта ҳисса қўшдилар, адабий тур ва жанрларнинг равнақ топишида катта роль уйнадилар. Бу даврда ғазал, рубоий, китъа, туюқ, қасида, нома, мунозара, достон ва бошқа жанрларда хилма-хил асарлар яратилди.

Шоир Хоразмий ўзбек адабиётида шеърий нома жанрининг асосчиси бўлди. У севгини завқ-шавқ билан куйлаб «Муҳаббатнома» асарини яратди. «Муҳаббатнома» XIV—XV аср ўзбек адабиёти тараққиётида чуқур из колдирди.

«Муҳаббат жомидин ичсанг шаробе,
«Муҳаббатнома»га айтсанг жавобе»,

— деган шоир Хужандий XIV асрнинг иккинчи ярмида ёки XV аср бошларида машҳур «Латофатнома» асарини яратди. Ўн номадан иборат бу асарида Хужандий севгини тараннум этади, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробини тасвирлайди. Шу билаи бирга у:

«Тилар булсанг жаҳон ичра аморат,
Фақирлар кунглини қилгил иморат»

каби мисраларда фуқаропарварлик ғоясини илгари суради.

Шоир Сайид Аҳмад Хоразмий ва Хужандий анъаналарини давом эттириб, 1436-37 йилларда «Таашшуқнома» («Ошиқлик мактуби») асарини яратди. Сайид Аҳмад темурий шаҳзодалардандир. Мироншоҳнинг уғли Сайид Аҳмад бошқа темурий шаҳзодалардан фарқли уларок давлат идора ишларидан четда туради (ёки шунга мажбур булади) ва шоирликни ўзига касб қилиб олади. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Сайид Аҳмад ҳақида сузлаб: «Салим табъ ва пок зехн киши эрди. Хийла машҳур назмлари бор. Ҳам ғазал, ҳам маснавий, ҳам туркий ва ҳам форсий ғазал тарзида девони бор», — дейди. Бирок Сайид Аҳмаднинг девонлари топилган эмас, унинг бизга қадар сакланиб қолган ягона асари «Таашшуқнома»дир. Бу асар Сайид Аҳмаднинг хийла қобилиятли шоир булганини курсатади. У Хоразмий ва Хужандийдан фарқли уларок, ҳар бир ғазалини маълум бир мақом билан боғлайди. Шоир иккинчи номанинг барча мисраларида тажнисли қофия (ол — қизил, ол — ола — кўз оласи, Муштари —

Юпитер, муштари — харидор; бор — юк, бор — тасдиқ ва бошқалар) ишлатади. (Бу даврда ўзбек поэзиясида халқ тўртликлари заминида туюқ жанрининг вужудга келиши шоирни шунга илҳомлантирган бўлса керак.) «Таашшуқнома» ҳам «Латофатнома» каби ўн номадан ташкил топган. Шоир ўз асарини амакиси — Шоҳруҳ мирзога бағишлаб, ундан моддий ва маънавий ёрдам сўраган.

XV асрнинг биринчи ярмида етишган шоир Юсуф Амирий ҳам нома жанрида «Даҳнома» («Ўн нома») асарини яратади. У Хоразмий, Хужандий ва Сайид Аҳмаддан фарқли ўлароқ ўз асарида севги мавзусини маълум сюжет асосида ёритишга интилади. «Даҳнома»да, ошиқ образидан ташқари, бевосита маъшуқ образи ҳам яратилган. Ошиқ-маъшуқ бир-бирига мактуб йўллайдилар, учрашадилар ва ўзаро мунозара қиладилар (мунозара диалог шаклида берилган). Бу билан Юсуф Амирий нома жанрини достонларга яқинлаштириб, унга лиро-эпик тус беради. Амирийдан бизга қадар бир лирик девон ҳамда «Банг ва Чоғир» мунозараси етиб келган[60]. Амирий девони ғазал, туюқ, қасида ва бошқа жанрларда битилган шеърларни ўз ичига олади. У лирик шеърларда ҳам севгини куйлайди, қасидаларини эса хомийси Бойсунғур ва Шоҳруҳ мирзоларга бағишлайди. Амирий насрда ёзган «Банг ва Чоғир»[61] мунозарасида мажозий тарзда мақтанчоқлик ва мутакаббирликни танқид қилади, ишратпарастликни қоралайди. Банг ва Чоғир ўз «сифат» ва «хосият»лари билан мақтаниб мунозара қиладилар, гоҳ бири, гоҳ иккинчиси «устун» келади. Охири уртага бол ғушиб, мухолифларни бир-биридан ажратади, иккинчи сўз билан айтганда, бол Бангни ҳам, Чоғирни ҳам енгади. Ёзувчи майга берилиб кетиш ҳам, бангилик ҳам кишига катта кулфат ва надомат келтиради деган ғояни илгари суради ҳамда ўз даври муҳтасибларининг майхўрларни таъқиб қилгани ҳолда, бангиларни тергамаганидан шикоят қилади.

«Банг ва Чоғир» ҳажвий услубдаги асардир. Ёзувчи Бангни сўфи ва Чоғирни ёш йигит қиёфасида тасвирлайди. Буларнинг узи, бир томондан, кулгили аҳволда бўлса, иккинчи томондан, бир-бирини фош қилади. Ёзувчи мунозарада халқ ҳажвиясидан, унинг заҳархандали таъбир ва қарғишларидан фойдаланади, Ибни Сино, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий шеърларидан парчалар келтиради ва асарга ўз мисраларини киритади. «Банг ва Чоғир»нинг услуби хийла енгил, тили соддадир.

Юсуф Амирий ўз даврининг заковатли ёзувчиларидан бири бўлган. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Юсуф Амирий ҳақида сўзлаб, «Турк эрди ва туркча шеъри яхши воқеъ бўлибдур» деса, Давлатшоҳ «Тазкиратуш-шуаро»да «Шоҳруҳ даврида катта шуҳрат қозонди» дейди.

Ўзбек поэзиясида мунозара жанрининг илдизлари туркий халқлар учун муштарак бўлган «Девону луғотит турк» ёдгорликларига, ундаги «Қиш ва Ёз мунозараси»га бориб тақалади. Халқ ижодида узоқ тарихга эга бўлган бу жанр XV аср ўзбек адабиётида хийла салмоқли урин тутиб,

[60] Амирий девонининг нусхаси Туркияда Дорилфунун кутубхонасида "Даҳнома" ҳамда "Банг ва Чоғир" нусхалари "Латофатнома" (XVI аср нусхаси) ва "Таашшуқнома" Лондонда Британия музейида сақланмоқда.

[61] Чоғир – май, шароб.

бу жанрда Юсуф Амирийдан ташкари, Ахмадий ва Якинийлар ҳам асар яратадилар ва халқ поэзиясидаги мунозара билан бирга, форс-тожик тилидаги мунозара жанри тажрибасидан, жумладан Асади Тусийдан ижодий фойдаланадилар. Аввалги саҳифаларда таъкидлаганимиздек, шоир Ахмадий «Созлар мунозара»сида мажозий тарзда худбин ва мақтанчоқ кишиларни танқид қилади. Якиний эса «Ук ва Ёй» насрий мунозарасида хушомадгуй ва мансабпараст кишиларни танқид қилиб, «... бу мунозарадин мақсуд улким, бу даврнинг каж табъларининг қошинда ҳар ким ёдек эгри булса, ёнларидин йироқ булмас ва хар ким уқтек рост булуб, туз юруса, Якинийдек йироқ тушар» деб темурий ҳукмдорлардан шикоят қилади ва Асий деган шоирнинг қуйидаги китъасини келтиради:

Ҳар ки шуд рост андар ин майдон,
Ҳар кужо рафт бехузур уфтод.
Аз кажи шуд камон ба пахлуйи шоҳ,
Тир аз ростй ба дур уфтод.

(Кимки бу майдонда рост булса, қаерга борса ҳам беҳаловат булиб тушади. Ёй эгрилиги туфайли шоҳ ёнидан жой олди, уқ эса ростликдан узоқларга бориб тушди.)

Якиний мунозарага Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий, Қосим Анвор, Юсуф Амирий, Отоий, Саккокий, Лутфий ва бошка шоирларнинг уқ ва ёй ҳақидаги шеърларидан парчалар келтиради, узи ҳам мис-ралар битади. «Уқ ва Ёй», Амирийнинг «Банг ва Чоғир» мунозараси каби, услуби равон ва тили содда асардир.

Шоир Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достонида диний-афсонавий сюжетни қайта ишлаб, унга хийла ҳаётий тус беришга муваффақ булади, достонида шоир узаро урушларни қоралайди, узаро урушларнинг дахшатли оқибатларини тасвирлаб реалистик манзаралар яратади.

Низомий ва унинг «Махзанул-асрор»идан илҳомланган шоир Ҳайдар Хоразмий лиро-эпик жанрнинг кимматли ёдгорлиги булган «Гулшанул-асрор» достонини яратди.

Отоий севгининг ҳароратли куйчиси сифатида ажойиб ғазаллар битади, инсон ва унинг фаолиятини шарафлайди. Халқ қушиқларидан, айниқса, «Туркий» деб аталган қушиклардан баҳраманд булган Отоий содда, самимий ва мусиқий ғазаллар битиб, шуҳрат козонади.

Улуғбекнинг ҳимоясида камол топган шоир Саккокий жушкин ғазаллар билан бирга, қасидалар ҳам битади, қасидаларида адолатли подшо учун кураш ғоясини илгари суради ва маърифатпарвар давлат арбоби ҳамда буюк олим Улуғбекни шарафлайди.

Навоий «маликул-калом» («суз подшоси») деб атаган Мавлоно Лутфий узбек адабиёти тарихида ғоят катта урин тутди. У истеъдодли шоир сифатида қимматли лирик ва эпик асарлар яратди. Ўзбек тилидаги асарлари билан ҳам, форс-тожик тилидаги асарлари билан ҳам кенг шуҳрат қозонди. Лутфий лирикаси ўз ҳаётийлиги, бадиий юксаклиги ва тил бойлиги билан характерланади.

Кутб, Сайфи Саройи ва бошқа ёзувчилар эса Низомий ва Саъдий каби буюк санъаткорларнинг асарларини ўзбек тилига эркин таржима қилиб, халқлар уртасидаги маданий-адабий алоқаларни мустаҳкамлашга катта ҳисса қўшдилар ҳамда ўзбек адабий тили ва адабиётининг равнақ топишида ҳам муҳим роль ўйнадилар.

XV асрнинг иккинчи ярмида ўзбек адабиёти янги тараққиёт босқичига кўтарилди. У гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварликнинг жарчисига айланди, дунё адабиёти хазинасига ўлмас обидалар қўшди. Ўзбек адабиётининг янги тараққиёт босқичига — чўққисига кўтарилиши ҳаммадан аввал улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти билан чамбарчас боғликдир. Навоий ижодиёти гуманистик адабиётнинг буюк обидаларидир, Навоий гуманизмнинг доҳий куйчиларидандир,

Алишер Навоий бутун ҳаёти ва куч-қувватини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққиётига бағишлади. У сўз санъатнинг «Девони Фоний» ва «Хамса» каби буюк обидаларини яратди. Навоий уз асарларида яшаган муҳитининг деярли барча муҳим масалаларини қамраб олди, гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини ҳормай-толмай илгари сурди, баркарор образлар яратди.

Алишер Навоий илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг буюк ҳомийси эди. У олимлар, санъаткорлар ва шоирларга моддий-маънавий ёрдам берар, илмий ва адабий суҳбатлар уюштирар, касбдошларининг хато ва камчиликларини холислик ва ғамхўрлик билан кўрсатар, уларни маҳсулдор ижодий ишларга илҳомлантирар эди. У сўз санъаткорларидан ҳаёт воқеаларини ростгўйлик билан тасвирлашни, китобхонга маънавий-эстетик озиқ беришни, унинг билими ва дидини такомиллаштиришни талаб қилар эди. У шаклбозликка берилган дидсиз ва истеъдодсиз нозимларни, хушомадгўй мадҳхонларни қаттиқ танқид қилиб, уларга қарши кураш олиб борган эди. Жумладан, у «Садди Искандарий»да мақтанчоқ, дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши бундай деган эди.

Керак даҳр аҳлига ўн кун жадал,
Кн беш байтдин боғлағай бир ғазал.
Басе маснавигўйи нозук хаёл,
Ки назм аҳли ичра солиб қийлу қол,
Халойиққа юз ҳусни ноз айлагай,
Ки ўн йилда минг байт соз айлагай.
Чиқорғон замон ул навъ ойин савод,
Ки оламда йўқ бўйла рангин савод.
Саводига ҳар кимки кўз солибон,
Қаро шоми меҳнат аро қолибон.
Не зулматки, йўқ оби ҳайвон анга,
Қаю тунки, йўқ меҳри рахшон анга.

Навоийнинг улуғ замондоши, устоз санъаткор Абдураҳмон Жомий ҳам дидсиз, истеъдодсиз шоирларга қарши муросасиз кураш олиб борган

эди. Чунончи, у «Силсилатуз-заҳаб» достонида ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

Кист шоир кунун?! Яке мудбир,
Ки надонад зи жаҳл ҳир аз бир,
Накунад фарқ шеърро зи шаир,
Роҳати ҳулдро зи ранжи саир.
Ҳиммати у хасису табъ лаим,
Ҳама офоқро ҳарифу надим.
Рузу шаб ку ба кую жой ба жой,
Медавад чун сагони сухта пой.
То кужо бу барад, ки як-ду-се кас,
Шуда жамъ аз сари ҳавову ҳавас,
Карда тартиби айшро асбоб,
Аз шаробу кабобу чангу рубоб.
Афганад хешро ба макру дуруғ,
Пеши он жамъ чун магас дардуғ,
Гашта з-ин гуна хиссату ибром,
Шеър мазмуму шоирон бадном...

(Энди шоир кимдир?! У шундай бир бадбахтки, жоҳиллиги туфайли «хир»дан «бир»ни фарқ этолмайдиган, яъни саводсиз кишидир. У шеърдан шаир (арпа)ни, жаннат роҳатидан жаҳаннам азобларини фарқ этолмайди. У паст ҳиммат ва табиатан разил киши булиб, бутун оламга узини улфат ва ҳамсуҳбат деб ҳисоблайди. Кеча-кундуз кучама-куча, жойма-жой оёғи куйган итдек санғиб юради. Қаерда бир исни сезиб қолиб, бир-икки ёки уч кишининг ҳавас билан йиғилганини, шароб ва кабоб ҳозирлаганларини билиб қолса, ёлғон-яшиқ ва макр-ҳийла билан худди қатиққа гушган пашшадай у ерда ҳозир булади... Бундай разиллик ва хиралик туфайли шеър нафратли ва шоир бадном булиб қолади.)

Навоий ва Жомий каби улуғ суз санъаткорларининг эстетик қарашлари ва адабиёт аҳлларига раҳбарлик қилиб, истеъдодли шоирларни авайлаб тарбиялаши, жоҳил ва худбин шоирларни танқид қилиши бадиий адабиёт тараққиёти учун ғоят катта аҳамиятга эга булиб, сўз санъатининг ғоявий-бадиий юксалиши, унда ҳаётий майллари ва шу билан баробар, бадиий фантазиянинг усишига хизмат қилган эди.

Навоий узбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг буюк яловбардори эди. Навоийга қадар ҳам узбек адабий тили ва адабиёти уз тараққиётида катта муваффақиятларга эришган эди. Бироқ узбек адабий тили суз санъати тараққиётида ҳали узининг етарли урнини эгаллаб олган эмас эди, узбек тилини камситиш анча кучли эди, узбек шоирларининг анча қисми уз она тилида ижод этмай, форс-тожик тилида асар ёзишни афзал кўрар эди. Ваҳоланки, узбек китобхонларининг эҳтиёжи бу тилда куплаб ғоявий-бадиий юксак асарлар яратишни тақозо қилар эди. Узбек адабий тили тараққиёти учун кураш катта маданий ва сиёсий аҳамиятга эга эди, у давлат

мустакиллигини сақлаб қолишда маълум роль ўйнар эди. Шунинг учун ҳам Султон Ҳусайн Бойқаро ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод этишга даъват қилар, уларга маълум имтиёзлар беришга интилар эди. Ҳусайн Бойқаронинг бу ҳаракати, шубҳасиз, ижобий аҳамиятга эга эди. Бироқ эски ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашда ҳеч ким Навоийчалик катта хизмат қилмаган ва бу тил учун кураш байроғини Навоийчалик баланд кўтара олмаган эди. Барча халқлар ва уларнинг тилларига доимо эҳтиром ва муҳаббат билан қараган, ўзи ҳам форс-тожик тилида асарлар яратиб, зуллисонайн сифатида шуҳрат топган Навоий халқ тилининг «яширин хазина»ларидан кенг фойдаланиб, ўзбек тилида «Хамса», «Хазойинул-маоний», «Лисонут-тайр», «Маҳбубул-қулуб», «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзон», «Муҳокаматул-луғатайн» каби ажойиб бадиий, илмий асарлар яратиб, бу тилнинг бойликлари ва нафислигини мужассамлаштирди, ўз асарлари билан ўзбек адабиёти аҳлларига намуна бўлди, у ўзбек шоирларини ўз она тилида ижод этишга чақирди, «Муҳокаматул-луғатайн» асари билан ўзбек тилининг бойлиги ва гўзаллигини, унинг форс-тожик тилидан қолишмаслигини, ўзига хос юксак хусусиятлари ва бадиий ижодкорлик учун кенг имкониятлари борлигини илмий жиҳатдан асослаб берди.

Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти у яшаган муҳитнинг айрим зиддиятларидан холи эмас эди. Бирок шу зиддиятларга қарамай, ўрта асрнинг улуғ мутафаккири ва сўз санъаткори Навоий ўзбек адабиётини янги тараққиёт поғонасига олиб чиқди ва эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди. У ўз асарлари билан асрларга, авлодларга манзур бўлди.

Навоий ижодиёти ўзбек адабиётига, шу билан бирга, ўзбек халқи билан иқтисодий-маданий алокада бўлган бошқа халқлар адабиёти тараққиётига самарали таъсир этди. Навоий жуда кўп сўз санъаткорларининг устози бўлди. XVI асрда етишган Бобур, Муҳаммад Солиҳ, Мажлисий ва Хожа каби ўзбек ёзувчилари Навоий ижодидан таълим олиб, унинг айрим анъаналарини муваффақият билан давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Ҳассос шоир ва истеъдодли адиб Бобур лирик шеърлари билан бирга «Бобурнома» мемуарларини яратди. Муҳаммад Солиҳ тарихий воқеликка муносабат масаласида айрим тенденциоз майлларга берилганлигига қарамай ўзининг «Шайбонийнома» достонида ўзаро урушларнинг даҳшатли оқибатларини ҳаққоний тасвирлашга муваффақ бўлди; халқ оғзаки ижоди ва Лутфий ҳамда Навоий каби ёзувчиларнинг адабий анъаналаридан баҳраманд бўлган Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук» достонини, Хожа лирик шеърлари ва ҳикояларини китобхонларга тақдим қилди. Бу ёзувчилардан ҳар бири ўзбек адабиёти тараққиётига ўзига хос ҳисса қўшди, ўзбек адабий тили такомилида маълум роль ўйнади.

Адабий жанрлар

Бу даврда адабий хил ва жанрлар ҳам равнақ топди, аввалдан қўлланилиб келган адабий жанрлар такомиллашиб борди. Янги адабий жанрлар пайдо бўлди. Лирика бадиий ижодиётининг етакчи хили эди. Айникса, ғазал жанри кенг тарқалган эди.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да уз даври шоирларини таърифлаб, уларнинг купи «барчадин дил осонроқ ва нишотафзорок» «ғазал таврида» уз асарларини яратганини таъкидлайди. Бу даврда узбек адабиётида ғазал ғоявий-бадиий жихатдан такомиллашиб борди, унинг мавзу доираси кенгайди, ғазалда ошик-маъшук, рақиб ва ринд анъанавий образларидан ташқари, шохлар (купрок салбий), шайх ва зохидлар (сатирик) ва бошқа ижтимоий табақаларга мансуб булган кишиларнинг образлари ҳам яратилди, ҳажвий ғазаллар вужудга келди, воқеабанд (сюжетли) ғазаллар битиш бир анъанага айланди. ғазал мусика санъати билан узвий алокада тараққий этди, ғазаллар куйга солинди. Бу ҳол унинг кенг халқ оммасига манзур булишида катта роль уйнади. Абдураҳмон Жомий ғазалнинг мана шу хусусиятларини кузда тутиб:

«Аз фукуни, шеъри фан бехтарин омад ғазал,
Чун наку рўён, ки дар сурат беҳанд аз жинсу нис»

(«Шеърият фанининг энг яхшисидур ғазал,
Гузаллар юзи инс-жинсдан хушдур ҳар маҳал»),—

деган булса, Алишер Навоий:

«Ғазал тарзиға аввал айлаб ситез,
Жаҳон ичра олдим улуғ рустхез»;

Муҳаммад, Фузулий:

Ғазалдур сафо бахши аҳли назар,
Ғазалдур гули гулистони ҳунар»;

ва XVI аср шоири Сайфи Бухорий:

«Панж байтеки дилпазир бувад,
Бехтар аз хамсатайн медонам»
(«Кунгилга мақбул беш байтли шеърни
Икки «Хамса»дан ҳам авло биламан»),—

деган эди.

XIV—XVI аср шоирлари ижодида лириканинг мухаммас, рубоий ва қитъа жанрлари ҳам кенг кулланилди. Мустақил (бир шоирнинг уз мисраларидангина ташкил топган) мухаммас билан бирга тахмис формаси (узга бир шоирнинг ғазалига мухаммас боғлаш, ғазалнинг икки мисрасига уч мисрадан қушиш асосида беш мисрали бандлар тузиш) ҳам кенг тарқалди. Форс-тожик тилидаги тахмислар купинча Ҳофиз, Камол Хужандий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби шоирларнинг ғазалларига боғлаб битилса, узбек тилидаги тахмислар, купинча, Лутфий, Ҳусайний (Ҳусайн Бойқаро) ва Навоий ғазалларига боғлаб битилар эди. Баъзан шоирлар уз ғазалларита тахмис ёзар эдилар. Ахлоқий-таълимий ва фалсафий масалаларни лирик тарзда ифодалашда купинча рубоий ва қитъа жанрларида шеърлар ёзилар эди.

Бу даврда узбек ва бошка туркий халклар адабиётининг оригинал жанри булган туюк вужудга келди. Навоийнинг айтишига караганда, туюк халк кушикларининг бир тури булиб, унинг кофиялари омоним (шаклдош) сузлардан ёки суз уйини воситасида ясалган тажнислардан тузилган. Мана шундай шеърлар заминида ёзма адабиётда гуюк жанри вужудга келган. Туюк турт мисрадан иборат булиб, рамали мусаддаси максур вазнида (фоилотун фоилотун фоилон) яратилган ва а-а-б-а шаклида кофияланган. Турк адабиётида туюк жанри биринчи марта XIV аср шоири Бурхониддин Сивосий девонида учрайди. Узбек адабиётида туюк жанрининг ажойиб намуналарини Амирий, Лутфий, Навоий ва Бобур каби атокли шоирлар яратдилар. Бу шоирлар уз туюкларида узбек тилининг узига хос хусусиятларидан, унинг омоним сузларидан кенг фойдаландилар ва турли усуллар билан тажнисли кофиялар кулладилар.

Шу билан бирга, шоирлар мусаддас, мусамман, мустазод, гаржиъбанд, таркиббанд, касида, марсия, сокийнома, луғз (шеърий чистон) ва бошка жанрларда хам асарлар яратдилар.

Бу давр бадиий адабиётида, хусусан, XV асрда кенг тарқалган жанрлардан яна бири муаммодир. «Муаммо»нинг луғавий маъноси «яширилган», «пинхон этилган» булиб, одатда бир (баъзан икки) байтдан ташкил топган бундай шеърда бирор суз (купинча кишиларнинг номи) яшириб берилар эди. «Яширин» суз шоирнинг турли-туман ишоралари (маънодош ёки шаклдош сузларни топиб олиш, бир тилдаги сузнинг иккинчи бир тилдаги мукобилини куллаш, сузлардаги маълум харфларни тизиб янги суз ясаш, абжад хисобини ишлатиб, рақамлар асосида суз тузиш ва бошқа-бошқалар) асосида топилар эди. Мисоллар:

Навоий Самаркандда эканлигида, бир кун оёк огриғи билан ётган кекса шоир Улои Шошийни зиёрат қилиб, бадиҳатан унинг номига қуйидаги муаммони тўқийди:

Дур бод аз ту дарду захмати по,
Душманатро бало насибу ано[62].

Бу муаммонинг иккинчи мисрасида «ало» (علا) сузи берилган: «бало насибу ано». Шоирнинг ишораси билан «бало» сузида «ба» (узбекча жуналиш келишиги қушимчаси—«га»)ни қолдириб, ундан «ло» ни оламиз, «ано» — (انا) нинг биринчи харфи «айн» — « ع » ни олиб, (чунки « انا » нинг насиби — бошланиш харфи « ع »дир), уни «ло»га қушамиз (насиб қушиш маъносида хамдир), бироқ « ع »ни « لا » нинг олдига қушамиз, чунки « ع » « لا »га насиб — бошланма булиши керак. Шундай қилиб, « ع » га « لا »ни қушсак, « علا » келиб чикади.

Навоий кетгандан кейин унинг кимлигини билиб олган Улои Шоший унинг номига муаммо битиб, хужрасига жунатади:

---

[62] Мазмуни: Сендан оёк огриғи ва захмати йироқ булсин, душманларингга бало ва машаққат насиб булсин.

Чашми ту маро диду манаш нек надидам,
Чун сер бубинам, зи ту инаст умедам[63].

Бу муаммода «Алишер» сузи берилган. Араб тилида «куз» «айн» булиб, бу сўздан « ع » харфини ҳам англаш мумкин. «Маро» сузи эса арабчада «ли»дир. Ишорага биноан « ع » билан « لى »ни кушамиз, « علی » булади, «сер» сузининг ҳам шакли «шер»дир (муаммода зеру забарни ўзгартириш, олиб ташлаш ёки қушиш мумкин), « علي » га « ـ » бириктирилса, « علي ـ » келиб чиқади.

Бу икки мисол ҳам муаммонинг жуда мураккаб бир жанр эканини кўрсатади. Муаммо битиш ва муаммо ечиш атрофлича билимни, ҳозиржавоблик ва узоқ машқ қилишни талаб этар эди. XV асрда муаммо билан шуғулланиш ниҳоятда кенг тарқалган булиб, у гўё шоирлар ва китобхонлар учун бир имтиҳон вазифасини адо этар эди. Жомий ва Навоий каби буюк шоирлар ҳам бу жанр билан шуғулланиб, шуҳрат қозонган эдилар. Муаммо ҳақида Бодий Табризий, Шарафиддин Али Яздий, Жомий, Навоий ва бошқалар махсус рисолалар яратган эдилар.

Шоирлар муаммо жанри орқали уз фикр-мулоҳазаларини илгари сурганлар, яшаган муҳитларининг айрим иллатларини танқид қилганлар. Масалан, Восифий муаммо йули билан Кучкунчихоннинг Самарқанддаги вазири Хожа Юсуфни қаттиқ фош қилади. У Хожа Юсуфга атаб «мадҳия» ёзади, бироқ «мадҳия»нинг ҳар бир байтидаги муаммода уни шармандаю шармисор қилиб ташлайди. Мана шу шеърдан икки байт келтирамиз:

Ҳаст дар силсилаи хоқоний
Муҳрдоре, ки надорад соний

Бу байтнинг зоҳирий (ташқи) мазмуни: «Хоконлик силсиласи (тарихи) да у шундай муҳрдорки, унга ухшаш иккинчи бир муҳрдор йўқдир; унинг муаммодаги мазмуни: у шундай «муҳрдор» « مير دار » ки, унинг «соний»си (яъни иккинчиси, бундан мақсад « مير دار » сўзидаги иккинчи ҳарф « ه » йўқдир ва « مهردار » дан « ه »)ни олиб ташласак, « مردار » «мурдор» — «ҳаром» колади.

Демак, шоир Хожа Юсуфни «муҳрдор» эмас, балки «мурдор»дир демоқчи булади.

Фахри офоқ бувад з-у шуда фош
Мардумию караму ҳусни маош.

Бу байтнинг зоҳирий мазмуни: «Одамгарчилик, карам ва хуш-муомалаликда уфкларнинг фахри у билан намоён булади», унинг муаммодаги мазмуни: «у гуфайли уфклар фахри фош булади», яъни «фахр» — « فخر » сўзидаги « ـخ » фош булиб йуколиб кетади. « فخر »дан

[63] Мазмуни: Кузинг мени курди, мен уни яхши куролмадим, сендан умидим шуки, кузларингни туйгунча кўрсам.

«ف» фош бўлиб чиқиб кетса «خر» («хар», демак, «хари офоқ»—«уфқлар эшаги») қолади. Демак, шоир Хожа Юсуф «уфқлар фахри» эмас, балки «уфқлар эшаги»дир демоқчи бўлади.

Бироқ дидсиз, истеъдодсиз шоирлар муаммога бир эрмак деб қараганлар, мазмунга мутлақо эътибор бермай, қандай бўлмасин «шаклдан шакл ясаш»га интилганлар. Айримлари шоирлик даъво қилганлари ҳолда, маза-матрасиз муаммодан бўлак ҳеч нарса ёзмаганлар. Бу ҳол бадиий адабиётни тараққиётга эмас, балки инқирозга олиб борар, унинг ижтимоий-эстетик қимматини барбод этар эди.

Таърих деб номланган жанр ҳам бир хусусияти билан муаммога ўхшайди. Муаммода одатда бирор ном яшириб берилса, таърихда бирор «рақам» яшириб берилар эди. Шоирлар айрим тарихий воқеаларга бағишлаб шеър битар, аммо одатдаги рақамларни шеърга киритиш ҳар қачон ҳам мумкин бўлавермас, бунга шеърнинг вазни имкон бермас эди. Бинобарин, шоирлар араб алифбесидаги ҳарфларнинг рақамидан: «абжад» ҳисобидан фойдаланиб, рўй берган воқеанинг йилини (рақамни) ҳарфлар орқали ифодалар эдилар. Бу кўпинча муаммога ўхшаш мураккаб усул ва ишоралар қўллашни талаб этар, йил бир жумбоққа айланар эди,

Араб алифбесидаги ҳарфларнинг рақами: ا – (а)-1; ب – (б)-2; ج – (ж-«жон» сўзининг биринчи ҳарфи)-3; د (д)-4; ه (х)-5; و (в)-6; ز (з)-7; ح (х)-8. ت – (т)-9; ى – (й)-10; ك – (к)-20; ل – (л)-30; م – (м)-40; ن – (н)-50; ث – (с)- 60; ع – (айн)-70 ف – (ф)-80; ص – (с)-90; ق – (к)-100; ر – (р)-200; ش – (ш)-300; ت – (Т)-400; س – (с)-500; خ – (х)-600; ذ – (з)-700; ض – (з)-800; ظ – (а)-900; غ – (г)-1000.

Таърихга мисоллар:

Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг вафотига атаб ёзган таърихида айтади:

«Агар пурсаде касе соли вафоташ,
Бигўяш: «Баъди Махдуми ба як сол»

(«Агар ким унинг вафот йилини сўраса, «Махдум (Жомий) дан кейин бир йил» деб жавоб бергин»).

Байтдаги «Баъди Махдуми ба як сол» сўзларида унинг вафот этган йилини берадики, бу сўзларнинг абжад ҳисоби 899 (1493 – 1494)дир.

Навоий Мозандаронда қатл этилиб, калласи Ҳиротга олиб келинган золим амалдор Муҳаммад Амин ҳақидаги таърихида унинг вафот этган йилини қуйидаги байтда беради:

...Золимеро кушта сўйи шаҳр оварданд сар,
Он чи оварданд қатлашро ҳамон таърих буд.

(...Золимни ўлдириб бошини шаҳарга олиб келдилар, нимаики олиб келган бўлсалар, ўша унинг таърихидир).

Байтдаги ишорага мувофиқ золимнинг бошидан муддао« ظالیم » сўзидаги бош (биринчи) ҳарфлар «ظ» дир, «ظ» нинг рақами эса 900 дир. Демак, бу воқеа ҳижрий 900 йилда, мелодий 1495 йилда содир бўлган

экан. Таърих жанри ҳажм жиҳатидан ҳам, мисраларнинг қофияланиш тартиби жиҳатидан ҳам белгили қатъий бир қоидага эга эмас. Махсус таърих жанридаги асарлардан ташқари, таърих усули бошқа жанрлардаги асарларда (масалан, достонларда, мемуарларда ва бошқаларда) ҳам қўлланилган. Купинча ёзувчилар асарларининг ёзилган йилини таърих йули билан баён этганлар. Мухташам иморатларга у иморатларнинг бино бўлган йилини махсус ёзув — таърих билан уйиб ёки нақш бериб ёзиш бир одатга айланган.

XIV аср урталаридан XVII асргача булган узбек адабиётида нома, мунозара, достон, ҳикоя, масал ва мемуар каби жанрлар ҳам тараққий этди. Нома жанри лирик турдан лироэпик тургa қараб усиб борди, лирик ҳис-туйғу билан эпик баён жур булди. Мунозара жанрида эса бир неча шеърий ва насрий мунозаралар яратилди, уларда мажозий образлар воситаси билан айрим иллатлар фош этилди. Ўзбек достончилиги катта муваффақиятларга эришди. Ишқий-романтик («Юсуф ва Зулайхо», «Гул ва Навруз» ва бошқалар), фалсафий-таълимий («Ҳайратул-аброр»), фалсафий («Лисонут-тайр») ва тарихий («Шайбонийнома») достонлар ва қаҳрамонлик («Садди Искандарий») достонлари вужудга келди. Навоийнинг «Хамса»си ўзбек ёзма адабиётида достончилик тараққиётининг чўққиси булди[64]. Ҳикоя, масал, мемуар жанрларида ҳам қимматли асарлар яратилди. Бунга Навоий достонларидаги ҳикоя ва масаллар, «Гулзор» ва «Мифтоҳул-адл» ҳикоялар туплами, «Бобурнома» ва бошқалар ёркин мисол бўла олади.

Шундай қилиб, узбек адабиётининг тараққиёти турли адабий жанрларнинг равнақ топишида ҳам ўз ифодасини топди.

Бадиий адабиётнинг ҳаётга якинлашиб бориши, унинг тематик-ғоявий жиҳатдан ўсиши ҳамда халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири ва бошқа халқларнинг адабий тажрибасидан ижодий фойдаланиш адабий жанрларнинг такомилида етакчи булди, янги адабий жанрларни вужудга келтирди.

Адабий алоқалар. Таржима адабиёти

Мавжуд муҳитдаги ихтилофлар, хусусан, истилочи ҳукмдорларнинг уруш-юришлари халқлар уртасидаги иқтисодий-маданий алоқаларга катта путур етказар эди. Бироқ куп ўтмай халқлар яна бирodарлик муносабатларини қайта тиклар, иқтисодий ва маданий алоқаларини жонлантириб юборар, бирининг тажрибасидан иккинчиси баҳраманд булар, бирининг ҳужалик ва маданий ҳаётда эришган муваффақияти билан иккинчиси шод ва мамнун булар эди. Жамиятдаги турли низолар ва ҳарбий тўқнашувларга қарамай, бу даврда Марказий Осиё халқларининг ўзаро ҳамда Озарбайжон, Эрон, Арабистон, Туркия, Ҳиндистон ва бошқа ўлка халқлари билан иқтисодий-маданий алоқалари хийла жонланди, тараққий этди. Халқлар ўртасидаги иқтисодий-маданий алоқалар заминида адабиётларнинг ҳам ўзаро алоқаси усиб мустаҳкамланди. Буни ўзбек, тожик, озарбайжон, эрон, ҳинд ва бошқа халқлар адабиётлари мисолида равшан куриш мумкин.

[64] Қаранг: Б.Валихужаев. Узбек эпик поэзияси тарихидан. –Тошкент: Фан, 1974.

Бу халқлар бир-бирларининг адабий тажрибаларидан илҳомланиб, таълим оладилар, адабий анъаналарини давом эттирадилар ва ривожлантирадилар. Рудакий, Фирдавсий, Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Хоқоний, Низомий, Салмон Соважий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хўжандий каби буюк Шарқ ёзувчилари ижоди ҳамон турли халқларга манзур бўлиб, китобхонларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Буларнинг асарлари XIV—XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Хоразм, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларнинг хаттотлари томонидан қайта-қайта кўчирилиб китобат қилинади, мусаввирларнинг суратлари билан зийнатланади, тазкиралардан кенг ўрин олади. Уларнинг адабий анъаналари давом эттирилади ва ривожлантирилади. Лутфий, Жомий, Навоий ва Фузулийга ўхшаш буюк санъаткорлар Саъдий ва Ҳофиз каби классик лирик шоирлар қаторидан ўрин олади. Низомий ва Хисрав Деҳлавий «Хамса»лари ёнига Навоийнинг «Хамса»си ва Жомийнинг «Ҳафт авранг»и қушилади, марогалик Ашраф Навоийнинг мақтовига сазовор бўлган «Хамса»ни яратади. Ўзбек шоири Дурбек, озарбайжон шоири Хатоий ва тожик шоири Жомий ўз оригинал «Юсуф ва Зулайхо»ларини яратадилар. «Лайли ва Мажнун» ҳинд шоири Хўжа Имомиддин Лоҳурий, тожик шоирлари Хотифий ва Ҳилолий, озарбайжон шоирлари Фузулий ва Ҳақирий ҳамда бошқа шоирларнинг калами билан янги вариантларга эга бўлади ва ҳоказо.

Бир-бирларига замондош бўлган ёхуд олдинма-кейин ўтган узбек, тожик, эрон, озарбайжон ва бошқа халқлар ёзувчиларининг ижоди ўзаро ҳамкорлик алоқалари заминида ўсиб камол топади. Бу айниқса Абдураҳмон Жомий ва Алишер Навоий ўртасидаги дўстлик ва ижодий ҳамкорлик муносабатларида ёркин намоён бўлади. Шунингдек, Лутфий ва Навоий каби атоқли ўзбек санъаткорлари озарбайжон адабиёти тажрибаларидан ҳам илҳомланиб, катта таълим олган эдилар. Шу билан бирга, Лутфий ва Навоий озарбайжон ёзувчиларига ҳам устоз бўлдилар. Навоийдан руҳланган Фузулий озарбайжон адабий тили учун курашнинг улкан яловбардорларидан бири булди, лирикаси ҳамда «Лайли ва Мажнун» достонида Навоий анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди. Шоир Кишварий эса Лутфий ва Навоий ижодидан кўп таълим олди. Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»идан баҳраманд бўлган XVI аср озарбайжон адабиётшуноси Содиқ Афшор ўзбек тилида «Мажмаул-хавос» («Хос кишилар мажмуаси») тазкирасини тузди. Ўзбек шоирларининг номачилик жанридаги ютуқлари озарбайжон шоири Хатоийни «Даҳнома» асарини ёзишга, Амирий, Яқиний, Ахмадий ва бошқаларнинг мунозаралари Фузулийни шу жанрда бир неча асар ёзишга илҳомлантирди. Турли халқларнинг шоирлари бир-бирларининг асарларига назира ёздилар, ғазалларига тахмис битдилар, тазмин[65] қилдилар.

Тил бобида ҳам турли халқлар ёзувчиларининг алоқа ва ҳамкорлиги равшан куринади. Кўпгина ёзувчилар ўз тилларида ижод этиш билан

[65] Бир ёзувчининг асарида иккинчи бир ёзувчи асаридан парча келтириш тазмин дейилади.

бирга бошқа халқларнинг тилларида ҳам асарлар яратиб, китобхонларга манзур бўладилар. Масалан, ўзбек ёзувчиларининг купчилиги зуллисонайн сифатида ўзбек тилида ижод этиш билан бирга, форс-тожик тилида ҳам ёзар эдилар. Лутфий ва Навоий каби ўзбек шоирлари форс-тожик тилидаги адабиёт хазинасига катта хисса кушдилар. Тожик шоири Биноий эса ўзбек тилида мароқли асарлар яратган эди. Улуғ озарбайжон шоири Фузулий озарбайжон, форс-тожик ва араб тилларида ижод этар эди.

Халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг ўсиб мустаҳкамланишида, айниқса, Навоий бошлиқ Ҳирот адабий мактаби катта роль уйнади. XV асрнинг иккинчи ярмида Ҳирот шеърият шаҳри тусини олган эди. Бу шаҳарга Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразмнинг турли жойларидан келган шоирлар қаторида Озарбайжон, Эрон, Ироқ ва бошқа ўлкалардан келган, Навоийнинг хомийлигида ижодий камолотга эришган шоирларни ҳам куриш мумкин эди. Ўзбек ёзувчиларининг бир қисми бошқа мамлакатларда ҳам ижодий иш билан шуғулланардилар. Масалан, ўзбек адабиётининг бир неча ёдгорлиги Мисрда вужудга келган (Сайфи Сароийнинг «Гулистон» таржимаси) ва китобат қилинган («Қутадғу билиг»нинг Қоҳира нусхаси, Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» достонининг Искандарияда кучирилиши ва бошқалар).

Халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг самараси сифатида таржима адабиёт вужудга келади. У адабий ҳаётнинг муҳим ва салмоқли бир тармоғига айланади, XIV—XVI асрларда самарали натижаларга эришиб, катта тажриба туплайди. Ўзбек ёзувчилари улкан сўз санъаткорларининг асарларини таржима қилиб, китобхонларга тақдим этадилар. Шоир Қутб Низомийнинг «Хисрав ва Ширин»и, Маъсуд ибн Аҳмад Саъдийнинг «Бустон» асарини, Сайфи Саройининг «Гулистон»ини ўзбек тилига таржима қилади. Шоир Лутфий эса Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си асосида қаҳрамонлик достони битади (бу асар сақланиб қолмаган) ва ҳоказо.

Таржима асарларнинг ҳар бири ўзига хос хусусиятларга эгадир. Бироқ таржима асарлари оригиналнинг айнан таржимаси бўлмай, балки маълум даражада ижодий ишланган асарлардир.

Бадиий адабиётнинг тараққийси адабиётшунослик асарларининг вужудга келишини тақозо қилар эди. Адабиёт ёдгорликларини тўплаш, уларни китобат қилиш, шарҳлар битиш ва луғатлар тузиш адабиёт назариясига доир масалаларни ёритиш, суз санъати тажрибаларини ўрганиш ва умумлаштириш илмий-маърифий аҳамиятгагина эга бўлиб қолмасдан, балки бадиий адабиётнинг амалиёти учун, адабиёт аҳллари ва китобхонлар учун жуда катта аҳамиятга эга эди.

Бу даврда бадиий адабиётда эришилган катта муваффакиятлар заминида адабиётшунослик ҳам маълум ютуқларни қулга киритади. Бир неча буюк ёзувчиларнинг асарлари тупланади, китобат қилинади. Масалан, XV асрнинг биринчи ярмида Фирдавсий «Шоҳнома»сининг чоғиштирма матни тузилади. XV асрнинг иккинчи ярмида эса Хисрав Деҳлавийнинг лирик асарлари тупланиб, тадвин (девон) қилинади. X—XV асрлар адабиёти бўйича янги тазкиралар тузилади. Сайфи

Бухорий «Радоифул-ашъор» («Шеърларнинг радифлари») асарини яратади Навоий *асарлари асосида «Бадойиул-луғат» китоби вужудга* келади. Аруз вазни, кофия, муаммо жанри ва бошқалар ҳақида бир неча асарлар пайдо бўлади. Сайбакнинг арузга доир икки рисоласи, Сайфи Бухорийнинг «Аруз» рисоласи, Камолиддин Ҳусайннинг муаммо ҳақидаги рисоласи, Жомийнинг муаммо ва қофия юзасидан яратган рисолалари, Навоийнинг «Мезонул-авзон», «Мажолисун-нафоис» ва «Рисолаи муаммо» асарлари, Бобурнинг аруз рисоласи, Ҳилолийнинг «Рисолаи қофия»си, Атоулло Ҳусайнийнинг «Бадоеъус-саное» асари ва бошқалар шулар жумласидандир.

Бевосита адабиётшуносликка доир бўлган асарлардан ташқари, адабиёт тарихи ва назариясига доир маълумот ва фикр-мулоҳазалар бадиий асарларда (айниқса, Навоий ва Жомий асарларида), тарих китоблари ва мемуарларда (Восифийнинг «Бадоеъул-вақое», Бобурнинг «Бобурнома»си ва бошқаларда) ҳам ўз ифодасини топади.

Буларнинг барчаси, шубҳасиз, адабиётшуносликнинг равнақ топишига катта ҳисса қушган ва ўз даври адабиёти ҳамда кейинги босқичлар адабиёти тараққиёти учун маълум дастуриламал бўлиб хизмат қилган эди.

Тазкиралар

IX асрда вужудга кела бошлаган тазкирачилик ўзига хос тараққиёт босқичларини кечиб ўтди. Босмахонанинг йўқлиги, қўлёзма китобларнинг камлиги ва қимматлиги натижасида адабиёт муҳиблари турли шеърларни махсус дафтарга кўчириб олар, кичик-кичик тўпламлар тузар эдилар. Машҳур ёзувчиларнинг асарларидан намуна сифатида тузилган бундай илк тўпламларда биографик маълумотлар у ёкда турсин, кўпинча шоирларнинг номи ҳам қайд қилинмас эди, бунга эҳтиёж йўқ эди. Лекин вақт ўтиши билан тўпламларга ёзувчилар ва адабий намуналар кўпрок кириб боради, шунинг натижасида ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот бериш, асарлари ҳақида мулоҳаза юритиш зарурияти туғилади. Мана шу зайлда вужудга келган тўпламлар илк тазкиралар эди.

Бизга қадар сақланиб қолган энг қадимги тазкиралардан бири XIII асрнинг биринчи чорагида Муҳаммад Авфий (асли бухоролик бўлиб, кейин Ҳиндистонда туриб қолган) томонидан яратилган «Лубобул-албоб» («Ўзакларнинг ўзаги») тазкирасидир. Бу тазкира форс-тожик тилида ижод этган IX—XII аср ёзувчиларининг асарларини ўз ичига олади. «Лубобул-албоб» маълум тарихий-адабий кимматга эга, бироқ Муҳаммад Авфий латифа ва афсоналарга берилиб кетиб, унда айрим чалкашлик ва хатоларга йўл қўяди.

XV аср тазкирачилик тараққиётида алоҳида бир босқич бўлди. Бу даврда бевосита тазкира сифатида икки асар яратилди: «Тазкиратуш-шуаро» (Давлатшоҳ Самаркандий) ва «Мажолисун-нафоис» (Алишер Навоий). Шу билан бирга, тазкирачиликнинг тараққийсида Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» асари ҳам катта аҳамиятга эгадир. Чунки «Баҳористон»нинг 7-равзаси (боби) тазкира характеридадир[66].

---

[66] Биз Навоий бобида "Мажолис ун-нафоис" ҳақида тўхтаймиз. Бу уринда эса

Жомий 1486—1487 йилларда яратган ахлоқий-бадиий асари «Баҳористон»нинг 7-равзасини шеър ва шоирларга бағишлайди. У равзанинг бош қисмида бадиий сўз, вазн, қофия, радиф, бадиий тил воситалари ва бошқалар ҳақида фикр юритади ҳамда қасида, ғазал, маснавий, қитъа ва рубоий каби шеър турлари ҳақида маълумот беради. Шундан кейин муаллифлар қисмига утиб, X—XV асрларда утган Рудакий, Дақиқий, Фирдавсий, Унсурий, Асжадий, Рашидаддин Ватвот, Хоқоний, Низомий, Саъдий, Ҳофиз ва Камол Хужандий каби уттиздан зиёд машҳур шоирлар ҳақида маълумот беради, уларнинг асарларидан намуналар келтиради, ижодлари ҳақида фикр-мулоҳаза юритади. Гарчи Жомий айрим афсона ва ривоятларга кенг урин бериб, уларнинг тарихий ҳақиқатни бузувчи ва чалкаштирувчи уринларини изоҳсиз қолдирса ҳам, лекин фактик маълумотлари билан, адабий-танқидий мулоҳазалари билан X—XV асрлар адабиётини урганишга катта ҳисса қушган эди. Бу жиҳатдан қараганда, бағишлов тарзида ёзилган Навоий булими алоҳида аҳамиятга эгадир. Бу булимда Жомий Навоийнинг фаолияти ва ижоди ҳақида фикр юритади, Навоийни тадбирли ва адолатли давлат арбоби сифатида тақдирлайди, суз уйини билан Алишерни «Алисер» («Яхши сифатлар») деб атайди ҳамда «...инсоф билан айтганда, қаердаки бу тоифа (фозиллар, олим ва шоирлар — *Н. М.)* нинг номи булса, у бу руйхатнинг бошидир, қачонким бу тоифанинг номини ёзсалар, унинг номи китобнинг ибтидоси — бош саҳифасидир» дейди. Жомий Навоийнинг икки тилда яратган асарлари билан шуҳрат қозонгани, бироқ майли купроқ «туркий»да эканини хайрихоҳлик билан таъкидлаб, «...уша тилда ундан куп ва ундан яхшироқ ҳеч ким шеър айтган ва назм гавҳарларини тизган эмас» дейди.

Шундай қилиб, «Баҳористон»нинг 7-равзаси узига хос кичик бир тазкира булиб, X—XV асрлар адабиётини урганишда маълум адабий-тарихий қимматга эгадир.

«Баҳористон»дан бир оз кейин, 1488 йилда Давлатшоҳ Самарқандай «Тазкиратуш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарини яратди. Амир Алоуддавла Исфароний уғли Давлатшоҳ (1438–1491) бошқа мирзодалардан фарқли уларок мансаб ва давлат кетидан қувмади, балки деҳқончилик билан кун куриб, илм-фан, санъат ва адабиёт билан шуғулланди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да таъкидлаганидек, «...Хуросон мулкининг асл мирзодалари орасида фазл ва дониш зевари била баҳраманд, фақир ва қаноат саодати билан сарбаланд» булди. У Навоийнинг таклифи ва маслаҳатлари билан тазкира тузишга киришди ва муваффақият билан бу ишни адо этди. Навоий Давлатшоҳнинг асари ҳақида сузлар экан «... Султон соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро — уу. *М.)* отиға «Тазкиратуш-шуаро отлиғ китоб битибдур ва бу тоифани (шоирларни — *Н. М.)* яхши жамъ қилибдур...» дейди.

«Тазкиратуш-шуаро» муқаддима, 7 табақот (боб) ва хотимадан иборат. Муқаддима Ҳусайн Бойқаро ва Навоий таърифи, шеър ва шуаро масаласи, муаллифнинг ҳасби ҳоли ҳамда 9 араб шоир зикридан ташкил

қисқача булса ҳам, "Баҳористон"нинг 7-равзаси ва "Тазикиратуш шуаро" билан танишиш кифоядир.

топган. Давлатшоҳ санъатни севади, санъат ҳақида фикр юритувчи киши санъатшунос бўлиши керак деб, «Қадри зар заргар шиносад, қадри гавҳар гавҳарий» («Зар қадрини заргар билур, гавҳарни — гавҳаршунос») деган машҳур мақолни келтиради. У шеърнинг мазмундорлиги ва бадиийлигига катта эътибор беради, усти ялтироқлик ва жимжимадорликни қоралайди ҳамда мажозий маънода бундай дейди:

Ҳусни ҳайвоний надорад эътибор,
Эй ахий, дар кўйи қассобон гузор.

(Ҳайвоний ҳуснинг эътибори йўқ, эй биродар, қассоблар кўчасига бор, курасанки, улар ҳайвоннинг чиройлисини ҳам, хунугини ҳам бирдай суйиб ташлайдилар.)

Бироқ Давлатшоҳ бу адабий-эстетик қарашларидан баъзан чекинади, шаклий мураккабликларга ортиқча эътибор ва баҳо бериб, мазмуннинг етакчилигини унутади, бадиий соддаликни менсимайди. Шунинг учун ҳам у Рўдакийнинг машҳур «Бўйи жўйи Мулиён...» деб бошлаган содда, бироқ ниҳоятда маромли шеърининг шуҳрати ва таъсир кучига шубҳа билан қарайди.

Табақотлар асосан хронологик тартибда тузилган. Уларда Давлатшоҳ X—XV асрларда ўтган 150 га яқин шоир ҳақида сўз юритади, уларнинг асарларидан намуналар беради. Биринчи табақада Рудакий, Асади Тусий, Унсурий, Асжадий, Фирдавсий, Фаррухий, Низомий Арузий Самарқандий, Амъак, Носир Хисрав ва бошқалар; иккинчи табақада Хоқоний, Анварий, Рашидаддин Ватвот, Сўзаний, Мужриддин Бойлағоний ва бошқалар; учинчи табақада Низомий Ганжавий, Саид Ҳиравий, Шамс Тусий; тўртинчи табақада Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Шайх Саъдий, Хисрав Дехлавий ва бошқалар; бешинчи табақада Салмон Соважий, Зоконий, Камол Хўжандий ва бошқалар; олтинчи табақада Қосим Анвор, Исмат Бухорий, Али Яздий ва бошқалар; еттинчи табақада Шоҳи Сабзаворий, Мавлоно Жунуний ва бошқалар ўрин олган. Хотима қисмида яна олти шоир: Жомий, Навоий, Суҳайлий, Хўжа Афзал, Абдулло Марворид ва Осафий берилади[67].

«Тазкиратуш-шуаро» X—XV асрларда яшаб ижод этган форс-тожик тилидаги поэзия намояндаларига бағишланади. Бу даврда форс-тожик тилидаги поэзия Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон, Озарбайжон, Ҳиндистон ва бошқа ўлкаларда катта муваффақиятларга эришиб, Рўдакий, Фирдавсий, Низомий, Хоқоний, Саъдий, Ҳофиз, Хисрав Дехлавий ва Жомий каби буюк сўз санъаткорларини етиштирган эди. Тазкира муаллифи уларга катта эътибор ва ўрин беради.

Тазкира хийла бой материал асосида яратилган. Унда шоирларнинг ҳаёти ва фаолиятига доир қизиқарли маълумотлар баён этилади, афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинади, бадиий асарларидан кўп намуналар келтирилади. Тазкиранинг ифода услуби ҳам диққатга сазовордир, у гўё бир бадиий асар каби маълум завқ бағишлайди. Буларнинг барчаси тазкиранинг

[67] Кейинги икки табақа ва хотимадаги шоралар Навоийнинг "Мажолисун нафоис" асаридан ҳам ўрин олган.

адабий-тарихий ва эстетик қимматини оширади. «Тазкиратуш-шуаро» XV асрдаги адабиёт тарихини ва адабий-эстетик қарашларни ўрганишда жуда муҳим бир манбадир. Узбек адабиёти тарихини ўрганиш жиҳатидан тазкира, хусусан, унинг Навоий ҳақидаги ўринлари диққатга сазовордир. (Давлатшоҳ Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятига доир қимматли маълумотлар беради, унинг асарларидан намуналар келтиради, «Туҳфатул-афкор» қасидасидан катта парча беради.)

«Тазкиратуш-шуаро» шу муваффақиятларига қарамай, айрим жиддий нуқсонлардан ҳам холи эмас. Тазкира муаллифи бадиий асарлар ҳақидаги фикр-мулоҳзаларини баъзи бир шарҳлар билан деярли чегаралаб қуяди. У афсона ва ривоятларга танқидий ёндошмайди, тарихий ҳақиқат билан афсонани қориштириб юборади. Бундан ташқари, «Тазкиратуш-шуаро»да айрим фактик ноаниқликлар ҳам бор. Масалан, у Фахриддин Гургонийнинг (XI аср) «Вис ва Ромин» достонини Низомийга нисбат беради. Машҳур шарқшунос Е.Э.Бертельс тазкиранинг шу камчиликларини кўзда тутиб, «Тазкиратуш-шуаро»дан танқидий фойдаланиш зарурлигини, ундаги маълумотларни бошқа манбалар билан чоғиштириш кераклигини таъкидлаган эди.

Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» асари биринчи ўзбек тазкираси булиб, у XV аср адабиёти намояндаларига бағишланган. 450 дан зиёд ёзувчини қамраб олган бу тазкира аниқ маълумотларга бойлиги ва адабий-танқидий мулоҳазалари жиҳатидан бошқа тазкиралардан юқори туради.

Бу газкиралар кейинги асрлардаги адабиётшунослик тараққиётига ҳам самарали таъсир этиб, Хасанхужа Нисорий, Лутф Алибек Озар, Малеҳо, Возиҳ, Фазлий, Табибий ва бошқа адибларнинг тазкираларига маълум замин тайёрлаган эди.

ХОРАЗМИЙ

Хаёти ва адабий фаолияти

Хоразмий узбек адабиётининг илк йирик намояндаларидан биридир. Хоразмийнинг ҳаёти ва адабий фаолияти ҳақида қисқа булса ҳам маълумот берувчи ягона манба унинг «Муҳаббатнома» асаридир. Шоир «Муҳаббатнома»нинг мукаддимаси ва қисман хотимасида ҳамда шу асарга илова қилган шеърий «ҳикоят»ида уз саргузаштлари ва адабий фаолияти ҳақида баъзи бир маълумотларни баён этади.

Шоирнинг номи бизга маълум эмас. «Хоразмий» эса шоирнинг тахаллуси булиб, бу тахаллус унинг хоразмлик эканини курсатади. Хоразмий XIV аср бошларида (ёки XIII аср охирида) туғилган. Хоразмий яшаб ижод этган давр Чингизхон истилосининг даҳшатли окибатларидан кейин Марказий Осиёда хужалик ва маданий ҳаёт қайтадан бирмунча жонланиб, янги муваффакиятлар қўлга киритилаётган давр эди. Шоирнинг юрти Хоразм эса хужалик ва маданий ҳаётда уз аввалги мавқеини анчагина тиклаб олиб, қушни ўлкалар билан савдо-сотиқ ишлари ҳамда маданий алоқасини маълум даражада изга солиб юборган эди. Хоразмийнинг ёшлик йиллари, ўқиш даври ва илк ижодий фаолияти Хоразмда ўтди. «Ҳикоят»да

баён этилишича, Хоразмий бир неча Шарқ мамлакатларига саёҳат қилган, турли халқларнинг ҳаёти билан танишган ва оғир машаққатларни бошидан кечирган. Жумладан, унинг Шом сафари шундай бўлган эди:

Маро соле ки, сўйи Шом шуд рой,
Басе будам савора, бар сару пой.
Асо дар дасту кашфе зеркаш буд,
Ба ҳар ҳолеки будам низ хуш буд.
Яке обам ҳамедоду яке нон,
Чу зулфи дилбарон заврак парешон.
Таваккал кардам аз дарё гузаштам,
Зи сар то пой мулки Рум гаштам.
Ба Шомам бад аз он доданд дастур,
Гирифтам роҳи Шом аз мулки Тайфур,
Рафиқе доштам озодае буд,
Жавону поку сайидзодае буд...
Ба ҳам буд оби худ ширин агар шур,
Сулаймоне шуда ҳамкосайи мур—
Гаҳе бар гул, гаҳе бар хор будем,
Ҳаме дар пасу дар кўҳсор будем.

(Менда Шомга сафар қилиш фикри туғилиб, йўлга чиққан йили отлиқ ҳам бўлдим, яёв ҳам юрдим. Қўлимда ҳасса, оёғимда кавушим бор эди, қай ҳолатда бўлмайин, вақтим хуш эди. Биров сув берар, биров нон берар эди, кема дилбарлар зулфидек паришон эди. Таваккал қилиб денгиздан ўтдим, Рум (Туркия)ни бошдан охир кезиб чиқдим. Сунгра Шомга йўлланма бердилар, Тайфур мулкидан Шомга йўл олдим. Ўртоғим бор эди, ҳур киши эди, ёшу поку сайидзода эди... Сулаймон чумолиларга ҳамговоқ бўлгани сингари[68], сувимизни, шўр ёки ширинлигидан қатъи назар, бахам кўрар эдик... Гоҳи гулга, гоҳи тиканакка дуч келдик, текислик ҳамда тоғликларда бўлдик...[69]

Бу саёҳат давомида бир карвонбоши Хоразмийнинг ҳамроҳига ўринсиз дашном беради, йўловчи бир тарсо (христиан) эса уни ҳимоя қилиб, буларга ёрдамлашади.

Хоразмий Мовароуннаҳрда ҳам узоқ саёҳат қилади. Саёҳат вақтида у 1353 йилнинг охирларида Олтин Ўрда хони Жонибекнинг Сирдарё музофотидаги амалдорларидан бўлган Муҳаммадхожабек билан танишади. Муҳаммадхожа маърифатпарвар ва қобилиятли шоир булиб, у Хоразмийдан ўша киш фаслида шу ерда қолиб, ўзбек тилида бир асар яратишни илтимос қилади. Форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат қозонган Хоразмий Муҳаммадхожанинг илтимосини мамнуният билан қабул қилади ва «Муҳаббатнома» асарини яратади. Шоир бу ҳақда «Баёни воқеин айтур»да шундай ҳикоя қилади:

---

[68] Диний афсоналарга кура Сулаймон чумолиларнинг меҳмони булган.

69 "Ҳикоят" Муинзода томонидан ўзбек тилига шеърий таржима ҳам қилинган (қаранг: Хоразмий. Муҳаббатнома. –Тошкент, 1959. – Б. 62-64.)

Табассум қилди, айди: эй фалони,
Кетургил бизга лойиқ армуғони.
Кўнгул баҳринда кўп гавҳарларинг бор,
Очунда порсий дафтарларинг бор.
Муҳаббат нардини кўплардин уттунг,
Шаккартек тил била оламни туттунг.
Тиларменким бизинг тил бирла пайдо,
Китобе айласанг бу киш қотимдо.
Ки уш елтек кечар айёми фоний,
Жаҳонда қолса биздин армуғони.
Қабул қилдим, ер ўптум, айдим; эй шоҳ,
Эшикинг тупроғи давлатли даргоҳ.
Кучум етмишча куп хизмат қилойин,
Жаҳонға эйгу, отингни ёйин...

«Муҳаббатнома» ҳижрий 754 йилда (мелодий 1353 — 1354 йилларнинг қиш фаслида) Сирдарё атрофида яратилади:

Бу дафтарки бўлубтур, миср қанди,
Етти юз элли тўрт ичра туганди.
«Муҳаббатнома» сўзин мунда йиттим,
Қамуғин Сир якосинда биттим.

Шоир Хоразмийдан бизга қадар фақат «Муҳаббатнома» (унга илова қилинган «ҳикоят» билан бирга) асари етиб келди. Бу асар ўзбек адабиётининг ишқ-севгини куйлаб шарафлаган илк йирик асарларидан бири булди. Гарчи Хоразмийнинг бошқа асарлари бизгача сақланиб қолмаган ёки номаълум бўлиб келаётган бўлса ҳам, Муҳаммадхожа тилидан айтилган «Муҳаббат нардини кўплардин уттунг» сўзлари унинг бошқа асарлари ҳам дунёвий севги масалаларига бағишланганини кўрсатади.

«Муҳаббатнома»нинг нусхалари, ғузилиши ва жанр хусусиятлари

«Муҳаббатнома»нинг иккита қўлёзма нусхаси бор. Улардан бири уйғур ёзувида, иккинчиси араб ёзувида кучирилган. Уйғур ёзувидаги қўлёзма 1432 (835) йилда Язд шаҳрида, Мир Жамолиддин деган кишининг топшириғи билан, Боқи Мансур бахши номли котиб томонидан кучирилган. 14 варақка битилган «Муҳаббатнома» бошқа асарлар («Сирожул-қулуб»— «Кунгилларнинг нури», «Масала китоби»— «Масал-матал китоби», «Роҳатул-қулуб»— «Кунгилларнинг роҳати» номли диний-ахлоқий асарлар ҳамда Лутфийнинг 4 ғазали, Қамар уғли ва Мансур бахшиларнинг бир неча шеърлари) билан бирга кўчирилган. Бу қўлёзма Британия музейида сақланмоқда. 1959 йилда текстнинг транскрипцияси нашр этилди[70]. «Муҳаббатнома» 1957 йилда Италияда ҳам босилди. Адабиётшунос С. Қосимов «Муҳаббатнома»ни тадқиқ этиб, диссертация ёзди, асар тил жиҳатидан А.Шчербак, Э.Фозилов ва бошқалар томонидан тадқиқ қилинди.

[70] А.М.Шчербак. Огузе-наме. Мухаббат-наме. Изд-во Восточной литературы. Москва, 1959.

«Муҳаббатнома»нинг араб ёзувидаги нусхаси 1508 — 1509 йиллар (914 йил)да кўчирилган. Бу нусхага мустақил асар бўлган «ҳикоят» илова қилинган. «Муҳаббатнома»дан олиниб антология ва хрестоматияларга киритилган парчалар ана шу қўлёзманинг фотонусхасидан кўчирилган. «Муҳаббатнома»нинг тўла нусхаси эса 1959 йилда Ўзбекистон Давлат Бадиий адабиёт нашриёти томонидан нашр этилди (нашрга Т. Жалолов тайёрлаган).

Бу икки қўлёзма бир-биридан бир мунча фарқ қилади. Араб ёзувидаги нусхада асарнинг ҳажми каттароқ (унда форс-тожик тилидаги мисралар кўпроқ) бўлиб, айрим мисраларнинг урни, баъзи сўзларнинг ёзилишида фарқ бор. Уйғур нусхасида эса кейинги варақлар аралашиб кетган, айрим байтлар китобдаги бошқа асарлар орасига кириб қолган. Шунинг учун фақат шу икки қўлёзма асосида, Шчербак айтганидек, бу нусхаларнинг қайси бири оригиналга яқин эканлигини аниклаш жуда қийин[71].

Биз бу китобда «Муҳаббатнома»нинг араб ёзувидаги нусхасидан фойдаландик. Бу нусха «Муҳаббатнома»га илова қилинган «Ҳикоят» билан бирга 473 байтдан иборатдир. «Муҳаббатнома» ҳамд, шоирнинг Муҳаммадхожа билан кўришганининг баёни, 3 ғазал (биттаси форс-тожик тилида), маснавий, «Муҳаммадхожабек мадҳи» ва «Васфул-ҳол»дан ташкил топган. Асарнинг асосий қисмини номалар ташкил этади. Шоир бошда асарини ўн нома қилиб ёзмоқчи бўлган экан, лекин охирида асарга яна бир нома қўшиб, уни ўн бир номадан иборат қилади:

Бу ерга етди сўз таъхир бўлди,
Бурун ўн дедим, у ўн бир бўлди.

Ўн бир номадан учтаси: 4-, 8- ва 11- номалар форс-тожик тилида бўлиб, қолган 8 нома ўзбек тилидадир. Кўпчилик номалар ғазал ва кичик соқийномани ҳам ўз ичига олади. (Биринчи номадаги ғазал Хоразмийнинг ғазали бўлмай, балки Муҳаммадхожанинг ғазалидир.) Асарнинг хотимаси «ғазал», «Муножот», «Қитъа», «Хотиматул-китоб», «Ҳикоят» (мустақил асар) ва «Илтимосин айтур» қисмларидан иборат бўлиб, асар матни бир фард билан тугайди.

Демак, «Муҳаббатнома» хилма-хил жанрлардан (нома, маснавий, ғазал, қитъа, мадҳия ва бошқалардан) ташкил топган асардир. Нома асарнинг етакчи жанри бўлиб, унда шоир севгилисининг ҳусн-жамолини тасвирлайди, висол иштиёқи ва ҳижрон изтиробини куйлайди ва кўпинча сабо орқали унга салом йўллайди. Маснавий шоирнинг соқийга мурожаат қилиб айтган шеъри бўлиб, уни соқийнома деб ҳам аташ мумкин. Бу кичик шеърда (кўпинча 3 байт) шоир соқийдан май сўради, ўз қайғу-аламини енгиллаштирмоқчи бўлади ва уни:

Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам – ·

[71] К.Г.Залеманннинг маълумотига кўра, "Муҳаббатнома"нинг яна бир нусхаси Петербургда, Осиё музейи фондида бўлган. Лекин бу нусханинг тақдири номаълум.

нақароти билан тугаллайди. Бу нақарот «Муҳаббатнома»нинг форс-тожик тилидаги маснавийларига ҳам илова қилинган. Хоразмий нома (ишқий шеърий мактуб) ва маснавий (соқийнома)жанрларида ҳам, қитъа ва бошқа лирик жанрларда ҳам уз санъаткорлик маҳоратини курсата олган. Асар бир неча жанрдан таркиб топиши, мураккаб композицияси, ҳажмининг катталиги ва бошка хусусиятлари жиҳатидан лирик достонларга ухшаб кетади. Шунга кура, «Муҳаббатнома»ни шартли равишда лирик достон деб ҳам аташ мумкин.

«Муҳаббатнома»нинг («Ҳикоят» билан бирга) 317 байти узбек тилида, 156 байти форс-тожик тилида битилган булиб, асар ширу шакар усулида ёзилганга ухшаб кетади. Лекин шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, «Муҳаббатнома»нинг асосий тили узбек тилидир. Асарнинг катта қисмининг узбек тилида ёзилиши, барча сарлавҳаларнинг узбек тилида номланиши ва форс-тожик тилидаги номларни хотималовчи байт сифатида ҳам узбек тилидаги накаротнинг келиши фикримизнинг далилидир. Мана, «Саккизинчи номасин айтур»дан олинган «Маснавий»га эътибор қилинг:

Ало эй соқийи навбода, бар ҳез,
Ба ёрон кўҳна май дар коми жон рез.
Ки май сузад маро жон аз табу тоб,
Магар биншинад ин оташ бадон об.
Сабрдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йулда сабр йўқ андеша қилсам.

(Бироқ, эй соқий, янги майдан кечгил, дустлар жони, максади учун эски май қуйгилким, жоним ут-оташда куймоқда, май бу ут-оташни пастлатсин, учирсин...)

Ўзбек адабий тилининг равнақ топиши, унинг маданий ҳаётда кенгроқ урин эгаллай бориши, узбек китобхонларининг эҳтиёжи ва талаби форс-тожик тилидаги асарлари билан шуҳрат топган Хоразмийни ўз она тилида — узбек тилида ҳам ижод этишга, бу тилда «Муҳаббатнома»дек катта бадиий асар яратишга илҳомлантирди; у ўзбек классик адабиётида илк зуллисонайн (икки тилда ижод қилувчи) шоирлардан бири булиб етишди, форс-тожик адабиёти тараққиётига катта ҳисса қушди, узбек адабиёти классикларидан бўлди.

Севги мавзуси. Ёр ва ошиқ образи

«Муҳаббатнома» уз номи билан ҳам ишқ-севги асаридир. «Мухаббатнома»даги севги дунёвий моҳиятга эга булиб, у инсоннинг-инсонга булган севгисини куйлайди, уни эътироф қилади, у инсонни яшашга ва ҳаётнинг қадр-қимматини билишга чақиради.

«Муҳаббатнома» ҳаётни, ҳаёт махбубасини куйлайди, уни жаннат ва жаннат ҳурларидан афзал куяди:

Сочинг бир торина минг ҳур етмас,
Юзунгнинг нурина минг нур етмас.

Агар берса суюрғаб ҳақ таоло,
Керакмас сенсизин фирдавси аъло.

Ёр (инсон) ҳур-парилардан ҳам кўркли бўлиб, ҳатто осмон фаришталари ҳам унга ошиқ бўладилар:

Кўнгулга жондин ортукрак керак сен,
Парию ҳурдин ҳам кўрклурак сен.
Фаришта кўрса бўлғай сизга мойил,
Сизингтек кимда бор шаклу шамойил.

Шоир (ошиқ) жаннат ҳурлари деб ёридан воз кечмайди, у жаннатда ҳам ўз ёри билан бирга бўлишни истайди, ёрсиз жаннат унинг кўзига дўзах бўлиб кўринади:

Сумантек оразинг гулдур тикансиз,
Менга дўзах эрур — учмоқ сенсиз.

Ёрнинг ҳусн-жамоли оламга қуёшдек нур таратади:

Агар кун туғмаса ҳам, ёқту қилғай
Юзунг нури бу дунйининг саройин.

Шунга кўра, қуёш хижолат бўлиб, бутун тун буйи бетига чодир тортиб олади:

Зи шарми рўйи ту хуршиди ховар
Кашад дар сар зи шаб то субҳ чодар.

Биҳишт-лолазорнинг қизиллиги ҳам ёрнинг қизил чеҳраси туфайлидир — «Биҳиште лолазор аз ғозайи туст...». Ёр Масиҳдек беморларга шифо, ўликларга жон бағишлайди (диний афсонага кўра, Масиҳ — Исо шундай қудратга эга):

Қамуқ кўрклуклар узра подшосен,
Масиҳ анфослиқ, Юсуфликосен.

Ёр шунчалик кўркам ва дилрабоки, уни кўрган тарсо (бутпараст) ҳатто санам (бут)идан воз кечади:

Сени кўрса кечар тарсо санамдин,
Вужудқа келмади сентек адамдин.

Ёр фақат ҳусн-жамоли билангина эмас, балки ақли ва доноиш-мандлиги ҳамда билими билан ҳам гўзалдир:

Билик билмак ичинда жавҳарий сен,
Вале ҳусн ичра жавҳардин арийсен[72].

[72] Арий – юкори, юксак.

Бундай ёр хатто Афлотунни ҳам мафтун қилиб, унинг, инон-ихтиёридан устун чиқади:

Гар Афлотун сенинг ишқингга тушса,
Берур елга қамуқ тадбиру ройин.

Вафо, одамгарчилик ва камбағалпарварлик фазилатлари ёрнинг ҳуснига ҳусн қушади. Шунга кура, шоир унга шундай мурожаат қилади:

Буюнг сарву санубартек, белинг қил,
Вафо қилғон кишиларга вафо қил.

Чечак дерман юзунгизга қамар ҳам,
Халойиқ севганин Холиқ севар ҳам.

Қачонким шод эсанг, ғамгина раҳм эт,
Агар султон эсанг, мискина раҳм эт.

Ёрнинг яхши сифатларини мақтаб ардоқлаган шоир унинг вафосизлик, шафқатсизлик ва илтифотсизлик каби хислатларига бефарқ қараб туролмайди, уни қаттиқ коралаб, шикоят қилади. Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, бошқа ёзувчиларда булгани каби, Хоразмийнинг ёрдан шикоят қилиб айтган сузлари кенгрок ва чуқурроқ ижтимоий моҳиятга эга булиб, яшаган муҳитининг адолатсизлигига қарши маълум норозилик кайфиятларини ҳам ифодалайди. Буни қуйидаги мисралардан равшан куриш мумкин:

Айит, мендинким ул мискин эрур, оҳ,
Қачон энгай гадонинг эвина шоҳ.

Бу мисралар форс-тожик тилидаги туртинчи номада ҳам айнан берилган:

Ба Хоразмий кужо васлат расад, оҳ,
Кужо меҳмони дарвеш шуда аст шоҳ.

Бироқ ошиқ ҳижрон изтироби ва ёр илтифотсизлиги туфайли севгиси ва севгилисидан воз кечмайди, у вафо ва садокатига содиқ булиб қолади:

Кунгулга узганинг меҳрин ёвутман,
Иироқлик бирла мен сизни унутман.

Шоир умидсизликка тушмайди, ёрининг висолига эришиб, бахт-саодатга муяссар булишига ишонади:

Эрурман васлинга доим талабгор,
Нечаким тун узун булса, тонги бор,

Топилғай мақсудим топкунгда бори,
Саодат қилса Хоразмийға ёри.
Оғир уйқучи бахтим неча ётқай,
Висолинг машриқидин ҳам гонг отқай.

Шундай қилиб, Хоразмий «Муҳаббатнома»да севгини куйлади, ҳусн-жамоли ва ақл-одоби билан кишини мафтун қилувчи ёрни таъриф килди, севгининг завқ-шавқини, висол шодлиги ва ҳижрон изтиробини хассослик билан тасвирлади. Вафосиз ва жафокор ёрни танқид килиб, яшаган муҳитининг айрим иллатларига қарши норозилик кайфиятларини ифодалади.

«Муҳаббатнома»нинг бадиий хусусиятлари ва тили

Шоир ёр васфи ва ошиқ кечинмалари тасвирида жонлантириш, тазод, тажоҳули орифона (билиб билмасликка солиш) каби усуллардан, хилма-хил бадиий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади, оригинал образлар яратади, айрим анъанавий образларга янги тус беради. Ёрнинг юзи ойдан, қадди-комати сарвдан, оғзи гулғунчадан, тиши гавҳардан ортиқ:

Очилса лаълингиз, шаккар сочилур,
Кўруб гулғунчанинг оғзи очилур.

Буюнгтек сарв йўк бўстон ичинда,
Юзунг нуридин ой нуксон ичинда.

Табассум қилсангиз, шаккар уёлур,
Тишинг инжусидин гавҳар уёлур.

Қачонким гор оғзингдур шакарбор,
Сабо гулғунчанинг оғзини йиртор.

Шоир ўхшатишни метафора ва жонлантириш билан боғлаб бера олгани каби, кўпинча уни тажоҳули орифона усулида ҳам усталик билан ишлатади:

Шакарму эрнингиз ё канд, ё жон,
Уёлур лаълингиздин оби ҳайвон.
Лабаст он ё шакар ё оби ҳайвон,
Суханҳоят ҳама ширинтар аз жон.

(Лабми у ё шаккарми, ё оби ҳайвон; сузларинг жондан ҳам ширин.)

У бош билан оёқни, ҳаёт билан ўлимни бир-бирига зид ва айни замонда бир-бирига боғлиқ ҳолда бериб, тазод усулида ҳам моҳир-лик кўрсатади:

Қаро менг ол янгокингка ярошур,
Бошим дойим адоқингқа ярошур,

Карашма бирла ошик ултурурсиз,
Сиз ултурган киши ўлгайму ҳаргиз.

Узбек тили бойликларидан яхши фойдалана олган шоир омоним сўзлар воситаси билан оригинал суз уйинлари (жинос санъати) ясайди:

Ошар елдин сенинг елганда **отинг,**
Қуёш ёнглик жаҳонни тутти **отинг.**
(от — ҳайвон; *от* — ном.)
Агар десам сени Рустам **яморсен,**
Қиличинг бирла сафларни **яморсен.**
(яморсен — ярайсан; *яморсен* — ёрасан.)
Муҳаббатин туғар минг турли **асрор,**
Кунгул асрорини жон бирла **асрор,**
(асрор— сирлар, *асрор* — асрайди.)
Буюнг сарву санубартек, белинг **қил,**
Вафо қилган кишиларга вафо **қил.**
(қил— сочнинг қили; *қил*— қилмок,.)
Сени курган *рух,* узиндин ёт булур,
Рухунгни курса минг шаҳ мот бўлур.
(рух — юз, *рух* — шаҳмат рухи.)

Шоир ёр васфи тасвирида Юсуф, Ширин, Хисрав, Лайли ва Мажнунлар образидан ҳам фойдаланади:

Уғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимиёсин бизга берди,
Сузунг Ширин, узунг Хисравдин афзун,
Булур Лайли сенинг ҳуснунгга Мажнун,

Бундан ташқари, шоир ёрини Масиҳга, Юсуфга ва Хизрга ухшатиб, диний-афсонавий тушунчаларга янги мазмун, моҳият беради:

Шакар эрнинг наботи Хизра ухшар,
Аёгинг кимки упса, мангу ёшар,

Ёрнинг ҳусн-жамолидан мафтун булиб, ҳатто:
Севарман кўзни сизни кўрмак учун,
Юрурман ерда изни курмак учун,—
деган шоир унинг жабр-ситамидан чеккан азоб-укубатлари, ички кечинмалари тасвирида ҳам турли усул ва хилма-хил бадиий тил воситаларини усталик билан қуллайди, ёрига сабо орқали салом йўллаб, арзи ҳол килади:

Саломим гулга элт. эй тонг насими,
Ким эрур ой — қули, ахтар — надими.
Саломиким кунгул жанона айса,
Ёруғ кўзлар саводидин битиса.

Саломимни текур ул дилистонға,
Раҳмсиз бевафо жону жаҳонга.
Саломимни текур ул кўрка бойга,
Ким урур чеҳраси минг таъна ойға...
Айткил, эй сўзи ёлғон жафокор,
Қароклари қарокчи, ўзи айёр.
Айит, эй меҳринг оз, ишванг фаровон,
Нетар ул оғизда мунча ялғон.
Айит, мендинким ул мискин урур оҳ,
Қачон энгай гадонинг эвина шоҳ.
Қачон килғай кўзумни ёкту ул ой,
Эрур юзи қуёш тек оламорой...

Келтирилган мисоллар Хоразмийнинг «Муҳаббатнома» мазмунига мувофиқ бадиий форма ярата олганини ва турли хил усул ҳамда бадиий тил воситаларидан фойдаланиб, асарнинг ғоявий-бадиий қимматини оширганини кўрсатади.

«Муҳаббатнома» арузнинг ҳазаж (ҳазажи мусаддаси мақсур— мафоилун, мафоилун, мафоил) баҳрида ёзилган; шоирнинг сўз бойлиги ва ўзбек тили талаффузига яхши эътибор бериши хамда айрим ғазалларнинг бевосита мусиқа куйларига мувофиқ яратили-ши шеърий мисраларни равон ва оҳангдор қилган. Зотан, «Муҳаббатнома» мисолида биз санъатнинг икки тури — поэзия ва мусиқанинг яқиндан боғланганини ва бири иккинчисининг равиақ топганига таъсир этганини кўрамиз. Хоразмий айрим ғазалларини «Ҳусайний», «Сифоҳон» каби мақомларда айтилишини таъкидлайди:

Ҳусайний пардаси узра гузуб соз,
Муғанний бу ғазални қилди оғоз.

Ироқий мутрибе хоҳам хушилҳон,
Ки хонд ин ғазалро дар Сифоҳон.

(Хушовоз ироқий хофизнинг бу ғазални Сифохон (Исфаҳон) куйида айтишини истайман.)

«Муҳаббатнома» турли жанрлардаги шеърий формаларни уз ичига олади, шоир шу жанрларга хос қофия усулини тўла сақлайди, у радифдан ҳам усталик билан фойдаланади.

«Муҳаббатнома» XIV аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир. У ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди, ўзбек адабий тили ва адабиётининг XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилишига замин тайёрлаган асарлардан бири бўлди. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида ўзбек тилида катта холни ифодаловчи «менг» сўзи борлигини айтиб, «Муҳаббатнома»даги:

Анинг ким ол энгинда менг яратти,
Бўйи бирла сочини тенг яратти, –

мисраларини келтиради. Бу мисраларни Навоий бевосита «Муҳаббатнома»дан тополганми ёки уларни ашулаларда эшитганми — буни билмаймиз. Бироқ бундан қатъий назар, «Муҳаббатнома» мисраларининг «Муҳокаматул-луғатайн»да мисол тариқасида келтирилиши унинг тил жиҳатидан хийла бой эканини кўрсатади.

«Муҳаббатнома»нинг тилига хос айрим шева хусусиятлари (масалан, «ёқгу», «ёвиқ» каби сўзлар, жўналиш келишигининг «а» формаси ва бошқалар) ҳозирги кунгача Хоразм шевасида сақланиб келмоқда.

Ўзбек адабиёти тарихида «Муҳабббатнома»нинг ўрни

«Муҳаббатнома» узбек адабиетининг илк ишрик асарларидан биридир. Ҳаетни зътироф қилган шоир, уз даврининг фарзанди сифатида ишк-севгини диний нуқтаи назардан ҳам асослашга интилиб:

Ушул кунким, сени холиқ яратти,
Сени дилбар, мени ошиқ яратти, —

Бу асар узбек классик адабиётида севги мавзу доирасининг ривожланишига ҳисса булиб қушилиши билан бирга, адабий жанрларнинг, айниқса номачиликнинг такомилида катта роль уйнади.

Шоир.

Сенинг ишқингда Хоразмий йуколди,
Ва лекин ер юзинда оти колди.

Буни ким ишқ бирла бир укуғай,
Ҳақиқат оламин мунда билгай.

Эшитқон бу китобни ҳам битигай,
Тиларменким дуода ёд қилғай. —

деган эди. Хоразмий янглишмади. Унинг асари китобхонларга манзур булди ва узбек мумтоз адабиёти тараққиётида чукур из қолдирди. Хужандийнинг XIV асрда ижод этган «Латофатнома»си, Амирийнинг XV асрда яратган «Даҳнома»си ва Саидаҳмад ибн Мироншоҳнинг «Таашшуқнома»си бевосита «Муҳаббатнома»нинг самарали таъсири билан вужудга келган асарлардир. «Латофатнома» муаллифи Хужандий «Муҳаббатнома» ва шоир Хоразмий ҳақида бундай деган эди:

Муҳаббат жомидин ичсанг шаробе,
«Муҳаббатнома»га айсанг жавобе.

...Хужандий, сузларинг Хоразмий мискин
Эшитса: «Балли!,— деб қилғайди таҳсин.

ҚУТБ

Ўзбек адабиётининг XIV асрда етишган истеъдодли намояндаси шоир Қутбнинг адабий меросидан бизга қадар фақат «Хисрав ва Ширин» достонигина етиб келган, холос. «Хисрав ва Ширин» улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий достонининг эркин гаржимаси ва айни чокда узбек эпик поэзиясининг йирик ёдгорлигидир. «Хисрав ва Ширин»нинг муваффақият билан таржима қилиниши ва аслиятга қиритилган бир қатор янгиликлар (жумладан, муқаддимадаги ўзига хос лирик шеърлар) Қутбнинг кўп йиллик адабий тажриба эгаси булганини ва асарлари билан шуҳрат қозонганини курсатади. Бироқ бу асарлар бизга қадар етиб келмаган, улар ҳақида маълумот ҳам ёзиб қолдирилмаган.

«ХИСРАВ ВА ШИРИН»

Достоннинг қискача мазмуни

Эронда Хурмуз деган кекса подшо бўлиб, унинг Хисрав деган ёлғиз ўғли бор экан. Шаҳзода Хисрав подшолик қоидаларини, сипоҳийликни ва турли илмларни ўрганибди. Хисравнинг маҳрамлари орасида Шопур деган жаҳонгашта бир рассом ҳам бўлган экан. Кунлардан бирида у Хисравга малика Меҳинбону ва унинг жияни гўзал Ширин ҳақида ҳикоя қилиб берибди. Шунда Хисрав Ширинга ғойибона ошиқ булиб, Шопурдан совчи бўлиб боришини илтимос қилибди. Шопур Арманистонга йул олибди. У Ширин сайр қилиб юрадиган боғдаги бир дарахтга Хисравнинг суратини осиб қўйибди. Гўзал ва шижоатли йигитнинг суратини кўрган Ширин унга ошиқ бўлиб қолибди. Шопур пайт топиб, Ширинга Хисравнинг таърифини айтибди ва совға қилиб юборган узугини тақдим қилибди. Ширин Меҳинбонуга билдирмай, Хисрав томонига — Мадойинга, Хисрав эса ов баҳонаси билан Арманистонга қараб йўл олишибди.

Ошиқ-маъшуқлар дийдор кўришиб, хушнуд бўлишибди. Бироқ Мадойиндан Хурмузнинг ўлгани ҳақида хабар келиб, Хисрав шошилинч суратда жўнашга мажбур бўлибди. Лекин узоқ қариндошларидан бўлган Баҳром Чўбиннинг қаршилигига дуч келиб, тахтни ололмай, яна Арманистонга қайтибди. Ширин туйга шошилмасликни, олдин Эрон тахтини қўлга киритиб, у ерда тартиб ва осойишталик ўрнатишни Хисравга маслаҳат кўрибди. Хисрав ёрдам олиш учун Румга (Византияга) бориб, Рум Қайсаридан аскар олибди ва Қайсарнинг таклифини қабул қилиб, унинг қизи Марямга уйланиб қайтибди. Хисрав тахтга чиққан вақтда Меҳинбону вафот этиб, унинг тож-тахти Ширинга қолибди. Ширин мамлакатни адолат билан бошқара бошлабди: ободончилик ишларига катта эътибор бериб, Фарҳод номли устани ишлатиб, катта ариқ очдирибди. Фарҳод Ширинга хизмат қилиб юриб, уни қаттиқ севиб қолибди. Бундан рашк қилган Хисрав Фарҳодни йўқотиш пайига тушиб, унга Бесутун тоғини кесиб қўшиним қароргоҳига йўл очсанг, Ширин сенга бўлсин деб «шарт» қўйибди. Фарҳоднинг хавфли топшириқни муваффақият билан бажараётганини кўрган Хисрав унинг олдига бир маккор кампирни юбориб, Ширин ўлди деб хабар етказдирибди.

Фарҳод алам-изтиробга чидай олмай узини ҳалок қилибди. Бу орада Марям ҳам улиб кетибди. Бироқ Хисрав исфаҳонлик Шакар номли гузалга уйланибди. Куп утмай Шакар ҳам дунёдан утибди. Энди Хисрав эс-ҳушини йиғиб олиб, Ширинга булган аввалги муҳаббатини яна ёлқинлатиб, ундан кечирим сурабди.

Ширин уз иродаси ва саботи билан Хисравни енгибди. Хисрав Ширинниинг курсатмалари билан мамлакатда тартиб ва адолат урната бошлабди, ободончилик ва фаровонликка катта эътибор берибди. Бироқ ошиқ-маъшукларнинг фароғатли ҳаёти узоқ давом этмабди. Хисравнинг Марямдан туғилган уғли Шеруя сарой амалдорлари билан бирга фитна уюштириб, Хисравни улдирибди. Отасининг қотили булган Шеруя Ширинга уйланмокчи булибди. Лекин Ширин Хисравга булган севгисини оёқ ости қилмабди. Қул остидаги қулларини озод этиб, бойликларини бечораларга улашиб берибди ва узини Хисравнинг қабри устида ҳалок қилибди.

Достоннинг образлари

Достоннинг марказий образи Ширидир. У самимий ва садоқатли ёр, халқнинг осойишталиги ва мамлакатнинг ободончилиги учун курашувчи адолатпарвар ҳукмдор, тадбирли давлат арбоби. Шу билан бирга, у достоннинг иккинчи бош қаҳрамони Хисравни қайта тарбиялаган, уни комил киши даражасига кутарган мураббиядир.

Ширин Хисравни самимий севади ва бу севгига умрбод содиқ булиб қолади. Севги йулидаги қийинчиликлар, Хисравнинг бемаъни хатти-ҳаракатлари унинг иродасини ва кунгил амрини енголмайди. Уткинчи эҳтиросларунинг хулқ-атворига тамомила ётдир. У ғолиб чиқиш учун барча синовларга бардош беради. Ширин Хисравга инон-ихтиёрини топшириб қуймайди, унинг олдида тиз чукмайди, унга ялиниб-ёлвормайди, балки Хисравнинг ишқ-муҳаббатда самимий булишини, оқибатли ва иродали булишини талаб этади ва бунга эришади. Уз хатти-ҳаракатларининг ножуялигини тушуниб, қилмишларидан пушаймон булган, бекарорликдан қутулган Хисравни Ширин аввалгидан кура ҳам зиёдрок севиб қолади. Ширин севги кайфиятларига берилиб кетиб, эл-юртни унутмайди, давлат ва ободончилик ишларидан четлашмайди. У Меҳинбону вафотидан кейин тахтга чиқиб, давлатга бош булганида уз одиллиги билан бутун эл-юртни шод-хуррам қилади, мамлакатни сув билан таъминлаш ва ободончилик ишларида катта хизматлар курсатади:

...Меҳинбону элинким билди Ширин,
Чавуқтирди халойиқ аро адлин.
Улус адли била шод булди,
Қамуғ зиндонлилар озод булди,
Зулумдин йиғди золимларнинг алин,
Тутуб мазлумларнинг ул олди додин.
Буюрди татғовуллар қуйди божин,
Суюрқаб олмади элдин хирожин...

Раиятлар қамуғ адлинда тинди,
Экинлар унди, Ҳақдин раҳмат инди...
Қачонким ният эзгу килса элхон,
Кўп ошлиқ унар ул йил шўр ердан...[73]

Ширин уз юртидагина эмас, балки Эронда ҳам адолат ва осойишталик урнатишда, ободончилик ишларини ривожлантиришда катта ташаббус кўрсатади. У Хисравни мамлакатни адолат билан бошқаришга, халққа ғамхўр бўлишга чақиради.

Хисрав Хисрав достоннинг жуда мураккаб бир образидир. Бу образ киёфасида биз икки Хисравни: бир томондан, ишқда беқарор, ишратпараст ва золим Хисравни; иккинчи томондан, садоқатли ошиқ ва адолатли подшо бўлган Хисравни кўрамиз. Икки Хисрав ўртасида узоқ вақт давомида қаттиқ кураш боради, унинг дам салбий, дам ижобий томонлари устун чиқади. У ишққа берилса, давлат ишларини унутади, давлат ишларига қараган вақтида эса ишққа бепарво бўлиб қолади,

Хисравнинг бир-бирига зид хусусиятлари унинг ёшлик чоғларидаёқ туғилган эди. У вазир Бузургумид раҳбарлигида олимлардан, мураббийлардан яхши таълим олиб, жисмоний чиниққан, ақлли ва билимли йигит бўлиб ўсади. Бироқ айш-ишрат унинг иродаси ва эс-ҳушини маҳв этади.

Хисрав Ширинни қаттиқ севиб қолган эди. Бироқ у ўз эҳтиросларига берилиб кетиб, гоҳ Марямга, гоҳ Ширинга маҳлиё бўлади. Ширинниинг таъсири ва матонати билан ошиқ Хисрав беқарор Хисрав устидан ғолиб чиқади. Шундан кейин Хисрав Ширинга шунчалик меҳр-муҳаббат қўядики, ҳатто ўлими олдида ташналигига қарамай, ухлаб ётган Ширинни безовта қилишни хоҳламайди. Чунки у энди кишиларга бефарқ қаровчи худбин эмас, балки мушфиқ ва меҳрибон одамга — янги Хисравга айланган эди.

Шоҳ Хисрав киёфасида ҳам катта ўзгаришлар рўй беради. У Ширинниинг таъсири билан раиятпарвар ҳукмдорга айланиб, эл-юрт осойишталиги учун курашади. Бир вақтлар ўз рашки ва истибдоди туфайли Фарҳод каби мўъжизакор устани мунофиқона ҳалок қилган Хисрав энди кишиларнинг ҳаёти ва тақдирига ғамхўрлик билан ёндашади, қул остидаги амалдорларига кон тўкманг, ёмон ишларга қўл урманг, фуқаро сиздан шикоят қилмасин, эл-юрт хароб бўлмасин, элга ситам килувчиларга шафқатсиз жазо берилади деб йўл-йўрик кўрсатади.

Шундай қилиб, Хисрав қайта тарбияланади. Низомий салбий Хисрав образи билан уз давридаги амалдорларни танқид қилса, ижобий Хисрав образи билан уларни мана шу Хисравдан ибрат олишга чақиради. У ўгит ва панд-насихат билан амалдорларни адолатли қилиш мумкин деб ҳисоблайди.

---

73 Парчалар Қутбнинг эркин таржимасидан олинди. Матн Э.Фозилов нашрга тайёрлаган "XIV аср Хоразм ёдномалари"даги "Хисраву Ширин" билан солиштирилди (-Тошкент: Фан, 1973).

Фарҳод Фарҳод достоннинг бош қаҳрамони бўлмаса ҳам, лекин у вокеаларнинг ривожида, асарда қўйилган масалаларни ёритиш ва ҳал этишда катта ўрин тутади. Фарҳод меҳнаткаш ва ижодкор, олим ва донишманд, ошиқ ва вафодор киши. Шопур сут оқувчи ариқ ва катта ҳовуз барпо қилмоқчи бўлган Ширинга Фарҳодни тавсия қилиб, унинг таърифида бундай дейди:

...Айитти мунда бор бир яхши устод,
Анинг оти эрур фарзона Фарҳод.
Билушур эрдим анинг бирла ошну,
Билур ул ҳандаса илмини эзгу.
Қачонким, тешасин илкига олғай,
Тош узра мендин ортуқ накш солғай...

Фарҳод кишиларнинг мушкулини осон қилиш, эл-юртни сув билан таъмин этиш учун белини боғлаб ишга киришади — муъжизалар кўрсатади ва сал вақт ичида сут оқар ариқни ҳам, катта ҳовузни ҳам тайёр қилади. Кишиларнинг асрий орзуси, сувга эҳтиёжи ушалади. Ширин ва бутун эл-юрт Фарҳодни ардоқлайди. унга таҳсин ўқийди. Бироқ худбин ва шуҳратпараст Хисрав бу улуғ инсоннинг қадр-қимматига етмайди, унинг ҳаётига тузоқ қуяди.

Фарҳод – самимий ошиқ. Фарҳоднинг Ширинга бўлган севгиси унинг кучига-куч, ғайратига-ғайрат қушади. У севгилисининг хоҳиши билан муъжизали ишларга шайланади. Бирок Фарҳод мураккаб зиддиятларга ва даҳшатли тўсиқларга дуч келади. У Ширинниинг Хисравни севганини ва бу севгидан воз кечолмаслигини билади. Лекин Ширинни унутолмайди, чунки у Хисравдек беқарор эмас. Фарҳод Хисрав билан тўқнашади. Аммо Хисравнинг дўқ-пўписалари Фарҳодни қўрқита олмайди. Хисрав билан бўлган мунозарада Фарҳод ғолиб чиқади.

Фарҳодни маънавий жиҳатдан енголмаган Хисрав уни жисман енгмоқчи бўлади: кўкка тирмашган Бесутун тоғларини кесиб йўл очишни Фарҳодга буюради. Фарҳод бу хавфли ишни муваффақият билан амалга оширади. Хисрав ваъдасига вафо қилмайди.

У бир маккорани ишга солиб, Фарҳодни ҳалок қилади. Бироқ Фарҳоднинг улими унинг мағлубияти эмас, балки фожиаси эди; Хисравнинг ғалабаси эса аслида унинг ожизлиги ва мағлубиятининг ифодаси эди.

Мехинбону Меҳинбону[74] (Шомира) адолатли ҳукмдор образи, ақл ва донишмандликнинг тимсолидир. Меҳинбону Арманистон улкасини моҳирлик билан идора қилади. Мамлакатнинг обод бўлиши ва эл-юртнинг осойишталиги учун куч-қувватини аямайди.

Меҳинбону – меҳрибон ва мушфиқ аёл. У жияни Ширинниинг тарбияси ва тақдирига алоҳида эътибор беради. Ширин саройдаги ўн оқила қиз билан бирга усади, турли илмларни ўрганади, Меҳинбонудан давлатни бошқариш ишлари бўйича таълим олади. Меҳинбону

[74] Э.Фозилов нашрида Муҳни Бону.

Ширин билан Хисрав ўртасидаги севгига бефарқ қараб кололмайди. У Ширинниng бахт-саодатини истайди. Катта ҳаётий тажрибага эга бўлган Меҳинбону Хисравнинг ижобий ва салбий хислатларини Ширидан кўра равшанроқ ва тўлароқ кўради. У Ширинга насиҳат қилиб, уни эҳтиросга берилмасликка чақиради. Хисрав бекарорликдан қутулиб, садоқатли бўлса ва давлатни адолат билан бошқарсагина, Ширинга муносиб ошиқ була олади, деб ҳисоблайди.

Меҳинбону Ширин образини тўлдириб, уни мукаммаллаштиргани каби Ширин ҳам Меҳинбону образини тулдиради, мукаммаллаштиради. Чунки Ширинниng барча фазилатлари айни чоқда Меҳинбону тарбиясининг самараси эди. Меҳинбону образи Низомийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашларини янада мукаммаллаштиради.

Низомий Ширин образини яратишда севикли рафиқаси Офоқдан катта илҳом олган бўлса, ажойиб давлат арбоби Меҳинбону образини яратишда Грузиянинг машҳур аёл ҳукмдори Тамарадан илҳомланди.

Шопур Шопур (Қутбда: Шовур) уста рассом, олим ва шу билан бирга, беғараз ҳамда садоқатли дўстдир. У Хисрав ва Ширинниng севгисига ҳомийлик қилади. Уларнинг мурод-мақсадларига эришишлари учун қўлидан келган ёрдамини аямайди, мушкул воқеалар ва кунгилсиз ҳодисалар рўй берганда ҳам умидсизликка тушмайди, дўстлик аҳд-паймонидан қайтмайди. Шопурнинг бу фазилатлари ҳамма нарсадан ҳам ўз шахсий манфаатини устун қўювчи худбин, мунофиқ ва тамагир амалдорларнинг кирдикорларига қарама-қарши қўйилади. Шопур образининг асосий қиммати ҳам ана шундадир.

Шеруя Шеруя амалдорларнинг салбий хусусиятларини ўзида тўплаган, мол-дунё ва мансаб учун ҳар қандай ёвузликдан қайтмайдиган шуҳратпараст, худбин шаҳзодадир. У мамлакат ва эл-юртнинг бахт-саодати билан қизикмайди, қандай бўлмасин, тож-тахтга эга бўлишга, айш-ишратда яшашга интилади. Шу мақсад билан ҳатто уз отасига ҳам қотиллик килади, зўрлик ва ҳийла-найранг билан тож-тахтни эгаллаб олади. Ишқ-муҳаббатдан бехабар бу шаҳзода Ширинга – ўгай онасига «ошиқлик» даъвосини килади. Шеруя ва унинг атрофидаги исёнчи амалдорларнинг зулми билан мамлакат ва эл-юртнинг бошига яна оғир кунлар тушади, ободонлик ишлари барбод бўлади, Ширин хам, Хисрав ҳам ҳалок бўладилар. Худбинлик ва шуҳратпарастликнинг окибати шунга олиб келади.

«Хисрав ва Ширин» таржимасининг яратилиши Аввалги саҳифаларда биз мўғуллар истибдодининг Марказий Осиё халқлари билан Кавказ, жумладан, Озарбайжон халқлари ўртасидаги иқтисодий ва маданий алоқаларга барҳам беролмаганини, хусусан, XIII асрнинг охири ва XIV асрнинг бошларида бу алоқаларнинг яна ривожлана бошлаганини таъкидлаган эдик. Қутб томонидан улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достонининг форс-тожик тилидан ўзбек тилига таржима қилиниши мана шу алоқаларнинг муҳим ва салмоқли маҳсулидир.

Низомий Ганжавийнинг «Хисрав ва Ширин» достони хоразмлик шоир Қутбнинг диққат-эътиборини узига жалб этди. Қутб Низомий бадиий даҳосининг қудратини тақдирлади, «Хисрав ва Ширин» достонида қуйилган масалаларнинг уз долзарблиги ва қимматини сақлаб келаётганини тушунди ва бу достонни таржима қилиш фикрига келди. Бироқ моддий мухтожлик бундай катта ва масъулиятли вазифани амалга оширишга имкон бермади. Шоир узоқ вақт уз орзусини руёбга чиқара олмай қаттиқ сиқилди. Ниҳоят, у моддий ёрдам сураб сарой ҳукмдорларига мурожаат қилишга мажбур булди. У шу мақсад билан узок йул босиб, куп машаққат чекиб 30-йилларнинг бошларида Олтин Урда ҳукмдори Узбекхоннинг (1320—1340) уғли ёш шаҳзода Тинибек (1340 йилда тахтга чиқиб 1341/42 йилларда уз укаси Бердибек томонидан улдирилган) даргоҳига борди. Бу вақтда Тинибек Узбекхоннинг Оқ Урдадаги ноиби эди. Унинг хотини, саройдаги бошқа муғул хотинлари каби, давлат ишларида, хусусан, маданият ва ободончилик соҳасида катта роль уйнар эди. Шунинг учун Қутб маликага ва унинг эри Тинибекка мурожаат қилиб, уз муддаосини айтади. Булар шон-шуҳратларини ошириш ва узларига абадий ёдгорлик қолдириш учун Қутбни қабул килиб, унга моддий ёрдам берадилар.

Афтидан, Қутб «Хисрав ва Ширин»ни Оқ Урданинг узида ижод қилган булса керак. Чунки малика мадхида ёзилган шеърнинг куйидаги байти шундан далолат беради:

Жамилахон мулки ул бахт улки.
Оқ Урду давлати ул тахт курки.

Қутб, бир томондан, Низомий достонининг асл моҳиятини сақлаб қолиш, иккинчи томондан, унга узгариш ва янгиликлар киритиш билан «Хисрав ва Ширин»ни XIV асрга жуда яқин бир бадиий асарга айлантириш вазифасини уз олдига қуйган эди. Қутб бу вазифани муваффақият билан бажарди. У узбек китобхонларини Низомий достони билан таништирибгина қолмасдан, балки узбек адабий тили ва узбек классик адабиётининг, хусусан, эпик поэзиянинг равнақ топишига катта ҳисса қушди.

«Хисрав ва Ширин»нинг қул ёзма нусхаси

«Хисрав ва Ширин»нинг ягона қулёзма нусхасигина маълум. 1914 йилда Париж қулёзма нусхаси Миллий кутубхонасидан топилган бу нусха Олтин Ўрдадан олиб кетилган қулёзма асосида ҳижрий 785 йилда (мелодий 1383–1384 йилларда) Искандария (Миср)да қипчоқлик Берка Фақиҳ ибни Бароқаз ибни Қондуд ибни Эдгу томонидан кучирилган. Берка Фақиҳ уз аҳволи ва китобнинг кучирилиш тарихи (йили) ҳақида бундай маълумот беради:

Мунинг бирла машҳур Мисрда ўзум,
Фақиҳ теб аюрлар, эй ики кузум...
Югурман табуғда не булса кучун,
Гаҳи тук булурман, гаҳи куп очун...

Тарих етти юз йил саксон бешинда,
Сафар ойининг йигирми бешинда...

Достон кулёзмасиннинг Мисрга олиб кетилиши ва у ерда кучирилиши унинг узок ўлкаларда ҳам шуҳрат қозонганини кўрсатади.

«Хисрав ва Ширин» кулёзмаси 120 варақ (240 бет) булиб, 4740 байтни уз ичига олади: бундан 4685 байт бевосита Қутбнинг ўзиники бўлиб, қолгани котиб томонидан қўшилган иловадир. Достон 91 бобдан иборат. Дастлабки боблар анъанавий «ҳамд», «наът» ва бошқаларни ҳамда «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи», «Малика марҳума Хонмалик мадҳи...», «Китоб назм қилмоққа сабаб баён аюр» қисмларини ўз ичига олади. Достондаги асосий воқеа «Хисрав ва Ширин ҳикоятининг аввали» боби билан бошланади. Қолган барча боблар Хисрав билан Ширин саргузаштига доир воқеалар баёнига бағишланган бўлиб, ҳар бир боб достоннинг муҳим бир эпизодини, композицион халқасини ташкил этади ва матн «Неча суз хотиматул-китобда айтур» билан тугайди.

«Хисрав ва Ширин» таржимасининг ўзига хос хусусиятлари

Бир томондан, Низомий достонинииг асл моҳиятини сақлаб қолиб, унинг ғоявий-бадиий юксаклигини ўзбек тилида санъаткорлик билан ифодалаш, иккинчи томондан, достонга XIV аср ҳаёти воқеликлари асосида айрим ўзгариш ва янгиликлар киритиш Қутб томонидан таржима қилинган «Хисрав ва Ширин» достонининг муҳим ва ўзига хос хусусиятларидир. Бинобарин, Қутб таржимаси маълум даражада муаллифлаштирилган эркин таржимадир, «Хисрав ва Ширин» Қутб яшаган XIV асрда ҳам ўз қиммати ва долзарблигини сақлаб қолган эди. Қутб бу достонни таржима қилиш билан ўзбек китобхонларини Низомий ижоди билан таништиришнигина эмас, балки, шу билан бирга, амалдорларни инсоф ва адолатга чақириш, уларнинг эътиборини ободончилик ва илм-маърифат ишларига жалб этиш, даҳшатли урушларнинг олдини олиш, эзгу инсоний хислатларни тарғиб этиш, яшаган муҳитининг иллатларини танқид қилиш ҳамда ўзбек адабий тили ва эпик поэзиясини тараққий эттириш мақсадини ҳам кўзлаган эди. Таржимада аслиятнинг асл моҳияти сақлаб қолинганлиги ҳам худди шу мақсадга жавоб беради. Шунга кура, Қутб Низомий достонининг сюжети ва композициясини, ғоявий мотивлари ва образларини аслиятдагидек тўла сақлаб қолади. Китобхон Қутб таржимасида Низомий санъаткорлигининг куч-қудратини, нафосатини тўла ҳис этади, Қутбнинг таржимонлик маҳорати ва санъатидан тўла қаноат ҳосил қилади. Қутб воқеалар тасвирида ҳам, портретлар, табиат лавҳалари, қаҳрамонларнинг ички руҳий кечинмалари баёнида ҳам Низомий достонининг муносиб таржимони эканини кўрсата билган. Қутб қаламига мансуб мисралар, Низомий мисралари каби, ўз бадиий нафосати билан кишини ҳайратда қолдиради. Фикримизнинг далили учун Ширин портретини ва Фарҳоднинг Бесутун тоғида узи чизган Ширин суратига қараб ёлворгани тасвирланган эпизодларни кўриб ўтайлик. Мана Ширин портрети тасвирланган эпизод:

...Садаф ичра тизилмиш тишлари дур,
Тишининг шуъласи дурга берур нур.
Ажойиброқ ики лаъли бадахшон,
Курарман булмиш ул дур узра ғалтон,
Қароки жодуси курганни уртар.
Ёмон кузлук кузин кун бирла уртар.
Тилин тебратса ул, эл кунглин овлар,
Сузи афсун менгиз тилларни боғлар...

Ширин портрети тасвирида «юзи ширин, сузи ширин, узи ҳам» сингари хилма-хил бадиий усул ва воситаларни ишлатган шоир унинг маънавий гузаллигини, садоқатли ёр эканлигини ҳамда маърифатпарвар ҳукмдор сифатида олиб борган фаолиятини тасвирлашда ҳам хилма-хил бадиий лавҳалар, образлар ярата билган. Хисравнинг фармони билан Бесутун тоғида тош кесиб, йул очаётган Фарҳод ҳижрон аламида уртаниб, Ширин тасвирига қараб бундай дейди:

...Ким: «Э кунглумга иг, игимга ҳам эм,
Бошимға муні, яна бошимға марҳам.
Санинг ишқинг мени бу ишка элди,
Кетурди ушбу тош кесмакка солди.
Бу янглиғ ранжим ортти, иш узади,
Қарорим колмади, сабрум йиради.
Сан анда бир оғир гавҳар менгизлик,
Турурсан тошлар орасинда гизлик.
Уш андин утру мен бу тош кесарман,
Гуҳар илкимга киргай теб кусарман».
Бу сузларни ушул суратқа айтур,
Жавоб этмаз яна инграю қайтур...

Қутб байт ва мисраларнинг мумкин қадар аслиятга якин булишига интилади, у куп вақт Низомий мисраларини айнан (ёки деярли айнан) таржима килишга эришади. Мисол:

Низомий:
Хаёлатро шабе дар хоб дидаст,
Аз он шаб ақлу ҳуш аз вай рамидаст.

Қутб:

Хаёлингни неча тушида курмиш,
Ушул кундин бери ақлин етурмиш.

Бу жихатдан караганда Хисрав билан Фарҳод диалоги ҳам жуда ўзига хосдир.

Низомий:

Нахустин бор гуфташ: к-аз кужон?
Бигуфт: аз дори мулки ошнои.
Бигуфт: онжо ба санъат дар чи кушанд?
Бигуфт: андух харанду жон фурушанд.
Бигуфто: жон фуруши дар адаб нест.
Бигуфт: аз ишкбозон ин ажаб нест...

Қутб:
Бурун сурди: не ерликсан, тию сан?
Айиттиким: ошиқлар шаҳриданман.
Айитти: онда не санъат қилурлар?
Айитти: жон сотиб қазғу олурлар.
Айитти: жонни сотмоқлик хато ул,
Айитти: ишқ йўлида ҳам раво ул.

Шу билан бирга, Қутб Низомий мисраларининг мазмунини сақлаган холда, улардаги айрим мураккаб ифодаларни содда ва равон ифодалар билан алмаштириб, китобхонга хийла енгиллик туғдиради. Масалан, у Низомийнинг:

Фасиҳа к-ў сухан чу об гуфти,
Сухан ба у бо сутурлоб бигуфти

мураккаб ифодали байтини соддалаштириб:

Фасиҳиким равон сўз сўзлар эрди,
Сўзин андин уёлиб гезлар эрди,

деб таржима қилади.

Шундай қилиб, Қутб достон таржимасининг мумкин қадар аслиятига якин бўлишига ҳаракат қилади ва бунга эришади ҳам. Бирок Қутб яшаган тарихий шароит, китобхонларнинг, эҳтиёжи ундан «Хисрав ва Ширин»га айрим узгариш ва янгиликлар киритишни ҳам талаб килар эди. Бунга амал қилган Қутб «Хисрав ва Ширин»га айрим узгариш ва янгиликлар киритади, аслиятга ижодий ёндашиб, уни эркин таржима қилади. Шунга кура, у достоннинг мукаддимасида:

Низомий назми янглиғ гўзал сўзунгни,
Анин билгут хонингға бу ўзунгни...
Қозонтек қайнаб-уш савдо пишурдум,
Низомий болидин ҳалво пишурдум.

деган эди.

Қутб «Хисрав ва Ширин»га қандай узгариш ва янгиликлар киритди?

Қутб «Хисрав ва Ширин»га Олтин Ўрда ҳаетига доир лавҳалар киритади, базм, ов, гуй, мотам ва бошқа маросимлар, сарой ҳаёти, турли хил урф-одатлар тасвирини бериб, достонни уз даврига якинлаштирди.

Қутб Хисравнинг адолати ва саховати каби фазилатларини тасвирлашдан бошлайди ва бу билан у Хисрав образидан кутилган асосий максадни янада кучайтириб таъкидлайди. Низомий достонида Баҳромнинг ўлими муносабати билан Хисравнинг 3 кун мотам тутишини ҳикоя килувчи алоҳида бир боб берилган. Низомий бу бобда Хисрав шунчалик эзгу хусусиятли киши сифатида камол топиб бордики, ҳатто у ўз душмани вафотига хам мотам тутганлигини қайд этади. Қутб бу бобни ундан кейинги боб — Хисрав базми тасвирланган бобга қўшиб юбориб, Хисравнинг дабдабали базмларини тасвирлаш орқали амалдорларнинг маишатпарастлигини янада қаттиқроқ қоралашга интилади. Низомий базм тасвири бобини ўзининг шоҳона инъомларга интилмаслигини баён этиш билан тугатса, Қутб уни ўз даврида раҳм-шафқат, ҳамдамлик ва дустлик йўқлигидан шикоят қилиш билан тамомлайди. (Таржиманинг ана шу ва бошка хусусиятлари А. Тагиржановнинг диссертациясида (1946) батафсил ёритилган).

Низомий жамият аъзоларини бадавлат кишилар, мухтожлар, дарвешлар, беморлар, ожизлар, қуллар ва катлга ҳукм қилинган кишиларга ажратса, Қутб уларни беклар, баҳодирлар, бойлар, дарвешлар ва мухтож кишиларга ажратиб, Низомийнинг таснифидан бир мунча чекинади.

Қутб «Хисрав ва Ширин» таржимасида достондаги айрим бобларни, масалан, достоннинг охирги қисмидаги «Чиҳил кисса аз «Калила ва Димна» («Калила ва Димна»дан кирк қисса»), «Натижаи афсонаи Хисрав ва Ширин» («Хисрав ва Ширин афсонасининг натижаси»), «Меърожи Муҳаммад», «Дар насиҳати фарзанди худ Муҳаммад» («Ўз фарзандим Муҳаммадга насиҳат баёнида») ва бошка бобларни бермайди. Афтидан, таржимон бу боблар достоннинг асосий воқеаси ва моҳияти билан бевосита боғлиқ бўлмагани учун уларни чиқариб юборган.

Қутб достонга айрим эпизод ва деталлар билан бирга янги боблар ҳам қўшди. Достоннинг муқаддимасидаги «Шаҳзода Тинибекхон мадҳи», «Малика марҳума Хонмалик мадхи» ва «Китоб назм қилмоққа сабаб баён аюр» боблари шулар жумласига киради. Бу боблар Қутб китоби учун зарурий боблар эди. У достонни Тинибек ва унинг хотинига бағишлар экан, уларни мадҳ этмай қололмас эди. Тинибек ва Малика мадҳига бағишланган бобларда Қутб уларни адолатли, инсофли ва маърифатли кишилар деб таъриф қилади, ўта муболағалар билан машҳур тарихий шахслар ёки афсонавий образларнинг сифатларини уларга кўчиради. Бу ўринда у сарой қасидачилигига хос услубни қўллайди. Масалан, у Тинибекхон мадҳида, жумладан, қуйидагиларни айтади:

Ожун ул кун юзи бирла мунаввар,
Ким андин дину давлат уш музтар.
Улус-эл эрклиги султони хони,
Жаҳон халқи тани, ул танда жони...
Етти иқлим ичинда ҳоли бу замонда,
Тенгинг йўқ шаксиз ул барча жаҳонда...
Ёйилди эзгу ишинг, тўлди офоқ,

Юзунг кургуга олам халқи муштоқ...
Икки ожунни Ҳак бир хонга бермиш,
Бу хусну хулққим сан жонга бермиш.
Зиҳи хулқу зиҳи фаҳму зиҳи илм,
Зиҳи ақлу зиҳи табъу зиҳи ҳилм...
Зиҳи хонлиқ, зиҳи шафқат, зиҳи дод,
Дуо бор чинингда йўк уш фарёд...
Қутб хам давлатингиз соясинда,
Ёш уғлонтек иноят доясинда...

Гинибекдан инъом ва ҳомийлик кутиб сарой қасидачилиги анъаналари асосида бу муболағали мақтовларни битган Қутб, бошқа ёзувчилар каби, ҳукмдорларни инсоф ва адолатга даъват этиш мақсадини ҳам кўзда тутган.

Қутб достон таржимасида аслиятнинг вазнини (ҳазаж) саклаб қолган, фақат баъзи-баъзида бу вазндан чекинган (масалан, Алига бағишланган боб мутақорибда битилган). Қутб таржимасининг вазн парадигмаси—ритмик схемаси бундай:

Нн-зо-мий-наз ми-янг-лиғ-туз сў-зунг-ни
А-нин-бил-гут хо-нинг-ға-бу у-зунг-ни
А-жаб-шах-се э-рур-бу-о да-ми-зод
Бў-лур-мум-о да-ми-ил-кин да-пў-лод.
\ \ \
Ма-фо-ий-лун ма-фо-ий-лун фа-у-лун.

Достоннинг тили

«Хисрав ва Ширин» достони XIV аср узбек адабий тили ва Хоразм диалектининг муҳим ёдгорлигидир. XIV аср ўзбек адабий тили тараққиётида хусусан Хоразм диалекти муҳим роль ўйнади. Хоразм диалектида қипчоқ ва ўғуз элементлари кучли эди. Узбек тили фақат Мовароуннахрдагина эмас, балки Олтин Урдада ҳам давлат идора ишларида ва маданий ҳаётда катта ўрин тутар эди.

Шундай қилиб, биз «Хисрав ва Ширин» ва «Муҳаббатнома» каби асарлар мисолида узбек адабий тилининг «Кутадғу билиг» ва «Ҳибатулҳақойиқ» тилидан сезиларли даражада илгари кетганини, халқ жонли тили асосида бойиб борганини, муғул тили айрим элементларини қабул қилиб, уларни ўзига сингдирганини ва XV аср ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун маълум замин тайёрлаганини курамиз.

«Хисрав ва Ширин»ни форс-тожик тилидан узбек тилига таржима қилиш таржимондан узбек тили бойлигини яхши билишни ва санъаткорлик маҳоратини талаб қилар эди. Узбек тили бойликларини, унинг ўзига хос хусусиятларини мукаммал эгаллаган Қутб бу катта ва масъулиятли вазифани муваффақият билан амалга оширди. У таржимада Низомий достонининг ғоявий-бадиий қимматини тула акс эттиришга эришди. Гарчи достон аслиятининг тили таъсирида Қутб таржимасида

форс-тожик тилидаги сўзлар бир қадар кўпроқ учраса ҳам, таржимон достонни хийла содда тил ва равон услуб билан таржима қилишга эриша олган. У Низомий мисраларини сўзма-сўз таржима қилмайди, балки унинг мазмуни ва моҳиятини ўзбек тилининг бойлиги ва ўзига хос қонун-қоидалари асосида ифодалайди, Низомий шеърларидаги айрим мураккаб ифодаларни содда ифодалар билан таржима қилади. Шу жиҳатдан қараганда, Қутб таржимаси «Хисрав ва Ширин»нинг Шайхий (XV аср) томонидан қилинган таржимасидан ҳам яхши чиққан, чунки Қутб Низомий мисраларининг мазмунига ҳам, таржима тилига ҳам катта эътибор берган. Шайхий эса Низомий мисраларининг мазмунини айнан сақлаб колишга уриниб, кўп ҳолларда таржима тилига эътибор бермай қўяди, аслиятнинг тили таъсирига берилиб кетади. Буни қуйидаги бир мисолда равшан кўриш мумкин:

Низомий:
Гарчи фитнаи олам шуд он моҳ,
Чу олам фитна шуд бар сурати шоҳ.
Қутб:
Бу янглиғ фитна эркан бу жаҳонда,
Кўруб шоҳ сувратин ўрнатти жонда,
Шайхий:
Агарчи фитнаи оламдур ул моҳ,
Ва лекин қилди мафтун сурати шоҳ.

Қутб Низомий яратган образли сўзларни ҳарфма-ҳарф таржима қилмайди, балки уларнинг мазмуни ва моҳиятини беради ҳамда кўп ўринда уларни ўз янги ва ўзига хос образли сўзлари билан алмаштиради. У халқ мақоллари ва таъбирларидан фойдаланиб, достоннинг мазмуни, образлилиги ва тилини бойитади. Мисоллар:

Вале сархуш киши арслон тутар теб,
Масал бор: англамаз оғу ютар теб.
Оғизтек ўт темакдин қуймаз эрмиш,
Қарин тиш эти бирла туймаз эрмиш.

Қазо курким яна бошимға келди,
Жароҳат узра қаро туз экилди,

Қазон остинда ўт ул қайнамасму?!
Агар кўп қайнаса ош айнамазму?!

Масал айтур: бўри қуймотқаким, қўй,
Мен ултурдум, еди тилку, мени қўй.

Бўлур мумдин юзук қилмоққа осон,
Вале билмазга олтундин йўқ имкон.

Бу мақол ва таъбирлардан айримлари баъзи бир ўзгаришлар билан шу кунга қадар қўлланилиб келмоқда. Масалан: «Англамай сўзлаган оғримай улар» («Англамаз оғу ютар теб»), «ярага туз сепди» («Жароҳат узра қаро туз экилди»), «Қаловин топса қор ёнар, қаловин топмаса қоқшол ўтин ҳам ёнмас» («Бўлур мумдин юзук қилмоққа осон, вале билмазга олтундин йўқ имкон». Бу ўринда Қутб халқ мақолини айнан ишлатмай, балки унинг мазмунини байтга сингдириб берган бўлиши керак) ва бошқалар.

Шу билан бирга, Қутб:

«Чечак издаб бу боғда қолди узум,
Чечак тек ушбу мунгда сулди юзум»

каби халқ қўшиқларига хос содда ва жўшқин мисралар ҳам яратган.

* * *

Қутбнинг «Хисрав ва Ширин» ўзбек халқи билан қардош озарбайжон халқининг иқтисодий ва маданий алоқалари заминида вужудга келди. Бу ўзбек китобхонларини улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг ижоди билан таништиришда катта ва муваффақиятли адабий тажриба бўлди. Ўзбек таржима адабиётидаги тунғич асарлардан бири бўлган «Хисрав ва Ширин» ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам муҳим бир бойлик бўлиб қўшилди. Кейинги асрларда Низомий асарларини ўзбек тилига таржима қилиш анъанаси давом этди ва ривожланди. Ҳайдар Хоразмий (XV аср) Низомийнинг «Махзанул-асрор» («Сирлар хазинаси») достонини ўзбек тилига эркин таржима қилган бўлса, Огаҳий (XIX аср.) Низомийнинг «Ҳафт пайкар» («Етти гўзал») достонини насрий йўл билан таржима қилди.

САЙФИ САРОЙИ

Ҳаёти ва фаолияти

Сайфи Саройи XIV аср ўзбек адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. У лирик ва эпик шоир, ношир ва таржимон сифатида ўзбек адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига муҳим ҳисса қўшди.

Сайфи Саройининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумотга эгамиз. Сайфи Саройи XIV асрнинг 20-йиллари бошида туғилди. Унинг қуйидаги мисралари муҳим биографик маълумот беради:

Қамишли юрт маним тувғон элимди,
Билинг ғурбатга келтурғон билимди.
Келиб ўлдим саройда шеър фидойи,
Саройнинг шоири, элнинг гадойи.

Демак, Сайфи «Қамишли юрт»да (бу ҳозирги Хоразм областининг Сариқамиш қишлоғи деб тахмин қилинади) туғилади, билим олмоқ учун

ғурбатга – мусофирликка юз тутади. Саройга[75] келиб шеърият билан шуғулланади, шеърият фидойиси булади. Шоир тахаллусини хам Саройдан олади, Сайфи Сароји номи билан шухрат топади. «Саройнинг шоири, элнинг гадойи» мисраси шоир саройда ҳукмдорлар саройида бўлган деб фараз қилишга йўллайди. Муҳими шундаки, қаерда бўлмасин, шоир ўзини элнинг гадойи ҳисоблайди. Бу унинг фаолияти ва ижодиёти йуналишини, ғоявий-эстетик моҳиятини белгилайди. Сайфи Саройининг шеърияти хам, «Гулистон» таржимаси ҳам унинг халқпарвар ва маърифатпарвар ижодкор бўлганини кўрсатади.

Ўз даврининг етук шоирларидан бўлган Сайфи Саройи бадиий асарнинг ўзига хослигига, мазмуни ва шаклининг уйғунлигига алоҳида эътибор берган, қобилиятсиз, дидсиз шоирларни қаттиқ танқид қилган:

Жаҳон шоирлари, эй гулшани боғ,
Кими булбул дурур сўзда, кими зоғ.
Кими тути бекин чайнар шакарни,
Кими лафзи билан ўртар дурар[76]ни.
Кимнинг сўзлари мавзуну ширин,
Киминнинг лойиқи ташрифу таҳсин
Кими ўзганинг ашъорин меним дер,
Кими ҳалво киби шалғам чўбин ер.
Кими маъни қўюб, лафзин гузотур»
Кими вазнин бузуб, санъат кузотур.
Аларнинг ўш бири Сайфи Саройи,
Жаҳон орифларининг хоки пойи.
Ани сен жумла шоир камтари бил,
Қамар юзга ҳамиша муштари бил[77].

Юқоридаги маснавий Сайфи Саройи адабий-эстетик карашларининг маълум бир ифодасидир. Унинг шоирларни ижодиётларининг моҳиятига қараб гуруҳлаши, истеъдодли шоирларни мақтаб, шаклбозликка берилган шоирларни, шеър ўгриларини танқид қилиши, шубҳасиз, ўз даври адабий ҳаёти ва эстетик тафаккурининг тараққиётига қўшган катта ҳиссаси эди.

Сайфи Саройи форс-тожик, араб ва яна бошқа тилларни мукаммал билган, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётини чуқур мутолаа қилган, классик ёзувчиларнинг анъана ва тажрибаларидан таълим олган. Шу билан бирга, у адабий муҳити, замондош қалам аҳли билан яқиндан алоқада бўлган, ижодий ҳамкорлик килган. Бунга, жумладан, унинг Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исҳоқ, Мавлоно Имод Мавлавий, Аҳмад Хожа ас-Саройи каби шоирлар билан ғазал мушоираси далил бўла олади.

---

[75] Сарой номи билан боғлиқ Олтин Ўрдада бир неча шаҳар бўлган. Сайфи Саройи шулардан қайси бирида бўлганлиги ҳозирча аниқ эмас.

[76] Дурар – дурлар. Маж. – дур каби сузлар, шеърият.

[77] Охирги мисрада суз уйини бор: қамар юз – қамар юзли (ёр), муштари – харидор, айни чоғда: камар ой, Муштарий – юпитер.

Сайфи Саройи жуда оғир ва мураккаб бир муҳитда яшади. Узаро урушлар, босқинчиликлар эл-юртнинг осойишталигини бузиб, куп кишиларни бошпана излаб, узоқ-узоқларга йул олишга мажбур қилган эди. Сайфи Саройи ҳам бир жойда муқим яшай олмади, йигитлик палласида илм истаб мусофирликка юз тутган Сайфи Саройи энди бошпана излаб ғурбат чекди, эл-юртдан узоқ тушди. Бинобарин, у ҳасрат ва надомат билан айтган эди:

Усуб туфроғим узра найзалар, ман эвдин айрилдим,
Ватандин бенишон улдим-да, узга юртга эврилдим.
Нечун манга фалак жавр айлади, қандай гуноҳим бор,
Илоҳо, айла кам жавринг, ман элга содиқ ул эрдим.

Афтидан, Сайфи Саройи бир неча мамлакатларда булиб, умрининг охирларида Мисрга келиб, уша ерда муким булиб қолади. Мисрда Марказий Осиёдан бошпана излаб келган куп кишилар, шу жумладан, илм-фан аҳллари яшар эдилар. Улар уз илмий-ижодий ишларини давом эттирадилар, туркий тилларга қизиқиш кучайиб, тадқиқот асарлари ва луғатлар яратилади, араб ва форс-тожик тилларидан айрим асарлар туркий тилларга таржима қилинади. Мисрда ўзбек ва бошқа туркий халқлар адабиётининг янги обидалари вужудга келади. Шоир Сайфи Саройи ҳам Мисрда ҳижрий 793 йилда (мелодий 1390-1391) улуғ форс-тожик адиби Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарини таржима қилади. Бу таржима «Гулистони бит-туркий» деб номланади. Ҳижрий 796 йилда (мелодий 1394 йилда) «Суҳайл ва Гулдурсун» достонини яратади. Сайфи Саройи XIV асрнинг охирларида дунёдан ўтган булса керак. Куп йиллар сарсон-саргардонликда умр кечирган Сайфи Саройининг ҳаёти Мисрда ҳам машаққатли утган. Бунга «Гулистон»даги айрим уринлар, шунингдек, «Сухайл ва Гулдурсун»даги:

«Илоҳо, асрагин Сайфи Саройинг,
Халос айлаб зулмдин кенг саройинг» –

каби мисралар далил була олади.

Якинга қадар Сайфи Саройи мероси ягона бир қул ёзма билан фан оламига, адабиёт мухлисларига маълум булиб келаётган эди. Бу Голландиянинг Лейден университети кутубхонасида №1355 инвентарь рақами билан сақланаётган қулёзма булиб, унда Сайфи Саройининг «Гулистони бит-туркий» асари, бир неча замондош шоирлари билан Сайфи Саройининг мушоираси, айрим қасида, ғазал, рубоий ва китъалари берилган, ҳошияда халқ қушиқларидан бир неча банд келтирилган. Адабиётшунос Насрулла Давронов 1398 йилда Мисрда Абул ибн Қодир деган маърифатпарвар шахс томонидан кучирилган бир қулёзмани қулга киритди. Унда Мавлоно Исҳоқ Хоразмий, Туғли Хожа ва бошқа шоирларнинг шеърлари билан бирга ҳали фан аҳлига маълум булмаган

Аҳмад Урганжий номли шоирнинг лирик ва сатирик шеърларидан намуналар ҳамда Сайфи Саройининг икки байти, икки қитъаси ва 82 байтдан иборат «Суҳайл ва Гулдурсун» достони бор. Бу қўлёзма Сайфи Саройи меросини, ўзбек мумтоз адабиёти бисотини ноёб асарлар билан бойитган ғоятда қимматли қўл ёзмадир[78].

Сайфи Саройининг фаолияти ва мероси ҳақида Фуод Кўпрулизода, Ҳифзи Тавфик, Ҳасан Ули, Тури Южеф, Фитрат, Ҳоди Зариф, Э. Нажиб, Ж. Шарипов ва бошқаларнинг тадқиқот ва мақолаларида маълумот бор. 1954 йилда «Гулистони бит-туркий» Туркияда профессор Фаридун Нафис Узлукнинг сўз боши билан нашр этилди. Сайфи Саройи асарлари хрестоматия, кўп томлик ўзбек адабиёти ва бошқа китобларга киритилган. Ғафур Ғулом номидаги Бадиий адабиёт нашриёти 1968 йилда Сайфи Саройининг «Шеърлар. Гулистон» китобини нашр этди (Э. Фозилов нашрга тайёрлаган). Шунингдек, Сайфи Саройининг «Гулистони бит-туркий» асари, шеърлари ва замондошлари билан мушоираси билан биргаликда, «XIV аср Хоразм ёдномалари» (Ўзбекистон «Фан» нашриёти, Тошкент — 1973)да босилди. Н.Даврон Сайфи Саройи меросини тадқиқ этиб, номзодлик диссертациясини ёзган (1968).

Лирикаси Сайфи Саройи истеъдодли лирик шоирдир. У ижодий фаолиятини лирика билан бошлади, Сайфи Саройи бутун умри давомида, шубҳасиз, катта лирик маҳсулот яратган, эҳтимол, у лирик асарларини тадвин қилган, девон яратган. Афсуски, Сайфи Саройининг тўла лирик бисоти сақланиб қолмаган ёки у ҳозиргача топилмай келади. «Гулистони бит-туркий» қўлёзмаси, шунингдек, «Суҳайл ва Гулдурсун» қўлёзмаси орқали бизга Сайфи Саройи лирикасининг айрим намуналари маълум. Бу мерос ўндан зиёд ғазал, икки қасида, икки қитъа, икки байт шеърдан иборат. («Гулистон» қўлёзмасига илова қилинган форс-тожик тилидаги 3 фалсафий рубоий ҳам Сайфи Саройи ижодига мансуб бўлиши мумкин). Мана шу намуналарнинг ўзиёқ Сайфи Саройининг истеъдодли шоир булганидан дарак беради. Сайфи Саройи лирикасининг етакчи хусусияти унинг ҳаётийлигидир. Шоир ҳаётни, унинг хосияти ва завқ-шавқини куйлайди. Ўзбек адабиётнинг бошқа намояндалари каби Сайфи Саройи ҳам ҳаётга муҳаббатни севги мавзуси орқали ифодалайди. У севади ва севилишни истайди. Ёр ҳусну латофати, эзгу хулқ-атвори, маънавий поклиги билан уни мафтун этади, унга шодлик, кувноқлик, бахт-саодат ато қилади. Ёр фақат севги мавзуи доирасида колиб кетмайди, балки у кенг моҳият касб этади. Ёр – умуман ҳаёт рамзи. Шоирнинг – ошиқнинг ёрга муҳаббати – ҳаётга муҳаббатнинг ифодаси. Аммо ҳаёт мураккаб. Унинг иллатлари, жабр-зулми ҳам бор. Бу шоирда норозилик кайфиятларини туғдиради. У ёрнинг нозу истиғносидан арз қилиш орқали ҳаётнинг мана шундай ҳақсизликлари устидан ҳам шикоят қилади.

[78] Қўлёзма Фарғона вилоятида истиқомат қилувчи Камолхон Султоновнинг шахсий китоб жавонида сақланади. У Камолхон Султоновга ота-боболаридан қолган, бобокалони ҳажга борганда Мисрдан олиб келган экан. Қўлёзма ҳозирда ЎзР ФА Адабиёт музейида сақланади (инв №435). "Суҳайл ва Гулдурсун" "Ўзбек тили ва адабиёти" журналида босилган (1974, №4, нашрга Насрулла Даврон тайёрлаган).

Сайфи Саройи табиат муҳибидир. Унинг икки қасидаси асосан табиат васфига бағишланган, табиатнинг курки-жамоли, файзи-хосияти уларда ўз илиқ, самимий, содда ва ҳаётий ифодасини топган. Шу билан бирга, табиат Сайфи Саройининг ғазаллари ва бошқа жанрлардаги асарларида ҳам ўз лирик аксини топган, шоир мисраларини мазмун жиҳатидан ҳам, бадиийлик жиҳатидан ҳам бойитган.

Сайфи Саройи қасидаларидан бири бевосита табиат тасвири билан, тонг отиши, қуёш чиқиши тасвири билан бошланади, шоир ажойиб ва оригинал образлар, табиат лавҳаларини яратади, хилма-хил санъат — усул ва бадиий тил воситаларини ишлатади, байтдан байтга утилар экан, табиат курки ва жилолари шоирнинг сеҳрловчи сузлари орқали тобора кенгроқ намоён булади, китобхонни табиат таровати ва шеърият нафосати оламига ғарқ этади. Мана шу қасиданинг дастлабки мисралари:

Олтун қанотин очти эса субҳ сунқури[79],
Кук кулга ботти жумла кавокиб кабутари.
Исфандиёри Рум чиқиб тиктиса алам[80],
Булди куруб ҳазимат они шом лашкари.
Тўкди қирмизи май қон ақитиб чарх тосина,
Туннунг юрак томирин очиб субҳ наштари...

Сайфи Саройи шеърлари ибратли фикр-мулоҳазалари, угити ва фалсафий мушоҳадалари билан ҳам қимматлидир. Шоир садокат ва самимиятни, эзгулик ва хуштавозеликни таърифлайди, ҳаёт ва коинот сирларини билишга интилиб хаёл суради, фикр юритади. Эзгулик, яхшилик таърифи-тарғибига бағишланган бир қитъа билан танишайлик:

Ким келди эса жахонга, шак йукки, кетар,
Оқил келибон бу ерда куп хайр этар.
Сен эзгулик[81] эт дағи тенгизга солғил,
Ёзида санга яқин бил ул хайр етар.

Сайфи Саройи замонасининг моҳир санъаткоридир. У бадиий сўз сирларини яхши идрок этган, шеърият қонун-қоидаларини мукаммал эгаллаган шоирдир. Бунга унинг замондошлари билан қилган мушоираси ҳам ёрқин далил була олади. «Гулистон» қулёзмасида 8 мушоира берилган. Бу Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исҳоқ, Мавлоно Имод Мавлавий, Аҳмад Хожа ас-Саройи, Хоразмий, Абдулмажид, Туғлихожа ҳамда Ҳасан ўғлининг биттадан 8 ғазали ва уларнинг ҳар бирига Сайфи Саройи битган назира — жавоб ғазалларидир. Сайфи Саройи мушоира қилган шоирлар ҳақида деярли маълумотга эга эмасмиз[82]. Бироқ бу шоирлар, афтидан, бир

[79] Сунқур –шунқор.

[80] Алам – байроқ.

[81] Эгулик – эзгулик.

[82] Ҳасан ўғли Озарбайжон шоири булиб, Давлатшоҳ Самаркандийнинг маълумотича, асли номи Шайх Изуддин Пури Ҳасан Исфарёний булиб, форс ва турк тилларида дилрабо

даврани, адабий мактабни ташкил этган, ғоявий-эстетик жиҳатдан бир-бирига яқин турган, ижодий ҳамкорлик қилишган, улар бир неча туркий халкларга мансуб булган. «Гулистон» қўлёзмасига киритилган мушоира уларнинг ижодий ҳамкорлигидан бир саҳифа булиб, бу мушоира Мисрда ўтган булиши мумкин.

Мушоирадаги барча шеърлар севгини куйлайди, ҳаёт ва коинот мадхи, табиат тасвири, ўгит ва ибратли сўзлар бу ғазаллар мазмуни, моҳиятини ташкил этади. Шоирлар турли санъат усуллари ва бадиий тил воситаларини қуллайдилар, сўз бойлигидан унумли фойдаланадилар. Яна муҳим бир хусусият шундаки, кўпгина ғазалларда (хусусан қофияда) сўз ўйини қилинган, омонимлар қўлланган. Бу ҳол худди шу даврда туркий халклар ёзма адабиётида туюқ жанрининг вужудга келиши, халқ шеърияти таъсирида алоҳида шеърий форма сифатида шаклланиши жараёни ҳақида ҳам кенг тасаввур беради. Мана шундай мушоира ғазалларидан бири Мавлоно Имод Мавлавийнинг:

«Дилбарим нечага тегру мен қулун қинда тутар,
Мен қиличмуман, ажаб ким мени ул қинда тутар»

матлаъли ғазалига Сайфи Саройининг:

«Бу фалак нечун мени дойим қара кинда тутар,
Бу отим Сайф[83] ўлдуғучунми қара қинда тутар»

назираси, шунингдек, Туғлихожанинг:

«Нигоро, кўз учи бирла боқинг мен ул қароқинға,
Кузум ёши оқа тушту тушубман бу каро қинға»

матлаъли ғазалига Сайфи Саройининг:

«Менингдек нечалар ҳайрон ўшул жоду кароқинға,
Кўруб жисмин хижолатдин равон бўлди қаро қинға»

назираси мисол бўла олади.

Сайфи Саройи қофияга алоҳида эътибор берган. У мисралар охирида фикран ва ритман шеърни такомиллаштирувчи, мусиқийликни таъминловчи сўзларни қофия сифатида келтириш билан бирга ички қофия — қофияи мусажжада ҳам маҳорат кўрсатган. У Мавлоно Исҳоқ ғазалига битган назирасида «дилбар — манзар, шоҳид — зоҳид, манзур — ранжур, бил — йил, байрам ойидур — Сайфи Саройидур» сўзларини

шеърлар битган, форсча шеърларида Пури Ҳасан, туркийда Ҳасан ўғли тахаллусини қуллаган. Шоир Абдулмажид қримлик булган, ибн Арабашоҳ уни 814 йилда Қримда учратган (1411-1412), у Юсуф ва Зулайхо ҳақида "Мунисул ушшоқ" достонини ёзган (қар: Э.Фозилов. Хоразм ёдномалари. 5-бет).

83 Сайф (сайфи) – қилич.

ички қофия қилиб келтирган, бу билан мазмунни бойитган, мисраларнинг мусикийлигини оширган (Мавлоно Исҳоқ ғазалида ички қофия йўқ). Шунингдек, Сайфи Саройининг Ҳасан уғли ғазалига жавобат битган:

«Топулмас ҳусн мулкинда санга тенг бир қамар-манзар,
На манзар, манзари шоҳид, на шоҳид, шоҳиди дилбар»

матлаъли ғазали ҳам санъаткорлик маҳорати жиҳатидан узбек адабиётининг шу босқичдаги энг гузал намуналаридан биридир. Сайфи Саройининг бошка шеърлари ҳам мазмун ва бадиий шакл жихатидан мароқли ва нафисдир.

Биз бир неча шеър асосида Сайфи Саройи лирикасининг айрим хусусиятларини баён этдик. Шоир девонининг мавжуд эмаслиги, шубҳасиз, унинг лирикаси ҳақидаги мулоҳазаларни маҳдуд қилиб қуяди, уларга этюдлар тусини беради. Бироқ Сайфи Саройи ҳақидаги дастлабки тасаввуримизни унинг «Суҳайл ва Гулдурсун» достони ҳамда «Гулистон» таржимаси тулдиради, бойитади.

«Суҳайл ва Гулдурсун»

«Суҳайл ва Гулдурсун» достони XIV аср узбек адабиёти бисотига муҳим ҳисса булиб кушилди. Бу кичик достон ҳаётий йуналиши, севги ва садоқатни, мардлик ва жасоратни куйлаши ҳамда тили ва бадиий услуби билан узбек адабиёти тараққиётига, узбек адабий тили камолотига хизмат қилди.

Достонда тарихий воқеаларнинг, Темир ва Тухтамиш жанглари ҳамда уларнинг оқибатининг маълум акс садоси бор. Бинобарин, достон:

Эмас афсона чин ушбу битилмиш,
Бу чин афсонатек ишқда етилмиш.
Айиттим оғлабон даврим жафосин,
Бир эрнинг қиссаси, ахчи вафосин.
Темур Урганжа тортиб келди лашкар,
Куруб куз — кур, булуб қолди қулоқ — кар.
Қузутти жанг билан оламда туфон,
Оқитти сув гекин ер узра куп қон.
Экинчи эвлари ёқилди утка,
Бундай соврилди, тупроқ булди бутка...

мисралари билан бошланади. Мана шу жангларда куп киши асир олинади, асирлар қаторида Тухтамишнинг уғли Суҳайл ҳам бор экан. Суҳайл жуда баҳодир ҳамда гузал йигит экан. Темурнинг қизи Гулдурсун уни севиб қолади. Чоҳга тушиб асир Суҳайлни кутқаради, икковлон кумли сахрога йул оладилар. Очлик ва сувсизлик уларни толиқтиради, Гулдурсун юролмай йиқилади. Суҳайл сув ва егулик излаб узоқдан куринган қишлоққа йул олади. Қайтиб келса, Гулдурсун улиб қолган булади. Бу фожиага чидай олмаган Суҳайл жасоратли ёри жасади устида:

Менга яхши букун ёр бирлан ўлмак,
На лозим ғам билан дунёда қолмак,—

деб ўзига пичоқ санчиб ўлдиради. Достоннинг фожиавий сюжети шундан иборат[84].

Достон муқаддимадан кейин «Суҳайлнинг чоҳда ётмиши», «Суҳайлнинг туш кўрмиши», «Шоҳ қизи Гулдурсун Суҳайлни кўргони ва уни севиб қолғонин баёни», «Гулдурсуннинг чоҳга тушуб, Суҳайл билан сўзлашгони», «Суҳайл билан Гулдурсунни чоҳдан чиқиб қочганлари баёни» бўлимларини ўз ичига олади. Ҳар бир бўлим воқеанинг ривожланишининг муҳим бир ҳалқасини ташкил этади. Охирги бўлим достоннинг ҳам кульминацияси, ҳам воқеанинг ечими — фожиавий хотимасидир.

Суҳайл ва Гулдурсун достоннинг бош қаҳрамонларидир. Севги ва садоқатда, мардлик ва жасоратда улар бир-биридан қолишмайди. Ирода ва қатъият уларнинг сифатига сифат қушади. Суҳайл ва Гулдурсун фожиавий ҳалок бўлади. Аммо бу ҳалокат зулм ва зўрликка қарши исён, эрклик ва эзгуликка интилишнинг ифодаси эди. Гулдурсун жасорати ва садоқатидан руҳланиб кетган Сайфи Саройи:

Хотин содиқ, ани севгил, азиз эр.
Ҳар оғир ишда ҳам доим сени дер.
Анга дўст бўл, ани севгил, кўнгул бер,
Анинг суз баҳридин гавҳарларин тер...—

дейди.

Сайфи Саройи яратган Гулдурсун образи «Гулдурсун» афсонасидаги Гулдурсун образига тамомила қарама-қаршидир. Афсонадаги Гулдурсун — хиёнатчи, ватанфуруш, иродасиз, ҳавойи табиат қиз. Унинг ўлими шу хислатларининг оқибати. Сайфи Саройи яратган Гулдурсун эса мард, жасоратли ва садоқатли аёл. Унинг жасорати фақат севги туғёни бўлиб қолмай, балки адолатсизликка, ўзаро урушларга нафрат ифодаси ҳамдир.

Суҳайл ва Гулдурсун Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидаги Меҳр ва Суҳайл (бешинчи ҳикоя)ни эслатади. Унда ҳам журъатли Меҳр Суҳайлни банддан озод этади. Бироқ Сайфи Саройи достони фожиа билан, Навоий ҳикояси Меҳр ва Суҳайлнинг Жобир устидан ғалаба қозониб, мурод-мақсадига етиши, анъанавий фольклор асарлари хотимаси билан тугалланади.

[84] Бу афсона, афтидан турли вариантларда кенг тарқалган. Шулардан бири Темурланг бекатидаги Темурланг минораси номи билан боғлиқдир. Ҳикоя қилинишича, Темур билан Тухтамиш жангида Тухтамиш енгилиб, у куп асирлари ва ўғли билан асир тушади. Тухтамиш ўғлининг баҳодирлигини эшитган Темурнинг қизи уни севиб қолиб, зиндондан қутқаради. Қочиб кетаётган ошиқ-маъшуққа Темур аскарлари етиб келади. Тенгсиз жангда йигит халок булади. Аламига чидай олмаган қиз узига ханжар санчиб улади. Ошиқ-маъшуқнинг мардона курашига тан берган Темур уларни кумдириб, уша ерда минора курдиради. (Қаранг: А.Пален̈ская. Темурланг минораси. «Ўзбекистон маданияти», 1971. 12 ноябрь)

«Суҳайл ва Гулдурсун» ғоявий мазмуни билангина эмас, бадиий хусусиятлари билан ҳам қимматлидир. Достонда қаҳрамонларнинг руҳий дунёси яхши очилган. Характерлар конфликт тўқнашувида камол топиб боради, чиниқади. Достонда табиат манзаралари ҳам ҳаётий тасвирланган. Асир тушган Суҳайлни зиндонга — чоҳга олиб бормоқдалар. Аммо мушфиқ кишилар унга далда бермоқчи, дардига кишилар ва қушлар шерик, табиат уни ўз курки ва файзи билан юпатмоқчи. Контраст воқеликнинг моҳиятини туларок ва мукаммалроқ очишга хизмат қилади:

...Суҳайл ҳусни эрур Юсуфдин олий,
Этар мот олмани юзининг оли.
Бийик ардамлари бор, сузи ширин,
Булур ошиқ ани курганда Ширин,
Вале жавр тоши ёғиб боши узра,
Этипти бошини хам қоши узра.
Уна йуқдур зулмкорларда парво,
Кима мунғойсин, этиб дарда даво?
Фақат ҳолини курганлар этур оҳ,
Учиб атрофда қушлар дардли ҳамроҳ,
Бўлуб мутриб гулистонларда булбул,
Қилур минг турли нағма бирла ғул-ғул4
Бошин эгмиш етиб олтун бошоқлар,
Бошоқларни экинчилар машоқлар..,

Достонда халқ ижодиётининг маълум таъсири ҳам кўзга ташланади. Бу мисраларнинг равонлиги ва соддалиги, айрим халқ ибораларининг қўлланиши, «бошланма»лар ва бошқаларда, шу билан бирга туш эпизодида («Суҳайлнинг туш куриши») куринади.

«Суҳайл ва Гулдурсун» арузнинг ҳазажи мусаддаси мақсур вазнида (мафоийлун мафоийлун мафоъийл) битилган.

Хотин содиқ,	ани севгил	азиз эр,
Ҳар оғир иш	да ҳам дойим	сени дер
V — — —	V — — —	V — —

«Гулистон бит-туркий»

Сайфи Саройи ҳижрий 793-мелодий 1390-91 йилларда Шайх Саъдийнинг машҳур «Гулистон» асарини ўзбек тилига таржима қилади:

Муддати ҳижрий эди юз туқсон уч,
Йил эдиким оз эди оламда куч.
Аввали шаввол эди ким, эй азиз,
Хат улди бу Гулистонномамиз.

Сайфи Саройи «Гулистон»ни таржима қилишга кириш воқеаси ҳақида маълумот бериб айтади: «Илк ёз кунларидан бир кун, бўстон ичинда, гуллар орасида бир неча зариф олимлар билан утуруб, иншо илминдан

баҳс қилиб абёти ғариб ва ашъори ажиб ўқудим эса ул олимларнинг уллуси (улуғи) аруз илминдан бир мушкил байтнинг тақаттуъин савол этти. Филҳол жавобин эшитиб, айтти: «Эй адиби ғариб, сенга бир мувофик насиҳатим бор, қабул қилсанг хайр булғай». Айттим: «Буюринг». Айтти: «Шайх Саъдий «Гулистон»ини туркий таржима қилсанг, бир соҳиб давлат эр отини ёдгоринг жаҳона қолсун деб». Шу суҳбатдан кейин Сайфи Саройи «Гулистон» таржимасига киришади, уни Миср султонининг Ҳожиби — хос беги Батхосбекка бағишлайди. Муаллиф — таржимон муқаддимада:

Бу Гулистон зийнати Батхосбек,
Ҳожибул-ҳужжоби султон, хос бек...
Бу Гулистон боғбони ул адиб,
Ким Саройи Сайф эрур назми ғариб,—

деб таъриф-тавсиф этади, 7-бобнинг хотимасида унинг таъриф-тавсифини давом эттириб, карамли, элпарвар деб улуғлайди. Шу тарзда «Гулистон» таржимаси бунёдга келади. Бу таржима ўзбек таржима адабиётининг илк намуналаридан бири бўлиб, у китобхонни Саъдий ижодиёти билан таништириши баробарида, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига ҳам салмоқли ҳисса бўлиб қўшилди.

Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий форс-тожик классик адабиётининг улуғ намояндаларидан биридир. У 1204—1208 йиллар орасида Шерозда туғилди, 1291-92 йилларда вафот этди. Саъдий дастлабки маълумотини Шерозда олди, кейин Бағдоднинг машҳур «Низомия» мадрасасида ўқиди. Мадраса таҳсилидан кейин Саъдий кўп йиллик узоқ сафарга жўнаб, Шарқнинг бир қанча мамлакатларини кезиб чиқди ва аҳли салиблар қўлига асир тушди, бирмунча вақтдан кейин ҳалаблик бир дўсти уни асирликдан озод этиб олди. «Бўстон» асари билан шуҳрат қозонган Саъдийни Форс вилоятининг ҳокими Абубакр ибн Саъдий Зангий ўз саройига таклиф қилади. Саъдий унга бағишлаб бир неча қасида ёзса ҳам, лекин саройга бормайди. Чунки у:

«Ба даст оҳаки тафта кардан хамир,
Беҳ аз даст бар сина пеши амир»

(Ўтдек оҳакни қул билан қориб хамир қилмоқ амир олдида қўлни куксига қовуштириб туришдан яхшироқ),—деб ҳисоблар эди. Саъдий бутун куч-қувватини бадиий ижодга бағишлади, ҳаёт тажрибаларини, сафар таассуротларини, орзу-армонларини бадиий асарларида мужассамлаштирди.

Саъдий улуғ шоир ва адибдир. XIV аср бошларида Бесутун номи билан машҳур бўлган Али бинни Аҳмад Абубакр деган киши томонидан ғузилган Саъдий куллиёти «Шаш рисола» («Олти рисола»), «Гулистон», «Бўстон», «Қасойиди арабий» («Арабча касидалар»), «Қасойиди форсий» («Форсча қасидалар»), туртта ғазаллар девони, «Соҳибия» ёки «Соҳибнома», «Маснавиёт» («Маснавийлар»), «Қитъаот» («Қитъалар»), «Муламмаот» («Ширу шакарлар»), «Муфрадот» («Фардлар») ва бошқаларни ўз ичига олади.

Саъдий, айниқса, «Гулистон» ва «Бустон» асарлари ҳамда ғазаллари билан кенг шуҳрат қозонди. «Бустон» шеърий ахлоқий-таълимий асар булиб, ун бобга булинган. Бу боблар адолат (I), эҳсон (II), ишқ (III), тавозуъ (IV), ризо (V), қаноат (VI), тарбия (VII), шукр (VIII), тавба (IX) ва хотима (X) дан иборат. Саъдий бу асарида ахлоқий-таълимий карашларини ибратли кичик ҳикоялар ва дидактик лирик шеърларда мужассамлантиради. Бу асар бир неча тилларга, жумладан, узбек тилига ҳам таржима қилинган (Масъуд ибн Аҳмад, Огаҳий ва бошқалар томонидан).

«Гулистон» (1258) насрий ахлоқий-таълимий асар булиб, 8 бобга булинган. Боблар: подшоларнинг хислати (I), дарвешларнинг ахлоқи (II), қаноатнинг яхшилиги (III), хомушликнинг фойдаси (IV), ишқ ва ёшлик (V), нотавонлик ва қарилик (VI), тарбиянинг кучи (VII) ва суҳбат одоби (VIII). Ҳар бир бобда шу масалаларга мувофик кичик ҳажмли ибратли ҳикоялар келтирилади, шеърий парчаларда ёки ҳикматли сузларда «қиссадан ҳисса» чиқарилади. Ёзувчи уз асарида халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади.

Саъдий Шерозий уз ижодиёти билан Шарқ ва Ғарб халқлари адабиётига самарали таъсир этди. Унинг «Гулистон»идан илҳомланган Абдураҳмон Жомий «Баҳористон» асарини, Мажидиддин Хавофий «Хористон» ва Ҳабиб Каоний Шерозий «Парешон» асарларини яратдилар. Навоий, Бобур, Мунис ва Фурқат каби узбек ёзувчилари Саъдийни устоз санъаткор сифатида таърифладилар, ундан ургандилар, айрим ғазалларига назира ва тахмис битдилар. Вольтер, Лафонтен ва Гете каби машҳур Европа ёзувчилари ҳам Саъдий ижоди билан танишиб, ундан маълум даражада баҳраманд булдилар. Масалан, Вольтер Саъдий асарларини француз тилига таржима қилган эди, Лафонтен ва Гёте эса унинг айрим ҳикоя ва ғазалларидан ижодий фойдаланган эдилар.

Сайфи Саройи буюк форс-тожик классиги Шайх Саъдийнинг «Гулистон» асарини таржима қилиш билан Шаркнинг бу буюк мутафаккири ва адибининг ахлоқий-таълимий қарашларини тарғиб этиш, унинг ижодиёти билан узбек ва бошқа туркий халқларни таништириш мақсадини уз олдига қуяди. У «Гулистон»нинг аслини деярли бутунлай сақлаб қолади ва аслиятнинг ғоявий-бадиий хусусиятларини таржимада мужассамлаштириб беришга муваффақ булади. Бироқ, шу билан бирга, Сайфи Саройи аслиятдан маълум даражада чекинади, айрим парчаларни тушириб қолдиради, купчилик шеърларни узбек тилига таржима қилса ҳам баъзиларини аслича (форс-тожик ёки араб тилларида) қолдиради, бир неча мустақил шеърлар киритади, баъзан Саъдий шеърларини ижодий қайта ишлайди, бир уринда узбек шоири Хожа Исҳоқ Хоразмий шеъридан парча келтиради, узбек ва бошқа туркий халқларнинг оғзаки адабиёти намуналаридан фойдаланади. Бу ва бошқа жиҳатлари билан Сайфи Саройи томонидан таржима қилинган «Гулистон», қисман булса-да, эркин таржима тусини олади. Сайфи Саройи «Гулистон»ни узбек тилининг асосан қипчоқ диалектида таржима қилган ва айни чоқда узбек адабий тилининг муштарак адабий тил сифатида тараққий этишига маълум ҳисса қушган эди.

Таржимон «Гулистон» композицияси, унинг боблари мавзу доираси ва номланишини сақлаб қолиб, мукаддимада боблар фехрастини беради:

Аввалги боб: салотин сийрати ичинда турур.
Иккинчи боб: фукаро ахлоқи ичинда турур.
Учинчи боб: қаноат фазилати ичинда турур.
Тўртинчи боб: сукут фойдаси ичинда турур.
Бешинчи боб: ишқ даҳи йигитлик сифати ичинда турур.
Олтинчи боб: қарилиқ даҳи заифлиқ сифати ичинда турур.
Еттинчи боб: тарбият таъсири ичинда турур.
Саккизинчи боб: суҳбат адаблари ичинда турур.

Шайх Саъдий «ҳунарга эга бўлган донишманд киши учун ҳаётда икки умр керак, токим бирида тажриба ҳосил қилсин, иккинчида шу тажриба асосида иш кўрсин» деган эди. Саъдийнинг ўзи буни бошидан кечирди. Ёшлик ва йигитлик йилларини саёҳат ва изланиш билан утказди, кексалик ва қарилик айёмида кечмиши ва ҳаёт тажрибаларини бадиий асарларида акс эттириб, ижодий ишга берилди. Саъдий муҳитининг зиддият ва муаммолари билан бирга яшади, панд-насиҳат билан ҳаёт иллатларини тугатиш мумкин деб ўйлади. «Хазон ели бўстонни қандай хароб қилса, адолатсизлик ҳам,— деган эди у,— дунёни шундай хароб қилади». Бирок у шу адолатсизликни фош этишдан кура, ахлоқ-одоб масалаларидаги уз карашларини тарғиб килишга кўпроқ аҳамият берди, панд-насиҳат билан жамият ҳаётини яхшилаш мумкин деб ҳисоблади. Мана шу ғоявий мотивлар «Гулистони бит-туркий»да ҳам тўла берилган.

«Гулистон» урта аср шароитида туғилган тараққийпарвар фикр-мулоҳазаларни, инсондустлик, эзгулик, дўстлик, садоқат каби умумбашарий мотивларнн илгари суради, муҳитининг айрим иллатларини дадиллик билан фош қилади, кишиларга ўгит, панд-насиҳат беради. Сайфи Саройи мана шу ғоявий мотивларни туркий халқлар орасида тарғиб қилиш билан Шайх Саъдийнинг овозига жур бўлади.

«Гулистон»да мамлакатнинг ва эл-юртнинг тақдири биринчи навбатда подшонинг фаолияти ва унинг маънавий дунёси билан боғлаб талқин қилинади. Ҳукмдорларни адолатга йўллаш, одилларни таърифтавсиф этиш ва золимларни коралаш «Гулистон»нинг муҳим ғоявий мотиви булиб, шу ғояни бадиий мужассамлаштирувчи кўпгина ҳикоя ва тамсиллар келтирилади, мақол ва ҳикматлар берилади:

Зулм қилса малик раиятка.
Ложарам мамлакат хароб булур.

Ким зулм элин[85] узатса султон бўлурми, бўлмас,
Қўйларга қурт[86] ҳаргиз чўпон бўлурми, булмас.

---

[85] Эл, ал – қул.

[86] Карг – бури.

Кетса жаҳон вилоятин тарк этиб ҳумой,
Бойқуш кўланкасига киши келмаги муҳол.

Сиғар бир ҳужрага ўн икки меҳмон,
Бир иқлима сиғишмас икки султон.

Саъдий ва Сайфи Саройи карам ва саховатни мақтаб, бахилликни қоралаб, кишиларни ҳимматли ва саховатли бўлишга чақирадилар, эзгулик ва шафқат-мурувватни таърифлайдилар. Бировларнинг юкини кўтариб, мушкулини осон этган эшакни мардумозорлардан авло билиб:

...Эшак ул одамийдин яхшироқ ким,
Қилур доим кишининг кўнглин озор,—

дейилади. Овқатланиш меъёри, ўзини тута билиш ва бошқа ахлоқ-одоб масалалари ҳақида ҳам қимматли ўгитлар, илм-маърифат ва олимларга эътиқод, эҳтиром масалалари «Гулистон»дан сезиларли ўрин олган. Илм-билим кишининг улуғ фазилати ва бойлиги. Киши ҳамма нарсани йўқотиши, ўғирлатиб қўйиши мумкин, лекин илм-билим асло йўқолмайди. Аммо илми бўлиб унга амал қилмаса — у жоҳилдир:

Сўзунг бу дурур ким мен фалон олимман,
Чун йўқ амалинг, яна ҳамон жоҳилсан.

«Гулистон» ҳудбинлик, кибр-ҳаво, мақтанчоқлик ва насл-насаб ёки амал билан керилиш иллатларини ҳам қаттиқ қоралайди.

«Гулистон» ажойиб ҳикоялар мажмуасидир. «Гулистон» ҳикоялари ҳажми жиҳатидан жуда кичик, лекин мазмунан бой, ибратли ҳикоялардир. Бу ҳикоялар инсофсизлик ва адолатсизликни, нодонлик ва жаҳолатни қоралайди, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб этади. Уларда Нуширавон, Ҳотам, Маҳмуд, Аёз ва бошқалар билан юритилувчи образлар, ярим тарихий-ярим афсонавий шахслар образлари берилган. Нуширавон ҳақидаги ҳикоялардан бирида овга чиққан шоҳнинг овқат учун ҳакини тўлаб бир хонадондан туз олишини баён қилар экан, ҳикояни «қиссадан ҳисса» чиқариб, қуйидаги мисралар билан тугатади:

Раият боғининг султон олиб еса бир олмасин,
Юз ормудин егай бир қул бирини илмайин тишка.
Буюрса беш юмуртқани олурға куч била султон,
Навкарлари тутуб санчар йигирма козни бир шишка[87].

Луқмон ҳикоясида «адабни адабсиздан ўргандим», яъни адабсиз қилган ишни қилмадим, Ҳотам ҳикоясида қўл меҳнати билан топилган луқма ҳар қандай бойликдан улуғ дейилади, яна бир ҳикояда деҳқон кулбасига меҳмон бўлиб, уни сарафроз этган малик таърифи айтилади ва

[87] Шиш – сих.

бошқалар. Бу ҳикоялар тематик жиҳатидан хилма-хил, улардаги образ ва характерлар ҳам ранг-баранг. Сайфи Саройи бу ҳикояларга ўзининг айрим ҳикояларини ҳам илова қилади. Бешинчи боб охирида келтирилган шеърий ҳикоя — манзума шулар жумласидандир. Таржимон кўп ҳолларда ҳикоя аввалида «Шайх Саъдий айтур...» деб уни эҳтиром билан ёдга олади.

Тил ва услуб жиҳатидан «Гулистони бит-туркий» Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий» асарига, айрим ўринлари (хусусан, билимга тааллуқли ўринлар) билан «Қутадғу билиг»га якин туради. «Гулистон»нинг баъзи ҳикоялари Навоий, Хожа ва бошка адибларда ўзига хос вариантларда учрайди.

«Гулистон» таржимони Шайх Саъдий каби халқ ижодиётидан, унинг ҳикоя ва тамсиллари, хазил-мутойибаси, мақол ва иборалардан унумли фойдаланади, сатрларга халқ олқиши ёки қарғишини сингдириб беради. «Гулистон»да бой этнографик маълумотлар ҳам бор.

«Гулистон» таржимасидан бир неча мақол ва ҳикмат келтирамиз:

Ўғлон айтти: «Эй эранлар, ёт черикка ўт урунг,
Ё бориб аврат қумошин[88] кийиб, эвда ўтурунг.

Дустлар эвин супурмагил, даҳи душман эшигин қоқмағил.

Мазаллат билан тири юригинча,
Иллат билан ўлса яхшироқ.

Толеъсиз сайёд тенгизда балиқ тута билмас, даҳи ажалсиз балиқ қуруқ ерда ўлмас.

Йилон захминдин ул душман батардур,
Ким ўзин дуст кўргузур музайян.

Ранж чекмайин ганж ҳосил бўлмас.

Исо эшакни ҳижоза элтиб,
Кетурса яна ҳамон эшактур.

Ота меҳридан уста жаври яхши.

Мол умр роҳати учун дурур, даҳи умр мол жамъ этмак учун дегул.

Ичириб элга қошуқ бирла шурба,
Чумуч сопи билан кўзин чиқарма.

Бу ва бошка мақол, ҳикматлар халқ донолиги бойлиги, халқ тили инжуларидир.

---

[88] Аврат қумошин – аёллар либоси.

Таржимон «Гулистони бит-туркий» мукаддимасида айтган эди:

Эй жаҳони илму устоди ҳунар,
Маърифатнинг манбаи соҳибназар
Гул тиласа хотиринг тули табақ,
Бу Гулистонимдин уқи бир варақ.
Гул жамоли бир неча кунда кечар,
Бу Гулистон доимо кўнгул очар...

«Гулистон» асрлар давомида кўп халқларнинг, наслларнинг севимли китоби булиб келмоқда. Унинг кўшгина панд-насиҳатлари, ўгитлари ҳамон ўз қимматини сақлаб колмоқда. Сайфи Саройи таржимаси билан бу асар туркий халқларга янада манзур булди, узбек адабиёти ва адабий тилининг, ўзбек насри ва таржима адабиётининг қимматли ёдгорлигига айланди.

ДУРБЕК

Дурбек узбек мумтоз адабиётининг йирик намояндаларидан биридир. Унинг ҳаёти ва ижодий фаолияти ҳақида деярли маълумот йук. Фаразан XIV асрнинг охири ва XV аср бошларида яшаб ижод этган шоир Дурбекдан бизга қадар ёлғиз «Юсуф ва Зулайхо» достони етиб келган, холос. Лекин шунга қарамай, «Юсуф ва Зулайхо» достонининг ўзи ҳам Дурбекнинг истеъдодли шоир бўлганини ва ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшганини кўрсатади.

«ЮСУФ ВА ЗУЛАЙХО»

Достоннинг яратилиш тарихи

«Юсуф ва Зулайхо»нинг мукаддимасида шоир достоннинг ёзилган йилини абжад ҳисоби билан кўрсатиб ўтади:

«Зод» эди тарих таки «ҳе»ю «дол»,
Муддати ҳижратдин ўтуб моҳу сол.

Бу байтдаги «зод» (800), «ҳе» (8) ва «дол» (4) ҳарфларининг рақамини қўшсак, 812 чиқади. Демак, достон ҳижрий 812 йилда, мелодий 1409 йилда ёзилган бўлади. Достон ёзилган давр Марказий Осиё халқлари тарихида ўзаро урушлар авж олган бир давр эди. Темур вафотидан кейин унинг империяси тез орада парчаланиб кетди, Темурнинг ўғиллари, набиралари ва кўп сонли амир-амалдорлар ўртасида тож-тахт талашлари кучайди, тож-тахт талашлари конли тўқнашувларга айланиб, эл-юртнинг бошига оғир кулфатлар солди, халқ таланди, шаҳарлар қамал остида қолди. Мана шундай мудҳиш қамаллардан бири, Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаус-саъдайн» асаридаги маълумотига қараганда 1409 йилнинг ёз-куз фаслида Балхда рўй берган эди. 1389 йилда Ҳиротликларнинг қўзғолонини

бостириб, куртлар сулоласини тугатиб, Хуросон хокимлигини тузган Темур бу хокимликка Балх, Кундуз, Бадахшон, Хуттали ён ва Хисорни киритиб, уни учинчи ўғли Мироншохга суюргол килиб берган эди. Узок давом этган курашлардан кейин Хуросон хокимлиги Шохрух кўлига ўтади. Бироқ Мовароуннахрда хам, Хуросонда хам темурийларнинг тож-тахт кураши хамон давом этмокда эди. Шундай курашлар окибатида Хуросонга карашли Балх шахри 3 ой каттик камал килинади. Дурбек бутун Балх ахолиси билан бирга бу камалнинг огир азобларини бошидан кечиради ва шу ахволда «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади. Достоннинг мукаддимасида шоир Балх камалини тасвирлаб, ўзаро урушларнинг дахшатли окибатини мохирлик билан кўрсатади:

...Калъаи Балх ўлди чу дарвозабанд,
Пояйи зулм улди багоят баланд.
Хукм била кирди улус ичкари,
Хосили умрин кўюбон ташкари,
Шахр чу дўзах киби зиндон эди,
Тошкори чун равзаи ризвон эди;
Тошкори эрур бори нозу наим,
Шахр ичида эрди азоби алим;
Тошкори эрди бари полизу боғ;
Шахр ичида эрди басе дарду доғ...
Ушбу кабал халк уч ойи тамом,
Ер эдилар ғуссау ғам субху шом.

Бироқ камал азобида колган шоир китоб мутолаасини ва ижодий ишини тарк этмайди. «Кулбаи эхзонда ватан» тутиб, «ғусса шароби» ичган шоирнинг диккат-эътиборини айникса «ахсанул-кисас» (киссаларнинг энг гўзали) деб юритилган «Юсуф ва Зулайхо» киссаси ўзига жалб килади:

Лек кисас ичра вале майли жон,
Киссаи Юсуфта эди ул замон.
Ул эди, ул холда махбуби дил,
Ул эдию киссаи матлуби дил.
Бандаи бечораға шому сахар
Киссаи Юсуф эди андар назар.

Шарк мамлакатларида жуда машхур булган Юсуф ва Зулайхо хакидаги киссаларнинг юзага келиши ва такомили узок тарихга эга. Эрамиздан куп асрлар мукаддам Юсуф хакида турли афсона ва ривоятлар пайдо булади. Бу афсона ва ривоятлар кайта ишланиб «Таврот»га киритилади. Шу билан бирга, Юсуф хакидаги афсона ва ривоятлар бошка Шарк халклари ўртасида хам кенг таркала бошлайди, янги афсона ва ривоятлар пайдо булади. Юсуф хакидаги афсона ва ривоятлар ислом динининг мукаддас китоби «Куръон»дан хам ўрин олади.

«Юсуф ва Зулайхо» киссаси бадиий адабиётга хам кириб келади, ривожланиб, такомиллашиб боради. Юсуф ва унинг севгилиси Зулайхо

ҳақидаги афсона ва ривоятлар жуда кўп ёзувчиларнинг диққат-эътиборини ўзига жалб этади. Юсуф ва Зулайхо ҳақида кўп асрлар давомида унлаб хилма-хил асарлар вужудга келади. Бу мавзуда яратилган энг қадимги бадиий асарлардан бири Фирдавсий номига нисбат берилган «Юсуф ва Зулайхо» достонидир (маълумотларга кўра, Фирдавсийгача Абулмуайяд Балхий ва Бахтиёрий ҳам шу мавзуда достон ёзганлар) Бу достондан бир оз кейин, XI аср бошларида бухоролик шоир Шаҳобиддин Амъак ҳам «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади. Афсуски, бу достон бизга қадар сақланиб колмаган ёки номаълум бўлиб келмокда. 1233 йилда эса шоир Али туркий — ўғуз тилида «Қиссаи Юсуф» достонини яратади. «Юсуф ва Зулайхо» Рабғузийни ҳам қизиқтиради ва 1309—1310 йилларда ёзган «Қиссаи Рабғузий» («Киссасул-анбиё») асарига «Юсуф ва Зулайхо»ни махсус бир қисса қилиб киритади. XIV аср ўрталарида машҳур яҳудий шоири Шоҳин Шерозий «Ардашер ва Эстер» достони ҳамда бошқа асарлари билан бирга, форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратади.

Булардан ташқари, Дурбек достонига қадар Юсуф ва Зулайхо ҳақида яна бир неча асарлар ҳам вужудга келади. Дурбекка қадар етишган ўзбек шоирларининг лирик асарларида ҳам Юсуф ва Зулайхо номи тилга олинади, уларнинг таърифи берилади. Жумладан, Хоразмийнинг «Муҳаббатнома»сида:

Эшитинг эрса Юсуфнинг жамолин,
Сени ҳусн ичра сад чандон яратти.
Ўғон Юсуф жамолин сизга берди,
Муҳаббат кимёсин бизга берди,—

дейилади. Бироқ Дурбекнинг бу асарлардан қайси бири билан таниш бўлгани бизга маълум эмас. У «Юсуф ва Зулайхо» достонининг муқаддимасида фақат форс-тожик тилидаги насрий бир қиссани тилга олади ҳамда уз достони учун шу қиссани асос қилиб олганини таъкидлайди:

...Наср эди, бу қисса доғи форси,
Эрди анга жон кузи наззораси.
Бор эди кўнгулда бурундин бу азм,
Турки тили бирламу килсам назм.
Ушбу маҳалда анга боис магар,
Булди яна бир неча соҳиб назар.
Бандаға дедилар, аларким бу дам,
Булгул ушул қавлингга собит қадам.
Қуйма талаб устида табъингни суст,
Айла бу азмингни тамоми дуруст.
Қиссаи Юсуфни тамом айла назм,
Турк тили бирла қилиб азму жазм.

Қолгай ахир сафҳасида ёдгор,
Сендин ўшал қисса ўтуб рўзгор.
Банда ўшал ҳолда қилдим шуру,
Шукр қилиб тенгрига айлаб ружу.
Олдим ўшал лаҳза давоту қалам,
Сафҳаи қоғоз уза урдим рақам...

Бу парча достоннинг манбаи ҳақида маълумот бериши билан бирга, Дурбекнинг кўп вақтлардан бери турк-ўзбек тилида Юсуф ва Зулайхо ҳақида асар ёзиш орзусида бўлганини, унинг ижодига адабиёт мухлисларининг жуда қизиқиб келганини ва Балхда ўзбек адабий тилининг гуллаб-яшнаши учун кураш хийла кенг қулоч ёя бошлаганини кўрсатади. Форс-тожик тилидаги яратилган Юсуф ва Зулайхо мавзусидаги қадимги насрий қиссалардан ҳозирча фақат битта қисса маълум бўлиб, профессор Е.Э.Бертельснинг таъкидлашича[89], у Абдуллоҳ Ансорий (1006-1088) номига нотўғри нисбат берилган; бу қиссанинг ягона қўлёзмаси Лондонда сақланмоқда. Шубҳасиз, Дурбек форс-тожик тилидаги насрий қиссадан ташқари, "Юсуф ва Зулайхо"нинг бошқа вариантлари билан ҳам танишган бўлиши мумкин. Бироқ шунга қарамай, Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайхо" достони узбек мумтоз адабиётининг узига хос бир асари сифатида вужудга келди ҳамда ўзбек адабиёти ва адабий тили тараққиётига катта ҳисса булиб қўшилди. буни достонда қўйилган масалаларнинг XV асрдаги аниқ ҳаётий шароит аспектида ёритилишидан, достоннинг шоир яшаган даврдаги жуда муҳим масалаларни қамраб олиши ва бадиий савиясидан яққол кўриш мумкин.

"Юсуф ва Зулайхо"нинг Тошкентда беш нусхаси (Абурайҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтида – гурт нусха, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейида – бир нусха), Самарқандда икки нусхаси (Навоий номидаги СамДУ кутубхонаси ва Абдуҳамид Пулодий қўлида) бор. Булар XVII-XIX асрларга мансуб. Туркиянинг Тўпкопи саройи кутубхонасида сақланаётган Ҳирот қўлёзмаси 1516 йилда (ҳижрий 922), Париж Миллий кутубхонасидаги нусха эса 1563 йилда (ҳижрий 971) кўчирилган.

Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти 1959 йилда Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайхо" достонини босиб чиқарди. Достон матни Ш.Шарафиддинов (Хуршид) томонидан Муҳаммад Саид бин Мирзо Аҳмад Бухорий 1615 (ҳижрий 1024) йилда кўчирган нусха асосида нашрга тайёрланган. Дурбек ҳақида С.Ҳайдаровнинг ("Ўзбек дунёвий адабиёти тараққиётида Дурбекнинг роли", 1962) ва Ж.Лапасовнинг ("Юсуф ва Зулайхо" достони морфологияси, 1971) номзодлик диссертацияси ва бошқа тадқиқот ҳамда мақолалар бор.

Кейинги йилларда айрим тадқикот ва мақолаларда «Юсуф ва Зулайхо» ҳамда унинг муаллифи ҳақида мунозарали фикр-мулоҳазалар

[89] Е.Э.Бертельс. Узбекский поэт Дурбек и его поэма Иосифа Прекрасном. Альманах "Дар". Ташкент, 1944.

баён этилди[90]. Мунозара «Юсуф ва Зулайхо»нинг муаллифи, унинг ёзилган йили каби масалаларни ўз ичига олади. Мавжуд маълумотларнинг озлиги, достон нусхаларининг нисбатан кейинроқ кучирилган булиши, уларнинг камлиги ҳамда узаро киёсий тадқиқ қилинмагани айрим мунозарали масалаларни узил-кесил ҳал этишга имкон бермайди. Бинобарин, биз анъана буйича «Дурбек» номи ва «1409» санасини сақлаб қолдик. Достонга Навоий номининг нисбат берилишига келсак, бу, Ф. Сулаймонова таъкидлаганидек, Эд.Блоше хатоси билан содир бўлган. У Париж Миллий кутубхонасидаги нусхани каталогга олар экан, халифа Али номини унга нисбат берилган «Шер» (арабча «али» сўзининг ўзи ҳам «шер»дир) сифатини қўшиб, «Алишер» чиқарган. достонни Алишер Навоийга нисбат берган.

Достоннинг ғоявий мотивлари ва образлари

«Юсуф ва Зулайхо» сиртдан қараганда қадимги Каньон (Фаластин) ва Миср воқеаларини, пайғамбар ва пайғамбарзодалар саргузаштини, «жаброил ва малоикалар муъжизасини» ҳикоя қилаётгандай туюлади. Бироқ «Юсуф ва Зулайхо» дунёвийлашган асар булиб, у китобхонни кўпроқ XV аср Марказий Осиё ҳаёти, подшолар ва подшозодаларининг узаро тож-тахт кураши билан, ошиқ ва маъшуқанинг аламли саргузашти билан таништиради. Достон китобхонни ҳаётни ва унинг ноз-неъматларини севишга, бахт-саодатга эришиш учун курашга, ҳар қандай қийинчиликларни сабр-матонат ва ақл-идрок билан енгишга йўллайди. Бу жиҳатдан «Юсуф ва Зулайхо», профессор Е.Э.Бертельс айтганидек, қадимги дунё воқеаларининг романтик тасвири орқали янги тарихий шароитнинг реал манзарасини чизган Уйғониш давридаги итальян рассомларининг асарларига ўхшайди.

Бинобарин, «Юсуф ва Зулайхо»нинг муқаддимасидаги Балх шаҳри қамали тасвирини достоннинг ўзига хос прологи, достон воқеаларнинг бир кузгуси деб ҳисоблаш мумкин. Чунки турли низолар, тож-тахт ва мансаб учун кураш "Юсуф ва Зулайхо" достонининг асосий мавзуи, етакчи конфликтидир.

Дурбек узаро ихтилофларни, мамлакатни хароб ва халкни хонавайрон килувчи урушларни қаттиқ қоралайди. Юсуф билан унинг акалари уртасидаги хусумат мол-давлат ва мансаб талашиш натижасида пайдо булган эди. Юсуф ҳуснда ҳам, ақл-фаросатда ҳам акаларидан устун эди. У отасининг хизматини садоқат билан утар эди. Бинобарин, Яъқуб бошқа фарзандларига нисбатан Юсуфга янада кўпроқ меҳр-муҳаббат қуйган эди. Мансабпараст акалар Юсуф тож-тахт вориси булади деб ташвишга тушадилар ва унга адоват кила бошлайдилар. Рашк-адоват оға-

[90] Узбек классик адабиётида эпик поэзиянинг тараққиёти тарихидан. Филол. фан. диссер. 1967. 102-104 бетлар; Б.Валихужаев. Узбек эпик поэзияси тарихидан. –Т.: Фан, 1974. 50-54 бетлар; Яъқиб Воҳид Жузжоний. Амир Алишер Навоий Фоний. Кобул, 1346 хижрий, 100-бет; Ж.Лапасов. "Йусуф-у Зулайха" достони морфологияси. 1971; Ф.Сулаймонова. Навоийга нисбат берилган "Юсуф ва Зулайхо" достонининг Париж кулёзмаси ҳақида. Адабий мерос, манба ва тадқикотлар. –Т.: Фан, 1973. 145-151 бетлар; Эргаш Фозилов, Жавкон Лапасов. Юсуфу Зулайхо достони ҳакида. Узбек тили ва адабиёти. № 1, 1974.

инилик муносабатларини бузади, ака-укаларни бир-бирига душман қилиб қуяди. Акалари соф дил Юсуфни ҳалок қилиш пайига тушадилар. Улар мунофиқлик, макр-ҳийла ва разиллик йўлига ўтиб, Юсуфнинг бошига оғир кулфатлар соладилар.

Дурбек амалдорлар ўртасидаги ихтилофларни Яман шоҳининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари орқали ҳам қоралайди. Яман шоҳи Миср тахтини қўлга киритиш учун макр-хийла йўлига ўтиб, Миср шоҳининг косагули Соқийни ва дастурхончиси Хаббозни сотиб олади. Бироқ, Юсуф акаларининг мунофиқона хатти-ҳаракатлари уларнинг ўзларини шармандаю шармисор қилгани каби, Яман шоҳининг макр-ҳийла тузоғи ҳам барбод бўлади, яхшилик ёмонлик устидан ғалаба қозонади.

Дурбек мамлакат ва халқ тақдирини давлат бошликларининг хатти-ҳаракатига боғлайди. Дурбекнинг ўйлашича, золим ва жоҳил подшо мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилади, адолатпарвар ва маърифатпарвар подшо эса мамлакатнинг ободлиги ва элнинг осойишталигини таъминлайди. Бинобарин, мамлакат бошлиғи адолатпарвар ва маърифатли киши бўлиши лозим. Дурбек шоҳи Райённи ана шундай киши деб тасвирлайди. Достонда баён қилинишича, мамлакат даҳшатли курғоқчилик хавфи остида колганда кекса подшо Райён давлат ишларини бошқариш учун ўзидан кўра тадбирлироқ ва донишмандроқ булган Юсуфни тахтга кўтаради. Юсуф зиндондаги бандиларни озод эттиради, давлат ишларини тадбиркорлик ва донишмандлик билан бошқаради, эл-юрт Юсуфнинг адолат ва ҳимматидан ғоят шод бўлади, курғоқчиликнинг даҳшатли машаққатларидан қутулади.

«Юсуф ва Зулайхо» достонидаги яна бир марказий масала севги масаласидир. Инсон ҳамма нарсадан азиз ва мўътабардир. Севги эса ана шундай азиз ва мўътабар инсоннинг энг олижаноб фазилатларидан биридир. У кишини тарбиялайди, уни камолотга етказади. Юсуф билан Зулайхонинг севгиси ҳам мана шундай севгидир. Юсуф билан Зулайхо бир-бирини самимий севади. Бироқ турли ихтилоф ва монеликлар натижасида бу ошиқ ва маъшука узоқ йиллар давомида мурод-мақсадига эришa олмайди. Улар кўп алам-изтиробларга гирифтор бўладилар, лекин аҳд-паймонларидан воз кечмайдилар. Юсуф ҳам, Зулайхо ҳам қарийди, аммо уларнинг севгиси қаримайди, бу севги уларга куч-қувват, ёшлик ва гўзаллик бағишлайди. Севишганлар сабр-матонат билан курашиб, ҳар қандай монеликни енгадилар; бу курашда улар чиниқадилар ва, ниҳоят, орзу-умидларига эришадилар:

Ох, не хушдурки чекиб интизор,
Етса ўз уммидина уммидвор.
Кимгаки бор ҳиммат ила эътимод,
Окибатул-амр топар ул мурод...
Кимки талаб йўлида собит қадам
Бўлса, топар мақсадини ложарам...
Чекти Зулайхо била чун ранжи васл,
Топтилар охир хуш иков ганжи васл...

Шуни ҳам таъкидлаш лозимки, Дурбек севгини купроқ Зулайхонинг саргузашти ва ички кечинмалари билан боғлаб тасвирлайди.

Зулайхо — журъатли киз. У уз истаги билан турмуш қурмоқчи булади. Бироқ муроди ҳосил булмайди. Юсуфим деб уйлагани бошқа киши булиб чиқади. Зулайхо шум толега куникиб кетмайди, севгисидан воз кечмайди, У турли-туман монеликларни енгиб утади ва, ниҳоят, орзуси ушалади. Зулайхо образи орқали Дурбек хотин-кизларнинг олижаноб фазилатларини, уларнинг матонати ва қатъиятини, иродаси ва курашини мужассамлаштиради.

Достондаги воқеалар тугуни, конфликтлари ижобий образларнинг ғалабаси билан, яхшиликнинг тантанаси билан ечилади. Воқеаларнинг ривожи ҳам, уларнинг ҳал этилиши ҳам инсонпарварлик ва халқпарварлик ғоялари билан узвий боғликдир. Бу жиҳатдан, айникса, қул хотин ва унинг уғли Башир воқеаси жуда характерлидир. Бу воқеа Яъқуб ва Юсуф саргузаштларига туташ саргузашт, ҳатто Яъқуб ва Юсуф саргузаштларининг тугуни ҳамда ечилиш манбаидир.

Яъқуб Юсуф туғилган вақтда болалик бир қул хотинни сотиб олган эди. У қул хотинни Юсуфга энага қилиб қолдириб, унинг уғли Баширни Мисрга сотиб юборади. Ўғлидан жудо булган она ғам-ҳасрат ва аламлар билан кузи ожиз булиб қолади. «Тақдир» қул хотин ва унинг ўғли бошига қандай кулфатлар солган булса, Яъқуб ва унинг уғли Юсуфнинг бошига ҳам шундай кулфатлар солади. Юсуф ҳам қул қилинниб Мисрга сотиб юборилади. Уғлининг ҳижрон алами Яъқубнинг кўзларини кўр килган эди. Энди Башир ва унинг муштипар онаси нажот топган тақдирдагина Яъқуб билан Юсуф ҳам нажот топади. Юсуф Баширни қулликдан озод қилади. У Башир орқали Канъонга, Яъқубга уз куйлагини бериб юборади. Бу куйлак Яъқубнинг кузини мунаввар қилиши керак эди. Бироқ Башир аввал онасини излаб топади, висол шодлиги онанинг кузларини шамдай чароғон қилади. Сунгра Башир Юсуфнинг куйлагини Яъқубга элтиб беради. Яъқуб бу куйлакни кузларига суртади, унинг кузлари мунаввар бўлади.

Шоир Яъқубнинг қул хотин ва унинг ўғлига қилган жабр-ситамини қоралайди. Бу билан шоир мазлумларга зулм килган киши узи ҳам зулмга гирифтор булади, мазлумларни шод қилган киши бахтиёр булади деган ғояни илгари суради.

Юсуф образи Юсуф — достоннинг бош қаҳрамони. Унинг фаолияти ва саргузаштлари достонда тасвирланган воқеаларнинг асосини ташкил этади. Юсуф гузал ва беозор йигит даражасидан тадбирли ва донишманд давлат арбоби даражасига кўтарилади. У жуда машаққатли ҳаёт йўлини босиб утади.

Юсуф ҳимматли, шафқатли ва марҳаматли киши. Лекин у қаҳр-ғазаб қилишни ҳам билади. Юсуф зиндон маҳбусларини озод қилади, подшолик тахтида одиллик билан иш олиб боради. Миср халқининг жонига оро кириб, уни даҳшатли қурғоқчилик офатидан қутқариб қолади, канъонликларга ҳам ҳиммат ва саховат курсатади. Юсуф подшолик тахтига

чиққанда мунофиқ акаларидан қасос олиши мумкин эди. Бироқ у бундай йўл тутмайди, акаларини ўз марҳамати билан ҳам шарманда қилмоқчи бўлади, қон-қариндошларнинг юзига оёқ қўймайди. Лекин акалари Ибн Ямин воқеаси муносабати билан янги хуруж бошлаб, уруш очмоқчи бўлганларида, Юсуфнинг ғазаби қайнайди ва истар-истамас акаларини жазолашга, бирмунча муддат уларни зиндонбанд қилишга мажбур бўлади.

Юсуф садоқатли ошиқдир. У Зулайхони самимий севади, ҳижрон азобида уртанади, ёрининг висолига ошиқади. Бироқ Юсуф ақл-идрокини, хулқ-одобини ҳис ва эҳтирос ихтиёрига топшириб қўймайди, хиёнат ва мунофиқлик йўлига кирмайди. Юсуф Зулайхони тушида кўриб, уни севиб қолган эди. Бироқ у ёри билан кечикиб дийдор кўришади, чунки Зулайхо Миср Азизига турмушга чиққан эди. Юсуф Зулайхонинг фожиасини тушуниб, унга ачинади, унинг севгисини билади ва қадрлайди, уни унутмайди. Ҳатто унинг маломатига гирифтор бўлганда ҳам ундан ғазабланмайди. Юсуф Зулайхо висолига эришиш вақти келажагига ишонар эди. Орадан йиллар, мусибатли саргузаштлар ўтади. Зулайхонинг эри ўлиб кетади. Зулайхо кексайган чоғида ҳам унинг қалбида Юсуфнинг ишқи жўш уради, севги дардида бағри уртанади. Бу орада Юсуф ҳам мусибатлардан нажот топади. Бирок ҳали унинг ҳамма орзулари ушалганича йўқ: у Зулайхонинг висолига эришган эмас. Юсуф Зулайхога уйланади, ошиқ ва маъшуқа мурод-мақсадига етади.

Зулайхо образи Зулайхо садоқатли ёр ва эрксиз аёл образидир. Зулайхо латофатли ва билимдон, жасоратли қиз:

Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Борча фунун бобида соҳиб камол.

Зулайхо ўз тақдирини ота-онасининг ихтиёрига топшириб қўймайди, балки ўз хоҳиши билан, ўзига муносиб киши билан турмуш қуришни истайди. Тушида мафтун этган йигитга — Юсуфга бўлган севги сирини онасига ошкор қилади. Ота-онаси унинг раъйини қайтармайди. Зулайхо Мисрга йўл олади. Аммо орзуси ушалмайди. Чунки у Юсуфга эмас, Миср Азизига дуч келади. Маъсума қиз нола-фиғон чекди, тақдирига лаънат ўқиди. Аммо ноилож қолиб, қонли кўз ёши билан Миср Азизига турмушга чиқишга розилик берди:

Тузди ўшал навҳасини зор-зор,
Деди:—умидим гулидин туғди хор,
Миср Азизи эмас, ул Юсуфим,
Ўт ичига солдим ўзимни-ўзим.
Буздим ото-оно уйини бори,
Эмди нетайин, боройин қай сори?..

Бироқ Зулайхо «тақдир»га кўникиб кетмайди, Миср Азизининг шон-шавкати ҳам, мол-давлати ҳам уни маҳлиё қилиб қўймайди. Зулайхо ўзини бахтсиз ва асира деб ҳисоблайди. Юсуфга бўлган меҳр-муҳаббати кундан-кунга зиёда бўлиб боради.

Зулайхонинг уринишлари натижа бермайди: Юсуфдан «сабр қилмоқ керак» деган суздан бошқа тасалли кўрмайди. Ишқи туфайли Зулайхо таъна ва маломатлар остида қолади. Энди Юсуф унга шафқатсиз ва бағри тош бир киши булиб куринади. Зулайхо Юсуфдан қасос олишга қарор қилади. Юсуф зиндонга солинади. Бирок Зулайхо тезда қилмишидан пушаймон булиб, Юсуфнинг ҳажрида ўртанади.

Зулайхонинг бошига куп кулфат ва мусибатлар тушади. Орадан қирқ йил ўтади. Зулайхо ҳамон Юсуфни бутун қалби билан севади. Энди Юсуф ҳам севгидан қайтолмайди, у Зулайхонинг висолига ошиқади, сабри тугайди. Бу орада Зулайхо ёшариб кетади. У Юсуфдан ўзини четга торта бошлайди. Бирок бу севгидан тониш ёки ноз-карашма бўлмай, Юсуфнинг қилмишларига бир жавоб эди. Зулайхо қирқ йил сабр қилди, Юсуф ҳам энди сабр синовидан ўтиши керак.

Оғир ва узоқ синовларни бошидан кечирган икки ёр охири висол оғушида бахтиёр булади. Зулайхо саргузашти севги ва садокат ғалабаси билан якунланади. Бу достон оптимизмининг муҳим ва асосий ҳалқаларидан биридир.

Бошқа образлар «Юсуф ва Зулайхо»да бош каҳрамонлардан ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар ҳам бор. Булар Яъқуб, ун бир ака-ука, Мағриб шоҳи Таймус ва унинг хотини, Миср шоҳи Райён, Миср Азизи, Яман шоҳи, Хаббоз ва бошқалардир. Улардан ҳар бири достонда қуйилган масалаларни ёритиш, воқеалар ҳалқаси ва конфликтларни вужудга келтириш ҳамда ҳал этишда маълум ўрин тутади. Ижобий ва салбий образлар ўзига хос хусусиятлари билан гавдаланадилар. Шоир уларнинг маънавий қиёфаси ва ташқи портретини, фаолияти ва хислатларини тасвирлайди, фантастик ва ҳаётий лавҳалар яратади.

Яъқуб Яъқуб достонда пайғамбар ва шоҳ сифатида гасвирланса ҳам, лекин у воқеалар ривожида, асосан, ота сифатида муҳим роль уйнайди. Яъқуб — меҳрибон ва мушфик ота. У фарзандларининг бахт-саодатини, аҳиллиги ва иноқлигини истайди. Ака-укалар ўртасида низо-адоват бўлмаслиги учун интилади, уларга насиҳат ва ўгит беради. Юсуфнинг бошига акалари кулфат солганини сезади. Бирок уларга қарши шафқатсиз бўлолмайди, оталик меҳри ғолиб чиқади. Юсуфнинг ҳажри Яъқуб кузини ожиз қилади, Ибни Яминнинг фироқи алам-мусибатини оширади. Юсуфнинг дарагини топиб шодланган отанинг кўзлари мунаввар бўлади, у ака-укаларни яраштириб, гина-адоватни тугатади. Бу жиҳатдан Яъқуб образи жуда муҳим аҳамиятга эга. Дурбек яшаган даврда шаҳзода оға-инилар ўртасида тож-тахт учун қаттиқ кураш борар ва баъзан бошқа ҳукмдорлар бу низо-адоватларни бартараф этиш, оға-иниларни аҳил қилиш ўрнига, ўз манфаати нуқтаи назаридан бирини ёқлаб, иккинчи бирига душманлик назари билан қарар, ихтилофларни чуқурлаштирар эдилар. Яъқуб мана шундай оталарга қарама-қарши қуйилади.

Ота-инилар Достондаги вокеаларнинг асосий ва етакчи йўналишини Юсуф билан унинг акалари ўртасидаги зиддият ва кураш ташкил этади. Бу зиддият ва кураш достоннинг бош конфликтидир. Воқеалар тугуни шу конфликт билан бирга туғилади, бирга ривожланади ва ечилади. Акалари Юсуфнинг гўзаллиги ва донолигига ҳасад ва ғайрлик билан қарайдилар. Улар Юсуф ота тахтининг меросхўри бўлиб қолмасин деб, Юсуфга чоҳ қазишга киришадилар. Юсуф ва қариб қолган оталарининг бошига кулфат, мусибат соладилар. Мансабпараст акалар мунофиклик, туҳмат ва хиёнатдан заррача ҳазар қилмайдилар. Улар Юсуфни Молики Тожирга сотар эканлар, унга бундай дейдилар:

Дедилар: — Э хожаи нек эътикод,
Бандамиз эрур, ўзидур хоназод.
Уч кеча-кундуз қочиб эрди гамом,
Қилғон экандур бу чоҳ ичра мақом.
Эмдики тонтуқ қилоли они банд,
Турфа гурезанда қул эрур лаванд.
Бизга керакмастур анинг ҳеч иши,
Борча сотармиз агар олса киши.
Илики эгри, ўзи қочқоқ эрур,
Борча ёмонлиқ ичида тоқ эрур...

Хусумат ва адоват Юсуфни қуллик азобларига гирифтор, Яъқубни эса ногирон қилади. Бирок пировардида Юсуф бахтиёр, Яъқуб шод ва кўзи мунаввар бўлади. Акалар эса шармандаю шармисор ва қилмишларидан пушаймон бўладилар. Шоир Юсуф акаларининг тақдири мисолида тож-тахтпараст шаҳзодаларни ва, умуман, зодагонларни қаттиқ огоҳлантиради.

Шоҳлар «Юсуф ва Зулайхо»да бир неча шоҳ образи яратилган. Дурбек мамлакат ва халқнинг тақдирини подшоларнинг инсоф ва адолатига боғлар эди. Шоир "инсофли ва адолатли подшо" ҳақидаги орзуларини Мағриб шоҳи Таймус, Миср шоҳи Райён ва, хусусан, Юсуф образида мужассамлаштиради. Дурбек яшаган давр учун бундай образларнинг яратилиши ижобий аҳамиятга эга эди.

Яман шоҳи мунофиқ, ҳийлагар ва шуҳратпараст образидир. Райённинг дастурхончиси Хаббоз эса тамагир, мансабпараст ва мол-давлат учун ҳар қандай разилликдан қайтмайдиган мунофиқ сарой амалдоридир.

Хотин-қизлар Дурбек хотин-қизларга ўрта асрнинг пешқадам инсонпарвари сифатида ёндашади. У она ва энага образи орқали Зулайхо образини янада тўлдиради, такомиллаштиради. Зулайхо орзу-армонини ҳам, алам-ҳасратини ҳам ўзига ўхшаш муштипар онаси ва энагасига айтади, улар Зулайхонинг қайғусига шерик бўлиб, сўз билан ҳам, имкони борича амалий иш билан ҳам унга мадад берадилар.

Миср Азизи Бу образ достондаги вокеаларнинг бир-бирига уланиши ва ривожланишида маълум роль уйнаса ҳам, лекин у ижобий ёки салбий хислатлари билан мукаммал гавдаланмайди. У қўшимча, воситачи бир образ бўлиб қолади.

Достоннинг бадиий қиммати ва гили «Юсуф ва Зулайхо» ғоявий мазмуни ва бадиий қиммати билан ўзбек адабиётининг муҳим ёдгорликларидан биридир. Дурбекнинг санъаткорлиги аввало шундаки, у қадимги афсонавий сюжетга яшаган даврининг ҳаёт манзараларини, кишиларини ва айрим масалаларини киритиб, ўзига хос достон ярата олди. Достон муаллифи сюжет ва композицияда, образ ва характерлар яратишда, пейзаж ва портретда, бадиий усул ва тил воситаларида катта муваффақиятга эришди, халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан моҳирлик билан фойдаланди, ўзбек адабий тилининг ривожига муносиб ҳиссасини қўшди.

«Юсуф ва Зулайхо» сюжети ва композицияси мураккаб бўлган асардир. Унда бир қатор воқеа ва саргузаштлар, кўпгина образлар берилади. Лекин шунга қарамай, достон жуда енгил ва қизиқиб укилади. Дахшатли Балх қамали тасвири билан танишганда китобхон ўзини гўё бир зумда қадимги Канъонда саёҳат қилиб юргандек, гоҳ ҳаётий, гоҳ афсонавий воқеаларга дуч келгандек ҳис қилади. Ҳақиқат билан хаёл, ҳаёт билан афсона гуё ёнма-ён гургандек ва баъзан бир-бирига аралашиб кетгандек кўринади.

Шундай бўлишига қарамай, китобхон достон замирида XV аср бошлари тарихини, ҳаёт лавҳаларини, қора кучлар билан ёруғликка интилувчи эзгу ниятли одамлар ўртасидаги гўқнашувларни кўради. Достоннинг муқаддимасидаги Балх қамали тасвири билан достон воқеаларининг узвий боғлиқлигини тушунади.

Достондаги асосий воқеа Юсуфнинг саргузаштидир. Бошқа воқеа ва саргузаштлар у билан узвий боғланиб боради, уни тўлдиради ва такомиллаштиради. Қул хотин ва Башир воқеаси эса достондаги асосий воқеани мазмун ва бадиий жиҳатдан бойитувчи ёнма-ён воқеа бўлиб қолади.

Юсуфнинг саргузашти унинг осойишта ва бахтиёр ҳаётини тасвирлаш билан бошланади. Бирок бу осойишта ҳаёт узоққа чузилмайди. Акаларининг Юсуфга қарши хусумати — асосий воқеанинг тугуни бошланади. Бу тугун мураккаблашиб боради, унга янги воқеа ва тугунлар қушилади. Воқеалар замини кенгайиб, у Канъондан узоқ ва машаққатли йўлга, кейин Мисрга, Мағрибга, Яманга, яна Канъон ва Мисрга кучади. Янги-янги воқеалар, можаролар содир булади, янги-янги кишилар пайдо булади. Бу воқеалар композициясини бир неча саргузаштлар чизиғи: Юсуф билан Яъкуб, Юсуф билан акалари; Яъқуб билан бошка уғиллари; Юсуф билан Ибн Ямин; Юсуф билан Зулайхо, Зулайхо билан Миср Азизи; Юсуф билан Райён ва бошқалар ташкил этади. Бу вокеалардан ҳар бириининг уз тугуни, кульминацияси

ва ечими бор. Юсуф билан Яъқуб воқеасининг тугуни Юсуфнинг ғойиб бўлишидан бошланади, Юсуфнинг азоб чекиши ва Яъқуб кўзининг ожиз бўлиб колиши билан бу воқеа ўз кульминациясига кўтарилади. Тугун Юсуфнинг бахтиёр бўлиши ва Яъқуб кўзининг очилиши билан ечилади. Шундай килиб, достондаги воқеалар гўё хар томонга шох отиб кетган дарахтга ўхшайди. Бирок воқеалар дарахтининг илдизи ҳам, танаси ҳам Юсуф ва унинг саргузашти бўлиб қолаверади. Барча шохлар — воқеалар шу саргузаштдан ўсиб чиқади ёки унга келиб уланади.

Воқеалар ривожи билан бирга достондаги образлар ҳам кўпайиб боради, қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати, маънавий қиёфаси ўсади, ўзгаради. Дастлабки эпизодлар Яъқуб ва унинг ўғиллари иштироки билан чегараланиб қолади, кейин бирин-кетин Молики Тожир, Шоҳ Таймус, Зулайхо, Миср Азизи, Райён ва бошқаларнинг фаолияти, саргузашти бошланади. Буларнинг ҳар бири асосий воқеага нимадир қўшади, унинг мазмунини тўлдиради, янги вазият ва конфликтларни вужудга келтиради. Воқеалар ривожида Зулайхо пайдо бўлиши билан достон ишқий-саргузашт достон тусини олиб, барча кейинги воқеалар ривожида у Юсуф билан бирга бош қаҳрамон сифатида етакчи роль ўйнайди.

Достоннинг бошида гўзал ва ақлли, отаси ва акаларига ҳамда Ибн Яминга садоқатли йигит сифатида гавдаланган Юсуф курашлар ва синовларда чекинади, ожизлик қилади, кейин эса ҳужумга отланади, забардаст бўлиб етишади, ошиқ сифатида ҳам, давлат арбоби сифатида ҳам камол топади. Зулайхо ҳам кураш ва синовларда чиниқади. Бошқа образлар ҳам такомиллашиб боради. Шоир айрим образларни муштарак хусусиятлари билан бирга, ўзига хос хусусиятлари билан ҳам гавдалантиради. Масалан, ошиқ сифатида Юсуф билан Зулайхонинг муштарак хусусиятлари бор, лекин улар ўз саргузашти, маънавий қиёфаси ва ички кечинмалари бил.ан индивидуаллаштирилган образлардир. Хаббоз билан Соқийни олайлик. Булар бошда Райёнга суиқасд уюштирмоқчи бўладилар, бироқ Соқий бундай мунофиқлик ва хиёнат йўлидан қайтади, хатосини тушунади ва бахтиёр бўлади, Хаббоз эса мунофиқлик ва хиёнатнинг қурбони бўлиб кетади. Подшоларнинг ҳар бири (Яъқуб, Таймус, Райён ва Яман шоҳи) ўзига хос хусусиятлари билан гавдаланади.

Дурбек қаҳрамонларининг портрети ва уларнинг руҳий кечинмалари тасвирига ҳам алоҳида эътибор беради. Масалан, Юсуф ва унинг оға-инилари таърифида бундай дейди:

Бир отодин ўн эдилар сар-басар,
Тенгри йўлида бориси раҳбар.
Бир онодин Юсуфу Ибни Ямин,
Икки қориндош эдилар, пок дин.
Юсуф эди ўртада чун шамъи жам,
Ўзгаси парвонау ул эрди шам.
Узгалари кавкабу ул моҳ эди,

Ўзгалари ходиму ул шоҳ эди.
Ўзгалари заррау ул офтоб,
Борча садаф. ул эди дурри хушоб,
Ўзгалари жисму ушал жон эди,
Инсу малак юзига ҳайрон эди...

Муболага ва ухшатишларга тўла бўлган бу таъриф Юсуфнинг хусн-жамолда барча оға-инилари орасида тенги йўқлигини курсатади.

Худди шунингдек, шоир Зулайхонинг ҳам ҳусн-жамоли ҳамда билимдонлигини ухшатиш ва муболағалар билан таърифлаб, бундай дейди:

...Бир қизи бор эрди, маҳи ховари,
Оразига шамсу қамар муштари.

Юзи қуёш эрди, вале безавол,
Борча фунун бобида соҳибкамол.

Ҳосили умри эди ул шоҳнинг,
Оти Зулайхо эди ул моҳнинг[91].

Қаҳрамонларнинг руҳий кечинмалари тасвири воқеаларнинг моҳиятини туларок англашга, персонажларнинг маънавий қиёфаси билан янада яқиндан танишишга ёрдам беради. Юсуфнинг чоҳдаги кечинмалари, онаси қабри устида қилган нола-фиғони, зиндондаги кайфияти, Зулайхонинг ҳижрон азоби ва бошқалар шулар жумласидандир. Юсуфнинг онаси қабри устида қилган нола-фиғони бошига оғир кулфатлар тушган гуноҳсиз, лекин ожиз йигитнинг дард-аламини тўларок очиб беради:

Деди: «Аё мушфику зебо онам!
Куйди бу банд ичида мискин танам!
Гул била занжир эрур ҳамдамим,
Егай эдинг дунёда булсанг ғамим.
Ўгри киби эгнимадур эски шол,
Бу не аламдуру бу не дарду ҳол?!
Банда дебон сотдилар охир мени,
Бош кутариб кургил, онам, бандани.
Дарду аламдур менга бас беадад,
Вақтидур эмдики қилсанг мадад».

Юсуфга туҳмат ва маломат қилиб, уни зиндонга солдирган Зулайхо қилмишидан пушаймон бўлиб, ҳижрон аламида ўртанади, илож топиб Юсуфнинг овозини эшитиш билан узини овунтирмоқчи, банддан озод

[91] Гулханий "Зарбулмасал"ида Гунашбонуни тасвирлар экан, шунга монанд мисралар келтиради. Дурбек ҳам, Гулханий ҳам бу таъриф ва тасвирни халқ ижодидан олган.

булган Юсуфни узоқдан бўлса ҳам кўриш билан таскин топмоқчи бўлади. Шу сингари ўринлар Зулайхони садоқатли ва ҳароратли севувчи сифатида ғавдалантиради. Юсуф фирокида Яъқуб чеккан азоб-изтироблар тасвири оркали эса шоир уни ўз фарзандини севувчи жигарпора бир ота сифатида тасвирлайди.

Дурбек воқеалар баёни, манзаралар ва қаҳрамонларнинг саргузашти тасвирида турли хилдаги бадиий усуллардан фойдаланган. Дурбек айниқса қаршилантириш — контраст усулининг моҳир санъаткоридир. Достондаги воқеалар яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги зиддият ва курашларга асосланган. Шоир бу усул ёрдами билан бир-бирига қарама-қарши ҳодиса, ҳолат ва характерларни тўлароқ, жонлироқ қилиб тасвирлашга эришади. Агар шоир қамал қилинган Балх шаҳри тасвирининг узини бериб, шаҳарни унинг ташқариси билан чоғиштирмаганда, уларни бир-бирига қарама-қарши қуймаганда эди, қамал тасвири тула чиқмас ва бунчалик таъсирли бўлмас эди. Юсуф билан акаларининг, Соқий билан Хаббознинг характери ҳам мана шу усул воситасида тўлароқ очилади. Шоир қаршилантириш усулидан пейзажда ҳам фойдаланади. Баҳор айёми, ҳаммаёқ чамандай кўркам. Бироқ Юсуф акаларининг шум ниятлари табиатнинг бу кўркига зид бўлиб тушади. Юсуфнинг кулфатлари мана шу баҳор айёмида бошланади. Баҳор фони Юсуф акаларининг мунофиқлигини ҳам, Юсуфнинг кулфатларини ҳам тўлароқ ва таъсирлироқ тасвирлашга ёрдам беради.

Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратишда фақат ёзма адабиётнинг эмас, балки халқ оғзаки ижодининг анъана ва санъаткорлик маҳоратидан ҳам кенг фойдаланди. У сюжет ва композицияни халқ ижоди асарлари, айниқса халқ достони ва эртакларидагидек тузди, воқеа ичида воқеалар берди, уларни асосий воқеа чизиғи атрофига уюштирди. Шоир халқ ижодига хос мотивларни ўз достонига маҳорат билан киритди. Масалан, халқ асарларида туш кўриб бир-бирини севиб қолиш мотиви куп учрайди. Бу мотив ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларидаги на эмас, балки шаклар эпоси «Зариадр ва Одатида»даёқ кўринади. Юсуф ва Зулайхо ҳам бир-бирларини тушда кўриб, севишиб қоладилар. Зулайхо Миср Азизига теккандан кейин ҳам у фақат Юсуфни севди, чунки у Юсуф ишқига аллақачонлар гирифтор бўлган эди.

«Юсуф ва Зулайхо» достонида, халқ оғзаки ижодида бўлгани каби, қаҳрамонлик мотивлари ҳам кенг ўрин олган. Бу жиҳатдан айниқса Юсуф билан акаларининг жанги, Юсуфнинг ёш ўғли Мешомнинг майдонга чиқиб, катта паҳлавонларни — амакилари Яҳудо ва Шамъунни енгиши жуда характерлидир.

«Юсуф ва Зулайхо»даги бошқа бир қатор фантастик тасвирий ўринлар ҳам халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири билан вужудга келди. Халқ оғзаки ижоди асарларида эгри билан тўғрини, ҳақ билан ноҳақни ажрим қилувчи «асбоблар», «воситалар» берилади. Худди шунга ўхшаш, Юсуф ҳам гапирувчи жом орқали акаларининг ёлғонини фош қилади.

Дурбек халқ оғзаки ижоди мотивлари билан бирга халқ мақоллари ва таъбирларидан ҳам ўринли фойдаланиб, ўз достонининг ғоявий-бадиий

қимматини оширади. Достонда халқ мақоллари ва таъбирлари асосида яратилган мисралар хийла кўп учрайди:

Гул тилаган хор жафосин чекар,
Кимки асал олса, ариси тегар.
Гарчи ушолганни уласа бўлур,
Лек ушал урнина тугун қолур.

Эр кишининг сузи керак булса бир,
Шоҳу ғани бўлса у, хоҳи фақир.

Сабр билан тенгру берур коми дил,
Сабр қилу сабр қилу сабр қил.

ва бошқалар.

Хуллас, халқ оғзаки ижоди Дурбекнинг «Юсуф ва Зулайхо» достони учун маънавий ва бадиий манбалардан бири булди, унинг ғоявий-бадиий қимматини, халқчиллик руҳини оширди.

Юсуф ва Зулайхо арузнинг сариъ баҳрида (муфтаилун муфтаилун фоилун) ёзилган. У узбек мумтоз адабиётидаги бошқа достонлар каби маснавий шаклида қофияланган.

«Юсуф ва Зулайхо» узбек адабий тили тараққиётига катта ҳисса бўлиб қушилди. Дурбек форс-тожик тилида ижод қилиш анъанасига эргашмади, балки ўз она тилининг ҳомийси ва жарчиси булди, бу тилда муваффақият билан йирик ва гузал эпик достон яратди. Дурбек достонида форс-тожик тилининг маълум таъсири (лексика ва жумла тузилишида) бор, лекин шунга қарамай, достон XV аср бошларидаги халқ жонли тилига жуда яқиндир. Орадан беш ярим аср утган булишига қарамай, бу достон тили жиҳатидан ҳозирги куннинг китобхони учун у қадар қийинчилик туғдирмайди.

Хотима Дурбек «Юсуф ва Зулайхо» достони билан узбек адабиётида янги бир саҳифа очди.

«Юсуф ва Зулайхо» Дурбекдан кейин ҳам узбек, тожик ва бошқа халқлар адабиётида қайта-қайта ишланди ва ҳар бир ёзувчи уз даври эҳтиёжи ва дидига мувофиқ янги-янги достонлар яратди. Улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий «Юсуф ва Зулайхо» достонини ёзди. Бу достонни атоқли шоир, тарихчи ва таржимон Муҳаммад Ризо Огаҳий (XIX аср) узбек тилига таржима қилди. Шоир Нозим Ҳиравий (XVII аср) «Юсуф ва Зулайхо» достонини яратди. Ўзбек ва тожик адабиётининг йирик намояндаларидан булган Ҳозиқ (XVIII—XIX асрлар) ҳам форс-тожик тилида «Юсуф ва Зулайхо» асарини яратди. Булардан ташқари, узбек ёзувчиларидан Андалиб ва Хиромий ҳам уз «Юсуф ва Зулайхо»ларини яратдилар. Шу мавзуда XIX аср шоири Олим Девона «Равзаи асрор» («Сирлар боғи») достонини ёзди[92]. Уйғур ёзувчиларидан Мулла Юсуф Ёркандий 1791 йилда «Юсуф ва Зулайхо» достонини битди.

92 Б.Валихужаев. Ўзбек эпик поэзияси тарихидан. –Т.: Фан, 1974.

Шундай қилиб, «Юсуф ва Зулайхо», бошқа халқлар адабиётида катта ўрин олгани каби, узбек адабиёти тарихида ҳам салмоқли ўрин гутди, унинг тараққиётига хизмат қилди.

ҲАЙДАР ХОРАЗМИЙ

Ҳайдар Хоразмий XIV асрнинг охирлари ва XV асрнинг биринчи ярмида яшаб ижод этган истеъдодли шоирдир. У лирикаси ва «Гулшанул-асрор» достони билан ўзбек адабиёти ва адабий тилининг ривожига ҳисса қўшди, форс-тожик тилидаги шеърлари билан ҳам адабиёт аҳллари томонидан эътироф этилди.

Ҳаёти ва фаолиятига доир

Ҳайдар Хоразмийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ниҳоятда оз маълумот сақланиб қолган. Бу шоир ҳақида Навоий «Мажолисун-нафоис» ва «Муҳокаматул-луғатайн»да, Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкиратуш-шуаро»да баъзи бир маълумотлар берадилар, уни таърифлайдилар. Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да Ҳайдар Хоразмийни «хуш табъ» шоирлардан бири сифатида уни Амирий, Отоий, Яқиний, Саккокий ва бошқалар қаторида зикр этиб ўтади, «Мажолисун-нафоис»да «Султон Искандар Шерозий» фаслида туркигўй шоир сифатида тилга олиб, бир байт маснавийсидан («Махзанул-асрор»идан) мисол келтиради. «Султон Искандар Шерозий ҳам,— дейди Навоий,— (Темурга) набирадур. Салганат такаммулини, дерларким, салотиндин ози онча килмиш бўлғай. Етти ё секкиз йиллик салтанатида гўёки уч ганж топибдур. Мавлоно Ҳайдар туркигўй анинг модиҳи (мадҳчиси) экандурким, бу анинг маснавийсидин дурким:

Ҳиммат элидур яди байзо деган,
Эр нафасидур дами Исо деган.

Султон Искандарни дерларким, табъи назмга мойил эрди ва бу туюкни андин нақл қилурларким:

«Тўлун ойға нисбат эттим ёруми,
Ул хижолатдин кам ўлди ёруми.
Тори мўюнгнинг закотин мен берай,
Ё Мисрни ё Ҳалабни ё Руми».

Навоийнинг бу маълумотлари Ҳайдар Хоразмийнинг Султон Искандар саройи билан алоқада бўлгани, туркигўй шоирлардан «хуш табъ» сифатида танилгани ва эътироф килинганини кўрсатади.

Давлатшоҳ Самарқандий «Тазкиратуш-шуаро»да Ҳайдар Хоразмий ҳақида бундай дейди: «Аз фузало ва шуаро Мавлоно Ҳайдар буда, ки дар турки ва форси ашъори малиҳу писандида дорад ва жавоби «Махзанул-асрор»и Шайх Низомий ба турки ба номи амирзода Искандар пардохта» — «Фузало ва шуародан Мавлсно Ҳайдар эдиким, туркий ва форсийда гўзал ва диққатга сазовор шеърлари бор ва Шайх Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига жавоб битиб, уни амирзода Искандар номига атаган».

Ҳайдар Хоразмий лирик мероси сакланиб қолмаган ёки номаълум қолиб келмоқда. Ундан бизга қадар Низомий Ганжавийнинг (1141—1209) «Панж ганжи»га кирган биринчи достони «Махзанул асрор»дан илҳомланиб ва унга жавобан битган достони етиб келган. Бу достондаги айрим мисралар шоирнинг биографияси ва ижодий фаолияти ҳақида баъзи маълумот ва ишоралар беради. Ҳайдар асли Хоразмдандир. Унинг Ҳайдар Хоразмий деб аталиши ҳам шу боисдан. У қачонлардир Форс вилоятига келган. Бирмунча вақт, Навоий ва Давлатшоҳ таъкидлаганларидек, Судтон Искандар ҳузурида булган, унинг сарой шоири сифатида хизмат қилган. Султон Искандар бирмунча маърифатпарвар амирзодалардан булган, уз атрофига, илм, санъат ва адабиёт аҳлларини туплаган, ўзи ҳам шеърият билан шуғулланган. Ҳайдар Хоразмий фаразан 1409—1414 йиллар орасида «Гулшанул асрор» достонини яратган. Мусофирлик машаққатларими ёки бирор ҳодисотми «Гулшанул-асрор»да, жумладан унинг муқаддимасидаги «Мусаннифнинг ҳасби ҳоли»да мунгли ва аламли мисраларни вужудга келтирган. Бир неча сатр:

Бир кеча ғам бирла эдим ҳамнафас,
Мунису дамсозим ул эрдию бас.
Куз ёшидин бода, бағирдин кабоб,
Дарди дилим нуқлу, фиғоним рубоб...
Умр утуб, кўрмайин уйқуда туш,
Нолаларимдин уюмай қурту қуш.
Чархи фалак ташна булуб қонима,
Дуняйи дун қасд қилиб жонима.
Сабр биносини бакуллий бузуб,
Ҳосили йўқ умрдин уммид узуб...

Бироқ бу ва шунга монанд бошқа мисраларни аниқлаштириш, махраждан чиқариш имкониятига эга эмасмиз.

Ҳайдар Хоразмий адабий фаолиятининг давоми, унинг бошқа асарлари маълум эмас. Биз унинг адабий мероси ва узбек классик адабиётида тутган урни ҳақида фақат «Гулшанул-асрор» достони ва адабиёт аҳлларининг маълумоти ҳамда баҳоси асосидагина фикр юрита оламиз.

«МАҲЗАНУЛ-АСРОР»

Нусхалари ва ўрганилишига доир

«Махзанул-асрор»[93] фалсафий-таълимий достондир. У улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавийнинг шу номдаги достонидан илҳомланиб, баҳраманд булиб, унга жавоб тарзида битилган.

[93] Достонни Навоий ва Давлатшоҳ жанрига қараб маснавий деб юритиб, аниқ номини аташмаган, айрим манбаларда, масалан, луғатларда у "Мавлоно Ҳайдар", "Китоби махзанул асрор" деб айтилади. Н.Абдуллаевнинг фикрича, достоннинг 3-бобидаги:

"Махзани асрор – бу рамз эрди, бил,
Нотиқа бу кузгудин угронди тил"

байти уни "Махзанул-асрор" номи билан юритишга хизмат қилган. Шарқ халқлари адабиётида бир неча муаллифнинг уз асарини бир ном билан аташи бир одат эди.

«Махзанул-асрор»нинг бир неча қулёзма нусхаси етиб келган. Улар Лондон, Париж, Вена, Қозон ва бошқа жойлардаги китоб фондларида сақланади ва шу жойларнинг номи билан бирга айтилади. Шулардан Лондон нусхаси деб аталган Британия музейида сақланаётган нусха 1508 — 1509 йилларда Ҳиротда кўчирилган;

«Махзанул-асрор» XIX асрда бир неча бор нашр этилган. Вена нусхасидан олиб унинг айрим парчаларини рус туркшуноси И.Н.Берёзин «Турк хрестоматияси»га (том I, Қозон, 1857) киритган эди. Қозон университетининг профессори И.О.Готвальд Қозон ва Вена нусхалари асосида уни 1858 йилда нашр этади. Эски уйғур ёзувида кўчирилган Париж нусхаси асосида унинг 9 қисмини француз шарқшуноси Паве де Куртейль 1882 йилда Парижда «Меърожнома» билан биргаликда оммалаштиради ва ҳоказо. Бу асар ва унинг муаллифи ҳақида Ч. Рьё, К.Броккельман, В.В.Радлов ва бошқа шарқшуносларнинг асарларида маълумот ва қайдлар бор.

«Махзанул-асрор» тил ёдгорлиги сифатида тилшунос олимларнинг, луғат муаллифларининг диққат-эътиборини жалб этган. Бу асар XVI асрда яратилган «Бадойиул-луғат», «Абушқа», XVIII асрда тузилган «Мабонул-луғат», шунингдек, XIX аср олимлари Фатҳ Али Қожар ва Шайх Сулаймон Афандий луғатларидан сезиларли ўрин олган.

«Махзанул-асрор» бадиий ёдгорлик сифатида Е.Э.Бертельс, Х.Зарифов, А.Абдуғафуров, Б.Валихўжаев, Э.Рустамов, Ж. Шарипов, А. Ҳайитметов ва бошқалар томонидан ўрганилди. «Махзанул-асрор» ҳақида адабиётшунос Н.Абдуллаев махсус тадқиқот олиб бориб, унинг қиёсий матнини тузди, Низомий достони билан чоғиштириб таҳлил этиб, номзодлик диссертациясини ёзди (1974).

Ҳайдар Хоразмий ва Низомий Ганжавий

Улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий «Панж ганж»и билан Шарқ халқлари эпик поэзиясида янги давр бошлаб берди. «Хамса» ёзиш ёки Низомий «Хамса»сининг айрим достонларига жавоб ёзиш катта адабий анъанага айланди. Шу анъананинг меваси сифатида XIV асрда Қутбнинг эркин таржимаси «Хусрав ва Ширин» вужудга келган бўлса, XV асрнинг бошларида Ҳайдар Хоразмий Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига жавобан ўз достонини яратди. Низомийнинг улуғ ижодий даҳоси, унинг буюк санъати Ҳайдар Хоразмийни ўзига мафтун этди. Гўё кўз олдида Низомий гавдаланади, уни достон ёзишга ундайди, далда беради. У Низомий достони каби достон яратишни орзу қилди. Катта синовга киришди:

...Ақл тенгиз эрдию андеша кон,
Ўртасида гавҳари маъни ниҳон.
Жон тиши бирла қазиб ул конни,
Қилдим узуб ғавс бу уммонни.
Ул киши қўйғай чу Низомий бу ганж,

Қазғана олғай гуҳари даст ранж.
Йуқ эса ҳар муфлиси бедастгоҳ,
Ҳеч топа билгайму бу махзанға роҳ...

У Низомийдан илҳом ва мадад олади, унинг тафаккури ва санъаткорлигидан баҳраманд бўлади. Шунинг учун ҳам Ҳайдар Хоразмий достон муқаддимасида айтган эди:

Менки пишурдим бу лазиз ошни,
Шайх Низомийдан олиб чошни.
Шайх Низомий дамидин жон топиб,
Маънисидин ярлуқу бурҳон топиб.

Ҳайдар Хоразмий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашган суз санъаткорларидан биридир. У «Махзанул-асрор» достонини яратишга киришар экан, эски узбек тилининг бойликларидан кенг фойдаланиш, унинг қудрати ва куркини намойиш қилиш вазифасини уз олдига қуяди. Бинобарин, у узига хитобан:

Турки зуҳуридир очунда бу кун,
Бошла улуғ йир била туркона ун.
Рост қил оҳанги навоу ҳижоз,
Туз ётуғон бирла шудурғуни соз.
Турк сурудини тузук бирла туз,
Яхши аёлғу била кукла кубуз,

— дейди. Ҳайдар Хоразмий уз олдига икки катта вазифа қуйган эди: Низомий достонига жавобан достон ёзиш ва уни туркий — эски узбек тилида яратиш. У бу икки вазифани ҳам муваффақият билан адо этди.

Икки достон Низомийнинг «Махзанул-асрор» достони фалсафий-таълимий достондир. У 59 бобдан ташкил топган булиб, 18 боби муқаддимадир. Достоннинг асосини 20 мақолат, 20 ҳикоя ташкил этади, достон хотима қисми билан тугалланади. Мақолатларда шоир яшаган даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалари ҳақида фикр юритади, ҳикматли ўгит беради, гуманизм ғояларини илгари суради, замонасининг бир қатор иллатларини танқид қилади. Маколатлардан кейин шоир кичик ҳажмли бирор ҳикоя келтиради. Бу ҳикоялар мақолатлардаги масалаларни чуқурроқ ёритиш ва хулосалар чиқаришга ёрдам берадиган бир кургазма вазифасини бажаради ёки навбатдаги маколатга утиш учун бир восита — куприк бўлиб хизмат қилади.

Мақолатларда шоир адолат, мамлакатни бошқариш ва халққа муносабат, золим подшолардан шикоят, меҳнат ва унинг фойдаси, кишиларга яхшилик қилиш ва қийинчиликлардан қуркмаслик, рашк ва ҳасаднинг зарари, саховатнинг фойдаси, бахилликнинг ёмон оқибати ва

бошқалар ҳақида даврининг улуғ мутафаккири сифатида фикр юритади. Низомий меҳнатни ҳаётнинг асоси, ҳалол турмушнинг калити деб ҳисоблайди. Шоир мамлакатнинг ободлиги ва халқ осойишталигини давлат бошлиқларининг фаолияти ва хатти-ҳаракатига боғлайди. Унинг фикрича, давлат бошлиқлари адолатли ва маърифатли кишилар бўлса, мамлакат ободлашади, эл-юрт фаровон ва осойишта яшайди. Шунга кўра, у давлат бошлиқларини адолатга чақиради, одил ва золим подшоҳлар ҳақида ҳикоялар келтиради. Ануширавон ҳақидаги ҳикоя шулар жумласидандир.

Ануширавон овга чиқади. Вазири билан бир хароба қишлоққа келади. Подшонинг диққатини сайраётган икки бойқуш жалб қилиб қолади. Подшо вазирдан: «Сен қушларнинг тилини биласан, улар нима деб сайраяпти?», деб сўраб қолади. Шунда вазир:

Бу қушлардан бири ўз қизини иккиичисига бермоқчи бўлиб, бунинг эвазига ундан шу қишлоққа ўхшаш бир неча хароба талаб қиляпти, иккинчи бойқуш унга жавобан: «Сен бу ҳақда асло ўйлаб ўтирма, «Агар подшоҳимиз шу бўладиган бўлса, кўп ўтмай бундай харобалар шунчалик кўпаядики, мен сенга юз минглаб бундай хароба қишлоқларни бераман деяпти», — деб жавоб беради.

Бу гапдан қаттиқ хижолат бўлган Ануширавон зулм қилмасликка, одил бўлишга қарор қилибди, ва, ниҳоят одил подшо бўлиб шуҳрат қозонибди. Бошқа ҳикоялар ҳам ҳажман кичик, лекин ғоятда мазмунли, мароқли ва ибратлидир. Уларни кўпинча шоир халқ ижоди материаллари асосида ишлайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар, халқ иборалари, достон мазмуни ва бадиий моҳиятини оширади, тилини жилолайди. «Махзанул-асрор»нинг жуда кўп мисралари ҳикматли сўзлар каби янграйди. «Махзанул-асрор» аруснинг сареъ баҳрида ёзилган (муфтаилун муфтаилун фоилун).

Ҳайдар Хоразмийнинг «Махзанул-асрор»и ҳам Низомий достони каби фалсафий-таълимий асар бўлиб, жанр хусусиятлари, композицияси ва бошқа жиҳатлари билан Низомий достонига яқин туради. Вазн масаласига келсак, у ҳам Низомий достони каби сареъ баҳридадир (сареъи мусаддаси матвии макшуф). Ҳайдар Хоразмий достони Низомий достонидан хийла кичик бўлиб, у 615 байтни ўз ичига олади. Достон 23 бобдан ташкил топган. Шундан 7 боби муқаддима бўлиб, у худо, пайғамбар ва халифалар ҳақидаги анъанавий боблар ҳамда Султон Искандар мадҳидан иборат. Қолган 16 боби достоннинг асосий қисми. Бу боблар мавъиза (ўгит-насиҳат), мақолат ва ҳикоятлардир. Низомий достонидан фарқли уларок, киритилган мавъиза ҳажм жиҳатидан жуда мўъжаз бўлиб, ҳикматли сўзлар тарзидадир. Мақола мавзуи жиҳатдан хилма-хил бўлиб, мазмунан Низомий мақолатларига яқинлари ҳам, тамомила янгилари ҳам бор. Шунингдек, ҳикояларда айрим ўхшаш ва янги оригинал образлар бор.

«Махзанул-асрор» Ҳайдар Хоразмийни тараққийпарвар мураббий ва истеъдодли шоир сифатида гавдалантиради. Шоир ўзининг эстетик ва ахлоқий-таълимий қарашларини ҳикматли сўзлар даражасига кўтарилган мисраларда моҳирлик билан мужассамлаштиради. Ўз даври эстетик қарашларига маълум ҳисса қўшган Ҳайдар Хоразмий сўзга киши

тафаккурини, унинг фазилати ёки нуқсонини ифодаловчи бир восита деб қарайди, сўзнинг маъноси билан шаклини узвий бирликда олади ҳамда мазмундор ва завқ-шавқ бағишловчи сўзни (бадиий сўзни), унинг қудратини таърифлайди, улуғлайди:

...Улки билур сўз гуҳари қийматин,
Сўзда топар сўзлагучининг отин.
Аҳли назар шевасини сўз билур,
Нури басар мевасини сўз билур...
Умри гаронмоя чу бўлғай талаф,
Сўз дуру сўз дунёда килғай халаф...
Сўзда керак маънию маънида завқ,
Сўзлагучида сўз учун дарду шавқ.

Ҳайдар Хоразмий ахлоқ-одоб ҳақида тараққийпарварлик фикр-мулоҳазаларини илгари суради, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади. У кишиларни яхши хулқ-одобга эга булишга, жамиятга фойда келтириш, мурувватли ва ҳимматли булишга чақиради, ҳимматсиз ва саховатсиз кишиларни каттиқ қоралайди:

...Бой дағулдур дирами бор эса,
Фақр ғанийдур карами бор эса...
Ярим аёқ ошки топарсен насиб.
Ярмини берки есун бир ғариб.
Меъда тамуғиким эрур душманинг,
Қонмағусидур агар ичса қонинг.
Одам атанғонға мурувват керак,
Орифу омийға футувват керак.
Сарвдек озода булу росткор,
Е урику олма бикин мевадор.
Нафъ текур барчага ёмғир бикин,
Ё тенгиз уртасида жумдур бикин.
Бордуру бермас, не едурур, не ер.
Узи била гургаму элтур, не дер?
Эр кишига ҳиммат агар булса ёр,
Оқибатул-амр муродин топор.

У нонгепкилик, андишасизликни қаттиқ қоралайди. Жумладан, ўгит бериб:

Ошни ичиб, утини сундирмангиз,
Суфра бошидин иясин сурмангиз, —

дейди.

Шоир тажрибага, катталарнинг ҳаёт йулидан урнак олиш, тегишли хулоса чикаришга, уз фаолиятига танкидий қараб, хато ва нуқсонларини тугатишга алоҳида эътибор беради, тажрибани мураббий деб ҳисоблайди:

Кимгаким иш бўлмаса пеш уфтод,
Ҳеч иш била топмас кушод.
Тажрибасиз эрмудур, эй ҳамнафас,
Тажрибадур эрга мураббию бас.

Мураббий санъаткор кишиларни тўғри бўлишга, ҳалол ва инсофли бўлишга йўллайди:

Ростлик устинда тарозуни туз,
Ростлик асбобини сақла тўкуз...
Арратек эт базл кейин — илгари,
Теша бикин йўнма ўз-ўзунг сари.

Тўғри бўлиш ва рост сўзлаш кишининг энг аъло сифатидир. Киши ташки киёфаси, кийим-кечаги билан эмас, балки маънавий бойлиги, хулқу карами билан мақтовга сазовордир. Чунки:

Ҳар неча тўн бўлса тура упранур,
Упрамаган хулқу карам тўнидир.

Ҳайдар Хоразмий меҳнат ва меҳнат аҳлини улуғлайди, «Эр керак эмгак била топса ҳузур», «Эр киши эмгакта тетикроқ бўлур» деб меҳнатнинг файзи ва хосиятини таърифлайди, хусусан, деҳқончиликка муҳаббат ғоясини илгари суради:

Тўкмаса деҳқон араки пой, бил,
Емишининг фойдасини топмас эл.
Тарбияту сайъ қилур богбон,
Тоза бўлур, мева берур бўстон.

Шунингдек, у косиб-ҳунармандларни ҳам ҳалол меҳнат қилувчи, меҳнати билан муъжиза яратувчи, кишиларнинг эҳтиёжини таъминловчи, шу билан бирга, худди бир санъаткордек эл-юртга завқ-шавқ бағишловчи кишилар сифатида таърифлайди.

Ҳайдар Хоразмий шеърий ҳикоянинг моҳир санъаткорларидан биридир. У кичик ҳажмли ҳикояларда катта ва муҳим булган бирор мавзуни ёритишга, характерли образ ва портретлар яратишга муваффақ булади.

Ҳайдар Хоразмий ҳикояларида биз Ҳотами Той, Бахлул, Маҳмуд Ғазнавий, Сулаймон, Якуб ва Юсуф каби анъанавий образларни, шу билан бирга, янги — ҳаётий образларни курамиз. Бу жиҳатдан қараганда айниқса бева хотин ва савдогар — дўкондор ҳақидаги ҳикоя диққатга сазовордир. Ҳикояда шоир бир кичик воқеа оркали муҳитининг ҳаётий, ҳаққоний манзарасини тасвирлашга, савдогарларнинг инсофсизлигини фош этишга эришган. Бева хотин икки ҳафта машаққат чекиб яхши буз тўқийди. Унинг

бузини дукондор ёмон, дағал, сифатсиз, нурсиз деб ерга уриб, газидан ҳам юлиб колиб, арзимаган пулга сотиб олади ва бошқа бузларни ёқтирмаган харидорга ҳалиги хотиннинг бузини мактаб-таърифлаб катта пулга сотиб юборади. Шоир сузи билан айтганда «килни ёрувчи» бу савдогар «Унга кепак, сиркага сув қотғучи» юлғичлардан эди.

Бу ҳикоя воқеаси Куфада содир булади. Эҳтимол, шоир узи гувоҳ булган воқеани ҳикояга асос қилиб олгандир. Ҳикоя қаттиқ ижтимоий контраст, конфликт асосига қурилган. Мана, хотиннинг нола-фиғон аралаш илтижоси:

Дедиким: Эй хожаи соҳиб карам,
Чархи фалак гардишидин ема ғам.
Тул ману бечораи соҳиб аёл,
Ожизу мискину пароканда ҳол.
Сайъ қилиб бердим ики ҳафта жон,
То санга келтурдум ани бу замон.
Бир сурук уғлон ушоғим хору зор,
Йулға боқиб, телмирадур интизор,
Ҳарне десанг, Генгрига солдим сени,
Ҳарне баҳо булса, узотғил мени.

Бева хотиннинг арз-ҳоли, зор-таваллоси дукондор қалбини юмшатмайди. Балки у одатдаги идек унинг бузини арзон-гаровга олади:

Газ била ҳам келтуруб ул бузни кам,
Берди анга хожа бир-икки дирам.

Қолган хикоялар ҳам ғоявий-бадиий мароқли булиб, улардаги образлар оркали адолат, инсоф, садоқат, ҳиммат ва бошка олижаноб ғоя ва сифатлар тарғиб қилинади. шафқатсизлик, инсофсизлик, бахиллик, ҳимматсизлик каби хислатлар қаттиқ танқид қилинади. Ҳикоялар Ҳайдар Хоразмийни кичик эпик жанр — ҳикоя ва тамсилнинг моҳир санъаткорларидан бири сифатида гавдалантиради.

Хотима «Махзанул-асрор» узбек шеъриятида Қутбнинг «Хусрав ва Ширин»идан кейин Низомийнинг «Панж ганж»ини таржима қилиш ёки унга жавобан янги достонлар яратиш йулида катта тажриба булди. Ҳайдар Хоразмий «Махзанул-асрор» билан, бир томондан, ўзбек ва озарбайжон адабиётининг узаро алокаларини мустаҳкамлашга катта ҳисса қушган булса, иккинчи томондан, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиёти тараққиётига муҳим ҳисса қушиб, Навоий каби улуғ санъаткорнинг етишиб чиқишига маълум замин тайёрлаган шоирлардан бири булди.

ОТОЙИ

Хаёти ва фаолияти

Отоий XV асрнинг биринчи ярмида етишган истеъдодли лирик шоирдир. Отоийнинг асл ва тўла номи, туғилган ва вафот этган йиллари аниқланган эмас. Шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида унинг ўз девони ва Алишер Навоийнинг айрим асарларида баъзи маълумотлар бор.

Алишер Навоий «Мажолисун-нафоис»да мана бундай дейди: «Мавлоно Отоий Балхда булур эрди. Исмоил ота фарзандларидиндур, дарвешваш ва хушхулқ, мунбасит[94] киши эрди. Ўз замонида шеъри атрок[95] орасида кўп шуҳрат тутти. Бу матлаъ анингдурким:

Ул санамким сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур.

Қофиясида айбгинаси бор. Аммо Мавлоно кўп туркона[96] айтур эрди. Қофия эҳтиётиға муқайяд эмас эрди. Қабри Балх навоҳисидадур».

Юқорида номи зикр этилган Исмоил ота ҳақида Навоий «Насойимул-муҳаббат»да қуйидагиларни ёзади: «...Исмоил ота... зоҳиран Хўжа Аҳмад Яссавий... нинг Иброҳим ота отлиғ инисининг ўғлидир... Ёши юзга яқин ва авлоди ун етти ё ўн саккиз бор эрди. Авлоди орасидин Исҳоқ отани ўз қойим мақоми қилиб оламдан ўтубтур...» Ҳусайн Воиз Кошифий «Рашаҳот» асарида Исмоил отанинг Хузиёнда (Тошкент билан Сайрам ўртасидаги қадимги вилоят) туғилгани ва Аҳмад Яссавийнинг тасаввуф оқимини давом эттирувчилардан бўлганини айтади.

Навоий сўзи билан айтганда, «хушхулқ» ва «мунбасит» киши бўлиб етишди, «туркона» шеърлар битиб, «атрок» орасида шуҳрат қозонди.

Отоий ўз даврининг етук олим ва фозилларидан биридир. Унинг шеърларида биз фаннинг турли соҳаларига доир хилма-хил маълумотларни, Искандар, Жамшид ва Кайковус каби ўнлаб тарихий номларни, турли географик атамаларни, кўпгина бадиий асарлар ва Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун, Вомиқ, Узро, Юсуф, Зулайхо, Гул ва Навруз каби каҳрамонларнинг номини ва бошқаларни учратамиз. Ўзбек ва форс-тожик классик адабиёти билан яқиндан танишиб, унинг анъана ва тажрибаларидан таълим олган Отоий халқ поэзиясини, турли хил киссаларни ҳам севиб ўрганди ва қиссахонларнинг йиғинларида қатнашди. Бунга, жумладан, унинг «Қиссасин» радифли шеъри далил бўла олади.

Илм-маърифат ва бадиий ижодиёт билан шуғулланган Отоий Балхдами, Ҳиротдами, каерда яшамасин, «сарою коху айвон ҳожат эрмас» ва «тортма оту тўн учун бу тўққуз айвон миннатин» деб факирона ҳаёт кечирди.

Унинг:

---

[94] Мунбасит – шод-хуррам, очиқ чеҳрали.

[95] Атрок – туркий тилда сузловчилар.

[96] Туркона – содда, равон.

Айб этма агар қилса кунгил нолау зори,
Васлинг ҳавасинда чу менинг зуру зарим йуқ, —

каби мисралари, шубҳасиз, уз шахсий ҳаёти билан ҳам боғликдир. Бирок шоирнинг калби ва табиати бой, унинг ҳар кандай олтину дурлардан ҳам қимматлирок ижоди — гузал шеърлари бор. Шунга кура, шоир бундай дейди:

Қулок солсанг Отоий сузларига,
Нисор эткай санга бу дурри манзум.

Ҳаётни севган ва шодлик-қувноклик излаган шоир золимларнинг зулмини, инсофсиз ва разил кишиларнинг жирканч кирдикорларини куриб қаттик эзилади, қайгуради. Турли хил алам ва машаққатлар «файласуфу оқил» шоирни «мажнуни шайдо» ҳолига келтиради:

Туно кун бир файласуфу оқиле курган киши,
Илғой олмайдур бу кун Мажнуни шайдодин мени.

«Хуштур кишига булса муким уз ватанида»,— деган Отоий ғам-аламларини тарқатиш ва таскин топиш учун шаҳарма-шаҳар кезишга мажбур булади:

Чун сифлалар насиби булубтур Ҳирогу Тун чун,
Кел, хирқа кий, Отоий, равон бул Ҳироттин.

Бирок кулфат ва машаққатлар жушкин шоирнинг лирик сози ва овозини буға олмади. У нафис ва дилрабо шеърлар битди, лирик девон яратиб қолдирди.

Бизга Отоий девонининг ягона қул ёзма нусхаси маълум, Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Санкт Петербург булимида сақланаётган бу қулёзма нусха тахминан XVI асрда, сафавийлар даврида яшаган озарбаҷонлик бирор котиб томонидан кучирилган булса керак. Қулёзмада озарбайжонча талаффузга мослаб битилган айрим сузлар («бохти» – «бокди», «душти» – «тушти» ва бошқалар) ҳамда кулёзманинг табризлик беклар беги Фатҳ Алихон кутубхонасида сақланган булиши шундан далолат беради.

Бу қулёзма Отоийнинг жами 260 ғазалини уз ичига олади. Бирок Отоий ғазалларининг сони бундан куп булган булиши ва шоир лирик турнинг бошқа жанрларида ҳам шеърлар битиб, уларни девонга киритган булиши, лекин бу шеърлар бизгача етиб келган қулёзмага кирмаган булиши мумкин. Аммо шунга қарамай, девоннинг мавжуд қулёзмаси ҳам Отоийни узбек лирикасининг истеъдодли ва заковатли йирик бир вакили сифатида гавдалантиради.

Отоий ғазалларида севгини куйлайди, табиат курки ва инсоннинг фазилатларини таъриф ва тавсиф қилади, хилма-хил бадиий лавҳалар ва образлар яратади, халқ оғзаки ижоди бойликларидан ва ёзма адабиёт тажрибаларида.н фойдаланади, содда-равон, жўшқин ва нафис байтлар тизади.

Отоий лирикаси академик А.Н.Самойлович (Чагатайский поэт XIV века Атаи. Записки коллегии востоковедов, П, вып. 2. Л. 1927), Э. Рустамов (Узбекская поэзия в первой половине XIV века, М., 1963) ва бошқалар томонидан тадқиқ этилган.

Хаёти ва севги лирикаси

Коинот ва ҳаётни, инсон ва унинг шодлигини севади. Баҳор фасли, чаман саҳни, гул иси ва булбул хониши унга завқ-шавқ бағишлайди. У гўзал табиат қўйнида дустлари билан бирга булишни, ёрнинг висолига ва лутф-эҳсонига мушарраф бўлишни истайди:

Кел, эй дилбар, ки бўстон вақти бўлди,
Гул очилди, гулистон вақти бўлди.
Қилай нола, боқиб гулдек юзунгга,
Чу булбулларға афғон вақти бўлди...
Уқуб ғул бахтини мажлисда ҳар дам,
Бўлуб сархуш, гулафшон вақти булди...
Муғанниларға булбуллар бикин зор,
Ҳазорон навъи илҳон вакти бўлди.
Бу дамким, гул қилур булбулға алтоф,
Отоийға ҳам эҳсон вақти бўлди.

Баҳор — курк ва чирой, туғилмоқ ва унмоқ фасли, у дилрабо фасл. Инсон эса буларнинг ҳаммасидан ҳам янада кўркли ва дилрабо. Ёр — севги, ҳаёт ва инсонга муҳаббатнинг тажассуми. Ёрсиз шоирга на баҳорнинг курки ва на унинг завқи-шавқи татийди:

Васлингиз умрум гулидур, шавқида мен андалиб,
Ёз фаслинда бўлур вақти хазон сизсиз манго.
Мен бу юз муштоқидурман, боғу бўстон ким бўлур?
Булмасун насрину лола, арғувон сизсиз манго.

Шоир лирикасида севги етакчи мавзу бўлиб қолади, бошқа масалалар унга узвий боғланади.

Отоийнинг севги лирикасида уч асосий образ: ошиқ, ёр ва рақиб образлари яратилган. Ошиқ — шоирнинг ўзи. У ҳаётни, ҳаёт кўркини севади, ёрнинг ҳусн-жамолига мафтун бўлади, унинг висолига ошиқади. Ошиққа ҳур-парилар эмас, балки маҳбубаси керак. У ёр дудоғидан обиҳаёт топади:

Унуттирди Хизр оби ҳаётин,
Ўшал ёқути шакарханд бизга.

Эй беким, валлох, керакмас танда жон сизсиз манго,
Ҳам ҳаёти Хизру умри жовидон сизсиз манго.

Ошиқ ўз ёрига садоқатли ҳамда вафодор:

Кес бошимни, ерга сол, ётсун қаро зулфунг блкин,
Гар назар килсам юзунгдин узга юзга қайрилиб.

Севги ошиқнинг бутун вужуди ва фикр-хаёлини эгаллаб олади, ҳатто уни забун ҳам килади:

Буюн сунсам ғамингга айб эмас,
Ким забун айлар муҳаббат шери нарни.

Севги зар-зур билан эмас, балки самимият ва садоқат билан боғлиқ:

Ошиқ эрмас ул маҳваш, ким тилар зар бирла васл,
Ошиқ улдур, ким висолинг нақдин истар зоридин.

Севги мол-давлат ва мансаб-мартабага қарамайди. Шунга кура, ошиқ-шоир:

Гадомен васлингга, не чора айлай,
Ки султонлар бу иш бечорасидур,—

дейди. Ёр осмон париларидан ҳам, жаннат ҳурларидан ҳам куркли. Унинг хулқ-атвори ундан ҳам гузал. У табиат ва ҳаётнинг ҳуснига хусн қушади. Бинобарин, у қуёшдек оламга зиё таратиши ва хусн-жамоли билан «аҳли замона хублари»ни мафтун қилиши керак:

Кел, эй санам, ки булди яна навбаҳору ийд,
Ким хуштурур кишига висолу ор ийд.

Бир лаҳза ол никоб юзунгдин куёш бикин,
Жамъ айла анжуманда гулу лолазор ийд.
Кел, бениқоб чиққил уюнгдин том устина,
Аҳли замона хубларини бир уёлдур!

Ёрига вафодор булган ошиқ ёрининг ҳам садоқатли ва вафодор булишини талаб қилади. Чунки:

Вафосиз дилрабодин Тенгри безор,
Агар ҳусн ичра жаннат ҳури булса.

Ошиқ ёрнинг вафосизлиги ва марҳаматсизлигидан қаттиқ эзилади, унинг шикоят овози барала янграйди. Бу овозда ошиқнинг яшаган муҳитининг айрим иллатларига — ҳаддан ошган ситам, мунофиқлик,

шафқатсизлик ва бошқаларга карши норозилик кайфиятлари мужассамлашади. Ошиқ билан ёр ўртасига тўғанок бўлиб тушган рақиб, ошиқнинг ҳасратига ҳасрат, қайғусига қайғу қушади. Бинобарин, шоир:

Ё ишқ балоси манга, ё жаври замона,
Ё ёр жафоси манга, ё ғуссайи ағёр,—

деб нолийди. Бироқ буларнинг барчаси ошиқ қалбидаги соф ва самимий севги ҳисларини барбод этолмайди, у ёрига содиқлигича колади:

Отоийни киёс этма ўзунгга,
Агар сен ўзга бўлдунг, ул ҳамондур.

«Васл нўши дунёда бўлмас, Отоий, нешсиз» деган шоир кексалик айёмига қадар ҳам севгининг завк-шавқи ва дард-аламини куйлайди:

Ишқингда қаро бошим оқарди,
Бир боқмади кўз қароки бирла.

Отоий севги инсоннинг аъло фазилатидир, деб ҳисоблайди:

«Ёр ғамин тарк эт, Отоий!» — дерсан, эй носиҳ, вале
Тарк этарму одаме ҳаргиз қадимий ҳамдамин?!

Отоий «жаннатнинг эски боғи» деб «юзи навбаҳор» ёрдан воз кечмайди:

Сайъ этар зоҳид мени жаннатнинг эски боғина,
Мен борурменму юзунгдек навбаҳоримдин йироқ.

Бинобарин, у «ҳуру қусур, кавсару туби»ларни зоҳиднинг узига ҳавола қилиб, дилбарининг висолига ошиқади:

Зоҳидо, ҳуру кусур кавсару тўби санго,
Бизга дилбар васлидур дунёву укбодин мурод.

Ёр юзидаги нор жаннат меваларидан лазиз ва тотлидир:

Кўрармен боғи жаннат мевасиндин,
Янокинг норини юз катла беҳроқ...

Шоир ёрнинг кад-комати, жаннатнинг тўби дарахтидан ҳам зебо ва кўрклидир, дейди:

Туби йиғочи эски йиғочтур туман иллик,
Ўхшотман они, ким сенга, навбар етилибсен.

Ёки:

Учмокта юз қатла қиёмат булур эрди,
Тубида агар булса, бу қомат била рафтор.

Ёрнинг лаби жаннат кавсари шаробидан ҳам ширин ва тотли булиб, у «лаб жоми майи саркитини» топган ҳурлар ҳам жаннат кавсаридан воз кечадилар, дейди.

Отоийнинг айтишича, ҳатто ёр оғзи муъжизасини курган Исо ҳам унга тан бериб, уялганидан кукка қочиб яширинган:

Оғзингда муъжиз оятин Исо куруб зиёд,
Биздан қочиб ёшурунди кук ичра уёттин.

Ҳусн-жамолда ёрга тенглашолмаган ҳурлар эса уялганларидан жаннатга қочиб кетганлар:

Ҳусн ичра қусурин билибон то дами маҳшар.
Ёшунди юзунг хижолатидин жаннат аро ҳур.

Модомики, ёр ҳурдан аъло ва афзал экан, биҳишт деган нарса ёрнинг узидир:

Отоийға биҳишти жовидондир,
Севар ёри била бир лаҳза дийдор.

Ёрсиз жаннатга бориш эса жаннатдан дузахга бориш билан тенгдир:

Булса жаннатда Отоий сенсизин, қилғай фиғон,
Олдилар дузаҳқа деб, фирдавси аълодин йирок.

Шоир «маҳшар»да ҳам тоату такво билан эмас, балки ёр ишқи билан фахрланишга карор беради:

Қилсалар маҳшарда эл тақвою тоат бирла фахр,
Мен сенинг ишқинг била қилғумдур ул дам ифтихор,

У «дину имоним ҳам ёрим»дир деб айтишга, ҳайитни «намозу руза» билан эмас, балки ёр қоши меҳробига дуо айтиш билан кутиб олмоқчиман,— дейди:

Охир дам агар арз қил имон десалар, мен
«Имоним ушал моҳ!» дегумдур, дағи улгум.

Ийдгоҳга барча эл элгур намозу рузасин,
Мен қошинг меҳробина элтай дуодин ийдлик.

У Каъба меҳробига ҳам ёрнинг қошу кузини кўнглига келтириб сажда қилади:

Қилмағай сажда Отоий Каъбанинг меҳробина,
Бўлмоғунча кўнглида ул қошу кўзнинг нияти.

Ёрнинг ҳаётбахш фазилатлари ҳар қандай кишини ҳам мафтун этади.

Кўргали қад-қоматингни йўл юрурда ноз ила,
Тарки масжид айлади, булди муаззин бе фалоҳ.

Фақат ҳайвон табиат, фаҳму ҳисдан маҳрум бўлган кишиларгина ёки жонсиз мавжудотгина севгисиз бўлади:

Ақли йўқ ҳайвондурур ё фаҳми ҳисси йуқ жамод.
Кимки ҳуснунгни кўруб бўлмаса ҳайронинг, бегим.

Шоир рад этган шайх-зоҳидларни шундай кишилар жумласидан деб ҳисоблайди ва истеҳзо билан улардан кулади. Чунончи:

Бу кун васлингни тарк айлаб, тилар жаннатни зоҳидлар,
Берурлар насяға нақдин, бу не нодон халойиқтур?!

Ишқ рамзидин агар бир қилча фаҳм этса фақиҳ,
Тарк этар эрди камуқ фатвою қилу колни.

Бир қилча ишқ ҳолатидин топмади вуқуф,
Муфтийи мадраса, ки иши қилу қол эрур.

Шундай қилиб, Отоий севгини инсон ҳаёти ва фаолиятининг муҳим хусусияти ва шарти сифатида куйлайди.

Отоий девонида бевосита ижтимоий ҳаёт масалаларига бағишланган шеърлар бўлмаса ҳам, унинг севги лирикасида яшаган даврининг ижтимоий муносабатларига доир фикр-мулоҳазаларини акс эттирувчи алоҳида парчалар мавжуддир. Уз даврининг маърифатпарвари ва пешқадам шоири сифатида баъзан подшоларнинг зулмидан, босқинчилик урушларидан, зодагонларнинг зулми ва кибр-ҳавосидан шикоят қилади ва мазлумларнинг муҳтожлиги ва ночорлигига ачинади. Бундай норозилик мотивлари ишқий лирик шеърнинг мазмунига моҳирлик билан сингдирилади, сўз гуё ёр ҳақида бораётгандек куринади, лекин «ёрдан шикоят» замирида ижтимоий норозилик кайфиятлари ифодаланиб, «бевафо» ва «золим» сингари сўзлар шоҳ ёки султонга нисбат берилади.

Шоирнинг айтишича, ёр ошиқнинг куз ёши ва нола-фарёдига раҳм-шафқат қилмайди, чунки бағритош ёр шафқатсиз подшога ўхшайди:

Ёр чун фарёдинга етмас, таҳаммул қил кунгул
Додни кимдин тиларсен, подшо раҳм айламас!

Мутакаббир ёр ошиққа қайрилиб боқмайди, чунки у ҳусн султони, ошиқ эса бир гадодир:

Юз Отоийдек гадое улса, қайтиб боқмағай,
Бу димоғу кибр ким, ул ҳусн султониндадур.

Шоир ғариб ва мискин кишиларнинг аҳволига ачинади. У ошиқ (узи) ва рақиблар уртасидаги зиддият ҳақида сўзлар экан, муҳтож ва йўқсул кишиларнинг аҳволидан шундай шикоят қилади:

Эшикта итларинг манго миннат қилурлар, оҳ,
Ҳеч кимса бўлмасун кишининг нону ошида,

Таънадин қовмас[97] Отоийни эшикиндин ракиб,
Ҳеч гадое ит урса, эшикни қуюб кетмас, бегим.

Отоийнинг санъаткорлик маҳорати

Отоий ғазал жанрининг устоз санъаткорларидандир. У ғазалларида кишининг хилма-хил ҳис-туйғуларини, ҳаёт завки, севги шавқи, ҳижрон алами ва висол иштиёқини моҳирлик билан ифодалайди.

Отоийнинг кўпчилик ғазаллари, бошқа узбек классик шоирларинники сингари, 7 байтли ғазаллардир. Отоийнинг ғазаллари орасида «Ул санамким сув яқосинда паритек ултурур», «Жамолинг васфини қилдим чаманда» ва «Бу ҳусну малоҳатки бизнинг ёрда бордур» каби бир неча воқеабанд ғазаллар ҳам бор.

Отоийнинг ғазаллари рамал, ҳазаж ва бошқа баҳрларда яратилган. Девонидаги 260 ғазалдан 109 таси, академик А. Самойлович таъкидлаганидек, рамали мусаммани маҳзуф (фоилотун фоилотун фоилотун фоилун) вазнида битилган. Бу баҳр узбек классик поэзиясида жуда кенг тарқалган булиб, «туркий» деб юритилган узбек халқ қушиқлари шу баҳрда ижод қилинган. Бу ҳақда Алишер Навоий «Мезонул-авзон» асарида «яна сурудедурким, ани «туркий» деб турлар ва ул ғоятдин ташқари дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдан мутажовиз айш аҳлига судманд ва мажолис оро суруддур... ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқедур...»,— дейди.

Отоий қофия ва радифда ҳам хийла яхши натижаларга эришади. У айниқса «оч — суймоч — соч — қоч — қиймоч», «кеч-кеч — сеч-сеч»

[97] Қовмас – кувмас.

каби янги, равон ва мусиқий қофиялар яратишда муваффақият қозонади. Отоий қўллаган радифлар эса мисраларнинг мазмунини бойитиш ва чуқурлаштиришга ҳамда уларнинг равонлиги ва мусиқийлигига хизмат қилади. Бу жиҳатдан айниқса:

«Эй орази шамсу қамарим, нетти, не бўлди?
В-эй тишлари дурру гуҳарим, нетти, не бўлди?»

матлаъли ғазал дикқатга сазовордир. Бу ғазалдаги «нетти, не бўлди?» радифи ички ҳис-туйғуларни туларок ифодалашга ҳамда мисраларнинг бадиий соддалигини ва оҳангдорлигини кучайтиришга ёрдам беради.

Бироқ, Навоий таъкидлаганидек, Отоий баъзи ўринларда қофияга етарли эътибор бермайди, оч қофиялар ишлатади.

Отоий шеърларида турли хил бадиий усулларни, тасвирий воситаларни қўллаб, ўзига хос бадиий лавҳалар ва образлар яратади. Севгининг жушқин куйчиси булган Отоий ёрни ҳурга, ошиқни зоҳидларга қарама-қарши қўйиб, булардан бирини эътироф қилади, улуғлайди, иккинчисини рад этади ёки аччиқ танқид қилади. Шоир бундай ўринларда контраст усулидан моҳирлик билан фойдаланади.

«Сўрса малакулмавт: «Санга ҳур керак?»— деб,
«Йўқ-йўқ, менга дилхоҳ!»—дегумдур, дағи ўлгум»

каби контраст усули билан яратилган мисраларда ҳаётийлик янада чуқурроқ ва жушқинроқ ифодаланган. Шоир зулм-зўрликка қарши инсоф ва марҳаматни, бевафоликка қарши вафо ва садоқатни қўйлар экан, яна контраст усулига мурожаат қилади. У ҳатто ҳазил-мутойиба тарзида айтилган мисраларда ҳам контраст усулини қўллаб, енгил кулгига бирмунча жиддийрок тус беради.

Масалан:

Гаҳи, ки босса аёғин юзумга, ноз ила дер:
«Аёғим оғриди, не бўрё[98] эмиштуксен»,

Юзига кўп тика боқсам, манга кулуб айтур:
«Отоий, не кўзи тўймас гадо эмиштуксен?!»

Отоий ёр портрети тасвирида ва ошиқнинг ички кечинмалари баёнида ўзига хос ўхшатиш, киноя, муболаға, тажоҳули орифона, лаф ва нашр каби турли тасвирий восита ва усуллар яратади. Мисоллар.

Ўхшатиш:

Кирпикинг новакларидин соқлонур кунглум, вале,
Бир отиб, ёзмас нишонин икки айёринг кўруб.
Сенинг сиймин танингнинг ҳасратидин,
Кўзумнинг ёшини сиймоб дерлар.

[98] Бурё – буйра.

Киноя:

Йиғлаб юзунгуздан олайин зулф никобин,
Гул яхши очилмас кечалар ёғмаса ёмғур.
Бинафша қилса зулфунг бирла даъво,
Эгилди буйни елдин, куп еди кож.

Муболаға:

Қилни икки ёрмишу қилмиш азалда бир калам,
Белингиз тасвирини қилғонда наққошинг, бегим.

Кузларим дарёсидин хар дам хаёлинг кечкали,
Кирпикимнинг хасларидин боғламишмен солни.

Тажоҳули орифона:

Ёраб ул оразмудур ё лола аръар устина,
Ё шақойиқ баргидур сарви санубар устина?

Эй бегим, ушбу юз, дегул, шамс била камармудур?
Эй бегим, ушбу суз, дегул, шаҳд била шакармудур?

Лаф ва нашр:

Жамолинг равзаи боғи жинондур,
Лабинг сарчашмаи руҳи равондур.
Сочинг сунбул, юзунг сарву санубар,
Кузунг наргис, яноғинг арғувондур.
Белинг, оғзинг сузи ҳар кайда булса,
Хаёли нозуку рамзе ниҳондур.

Қайсари Рум ой юзунг, мушкин сочинг хоқони Чин,
Шоҳи Ҳиндистон менгинг, султони Туркистон кузунг.
Гарчи оҳуйи Хутандур бехато билмон недин,
Чину Мочин лолазоринда қилур сайрон кузунг.

Отоий омоним сузлар ва турли бирикмалар воситаси билан чиройли сўз уйинлари ясайди ва бундай шеърий парчалар узбек адабиётининг ўзига хос жанрларидан бири булган туюқларга хос хусусиятни намойиш қилади.

Мисоллар:

Десангким: «Жон сипар қилғил, Отойим!»
Турубмен ушмуноқ улдур, от, ойим!..

Юзунгни, эй малоҳат хони, бир оч,
Туя кўрсун сени бу мустаҳиқ оч.

Шоир сўз уйинларидан ташқари, арабча ёзувдаги ҳарфларнинг шаклидан ҳам фойдаланиб, ўзига хос лавҳалар яратади. Чунончи:

"Жим"и зулфунг, "нун" кошинг қасди "жон" айлаб эди,
Боқи бўлсун, лутф этиб кирди "алиф" қаддинг аро.

Бу байтда «жон» « جان » сўзи ҳарфларга бўлиниб, зулф «жим» « ج »га, қомат «алиф» « ا » га, қош «нун» « ن » га ухшатилади ва шоир ёрнинг зулфи, қоши ҳамда қоматидан «жон» сўзини ясайди.

"Мим" оғзи била зулфи қадди "лом алиф"идин,
Эй вой, нетай, хаста кўнгул қолди аламға.

Бу байтда шоир «хаста кўнгулнинг аламга қолиши» сабабини ёрнинг «мим»га ўхшаш оғзи (араб ёзувида «м» ҳарфи « م » шаклида ёзилиб, унинг тугарак қисми жуда кичик бўлгани учун оғиз «мим» « م »га ўхшатилади), «лом»га ўхшаш зулфи (кайирма зулф «л» ҳарфининг арабча шакли — « ل » га ўхшатилади) ва «алиф»га ўхшаш қомати (араб ёзувида «а» ҳарфи « ا » шаклида бўлиб, қад-қомат алифга ўхшатилади) деб изоҳлайди ва бу ҳарфларнинг шаклидан алам « الم » сўзини ясайди.

Ҳарфларнинг ёзилиш шакли асосида ўхшатишлар яратиш, шубҳасиз, хаттотлик санъати билан боғлиқ ҳолда вужудга келган.

Отоий ва халқ оғзаки ижоди

Отоийнинг адабий мероси унинг халқ оғзаки ижоди асарларини яхши билганини, уларни севгани ва ғоявий-бадиий бойликларидан самарали фойдаланганини кўрсатади. Отоий айрим ғазалларини бевосита халқ оғзаки ижоди таъсири остида яратди. Бунга, жумладан:

Ул санамким, сув якосинда паритек ултурур,
Ғояти нозуклукиндин сув била ютса бўлур, –

матлаъли ғазал ёрқин далил бўла олади. Бу ғазалда шоир халқ эртакларидаги «сув париси» образини яратади ва халқ оғзаки ижодидаги «сув қизи»га ишора қилиб:

Эмди билдим рост эрмиш, балки кўрдим кўз била,
Улки дерлар сув қизи, гоҳ кўзга кўрунур, —

дейди.

Отоий айникса халқ мақоллари ва халқ таъбирларига катта эътибор беради. У халқ донишмандлигининг ифодаси бўлган мақолларга мурожаат этиш билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тили ва бадиийлигини ҳам бойитади. Шоир айрим ғазалларида бир эмас, бир неча маколлар ишлатади.

Мисоллар:

Юз сори булди равон икки кузимдин жуйбор,
Сарви дилжуюм не булди бир буён қилсанг гузор.

Сен ушал султони ҳуснсен, ки бустонлар аро,
Давлатингдин гул эшигин ел очибон ел ёпор.

Булди багрим сув ғамингдин, яхшилик қил, сол суға,
Охир эй, гул хирманни, албатта, ҳар эккан урор.

Қилди жонимға мени ширин лабинг завқи бале,
Бу масалдурким, киши бол тутса, бармоғин ёлор.

Давлатингдин кукка етти борча қулларнинг боши,
Ушбу не толеъдур, ойим, бизга етсанг гонг отар?

Оғзингизни ҳар неча сурдум, тиладим, топмадим,
Гуйиё бу суз ғалатдурким, тилаганлар топор.

Зулфунгиздин гар Отоий бошқа курса на ажаб,
Ким курармен, бир синоғонин яна икки синор.

Ғанимат гут жамолу ҳусн даврин,
Масалдурким, яна бу дам топилмас.

Рақибу зоҳид оҳимдин куярлар,
Бале ут куйдурур ҳар хушку тарни.

Севса гар Отоий рақибини ажаб эмас
Ким, эгасин оғизлар, итига сунгак солур.

Лаълидин багринг қонин ҳар дам Отоий сурмаким,
Чун аримас ҳар нечаким, ювсалар қон бирла қон.

Васл нуши дунёда булмас, Отоий, нешсиз

ва бошқалар.

Отоий халқ қушиқларининг соддалиги, равонлиги ва мусиқийлигидан ҳам илҳомланди, уни урганди. Унинг 260 ғазалидан 109 ғазалнинг «туркий» деб номланган халқ қушиқлари вазнида яратилиши бунга ёркин далилдир. Отоийнинг кўпгина ғазаллари халқ қушиқларига хос булган жушқинлик, соддалик ва равонлик хусусиятлари билан ажралиб туради. Шунга кура хам унинг айрим ғазаллари шу кунга қадар куйга солиб айтилмоқда.

Халқ оғзаки ижодининг Отоий ғазалларига таъсири ўзбек адабиёти тараққиётининг энг муҳим манбаларидан, бой чашмаларидан бири халқ оғзаки ижоди эканини яна бир карра курсатади.

Ўзбек адабиёти тараққиётида шоир Отоийнинг ўрни

Отоий ўзбек адабиётининг Навоийга қадар етишган атоқли намояндаларидан биридир. У ўз бадиий ижодини севгини куйлашга бағишлади. Шоир севгининг завқ-шавқини, ёрнинг хуснжамолини, ҳижрон аламларини нозик ва ранг-баранг лирик ҳис-туйғулар билан тасвир этди. У янги, ўзига хос образлар яратишга, «назм денгизининг тубига шунғиб, шеърий дурлар» теришга интилди:

Назм баҳрина чўм, каърина ет дуртек, Отоий,
Дарё юзина чун хасу хошок керактур.

Шоир бадиий маҳоратда яхши натижаларга эришиб, даврининг пешқадам санъаткорларидан бири бўлиб етишди ва Алишер Навоийнинг эътибори ва ижобий баҳосига мушарраф бўлди. Отоий ўз шеърлари билан китобхонлар ва адабиёт аҳллари ўртасидагина эмас, балки созандалар ва ҳофизлар орасида ҳам шуҳрат қозонди. Шунга кура ҳам у:

Гар ўқур хонанда мажлисда Отоий шеърини,
Зуҳра чанг қўбсор, қилур шамсу қамар завқу чароҳ,—

деган эди.

Отоий ижоди узбек адабиёти тараққиётида фавқулодда ҳодиса бўлди ва Навоий каби улуғ санъаткорнинг етишувига маълум даражада замин тайёрлади.

САККОКИЙ

Ҳаёти ва фаолияти

Атоқли лирик шоир Саккокийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот сақланиб колган. Саккокийнинг ўз девони ва Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» ва «Хутбаи давовин» асарлари унинг яшаган даври, адабий фаолияти ва XV аср адабий ҳаётида тутган ўрни ҳақида бирмунча маълумот беради. Шу билан бирга, шоир Якиний ўзининг «Ўқ ва ёй» мунозарасида Саккокийни «турк (ўзбек) шоирларининг мужтаҳиди (ғайратлиси)» деб таърифлайди.

Саккокий мовароуннаҳрликдир. У темурийларнинг пойтахт шаҳарларидан бўлган Самарқандда яшади ва ижод этди. Саккокий девонидаги:

Дашт элидин ҳожи Тархонга етушса бу ғазал,
Тарк этар ҳар байтига осуда дунёсин Сарой, –

байти унинг бошқа ерларда ҳам бўлганини кўрсатади. Бироқ бу байтдаги Дашт эли Дашти Қипчоқми, Бухоро якинидаги Даштакми, Самарқанд Даштаки болосими ёки бошқа бирор жойми — аниқ эмас.

Саккокий шоирнинг тахаллуси бўлиб, унинг асл номи маълум эмас. Саккокий сўзи «саккок» (пичоқчи) сўзидан олинган. Бинобарин, шоир хунарманд оилада туғилган деб фараз қилиш мумкин. Саккокий XIV асрнинг иккинчи ярмида, эҳтимол, XIV асрнинг охирги чорагида туғилган. Чунки унинг девонида ҳижрий 810 (1407 — 1408) йилда Амир Темурнинг набираси Халил Султонга (1405 — 1409) бағишлаб ёзилган бир қасида бўлиб, унда:

Тарихқа саккиз юз доғи ун эрдию қадр ахшоми,
Бир ой туғулди дунёда ким мамлакатда хон эрур.

Бу қадр туни иззату қадр эмди даъво қилса ҳам,
Чун шоҳзода мақдами давосина бурҳон эрур.

Лаълу жавоҳир сочилар шаҳ хизматида, мен доғи
Келтурдим шу сўз гавҳарин ким ўз-ўзига кон эрур, —

деган мисралар бор. Шоир, шубҳасиз, бу қасидани маълум ижодий тажриба тўплаган чоғида, чамаси 30 ёшларида яратган бўлиши керак. Зероки, қасида лирик турнинг хийла мураккаб бир жанри бўлиб, одатда, у билан ҳаваскор шоир эмас, балки тажрибали шоир шуғулланар эди.

Саккокийнинг ижоди, хусусан, Улуғбек ҳукмдорлик қилган даврда (1409—1449) камол топди. Маълумки, Улуғбек маърифатпарвар подшо ва буюк олим бўлиб, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилган. Унинг саройида бир қанча шоирлар тўпланган эди. Саккокий мана шу шоирлар жумласидан бўлиб, унинг ижодий фаолияти Улуғбек билан яқиндан боғликдир. Саккокий Улуғбекка бағишлаб қасидалар яратади, уни маърифатпарвар подшо сифатида шарафлайди ва бу билан Улуғбекнинг душманларига қарши курашади.

Саккокий Улуғбекка бағишлаб ёзган бир қасидасида фахр билан:

Фалак йиллар керак сайр этсаю келтирса илкига,
Менингдек шоири турку сенингдек шоҳи донони,—

деган эди.

Саккокий XV аср ўрталарида вафот этган. Навоий Самарқандда булган йилларида (1465—1469) Саккокийнинг мухлислари билан учрашгани ва суҳбатлашганини баён қилади.

Саккокий истеъдодли лирик шоирлардан биридир. У узбек ва форс-тожик адабиёти тажрибаларидан таълим олди, уларнинг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди, узбек классик адабиётига муносиб ҳисса кушиб, купгина ғазаллар ва қасидалар яратди. ғазалда санъаткорлик маҳоратини яхши эгаллаган Саккокий ўзбек қасидачилигининг асосчиларидан бири булди. Навоий «Хутбаи давовин»да ўзбек шоирларидан Саккокий ва Лутфийнинг китобхонларга манзур бўлиб, шуҳрат қозонгани ҳакида бундай дейди:

«Уйғур иборати фусаҳосиндин ва туркий алфозининг булағосиндин Мавлоно Саккокий ҳам Лутфийларким, биринг ширин абётининг иштиҳори Туркистонда беғоят ва биринг латиф ғазалиётининг интишори Ирок ва Хуросонда бениҳоятдурур ва девонлари мавжуд булғай». Демак, Саккокий Туркистон, яъни Мовароуннаҳрда жуда шуҳрат қозонган шоирлардан бўлган. Унинг шеърлари, хусусан, Самарқанд китобхонларига манзур бўлган. Бироқ Саккокий ижодининг айрим мухлислари адабий ракобатчилик билан Лутфийга туҳмат қилганлар ва Лутфий Саккокий шеърларини ўзлаштириб, ўз номига нисбат берган деган овозалар тарқатганлар. Навоий бу бемаъни овозаларни рад этиб, «Мажолисун-нафоис»да бундай дейди:

«Мавлоно Саккокий Мовароуннаҳрдиндур. Самарқанд аҳли анга кўп муътақиддурлар ва бағоят таърифин қилурлар. Аммо фақир Самарқандда эрканда муаррифларидин ҳар неча тафаҳҳус қилдимким, анинг натоиж таъбидин бир нима англайин, таъриф қилғонларича нима зоҳир бўлмади.

Борчадин қолсалар сўзлари будурким, Мавлоно Лутфийнинг борча яхши сўзи анингдурким, ўғурлаб, ўз отиға қилибдур. Ул ерларда бу навъ ўхшаши йўқ, мазасиз муқобаралар гоҳи воқиъ булур»... Навоий буюк адабиётшунос ва ҳаққоний мунаққиддир. У Саккокий ижодини ҳеч бир камситмайди. Бунга «Хутбаи давовин»даги маълумот ва баҳо кифоядир. Бироқ у адабиёт аҳллари ижодига ғараз билан қараш ҳодисаларига чидаб туролмас эди. Бинобарин, у айрим шеър мухлисларининг Саккокий ижодини муболағалар билан таъриф қилишларини маъкулламайди ва, хусусан, унинг таърифини ошираман деб Абдураҳмон Жомий ва бошқа сўз усталари томонидан юксак баҳоланган ҳамда Навоийнинг ўзи «Маликул-калом» («Сўз подшоси») деб таърифлаган Лутфийга бемаънилик билан туҳмат қилинишини қаттиқ қоралайди.

Саккокий девони Саккокий девонининг бир неча қўлёзма нусхаси маълум. Жумладан, Лондонда, Британия музейида унинг тахминан XVI аср ўрталарида кўчирилган бир нусхаси ва Тошкентда Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти 1937 йилда Шоислом котиб томонидан қандайдир манба асосида кўчирилган нусхаси сақланмоқда. Бу нусхалар бир-биридан у қадар катта фарқ қилмайди. Бироқ улардан бироргаси ҳам Саккокий девонининг тўла ва мукаммал нусхаси эмас. Уларда Саккокий ғазалларининг фақат бир қисмигина берилган, холос.

Саккокий девони, ўз даврининг анъаналарига мувофиқ, худога бағишланган ҳамд ва наът билан бошланади. Кейин 10 қасида берилади: бир қасида — нақшбандий шайхларидан Хожа Муҳаммад Порсога, бир қасида — Халил Султонга, тўрт қасида — Мирзо Улуғбекка ва тўрт қасида — Арслонхўжа тархонга бағишланган. Қасидалардан кейин ғазаллар бошланади. Бироқ нусхаларда «алиф»дан тортиб «нун»га қадар бўлган ғазаллар йўқ. Девоннинг ғазаллар қисми радифи (ёки қофияси) «н» билан тугалланувчи икки ғазал билан бошланади. Шундан кейин ғазаллар алифбе тартибида давом этади. Бироқ унда «в» билан тугалланувчи ғазаллар йўқ. Девон «__» — «й» ва «и» билан тугалланувчи 40 ғазал билан битади.

Шундай қилиб, Саккокийнинг лирик мероси тула сақланиб колмаган ёхуд девонининг мукаммал нусхалари ҳозирга қадар номаълум булиб келмоқда.

Саккокий ғазаллари Ғазал Саккокий лирикасининг етакчи жанридир. Отоии ғазаллари каби, Саккокий ғазалларининг ҳам асосий мавзуси севгидир. Саккокий инсоннинг инсонга булган самимий севгисини куйлайди ва шарафлайди. Бу севги ҳаётга, унинг завқ-шавқи, табиат курки ва эзгу инсоний хислатларга бўлган меҳр-муҳаббат билан узвий боғланади. Ёр ҳурдан, сарв тубидан, шароб кавсардан устун ва авлодир. Шайх-зоҳидлар тоат-ибодатга қанчалик берилган кишилар булмасин, барибир, ёр ва севги уларни енгади, дейди:

Кузунгни курса зоҳид йулдин озгай,
Нечаким булса маҳкам дин ичинда.

Лабинг майи била усрук кузунг куруб зоҳид,
Кабоб қилди жигарнию урни — майхона.

Зоҳид кузунг, қошинг куруб юзин аюрди қибладин,
Қутулмади бу фитнадин ул неча тазвир айлади.

Зоҳидеким курди зулфунг куфрин, иймондин кечиб,
Буйнида тасбиҳини белига зуннор айлади,

Саккокий ғазалларида уч образ: ошиқ, ёр ва ракиб образлари яратилади. Ошиқ — шоирнинг узи. У самимий ва садоқатли киши. Ёрнинг висолига ошикади, ҳижрон азоби билан ўртанади. Севгининг завқ-шавқи ва ёрининг лутф-иноятини орзу қилган ошиқ гурли-гуман монеликларга, алам-укубатларга гирифтор булади. Бинобарин, машҳур лирик шоир Ҳофиз Шерозий:

Аё соқий, сунуб жоминг қил эҳсон, яшиасин диллар,
Куринди аввал ишк осону сунгра тушди мушкиллар, —

деганидек, Саккокий ҳам:

Ишқ ишин Саккокий аввал билмайин осон куриб,
Охири уз жонининг ишини душвор айлади,—

дейди.

Бирок ошиқ монеликларга дучор булса ҳам, ишқдан чекинмайди, сабр-матонат билан ҳар қандай кийинчиликка қарши курашга шайланади. Фарҳод Ширин ишқида «куҳкан» булса, у «жонкан» булишига аҳд килади:

Агар Ширин учун Фарҳод ишқи куҳкан булса,
Нетонг Саккокий ҳам, жоно йулунгда жонкан булди.

Шоирнинг тасвирида ёр — гўзал, латофатли ва дилрабо. Унинг хуснжамоли ой ва куёшдан, чаманзор гулларидан хам зиёда. Ёрнинг қоматига на сарв ва на туби, на шамшод ва на санубар, унинг оғзига на писта ва на ғунча, лабига на лаъл ва на ёкут, кузига на оху кўзи ва на наргис, зулфига на сунбул ва на райҳон тенглаша олади. Шу билан бирга, ёр ошикка ҳаёт ва умид, шодлик ва кувноқлик бағишлайди, у беморга шифо, ўликка жон ато қилади.

Шоирнинг ўйлашича, ёр фақат ташки гўзаллиги билангина эмас, балки маънавий чиройи билан ҳам ошикни мафтун қилади, бироқ ёр раҳм-шафқат, лутф-карам, вафо ва садоқатда изчил эмас. У ошиққа жабр-ситам қилади, ваъдасига вафо қилмайди, боскинчи лашкар мамлакатларни таласа, ёрнинг «зулф лашкари» жон мулкини ғорат (барбод) килади, турраси (кокили) кўнгил шаҳрида ғавғо қузғайди:

Турранг кўнгул шаҳринда кўп ошубу ғавғо қупкориб,
Жон мулкини ғорат қилур ҳар лаҳза зулфунг лашкари.

Шоирнинг айтишича, ошикнинг дили ва ниятини тушуниб етмаган шафқатсиз ёр уни хўрлайди, жабрлайди:

...Ҳар гадонинг зоҳирин кўрсанг паришон зинҳор,
Сен ани хўр кўрмагил, маълум эмас нийяти.

Ошиқ ёрининг бу нуқсонлардан соқит бўлишини истайди ва унга мурожаат қилиб:

Билурсенким кечар дунёйи фони,
Қулунғга қилмағил жавру жафони.
Басе кўп ваъдалар қилдингу бординг,
Кел, эмди ваъдага қилғил вафони,—

дейди.

Шоирнинг ёрдан шикояти, шубҳасиз, чуқурроқ ва кенгрок ижтимоий моҳиятга эга бўлиб, у муҳитнинг айрим иллатларига қарши, қушинларнинг таловчилиги, айрим зодагонларнинг мутакаббирлиги ва мунофиқлигига қарши норозилик кайфиятларини ифодалайди. Бу норозилик кайфиятлари рақибга қарши қаратилган мисраларда бирмунча кенгаяди ва чуқурлашади.

Шоирнинг гасвирида рақиб одамгарчилик хислатларидан махрум булган, мунофиқ ва фитначи кишиларнинг мажозий образидир. У кишиларнинг иноқлигига раҳна солади, уларнинг тотув муносабатларини бузади, иғво ва гуҳмат қилади, дашном беради, таҳкир этади. Рақиб ит табиатдир:

Тишлар қопинга борсам зшикингга гадо теб,
Итликни магар қилди ул ўзина қабола.

Ёр унинг макр-хийласига алданмаслиги ва тузоғига гирифтор булмаслиги керак. Бинобарин, ошиқ ёрига мурожаат қилиб, шундай дейди:

...Тангрилиқ булғой рақибни мажлисингдин қовласанг,
Ҳайф эрур худ одамий сак бирла булса ошной.
Сен бу кундин сунг ҳукм қил, уз мақомин сақласун,
Не қилар чангу чағона орасида карраной.

Шундай қилиб, Саккокий уз ғазалларида севгини, вафо ва садоқатни, шодлик ва қувноқликни куйлайди, мунофиқлик ва разилликни, вафосизлик ва мутакаббирликни қоралайди. Саккокий ғазалларининг бу ғоявий мотивлари унинг қуйидаги ғазалида мужассамлашиб, гуё у шоирнинг қалби ва орзу-тилакларини ифодалайди:

Агар қошимда ушал гулъузор булса эди,
Ғаме йуқ эрди, гамим гар ҳазор булса эди.

Жоним фидоси анинг, кошки бу таним
Оти туёқидин учқон ғубор булса эди.

Кузим боғир қонидин юз нигор қилмас эди,
Агар кунгулга мувофик нигор булса эди.

Бирор кунгул ғамидин булса эди воқиф дуст,
Не қайғу, душман агар сад ҳазор булса эди.

Уларда қолмагай эрди кунгулда бу ҳасрат,
Рақиб ит бикин эшигина зор булса эди.

Жонимға сахл эрур эрди, жафоси ёрнинг,
Агар кунгул била ул ёр ёр булса эди.

Рақиб тишламас эрди сени, эй Саккокий,
Анинг итича сенга эътибор булса эди.

Саккокий узбек адабиётига севги лирикасининг ғоявий мотивлари билангина эмас, балки, айни чокда, санъаткорлик маҳорати билан ҳам уз ҳиссасини кушди. Уста суз санъаткорларидан таълим олган шоир ошиқнинг турли хилдаги ички кечинмаларини, унинг орзу-умиди ва норозилик кайфиятларини, шодлиги ва қайғусини, муҳаббати ва нафратини, ёрнинг ҳусн-латофати ва ноз-карашмасини, лутф-карами ва истиғносини, рақибнинг мунофиқлиги ва сурбетлигини тасвирлашда янги образлар, узига хос тасвирий воситалар яратишга интилади, тазод, таносуб, жонлантириш, лаф ва нашр каби усуллардан фойдаланади, ухшатиш, муболаға, мажоз ва бошқа турдаги тасвирий воситаларга мурожаат қилади. Шоир айрим уринларда бир эмас, бир неча адабий

усул ва тасвирий воситаларни моҳирлик билан мужассамлаштиради, ҳаёт воқеликлари асосида янги, ўзига хос лавҳалар яратади. Мисолларга мурожаат қилайлик.

Алхимиклар «кимё тоши ёрдами билан оддий маъданларни тиллага айлантириш мумкин», деб ҳисоблар эдилар. Уларнинг эътиқодича, металл бўтага солиб эритилади ва унга кимё тоши солиниб, эриган металл олтинга айлантирилади. Саккокий шу эътиқоддан фойдаланиб, ёр фирокида изтироб чекиб, ранг-рўйи сарғайган ошиқ тилидан бундай дейди:

Фироқинг бўтаси ичра қонимни сизғурур ҳар дам,
Юзумни олтун этколи ғамингни кимё қилма.

Бу байтда фирок — бўта, юз — металл, ғам — кимё тоши деб берилган.

Шоир Масиҳо (Исо) ҳақидаги диний афсоналардан фойдаланиб, ошиқ ва ёр муносабати баёнида тазод усулини қўллайди ва ҳаётий образ яратади:

Эй Масиҳодам бегим, бир дам бирла бергил шифо,
Шева бирла кўзларинг жонимни бемор айлади.

Ёр — Масиходам. Унинг шаҳло кўзи ошиқни бемор қилади, бироқ дами (сўзи) унга шифо беради. Демак, ёрнинг сўзи ҳаёт бағишловчидир.

Саккокий тазод усулида адабиётдаги анъанавий Масиҳ образи билан кифояланиб колмайди, балки янги ва оригинал образлар яратади. Чунончи:

Юзунгни қилур тоза кўзум ёшию оҳим,
Гул тоза бўлур топса, бале обу ҳавони.

Саккокий ёмғир ва майин шабада гулни гозалаб, унинг тусини очгани каби, ошиқнинг кўз ёши ва оҳи ёр юзини тозароқ, гўзалроқ қилади, дейди. Бу байтда тазод (кўз ёши ва оҳ юзнинг тоза бўлишига хизмат қилади, ваҳоланки, булар бир-бирига зиддир) ва таносуб (ёмғир ва шабболанинг гул тусини очиши ошиқнинг кўз ёши ва оҳидан ёр юзининг тозароқ — гўзалроқ бўлишига ёнма-ён қўйилган) усули ишлатилган. Айни замонда бу байтда юз гулга, кўз ёши ёмғирга, оҳ — шабадага ухшатилади.

Саккокий бошқа байтларда ҳам бир эмас, бир неча усул ва тасвирий воситалар қўллаб, мароқли лавҳа ва образлар яратади.

Мисоллар:

Мовароуннаҳр ичра қолдим, чунки икки ёнима,
Кузларимнинг бири Сайҳун, бири Жайҳун айлади.

Сабо гултек юзингдин олмаса сунбул никобини,
Саҳарда тун кеча булбул недин мунча фиғон қилди.

Элитти оғзингдин ўғурлаб писта торликни,
Туз суйин куйдилар онча, ондин икрор айлади.

Саккокийтек оғзингни кўруб кони латофат
Чок айлади гулғунча гирибон чаманинда.

Сабо зулфунгни тоғитти магар, холи хаёлинда,
Ёзилди аждар бўлди, уролди Аҳриман бўлди.

Қачонким ғамзаси кўзлаб ўқин кирпики кезласа,
Қора қошларидан пайдо бўлур ушшоқнинг ёси

ва бошқалар.

Саккокий лаф ва нашрнинг турли шаклларини моҳирлик билан ишлатиб, мисраларнинг мазмунини бойитади, уларнинг бадиий қимматини оширади. Бунга қуйидаги байтларни мисол қилиб кўрсатиш мумкин:

Бую юзу лаъл эрну хату хаддина туш йўқ,
Сарву гулу мул настарину ёсуман ичра.
Оғзинг, кўзингга пистау бодом ўзини тутса тенг,
Оғзини синдур пистанинг, ёр ўртадин бодомни.
Қуллуққа битик беруру юз шодлик айлар,
Зулфу хаттингга сунбулу райҳон чаманида.

Саккокий сўз уйинига ҳам уста шоирлардандир. Унинг девонида ғазал ва қасида жанридан бошқа жанрлардаги шеърлар йўқ. Шоирнинг туюқ билан шуғулланган ёки шуғулланмаганини билмаймиз. Бироқ шуниси маълумки, Саккокий ғазалларида туюқ жанрига хос тажнисли қофия усулини муваффақият билан ишлата олган. Унинг «Ёка келди» ғазалида «ёқа келди» ибораси бир неча мазмунда келган:

Гар ҳажринг ути жону жигарга ёқа келди,
Жонимға не хуш шарбати васлинг ёқа келди.
Ҳажр ути неча мажруҳ этиб бузди жигарни,
Васлинг бу шифо марҳами не хуш ёқа келди.
Девона бикин тишлаб эмас югра-юрурда,
Жон пора қилур ҳолда элимга ёқа келди...

Худди шунингдек, «Ол элга ойина, юз кўр бу расму ойинда» мисраси билан бошланувчи ғазалда ҳам узига хос сўз уйинлари бор.

Саккокий «Масалдур: эшитган бу ганжу вайрона», «Пирликка етгил давлату неъмат била» каби халқ мақоли, таъбири ва олқишлари билан ўз ғазалларининг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитади. Саккокий айникса халқ қушикларига катта эътибор беради. Бир ғазалида:

Туркона ир ирлағунча онинг,
Куйдурди мени ялай-булоси,—

деган шоир кўп ғазалларини худди Отоий каби «туркий» халқ қўшиқлари вазнида — рамали мусаммани мақсурда битди.

Саккокий ғазалларининг кўпи, бошқа лирик шоирларда бўлганидек, 7 байтли ғазаллардир.

Саккокий-қасиданавис Саккокий девонининг муҳим бир қисмини қасидалар ташкил этади. Қасида элементлари узбек классик адабиётида анча илгари пайдо бўлган булса ҳам, лекин қасида махсус адабий жанр сифатида ўзбек адабиётида XIV — XV асрда вужудга келди. Саккокий ўзбек қасидачилигининг асосчиларидан бири бўлди.

Қасида ўрта асрлар адабиётининг сиёсий лирикасидир, чунки кўпчилик қасидалар давлат арбобларига ва сиёсий ёки ҳарбий воқеаларга бағишлаб ёзилган. Қасида аста-секин сарой адабиётининг жанрига айланиб борган. Қасиданавис бирор давлат арбобини ўта муболагалар билан мадҳ қилиб, унинг обрў-эътиборини оширишга интилган ва бунинг эвазига ундан инъом-эҳсон олган. Тарихий шахсларга ёки воқеаларга бундай муносабатда бўлиш ўтмиш қасиданависларнинг асосий хусусияти бўлиб қолган. Бирок шуни ҳам қайд қилиш лозимки, айрим тараққийпарвар шоирлар ҳам ё моддий муҳтожлик натижасида, ёки амалдорларнинг топшириғи билан қасидалар яратганлар, уларда амалдорларни муболағалар билан мадҳ қилганлар. Бироқ бундай қасидалардаги мақтовларни хушомадгўй ва маддоҳ сарой шоирлари қасидасидаги мақтовлар билан бир хил деб бўлмайди. Чунки:

1.Тараққийпарвар шоирлар амалдорни ўз хоҳиш ва ихтиёрлари билан мадҳ қилмай, бунга мажбур бўлганлар

2.Тараққийпарвар шоирларнинг қасидасидаги мақтовларни амалдорларга шартли равишда нисбат бериш мумкин. Зероки, аслида шоир бу мақтовга бир ўгит-насиҳат тусини берар, шу ўгит билан у амалдорларга таъсир этиб, уларни адолатли ва инсофли бўлишга ундар эди.

Қасидачиликка хос бўлган бу зиддиятлар ўзбек қасидачилигининг дастлабки намояндаларидан бўлган Саккокий ижодида ҳам равшан кўринади. Саккокий темурийлардан Халил Султон ва Мирзо Улуғбекка, нуфузли руҳоний ва амалдорлардан Хожа Муҳаммад Порсо ва Арслон Хожа Тархонга бағишлаб қасидалар ёзди.

Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаб ёзган қасидаларида муболағали мақтовларгина эмас, балки тарихий ҳақиқат ҳам бўлиб, бу тарихий ҳақиқат етакчи роль ўйнайди. Улуғбек бошка амалдорлардан маърифатпарвар ва буюк олим сифатида ажралиб турар эди.

Саккокий Улуғбекка бағишланган қасидаларидан бирида халкка мурожаат қилиб:

Жаҳондин кетти ташвишу мабодийи амон келди,
Халойиқ, айш этинг бу кун, сурури жовидон келди.

Тан эрди бу улус барча, анингтек жони бор ё йўқ,
Биҳамдиллоҳ, Ўғон фазли била ул танга жон келди,—

дейди ҳамда Улуғбекни «Сулаймони замон», «Нуширавон», «Мусотек шубон», «атодин мехрибон», «хуршиди замон» каби сифатлар билан мақтайди, уни ҳарбий ишларда, жангларда тенги йуқ киши сифатида таърифлайди ва қасиданинг хотимасини дуо билан тугатади. Шоир:

Салотин дунёда куп келдию кечти, сенингтек бир,
Фалакнинг гар тили бўлса, айитсунким, қачон келди? —

дер экан, Улуғбекдек маърифатпарвар кишини шундай мадҳ этишга ҳақли эди. Шундай қилиб, Саккокийнинг Улуғбекка бағишланган қасидаларида тарихий ҳақиқат ҳам, ўта муболаға ҳам бор.

Саккокий:

Раият қуй эрур, султон анга чўпон ё бўри,
Бўри ўлгаю қуй тинғай, чу Мусотек шубон келди,—

дер экан, подшоларни халққа нисбатан чўпон ёки бўри булган подшолари а ажратади, «бўри»ларни қоралаб, «чупон»ларни ёқлайди ва Улуғбекни мана шундай чупон подшо сифатида таърифлайди. Шоирнинг Улуғбекни идеаллаштиришидан катъий назар, унинг шоҳлар ҳақидаги фикри уз даври учун долзарб ахамиятга эга эди. Улуғбек таърифи эса унга қарши курашаётган гуруҳларга нисбатан берилган зарба эди.

Саккокийнинг Улуғбекка бағишлаган қасидаларининг қиммати ҳам шунда.

Шундай қилиб, Саккокий ўзбек классик лирикасининг Навоийга қадар етишган йирик намояндаларидан бири булиб, ўзбек дунёвий адабиётининг равнак топишига маълум ҳисса қушди.

ЛУТФИЙ

Алишер Навоий томонидан «ўз замонининг маликул-каломи» деб баҳоланган Лутфий ўзбек адабиётининг буюк намояндаларидан биридир. Зуллисонайн шоир Лутфий форс-тожик тилида ҳам бадиий юксак шеърлар битди. Лутфий ижодиёти ўз давридаёқ адабиёт аҳлларининг тақдири ва юксак баҳосига сазовор булган эди.

Ҳаёти ва фаолияти Лутфийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Навоийнинг «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луғатайн», «Манокиби Паҳлавон Муҳаммад», «Хутбаи давовин» ва бошқа асарларида, шунингдек, Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро», «Хондамирнинг «Ҳабибус-сияр», «Макоримул-ахлоқ», Абдулла Кобулийнинг «Тазкиратут-таворих», Шамсиддин Сомийнинг «Қомусул-аълом», Возиҳнинг «Мажмуаи манзум ва мансур» асарларида баъзи маълумот ва мулоҳазалар баён этилган. Бироқ манбалардаги маълумот ва мулоҳазалар, шунингдек, Лутфийнинг бизга қадар сақланиб қолган асарлари ҳам, унинг биографиясини тўла ёритиш имконини бермайди. Барча манбаларда кўрсатилишича, тахаллуси Лутфий

бўлган бу атоқли сўз санъаткори 1366 (ёки 1367) йилда Ҳирот чеккасидаги Деҳиканор деган жойда туғилган ва ўша ерда яшаб ижод этган. Шунинг учун у манбаларда Лутфийи Ҳирий деб юритилади ҳамда сабзаворлик, нишопурлик, кашмирлик, машҳадлик ва бошқа Лутфийлардан фарқ қилинади. Лутфий 99 йил умр кўриб, Хуросон ва Мовароннаҳрдаги турли тарихий воқеаларнинг шоҳиди бўлди, Темур империясининг вужудга келиши ва парчаланиб кетишини, халқнинг меъморчилик санъати билан бунёдга келган мухташам биноларни, фан кашфиётлари ва санъат-адабиётнинг янги-янги нодир асарлари, жамият яратилишини кўрди. Афтидан, у сафарларда бўлиб, айрим Шарқ мамлакатларининг ҳаёти билан ҳам танишган бўлса керак. Лутфий бутун куч ва фаолиятини ўзбек адабий тили ва адабиёти тараққиётига, жаҳолатга қарши курашга, эзгу инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб қилишга бағишлади, эл-юртнинг осойишталиги учун интилди.

«Мажолисун-нафоис»да айтилишича, Мавлоно Лутфий «Йигитлигида улуми зоҳирий (дунёвий илмлар)ни такмил қилғондин сўнгра Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбоний» қошида тасаввуф бўйича таълим олади. Ўзбек адабиётининг забардаст намояндаси, устоз санъаткор бўлиб етишади.

Лутфий ўз асарларида ҳаёт ва севгини, баҳор ва шодликни, вафо ва садоқатни, маърифат ва осойишталикни, мардлик ва баҳодирликни куйлади, халқ оғзаки ижодининг бой чашмаларидан илҳом ва таълим олди, ўзбек адабий тилини халқнинг хилма-хил ғаъбир, мақол ва маталлари билан бойитди, Хоразмий, Сайфи Сароий, Камол Хўжандий ва Ҳофиз Шерозий каби сўз санъаткорларининг анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди. Навоий сўзи билан айтганда, у «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир бўлди. Лутфий, ўзбек ва форс-тожик тилидаги нодир лирик шеърларидан ташқари, машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздийнинг 1425 йилда форс-тожик тилида ёзиб тугатган «Зафарнома» номли тарих китоби асосида ўзбек тилида 10 минг байтдан зиёдроқ маснавий — достон битди.

Навоий ҳам, Навоийнинг замондошлари ҳам Лутфийнинг айниқса ўзбек тилидаги асарлари билан катта шуҳрат қозонганини таъкидлайдилар. Навоий Лутфийнинг «туркийда шуҳрати кўпрак эди» деса, тарихчи Хондамир «Мавлоно Лутфий сўз лутфида ягонаи даврон эди, ундан илгари ҳеч ким туркий тилда шеърни ундан яхшироқ айта олмаган эди», дейди. Хуросондан тортиб Ироққа қадар маълум ва машҳур бўлган Лутфийнинг шеърлари адабий суҳбатларга завқ ва шавқ бағишлар, уста сўз санъаткорларига манзур бўлар эди. Навоий XV асрнинг атоқли маърифатпарвари Сайид Ҳасан Ардашернинг уйидаги адабий йиғинлардан бирида Лутфийнинг ғазаллари ўқиб муҳокама қилингани ва тақдирлангани ҳақида бундай маълумот беради: «...Туркигўй шуародин Мавлоно Лутфий... шеърларидан абёт ўқурлар эди ва бу матлаъни таъриф қилурлар эдиким:

Нозуклик ичра белича йуқ тори гисуйи,
Уз ҳаддини билиб, белидин ултурур куйи».

Лутфий устоз зуллисонайн шоирлардандир. У узбек тилидаги асарлари билангина эмас, балки форс-тожик тилидаги шеърлари билан ҳам китобхонларга, даврининг йирик суз санъаткорларига манзур булади, Абдураҳмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилади. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Лутфийнинг форс-тожик тилидаги ижодкорлик маҳорати ва шуҳрати ҳақида куйидагича сузлайди: «...форсийда қасидагуй устодлардин кўпининг мушкул шеърларига жавоб айтибдур ва яхши айтибдур... охир умрида радифи «офтоб» шеъри(ни) айиттиким, замон шуароси борча татаббуъ қилдилар (эргашдилар); ҳеч қайси (шоир) матлаъни онча айта олмадилар ва ул матлаъ бу дурурким:

Э, зи зулфи шаб мисолат сояпарвар офтоб,
Шоми зулфатро бажойи моҳ дарбар офтоб[99].

Ва угар вақтида бу ғазал матлаини, тугатмайдур эрди, васият қилдиким, ҳазрати Маҳдуми Нуран (Жомий) тугатиб, уз девонларида битисунлар, ул ҳазрат ҳам тугатиб, уз девонларида битидилар ва ул матлаъ будурким:

«Гар кори дили ошиқ ба кофири Чин афтад,
Беҳ з-онки ба бадхуи бемеҳри чунин афтад»[100].

Навоий Лутфий билан Абдураҳмон Жомий уртасидаги дустлик ва ижодий ҳамкорлик ҳақида «Насойимул-муҳаббат» асарида яна қизиқ бир маълумотни ҳикоя қилади: Лутфий «Туқсон ёшидин тажовуз қилғондин ҳазрат Маҳдуми... Нуран (Жомий) отига «Сухан» радифли қасида айтиб келтуруб эрдики, замонининг хушгуйлари барча хубликка мусаллам тутдилар ва ул ҳазрат (Жомий) даги инсоф бердилар ва онинг матлаи будур:

Зиҳи ҳадиси лабат қути руҳу жони сухан,
Гули рухат чаманоройи бустони сухан[101].

Ул ҳазрат шукргузорлик юзидин маъзарат изҳор қилиб дедиларким: «Бу шеърни силаси (инъоми) уҳдасидин биз чиқа олмаймиз, магар мукобалада ҳам қасидаи сизнинг отингизга айтқаймиз, сизнинг эски тунингизни гадолик қилурмиз». Мавлоно (Лутфий) дедиларким: «Они сизга осон қилурмизким, сила булгай». Ул ҳазрат узрхохлик била кисват (кийим)ни анга кийдурдилар».

[99] Зулфинг тунга ухшаш булиб, гуё қуёш (юзинг) унинг соясида парвариш топади. Қизиғи шундаки, тунда ой булади, аммо зулфинг туни багрида қуёш.

[100] Ошиклар дилининг иши шу сингари бемехр, бадфеълга тушгандан кура, Чин кофирига тушгани яхшироқ.

[101] Лабингдан чиққан сузлар сузнинг озиғи, жони ва руҳидир, сузнинг гули, суз бустонининг зеб-зийнатидир.

Ўзбек ва форс-тожик адабиётининг тараққиётига бебаҳо ҳисса қўшган улуғ санъаткор, афтидан, ўтмишнинг бошқа маърифатпарварлари каби, турли қийинчиликларга дуч келган. Бунга унинг асарларидаги шикоят мотивлари ҳамда Ҳофиз Шерозийнинг:

Сухандонию хушхони намеварзанд дар Шероз,
Биё, Ҳофиз, ки то худро ба мулки дигар андозем,

байтига ўхшаш:

Лутфий, Ҳирида қолмади шеърингга муштарий,
Азми Ҳижоз килки, мақоминг Ироқ эрмиш,

каби мисралари далил бўла олади.

Адабий мероси

Лутфий буюк лирик шоир ва «Зафарнома» достонининг муаллифидир. У ўзбек тилидаги лирик шеърларини девон қилиб тузган ва бу девон, Навоийнинг таъкидлашича, жуда машҳур бўлган. Лутфий девони бизга қадар турли даврларда (айниқса, XIX—XX асрларда) кўчирилган кўп қўлёзма нусхаларда етиб келди. Қўлёзма нусхаларда шоир шеърларининг миқдори ҳам, уларнинг матни ҳам бир-биридан фарқ қилади (уларда ғазаллар сони 200—280, тўртликлар 25—40 ўртасида). Лутфий девонининг ҳозирги кунда маълум бўлган энг эски ва мўътабар нусхаси 1511 йилда Ҳиротлик Маҳмудбек деган котиб томонидан «Гул ва Наврўз» билан бир китоб қилиб кўчирилган нусхадир. Бу китоб Лондонда Британия музейида сақланади.

Лутфийнинг форс-тожик тилидаги шеърларидан тазкиралар ва бошқа манбалар орқали айрим сатрларгина етиб келган. Унинг форс-тожик тилидаги шеърларини девон қилиб тузган-тузмагани маълум эмас.

Навоий маълумотига кўра, Лутфийнинг «Зафарнома» таржимаси ягона нусхада қолиб кетган ва «баёзға ёзмағон учун шуҳрат топмаган». «Зафарнома»нинг ягона нусхаси сақланиб қолган-қолмаганлигини билмаймиз.

Шундай қилиб, улуғ шоирнинг бизга қадар етиб келган адабий мероси унинг ўзбекча девонидир.

Лутфийнинг адабий мероси А. Самойлович (Чагатайские туючи Лутфи. Доклады АН СССР, 1926), Ҳ. Зариф (Лутфий ва Навоий. «Улуғ ўзбек шоири» тўплами, 1948), С. Эркинов. Лутфий. Ҳаёти ва ижоди, «Фан» нашриёти, Тошкент, 1965), Э. Рустамов (Узбекская поэзия в первой половине XV века, М., 1963) ва бошқалар томонидан тадқиқ этилди.

ШЕЪРЛАР ДЕВОНИ

Лутфий ўзбек шеъриятининг Навоийга қадар етишган энг катта ва атоқли намояндасидир. Унинг девони ғазал, туюқ, қитъа, рубоий ва қасида жанридаги шеърларни ўз ичига олади. Ғазал ва туюқ Лутфий лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Лутфий лирик шеърларида ҳаёт завқи ва табиат кўркини, севги шавқи ва висол иштиёқини куйлайди, разиллик, мунофиқлик ва жоҳилликни қоралаб, самимийлик, садокат ва маърифатни улуғлайди. У ошиқ, маҳбуба ва рақиб образларини, уларнинг турли ҳолат ва кайфиятларини тасвирлаб, кишининг руҳий кечинмаларини моҳирлик билан очади, ранг-баранг бадиий усуллар қўллайди, халқ қўшиқларининг соддалиги ва равонлигидан, халқ юмори, халқ маколи ва таъбирларидан усталик билан фойдаланиб, ёзма поэзияни халқ оғзаки ижодининг инжулари билан бойитади.

Ҳаёт ва севги лирикаси

Лутфий объектив борлиқни эътироф қилади. У ҳаётни ва ҳаётни гули булган инсонни самимий севади, шарафлайди. Ёз фасли ва ёр васли, атиргул иси ва булбул саси, машшоқлар сози ва ҳофизлар овози, бода кайфияти ва журалар суҳбати уни мафтун этади.

Шоир:

Ёз булди, керак ул бути айёр топилса,
Барча топилур, бизга керак ёр топилса.

Гул даврида ич боданиким, оқил эмастур
Ҳар ким, ки бу кун дунйида ҳушёр топилса.

Қутлуқ аёғинг ерга тегибдур, онинг учун,
Эл ерга қуюб бош, қилур барча ибодат.

Қибладин, ёраб, улар ҳолатда эврулсун юзум,
Гар сенинг қошингдин узга булса меҳробим менинг.

Шоир уз ёрига қараб: сен ҳаж қилмоқчи бўлсанг, Каъбага бориб юрма, Каъба менинг кунглум, уни зиёрат қилсанг кифоядир дейди:

Сен ҳусн ила бойсен, сенга чун фарз дурур ҳаж,
Қил генгри учун каъбаи кунглумни зиёрат.

Лутфий севгини, муҳаббатни куйлайди. «Дилбар жамоли васфида комил» булган шоир унинг латофати ва назокатини моҳирлик билан тасвирлади, ранг-баранг ва оригинал образлар яратди. Бироқ у ёрнинг ташқи кўринишигагина маҳлиё булиб кетмади, балки хулқ-атвори ва ақл-заковатининг ҳам ой юзи, шаҳло кузи, сарв қомати ва париваш сурати каби гузал бўлишини истади. Шоир мунису меҳрибон ёрига қалбидан салом йуллаб:

Ул менинг жони жаҳонимга салом,
Жондин ортуқ меҳрибонимга салом.
Бир замон холи эмасмен ёдидин,
Муниси жону равонимга салом, ——

деса, бевафо ёрдан каттиқ арз-шикоят қилади:

Бевафолиқ ичра равнақму бўлур?
Даъвии меҳр айласа ҳақму бўлур?
Бир соғинсанг бизни йилу ой керак,
Яхшиларнинг меҳри мундоқму бўлур?

Шоирнинг айтишича, ишқнинг шарти вафо ва садоқатдир, бевафо ёр ҳақиқий ёр бўлолмайди:

Кишиким, йўқтурур меҳру вафоси,
Агар хуршидтур, ондин не ҳосил?
Не кўнгли содда элдур ишқ эликим,
Сенингтек бевафони ёр дерлар.

Бағри тош ёрдан меҳру вафо кўрмаган ошик шоир:

Турбатимнинг тошиға мундоқ битингким: «Лутфий қул —
Тош бағирлик ёр учун фарсуда бўлғон хок эрур»,

— деб васият қилади. Бирок у жабр-ситам кўрса ҳам, ишкидан воз кечмайди, ёрнинг хислати ўзгариши ва меҳрибон ҳамда мушфиқ бўлишига умид қилади:

Жавр этса, меҳр умиди тутармен ҳанузким,
Бир тавр қолмас одамининг хислату хўйи.

Шоир ижодида ёрдан шикоят қилиш оҳанглари аста-секин бошқа тусга кириб, ижтимоий ҳаётнинг айрим иллатларига қарши шикоят мотивлари кучайиб боради.

Шикоят мотивлари

Хўш, Лутфий ўзи яшаган муҳитининг қайси иллатларидан шикоят қилади? Бу шикоятнинг ғоявий мазмуни нимадан иборат?

Лутфий золим ҳукмдорлардан, мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи бемаъни ўзаро урушлардан, «нодон»ларнинг «доно»ларга жабр-ситам кўрсатишидан шикоят қилади, хасис ва ҳиммatсиз давлатмандлардан ғазабланади, мискин ва бенаво кишиларнинг аҳволига ачинади. У, агар султон бедод (инсофсиз) бўлса, ўзгалардан дод (инсоф) кутиш амри маҳол, дейди:

Жон боринча қилмағай Лутфий фиғон бедоддин,
Дод ким берсун, қилур чун жавр султоним менинг.

Шоир элу юртни талон-торож қилган махсус қўшини — «қора черик»нинг, зулмидан шикоят қилиб:

Бузди қаро черик била кўнглум валоятин,
Ул кўзки, турклардек иши таламоқ эмиш, —

дейди. Олимлар, шоирлар ва санъат аҳллари бошига тушган кулфат ва даҳшатларни кўрган шоир;

Йуқ турур ёлғиз бу Лутфий жонига жаври рақиб,
Қайда бир доно дурур ул жаври нодон тортадур,—

деб алам чекади.

Лутфий:

Айттимки: бу Лутфийга жафо қилма, вафо қил.
Айтурки: бизнинг даврда бу расм қолибтур,—

дейди ва бу шикоятларини маълум даражада умумлаштириб, жабр- жафо қилиш ўз замонасида бир одатга айланиб кетганини таъкидлайди.

Лутфий кишиларни инсоф ва адолатга чақириш ва панд-насиҳат билан иллатларни тузатиш мумкин, деб ҳисоблайди. Ҳукмдор одил булса, мамлакат маъмур булади, дейди:

Жон топти иморат кадингиз тузлуки била,
Маъмур булур адл ила ҳар қайда вилоят.

Лутфий шеърларидаги шикоят мотивлари, ўзбек лирикасининг мавзуий-ғоявий такомилига, уз даври ижтимоий фикрларининг ўсишига бир ҳисса булиб қушилди.

Санъаткорлик махорати

Лутфий лирикаси Навоий ва Жомий каби суз санъаткорларининг мақтовига сазовор булди, ўзбек, озарбайжон, тожик ва бошқа халқларнинг бир қатор ёзувчилари ундан ўрнак олдилар, у халқ орасида шуҳрат қозониб, севилиб куйланадиган булди.

Лутфий лирикасининг сеҳрловчи кучи нимада? Лутфий лирикасининг сеҳрловчи кучи унинг ҳаётийлигида ва юксак санъаткорлик билан яратилганлигидадир. Лутфий лирикаси содда, равон ва мусиқий, тили бой ва ширали, бадиий усул ва воситалари хилма-хил ва узига хос, халқ ижодининг самарали таъсири билан камол топган лирикадир.

Лутфий ўзбек классик лирикаси жанрларининг, хусусан, ғазал ва туюқнинг ривожи ва такомили учун унумли хизмат қилди. У халқ қушиқларига якин:

Қон булди кунгул фироқингиздин,
Жон куйди ҳам иштиёқингиздин, –

матлаъли ғазалга ухшаш куп ина жушқин ва равон ғазаллар битди, «Зотингда ҳақ изҳори камолот қилибдур» каби воқеабанд ғазаллар яратди, деярли халқ мақолларидан иборат «Аёғинға тушар ҳар лаҳза гису» каби ғазалларини битди, «Дудоғинг маъдани жондур дедим, айтур: сенга не?» каби мушоира-ғазаллар ёзди.

Лутфий ғазаллари кўпроқ 5–7 байтлик ғазаллардир. У ғазалларида бир-бирига жўр, оҳангдор сўзларни қофия қилиш билан бирга, мисраларнинг мазмунини кучайтириш, таъкид йўли билан асосий масалага эътиборни кўпроқ жалб этиш ва шеърнинг равонлиги ҳамда мусиқийлигини ошириш учун кўп вақт бир ёки бир неча сўздан таркиб топган радифлардан ҳам усталик билан фойдаланади.

Сенсан севарим, хоҳ инон, хоҳ инонма, Қондур жигарим, хоҳ инон, хоҳ инонма матлаъли ғазалда қўлланган «хоҳ инон, хоҳ инонма» радифи ошиқнинг севгилисига садоқати ва дард-аламини қатъий ва кескин ифодалашга,

Маҳвашим бир назар этсанг, не ниманг ўксугуси?
Банда сори гузар этсанг, не ниманг ўксугуси?

матлаъли ғазалда эса «не ниманг ўксугуси» радифи ошиқнинг ёрига қаратиб айтган истак-орзуси, илтижо ва илтимосини чукурроқ ифодалашга хизмат қилади.

Лутфий ўзбек классик лирикасининг янги жанри бўлган туюқнинг ўзига хос хусусиятларини яхши эгаллаб олди, аския ва халқ тили бойликларидан кенг фойдаланиб, 20 га яқин ажойиб туюқ яратди ва машҳур туюқчилардан бўлган шоир Амирийдан ҳам ўзиб кетди.

Лутфий ишқий лирик шеърларининг мазмунини ҳам, бадиий шаклини ҳам ҳаётий лавҳалар билан, реалистик элементлар билан бойитади, китобхонни айрим манзара ва урф-одатлари билан таништиради. Навоийнинг маълумотига кўра, Сайид Ҳасан Ардашернинг уйида ўқилиб таърифланган:

Нозуклик ичра белича йўқ тори гесуйи,
Ўз ҳаддини билиб белидин ўлтурур қуйи

байтида қизик ҳаётий лавҳа берилган. Шоир ёрнинг белини таърифлаб, у сочидан ҳам нозикдир, бинобарин, сочи белидан қуйи тушиб турибди, чунки нозиклик гўзаллик меъёри бўлиб, ёрнинг гўзалликда сочидан ортиқ бўлган бели юқоридан ўрин олган, дейди. Бу байт юкори доирадаги йиғилиш ва зиёфатлардаги ўтириш одатини эслатади. Мансаб ва мартабаси баланд кишилар юқорида — тўрда, бошқалар қуйида — пойгакда ўтирар эканлар. Қуйида ўтирувчилар «сафи наълайн» («кавушлилар сафи») деб юритилар экан[102],

Кунглумни сенинг зулфунг олиб гезлади, билдим,
Ўғри киби эл ичра сарафканда дугулму?

байтида кўнгулни мафтун этган ёрнинг осилиб турган зулфи қўлга тушиб, бошини қуйи эгган ўғрига ўхшатилади.

[102] Каранг: Е.Э.Бертельс. Навои. Опыт творческой биографии. М, 1948. Стр. 63-64.

Шарь ичинда булса усрук сузига йук эътибор,
Қонима бергай тонуклук, икки айёринг сенинг,

байтида, шариат қоидасига кура, маст киши расман гувохликка утолмайди бирок ёрнинг мастга ухшаш уйноқи шаҳло кузлари менинг қонимга гувоҳ булмоқда, яъни менинг котилим шу кузларнинг узидир, дейди.

Тилаб кунгул сенинг оғзингни топмас,
Кичик учун магар уйнар яшунмоқ, –

байтида шоир болаларнинг бекинмачоқ уйини асосида ҳаётий бир лавҳа яратиб, ухшатиш ва ута муболаға (ифрот) қуллайди.

Бундай лавҳалар шеърнинг ҳаётий моҳиятини маълум даражада чукурлаштиради.

Ҳаётийлик Лутфийнинг турли бадиий усуллар билан яратган куп образлари учун ҳам хосдир. У купинча ёрнинг жамоли ва сифатларини анъанавий ёки афсонавий образларга қарама-қарши қуйиб, янги образлар яратади.

Бир неча мисол келтирамиз:

1. Исо фалакка ошти, чун булди лабинг жон бергувчи,
Шармандаликдин кетмаса, кукга анга не бор эрур.

Диний афсоиаларга кура, Исо уз нафаси билан беморларга шифо, уликларга жон бағишлар эмиш, у илоҳий кудрат билан кукка кутарилган эмиш. Лутфий аччиқ кулгу билан бу афсонани рад этади. Исодан ёрни устун қуяди. Зероки, ёрнинг лаби жон бағишловчи булиб қолганидан кейин Исо шармандаликдан кукка кутарилди, булмаса кукда у нима қилар эди, дейди.

2. Гул угранур ухшар чаман оролиғ андин,
Бустонда варақлари пароканда дугулму?
Жину малаку ҳур чаман ичра курунмас,
Юзунг ойидин барчаси шарманда дугулму?

Биринчи байтда гул чаманга зеб-зийнат беришни ёрдан урганган, дейилса, иккинчи байтда жин, малак ва ҳур ёрнинг ойга ухшаш юзидан уялиб, чаманда куринмайди, дейилади.

3. Юзунгдин лола ранг элтиб, уёлиб шаҳрға кирмас,
Анинг буйнин киши боғлаб, кетурмоғунча саҳродин.

Ёрнинг қизил юзини лолага ухшатиш анъанавий бир образ эди. Лутфий юқоридаги байтда бу анъанавий образга қарама-қарши равишда янги ва оригинал образ яратади: гуё лола уз қизиллигини ёрнинг юзидан олиб, хижолатидан саҳрога чиқиб кетиб қолган, кишилар уни юлиб, даста қилиб олиб келмагунча, у уз ихтиёри билан шаҳарга келмайди.

4. Кун тушта кўргали сени тушти заволга,
Ой тонгға қолди кеча боқиб ул жамолға.

Бу байтда жуда гўзал бадиий лавҳа яратилган: тун, қуёш ботган, самода ой. Бу манзарани шоир усталик билан ёрининг ҳусн-жамолига боғлайди. Гўё қуёш ёрни тушида кўриш учун уйқуга кетган, кўкдаги ой эса ёрнинг ҳусн-жамолига боқиб тонг қолмоқда (ёки тонг оттирмоқда).

5. Қуёш ойдек юзунгнинг хижлатидин
Қочиб, тўртинчи кўк узра чиқибдур.

Шоир бу байтида ёр юзини ойга ва қуёшга ўхшатмайди, балки уни ой ва қуёшдан ҳам устун қўйиб, янги образ яратади. Бу образ, шубҳасиз, халқ оғзаки ижоди таъсирида яратилган. Ўзбек халқ эртакларидан бирида қуйидагилар ҳикоя килинади: ер юзида Ой деган гўзал бўлиб, у ҳусн-жамолига беҳад мағрур экан. Бироқ бу мағрурликни Ширин деган қизнинг ҳусн-жамоли енгибди. Ширинниинг довруғи ҳамма ёққа тарқалиб, Ой қаттиқ рашк қила бошлабди. У Ширин билан ўз ҳуснини торттирмоқчи бўлибди. Ҳар иккаласи ҳам тарози паллаларига тушибдилар. Лекин Ширинниинг ҳусни чунон оғир келибдики, у Ойни чамбарак қилиб, кўкка учириб юборибди. Ой хижолат чекиб, кўкда қолиб кетибди.

6. Лабинг латофатидин баски фахм қилди уёт,
Улум қаро зулумот ичра кирди обиҳаёт.

Бу байтда шоир ёрнинг латиф лабини обиҳаётдан устун қўяди. Афсонага кўра, зулмат ичида кишига мангулик берувчи оби ҳаёт деган сув бўлар эмиш. Лутфий бу афсонага қарши кишига мангуликни обиҳаёт эмас, балки ёрнинг лаби бағишлайди, оби ҳаётнинг ўзи бунга тан бериб, уялганидан зулматга, ўлим зулматига кириб кетган дейди.

Кўрамизки, Лутфий ёрни Исо, ҳур ва малакларга қарама-қарши ҳамда улардан устун қўяди, ёрни обиҳаётдан ҳам шифобахш ва жонфизо, ой ва қуёшдан ҳам гўзал, чаман гуллари ва саҳро лолаларидан ҳам кўркли, шаҳду шакардан ҳам тотли деб таърифлайди, унинг гўзаллиги билан ҳеч ким ва ҳеч нарса тенг келолмайди деган хулоса чикаради.

Лутфий тажоҳули орифона, тазод, лаф ва нашр каби бадиий усулларни ҳам моҳирлик билан ишлатиб, янги-янги образлар, нафис лавҳалар яратади.

Мисоллар:

Ёраб, ул дилбар малак ё хур, ёхуд жон эрур?
Ҳақ назар ондин кутармас: халқ анга ҳайрон эрур.

Бу байтида шоир тажоҳули орифона усулини қўллаб, дилбарни малакка, ҳурга ва, ниҳоят, жонга ўхшатади, уни булардан қайси бири билан тенглаштиришга тааҳжубланади, аслида эса у дилбарни малак билан ҳам, ҳур билан ҳам тенг қўяди, бироқ, булар билан қаноатланмай, жон билан тенг тутишни мақбул кўради.

Кунгулсиз этти кузи, вах, не булди, Тенгри учун,
Дудогидин мени бир сув уруб даво қилса?

Бу байтда тазод усули қулланган. Ёрнинг кўзи ошиқни беҳуш қилади, бироқ дудоқ суви уни ҳушига келтиради. Беҳуш кишини сув пуркаб ҳушига келтирилишини кўз олдимизга келтирсак, бу тазоднинг канчалик ҳаётий заминга асосланганини дархол англаймиз.

Лутфий лаф ва нашрнинг ҳар иккала шаклидан — лаф ва нашри мураттаб ҳамда лаф ва нашри ғайри мураттаб шаклларидан фойдаланади. Лаф ва нашри мураттаб:

Қошинг, эрнинг, юзинг, э рашки ризвон,
Ҳилолу кавсару боғи жинондур.

Лаф ва нашри ғайри мураттаб:

Кургали тишинг билан эрнингни Лутфийнинг кўзи,
Кирпуки устинда ҳар дам дурру маржон курнадур.

Лутфий узбек адабий тилининг жанговар курашчиларидан биридир. У халқ жонли тилидан, унинг мақол ва таъбирларидан жуда куп фойдаланиб, узбек адабий тилининг гуллаб-яшнашига муносиб ҳисса қўшди. Хусусан, халқ мақоллари ва таъбирлари унинг шеърларининг мазмунини ҳ.ам, бадиийлиги ва тилини ҳам бойитган катта бир манба булди. Шоир халқ мақоллари ва таъбирларини шеър тузилиши хусусиятларига қараб ё айнан, ёки қисман узгартирган ҳолда ишлатди, мақол ва халк таъбирлари асосида турли-туман образлар, бадиий усуллар яратди.

Мисоллар:

Эл юзига боксалар, улар мен:
«Хуршидни, иетай, ёшурса булмас».
("Ойни этак билан ёпиб булмайди»)

Ерга кирсам кошки, чуни етмас ул ойға элик,
Мушкул аҳволи тушубдур: **Ер катику, кук йироқ.**

Дедимки: «Рақибимни қошингдин кутар! Айтур:
Бир **гул қаниким олида юз хор тонилмас.**
(«Гул тикансиз бўлмас»)

Сенсизин қилмай тахаммул нола қилсам, қилма айб,
Гар бу юк юкланса токка, келгай ондин юз садо.
(«уамимни тоғ ҳам кўтара олмайди»)

Назар аҳли куруб нортек янғоқинг,
Масалан: «Бир нору, минг бемор» дерлар
Ҳаёт суйиға элтиб, сувсиз кетурди мени,
Дудоғингиз не бало ол кўргузди.
(«Дарёга олиб бориб, сувсиз келтирди»)

Сўрдунгки, неча бўлди девона сен қошимдин,
Девонадин сўрарсенким, неча бўлди ойға.
(«Девонадан ой боши сўрама»)

Дилбар соғинмаған жиҳати бу фироқ эмиш,
«Кўздин йироқ бўлса, кўнгулдин йироқ» эмиш.

Йироқ солғунча ўлтур Лутфий қулни.
Масал бордурки: **«Ўлмоқдин тирилмоқ».**

Ою кун юзунг била лоф урсалар, йўқтур ажаб,
Оре, **лоф урмоқ йироқтин барчаға осон эрур.**

Аёғингға тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким: **«Чироғ туби коронғу».**

Тугармен кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: **«Оққон ориққа оқар су».**
Юзунгни туттум ортуқ ою кундин,
«Кишининг кўзидур, оре, тарозу».

Кузунг қонимдин ийманмас, ажабтур,
Ки **«кўркар қайдаким қон кўрса ҳинду».**

Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: «Тилоганни тилогу».

Шунингдек, Лутфий халқ юмори, қарғиши, эркалаши ва бошқалардан ҳам уринли фойдаланди:

Лутфийни ким қарғади «Ёраб, балога учра!» деб
Ким, сенингтек тош бағирлик дилрабоға учради;

Қўймағил ҳардам ракибимни қошингдин, сур, бегим
Ким кўтур итнинг дамидин барчаға нуқсон эрур;

Бу туймағур кўзумга дурур кўрмагон киби,
Ойдек юзига нечаки, бу мубтало бокар.

Лутфийнинг унлаб халқ мақоллари ва таъбирларидан фойдаланиши у яшаган давр адабий ҳаётида жуда катта воқеа эди. Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»да Мирзахожи Суғдий деган шоир ҳақида сўзлаб, «агарчи баъзи маҳалда ғариб нималар табъидин бош урар эрди, бу байтида хийла сўз ранги ва чошниси борким, байт:

«Ўхшатти қоматингни санубарға боғбон,
Бечора билмас эмиш алифдин таёғни».

Буғина масални яхши боғлағони учун умид улким, тенгри анга раҳмат қилмиш булғай» деб тақдирлаганини эсласак, Лутфийнинг халқ ижодига мухаббати ва ундан кенг фойдаланганлигининг аҳамияти янада равшанлашади.

Лутфий *ёв, ёғи, хасм, душман; лаб, дудоқ, эрн* каби синоним сўзларни кўп қуллагани каби ўзбек тилидаги омоним ва полисемик сўзлардан ҳам кенг фойдаланди. У шу сўзлар воситаси билан чиройли суз уйинлари ясайди ҳамда халқ оғзаки ижоди заминида узбек классик адабиётида янги жанр сифатида вужудга келган туюқларнинг ажойиб намуналарини яратади. Чунончи:

Кунглума ҳар ёнки боқсам, доғи бор,
Ҳар неча дардимни десам, доғи бор.
Қилча танга бори ишқинг ёр эди,
Биз сори бўлди фироқинг доғи бор.
Кечти умру тушмади ул ёр ила,
Қурқарам кунглум бу ғамдин ёрила,
Бу вафосизликка, сендин курмишам,
Эътиқодим қолмади ҳеч ёр ила.

Биринчи туюқдаги *доғи* сузи биринчи мисрада: *доғ* — «яра», иккинчи мисрада *яна* — «тағин» ва тўртинчи мисрада «тоғ» маъносида келса, иккинчи туюқдаги *ёрила* сузи биринчи мисрада «ёр қўлга» (тушмади), иккинчи мисрада «ёрилмоқ» ва тўртинчи мисрада «ёр билан» маъносида ишлатилган.

Шеърнинг мусиқийлигига алоҳида эътибор берган Лутфий шеърият билан мусиқани узвий равишда бир-бирига боғлайди, уз шеърларини халқ куйлари ва классик куйларга мослаб битади, турли куйларнинг номини тилга олади ва бу номлардан қуйидагича сўз уйинлари ҳам ясайди:

Лутфий, Ҳирида қолмади шеърингға муштари,
Азми Ҳижоз қилки, мақомингг Ироқ эмиш.

(Ҳижоз ва *Ироқ* сузлари ҳам улка, ҳам куйлар номини ифодалаган.)

Солди Туркистон элига Лутфийни кофир кўзунг,
Не мажоли борки қилғай «Рост» **оҳанги «Ирок»**

(Рост ва *Ироқ* сузлари куй маъносида ҳам ишлатилган.)

Лутфийнинг лирик поэзиядаги санъаткорлик маҳорати, шубҳасиз, юксакдир. Шоир юзни ойга, қуёшга, гулга; киприкни ўққа, найзага ўхшатиш каби анъанавий образларни ҳам кўп ишлатди.

Ўзбек адабиёти тараққиётида Лутфийнинг ўрни

Лутфий ўзининг кўп йиллик адабий фаолиятини ўзбек адабиёти ва ўзбек адабий тили тараққиётига бағишлади. Лутфий атоқли сўз санъаткори бўлиб етишди. Ҳаёт ва севгининг ҳассос куйчиси бўлди. У халқ оғзаки ижоди тажрибаларидан, ёзма адабиёт анъаналаридан ижодий фойдаланди. Салмон Соважий ва Хўжандий каби атоқли сўз санъаткорлари билан ижодий мусобақалашди. У бир шеърида «рангин шеъри Салмондан қолишмаслиги»ни таъкидлаган бўлса, иккинчи бир шеърида:

Лутфий каломи етса Самарқанд аҳлига
Амудан ўтмас эди Хўжандий сафинаси,[103] —

деб фахрланади. Гарчи бунда маълум даражада фахрияга хос одатдагидек анъанавий муболаға бўлса ҳам, лекин Лутфий ўз шеърлари билан Хуросонда ҳам, Мовароуннаҳрда ҳам кенг шуҳрат топган эди.

Навоий Паҳлавон Муҳаммаднинг, қайси туркигўй шоир яхшироқ шеър битган ва улардан сен кимни кўпроқ хуш кўрасан, деган саволига: «Мавлоно Лутфий ҳоло мусалламдурлар ва бу қавмнинг устоди ва маликул-каломидурлар» деб жавоб берган. Ўз даврининг «маликул-каломи» бўлган Лутфий ўзбек классик адабиёти тараққиётининг кейинги босқичларига ҳам самарали таъсир этди. Кўпгина шоирлар унинг ғазалларига назира ва мухаммас битдилар.

Лутфий асарлари китобхонларга манзурдир, унинг бир қатор ғазаллари шу кунга қадар куйга солиб айтилмоқда.

---

[103] Сафина – кема; бу уринда адабий асар маъносида ишлатилган.

АЛИШЕР НАВОИЙ
(1441—1501)

Ўзбек халқининг улуғ шоири ва мутафаккири Алишер Навоий жаҳон адабиётининг буюк санъаткорларидандир. Унинг номи ва мероси Гомер ва Данте, Рудакий ва Фирдавсий, Низомий ва Шота Руставели, Саъдий ва Жомий, Шекспир ва Бальзак, Пушкин ва Толстой, Рабиндранат Тагор ва Лу Син каби улкан суз санъаткорларининг номи ва меросидек улмасдир.

Навоий бутун фаолияти ва ижодиётини инсоннинг бахт-саодати учун курашга, халқнинг осойишталигига, урушларнинг олдини олишга, ободончилик ишларига, илм-фан, санъат ва адабиёт тараққиётига бағишлади. У улуғ гуманист, донишманд, давлат арбоби, узбек адабий тилига асос солган ва узбек классик адабиётини янги тараққиёт поғонасига кутарган буюк суз санъаткори, истеъдодли қомусий олим бўлиб етишди, жуда қимматли асарлар яратди, даврининг маданий ҳаётига раҳбар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомий, куплаб шогирдлар етиштирган устоз бўлди.

НАВОИЙНИНГ ФАОЛИЯТИ ВА МЕРОСИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИ

Навоийнинг фаолияти ва меросини урганиш узоқ ва мураккаб тарихга эгадир. Бу тарих XV асрнинг ўзидан, Навоий замондошларининг асарларидан бошланади.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини урганишда биринчи манба Навоийнинг уз асарларидир. Навоийнинг деярли барча асарларида, хусусан, унинг «Муншаот», «Вақфия», «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Хутбаи давовин», «Мажолисун-нафоис», «Муҳокаматул-луғатайн» каби асарларида унинг ҳаёти ва фаолиятига доир кўп ва қимматли маълумотлар бор. Бу маълумотлар Навоийнинг шахсий ҳаёти, ижодий фаолияти, айрим асарларининг ёзилиш тарихи, ижодий режалари ва орзу-интилишлари, маданий ҳаёт ва ободончилик соҳасидаги хизматлари, халқнинг осойишталиги учун кураши, муҳрдор ва вазир сифатида қилган ишлари, дустлари, ҳамкорлари, рақиблари ва душманлари билан булган муносабатларини ҳамда бошқа-бошқа масалаларни қамраб олади.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини урганишда унинг замондошлари томонидан яратилган асарлар ҳам жуда қимматли манбадир. Булар Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» («Яхши хулқлар»), «Ҳабибус-сияр» («Суюкли хислатлар»), «Хулосатул-ахбор» («Воқеаларнинг хулосаси»,) Давлатшоҳ Самарқандийнинг «Тазкиратуш-шуаро» («Шоирлар тазкираси») асарлари, Бобурнинг «Бобурнома»си, Восифийнинг «Бадоеъул-вақое» («Гузал воқеалар») китоби ва бошқалардир. Шу билан бирга, Абдураҳмон Жомийнинг «Юсуф ва Зулайхо», «Хирадномаи

Искандар» ва «Баҳористон» каби асарларида ҳамда бошқа муаллифларнинг китобларида Навоийнинг фаолияти ва ижодиётига доир муҳим маълумот, таъриф ва баҳолар берилган. Бу манбаларда аниқ маълумот ва холисона фикр-мулоҳазалар билан бирга, баъзан Навоий билан Ҳусайн Бойқаронинг дўстлигини ортиқ даражада бўрттириб юбориш, уларнинг ўртасидаги ихтилофлардан кўз юмиш, Навоийнинг айрим фазилатларини илоҳийлаштириш каби камчиликлар ҳам бор. Бинобарин, Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини, XV аср тарихий воқеаларини ёритишда бу манбалардан танқидий фойдаланиш зарур.

Навоий кейинги асрларда яратилган барча тазкиралардан, бир қатор тарих китоблари ва мемуарлардан ҳам кенг урин олади. Лутф Алибек Озарнинг «Оташкада», Сом Мирзонинг «Туҳфаи Сомий», Ризокулихон ҳидоятнинг «Мажмаул-фусаҳо» («Гўзал сўз эгаларининг тўплами»), Фахрий Ҳиравийнинг «Латофатнома», Мирзо Ҳайдар Дуғлатнинг «Тарихи Рашидий», Абдулмўминхоннинг «Томут-таворих» («Тарихлар тугали»)[104] асарлари ва бошқа-бошқалар шулар жумласидандир. Бу асарларда, Навоий замондошларида бўлганидек, қимматли маълумот ва холисона адабий-тарихий мулоҳазалар бор.

Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда халқ оғзаки ижодида Навоий ҳақида яратилган асарлар ҳам аҳамиятлидир. Навоий ҳақида ўзбек, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг оғзаки ижодида кўпгина эртак, афсона, ҳикоя ва латифалар яратилган. Уларда тарихий фактлар айнан баён қилинмаса ҳам, халқ тушунчасидаги Навоий образи яратилган. Навоийни самимий севган ва унинг асарларини ардоқлаган халқ уни доимо улуғ инсон, донишманд ва тадбирли давлат арбоби, истеъдодли олим, заковатли шоир, бева-бечораларнинг манфаатларини ҳимоя қилган халқ фарзанди, сахий, олижаноб киши сифатида Навоий образини яратиб, асарлар ижод этган, Навоий халқ қаҳрамонига айланиб кетган.

Ўзбек халқ оғзаки ижодидаги «Навоий ва йигит», «Навоий ва қирқ вазир», «Навоий ва Гули» ҳамда «Мирали ва Султон Суюн» («Мир Алишер ва Султон Ҳусайн») циклидаги туркман ҳикоялари ва бошқалар Навоийнинг ўлмас образини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Ўтмишда Навоий ижодининг ўрганилиши

Навоий ўзбек классик адабиётининг барча тараққиёт босқичларида устоз шоир ва халқнинг бениҳоя катта ҳурмати ва муҳаббатига сазовор бўлган сўз санъаткори бўлиб қолди. Бу улуғ санъаткорнинг асарлари турли даврларнинг хаттотлари томонидан зўр эҳтиром ва муҳаббат билан кўчирилди, рассомларнинг нақш ва суратлари билан зийнатланди. XIX асрнинг 70-йилларида Ўзбекистонда босмахона пайдо бўлганидан кейин Навоийнинг «Хамса», «Чор девон», «Вақфия» ва бошқа асарлари бир неча бор нашр этилди. Навоийнинг айрим асарлари ўқув қўлланма сифатида фойдаланилди, ғазаллари куйга

[104] Қаранг: А.Ҳайитметов. Ҳаётбахш чашма. – Ғафур Ғулом номидаги санъат ва адабиёт нашриёти, Т. 1974.

солинди, хикматли сузлари маколларга айланди, халк унинг асарларидаги ўлмас қаҳрамонлардан илҳомланиб, Бекобод якинидаги тоққа Фарҳод тоғ, сойга Ширин сой деб ном берди, халқ ижодчилари Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун ҳамда Дилоромлар ҳақида янги-янги асарлар яратдилар. Барча тараққийпарвар узбек шоирлари Навоийдан таълим олдилар, унинг анъаналарини давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Жумладан, шоир Мунис бир шеърида:

«Суз ичра Навоийки жаҳонгир турур,
Мунисга маоний йулида пир турур»,—

деб уни узининг устози ҳисоблайди. Шоир Огаҳий эса:

«Огаҳий, ким топгай эрди сози назмингдин наво,
Баҳра гар йуқтур Навоийнинг навосидин санго»,—

дейди.

Навоийнинг асарларига назира битиш, ғазалларига мухаммас боғлаш бир одат булиб қолади. Ёзувчи Умар Боқий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» достонларининг қисқартирилган насрий вариантини ишлаб чиқади, Мир Махдум, «Ҳайратул-аброр»ни мустасно этганда, «Хамса» достонларининг насрий баёнини «Насри Хамсаи беназир» номи билан китобат қилади. Навоий асарлари буйича луғатлар тузилади ёки луғатларда Навоий асарларининг матни кенг урин олади. Форсча ва туркча луғатлардан ташқари, хоразмлик олим Муҳаммад Хоксорнинг узбек тилида ёзилган «Мунтаҳабул-луғот» («Танланган луғатлар», 1798 йил) китоби ана шундай луғатлардандир.

Бироқ буларнинг барчаси узоқ тарих учун, XVI—XIX асрларни ўз ичига олган 400 йиллик давр учун, ниҳоятда оз эди, чунки халқ оммасининг купчилик қисми Навоий асарларини бевосита ўқиш ва ўрганиш имкониятидан махрум эди. Навоийнинг фаолияти ва илмий-адабий мероси илмий асосда ўрганилмаган эди. Навоий асарларининг даврдан-даврга, китобдан-китобга ўтган матнига ўринсиз ўзгаришлар, хатолар ва «тузатишлар» кириб борар, лекин матншунослик ишлари деярли олиб борилмас эди.

Демак, утмишда Навоийнинг фаолияти ва мероси кам урганилдагина эмас, балки Навоийни урганишда соғлом ва ижодий қарашлар билан бирга зарарли, илмга зид, Навоийни сохталаштиришга, унинг меросини барбод беришга қаратилган қараш ҳам кучли эди.

* * *

Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти халқлар уртасидаги маданий ва адабий алоқаларни мустаҳкамлашга хизмат қилди. Халқлар дустлиги ғоясини куйлаган улуғ шоир тожик, эрон, озарбайжон, ҳинд, араб ва бошқа халқларнинг адабиётини муҳаббат билан ўрганди ва, ўз

навбатида, бой ижодиёти билан Шарқ халқлари адабиётининг тараққиётига самарали таъсир этди.

Навоий билан Жомийнинг дўстлиги, ҳамкорлиги ўзбек ва тожик халқларининг, бу икки халқ маданияти ва адабиётининг дўстлиги ва ҳамкорлигининг ёрқин намунасидир. Навоий билан Жомийнинг дастлаб устоз билан шогирд ўртасидаги алоқа сифатида вужудга келган ўзаро муносабати тезда икки халқнинг буюк шоири ва маданият арбоби ўртасидаги дўстлик ва ҳамкорликка айланди. Навоий Жомийдан сиёсий фаолиятида, маданият ва ободончилик ишларида ҳам, бадиий ижодда ҳам маслаҳатлар олди, Жомийнинг ижодидан таълим ва илҳом олди, унинг асарларига юксак баҳо берди ҳамда унга бағишлаб «Хамсатул-мутаҳаййирин» асарини яратди. Айни замонда Жомий ҳам Навоийнинг фаолияти ва ижодий ишларига зўр эътибор билан қаради ва юксак баҳо берди. Абдураҳмон Жомий Навоийдан маслаҳатлар олар ва узининг янги асарлари билан дастлаб уни таништирар эди. Шунинг учун Навоий «Хамса»сида буни таъкидлаб:

«Номағаким рақам этиб хомасин,
Кўрмади, мен кўрмайин, эл номасин»,—

дейди. «Муҳокаматул-луғатайн»да қайд қилинишича, Абдураҳмон Жомий янги ёзган асарларини Навоийга бериб: «Бу авроқни ол ва бошдин оёғига назар сол, хотирингга ҳар не айтгудек сўз келса айт»,— дер ва Навоийнинг фикрларини самимият билан қабул қилар экан.

Навоийни ўқиш, ўрганиш ва ундан таълим олиш тобора ошиб боради. Навоий асарлари Шарқ ўлкаларининг кўн хаттотлари томонидан қайта-қайта кўчирилади ва нодир китоблар фондига киради. Навоий асарларини яқиндан ўрганиш учун луғат китоблари тузила бошланади. Навоий ҳаётининг охирида ёки ўлимидан бир оз кейин унинг асарлари асосида «Бадойиул-луғат», кейинроқ эса «Луғати Навоий» яратилади. 1560 йилда Алойи бинни Муҳибий «Ал-луғатун-Навоият в-ал-истишҳодатул-чиғатоият» («Навоий луғати ва чиғатой тили далиллари») китобини тузади. XVIII асрда Мирзо Мадҳийхон тузган «Мабонул-луғат» («Луғат пойдевори»), XIX асрда Фатҳ Али Кожарий («Луғати атрокия»— «Туркlар луғати») ҳамда Шайх Сулаймон Афандий Бухорий («Луғати чиғатойи ва турки усмоний») тузган луғатларда ва бошқаларда Навоий асарлари асосий сўзлик бўлиб хизмат қилади. Бу луғатларнинг кўпи форс-тожик тилида яратилган эди; Шайх Сулаймон Афандий эса турк тилида ёзган эди.

Навоийнинг айрим асарлари бошқа халкларнинг тилига таржима қилинади ва янги асарларнинг яратилишига асос бўлади. Масалан, «Мажолисун-нафоис» XVI асрдаёқ бир неча бор форс тилига таржима бўлади. 1531 йилда вафот этган турк шоири Ломий Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достонини ихчам тарзда, баъзи ўзгаришлар киритиб турк тилига таржима қилади. Бу таржима 1965 йилда Огаҳ Сирри Левенд томонидан нашр этилган. Христофор Арманийнинг 1557 йилда итальян тилида Венецияда нашр этилган «Сарандиб шоҳи уч ёш ўғлонининг зиёрати»

асарининг иккинчи кисмида Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидан Бахром ва Дилором саргузашти ҳикоя қилинади. Шунингдек, XVII аср грузин шоири Цицишвили «Барамгуриани» («Баҳром Гур») достонида Навоийнинг «Сабъаи сайёр» достонидан, Баҳром ва Дилором киссасидан бахраманд булди. Навоий асарларини таржима қилиш кейин ҳам давом этади. Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам»и Фаноий томонидан турк тилига таржима қилинган, таржима 1782 йилда «Тарихи Фаноий» номи билан Венада босилган. Бу нашр Навоий асарларининг маълум булган биринчи нашридир. XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида Навоийнинг «Муҳокаматул-луғатайн» асари турк ва татар тилларига таржима қилинади.

Навоийнинг асарлари Шарқ халқларига яқиндан таниш ва манзур булиб боради. Навоий куп халқларнинг классиклари қаторидан урин олади, халқларнинг эҳтироми ва муҳаббатига сазовор булади, куп шоирлар Навоийни узларига устоз ҳисоблайдилар, ундан таълим оладилар. Кўпгина гожик шоирлари, Фузулий, Кишварий, Мирзо Фатали Охундов, Али Акбар Собир каби озарбайжон ёзувчилари, Махтумкули ва Зелили каби туркман шоирлари, қозоқ ёзувчиси Абай, қоракалпоқ шоири Бердақ, Ажиниёз (Ҳожиниёз), татар шоирлари Абдулла Гуқай, Каюм Носирий ва бошқа-бошқалар Навоийни ҳурмат билан тилга олиб, унга юксак баҳо берадилар, айрим асарларига назиралар битадилар.

Навоийдан таълим олган ва илҳомланган улуғ озарбайжон шоири Фузулий:

«Турку Ажаму Арабда айём,
Ҳар шоира вермишди бир ком,
Улмишди Навоийи сухандон,
Манзури шаханшахи Хуросон»,—

деган булса, Кишварий (XVI аср) «Навоий ҳимматидин Кишварий ахли назар улди»,— дейди. Худди шунингдек, қозоқ адабиётининг Навоийдан таълим олган классиги Абай:

«Физули, Шамси, Сайхали,
Навоий, Саади, Фердауси,
Хожа — Хафиз — бу аммаси,
Мадат бер я шагири фарьяд»,

қоракалпоқ адабиётининг классиги Бердақ эса:

«Чор китобдан тура кочдим,
Навоийдан савод очтим.
Фузулийдан дурлар сочтим,
Дилбарларни излар эдим»,—

дейди. Шунингдек, узбек халқ оғзаки ижодида булгани каби, бошқа халқларнинг оғзаки адабиётида ҳам Навоий ҳақида ҳикоя ва латифалар яратилади, Навоий адолатпарвар, халқпарвар ва улуғ шоир сифатида тасвир қилинади.

Бу маълумот халқлар уртасидаги маданий ва адабий алоқаларнинг узоқ тарихий илдизларга эга эканлигини курсатади.

* * *

Европаликлар XVI асрданоқ Навоий асарлари билан таниша бошлаган бўлса-да[105], лекин Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганиш иши, асосан, XIX асрда бошланган эди.

XIX асрнинг биринчи ярмига келиб Алишер Навоий асарларининг магнини ҳам, у асарлар асосида ёзилган лугатларни ҳам нашр этишга киришилди. Француз шарқшуноси Катрмер 1841 йилда босилган хрестоматиясига Навоийнинг икки асарини: «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Тарихи мулуки Ажам»ни киритди. Бундан бир оз вақт кейин рус олими И. Н. Березин «Турк хрестоматияси» китобида Навоий асарларидан бир неча парча берди[106].

Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини ўрганиш М. Никитский-нинг «Амир Низомиддин Алишер, унинг давлат ва адабиёт соҳасидаги аҳамияти» номли магистрлик диссертацияси билан (1856 йил) бошланди[107]. М. Никитский Хондамир, Давлатшоҳ ва Сом Мирзонинг асарларидан фойдаланиб, шарқшуносликда биринчи бўлиб Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини тўлароқ акс эттирган асар яратди. М. Никитский Навоийнинг сиёсий фаолиятига, маданият соҳасидаги ишлари ва ўзбек адабий тили тараққиётидаги ролига юқори баҳо беради, унинг истеъдодли олим ва шоир эканини таъкидлайди. Бироқ у Алишер Навоийнинг бадиий асарларини чуқур ўргана олмаганлиги учун «Навоии таржимон шоир» деган ғайри илмий хулосага келади.

М. Никитскийдан 5 йил кейин, 1861 йилда Истамбулдаги «Asia tique journal» («Осиё журнали»)да Франция консулхонасининг таржимони бўлиб хизмат қилган М. Белиннинг Навоий ҳаёти ва фаолиятига доир мақоласи босилиб чиқади. Унда Навоийнинг давлат идора ишлари ва маданий ҳаётдаги хизматларига ижобий баҳо берилади. Бироқ у ҳам Навоийнинг бадиий асарларини пухта ўрганмайди, ҳеч қандай асоссиз: «Навоий Хисрав Деҳлавий, Низомий ва Жомийларнинг таржимонидир»,— деб даъво қилади. Француз шарқшуноси Э. Блоше эса Навоий асарларининг бадиий қимматини камситади. Машҳур инглиз олими Ч. Риё (у Британия музейидаги қулёзмаларнинг шарҳли каталогини гузган), венгер олими А. Вамбери ҳам, айрим хато мулоҳазаларига қарамай, Алишер Навоийни тенгсиз шоир ва ўзбек адабий тилига асос солган киши сифатида таърифлаганлар.

---

[105] Табризлик арман ёзувчиси Христофор Армани (XVI аср) "Сарандиб шоҳи ва унинг уч ўғлонининг зиёрати" асарини "Ҳашт бихишт" (Хисрав Деҳлавий) ва "Сабъаи сайёр" (Навоий) ҳикоялари асосида яратган эди. Бу асар XVI асрда итальян тилига, кейин эса бир қатор европа тилларига таржима қилиниб нашр этилса ҳам, илм-фан аҳлларига Христофор асарининг иккинчи кисми Навоий достони асосида яратилгани номаълум эди. Сарандиб шоҳи ва шаҳзодалари ҳақида Европа адабиётида ҳам куп асарлар ёзилган. Бу сюжет Вольтернинг "Задиге" ҳамда Марк Твеннинг "Том Сойер чет элда" китобидан урин олган. XVIII аср инглиз ёзувчиси Хорас Уолпол "Сарандиблик уч шаҳзода" ҳикоясини ёзган.

[106] Березин хрестоматиясида "Сайфулмулук" (Мажлисий)дан ҳам парчалар берилган булиб, хрестоматия автори "Сайфулмулук"ни Навоий достони деб ҳисоблаган.

[107] Бунгача Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида айрим дастлабки маълумотлар берилган, холос.

Рус ва ғарбий Европа шарқшунослари Навоийнинг фаолияти ва ижодиётини урганишда М. Никитский ва М. Белиндан кейин ҳам бирмунча иш олиб борадилар. Масалан, рус шарқшуноси В. Вельяминов-Зернов 1868 йилда Санкт-Петербургда XVI асрда тузилган «Ал-луғатун-Навоият в-ал-истишҳодатул-чиғатоият» луғатини нашр эттиради. Француз шарқшуноси Паве де Куртейль Навоий асарларидан фойдаланиб, луғат тузади. Рус шарқшуноси Н. И. Ильминский Навоийнинг «Мухокаматул-луғатайн» асарини хийла чуқур ургапиб, Навоийни ўз она тили — узбек адабий тили учун курашган кудратли киши сифатида таърифлайди. Бирок рус шарқшунослари ҳам, ғарбий Европа шарқшунослари ҳам Навоий фаолиятини унинг бадиий ижодиёти билан узвий боғлаган ҳолда ўрганмадилар, улар Алишер Навоийнинг сиёсий, илмий фаолиятини эътироф қилдилару, лекин унинг бадиий ижодиётини чуқур ёритолмадилар ва «Навоий — таржимон» деган ғайри илмий қарашни давом эттирдилар. (Масалан, Белиннинг фикрига таянган француз шарқшуноси Бува, инглиз шарқшуноси Э. Браун ва бошқалар ҳам шулар жумласидандир.) Афсуски, Навоий ҳақида биринчи манбалар асосида «Мир Алишер ва сиёсий ҳаёт» деган қимматли асар яратган атоқли рус шарқшуноси академик В. В. Бартольд ҳам бундай ғайри илмий даъволардан холи бўлмади ва «Навоий тақлидчи шоир» деган хато фикрни такрорлади.

Шундай қилиб, рус ва ғарбий Европа шарқшунослари утмишда Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти юзасидан материал туплаш, уларни системага солиш, умумлаштириш, Навоий асарларини нашр этиш, Навоийнинг тил соҳасидаги хизматларини ўрганиш ва бошқалар буйича маълум ютуқларга эришган бўлсалар ҳам, лекин уларнинг текшириш ишлари биография ва лингвистика масалалари билан чегараланиб қолди, Навоийнинг ижодиётини, хусусан, унинг бадиий асарларини илмий асосда ўрганиш билан узвий боғланган ҳолда олиб борилмади. Улар Навоийнинг бадиий ижодиётини сохталаштирдилар, унинг оригиналлигини инкор этдилар.

Замонамиз навоийшунослиги

XX аср бошларида Алишер Навоийнинг фаолияти ва илмий-адабий меросини урганишда янги давр бошланди. 1920 йилларда Навоий ҳақида бир неча мақола, 1926 йилда Бокуда «Навоий», 1928 йилда Санкт-Петербургда «Мир-Али-Шир» тупламлари босилган булса-да (уларда жиддий хато ва зиддиятлар ҳам бор), лекин ҳали Навоийни сохталаштириш, меросни менсимаслик каби зарарли қарашлар кучли эди. Ўзбек адабиётшунослари ва танқидчилари узбек адабиёти масалаларини, бу адабиётнинг вакиллари ижодини урганиш ва ёритиш билан бирга, узбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётининг бойликларини текшириш ва ёритишда янги-янги муваффақиятларга эриша бошладилар. Узбек адабиёти бойликларини, жумладан, Алишер Навоийнинг меросини ўрганишга рус, озарбайжон, тожик, туркман ва бошқа халқларнинг адабиётшунослари ҳам ўз муносиб ҳиссаларини қўшдилар;

Иттифоқ ҳукумати улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг туғилганига 500 йил тўлишини 1941 йилда кенг нишонлаш ҳақида қарор қабул қилди. Ўзбекистонда ва бутун Иттифоқда юбилейга тайёрлик ишлари қизиб кетди. Навоий асарлари, унинг достонлари, «Хамса»нинг қисқартирилган варианти (нашрга тайёрловчи С.Айний), «Чор девон», «Муҳокаматул-луғатайн», «Маҳбубул-қулуб» ва бошқалар нашр этилади. Навоий асарлари рус, украин, тожик. озарбайжон, қозоқ, туркман ва бошқа тилларга таржима қилина бошлайди. Ўзбекистон, Москва, Ленинград ва қардош республикаларнинг олимлари Навоийнинг даври, унинг ҳаёти ва фаолияти, илмий-адабий мероси ва бошқа халкларнинг адабиётига таъсири каби масалалар билан кенг ва мунтазам шуғуллана бошладилар. Матбуотда кўплаб мақолалар босила бошлади, газета ва журналлар Навоий асарларидан намуналар бериб, жамоатчиликни Навоийнинг ижодиёти билан таништирди.

1939 йилда йирик адабиётшунос Олим Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий» деган илмий-оммабоп асари нашр этилади. И. Султонов О. Шарафиддиновнинг бу китобини қайта ишлаб, ўз таҳрири остида 1948 йилда нашр эттирди. Мазкур асар 1971 йилда янги нашрда босилади.

1940 йилда нашр этилган «Родоначальник узбекской литературы» туплами Навоийшуносликнинг муҳим ва катта ютуғи бўлди. Бу туплам А. Боровков («Навоийнинг ҳаёти ва ижодиётини ўрганиш»), Е. Э. Бертельс («Лайли ва Мажнун»), Ҳамид Олимжон («Фарҳод ва Ширин» достони), Ҳ.Зариф («Рубоий»), О. Усмонов («Муҳокаматул-луғатайн»), М. Шайхзода («Навоий ва бизнинг замонамиз») ва бошка олимларнинг мақолаларини ўз ичига олади. Ўша йили М. Шайхзоданинг «Гениал шоир» асари нашр этилади. Адабиётшунос В.Абдуллаев Навоийнинг Самарқанддаги ҳаёти ва фаолияти ҳақида номзодлик диссертациясини ёзди.

Бироқ уруш йилларида юбилей кечиктирилди. Даҳшатли уруш шароитида фронтдан узоқ Ўзбекистондагина эмас, балки Москвада ва қамалда қолган Санкт-Нетербургда ҳам Навоий меросини ўрганиш жадаллик билан давом этди.

«Совет Иттифоқига қарши бошланган уруш,— дейди профессор Е. Э. Бертельс «Навоий» монографиясида, — Навоий юбилейини мўлжалланганидек нишонлаш имконини бермади. Ленинградлик шарқшунослар қамал ҳалқасида қолдилар. Бироқ шу оғир шароитда ҳам иш давом этди. Мен 1941 йилнинг декабрида Навоий ижодига бағишланган ва даҳшатли бомбардировка ҳамда артиллерия отишмалари остида ўтган йиғилишда сўзга чиққан эдим. Гарчи йиғилиш бинонинг юқори қаватида ўтиб, у ер ҳаводан келаётган оғир зарбалар билан тебраниб турса ҳам, йиғилиш қатнашчиларидан бирон киши зални ташлаб чиқиб кетмади ва йиғилиш охирига ўтказилди. Санкт-Петербург Давлат Эрмитажининг директори академик И. А. Орбели бошчилигида И. Ю. Крачковский, Е. Э. Бертельс, А. Н. Болдирев, А. Н. Кононов, Б. Б. Пиотровский, Б. Т. Руденко ва бошқа олимлар, олим ва шоир-таржимон Н. Ф. Лебедев, рассом М. Н. Мох, шоир-таржимон В. Рождественский ва бошқалар куршовнинг энг

оғир кунларида ҳам Навоий ва унинг мероси билан шуғулландилар[108].

1942 йилда бир қанча Санкт Петербурглик, москвалик ва киевлик шарқшунос олимлар Тошкентга эвакуация қилиндилар. Улар узбек халқининг азиз меҳмони бўлдилар. Бу олимлар ўзбек адабиётшунослари билан хамкорликда иш олиб бордилар, ўз илмий тажрибалари билан ўртоқлашдилар ва ёш олимларга раҳбарлик қилдилар. Навоий меросини ўрганиш иши қизиб кетди. Навоий асарларининг илмий-танқидий матнини яратиш, унинг илмий ва бадиий асарларини ўрганиш, Навоий даврини текшириш ва бошқа масалалар буйича талай ишлар қилинди, бир неча диссертациялар яратилди.

Ёзувчи ва санъаткорлар ҳам улуғ шоир ва мутафаккирнинг образини яратиш устида ишладилар. Ёзувчи Ойбек уруш йилларида узбек тарихий романининг ажойиб намунаси «Навоий» романини яратди.

Иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда кечиктирилган юбилейни ўтказиш учун имконият туғилди. Узбек халқи билан биргаликда барча қардош халқлар юбилейга қизғин тайёрландилар. Навоий асарларини оммалаштириш, таржима қилиш, ўрганиш, илмий ва илмий-оммабоп асарлар ижод қилиш, санъат ва адабиётда Навоий образини яратиш ва бошқалар буйича катта ишлар килинди. 1948 йилнинг май ойида бутун мамлакат Навоий юбилейини нишонлади.

С.Айний нашрга тайёрлаган «Хамса»нинг қисқартирилган, тузатишлар киритилган варианти иккинчи марта нашр этилди. Навоий танланган асарларининг 3 гоми босилди, «Навоий замондошлари», «Бобурнома» (Бобур). «Макоримул-ахлоқ» (Хондамир) ва бошқа асарлар нашр этилди, Навоий лирикасининг намуналари, «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун» ва бошка достонлари рус ҳамда бошқа қардош халқларнинг тилларига таржима қилинди.

Навоийнинг фаолияти ва меросини илмий ўрганиш соҳасида янгидан-янги ютуқларга эришилди. Тупламлар, монографиялар, диссертациялар яратилди. Фанлар Академиясининг Шаркшунослик институти 1941 йилда тайёрлаган «Алишер Навоий» номли маколалар тўплами 1946 йилда босилиб чикди. А. К. Боровков таҳрири остида чиккан бу тўплам А. Ю. Якубовскийнинг «Навоий даврининг ижтимоий ва маданий хусусиятлари», И. Ю. Крачковскийнинг «Араб адабиётидаги Лайли ва Мажнун қиссасининг илк тарихи», Е.Э.Бертельснинг «Навоий ва Низомий», А.К. Боровковнинг «Алишер Навоий — узбек адабий тилининг асосчиси», шунингдек, А.Н.Болдирев, А.А.Семёнов, А.М. Белинцкий ва С. Л. Волиннинг мақолаларидан иборат. Узбекистон Фанлар академияси 1948 йилда Ойбек таҳрири остида узбек ва рус тилларида «Улуғ ўзбек шоири» номли иккита мақолалар тупламини нашр этди. Бу тупламлар Я. Ғулом, Р. Набиев, М. Е. Массоннинг Навоий даврига, В. Абдуллаев, С. Айний, В. Зоҳидов, Ҳ. Зарифов, Ойбек ва Дейч ҳамда М. Шайхзоданинг Навоийнинг фаолияти ва ижодиётига бағишланган мақолаларини ўз ичига олади. 1948 йилда Навоийнинг ҳаёти, фаолияти ва ижодиётига бағишланган учта монографик асар — О. Шарафиддиновнинг «Алишер Навоий. Ҳаёти ва

108 Бу ҳакда каранг: М.Муродов. Навоийшунослар жасорати. –Т.: Фан, 1972.

ижодиёти», Е.Э. Бертельснинг «Навоий. Ижодий биография тажрибаси» ва С. Айнийнинг «Алишер Навоий» асарлари босилиб чикди. Бошка кардош халкларнинг тилларида ҳам Навоий ҳақида мақолалар, китоблар ва тўпламлар яратилди. Навоий ҳақида бир неча диссертациялар ёзилди; В. Зоҳидовнинг «Навоийнинг дунёқараши», А. Саъдийнинг «Навоий ижоди — ўзбек классик адабиётининг юкори босқичи» деган докторлик диссертациялари шулар жумласидандир.

Ёзувчилар ва санъат ходимлари ҳам Навоий юбилейини муносиб туҳфалар билан кутиб оладилар. Ўзбекистон Давлат нашриёти 1948 йилда шеър ва достонлардан иборат «Салом, Навоий» тўпламини босиб чиқарди. Уйғун билан Иззат Султанов «Навоий» драмасини яратдилар, шу драма асосида «Навоий» киносценарияси ёзилди. Ёзувчи Л. Бать «Ҳаёт бустони» повестини, Вадецкий «Оддий инсон» романининг биринчи китобини ёзди. Халқ артисти Олим Хўжаев саҳнада, Халқ артисти Раззок Ҳамроев экранда зур муваффақият билан Навоий образини яратдилар. Рассом Кайдалов Навоий портретини ишлади, Ўзбекистон халқ рассоми Искандар Икромов Навоий асарларини ажойиб нақшлар билан безади. Навоий достонлари асосида «Фарҳод ва Ширин» мусикали драмасининг янги варианти, «Лайли ва Мажнун» операси, кейинрок «Мехр ва Суҳайл» балети ва «Дилором» операси яратилди.

Самарқанд Давлат университети, Ўзбек Давлат опера ва балет Катта театри, Ўзбекистон халқ кутубхонаси ва яна бир неча маданий муассасалар, ўкув юртлари Навоий номи билан аталадиган бўлди. Юбилей кунларида Тошкентнинг Навоий кўчасида бу улуғ шоир ва мутафаккирнинг муҳташам ҳайкали очилди.

* * *

50—60- йиллар навоийшуносликнинг камолот босқичи бўлди. Бу босқич Навоий асарларини тўплаш ва чет эл фондларини урганиш, Навоий меросининг мукаммал библиографиясини тузиш, асарларининг нодир нусхаларини аниклаш ва текшириш, матншунослик тадқиқотларини олиб бориш, оммалаштириш ва кардош халклар тилига таржима қилиш, Навоий меросининг муаммовий масалаларини, унинг салафлари ва халаф (изчил) лари ижодиётини, адабий алоқа ва ўзаро адабий таъсир каби масалаларни ёритишда ниҳоятда сермаҳсул бир босқич бўлди. Навоий меросини урганиш ва ёритишда адабиётшунослар, санъатшунослар, тарихчилар, тилшунослар ва бошка соҳа олимлари, Ўзбекистон билан биргаликда Москва, Санкт-Петербург ҳамда кардош республикаларнинг илм аҳллари унумли иш олиб бордилар. Хорижий олимлар ҳам маълум натижаларга эришдилар.

Навоий асарларининг энг мукаммал феҳрасти 50-йилларнинг охири ва 60-йилларнинг бошида тузилди. (Ҳ. Сулаймон. Навоий асарларининг манбалари ва нашрлари ҳақида. Алишер Навоий. Асарлар. Ўн беш томлик, I том, 1963.) Унда Навоийнинг 32 асари рўйхати берилган. Китобхонларга биринчи бор Навоийнинг илк девонлари, «Девони Фоний», «Ситтаи

зарурия» («Олти зарурият») ва «Фусули арбаа» («Турт фасл») тақдим этилди.

40-йилларда бошланган Навоий асарларининг илмий-танқидий матнини яратиш ишлари 50-60-йилларда жуда катта натижалар билан деярли якунланди. Порсо Шамсиев («Хамса»), Ҳамид Сулаймон («Хазойинул-маоний»), С. Ганиева («Мажолисун-нафоис»), Ш. Эшонхужаев («Лисонут-тайр»), Л. Халилов («Тарихи мулуки Ажам») ва бошқалар унумли хизмат қилдилар.

50-60-йиллар Навоий асарларини, оммалаштиришда бениҳоя сермаҳсул булди. Хусусан, «Хамса», «Хазойинул-маоний» ва Навоий асарларининг ун беш томлигининг нашр этилиши катта маданий ҳодисадир. 60- йилларнинг охирида Навоий асарларининг нашри сирасига факсимиле нашри ҳам қушилди, (Девон. Москва, 1964, нашрга тайёрловчи Л. В. Дмитриева; Илк девон, Тошкент — 1968, нашрга тайёрловчи Ҳамид Сулаймон.)

Навоий асарлари, хусусан, лирикаси ва «Фарҳод ва Ширин»и кўп тилларга таржима қилинди. Навоий асарларининг русча ўн томлиги нашр этилди (1968—1971 йиллар, Навоий асарларини В. Державин, Л.Липкин, Л.Пеньковский, Н.Гребнев, С.Иванов, А.Рустамов ва бошқалар таржима қилган).

50-60-йилларда Навоийнинг дунёқараши, эстетикаси, санъаткорлик даҳоси, ижодий услуби, тили, ҳажвиёти, Навоий ва адабий алоқалар, Навоий ижодиётида анъана ва новаторлик, жанрлар инкишофи каби масалалар кенг ва атрофлича урганилди, бир неча монографик тадқиқотлар, илмий оммабоп асарлар, мақолалар тўплами оммалаштирилди, кўпгина диссертациялар ёзилди, библиографик курсаткичлар (Алишер Навоий. Библиография (1917—1966), тузувчилар: Н. Мирзаева, З. Полвонова, 1968), «Алишер Навоий қулёзма асарлари каталоги» (тузувчилар: Қ. Муниров, А. Носиров, 1970) тузилди. Шу йиллар мобайнида В. Зоҳидовнинг «Мир идей и образов Алишера Навои» (1961), Ё. Исоковнинг «Алишер Навоийниг илк лирикаси» (1965), А. Ҳайитметовнинг «Навоий лирикаси» (1961), М. Шайхзоданинг «Устоднинг санъатхонасида» мақолалар цикли («Шарқ юлдузи», 1965, № 10, 1966, № 5), А. Ҳайитметовнинг «Навоийнинг ижодий методи» (1963), А. Абдуғафуровнинг «Навоий сатираси» (1966), Навоий анъаналарининг давоми ва такомили ҳақида В. Абдуллаев, Б. Валихўжаев, Ҳ. Ёқубов, А. Қаюмов, Х. Расулов, Э. Иброҳимова, Р. Мажидий ва бошқаларнинг мақолалари оммалаштирилди.

Навоийшуносликда Навоий ва адабий алоқалар масаласини ёритишда ҳам катта натижаларга эришди. Узбек ва қардош халқлар адабиётшуносларининг жуда кўп тадқиқотлари ва мақолалари босилди. Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти мазкур масалага доир «Навоий ва адабий таъсир масалалари» (1968) тупламини нашр этди. Э. Рустамов XV аср узбек ва бошқа халқларнинг адабий алоқаларини гадқиқ этиб, докторлик диссертациясини ёзди. Адабиёт музейининг «Адабий мерос» (I, 1968) тўплами ва Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг «Навоийга армуғон» (1968) тупламида

навоийшуносликнинг бошқа масалалари билан бирга адабий алоқалар масаласи ҳам кенг ўрин олди. Навоий ижодиёти ва Ғарб адабиётини чоғиштириш соҳасида академик В. М. Жирмунский, академик Н. И. Конраднинг бир қатор мақолалари пайдо бўлади. Шу йиллар мобайнида Навоий мероси материаллари асосида кўпгина диссертациялар яратилди.

50-60-йилларда Ф. Абдуллаев, А. Рустамов, Э. Фозилов, Х. Дониёров ва бошқа тилшуносларнинг ҳам диққатга сазовор тадқиқотлари яратилди. Алишер Навоий ҳақида бир неча илмий-оммабоп асарлар ҳам нашр этилди. Ойбекнинг «Навоий гулшани» (1967) мақолалар тўплами, унинг А. Дейч билан бирга ёзган «Алишер Навои» илмий-оммабоп очерки (рус тилида, 1968), Т. Жалоловнинг «Хамса» талқинлари» (1962), А. Ҳайитметовнинг «Навоий даҳоси» (1968), С. Ғаниеванинг «Алишер Навоий» (1969), С. Нарзуллаеванинг «Алишер Навоий» (1965), Н. Малла-евнинг «Гениал шоир ва мутафаккир» (1968), М. Қодировнинг «Алишер Навоий ва санъат» (1968) ва бошқалар шулар жумласидандир.

В. А. Абдуллаев «Навоий Самарқандда» (1968), И. Султон «Навоийнинг қалб дафтари» (1969) асарлари Навоий биографиясини янги маълумот ва далиллар билан бойитувчи асарлар сифатида қимматлидир.

50—60- йилларда санъат ва адабиётда Навоий образини яратишда ҳам унумли босқич бўлди. Ойбек Навоий ҳақида «Навоий ва Гули» (1968), «Алишернинг ёшлиги» (1975), Миркарим Осим «Зулмат ичида нур» ҳикоялари (1963), шоирларимиз «Навоийни куйлаймиз» (1968) тўпламини, Иноят Махсум «Навоий Астрободда» мусиқали драмасини, В. Саъдулла «Салтанат ларзада» шеърий-мусиқали драмасини яратди. Шунингдек, рассомлар, ҳайкалтарошлар, графиклар ва бошқа санъаткорлар Навоийга доир катта ижодий ишлар қилишди.

Навоий асарларининг бадиий қўлёзмалари, уларга ишланган миниатюра ва бошқаларни ўрганишда ҳам бирмунча ишлар қилинди. Темур ва темурийлар даври санъатини ўрганишда, хусусан, 1969 йилнинг сентябрида ЮНЕСКО томонидан ташкил этилган симпозиум катта ҳодиса бўлди.

Навоий асарларнни оммалаштириш, шарҳлаш ва тадқиқ этишда хорижий олимлар ҳам маълум натижаларга эришдилар. Бу борада хусусан турк олими Огоҳ Сирри Левенднинг тўрт томлик тадқиқоти ва Навоий асарлари мажмуаси (1959), Афғонистонда «Анжўмане тарих» нашриёти Муҳаммад Яъқуб Воҳеди Жузжоний ташаббуси билан нашр этган «Амир Алишер Навоий» китоби (1967), эрон олимлари томонидан оммалаштирилган «Девони Фоний» (1342 ҳ.) ва бошқалар шулар жумласидандир.

Буларнинг кўпи Алишер Навоийнинг 525 йил тўлиши юбилейига (1965) катта армуғон бўлди.

Навоийшунослик юбилейдан кейин ҳам катта самараларга эришмоқда. 1957 йилдан бери ҳар йили 9 февралда Навоийнинг туғилган кунини нишонлаш мақсадида илмий-анъанавий конференция утказилиб, Навоий меросини ўрганиш соҳасида қилинган йиллик ишларга якун ясалади. Юбилейдан кейинги йилларда навоийшунослик бир қатор янги

тадқиқот ва асарлар билан бойинди. В. Зоҳидовнинг «Улуғ шоир ижодининг қалби» (1970), А. Ҳайитметовнинг асарлари ва «Ҳайратул аброр»нинг насрий тавсифи (1974), А. Абдуғофуровнинг «Навоий ижодида сатира», (1972), Содир Эркиновнинг «Навоий «Фарҳод ва Ширин»и ва унинг қиёсий тахлили» (1971), Н. Маллаевнинг «Навоий ижодининг халқчил негизи» (1973), «Алишер Навоий ва халқ ижодиёти» (1974) А. Қаюмовнинг «Садди Искандарий» (1975) асари, Навоий «Хамса»сининг рус тилидаги мукаммал Москва нашри ва бошқалар шулар жумласидандир.

ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Болалик чоғлари, ўқиш йиллари

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг отаси Ғиёсиддин кичкина ва бир неча қариндошлари темуриилар саройига яқин турган амалдор, бувилари эса темурий шаҳзодаларнинг энагалари бўлган. Алишер гўдаклигида темурий шаҳ-зодалар билан бирга тарбияланди. Турт ёшида уни ўқишга бердилар. Зийрак ва қобилиятли Алишер мактабдаги бошқа болалардан ажралиб турар ва катталарнинг диққатини ўзига жалб қилар эди. Бирок Ҳиротдаги ўқиш узоққа чўзилмади.

Шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасида тож-тахт учун бўлган кураш кучайиб бормоқда зди. Тож-тахт талашлари тўқнашувларга айланиб, мамлакатнинг хароб ва халқнинг янада хонавайрон бўлишига сабаб бўлар эди. Айниқса 1447 йилдан — Шоҳрух мирзо вафотидан кейин темурийларнинг тож-тахт талаши ниҳоятда кескинлашиб кетди. Хуросонда қизиб кетган ўзаро уруш-жанжаллар куп кишиларни турли томонга кучиб кетишга мажбур этди. Жумладан, Навоийлар оиласи Ирокка кучиб, Тафт шаҳрида яшай бошлади. Тафтда машҳур тарихчи Шарафиддин Али Яздий турар эди. Ёш Алишер бу олимнинг суҳбатида бўлди. Али Яздий ёш Алишернинг ақли ва фаҳм-фаросатидан ғоят хурсанд бўлди.

Орадан 2—3 йил ўтгандан кейин ўзаро урушлар хийла пасайди ва Хуросонда бир мунча тинчлик бошланди. 1452 йилда Алишер оиласи Ҳиротга қайтиб келди. Ғиёсиддин Кичкина Абулқосим Бобур (1452—1457) саройида хизмат қила бошлади. Куп ўтмай Абулқосим Бобур уни Сабзавор шаҳрига ҳоким қилиб тайинлади.

Навоий Ҳиротда қолди ва ўқишини давом эттирди. У адабий асарларни қунт билан ўкий бошлади. У Саъдийнинг (1184—1292) «Гулистон», «Бустон» китобларини, айниқса, Фаридиддин Атторнинг (1230 йилга яқин вафот этган) «Мантиқут-тайр» («Қуш нутқи») асарини қайта-қайта ўқир ва ёд олар эди. Фаридиддин Атторнинг бу асари ёш Алишерга ёмон таъсир қилди. Натижада у кишилардан четлашадиган ва ёлғизликни ёқтирадиган бўла бошлади. Бу ҳол унинг ота-онасини ташвишга солди. Улар боланинг ақлига зарар етмасин деб, хавфсирар эдилар. Алишернинг «Мантиқут-тайр»ни ўқиши ман қилинди. Лекин бу чора фойдасиз эди, чунки у бутун китобни ёдлаб олган эди.

Ота ва она Алишернинг ҳар томонлама билим олиши учун барча шарт-шароитларни яратиб бердилар. Алишер замонасининг машҳур

мусиқашуноси Хўжа Юсуф Бурҳондан мусика ўргана бошлади ҳамда тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқалар билан жиддий шуғуллана бошлади.

Алишер айниқса адабиётни севди. Оила муҳити болалигидаёқ унда адабиётга зўр ҳавас тугдирган эди. Алишернинг отаси маърифатпарвар киши ва санъат ҳамда адабиёт муҳибларидан эди. Алишернинг Абусаид мирзо томонидан қатл қилинган тоғалари Мир Сайид (тахаллуси Кобулий) ва Муҳаммад Али (тахаллуси Ғарибий) ҳам қобилиятли шоир бўлган эдилар. Навоий «Мажолисун-нафоис» асарида Кобулий ҳақида: «Яхши гаъби бор эрди, туркчага майли кўпроқ эрди...», — деса, Ғарибий ҳақида: «Хушмуховара (хушсуҳбат) ва хушхулк ва хуштабъ ва дардманд йигит эрди. Кўпроқ созларни яхши чолар эрди. Уни ва усули хўб эрди. Мусикий илмидин ҳам хабардор эрди...», — дейди. Навоийлар уйида тез-тез шоирлар тупланишиб, шеърлар ўқишар, адабиёт ва санъат ҳақида музокаралар қилар эдилар. Буларнинг ҳаммаси ёш Алишерда адабиётга зўр ҳавас уйғотган эди.

Алишер бадиий асарларни ўқиш ва ўрганиш билан кифояланиб қолмади. Унинг ўзи ҳам шеърлар ёза бошлади. Навоийнинг неча ёшидан бошлаб шеър ёзганини билмаймиз. Лекин шуниси маълумки, у 10—12 ёшларидаёқ бадиий завки ва диди ҳамда илк шеърлари билан танилиб, катта санъаткорлар ва олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган эди. Навоийнинг ўзи «Мажолисун-нафоис»да кекса шоир Миршоҳий билан хат ёзишганини сўзлайди: «...фақир агарчи ани курмадим, аммо анинг била фақир орасида эълом ва ирсол воқеъ бўлди...». Миршоҳий вафот этганда, Навоий 12 ёшда эди. 10—12 ёшли боланинг кекса шоир билан хат ёзишуви Алишернинг зўр қобилияти ва истеъдодидан хабар берар эди. Бунга қуйидаги бир воқеа ҳам равшан далил бўла олади:

Навоийнинг болалик чоғларида шоир Лутфий хийла қариб қолган эди. Навоий Лутфийни ўзининг устози ҳисобларди. Кекса Лутфий ёш Алишернинг истеъдодига қизиқди ва унга катта баҳо берди. Навоийнинг замондоши тарихчи Хондамирнинг хабар беришича, кунлардан бирида Лутфий Навоийдан ёзган янги шеърларидан ўқиб беришни сўраган. Навоий қуйидаги матлаъли ғазалини ўқиган:

Оразин ёпқоч кўзимдан сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз, ниҳон бўлғоч қуёш...

Бу ажойиб ғазалдан каттиқ ҳаяжонланган Лутфий: «Агар мумкин булса эди, мен ўзимнинг форсий ва туркий тилларда айтган ун-ўн икки минг шеъримни шу бир ғазалга алмашар эдим»,— деган.

Алишер отадан ёш етим қолди. У маърифатпарвар ҳукмдор Абулқосим Бобур қарамоғида тарбиялана бошлади ва 15 ёшида Султон Ҳусайн Бойқаро билан бирга Абулқосим Бобурнинг саройида хизмат қила бошлади. Абулқосим Бобур 1456 йилда Машҳадга жўнади. Навоий ва Ҳусайн Бойқаро ҳам Абулқосим Бобур билан Машҳадга бориб, ўша ерда ўқишини давом эттиришади. 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этади. Навоий Машҳадда колиб ўқишини давом эттиради. Мансаб ва давлат

орзусида юрган Ҳусайн мирзо Марвга бориб, тахтни эгаллаш учун куч тўплай бошлайди.

Машҳадда қолган Навоий мантиқ (логика), фалсафа, риёзиёт (математика) ва бошқа фанлар билан шуғулланди, Фирдавсий, Низомий, Хисрав Дехлавий, Саъдий, Отоий, Лутфий ва бошқа ёзувчиларнинг асарларини қунт билан ўргана бошлади. Ўзбек ва форс-тожик тилларида бир қанча шеърлар битди. У икки тилда ҳам гўзал шеърлар ёзгани учун «зуллисонайн» (икки тил эгаси) номи билан шуҳрат қозонди. Ўзбек тилидаги шеърларида «Навоий» («наво» сўзидан), форс-тожик тилидаги шеърларида эса, асосан, «Фоний» («фано» сўзидан) ва баъзан «Навоий» тахаллусини қўллайди.

Навоий Машҳадда Сайид Ҳасан Ардашер ва Камол Турбатий каби даврининг машҳур шоирлари билан танишади. Навоий билан танишган маърифатпарвар кишилар унинг қобилиятига тан берар ва у билан умрбод дўстона муносабатда бўлиб қолар эдилар. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Машҳадда рўй берган қизиқ бир вокеани ҳикоя қилади. Кунларнинг бирида Навоий бетоб бўлиб мусофирхонада ётган экан. Бир вақт бир неча киши Навоий ётган бинога кириб, мусофирларга хайр-садака қилиб, бинонинг деворларидаги шеърларни ўқиб муҳокама қилибдилар. Улар бир байтнинг мазмуни устида мунозаралашиб қолибдилар. Кексароқ бир киши уз фикрини қупчиликка маъқул қилади. Шунда Навоий мунозарага аралашиб, кекса кишига эътироз билдириб, бошқаларнинг фикри тўғри эканини айтади. Шундан кейин кекса киши хато қилганига иқрор бўлади, Навоий билан қилган суҳбатидан мамнун бўлади, Навоий Машҳадда турган вақтда, уни бир неча бор йўқлаб келади ва кейинчалик ҳам унга совға-саломлар юбориб туради. Бу киши ўз замонасининг машҳур шоирларидан Камол Турбатий эди.

Навоий билан айниқса Сайид Ҳасан Ардашер ўртасида якин дустлик пайдо бўлади. Сайид Ҳасан Навоийнинг истеъдодига юқори баҳо беради ва уни бадиий ижод соҳасидаги фаолиятини қунт билан давом эттиришга ундайди. Навоий бу маърифатпарвар одам ҳақида кейинчалик «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» деган биографик-адабий асар ёзади.

Навоий гахминан 18—19 ёшларида Абдураҳмон Жомий билан танишади. Навоийнинг билим савияси ва адабий қобилиятидан мамнун бўлган Жомий уни ҳам шогирд, ҳам фарзанд деб биларди. Куп ўтмасдан шогирд ва устознинг муносабатлари икки улуғ шоир ва мутафаккирнинг дўстлиги ва ҳамкорлигига айланди.

Ҳиротдаги тож-тахт талашлари бирмунча пасайгандан кейин Навоий Ҳиротга қайтади. 1459 йилда Хуросон тахтини ҳам эгаллаган Абусаид энг жоҳил ва золим ҳукмдорлардан эди. Шафқатсиз Абусаид жуда кўп кишиларни, ҳатто ўз қариндошларини, жумладан, Улуғбекнинг бир неча оила аъзоларини қатл қилди. Абусаид эл-юртни эзиб-талаши билан бирга илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини таъқиб остига олади.

Абусаидга қарши халқ норозилиги кундан кунга кучайиб бормоқда эди. Хуросонда Абусаидга қарши кўп қўзғолонлар кўтарилди. Хоразмда эса Абусаиднинг зулмидан безган халқ Абусаиднинг нойиби Қутлуғ

Дарвешга карши қузғалиб, унинг ўғлини ўлдирди. Бадахшонда ҳам Абусаидга қарши катта қузғолон бўлди.

Абусаид саройида бир оз вақт хизмат қилган Навоий тезда унинг сиёсатидан каттиқ ғазаблана бошлади, эл-юртнинг мусибатли ҳаётига ачинди. Абусаиднинг хатти-ҳаракатларидан норози бўлган Навоий кейинчалик Машҳаддаги дўсти Сайид ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактубида ўша даврдаги машаққатли ҳаётнинг ҳақиқий манзараларини тасвирлаб берди. Хондамир Навоийнинг Абусаидга қарши норозилиги ва ғазаб-нафратини ифодалаб, қуйидаги бир воқеани ҳикоя қилади:

«Султон Абусаид замонида бир куни шавкатли Амир (Навоий) Паҳлавон Муҳаммад билан Боғи Сафидда сайр қилиб юрган эди. Шу пайтда Паҳлавон Муҳаммаднинг танишларидан Юсуф номли бир киши учраб қолди, у вазирлардан шикоят қилиб, «улар сувимни зўрлик билан олдилар, мен бу воқеадан Абусаид мирзога арз қилгани келган эдим, бироқ сокчилар унинг олдига киришга қўймадилар, ваҳоланки, менинг аҳволим жуда ночор: ҳар куни ҳар кимдан бир оз нонни тиланчилнк билан олиб, шу билан кун кечирмоқдаман»,—деди Олий ҳазрат (Навоий) унга қараб (ачиниш билан) шу байтни ўқидилар

Байт:

Гадоеки нон аз дари шоҳ жуст,
Бибояд зи оби худаш даст шуст.

(Подшо эшигидан нон излаган тиланчи ўз суви билан қўлини ювиб, қўлтиғига урмоғи, яъни ҳамма нарсадан воз кечмоғи керак.)

Навоий кейинчалик «Садди Искандарий» («Искандар девори») достонида бу золим ва жоҳил ҳукмдор ҳақида сўзлаб, унинг, ҳалокатига қўшиннинг норозилиги сабаб бўлди, деб курсатади: «Султои Абусаид... кўп мамлакатлар олди ва тиғ билан... элга ошуб солди ва лекин сипоҳиси (қўшини) рози эмас эркандин, уруш вақти барча қўзғалди ва ўзи аду (душман) аро таҳликага қолди».

Абусаид ҳам Навоийнинг норозилигини билар эди. Табиийки, Абулқосим Бобурнинг ўрнига Хуросон тахтига ҳам чиқиб олган Абусаид Бобурнинг якин кишиларига, жумладан, Навоийга хайрихоҳ бўлолмас эди. Навоий Абусаидга қарши тож-тахт учун кураш олиб бораётган Ҳусайн Бойқаронинг мактабдоши ва дўсти эди. Навоийнинг тоғалари эса Абусаидга қарши кўтарилган бадахшонийлар ҳаракатини қўллаб-қувватлаган эдилар. Шуларга кура, Абусаид Навоийни, Заҳириддин Бобур (1483—1530) сўзи билан айтганда, Хиротдан «ихрож» (сургун) қилди.

Навоий Самаркандда Абусаид, афтидан, Навоийнинг отасидан қолган мол-мулкни мусодара қилдирган. Навоий қаттик моддий қийинчиликларга дуч келган. Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» китобида Навоийнинг моддий қийинчиликлари ва шунга қарамай баланд ҳимматлилиги ҳақида характерли бир воқеа ҳикоя қилинади.

«...Абусаид замонида жума куни, Ҳирот шаҳри ичидаги масжиди жомеьда жума намозини адо қилгандан кейин, хиёбонда сайр қилиш учун уша томонга жунадим. «Муфаррах» кучасига яқинлашганимда бош яланг ва оёқ яланг ҳолда утирган бир гадойни курдим.

У айтар эди:

— Аёлманд бир кишиман, бир неча оч-яланғоч болаларим бор, эртадан буён утириб тиланаман, ҳозиргача ҳеч ким бир пул бергани йуқ.

Ул ҳазрат (Навоий) айтдиларки, уша вақтда ёнимда бир танга бор эди, ундан бошқа дунё молидан ҳеч нарсам йуқ эди. Уз-узимга шундай дедим: майда ва йирик нарсаларни яратувчига таваккал қилиб, бу тангани шу дарвешга берсанг, токи бола-чақаларининг бугунги овқатини туғриласа, сенинг эса эрталик ризқингни Худонинг узи етказар.

Уша заҳотиёқ тангани унга бериб, утиб кетдим. Намозшомгача хиёбонда сайр қилиб юриб қайтгач, курдимки, ҳалиги дарвеш уша жойда утириб, илгариги сузларини айтиб тиланарди. Унинг ҳаддан ташқари ёлғончилиги ва тиланчиликдаги ута ҳарислигидан таажжубландим. Аммо бу ишдан хабардор булганимни унга билдирмадим...».

Навоий шу аҳволда Самарқандга келди. Самарқандда ҳам дастлабки пайтларда моддий қийинчиликда яшади, лекин шунга қарамай, Самарқанд мадрасаларига қатнади, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳли билан яқинлашди, билим савияси, истеъдоди ва қобилияти билан тез орада обру ва эътибор козонди. Вафоий тахаллуси билан яхши шеърлар битган Самарқандниng маърифатпарвар ҳокими Аҳмад Ҳожибек, олим Фазлуллох Абуллайс ва бошқалар Навоийга ҳомийлик қилиб, унга ҳар томонлама кумаклаша бошлайдилар. Замонасининг машҳур олими Фазлуллоҳ Абуллайс Навоийга мударрислик қилади ва уни ўзига фарзанд деб ҳисоблайди.

Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Фазлуллоҳ Абуллайснинг Навоийга муносабати ҳақида: «...Хожа жаноблари Олий ҳазратнинг уткир зеҳнли эканини ҳар вақт мактар эди ва бошқа укувчилардан уни ортиқ курар эди», — дейди.

Самарқанд Марказий Осиёнинг энг йирик маданий марказларидан бири эди. Самарқандда бир канча атоқли олимлар, санъаткорлар ва Мирзо ҳожи Суғдий, Сайид Қутб Самарқандий, Юсуф Сафоий, Шайхим Суҳайлий каби шоирлар бор эди. Фарғона водийси, Тошкент, Бухоро, Ҳирот ва бошқа жойлардан кўп кишилар Самарқандга келиб, унинг машҳур мадрасаларида таҳсил олар, олимлари, санъаткорлари ва шоирлари билан ҳамкорлик қилар эдилар. Самарқанд Навоийнинг ҳам ҳаёти ва ижодида жуда катта роль уйнади. Навоий бу шаҳарда ўз билимини мукаммаллаштирди, бадиий ижод соҳасидаги тажрибаларини бойитди. У Фазлуллоҳ Абуллайс ва Алойи Шоший дарсларида, адабиётнинг турли назарий масалаларига доир суҳбатларда ва мактабдошларининг шеърлари муҳокама қилинган мунозараларда фаол катнашди. У Самарқанд шоирларидан ёрдам олди, ўз навбатида, уларга ёрдамлашди. Жумладан, у Самарқандда андижонлик шоир Мавлоно Юсуфшоҳ (Бадиий) шеърларини ислоҳ қилгани ҳақида «Мажолисун-нафоис»да бундай дейди: «...фақир таҳсил учун Самарқандга борғонда Андижондин келди ва онда фақир била булур эди. Сиғари син (ёшлиги) жиҳатидан шеърида хомлиғ булса, ислоҳ қилинур

эрди... Фақирдан ўзга киши анинг шеърида сўз айта олмас дерлар эрди...». Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Навоийнинг Самарқанд шоирлари билан ижодий ҳамкорлиги ҳақида қимматли маълумотлар беради.

Навоий бошқа тилларни камситмагани ҳолда, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида бадиий асар яратишга ундади, уларга кўмаклашди. У Мирзобек, Мирзо ҳожи Суғдий, Аҳмад Ҳожибек, Ҳаримий Қаландар Самарқандий каби шоирлар билан бирга Лутфий, Отоий, Саккокий ва бошқа ўзбек шоирларининг анъаналарини муваффақият билан давом эттирди ва ривожлантирди.

Навоий Самарқандда Саккокий ва бошқа шоирларнинг бадиий мероси билан яқиндан танишди. Самарқанддаги маданий ёдгорликлар, айниқса Улуғбек обсерваторияси ва Улуғбек мадрасаси унда катта таассурот қолдирди. Навоий кейинчалик бу таассуротларини уз асарларида, жумладан, «Хамса»сида ифодалади. У Самарқандда Мовароуннаҳрнинг географик ҳолатини ўргана бошлади. Сайҳун (Сирдарё), Жайҳун (Амударё) ва Куҳак суви (Зарафшон) дарёларининг хўжаликнинг ривожи учун катта, аҳамиятга эга эканини тушунди, дарёлардан деҳқончилик ишлари учун кенг фойдаланиш зарурияти устида фикр юритиб, мамлакатни сув билан маъмур этишни орзу қилди. У Самарқанднинг меҳнаткаш табақалари, жумладан, косиб-ҳунармандлари ҳаёти билан кизикди, уларнинг яхши фазилати, хулк-атвори ва меҳнат маҳоратидан мамнун булиб, уларни самимий мактади.

Навоий Самарқандда, ўрни келганда, сиёсий ишларга ҳам аралашиб турди, айрим золим амалдорларни қоралади, ўлимга ҳукм қилинган гуноҳсиз кишиларнинг ҳаётини бир неча бор сақлаб қолди (Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Навоийнинг бу инсонпарварлик фазилатларини ёркин ифода этувчи бир неча воқеани ҳикоя қилади).

Навоий Самарқанддаги ҳаётини умрбод эсида сақлаб қолди, самарқандлик дўстларини унутмади. У тарихчи Абдураззоқ Самаркандий, Давлатшоҳ, Муҳаммад Олим Самарқандий ва мусиқа устози Дарвиш Аҳмад Самарқандийларга ҳомийлик қилди. Абусаид ўғилларининг тож-тахт талаши кучайиб, Самарқанд ҳокими Аҳмад Ҳожибек ва бошқалар шу курашларнинг қурбони буладилар. Кўп олимлар, санъаткорлар ва шоирлар Самарқанддан Ҳиротга бориб, Навоийнинг ҳомийлигида ижодий ишларини давом эттирадилар. Жумладан, Удуғбек билан бирга ўқиган кекса олим Муҳаммад Олим Самарқандий Навоий даргоҳига бориб, Самарқанддаги ҳаётини тасвирлаб, «биз бахти қаролармиз» деб шеър битиб, Навоийдан кўмак ва ҳимоя тилайди. Худди шунингдек, Фазлуллоҳ Абуллайснинг ўғиллари — Хожа Хованд Абуллайсий ва Хожа Абулқосим Абуллайсий ҳамда Абумуминий каби ёшлар ҳам Ҳиротга бориб, Навоийнинг ҳимояси остида таълим-тарбия оладилар.

Шундай қилиб, Самарқанд Навоийнинг ҳаёти ва ижоди учун муҳим аҳамиятга эга бўлгани каби, Навоийнинг Самарқанддаги фаолияти Самарқанд маданий ҳаётининг равнақи ва, умуман, Мовароуннаҳр ҳамда Хуросонда илм-фан, санъат ва адабиётнинг тараққийси учун катта ҳисса қўшди.

Навоий Самаркандда 1469 йилга қадар турди. Тож-тахт орзусида юрган Ҳусайн Бойқаронинг Ҳирот тахтини эгаллаб олиши учун шу вақтларда қулай бир воқеа юз берди. 1468 йилнинг охирларида Абусаид ғарбий Эронни эгаллаш учун жанг олиб боради. Жангда Абусаиднинг қўшини енгилиб, унинг узи ўлдирилади. Шу вақтда Ҳирот остоналарига яқинлашиб қолган Ҳусайн Бойқаро фурсатдан фойдаланиб, 1469 йилнинг бошларида Ҳиротга киради ва тахтни эгаллайди. Худди ўша йилнинг апрель ойида Навоий Ҳиротга қайтиб келади.

Маданият ва ободончилик соҳасидаги хизматлари

Алишер Навоийдек обрули ва тадбирли кишиларга мухтож бўлган Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротга қайтишидан мамнун бўлиб, уни саройга чақирди ва мухрдорлик вазифасини топширди. Бу мансаб энг катта мансаблардан бири бўлиб, давлатнинг ҳар қандай ҳужжати мухрдор орқали расмийлаштирилар, мухрдор мухр (печать), босар ва имзо чекар эди.

Навоий Ҳусайн Бойқаро давлатини мустаҳкамлашда ва мамлакатни майда қисмларга бўлиб юборишга интилаётган шаҳзода ва амир-амалдорларга қарши курашда катта иш курсатди. Ёдгор Муҳаммаднинг фитнасини фош қилиб, мамлакат ва халқнинг осойишталигига бутун кучни сарф қилди. Солиқларни халқдан орттириб олаётган баъзи бир амалдорлар Навоийнинг талаби билан ишдан четлаштирилди. Бу эса Навоийнинг халқ орасидаги обруйини янада ошириб юборди.

Мухрдорлик вазифаси Навоийнинг ижодий ишлар билан кўпроқ шуғулланишига имкон бермас эди. Шунинг учун у бу вазифадан истеъфо берди. Лекин Ҳусайн Бойқаро ўз давлат аппаратида Навоийдек тадбирли ва донишманд кишининг булишини зарур деб ҳисоблаб, орадан кўп вақт ўтар-утмас (1472 йилда), Навоийни амирлик (вазирлик) вазифасига тайинлади.

Навоийни мансаб ва шахсий шон-шавкат эмас, балки эл-юрт учун хизмат қилиш қизиқтирар эди. Шунга кўра, у мамлакатни хароб ва халқни хонавайрон қилувчи узаро урушларнинг олдини олишга интилар, Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғилларн ўртасидаги низо-адоватларни бартараф қилишга ҳаракат қилар эди. Айниқса у ободончилик ва маданий ҳаёт соҳасида жуда катта хизматлар қилди.

Алишер Навоий уз атрофига олимлар, ёзувчилар ва санъатнинг турли соҳаларидаги кишиларни жалб этди, уларга ҳар томонлама ёрдам берди. Навоий бу кишиларнинг купига ҳомийлик қилди, ижодий ишларига раҳбар бўлди, моддий ва маънавий кумак берди. XV асрнинг атоқли тарихчиси Мирхонд Навоийнинг илм-фан аҳлларига ҳомийлигини кўрсатувчи қуйидаги воқеани ҳикоя қилади:

«...Мен умримнинг биринчи ярмини тарих китобларини мутолаа қилишга сарф этдим. Баъзи мажлисларда тарихий воқеаларни ҳикоя қилганимда, эшитувчилар қизиқиб, диққат билан тинглар эдилар. Дустларим тарихий воқеаларни жамлаб китоб шаклида ёзишимни илтимос қилдилар...»

Мирхонд сузини давом эттириб, моддий қийинчилиги туфайли узоқ вақт китоб ёзишга кириша олмагани, охири Навоийга мурожаат қилганини айтади. Навоий ундан содда, китобхонга осон тушуниладиган китоб ёзишни талаб қилади.

«Шундай бир тарих китоби тартиб қилинсинки, унинг иборалари мажоз, истиора, киноя ва бошқа мураккабликларга уралмаган бўлсин, содда, ҳар ким ҳам тушуна оладиган, қисқа ва мўъжаз бўлсин. Китоб бир муқаддима, 7 қисм ва бир хотимани ўз ичига олсин, ҳар бир қисм мустақил бир китоб шаклида бўлсин, ўқувчи у қисмлардан бирини ўқиганда бошқа қисмларни вараклаб кўришга мажбур бўлмасин...»

«Мен бу хизмат учун лозим бўлган иш жойи, китоблар (манбалар) ва бошқа керакли нарсалар тўғрисида гап очганимда,— дейди Мирхонд,— у ўзи бино қилган «Ҳалосия» хонакоҳидаги узига махсус хонани бутун китоб ва асбоблари билан бирга менга топширди».

Машҳур рассом Беҳзод, хаттот Султон Али каби кишилар ҳам бевосита Навоийнинг ҳомийлигида камолга етган эдилар.

Навоий олим, санъаткор ва ёзувчилардан унумли ишлашни, ўз қобилият ва имкониятларидан тўғри фойдаланишни талаб қилар эди. У ижодий ишга бепарволик билан қаровчи, шошма-шошарлик билан юзаки иш қилувчи кишиларни ёқтирмас, уларга қаттиқ танбеҳ берар эди. У ҳам марҳаматли, ҳам талабчан устоз эди.

Навоийнинг талабчанлиги ва ишга ниҳоятда масъулият билан қарашини курсатувчи бир маълумот билан танишайлик.

Осафий деган шоир ўз ижодий маҳоратини оширишга кўпинча ялковлик қилар, ўз ишига бепарволик билан карар эди. Навоий унинг бу камчиликларини қаттиқ танқид қилиб, унумли ва яхши ишлашга ундар эди. Бир кун Осафий Навоийнинг олдига келиб шундай деган:

— Устод, мен энди сиз айтгандек ижодга киришдим. Мана, масалан, кеча бозордан икки пулга шам олиб, кечқурун ишга ўтирдим ва шу шам ёниб тугагунча 200 мисра шеър ёздим.

Осафийнинг бу гапи Навоийга ёқмайди, чунки Осафий шошма-шошарлик бнлан шеър ёзиб, туссиз ва кучсиз мисралар яратган эди. Шунга кура, Навоий Осафийга:—Демак, сиз ёзган ҳар юз мисра шеърнинг баҳоси бир пул экан-да,— дейди.

Навоий вазирлик вақтида ҳам, ундан кейин ҳам ободончиликка катта аҳамият берди. Подшолигининг дастлабки йилларида Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг ободончилик соҳасидаги фаолиятини қўллаб-қувватлади, давлат хазинасидан маблағ ажратди. Шу билан бирга, Навоий ободончилик ишларига ўз маблағини аямай сарф этди. Самарқандда жуда муҳтожликда яшаган Навоий Ҳиротга қайтганидан кейин, отасидан қолган мол-мулкка эга бўлди, Ҳусайн Бойқаро унга Хирот, Сабзавор ва бошқа жойлардан катта мулк ажратиб берди. Навоий бу мулкда ишловчи меҳнаткашларга ҳиммат ва марҳамат билан қарар, олиқ-солиқларни хийла енгиллаштирар, етим-есирларга, мусофирларга, илм-фан, санъат ва адабиёт, аҳлларига инъом-эҳсон қилар эди. Бир навбат Ҳирот шаҳри ва унинг атрофидаги аҳолига солинган юз минг динор қўшимча соликни ўз маблағидан тўлаб, мазлум аҳолини ундан қутқарган ҳам эди.

Навоийнинг ташаббуси билан жуда кўп ва хилма-хил бинолар қурилди, боғлар барпо қилинди, ҳовуз ва ариқлар қазилди. (Буларнинг рўйхати ва тафсилотлари Хондамирнинг «Макоримул-ахлоқ» китобида ҳамда Навоийнинг «Вақфия» ва бошқа асарларида келтирилган.) Шулардан бири Халосия хонақоҳи булиб, Хондамирнинг маълумотича, у ерда мусофир ва кашшоқ кишиларга овқат тортилар ва хар йили 2000 га яқин пустин, босма чакмон, кўйлак-лозим, тақия ва кавуш улашилар экан. Бундан ташқари, у Жамоатхона Хонакохи, Сари Хиёбон, Ҳавзак, Чилдухтарон, Тарноб ва Панждех каби бир неча унлаб работ, кўпгина мақбаралар, масжидлар қурдиради, бир неча ҳовузлар қаздиради, ариқлар очади. Сувсиз ерларга сув чиқариш ишига катта аҳамият берган Навоий Тус вилоятининг Чашмаи Гулист булоғидан Машҳадга сув келтириш учун ўн тош (70 *км* га яқин) келадиган арик қаздиришга киришади ва бошқалар. Навоий бинолар қуриш ва ҳовуз-ариқлар қазишда ишлаётган кишиларни турли йуллар билан рағбатлантирар, уларга зиёфат ва инъомлар берар, кўп вакт узи иш бошида гуриб, этагини бар уриб, енг шимариб усталар ва мардикорлар билан бирга ишлар эди.

Алишер Навоийнинг сиёсий фаолияти ва маданий соҳадаги ишлари айрим гуруҳларнинг кучли норозилигига сабаб булди. Улар давлат хазинасини ободончилик ишларига ва маданий ишларга сарф килишни истамас эдилар. Улар уз шахсий манфаатларини мамлакат ва халқнинг манфаатларидан афзал курар эдилар. Улар Навоийни сарой ишларидан четлаштиришга, Ҳусайн Боикаронинг жиловини уз қулларига олишга интилар, Навоийга карши буҳтонлар ёғдирар, иғволар тукир эдилар.

Навоийнинг вазирлик мансабида туриши учун ортик шароит қолмаган эди. У мамлакат ва халқ учун кўпроқ ижодий ишлар билан хизмат қилишга аҳд қилади ва 1476 йилда вазирлик мансабидан истеъфо беради. Навоий,—дейди Хондамир юқорида курсатилган асарида,—«... Бир соатлик адолат олтмиш йиллик ибодатдан афзал» деган сўзларга амал қилиб, амирлик тахтини ва ҳукумат маснадини узининг муборак кадами билан зийнатлади ва жабр-жафо рақамларини даврон саҳифасидан маҳв қилиб, адолат ва инсоф эшикларини инсониятга очиб қўйди. Яраланган давр жароҳатларига малҳам қўйиб, пур алам даҳр касалларига адолат шарбати билан шифо бахш қилди.

Бир неча йил «халқ ўртасида ҳукмронлик қилсангиз, адолат билан ҳукм юритинг» сўзларига амал қилиб)

Зи мансаб руй дар бемансаби нех,
Ки аз ҳар мансаб бемансаби бех, —

(Мансабдан мансабсизликка юз қўй, ҳар бир мансабдан кўра мансабсизлик яхши.)

деган байтнинг мазмунини хотирадан ўтказиб, амирлик мансабидан истеъфо берди...». Лекин, шунга қарамай, Навоий мамлакатнинг сиёсий ишларидан тамомила узоқлашмади. У Ҳусайн Бойқарони маърифатли подшо қилиш ниятидан воз кечмади, унга умид ва ишонч билан қаради.

Навоий сарой доирасидаги низоларнинг олдини олиш, ободончилик йўлидаги тадбир ва режаларини давом эттириб, яна кўп хизмат қилди. Шунинг учун Навоий вазирликдан кетганидан кейин ҳам улар унга қарши фитна ва иғвони давом эттираверди.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун кураш. Лирик девонлар ва "Хамса"нинг яратилиши

Вазирлик мансабидан бўшаган Навоий кизғин ижодий ишга берилиб кетди. У ўзбек адабий тилини тараққий эттириш, бу тилда катта бадиий асарлар яратиш, уларда мамлакат ва халқ манфаатларига қаратилган энг долзарб масалаларни ёритиш вазифаларини ўз олдига қўйган эди. Навоий ўзидан олдинги ёзувчиларнинг илғор анъаналарини давом эттирди, ривожлантирди ва ажойиб бадиий асарлар яратди, ўзбек адабиётини янги босқичга кўтарди. У ўзбек адабий тилини камситган, ўзбек ёзувчиларини менсимаган ва ўзбек тилида гўзал бадиий асарлар яратиш мумкин эмас деб даъво қилган кишиларга қарши қаттиқ зарба берди, халқнинг жонли тилидан янада кенг ва унумли фойдаланиб, ўзбек адабий тилини бойитди ва равнақ топтирди.

Навоий кўпчилик асарларини ўзбек тилида ёзиб, бу тилнинг бадиий дурдоналар яратиш учун катта имкониятларга эга эканини кўрсатиб берди, ўзбек ёзувчилари олдига ўз она тилида ижод этиш вазифасини қўйди, уларга бу йўлда ҳар жиҳатдан ёрдам берди. Шу билан бирга, у форс-тожик тилини ҳам ўз она тилидек севди, бу тилда ҳам ажойиб асарлар яратди ва форс-тожик шоирларига катта эҳтиром билан ёндашди, улар билан ижодий ҳамкорлик қилди, араб тили ва унинг лексикаси билан шуғулланди. Навоий дастлаб лирик шеърлари билан кенг шуҳрат қозона бошлади. 1465—66 йиллардаёқ Навоийнинг китобхонлари унинг шеърларини туплаб, девон тузадилар. Навоийнинг ўзи эса 1470 йилнинг бошларида биринчи девони «Бадойиул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»)ни тузди. Кейинроқ, 1476—1483 йиллар орасида, иккинчи девони «Наводирун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар»)ни яратди.

Лирик гурда катта тажриба орттириб, шуҳрат қозонган Навоий, энди ўзбек тилида йирик эпик асарлар яратиш вазифасини ўз олдига қўйди. Вазирлик мансабидан истеъфо берганидан кейин «Хамса» ёзишга тайёрлана бошлади. У оз вақт давомида «Хамса» учун керакли барча материалларни туплади. Низомий, Хисрав Деҳлавий ва бошқа шоирларнинг «Хамса»си ёки «Хамса» цикли буйича яратган алоҳида достонларини, халк оғзаки ижоди ҳамда тарих асарларини мукаммал ўрганиб чиқди ва «Хамса» ёзиш фикрини Абдураҳмон Жомийга айтди. Жомий унинг мақсади ва режаларини маъқуллади, маслаҳатлар берди. Навоий 1483 йилда «Хамса»ни ёзишга киришди. У «Хамса»ни ёзиш учун жуда қисқа муддат — икки йилдан сал купроқ вақт сарф қилди. 1483 йилда «Хамса»нинг биринчи достони «Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши»), 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр» («Етти сайёр»), 1485 йилда «Садди Искандарий»

(«Искандар девори») достонларини ёзди. Бу достонларида у даврининг жуда муҳим масалаларини гасвирлади, урта асрнинг илғор мутафаккири сифатида илғор фикр-қарашларини илгари сурди, Фарҳод, Ширин, Лайли ва Мажнун каби ўлмас образларни яратди, суз санъатининг хилма-хил ва ранг-баранг лавҳаларини мужассамлаштирди, ўзбек тилининг кудратини намойиш этди, Низомий ва Хисрав Дехлавий билан ижодий мусобақада катта муваффақиятларга эришди.

Навоий «Хамса»сининг вужудга келиши узбек адабиёти тарихида жуда катта воқеа булиши билан бирга, у жаҳон адабиётининг ҳам ўлмас обидаларидан бири булди.

Умрни зойеъ этма, меҳнат қил,
Меҳнатни саодатинг калиди бил,—

деган шиорни майдонга ташлаган Алишер Навоий уз вақти ва имкониятларидан ниҳоятда самарали фойдаланди. «Хамса»дан кейин яна кўпгина бадиий ва илмий асарлар яратиб, санъат ва адабиётнинг, илм-фаннинг тараққиётига катта ҳисса қўшди.

Навоий Астрободда Навоийнинг ободончилик соҳасидаги ишлари, бадиий ижодиёти, ёш олим ва санъаткорларга самимий ёрдами, халқнинг арз-додига қулоқ солиши унинг обрўйини ва шуҳратини оширмокда эди. Бу ҳол Навоийнинг душманларини, хусусан, Мажидиддинни тобора каттиқроқ тинчсизлантирмокда эди. Ҳусайн Бойқаро ободончилик ва маданий соҳадаги ишлардан хийла четлашиб, айш-ишратга берилган эди. Сарой-даги айш-ишратлар, амалдорларнинг суистеъмоли, исрофгарчиликлари давлатнинг моддий аҳволини оғирлаштирган эди. Бу аҳволдан ҳам айрим гуруҳлар ўз мақсадлари йўлида фойдаланадилар. Навоийнинг талаби билан саройдан узоқлаштирилган Мажидиддин саройнинг бирор катта мансабини эгаллаш учун пайт пойлаб юрар эди. У ўз мақсадини амалга ошириш учун саройнинг молиявий танглигидан фойдаланди. У бир неча туман акчага муҳтож бўлган Ҳусайн Бойқаронинг хазинасига бир йўла 2000 туман акча келтириб топширди. Бундан мамнун булган Ҳусайн Бойқаро Мажидиддинни вазир қилиб тайинламоқчи бўлди. Бироқ Навоийнинг бу тадбирни маъқулламаслигидан бир мунча ташвишга тушди.

Навоийнинг душманлари уни пойтахтдан узоқлаштиришни зўр бериб талаб қилмокда эдилар. Ниҳоят, Ҳусайн Бойқаро Алишер Навоийни Астрободга ҳоким қилиб тайинлади. Бу билан у, биринчидан, Навоий душманларининг талабини қондирди; иккинчидан, Навоийнинг обрўйи ва тадбиркорлигидан фойдаланиб, мамлакатнинг муҳим чегара вилоятларидан булган Каспий денгизи бўйидаги Астрободда ўз ҳокимиятини мустаҳкамламоқчи булди.

Навоий 1487 йилда Астрободга жунади ва у ерда давлат идора ишларида бир мунча тартиб ўрнатди. Халқдан ортиқча солиқлар ундираётган амалдорларни ишдан бўшатди. Астроболнинг

ободончилигига катта аҳамият берди, у ердаги олимлар, санъаткорлар ва шоирлар билан яқин алоқа боғлади, уларнинг ижодий ишларига ёрдам берди, раҳбарлик қилди.

Навоий Ҳусайн Бойқарони инсофли ва маърифатли ҳукмдорга айлантириш ниятидан ҳали ҳам воз кечмаган эди. У Астроболдан Ҳусайн Бойқарога ва бошқа амалдорларга ёзган мактубларида уларни инсоф ва адолатга чақирар, давлат идора усулида мустаҳкам тартиб ўрнатиш ва айрим ислоҳотлар ўтказишга ундар эди. Масалан, у Ҳусайн Бойқарога ёзган мактубларидан бирида қуйидаги масалаларни қўйди:

«Қуллуқ арзадошт улким, бир неча сўз хотирға келиб эрди, арз қилмоғи вожиб курунди. Аввал улким, илтизом қилилсаким, эрта уйғониб намоз қилилса...

Яна улким, аласаббоҳ ҳарамдин чиққач, девонда ўлтуруб додхоҳ сўрулса, доғи додхоҳ сўрарда ўзлук била машғуллуғ қилилса, агар бир мазлумға бировдин зулме ўтган бўлса, золимға андоғ сиёсат қилилсаким, ўзга золимларга мужиби интибоҳ бўлса...

Яна улким, аркони давлатға ҳар ишким буюрулур, агар бутмоғи бир кун муяссардур, агар икки ё уч кун — андоқ муқаррар бўлсаким, бот бутардек иш ҳамул кун арз қилиб, жавоб олсалар. Кечроқ бутар ишни тонгла ё индин, ё миодидин ўткармасалар. Агар баъзи ҳукм йўсуни била миодидин ўтказиб, аразга еткурмасалар, аларға андоқ хитоб бўлсаким, ўз ишларидин ғофил бўлмасалар.

Яна улким, умид улдурким, Ҳақ таоло чоғирдин куллий таворик бергай.

Яна улким, мулк ва мол ишидин, бас додхоҳ ишидин фароғат ҳосил бўлса, маломат дафъи учун кутубхонаға кирилса, кутубхона аҳли билан машғуллуқ қилилса...

Яна улким, шаҳ эҳтисоби амрида яхши эҳтимом қилинса, андоққим, шаробхона, байтул-лутф, киморхона — буларға ўхшаш номашруъ умрни куллий манъ қилинса. Муҳтасиблар ҳафтада икки қатла бозор аҳлининг нархларидин вуқуф топсалар.

...Доғи ҳар масжиднинг имомиға тайин қилсаларким, ул маҳалла аҳлининг ўғул ва ушоғига мактаб тутуб ўқутсалар...»

Бироқ Навоийнинг истаклари амалга ошмади. Сарой доирасидаги маиший бузуқлик, бошбошдоқлик кучайиб бормоқда эди. Навоий Астроболдга жунатилган бўлса ҳам, унинг душманлари тинчимадилар. Улар Астроболдга жосуслар юбордилар ва Навоийни хоинлик билан заҳарлаб ўлдиришга ҳаракат қилдилар. Лекин Навоий енгилмади, маънан мағлуб бўлмади, балки у ўз душманларини кўпчилик олдида шарманда қилди.

Навоий Астроболда ортиқ қолишни истамади, у туғилиб ўс-ган шаҳри Ҳиротни, ёр-дўстларини, қаламкаш биродарларини соғинди, Ҳиротдаги ва, айниқса, сарой доирасидаги кўп воқеалардан ташвишга гушди, сиқилди. Хондамир юқоридаги асарида Навоийнинг Астроболдаги кайфиятларини ифодаловчи қуйидаги ҳазиломиз бир ҳикояни баён этади:

«Бир вактлар Астробод шаҳри Амирнинг (Навоийнинг) адолатлари соясида фаровон ва обод эди. Бир куни ҳавода турлича ўзгаришлар пайдо бўлди. Амир ўз ҳузурида булган баъзи бир вилоят катталарига қараб, бугун ҳавода қизиқ ўзгаришлар бўлди, деди. Астроободликлардан бири: Бу бизнинг шаҳримизнинг яхши хусусиятларидандир. Бу ерда бир кунда тўрт фаслнинг ҳавоси курилади,— деди.

Давлатли Олий ҳазрат (Навоий): «Туғри,— деди,— бу шаҳарда бир кун бир йилдек ўтар экан».

Пойтахтдаги бемаъни ишлар, жанжаллар эл-юртнинг осойишталиги ва ободончилик ишларига катта шикаст етказиб, Навоийни қаттиқ безовта қилади. У ғазалларидан бирида бундай дейди:

Кунгил мулкин истар ободу бузар хайли фироқ,
То Навоий азми мулки Астробод айлади.

Навоий Ҳиротга қайтишни илтимос қилиб, Ҳусайн Бойқарога хатлар юборди, бироқ Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг талабини оқибатсиз қолдиради. Навоий ўз ўрнига Амир Бадриддинни қолдириб, Ҳиротга қайтди ва Ҳусайн Бойқародан Ҳиротда қолдиришни илтимос қилди. Лекин иккинчи куниёқ Астроободга қайтиб кетиш ҳақида Ҳусайн Бойқародан буйруқ олди. Навоий яна бир неча ой Астроободда гурди. Навоийга қарши душманлари томонидан уюштирилган суиқасд фош бўлиб қолгандан кейингина Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг Ҳиротда колиш ҳақидаги талабини қабул қилди.

Ҳаётининг сўнгги йиллари

Ҳиротга қайтиб келганидан кейин Навоий саройда бирор расмий мансабга эга бўлишни истамади. Лекин, шунга қарамай, у давлат идора ишларида қатнашди, кучайиб кетаётган тож-тахт галашларини бартараф қилишга, ота-бола ва ака-укалар ўртасидаги жанжалларни тинч йўл билан ҳал қилишга интилди. Навоий ва бошқа маърифатпарвар кишиларнинг зўр бериб уринишларига қарамай, шоҳ ва унинг уғиллари ҳамда бек ва амалдорларнинг мансаб ва бойлик орттириш учун кураши тобора кучайиб, ҳарбий тўқнашувларга айланиб бормоқда ва темурийлар давлати ҳалокатга юз тутмоқда эди. Сарой ва унинг атрофидаги амалдорлар халқни талон-торож қилиб, давлат хазинасини ҳам, эл-юртнинг бойликларини ҳам совурдилар, майхўрлик ва қиморбозликка берилдилар, дабдабали зиёфатлар бериб, исрофгарчиликка йўл қўйдилар. Восифийнинг «Бадойиул-вақоеъ асарида ва бошқа манбаларда буларни тасвирловчи кўпгина маълумотлар келтирилган.)

Подшо ва шаҳзодаларнинг тож-тахт талашиб ўзаро курашишлари, саройдаги ишратпарастлик ва адолатсизлик Навоийни қаттиқ эзар эди. Бунинг устига бирин-кетин Навоий учун бир катор мусибатли воқеалар рўй берди. 1492 йилда Абдураҳмон Жомий вафот этди. Бу йўқотишдан Навоий қаттиқ қайғуради.

Навоийнинг укаси Дарвеш Али Балх ҳокими номидан шаҳарни бошқарар эди. У Мажидиддиннинг Навоийга қарши уюштирган

иғволаридан қаттиқ ғазабланиб, Ҳусайн Бойқарога қарши исён кўтарди. Ҳусайн Бойқаро Мажидиддинни вазирликдан четлатишга мажбур бўлди. Мажидиддин Навоийга бўҳтон қилишни давом эттириб, Дарвеш Али исёнига Навоийнинг бевосита алоқаси бор, деб иғво қилди ва Ҳусайн Бойқарони бунга ишонтирди. Ҳусайн Бойқаро Балхга қўшин тортганда, Навоий у билан бирга боришга мажбур бўлди. Дарвеш Али исёни бостирилди. Навоийнинг исёнга алоқаси булмагани аникланди. Ҳусайн Бойкаро Дарвеш Али билан ярашди, лекин ўз ваъдасидан қайтиб, кўп ўтмай, Дарвеш Алини зиндонга солди.

Мажидиддин вазирликдан бўшатилган бўлса ҳам, лекин унинг ўрнига Низомулмулк деган жоҳил амалдор тайинланган эди. Шоҳ саройидаги низо-адоват янада жиддийлашди. Ҳусайн Бойкаро мастлик билан ўз хотини Хадичабегимнинг ва Низомулмулкнинг фитнасига учиб, Бадиуззамоннинг ўғли Мумин мирзони ўлдиришга буйруқ берди. Бу ҳодиса Ҳусайн Бойқаро билан ўғли Бадиуззамон орасидаги келишмовчиликни янада кескинлаштирди. 1499 йилда Ҳусайн Бойқаро сарой иғволари таъсири билан Навоийнинг, қариндоши ва севикли шогирди шоир Мирза Ҳайдар Сабуҳийни ўлдиртирди. Бу воқеаларнинг ҳаммаси Навоийни руҳан азоблар ва сиҳатига ёмон таъсир қилар эди. Бирок, шунга карамай, кенг кўламда қизғин ижодий иш билан шуғулланди, ўз олдига қўйган ижодий режаларини амалга ошира бошлади.

1488 — 1501 йиллар орасида Навоий бир қанча бадиий ва илмий асарлар ёзди. Ҳиротга қайтганидан кейин кўп ўтмай, «Тарихи мулуки Ажам» («Ажам шоҳлари тарихи») асарини ёзди. Бу асарида у тарихий манбалар билан бирга «Шоҳнома» каби бадиий асарлардан ҳам кенг фойдаланди, кадимги халқ афсоналарини кайта ишлади. Бу асар маълум тарихий ва бадиий қимматга эга. Навоий 1490 йилда шоир ва маърифатпарвар Сайид Ҳасан Ардашер ҳақида «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер» биографик-бадиий асарини яратди, 1491 йил муаммо жанри ҳақида «Рисолаи муаммо»ни ёзди. Ўша йили «Мажолисун-нафоис» тазкирасини ёзишга киришди ва кейинчалик уни тўлдириб, таҳрир килди. Бу асарида у 450 дан ортик XV аср шоирларининг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот бериб, уларнинг асарларидан парчалар келтиради. Навоий 1492 — 1494 йиллар орасида устози ва дусти, улуғ тожик шоири ва мутафаккири Абдураҳмон Жомий ҳақида «Хамсатул мутаҳаййирин» («Беш ҳайрат») асарини яратди. Бу асар Жомийнинг фаолиятини, унинг Навоий билан дўстлиги ва ҳамкорлигини ҳамда умуман XV асрнинг иккинчи ярмидаги маданий ҳаётни ўрганишда катта аҳамиятга эга. Шунингдек, у 1492 йилдан кейин Ҳусайн Бойқаро ва бошқаларга ёзган мактубларини «Муншаот» номи билан бир китоб қилди. У форс-тожик тилида битган мактубларини ҳам алоҳида китоб қилган. Бу мактублар Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти, унинг дунёкараши ҳамда XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётини ўрганишда кимматли манба булиши билан бирга, XV аср ўзбек ва форс-тожик прозасининг ҳам ёдгорлигидир. 1492 йилдан кейин Навоий шеър тузилиши, аруз вазни

ҳақида ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эга булган «Мезонул-авзон («Вазнлар улчови») асарини яратди, XV асрнинг маърифатпарвари ва шоири Паҳлавон Муҳаммад ҳақида «Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад» биографик-бадиий асарини, 1496 йилда суфийлар ҳақида «Насойимул-муҳаббат» («Муҳаббат шабадаси»)ни яратди. У 1491 — 1498 йиллар орасида аввалги икки шеърлар девони билан кейинги ёзган шеърларини қушиб, тўрт девондан иборат машҳур «Хазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни тузди. «Хазойинул-маоний» билан деярли бир вақтда, форс-тожик тилида яратган шеърларини туплаб, «Девони Фоний»ни тузди. 1498-99 йилларда «Лисонут-тайр» фалсафий достонини ёзди. У шу асари билан деярли бир вақтда машҳур лингвистик асари «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тил ҳақида муҳокама») асарини яратди. «Муҳокаматул-луғатайн» Алишер Навоийнинг узоқ йиллар давомида ўзбек тилини илмий асосда текшириш ва бу тилда бадиий асарлар яратиш жараёнида орттирган тажрибаларининг якуни булди. Навоий 1500 йилда сунгги йирик асари «Маҳбубул-қулуб» («Кунгилларнинг севгани»)ни ёзди. Булардан ташқари, Навоий ўз даврининг иқтисодий-ижтимоий тузуми ва ўз мулклари ҳамда қурдирган иморатлари ҳақида маълумот берувчи «Вақфия» (1482 йил), диний ва ахлоқий масалаларга доир «Назмул-жавоҳир»— «Гавҳарлар тизмаси» (1485 йил), «Тарихи анбиё ва ҳукамо» («Анбиёлар ва ҳакимлар тарихи»), «Сирожул-муслимин»—«Мусулмонлик нури» (1488 йил) ва бошқа бир қанча асарлар ҳам яратди. Навоий яратган асарларнинг деярли ҳаммаси бизга қадар сақланиб қолган.

* * *

Навоий давлат идора ишлари, ободончилик, қурилиш ва бошқалар билан ўта банд булишига қарамай, ижодий режаларини бирин-кетин амалга ошира бориб, ниҳоятда бой ва буюк мерос қолдирди. Бироқ у мўлжаллаган айрим асарларини ёзишга фурсат тополмади, орзулари ушалмай қолди. Навоийнинг ўзи ёзмоқчи булган асарлар ҳақида маълумот беради. Булар Юсуф ва Зулайхо, Навоийнинг шахсий севгиси ҳақидаги достонлар ва Ҳусайн Бойқаро фаолиятига бағишланган тарих китобидир. Афсуски, бу асарлар ҳам яратилмай қолди.

Навоий «Тарихи анбиё ва ҳукамо» асарида Юсуф қиссаси ҳақида мулоҳаза юритар экан, камина «...умр омон берса,. турк тили била-ўқ кофири кавн варақи узра хомаи мушкин шамомани сургай, бу қисса назмин ибтидо қилиб, интиҳосиға еткургай», яъни: умр омонлик берса, турк тили билан бор оқ варақларга мушкин хома (қора қалам) билан хушхидларни суриб, бу қисса назмини бошлаб охирига еткургай,— деган эди.

Навоий шахсий севгиси ҳақида махсус асар ёзишни орзу қилган эди. У «Лисонут-тайр»даги «Шайх Санъон» қиссасининг хотимасида бундай деган эди:

Кел, Навоий, сўзни ҳоло хатм қил,
Ишқ аро изҳори даъво қилмағил.

Бир неча кун умрдин топсам амон,
Шарҳи ишқим назм этай бир достон...

Бу асар ёвилганда, Навоий биографияси, хусусан унинг шахсий ҳаётининг очиқ қолган айрим саҳифалари тўлдирилиб, баъзи мунозарали масалаларни бартараф этган бўлар эди.

Алишер Навоий «Тарихи мулуки Ажам»да Ҳусайн Бойқаро ҳақида алоҳида асар ёзмоқчи бўлганлигини шундай баён қилади:

Вале эмди азмим будурким: Худой —
Агар бўлса умрумға муҳлат физой,
Чекиб турфа тарихингга хомани,
Қилиб нуктага тез ҳангомани,
Сифатингни аввалдан охиргача,
Хаёлоти махфи-ю зоҳиргача.
Валодат кунидан тутуб бу дам,
Борин шарҳ ила айлагайман рақам.

Афсуски, бу режа ҳам амалга ошмади.

Турк олими Огаҳ Сирри Левенд 1956 йилда Туркиянинг Аёсўфия, Сулаймония ва Нуруусмония кутубхоналарида «Сабъат абҳур» номли фанга маълум бўлмаган қўлёзма топади. У Аёсўфия нусхасининг муқаддима ва хотима маълумотларига асосланиб, луғат Навоийга мансуб деган фикрга келади ва «Навоийнинг арабча сўзлиги» мақоласини оммалаштиради. (Turk dili arastirmalari yilligi. Анкага, 1956, 239—245). Бир йилдан кейин профессор Аҳмад Оташ «Алишер Навоийнинг арабча сўзлиги ҳақида» (Turk dili arastirmalari yilligi Анкага, 1957, 179—186) мақоласида, бошқа манба ва маълумотларга суяниб, Огаҳ Сирри Левенднинг фикрини рад этди. Озарбайжон олими профессор Ҳамид Арасли бу мақолаларни қиёсий ўрганиб, «Сабъат абҳур» Навоийга мансуб деган қарорга келди (Ҳ. Арасли. Навоий меросини ўрганиш тарихидан. «Ўзбек тили ва адабиёти», 1960, № 3). Афғон олими Воҳиди Жузжоний ва бошқалар ҳам шундай фикр юритадилар.

«Сабъат абҳур»ни тадқиқ қилган Ботирбек Ҳасанов бу луғатнинг муаллифи ҳақида узининг номзодлик диссертациясида (Тошкент, 1974) куйидагиларни қайд қилади: Алишер Навоий араб тилини мукаммал ўрганиб, бу тилнинг лексикографиясига доир қимматли манбалардан бой материал тўплаб борган. У шу материалларни маълум тартибга солиб, шарҳли луғат тузмоқчи бўлган ва қисман ишга киришган ҳам. У бўлажак луғатга «Сабъат абҳур» деб ном қўйган ва унинг муқаддимасини ёзишга улгурган (бу муқаддима Аясўфия нусхасида бор). Муқаддима мусавада (қоралама)да қолиб кетган. Аммо «Сабъат абҳур» ҳақида Навоий ҳам, унинг замондошлари ҳам ҳеч қандай маълумот ёзиб қолдирмаганлар. Орадан 236 йил ўтгандан кейин, 1736 йилда шоир ва олим Аҳмад ибн Али Дамашқий Ал-Маниний (1678—1759) бу ишни нихоясига етказиб, «Сабъат абҳур»ни тузган, Навоий муқаддимасини сақлаб қолган. Бу ҳақда у «Сабъат абҳур» узи ёзган муқаддима ва хотимасида маълумот беради.

* * *

Навоий қизғин ижодий ишлар билан банд булган бир вақтда Ҳусайн Бойқаро ҳукмронлигининг таназзули кучайиб, шоҳ ва унинг фарзандлари ҳамда амир-амалдорлар ўртасидаги тож-тахт учун кураш кескинлашиб, ишратпарастлик авжига чиққан эди. Ҳусайн Бойқарога қарши тоҳ у ерда, тоҳ бу ерда унинг ўғиллари исён кутармоқда эдилар. Улуғ шоир ва мутафаккир буларнинг барчасидан қаттиқ алам чекади, афсус ва надомат қилади, тож-тахт талашларини ҳамон бартараф этишга интилади, бироқ бирор ижобий натижага эришолмайди ва бу курашларнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини тушуниб етмайди. Шунга қарамай, у келажакка, яхши кунларга ишонч ва умид билан қарайди.

Ҳусайн Бойқаро исён кутарган ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзога қарши 1500 йилнинг ёзида қушин тортган эди. 28 декабрда Ҳусайн Бойқаронинг Муҳаммад Ҳусайнга қарши урушда ғалаба қозониб, у билан ярашгани ва Ҳиротга қайтиб келаётгани ҳақида хабар келади. Навоий бетоблигига карамай, подшони кутиб олиш учун бошқалар билан бирга йўлга чиқади. Унинг бетоблиги кучаяди.

1501 йилнинг 3 январида Алишер Навоий вафот этди. Бутун Ҳирот қаттиқ мотам тутди. Мусибатли хабар тезда бутун Хуросонга, Мовароуннаҳрга ва бошқа жойларга бориб етди. Кўп шоирлар, тарихчилар Навоийнинг хотирасига бағишлаб асарлар ёздилар. Хондамир Навоий улимининг бутун мамлакат учун қандай оғир мусибат булганини тасвирлаб, шундай қитъа битган эди:

Аз мавти ӯ нашаст ба ҳар хона мотаме,
В-аз фавти ӯ бихест зи ҳар гуша шеване,

З-ин саҳмгин мусибату з-ин сахмнок марг,
Оташ фитод дар дили ҳар сангу охане.

Таржимаси:

Ўлимидан ҳар бир уйга тушди мотам.
Мамлакатнинг ҳар бурчидан чиқди фиғон.

Темир юрак, тош юракли кишилар ҳам
Бу даҳшатли мусибатдан ютдилар қон.

НАВОИЙ ЛИРИКАСИ

Алишер Навоий улуғ лирик шоирдир. У Саъдий, Ҳофиз, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомий каби машҳур шарқ лирик шоирларининг, Хоразмий, Сайфи Сароий, Отоий, Саккокий ва Лутфий каби ўзбек дунёвий адабиёти намояндаларининг энг яхши адабий анъаналарини давом эттирди ва ривожлантирди, халқ поэтик ижодиётининг ғоявий-бадиий бойликларидан унумли фойдаланди. Бадиий адабиётнинг ҳаётга, жамият

эҳтиёжларига хизмат қилиши учун курашган Навоий лирик поэзиянинг мавзу доираси, ғоявий мотивлари ва образлари системасини бойитди, такомиллаштирди. Ҳассос шоир лирик турнинг хилма-хил жанрларида ёзилган шеърларида инсоннинг мураккаб ҳис-туйғуси ва руҳий кечинмаларини, ҳаёт ва табиат лавҳаларини ғоят юксак санъаткорлик маҳорати билан бадиий мужассамлаштирди. Ўзбек лирикасини янги тараққиёт поғонасига кутарган Навоий зуллисонайн шоир сифатида форс-тожик тилидаги лирика хазинасига ҳам муҳим ҳисса қўшди, ўзбек, озарбайжон, туркман, тожик ва бошқа халқлар лирик поэзиясининг кейинги тараққиёт босқичларига самарали таъсир этди. Навоийнинг шеърларига назира битиш, муҳаммас боғлаш бир адабий анъанага айланди. Унинг кўпгина шеърлари шу кунга қадар халқ куйлари ва классик мақомларга жўр бўлиб келмоқда, композиторлар Навоий шеърлари асосида янги қўшиқлар яратмоқдалар.

Навоий жуда катта ва бой лирик хазина яратиб қолдирди. Бу лирик хазинанинг асосини 45 минг мисрага яқин узбек тилидаги шеърларини уз ичига олган «Хазойинул-маоний» ва 12 минг мисрадан зиёд форс-тожик тилидаги шеърларини ўз ичига олган «Девони Фоний», форс-тожик тилидаги 6 фалсафий қасидадан иборат «Ситтаи зарурия» («Олти зарурият») ҳамда йил фасллари тасвирига бағишланган «Фусули арбаа» («Тўрт фасл») қасидалари ташкил этади. Бундан ташқари, Навоийнинг достонларида лирик фрагментлар (лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотима), «Назмул-жавоҳир», «Муншаот», «Вақфия», «Хамсатул-мутаҳаййирин», «Ҳолоти Пахлавон Муҳаммад», «Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер», «Муҳокаматул-луғатайн» ва «Мезонул-авзон» каби асарларида кўпгина мустақил байт, фард, рубоий, қитъа ва бошқа жанрлардаги шеърий дурдоналар бор.

«ҲАЗОЙИН УЛ-МАОНИЙ»

Навоийнинг илк девонлари

Алишер Навоий мактаб ёшидаёқ бадиий адабиёт билан шуғулланa бошлайди. Дастлаб бошка шоирларнинг асарларига тақлид қилиб, машқ гарзида лирик мисралар битган Навоий кўп ўтмай мустақил суратда калам тебрата бошлади. Унинг ҳаёт воқеалари ҳақидаги таассуротлари, ҳис-туйғуси, фикр-ўйи, завқи ва диди лирик мисраларда ифодаланди ва ёш шоир халк орасида шухрат қозона бошлади. Бу ҳақда унинг ўзи «Бадойиул-бидоя» («Бадиийлик ибтидоси»)нинг «Дебоча»сида:

Кунглумда не маъни бўлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо,
Ул назмга жонни қилибон халқ фидо,
Солурлар эди гунбази гардунга садо,—

дейди.

Адабиёт муҳиблари Алишер Навоийдан девон тузишни илтимос қилганларида, у девон тузиш учун ҳали вақт эрта деб ҳисоблайди. Навоийнинг ниҳоятда олижаноб ва камтар киши эканлигини билган мухлислари унинг лирик асарларини йиғиб девон туза бошлайдилар. «...аммо халқ орасида,— дейди Навоий «Бадойиул-бидоя»нинг «Дебоча»сида,— минг байт, икки минг байт ортиқроқ уксукроққким ўзлари жамъ қилиб эрдилар, бағоят машҳур бўлиб эрди»[109], Шундай қилиб, Навоий шеърлари 1465 йилда биринчи марта китобхонлар томонидан девон килиб тузилди.

Шоир янги-янги асарлар яратди, моҳир ва устоз сўз санъаткори бўлиб етишди. Унинг шеърларининг шуҳрати янада кенгроқ ёйилиб борар, китобхонларни мафтун қилар ва ҳофизларнинг овозига жўр бўлар эди. 1470—1476 йиллар орасида Навоий «Бадойиул-бидоя» девонини тузади. Бу шоирнинг ўзи тузган биринчи девон эди. «Бадойиул-бидоя» 842 шеърдан ташкил топган (585 ғазал, 3 мустазод, 4 мухаммас, 2 мусаддас, 3 таржиъбанд, 49 китъа, 78 рубоий, 10 чистон, 52 муаммо, 10 туюқ, 46 фард) бўлиб, шоир «баъзи абётеким хомроқ ва баъзи ғазалиётеким нотамомроқ эрди, китобат шуюидин ва шуҳрат вуқуъидин ўзгалар орасидин хориж қилмоқлик мутааззир, балки муҳол кўрингани учун уларни ҳам девонга киритади. Лекин шунга қарамай, «Бадойиул-бидоя» XV аср адабий ҳаётида катта воқеа бўлган эди, у ўз мавзу доираси ва ғоявий-бадиий хусусиятлари билан олдинги шоирларнинг ҳам, Навоий замондошларининг ҳам купгина девонларидан фарқ қилар эди. Навоийнинг ўзи ҳам «Бадойи-ул-бидоя»га ёзган «Дебоча»сида бу фарқ-тафовутга эътиборни жалб этади. Жумладан, у «...гўйиё баъзи эл ашъор таҳсилидин ва давовин такмилидин ғараз мажозий ҳусн тавсифи ва мақсуди зоҳирий хатту хол таърифидин ўзга нима англамайдурлар. Девон топилғайким, анда маърифатомез бир ғазал топилмағайким, анда мавъизатангез бир байт бўлмағай. Мундоқ девон битилса, ҳуд усру беҳад заҳмат ва зойиъ машаққат гортилғон бўл ғай. Ул жиҳатдин бу девонда ҳамд ва наът ва мавъизадин бошка ҳар шўрангез ғазалдинким, истимои маҳвашларға мужиби саркашлик ва ғамкашларға мужиби мушаввашлик бўлғай, бирор-иккирор насиҳат оро ва мавъизат осо байт иртикоб қилиндиким, аларнинг ламъаи рухсори иффат бурқаъидин кўп ташқари ломиъ бўлмағай, то буларнинг вужуди хирмани ул барқ эҳрокидин билкул зойиъ бўлмағай...» дейди. Демак, Навоий шеъриятнинг мавзу доираси ва ғоявий мотивлари доирасини кенгайтиришга ҳаракат қилади. Шу билан бирга, у, «Дебоча»да таъкидлаганидек, ўз замондошларидан фарқли ўлароқ, девонга фақат ғазалларнигина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларни ҳам киритади ва ғазалнинг композицион мукаммаллигига алоҳида эътибор беради.

1476 — 1483 йиллар орасида Навоий иккинчи девони «Наводирун-ниҳоя» («Беҳад нодирликлар»)ни тузади. Бу девон 693 шеърдан (628 ғазал, 3 мустазод, 3 таржиъбанд, 5 қитъа, 46 рубоий, 1 луғз, 6 муаммо ва 1

[109] Шундай ғазаллардан бири 870 (1465-1466) йилда машҳур хаттот Султон Али Машҳадий томонидан кучирилган булиб, у Санкт-Петербургда Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сакланмоқда

туюқдан) ташкил топган. «Наводирун-ниҳоя» Навоий адабий даҳосининг янги ва йирик бир маҳсули булди.

«Бадойиул-бидоя»нинг XV асрга мансуб нодир нусхалари Париж (1480-81 йиллар), Лондон (1482-83 йиллар), Боку (1484 йил) ва Тошкентда (1486 йил) сақланади. «Наводирун-ниҳоя»нинг эса ҳозирча ягона нусхаси маълум. XV асрнинг 80-йилларида кўчирилган бу нусха Тошкентда сақланади. (Нусхада «Наводирун-ниҳоя»нинг «Дебоча»си йўқ.)

«Бадойиул-бидоя» ва «Наводирун-ниҳоя» Навоийнинг лирик куллиёти —«Хазойинул-маоний»нинг вужудга келишига катта ва мустаҳкам замин булган эди.

«Хазойинул-маоний» нинг яратилиш тарихи. тузилиши ва таркиби

Ижодини лирикадан бошлаган Навоий қарилик айёмига қадар бу адабий турдан йироқлашмади. У достонлар, адабий-биографик ёки илмий асарлар яратиш билан банд бўлган чоғларида ҳам лирик тур билан шуғулланар, янги-янги шеърлар битар эди. Натижада икки девондан ташқари жуда кўп янги шеърлар тўпланиб қолади, бу шеърларнинг сони, Навоийнинг таъкидлашича, аввалги икки девондаги шеърларникидан купроқ эди, уларни тўплаб девон қилиш зарур эди. Навоий Абдураҳмон Жомий билан кенгашади, у барча шеърларини тўрт девон қилиб тузишни маслаҳат беради[110]. Бу маслаҳат Навоийнинг режаларига мувофиқ келади. Навоий Жомийнинг маслаҳатидан кейин зўр ғайрат билан ишга киришиб, шеърларини тўплайди, таҳрир қилади, Ҳусайн Бойқаронинг назаридан ўтказади. Шу зайлда у 1491 — 1498 йиллар орасида тўрт девонни ўз ичига олган машҳур лирик куллиёти «Хазойинул-маоний» («Маънолар хазинаси»)ни тузади[111].

Навоий йилнинг тўрт фаслига киёс қилиб ўз умрини тўрт босқичга: ёшлик, йигитлик, ўрта ёшлик ва кексаликка бўлади ҳамда бу босқичларнинг чегарасини белгилайди: туфулият (ёшлик)— 7 — 8 ёшдан 20 ёшгача, шабоб (йигитлик)— 20 ёшдан 35 ёшгача, куҳулат (ўрта ёшлик)— 35 ёшдан 45 ёшгача ва кексалик 45 ёшдан 60 ёшгача. У «Хазойинул-маоний»нинг дебочасида ҳар бир девонини шу босқичлардан бирининг маҳсули деб атайди ва шунга мувофиқ уларга махсус номлар қўяди. Чунончи, унинг дебочада эътироф этишича, ҳар бир девон шоир ҳаётининг маълум босқичидаги самараси бўлиб, улар қатъий хронологик чегара билан ажратилган ва мазмун жиҳатидан ҳам бир-биридан фарқ қилади.

Бироқ илмий тадқиқотлар, хусусан, Ҳамид Сулаймоннинг Навоий лирикаси матни асосида олиб борган текшириш ишлари «Хазойинул-маоний» девонлари хронологиясининг нисбий эканлигини, шоир ҳаётининг турли даврларида яратган шеърларини девонларга қатъий бир хронология асосида эмас, балки аралаш ҳолда тақсим қилганини кўрсатди. Айрим шеърлар (ёки шеърий парчалар) ўша шеърлар киритилган

---

[110] Якин ва Ўрта Шарқ шоирларидан фақат Хисрав Деҳлавийгина тўрт йирик девон тузган. Навоийнинг маълумотига қараганда, унинг тўрт девони етиб келмаган, номаълум қолиб кетган.

[111] "Хазойинул маоний" турт девондан ташкил топгани учун у XIX асрдан бошлаб "Чор девон" ("Турт девон" номи билан ҳам юритилган).

девоннинг номланишига — хронологиясига мутлақо мувофиқ келмайди. Масалан, номланишига мувофиқ, «Ғаройиб-сиғар»даги барча шеърлар шоирнинг ёшлик чоғларида ёзган шеърларини уз ичига олиши керак эди. Бироқ биз «Ғаройиб-сиғар»да шундай байтларга ҳам дуч келамиз:

Кечти умрум нақди ғафлат бирла нодонлиғда ҳайф,
Қолғони сарф улди андуҳу пушаймонлиғда ҳайф.

Ёшинг эллик бўлди юз қўйғил фано туфроғиға,
Ким шабоб айёми айшу беадаблиғ чоғи бас.

«Наводируш-шабоб»да эса қуйидаги парчаларни ўқиймиз:

Ёшим эллик бўлди, юз ҳасрат есамким суди йўқ,
Ўзни майдин хуш тутай чун ўтти умрум хушроғи.

Менки эллик йил чекиб ғам, топмадим хушвактлиқ,
Топқаменму умрнинг эмдики утмиш хушроғи.

Зулм ила бедодидин махлас не мумкин, эй кўнгул,
Чунки қувватлиғ йигитдур ёру мен ожиз кори.

Шунингдек, «Ғаройиб-сиғар»даги бир қатор шеърларда Ҳусайн Бойқаро номи подшо сифатида зикр этилади (Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққанда Навоий 28 ёшда эди); «Наводируш-шабоб»га эса шоир Сайид Ҳасан Ардашер вафотига бағишлаб ёзган марсиясини киритади. (Сайид Ҳасан Ардашер 1488-89 йилда вафот этган бўлиб, бу даврда Навоий 47 — 48 ёшларда эди.) Бундай мисолларни кейинги икки девондан ҳам келтириш мумкин.

Бундан ташқари, тўртала девоннинг ҳажми бир-биридан катта фарқ қилмайди: биринчи девонда — 840 шеър (11437 мисра), иккинчида—759 шеър (10847 мисра), учинчида 740 шеър (10840 мисра) ва тўртинчида — 793 шеър (11776 мисра) бор. Ваҳоланки, Навоийнинг ўзи кексалигида кўпроқ шеърлар битганини, кейинги ёзган шеърларининг сони аввалги икки девонидаги шеърлар сонидан хийла зиёд эканини таъкидлайди. Девонлардаги шеърларнинг жанрига қараб тақсимланишида ҳам маълум бир тартиб ва миқдорга риоя қилинган. «Ғаройиб-сиғар»га ва «Наводируш-шабоб» га 8 жанрдаги, «Бадойиул-васат» ва «Фавойидул-кибар»га 9 жанрдаги шеърлар киритилган, девонларнинг етакчи жанри бўлган ғазаллар эса баб-баравар тақсимланган, ҳар бир девонга 650 тадан ғазал киритилган ва ҳоказо.

Буларнинг барчаси «Хазойинул-маоний» девонларининг хронологияси нисбий ва номланиши шартли эканини кўрсатади. «Муншаот»даги: «Бурунги икки девон ашъори била сўнгра айтилғонларни қўшиб, *тартиб била* (курсив бизники—*Н. М.)* тўртга айрилди»,— сузлари ҳам шу мулоҳазани кувватлайди.

Навоий девонларининг турт редакцияси асосида унинг узбек тилидаги шеърларининг асл хронологиясини белгилаш мумкин. Адабиёт ҳаваскорлари томонидан 1465-66 йилларда тузилган девон бир боскични ташкил этса, «Бадойиул-бидоя»даги янги шеърлар иккинчи боскични, «Наводирун-ниҳоя»даги шеърлар учинчи боскични ва «Хазойинул-маоний»даги аввалги икки девонда булмаган шеърлар тўртинчи боскични ташкил этади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймон шу усулда Навоийнинг узбек тилидаги шеърларининг асл хронологиясини, «Хазойинул-маоний» девонларидаги шеърларнинг нисбий хронологиясини белгилаб, қуйидаги жадвални тақдим қилади:

Навоий «Хазойинул-маоний»га лирик турнинг 16 жанридаги шеърларини киритган; жанрларнинг девонлардаги тартиби ва шеърлар миқдори тубандагича:

1) ғазал — 2600; 2) мустазод — 4; 3) мухаммас—10; 4) мусаддас — 5; 5) мусамман—1; 6) таржиъбанд — 4; 7) таркиббанд—1; 8) маснавий — 1; 9) қасида—1; 10) соқийнома—1; 11) китъа — 210; 12) рубоий—133; 13) муаммо — 52; 14) чистон—10; 15) туюқ—13; 16) фард — 86. (ҳар бир жанрдаги шеър қофияси ёки радифидаги тугалланувчи ҳарфга қараб, яна қатъий бир тартиб билан жойлаштирилган.)

Алишер Навоий девон тузиш анъаналарига, асосан, риоя килди. Бирок у тўртала девонини ҳам шеъриятнинг етакчи жанри булган газаллар билан бошлаб, бу анъаналар доирасидан ташқари чиқди (одатда, девон қасида жанридаги шеърлар билан бошланар эди).

Навоий девонлари, унинг бошқа асарлари каби, адабиёт, санъат ва илм-фан аҳлларининг диққат-эътиборини тезда ўзига жалб килди, китобхонлар орасида шуҳрат қозонди. Маълумотлар Навоий девонларининг XV асрнинг ўзидаёқ Мовароуннаҳр ва Хуросондагина эмас, балки Эрон, Озарбайжон, Синцзян, Ҳиндистон, Миср, Туркия ва бошқа мамлакатларда ҳам кенг таркалганини, кейинчалик эса Европа ва ҳатто Америка кутубхоналари фондига кириб борганини курсатади.

Навоий девонлари XV асрда Султон Али Машҳадий, Абдужамил когиб, Дарвеш Муҳаммад Тоқий, Муҳаммад бин Нур, Султон Муҳаммад Хандон каби машҳур хаттотлар томонидан қайта-қайта кўчирилганидек, кейинги асарларда ҳам моҳир хаттотлар томонидан янги нусхаларга кўчирилади (масалан, академик А. Қаюмовнинг «Қуқон адабий мухити» китобида келтирилишича, XIX аср бошларида Қўқон хони Мухаммадалихоннинг фармони билан «Хазойинул-маоний» 300 нусхада кўчиртирилиб, халққа текин тарқатилган). Кейинчалик эса у босмахоналарда ҳам кўп марта нашр этилади. Бирок Навоий девонлари асрдан асрга, китобдан китобга утиб бориши билан ўз тузилиши, тартиби, ҳажми, тексти ва бошқа жиҳатлардан хилма-хил ўзгаришларга учрайди, «таҳрир» қилинади. Адабиётшунос Ҳамид Сулаймон Тошкент, Санкт-Петербург, Душанба, Боку, Париж, Лондон ва бошқа шаҳарларнинг кутубхона ва музейларида сақланаётган кўп сонли кулёзмаларни (уларнинг орасида XV— XVI асрларда кўчирилган нодир нусхалар ҳам

бор) қиёсий ўрганиши натижасида «Хазойинул-маоний»нинг илмий-танқидий матнини ишлаб чиқди.

Алишер Навоийнинг лирик поэзия тараққиётидаги катта хизмати даставвал шундаки, у лириканинг тор мавзу доирасини ёриб чиқиб, ижтимоий ҳаётнинг хилма-хил масалаларини шеърларига мавзу қилиб олди, лирик поэзиянинг ғоявий мотивларини фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалалар билан бойитди, такомиллаштирди. Шунинг учун ҳам шоир лирик девонлар куллиётини «Хазойинул-маоний»— «Маънолар хазинаси» деб атаган эди.

Севги ва садоқат, висол иштиёқи ва ҳижрон изтироби, вафо ва дўстлик, шафқат ва марҳамат, ватанга ва халққа муҳаббат, гуманизм ва халқлар дўстлиги, инсоф ва адолат, меҳнат ва маърифат, одоб ва тавозе, ҳиммат ва саховат, ҳалоллик ва туғрилик, табиат кўрки ҳамда зулм-истибдоддан нолиш, адолатсизлик ва инсофсизликни қоралаш, разолат ва жаҳолатни фош этиш ва бошқалар Навоий лирикасидаги масалалар силсиласини ташкил этади. Аммо айрим зиддиятларига қарамай, гуманизм ва халқпарварлик, инсоннинг бахт-саодати учун кураш ва унинг куч-қудрати ҳамда ақл-заковатига ишонч Навоий лирикасида ўзининг асосий урни ва етакчилик ролини сақлаб қолади. Навоийнинг улуғлиги, унинг лирикасининг ҳаётийлиги ва маънавий юксаклиги ҳам шундадир.

Ҳар қандай лирик асарнинг бош қаҳрамони, субъект — шоирнинг ўзидир, ҳаёт, воқелик унинг руҳий кечинмалари, ҳис-туйғуси, фикри ва шуури орқали ифодаланади. «Хазойинул-маонийнинг бош қаҳрамони Алишер Навоийдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони XV асрнинг улуғ мутафаккир шоири, гуманисти, файласуфи ва мураббийси сифатида ўзининг илғор фикр-қарашлари, орзу-идеаллари, шодлиги, табассуми, сукунати, ҳаяжони, алам-изтироби, қаҳр-ғазаби ҳамда ғоявий зиддиятлари билан бирга гавдаланади, ҳис-туйғуси, руҳий кечинмалари билан китобхонни ўша аср ҳаёти, унинг зиддиятлари оламига олиб киради, ўрта аср адабиётида инсонпарварлик ва маърифат нурини таратган бир чақмоқ каби мужассамланади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони айни чоғда ошиқ ва ринд ҳамдир. Бироқ бу лирик қаҳрамон ҳар қачон ҳам шоирнинг уз кечмиш таассуротлари, ҳис-туйғуси ва тилакларини бевосита ифодалайвермайди, балки кўпинча шоирнинг қалби, руҳи ва ҳис-туйғусини ифодалаш учун бир восита бўлиб хизмат қилади. Бинобарин, мутафаккир, файласуф ва мураббий лирик қаҳрамон бевосита Навоийнинг ўзидир деб ҳукм чиқарганимиз ҳолда, ошиқ ва ринд лирик қаҳрамон ҳақида эса бундай ҳукм чиқара олмаймиз.

Навоий лирикасида мутафаккир, файласуф, мураббий, ошиқ ва ринд образлари билан бирга ёр, ракиб, шайх, зоҳид, воиз, подшо каби лирик образлар ҳам бор.

Ҳаёт ва инсон мадҳияси

Навоий лирикаси ҳаёт таронаси ва инсон мадҳиясидир. Навоий ҳаётни эътироф қилади, уни севади, инсонни шарафлайди ва улуғлайди. Зероки, оламнинг олам бўлиб яратилиши ҳам, асосан, ҳаёт гули бўлган инсон учундир:

Оламу одам фидонг ўлсунки борсен, эй ҳабиб,
Сен ғараз инсондин ар оламдин инсондур ғараз.

Бинобарин, инсон ҳаётини, ўзлигини, умрни севиши, қадрлаши керак:

Жондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Сондин сени кўп севармен, эй умри азиз,
Ҳар неники севмак андин ортиқ булмас,
Ондин сени кўп севармен, эй умри азиз.

Навоий инсонни ҳаётсиз, ҳаётни инсонсиз тасаввур қилолмайди, буларнинг ҳар иккисини бирликда кўради. Ҳаёт гулшан, боғ-бўстон бўлса, инсон шу гулшан ва боғ-бўстоннинг гули, самаридир. У шу гулшан ва боғ-бўстонда файз ва камол топиши керак. Бошқа бир гулшан ва боғ-бўстон бўлиши маълум эмас:

Даҳр боғинда неча кунким тириксен, айш қил,
Ким яна топмоғ эмас маълум бу бўстон киби.

Инсоннинг ҳаёти абадий эмас. У туғилади, ўлади, ота-боболар ўрнини фарзандлар ва набиралар эгаллайди. Шундай экан, киши ҳаётдан тўла фойдаланиши, ҳар бир дақиқанинг қадр-қимматини билиши керак. Сўнгги пушаймон эса фойдасиздир:

Эй Навоий, умр ўтар елдек, ўзингни шод тут,
Елга етмак мумкин эрмастур чу суръат кўргузуб.

Бироқ инсон ҳаётининг моҳияти унинг қисқа ва узунлиги билан эмас, балки мазмуни билан белгиланади. Ҳаётдан мурод фақат айш-ишрат эмас. Ҳаётнинг мезони инсоннинг фаолияти, хатти-ҳаракати, сифати ва фазилатидир. Инсон ҳаётини ўзи учун ҳам, бутун жамият учун ҳам фойдали бўлган хизматга бағишлаши, касб-ҳунар ўрганиши, маърифатли бўлиши, яхши фазилатларни эгаллаши керак, Шундагина у ўз инсоний бурчини адо этган комил инсон бўлади:

Камол эт касбким, олам уйидин
Санга фарз улмағай ғамнок чиқмоқ,
Жаҳондин нотамом ўтмак биайни
Эрур ҳаммомдин нопок чиқмоқ.

Инсон дунёдан ўтиб кетади, лекин эл-юртга яхшилик қилган комил кишининг оти боқий бўлиб колади:

Бу гулшан ичраки йўқтур бақо гулига сабот,
Ажаб саодат эрур чиқса яхшилиқ била от[112].

112 Бу икки мисра махсус бир муаммо бўлиб, унда "Саъд" сўзи яширинган. Муаммодаги ишорага кура саодат сўзидан о ва т олиб ташланса саъд колади.

Мутафаккир ва мураббий шоир кишиларни туғри, ҳалол, ростгўй, саховатли, ҳимматли, марҳаматли, окил ва одобли бўлишга чақиради, ёмон хислат ва одатларни қоралайди. Бу Навоийнинг бутун лирикаси, айниқса, китъа ва рубоий жанридаги шеърлари мазмунига узвий равишда сингиб кетган.

Навоий гуманизми халққа ҳамда ватанга бўлган чексиз муҳаббатда янада тўлароқ намоён бўлади. Худбин ва манфаатпараст кишиларга қарши «Хушроқ, эл бедодидин ўзумга бедод айласам» деган шоир:

Юз жафо қилса менга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам, –

каби мисралар орқали умумнинг манфаатларини шахсий манфаатдан юқори қўйиш ғоясини тарғиб этади. «Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш» деб бошланадиган машҳур рубоийсида ватанпарварлик ва эрксеварлик ғоясини барала куйлаган шоир мусофирлик чоғларида ёзган бошқа бир рубоийсида:

Ўлсам ясаманг мунда мазоримни менинг,
Юклаб элтинг жисми фигоримни менинг.
Ўтру чикориб аҳли диёримни менинг,
Қўйида қуюнг тани низоримни менинг,—

дейдиким, бу билан у хаётинигина эмас, балки қабрини ҳам диёри билан боғлаб, жасадининг диёри гупроғи қўйнидан жой топишини истайди.

Навоийнинг гуманизми бир эл ёки элат кобиғига ўралиб қолган маҳдуд гуманизм эмас. Навоий гуманизми инсон ва инсоният манфаатларини ифодалайди. У одамга унинг жинси ёки ирки, элати ва диний эътиқодига қараб эмас, балки инсоний сифатларига қараб муносабатда бўлади.

Навоий хотин-қизларнинг инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилишга бел боғлайди, уларни инсон, она ва рафиқа сифатида улуғлайди:

Яхши хотунлар сафойи зуҳдидин
Олам ичра гар ёруғлуқ булса фош,
Йуқ ажаб, чунким араб алфозида
Истилоҳ ичра муаннасдур қуёш, –

қитъасида хотин-қизларни қуёш билан тенглаштириб (араб тилида қуёш — шамс женский роддадир), уларни оламга нур таратадилар дейди; бошқа бир қитъасида эса ақли расо ва одобли хотинларни ярамас эркаклардан афзал ва устун қўйиб:

Юз туман нопок эрдин яхшироқ,
Пок хотинлар аёғининг изи,—

дейди. Навоий лирик асарларидаги бу гуманистик ғояларини «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Лайли ва Мажнун» каби достонларида такомиллаштириб, хотин-қизларнинг ажойиб образларини яратади.

Навоий турли иркка ва диний эътиқодга мансуб бўлган халқларни самимият билан севади, хурмат қилади. Достонларида турли халқларнинг вакиллари образини яратган Навоий лирик шеърларида ҳам халқлар дўстлиги, биродарлиги ғоясини жўшкин лиризм шавқи билан тарғиб қилади:

Кунгулни олса малоҳат била тафовут йўқ,
Хитоий ўлсину ё армани ва ё ҳинду.
Ҳусн чун жилва қилур, оқу қарода йўқ фарқ,
Кишига келса бало — хоҳи хито, хоҳи ҳабаш.
Мен тилаб ҳусн, вале шоҳ тилаб наслу насаб,
Менга лўли била ҳинду, анга қўнғироту қиёт, –

каби оташин мисраларда у халқларни бир-биридан ажратувчи ташқи белгиларига эмас, балки уларни бир-бирига яқинлаштирувчи, тенгма-тенг қўювчи белгиларга эътиборни жалб этади ҳамда инсонни ирқи, элати, эътиқодига қараб, унга турлича муносабатда бўлиш тенденцияларга қарши курашади.

Севги ва шодлик тароналари

Навоий – севги ва шодликнинг оташин ва жўшқин куйчиси. Севги Навоий лирикасининг, хусусан ғазалларининг етакчи мавзусидир. У:

Эй Навоий, ишқ атворини ҳифз айлай деган,
Барча ишни тарк этиб, қилсун бизнинг девонни ҳифз,—

дейишга ғўла ҳақли эди, чунки унинг кўпчилик шеърлари севгига, севгининг моҳияти ва хосияти, ошиқ ва маъшуқа образлари, висол шавқи ва ҳижрон алами тасвирига бағишлангандир. Айни чоғда Навоийнинг севги лирикаси ошиқ ва маъшуқанинг ишқий кайфиятлари тасвири даражасидан юқори кўтарилиб, кенг ижтимоий-фалсафий моҳият касб этади. У севги мавзуси оркали ҳаётга, инсонга муҳаббатни куйлайди, яшаган муҳитининг айрим иллатларини фош этади, олижаноб инсоний фазилатларни тарғиб қилади.

Навоий куйлаган ва шарафлаган севги ҳаётий севги, инсоннинг, инсонга бўлган севгисидир. Шоир севгининг ҳаётий моҳияти ва хосиятини қайта-қайта таъкидлайди ва инсоннинг инсонга бўлган севгисини тарғиб қилади:

Қилғай инсоният, ар кўз мардумиға тутса унс,
Эй Навоий, яхшидур инсонға инсондин анис.

Эй Навоий, ул пари ўлтурса ҳам оздур сени,
Кимки инсондур онинг маҳбуби ҳам инсон керак.

Эй кунгул, ҳуру пари васфин эшиттим гўйиё,
Ҳеч қайси одамилиғда эмас инсонча хуб.

Деди зоҳид: «Ул паридин ҳур умиди бирла кеч»,
Эй Навоий, бўлмағай бу ҳадғача нодонлиғим.

Дема бу оламда ул ой хуб ё жаннатда ҳур,
Курмамишмен андоғин, бори эрур мундоғи хуб.

Севги инсоннинг табиий хусусиятидир. У инсон ҳаётининг мазмунини бойитади, унга кўрк беради. Севги кишини камолотга етказади. Севгисиз ҳаёт файзсиз ва нурсиздир. Шунга кура шоир:

Хизр умрию Скандар мулки тошқон ёрсиз,
Оби ҳайвон ичса захри бегумондир ким ичар.

Хуштурур жону жаҳон жонон била, жонон агар,
Бўлмаса, жон уйлаким ўлмас, жаҳон зиндон эрур,—

дейди.

Севги инсоннинг энг яхши сифат ва фазилатлари билан узвий боғликдир. Вафо, садоқат, дустлик, ҳамдамлик, мушфиқлик, туғрилик ва ҳалоллик унинг шарти ва бурчидир. Худбинлик, манфаатпарастлик, қалбакилик, мунофиқлик ва иккиюзламалик каби хислатлар севгига тамомила ётдир. Севги мол-давлатга, мансаб-мартаба ва насл-насабга қарамайди. Севгини зўр ва зар билан ҳам кўлга киритиб бўлмайди. Севги йўлида шоҳ ҳам, гадо ҳам тенгдир, балки гадо авлороқдир:

Ишқ аро шоҳу гадо тенгдур, гадо балки фузун,
Гар гадолиғ айлар улса ишкнинг яғмосидин.

(Бу тезис айниқса Навоийнинг «Ишқ аро душвордир...» деб бошланувчи ғазалида такомиллаштирилади.)

Навоийнинг лирик қаҳрамони самимий ошиқдир. Унинг севгиси пок ва мусаффодир. У севгига бир ҳою ҳавас деб эмас, балки инсон ҳаётининг ажралмас йўлдоши, қалб ва ироданинг амри, шарафли ва масъулиятли бурчи деб қарайди. Севги инсон учун катта синов ва имтиҳон ҳамдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони севги синовига бардош берган иродали ва матонатли ошиқдир. Навоийнинг лирик қаҳрамони ёрини улуғлайди ва ардоқлайди, унинг ҳусн-жамоли ва ахлоқ-одобига мафтун булади, у бутун ҳаёти ва қалбини севикли ёрга бағишлайди. Мана ошиқнинг гўё касамёд тарзида айтган бир ғазалининг мисралари:

Кунглум ўртансин агар ғайриға парво айласа,
Ҳар кўнгул ҳам ким сенинг шавқингни пайдо айласа...
Ўзгалар ҳуснин тамошо айласам чиқсун кузум,
Ўзга бир кўз ҳамки ҳуснунгни тамошо айласа.

Ғайр зикрин ошкоро қилса лол ўлсун тилим,
Қайси бир тил ҳамки зикринг ошкора айласа...

Бу рашк ёки ҳасаднинг ифодаси эмас, балки садоқат ва самимиятнинг қатъий бир овозидир. Ошиқ учун ёр ҳаммадан ҳам авло ва мўътабар. На жаннат ва на кавсар, на ҳур ва на тўби ёрнинг, унинг маскани, лаби ва қадкоматининг ўрнини боса олмайди. Ошиқ уларнинг ҳаммасини рад этади, жаннат, ҳур, кавсар ва тўби ҳаёлига гирифтор бўлиб, маҳбубадан воз кечган шайху зоҳидларни аччиқ заҳарханда билан фош қилади. «Кўюнг борида қилмон жаннатқа гузар ҳаргиз» ва «Қайси тўби жилваси сарви хиромонингча бор» каби кўпгина ғазаллар ва бошқа жанрлардаги шеърлар шу ғояни тарғиб қилади.

Навоийнинг лирик қаҳрамони бекарор ошиқ эмас. Бироқ айни чоғда бу лирик қаҳрамон ўз инсоний ғурури ва ор-номусини оёқ ости ҳам қилмайди. У ёридан ҳам садоқатли, вафодор бўлишни талаб қилади:

Ёр улдурким тили, кўнгли онинг бўлса бир,
Ким тили ўзгаю кўнгли ўзга, ул ёр эмас,—

деган шоир бевафо ёрдан:

Тилга келмон кўнглум ўтинким менга ул бағри тош,
Тил била ғам ер, кўнгил бирла вале ғамхор эмас.

Кўнгли ўзгадур, тили ўзга, не чора қилғомен,
Кўнглида юз фикру тил бирла бири изҳор эмас,—

деб қаттиқ шикоят қилади. Сабр-матонат, лутф ва карамнинг ҳам ўз чегараси бор. Ёр бевафолик ва шафқатсизликни ҳаддан оширса, унинг оёғи остига йиқилиб кўз ёши тукишнинг ҳожаги йўқ, ундай тили бошқаю дили бошқа меҳрсиз ёрдан воз кечиш керак:

...Чунки ул бизни унутмоғни соғинди, яхши иш,
Сен доғи кел бир нафас они соғинмоғни унут.

Севги таронаси ёрнинг ҳусн-жамоли, лутфу карами, висол завқи ва ҳижрон изтиробини куйлашдан жафокор ёрдан нолиш, шикоят қилишга ўтиб боради. Бироқ ёрдан шикоят тор ишқий ҳис-туйғуни ифодалаш доирасида қолиб кетмайди, балки у кенг ижтимоий моҳиятга эга бўлади. Шоир ёрдан шикоят қилиш усули билан, кўпинча, яшаган муҳитининг иллатларини фош этади, золим ёрни адолатсиз подшога, инсофсиз амалдорга, ҳиммatсиз давлатмандга, шафқатсиз жаллодга ухшатади:

Қоши ёсинму дейин, кўзи қаросинму дейин,
Кўнглума ҳар бирининг дарду балосинму дейин

матлаъли ғазалнинг

Чарх ранжинму дейин, даҳр шиканжинму дейин,
Жонима ҳар бирининг жавру жафосинму дейин,

Эй Навоий, дема қошу кузининг васфини эп,
Қоши ёсинму дейин, кузи каросинму дейин, –

мисралари билан тугалланиши Навоий шикоятининг ижтимоий моҳиятини равшан курсатади. Бундай шеърлар Навоий яратган севги лирикасининг сезиларли қисмини ташкил этади.

Бода қон, нағма фиғон, сур азо, айш бало,
Кургасен жилва агар айласа ишқ анжумани,

«Ёр васлига қувондим, ковди куйидин мени,
Эй Навоий, хеч киши давлатға мағрур улмасун»

тарзидаги байтларда эса ёрдан шикоятдан кура ижтимоий адолатсизликка қарши норозилик кучлироқ садо беради. Ошиқ рақибнинг мунофиклиги, худбинлиги ва макр-хийласи ҳақида сузлар экан, бу шикоят янада кенгроқ ва чуқуррок мазмунга эга бўлади.

Бироқ Навоийнинг севги лирикаси, ундаги шикоят оҳангларига қарамай, умидсизлик, ғам ва алам, ҳасрат ва надомат лирикаси эмас, балки ҳаёт ва шодлик, гузаллик ва латофат, умидворлик ва ишонч таронасидир.

Ҳаётга муҳаббат ва шодлик, кувноқлик кайфиятлари май ва ринд образларида янада такомиллашиб боради. Биз Навоийнинг ҳаётига доир тарихий маълумотлардан унинг майга бутунлай мойил эмаслигини, майхур ва ишратпараст кишиларни ёқтирмаганини, улардан қаттиқ нафратланганини биламиз. «Ҳайратул-аброр»нинг махсус бир бобини майхурликнинг зарарини ифодалашга бағишлаб, майпарастлик балосига йўликкан кишиларнинг ҳажвий образини яратади. Хуш, шундай экан, нега Навоий майни таъриф ва тавсиф қилади, риндларга ижобий баҳо беради, ҳатто узини «риндлар сархайли» («риндларнинг бошлиғи») деб атайди? Навоий, худди Умар Хайём, Ҳофиз Шерозий ва бошка шоирлар каби, майни шодлик ва кувноклик рамзи сифатида қуллайди.

Зоҳид санга ҳур, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсин, манга майхона керак,—

дейди. Навоий майни таърифлар экан, зинҳор, кишиларни майхурлик ва ишратпарастликка даъват қилмайди, балки уларни ҳаётни севишга, умрни қадрлашга, шодлик ва кувнокликка чақиради:

Бировки дайр сори зоҳир айлади ихлос,
Бурунғи нафъи буким хонақоҳдин ўлди халос.

Май мени қилди риёи порсоликдин халос,
Порсолиқ йукки ушбу худнамоликдин халос.

Хонақоҳ, аҳли йулукса мастлиғдин тонимон,
Шукрким бўлдум аларға ошнолиғдин халос...

Эй Навоий, хонақоҳда топмадим жуз тафрика,
Хум киби майхонанинг кунжида оромим керак.

Купинча «дайр пири» («майхона бошлиғи») сифатида тасвирланган ринд ҳаётни севади, инсонни қадрлайди, шодлик ва кувноқликни тарғиб қилади. Бинобарин, Навоий риндни ҳурмат қилади, уни хонақоҳ шайхига карама-карши қуяди:

Хизмат эттим хонақоҳ шайхиға, кадрим билмади,
Дайр пири бандаси менким эрур бас ҳақшунос.

Навоий майга кишини ғам-аламдан хориж этувчи, таскин берувчи ва юпантирувчи бир нарса ҳам деб қарайди. Шунга кура у узига хитоб килиб:

Эй Навоий, ҳам замондин, ҳам замона аҳлидин
Ҳар замон ғам етса юзлан кулбаи хамморға,—

дейди. Шу ният билан майхонага қадам босган лирик қаҳрамон у ерда ҳам осойишталик ва шоду ҳуррамлик тополмайди, май ҳам, майхона ҳам унга ором бермайди. «Ғаройиб-сиғар»даги таржиъбанд соқийномада

«Харобот аро кирдим ошуфта ҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол»

байтининг нақарот тарзида қўлланиши ҳам шу билан изоҳланади.

Ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари

Алишер Навоий ҳаётнинг гузал, инсоннинг бахт-саодатли бўлишини, халқнинг осойишта ва фаровон яшашини орзу қилар эди. Навоийнинг орзу-истаклари реал ҳаёт билан, муҳит билан тўкнаш келади, у уз истакларига тамомила тескари манзарани, турли-туман иллатларни: шоҳларнинг зулми ва амалдорларнинг зўравонлигини, жоҳилларнинг нозу неъмат ичида, маърифат аҳлининг хору зорликда яшаётганини кўради, ўзи ҳам шу иллатлардан жабр-ситам, қайғу-алам чекади. Шунинг оқибатида шоир кувноқликдан сукутга, табассумдан каҳр-ғазабга, эътирофдан инкорга, насиҳатдан танқидга ўтиб боради, унинг ижодида шодлик тароналари ўрнини ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари эгаллайди.

Эй Навоий, дардлиғ назмингни аҳли дард билур,
Дардсиз доғи бўлур они ўқуғоч аҳли дард,—

деган шоир муҳити ҳақида дард-аламли мисралар битади. Унинг «Кимга

қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим», «Шоҳнинг мунглуғ мушаввашлар билан не нисбати», «Ул шайхки минбар уза афсунға берур тўл», «Мени ишқдин манъ этар сода шайх», «Неча елғон сўзу музҳиқ ҳаракот, эй воиз» каби танқидий, сатирик шеърлари вужудга келади, ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари кўпдан-кўп шеърлари таркибига кириб боради. Шоирнинг лирик рубобидан шикоят, ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат оҳанглари баралла эшитила бошлайди:

Мунглуғ бошим остидаги тошимниму дей?
Тош устидаги ғариб бошимниму дей?!

Ҳасрат суйидин кузумда ёшимниму дей?!
Улмакдин саъброқ маошимниму дей?!

Навоий лирикасида унинг шахсий ҳаёти ва фаолияти билан бевосита боғлиқ бўлган шикоят мотивлари ва ҳасрат-надомат кайфиятлари, шубҳасиз, сезиларли ўрин тутади. Унинг:

Эй муғанний, тут «Ироқ» оҳангию кургуз «Ҳижоз»,
Ким Навоий хотири бўлмиш Хуросондин малул.

Эй Навоий, чун ватанда бир даме хуш турмоғим
Мумкин эрмас, ихтиёр этмай жилони найлайин?

Эй Навоий, маҳлас тилар бўлсанг эл тил-оғзидин,
Назмдин ҳам тилни тийғил, насрдин ҳам юм оғиз.

Шаҳ ҳарамида, Навоий, неча топсанг эҳтиром,
Билгил ўз ҳаддингнию беҳад риоят қил адаб.

Тут гадолиғни, Навоий, муғтанам,
Шоҳлар оллинда бош индурма кўп, –

каби лирик мисралари шундан далолат беради. Бироқ Навоий лирикаси шахсий қайғу-алам, ҳасрат-надомат лирикаси эмас. Навоий лирикаси жуда кенг ва чуқур ижтимоий моҳиятга эгадир. Шоирнинг «менлиги» маҳдуд эмас, у доимо ўзини жамиятда, эл-юрт орасида кўради, ўзини кўпнинг бири деб ҳисоблайди. Бинобарин, Навоий лирикасида «мен» интим доирада қолиб кетмайди, балки у узвий равишда «биз»га (кўпга) ўтиб боради. Ўз муҳити ҳақида:

Жаҳонким зоҳир айлар лолау боғ,
Эрур ул боғ зиндон, лоласи доғ,—

деган шоир замон ва замон аҳли ҳақида дард-алам чекади:

Менга ишқ дарди эмас муҳлик бас,
Замон дарди, аҳли замон дарди ҳамдир.

Навоийнинг лирик қаҳрамони доимо халқ учун қайғуради, халқ, унинг шодлиги ва фаровонлиги учун курашади, халқ манфаатини ўз шахсий манфаатидан юқори қўяди, халқнинг шодлиги билан шод бўлиб, қайғусидан изтироб чекади. Бинобарин, у:

Салтанатдин бода ортукдур манга юз қатлаким,
Хушроқ эл бедодидин ўзумга бедод айласам;
Юз жафо қилса манга, бир қатла фарёд айламон,
Элга қилса бир жафо, юз қатла фарёд айларам,—

дейди.

Мамлакат ва халқ аҳволини подшоларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатларига боғлаб, одил шоҳни орзу қилган, адолатни тарғиб этиб, шоҳларни адолатпарварликка чақирган шоир «Кўп тафовут келди золим шоҳдин одилғача» деб, золим шоҳларни қаттиқ танқид остига олади, уларни эл-юртни хароб қилувчи, талон-торож этувчи кишилар сифатида айблайди:

Жаҳон ганжиға шоҳ эрур аждаҳо,
Ки утлар сочар қаҳри ҳангомида.
Анинг коми бирла тирилмоқ эрур
Маош айламак аждаҳо комида.

Сен жафо қилғач кўнгул жон бирла тарким туттилар,
Бўлса шоҳ золим, эл ичра зулмға эрмиш ривож.

Навоий лирикасидаги ғазаб ва нафрат, ҳасрат ва надомат мотивлари, шубҳасиз, катта ижобий қимматга эга бўлиб, улар инсонга, халққа ва маърифатга бўлган чексиз муҳаббат заминида гуғилган эди. Бунинг устига нажот йўлини тополмаган шоир баъзан «тақдир» олдида ожиз бўлиб қолади. Аммо буларнинг барчаси шоир ижодий даҳосининг етакчи йўналиш ва моҳиятига у қадар катта зарар етказмайди. Навоий айрим ғоявий зиддиятларни енгиб ўтиб, улуғ гуманист шоир, моҳир лирик сифатида мужассамлашади. Навоий ижодининг, жумладан, лирикасининг асрлар ва авлодларга манзур бўлиши, бадиий сўз санъатининг равнақига самарали таъсир этишининг сири ҳам шундадир.

НАВОИЙНИНГ ЛИРИК МАҲОРАТИ

Алишер Навоий устоз лирик шоирдир. У лирик поэзияни фақат мавзу ва ғоявий мазмун жиҳатидангина эмас, балки бадиий жиҳатдан ҳам янги тараққиёт поғонасига кутарди. Шакл ва мазмуннинг узвий бирлиги учун курашган Навоий ўз лирик шеърларининг мазмунига мос ва мувофиқ бадиий форма яратди. У лириканинг хилма-хил жанрларида шеърлар битди, бу жанрларнинг такомилига катта ҳисса қушди, янги-янги образ ва характерлар, пейзаж ва портретлар яратди, реалистик тасвир тенденцияларини ривожлантирди, инсоннинг мураккаб ҳис-туйғусини, руҳий кечинмаларини моҳирлик билан ифодалаб, турли-турли адабий усул

ва бадиий тил воситалари қуллади, халқ оғзаки поэтикаси инжуларидан ижодий фойдаланди.

«Хазойинул-маоний» жами 16 хил жанрда: ғазал, мустазод, мухаммас, мусаддас, мусамман, таржиъбанд, таркиббанд, маснавий, қасида, соқийнома, қитъа, рубоий, муаммо, чистон, туюқ ва фард жанрларида ёзилган шеърларни ўз ичига олади.

Ғазал жанри сон ва салмоқ жиҳатидан ҳам Навоий лирикасининг етакчи жанри булиб, «Хазойинул-маоний»нинг ҳар бир девонида 650 тадан ғазал берилган. «ғазалда уч киши тавридур ул навъ» деб бошланувчи қитъасида Хисрав Дехлавий, Ҳофиз Шерозий ва Абдураҳмон Жомийни ғазалнинг устози деб таърифлаган Навоий ҳақли равишда:

Навоий назмига боқсанг эмастур
Бу учнинг холидин ҳар байти холи, —

деб таъкидлаган эди. Навоий ҳароратли ишқий ғазаллар билан бирга ижтимоий-сиёсий мавзуларда ҳам ғазаллар битди, ошиқ, ёр, ракиб ва ринд образлари билан чегараланиб қолмади, образлар туркумига мутафаккир ва мураббий образларини ҳамда шоҳларни киритди. ғазалнинг композицион мунтазамлигига алоҳида эътибор бериб, кўпгина воқеабанд ғазаллар ёзди, поэзия билан мусиқа санъатининг узаро алоқаларини мустаҳкамлашга интилиб, аксар ғазалларини халқ куйи ва мақомларига мослаб ижод этди. Навоий ғазалларининг кўпи 7 байтдан иборатдир.

Навоийнинг мухаммас, мусаддас, мустазод ва мусамман жанридаги шеърлари (уларнинг миқдори кўп эмас) ўз ғоявий-бадиий хусусиятлари билан унинг ғазалларига яқин туради. Навоий Лутфий ва Ҳусайнийнинг айрим ғазалларига мухаммас ва мусаддас боғлаши билан бирга узининг «Очмағай эрдинг жамолинг олам аро кошки» ғазалини тахмис қилади, «Эй рафиқ» радифли ғазалига мусаддас боғлайди.

Навоий фард, рубоий ва қитъаларида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий фикрларини бир хулоса ёки ўгит тарзида баён этади, мисраларни ҳикматли сўзлар даражасига кўтаради, киноя йўли билан муаммолар, юмор билан чистонлар битади ва туюқнинг ажойиб намуналарини яратади. Шоир бирон каттароқ ҳодиса, воқеа муносабати билан вужудга келган мураккаброқ ҳис-туйғуларини ифодалашда лирик турнинг йирик ҳажмдаги жанрларига мурожаат этиб, қасида, соқийнома, маснавий, таржиъбанд ва таркиббандлар битади. Ҳусайн Бойқаронинг тахтга чиқиши муносабати билан уни қутлаб ва инсоф-адолат билан давлатни бошқаришга йуллаб ёзилган қасида, Сайид Ҳасан Ардашерга битилган шеърий мактуб – маснавий ва бошқалар шулар жумласидандир. Булардан энг каттаси «Фавойидул-кибар»га киритилган соқийнома булиб, у 458 байтдан ташкил топган.

Навоий лирикаси ҳаёт ва инсон ҳақидаги лирикадир. Шоир умуман мавзу ва ғоявий мақсаднинг қуйилиши жиҳатидангина эмас, балки барча образлар, лавҳалар, тасвир воситалари ва бошқалар билан ҳам лирик поэзияни ҳаётга, инсоннинг қалби ва ҳиссиётига янада яқинлаштиради.

У бадиий тасвирда болаларнинг уйинидан шоҳларнинг сиёсатига кадар, оддий маиший ҳаёт деталларидан табиат ҳодисаларига қадар – барчасига мурожаат этади, янги образ ва лавҳалар яратади. Мисоллар:

Жонда қуйғоч нақди ишқин қилди кунглумни ҳалок,
Ўлтурур маҳрамни султон, ганж пинҳон айлагач.

Ишқий бир ғазалдан олинган бу байтда шоир ошиқ билан ёр муносабатини, ошиқнинг изтиробини, ёрнинг шафқатсизлигини муҳитнинг, подшолар ва, умуман, давлатмандларнинг, даҳшатли бир одати орқали тўлароқ, чуқурроқ ва таъсирлироқ ифодалашга эришади. Подшолар ва умуман давлатманд кишилар ўз бойликларини ҳаммадан яширишга интилар эдилар. Улар ўзларига қарам бўлган бирор кишини, кўпинча қул ёки маҳрамни ишлатиб, бойликларини ер остига кўмдирар, лекин бир куни келиб бу сир очилиб қолмасин деб, у қул ёки маҳрамни ўлдирар эдилар. Бу реалистик деталь билан Навоий, бир томондан, ошиқнинг алам-қайғули кайфиятини ифодаласа, иккинчи томондан, муҳитнинг даҳшатли зулмига қарши исён кутаради.

Тўкди қон гулгун либосин кийгач ул хўблар маҳи,
Қон тукар эрмиш кизил тўн кийса бешак шоҳлар.

Бу байтдаги иккинчи мисрага алоҳида эътибор беринг: подшолар уруш бошлаганда ёхуд оқибати фожиага олиб келувчи бирон шум ниятни уйлаганда, одатда, кизил либос кияр эдилар.

Шаҳ ёнин фарзин киби кажлар мақом этмиш нетонг,
Ростравлар арсадин гар тутсалар рухдек қироқ.

Шоир подшо саройидаги амир-амалдорлар ҳам, подшонинг ўзи каби эгри, ярамас кишилардир, гўғри кишилар эса подшодан узок турадилар деган ғояни шахматдаги фигураларнинг ўрни ва юриш тартиби орқали ифодалайди.

Қоши кунглум ўғрисидур, рокиъ ўлмоғлиғ не суд,
Ўғри бош солғоч қуйи, бордур далили эътироф.

Бу байтда ёрнинг қайрилма қоши кунглимни ўғирлади, ёр қошининг қайрилма эканлиги кунглини ўғирлаганига далилдир, чунки ўғри ўғрилигини эътироф қилса, бошини қуйи солади, комати эгилади деган реалистик бир лавҳа тасвирланади.

Оразин кўрдум ниҳон, ашк айлади сирримни фош,
Ёшурун қолмас ўғурлук уй ароким булса ёш.

(Иккинчи мисрада «Болалик уйда сир булмас» мақоли ифодаланган.)

Орзуйи васлидин ранжур эрур мунглиғ кунгул,
Кут учун тазвир ила бемор бўлғондек гадо.

(Тиланчи киши хайр-садака олиш учун баъзан ҳийла билан узини бемор қилиб кўрсатади.)

Ишқинг ути шуъласин муфрит тилар мажнун кунгул,
Уйлаким девоналар доим тилар килмоқ олов.

(Ақлидан озган кишилар, одатда, утга уч булади, узини утга ташлайди.)

Кузларинг оз журм учун қилса итоб эрмас ажаб,
Бор муайянким, булур беморлар нозик мижоз.
(Одатда, бемор кишининг таъби нозик, узи инжиқ булади.)
Ғам Навоийнинг кузин қилмиш булутким заъфдин,
Истар оғзиға томизғайлар момуғ бирла суни.

(Одатда, оғир бемор булган кишининг оғзига пахта билан сув томизадилар.)

Тукди захмимдин бағир конини ҳижрон нолиши,
Уйлаким сиқмоқ била эл сув оқизғай нордин.

(Анорни сиқиб сувини олиш одатига эътибор қилинг.)

Оразинг чин накши, мушки ҳарён хол эрур,
Ҳинд эликим Чинға келмиш мушк савдо қилғали.

(Ҳиндистонликлар мушк сотиб олиш учун Чинга — Хитойга борар эканлар, шоир юзни хитойликка, холни хиндистонликка ухшатади.)

Васли аро курдим, тенг эмиш буйию сочи,
Тун-кун тенг экан, зоҳир улур булди чу навруз.

Совуғ оҳимдин ёруғлиқ оз, вале кўп тийралик,
Қишда ул янглиғки тун булгай узун, кун қискариб.

Ғофил улма, назардин итса аду,
Шамъ учурғонда, ел курунурми?!

Дур тишингдин донаи сабрим қилур бебар десам,
Кулуб айтурким, экиннинг офатидур жолалар.

Қарилар хотири нозикдир, эй тифл,
Шикастидин қилиб ваҳм, улма густоҳ.

Унуттингмуки, атфол уйнағонда,
Синар оз майл кургондин қуруқ шох.

Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин. Биз «Хазойинул-маоний»да алоҳида байтларгина эмас, балки «Кўз ёшим ғалтон борур ул орази дилжў сори», «Зулфунг очилиб орази дилжў била ўйнар», «Кунгуллар ноласи зулфунг камандин ногахон кургач» каби ғазалларнинг бошдан-охирига қадар ҳаётий лавҳа ва образлар асосига қурилганини курамиз. Бундан ташқари, Навоий бир қатор анъанавий образларни қайта ишлаб, уларнинг ҳаётий моҳиятини кучайтиради, Хизр ва Масиҳга ухшаш диний образлардан ижодий фойдаланиб, янги образлар яратади.

Масалан:

Эй хату жонбахш лаълингдпн Хизру Масих,
Балки бу икки уётдин ниҳон Хизру Масиҳ.

Бу байтда шоир, бир томондан, ёрнинг хати (лабдаги туклари) ва лаъли (лаби)ни Хизр ҳамда Масиҳга ухшатса, иккинчи томондан, ёрнинг хати ва лаълини Хизрга ҳам, Масиҳга ҳам карама-қарши куяди, инсонга ҳаёт бағишлашда ёр билан тенглаша олмаган Хизр ҳам, Масиҳ ҳам уятда қолиб ғойиб бўлиб кетди, дейди. Шундай килиб, шоир яратган ёр образи Хизрни ҳам, Масиҳни ҳам енгади, ҳаёт афсона устидан ғалаба қозонади.

Навоий бадиий тасвир ва тавсифнинг моҳир санъаткоридир. Шоир лирик ҳиссиётни туларок ва мукаммалроқ ифодалаш, асарнинг композицион изчиллигини, мантиқий ва шеърий тафаккурнинг узвий бирлигини таъминлаш ва оригинал образлар яратишда тадриж, тазод, таносуб, ҳусни таълил, тажоҳули орифона, лозим ва малзум, лаф ва нашр каби турли адабий санъат — усуллардан, сифатлаш, оддий ухшатиш ва кетма-кет ухшатиш (ташбиҳи мусалсал), оддий муболаға ва ута муболаға (ифрот), киноя, истиора ва бошқа бадиий тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланади. У кўпинча бир эмас, бир неча адабий усул ва бадиий тил воситасини бир шеър, бир образ ва лавҳада мужассамлаштириб боради.

Чунончи, Навоий тадриж усулининг моҳир устасидир. У шу усул воситаси билан кўпгина воқеабанд ғазаллар яратади, лирик ҳиссиёт ифодаси билан объект тасвирини бир-бирига узвий боғлайди, бир қатор образлар яратиб, уларни марказий — етакчи образ атрофига туплайди. «Ёрдин айру кунгил мулкедурур султони йук», «Хилъатин айлабмудур ул шухи сиймин тан каро», «Заврақ ичра ул қуёш сайр айламас Жайҳун аро», «Сочти тердин гул уза ул сарви гул рухсор сув», «Ваъда айлаб васл жисми нотавоним ўртама», «Оҳким ғамингда гунбази ахзарни куйдурур», «Қилғали хилъатин ул сарви гуландом қизил», «Ҳаво хуш эрдию, олимда бир қадаҳ майи ноб», «Кирди симобий либос ичра яна ул гулузор» каби кўпгина ғазаллар шу усул асосида яратилган. Бу шеърлардан биз «Ёрдин айру...» ғазали билан танишайлик:

Ёрдин айру кунгул мулкедурур султони йук,
Мулким султони йук жисмедурурким жони йук.
Жисмдин жонсиз не ҳосил, эй мусулмонларким, ул

Бир қаро туфроғдекдурким, гулу райҳони йўқ.
Бир қаро туфроғким, йўқтур гулу райҳон анга,
Ул қоронғу кечадекдурким, маҳи тобони йўқ.
Ул қоронғу кечаким, йўқтур маҳи тобон анга,
Зулматедурким, анинг сарчашмаи ҳайвони йўқ.
Зулматеким, чашмаи ҳайвони онинг булмагай,
Дўзахедурким, ёнида равзаи ризвони йўқ.
Дўзахийким, равзаи ризвондин улғай ноумид,
Бир хуморийдурким, анда мастлиғ имкони йўқ.
Эй Навоий, бор анга мундоқ уқубатларки бор,
Ҳажрдин дарди ва лекин васлдин дармони йўқ.

Бу ғазал ҳижрон мавзусида ёзилган булиб, шоир барча образларни, ўхшатиш ва ўхшатилмишларни марказий образ – «ёрдан айру кунгул» образи такомилига каратади. Шу йул билан шоир ҳижрон дахшатини, ҳижрон алам-изтиробига гирифтор булган ошиқнинг аҳволи ва кайфиятини туларок ва таъсирлирок қидиб ифодалашга муваффақ булади. Бу ғазалнинг композиция тузилиши ва образлар силсиласини қуйидаги схемаларда равшанроқ кўриш мумкин:

I байт. Ёрсиз кунгул – султонсиз мулк.

II байт. Султонсиз мулк – жонсиз жисм.

II байт. Жонсиз жисм – райҳонсиз қора тупроқ.

III байт. Райҳонсиз қора тупрок – ойсиз тун.
IV байт. Ойсиз тун — обиҳаёти булмаган зулмат.

V байт. Оби ҳаёти булмаган зулмат – жаннат боғидан йирок булган дўзах.

VI байт. Жаннат боғидан йирок булган дузахий — майсиз хуморий.

VII байт. Лирик хотима: ҳажрнинг шундай азоби булса ҳам ёрдан воз кечма.

Навоий ҳаёт зиддиятларини, бир-бирига қарама-карши булган манзара ва ҳодисаларни, воқеа ва образларни, ҳис ва туйғуларни тасвирлашда купинча тазод (қаршилантириш) усулини қўллайди ва бу усул воситаси билан мақсад-муддаонинг, субъектив ҳис ва шуур билан тасвир объектининг ички моҳиятини туларок ва мукаммалрок ёритишга эришади. Унинг «Кеча келгумдур дебон ул сарви гулру келмади», «Навбаҳор улдию айшим гулбуни очилмади», «Кунглума ёр истабон меҳнат келурни билмадим», «Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим» каби ғазаллари шу усулда яратилган. Бундан ташқари, Навоий

жуда кўп шеърлари таркибига тазод усулини киритиб, у шеърларнинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширишга муваффақ бўлади.

Тазод усули талабига кўра, бир-бирига қарама-қарши бўлган икки кутб (образ, тушунча, жисм, жараён ва бошқалар)нинг бири иккинчисини рад этиши ёки инкор қилиши лозим. Лекин айни чоғда кўпинча бир-бирини рад этувчи ёки инкор қилувчи икки қутб ўртасида қандайдир ички ёки ташқи алоқа ҳам булади; улардан бири иккинчисини келтириб чиқаради. Навоий тазоднинг бу специфик хусусиятларига тула амал қилиб, узига хос лавҳа ва образлар яратади. Мисоллар:

Жаҳонки, оҳим била тийрадур, эмас мумкин —
Бу шом рафъи юзунг субҳи бўлмайин мавжуд.

Бу байтда субҳ шомга қарама-қарши қўйиляпти. Бироқ шомга ҳам, субҳга ҳам ёр сабабчи, чунки унинг ҳажри шомни бунёд этса (ошиқ ҳижрон аламида оҳ чекавериб оламни қоронғу қилган), унинг юзи (юз қуёшга ўхшатилади) субҳни бунёд этади.

Шакар лаблар табассум килганин кургач кунгул берма,
Ки бедилларни аччик йиғлатур охир шу шакарханд.

Бу байтда аччиқ шакарга, йиғламоқ табассумга қарама-қарши қўйилади.

Гарчи қотил кўзидин ўлса тирик,
Тирилур нўши лабидин ҳам улук.

Бу байтда куз лабга, ўлмоқ тирилмоққа қарама-қарши қўйилади, ошиқни ўлдирадиган ҳам, тирилтирадиган ҳам ёрнинг узи деган фикр баён қилинади.

Нетиб ўлмайки сабрим оздин-озу шавқ кўптин-кўп,
Ул ойнинг ҳусни кўптин-кўп, вафоси оздин-оз эрмиш.

Бу байтда сабр билан шавқ, ҳусн билан вафо, оз билан кўп бир-бирига карама-қарши қўйилган.

Навоий ҳис-туйғуни мукаммалроқ ифодалаш, тасвир объектининг моҳиятини тўлароқ очиш ва образни бурттириш учун ҳусни таълил (чиройли хато), тажоҳули орифона (билиб билмасликка солиш), лозим ва малзум каби адабий усулларни ҳам кенг қўллайди. Шоир байтдан-байтга, шеърдан шеърга ўтиб борар экан, янги-янги ва оригинал бадиий тил воситалари яратади, сўз ўйинлари ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклидан мароқли бадиий фигуралар ясайди, кўпинча улар биргаликда келиб, бир образда мужассамлашади. Навоий табиат лавҳаларини моҳирлик билан тасвирлайди. У кўпинча баҳор мавсумига мурожаат қилади, баҳор тасвири фонида шодлик ва кувнокликни ҳам, қайғу-аламни ҳам моҳирлик билан ифодалайди, лавҳадан портретга, портретдан лавҳага ўтиб боради. Бу жиҳатдан Навоийнинг, хусусан, «Мувофиқ кийдилар, булмиш магар

навруз ила байрам», «Навбаҳор ўлдию мен ҳажрида, соқий, май тут» каби ғазаллари характерлидир.

Ёзма поэзиянинг тажрибаларидан ижодий фойдаланган Навоий халқ оғзаки адабиётига ҳам катта эътибор ва муҳаббат билан ёндошди, халқ шеърларининг соддалиги ва самимийлигидан, равонлиги ва мусиқийлигидан илҳомланиб, худди Лутфий яратган шеърлардек, «Бизнинг шайдо кунгул бечора бўлмиш», «Кузунг не бало қаро булубтур», «Базм аро гар йуқ май била даф» ва «Не кун улгайки, нигорим келгай»га ўхшаш куплгина, содда, енгил ва равон ғазаллар битди. Шу билан бирга, Навоий халқ асарларидаги образлардан, бадиий тасвир воситаларидан ҳам фойдаланди, халқ мақоллари, маталлари ва таъбирлари билан шеърларининг мазмунини бойитди, бадиий қимматини оширди. Навоий шеърларини, хусусан, ғазалларини ўқир эканмиз, қуйидагига ўхшаш куплаб мақол ва халқ таъбирларини учратамиз:

Мутриб била не кунгли очилсун Навоийнинг,
Ким мен фирокдин десам, ул дер «ирок»дин.

Тукуб май муҳтасиб, мен йиғладим, лекин ул усрукка:
Сув келтирмак ҳамону куза синдурмак ҳамон эрмиш.
Ишкинг утинки ёшурдум эл аро ёйди рақиб,
Ким иситмани нихон тутса қилур марг аён.

Бурк урнида бош элтур, накд урнига жон олур,
Атфоли ғаминг ичра бас турфа уюнлардур.

Етти жон оғзимаким, чиқмас уйидин ул ҳур,
Чиқмоғон жонға умид — ушбу масалдур машҳур.

Хублар тиғи етишмастин бурун бу зор улар,
Чин эмишким, булса куп кассоб, кўй мурдор улар.

Борибон аҳбобу мен ғафлат асири бўлмоғум,
Уйладурким ит уюб қолдию кучти корвон.

Ул қуёшгин меҳру мендин тийралик, ваҳ истарам,
Ер ёрилса, ерга кирсам инфиолимдин гаҳе.

Эй Навоий, олам аҳлидин вафо қилдинг тамаъ,
Мен эдим сенинг киби, мен янглиғ улгунг сен доғи.

Шунингдек, Навоий бир фардида:

Белу оғзидин, дедиларким, дегил афсонае,
Бошладим филҳолким, «Бир бор эди, бир йуқ эди», –

дер экан, халқ эртакларининг анъанавий бошланмасидан усталик билан фойдаланиб, ёрнинг оғзи шу қадар кичик, бели шу қадар нозикки, унинг борлигини ҳам, йуқлигини ҳам билиб бўлмайди, дейди.

Навоий шеър тузилиши бобида, вазн, қофия, радиф ва бошқаларда ҳам мислсиз санъаткорлик маҳоратини кўрсатди. У ҳазаж, ражаз, рамал, мунсариҳ, музориъ, мужтасс, сариъ, ҳафиф, мутақориб, мутадорик ва бошқа баҳрларнинг хилма-хил вазнларида шеърлар битди, ўзбек поэзиясининг вазн турларини бойитди. У одатдаги қофиядан ташқари, кофиятайн (жуфт кофия) ички қофия ва тарсеъ усулларини ҳам қўллади, бир ёки бир неча сўздан ташкил топган радифлар қуллаб, таъкид ва такрир оркали шеър мазмунининг етакчи нуқтасига эътиборни тўларок жалб этиш ва мисраларни равон ҳамда оҳангдор қилишга эришди.

Мазмуни билан ҳам, бадиий формаси билан ҳам ажойиб ва латиф шеърлар яратган шоир

Эй Навоий, олтуну шингарфу зангор истама,
Бўлди назминг рангидин девон қизил, сориғ, яшил, –

деб фахрланишга тўла ҳақли эди. Навоий ўзбек классик лирикасини янги тараққиёт поғонасига кутарди. Навоий шеърлари халқ орасида кенг шуҳрат қозонди[113]. Шоир уз лирикасига замондош қалам аҳлларининг муносабатини фахр билан таъкидлаб:

Эй Навоий, қилғали табъ аҳли жинси шеър назм,
Назминг ўлди барчасиға қофия, балки радиф,—

деган эди.

Навоий ўз замондошлари ижодигагина эмас, балки ўзидан кейинги шоирлар ижодига, ўзбек, озарбайжон, тожик, турк, туркман, қозоқ, татар ва бошқа халқларнинг сўз санъаткорлари ижодига ҳам самарали таъсир этди. Навоий шеърлари маълум эстетик-тарбиявий қимматини сақлаб келмоқда, унинг ғазаллари куйларга жўр бўлиб келмоқда, шоирларимиз Навоийнинг санъаткорлик маҳоратидан илҳомланмоқдалар ва таълим олмоқдалар.

Маснавий

«Маснавий» сузи адабиёт тарихида, бир томондан, достонларга нисбатан, иккинчи томондан, ҳар икки мисраси ўзаро қофияланиб борган ҳар кандай шеърий асарга нисбатан қўлланилар эди. «Хазойинул-маоний»нинг биринчи девони — «Ғаройиб-сиғар»га кирган маснавий Алишер Навоийнинг Сайиид Хасан Ардашерга ёзган шеърий мактубидир[114].

[113] Восифийнинг маълумотига кура, Навоийнинг "Дин офати бир муғбачан махликодур майхороу бебок" деб бошланувчи ғазалига бастакор Абдулло Марварид бир куй яратган экан, ашула бутун Ҳиротда кенг таркалиб, шеър ва куйнинг таъсиридан кишилар ёкаларини йиртар эканлар. Бу маълумот муболаға билан айтилганига қарамай, Навоийнинг шуҳрати ва Навоий шеъриятининг таъсир кучини курсатади.

[114] Бу асарида Навоий уз ҳол-аҳволини баён этгани учун айрим адабиётшунослар (масалан, Олим Шарофиддинов) уни "Ҳасби ҳол" деб ҳам номлаганлар.

Мутақориб баҳрида (фаувлун фаувлун фаал) битилиб, 256 мисрадан ташкил топган бу шеърий мактубини Навоий мустабид подшо Абусаид даврида, 1460 йилларнинг ўрталарида Самарқандда яратган ва ўша пайтларда Ҳиротдан узоқда (эҳтимол, Машҳадда) бўлган Саййид Ҳасан Ардашерга йўллаган эди (кейинчалик Навоий бу асарни маълум даражада таҳрир қилган ва «Хазойинул-маоний»га киритган).

Саййид Ҳасан Ардашерга ёзилган шеърий мактубни композициясига қараб шартли равишда, муқаддима, Саййид Ҳасаннинг таърифи ва тавсифи, мамлакат аҳволи тасвири ва муаллифнинг ҳасби ҳоли ҳамда хотима қисмларига ажратиш мумкин. Ҳажм жиҳатидан хийла катта бўлган бу асарини Навоий анъанавий муқаддима — ҳамд билан бошлайди. Саййид Ҳасан Ардашернинг таърифи ва тавсифига ўтар экан, унинг саховати, маърифати ва бошқа фазилатларини улуғлайди.

Саййид Ҳасан Ардашер (1415-16—1488-89) XV асрнинг фозил ва маърифатпарвар кишиларидан бири бўлиб, Бойсунғур ва бошқа темурийлар саройида хизмат қилган эди. У илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик қилар, зуллисонайн шоир сифатида икки тилда (ўзбек ва форс-тожик тилларида) жозибали шеърлар битар эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да уни ғаърифлар экан, «...бу фақир турк ва сорт орасида ондин тамомроқ киши кўрмайдурмен» деган эди. «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер» асарида эса унинг ҳаёти ва фаолиятини, фазилати ва хислатларини яна кенгроқ ва тўлароқ баён этади. Жумладан, у, «аммо адаб ва ҳилм ва тавозуъ ва ҳаё зотларига анингдек ғолиб эрмишким, бу мужмал мазкур бўлғон фазойилдинки, тафсили: сарф ва наҳв ва луғат ва арабият ва мантиқ ва фиқҳ ва ҳадис ва тафсирдур ва сойир таснифот, мисли: шеър ва муаммо ва таърих ва нужум ва адвор ва мусиқий бўлғай, агар баъзи мажолисда сўз ўтса эркандур, бовужуди улки, мажлис аҳлининг кўпидин яхшироқ билур эркандурлар, ҳам ҳаё ва адаб жиҳатидин, ҳам бировга илзом ва ҳижолат етмасун деб, кўп сўз айтмас эрмишлар, балки кўп мажолисда такаллум ҳам қилмас эрмишлар»,— дейди. Навоий 14 – 15 ёшларида – 1455-56 йилларда Саййид Ҳасан Ардашер билан танишади. Саййид Ҳасан истеъдодли Алишерга жуда катта меҳр қўяди, унга ҳомийлик қилади. Булар бир ота-боладек бўлиб қоладилар. «Алар тариқ ва равиши бу фақирни андоқ шефта қилдиким,— дейди Навоий «Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер»да,— бир кун алар мулозаматиға етмасам эрди, сабру тоқатим қолмас эрди ва алар ҳам келиб аҳвол сўрарлар эрди: «Ташвише бўлмамиш бўлғайким, бу кун сендин хабар топа олмадик...» Навоий ҳам доимо унга бир фарзанддек муносабатда бўлар эди. «Ва аларнинг фавти замонида,— дейди Навоий,— бу фақир шаҳрда йўқ эрдим. Подшоҳ ҳукми била бир сари бориб эрдим. Келгандин сўнгра, чун соҳиб азо фақир эрдим, таъзият қоидасин бажо келтуруб, шаҳрнинг шимоли ҳаддида тоғ этагида алар учун ҳазира ясадимким, «Жўйи нав» суви анинг ичидин ўтар, боғоят бийик ва хуш ҳаво ердур...»

Навоий билан Саййид Ҳасан ўртасида мана шундай яқин, дўстона ва самимий муносабат бор эди. Абусаид ҳукмронлик қилган йилларда

Навоий ҳар томонлама кўп азият чекди. Абусаид уни, Бобур таъбири билан айтганда, Ҳиротдан ихрож қилди ёки кетишга мажбур этди. Навоий Улуғбек даври маданияти анъаналарини маълум даражада сақлаб қолган Самарқандга келган ва замонасининг Фазлуллоҳ Абуллайсий каби забардаст олимларидан иштиёқ билан таълим олишга киришган эди. Бироқ Абусаиднинг зулми ва жаҳолати Ҳирот ва Хуросонгагина эмас, балки Самарканд ва бутун Мовароуннаҳрга ҳам ёйилиб келмоқда, эл-юртнинг хонавайронлигини оширмоқда, илм-фан ва санъат-адабиёт аҳлларининг осойишталигини бузиб, ижодий ишларига раҳна солмоқда, кўп кишиларни турли томонга бош олиб кетишга мажбур қилмоқда эди. Буларнинг барчаси Навоийни қаттиқ алам-изтиробга солади.

Аён бўлғай олингда ҳангомае,
Битимак манга фарз эди номае.
Санга ҳолатимни аён айламак,
Бу азмим вужуҳин баён айламак,—

деган шоир қўлига қалам олиб, мамлакат аҳволи ва ўз кайфиятларини ифодалаб, Саййид Ҳасан Ардашерга шеърий мактуб ёзишга киришади.

Бу шеърий мактуб Алишер Навоийнинг яққол намоён бўлган энг муҳим асарларидан биридир. Шоир мактубда бадиий тасвирнинг муболаға ва бўрттириш усулини кенг қуллайди. Бироқ бу нарса асарнинг ҳаётий моҳиятини инкор этмайди, балки борликни тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишга хизмат қилади. Шоир ўз муҳитидаги ҳаётнинг даҳшатли манзараларини китобхоннинг кўз ўнгида гавдалантиришга муяссар бўлади:

...Не мулку не эл, эмди таҳрир этай,
Алар ҳолатин васф бир-бир этай.
Дема мулкким, ваҳшатобод зишт,
Тамуғ билгуруб, ғойиб ўлғоч биҳишт.
Тамошосини кимки бунёд этиб,
Сифоҳону Рай мулкидин ёд этиб
Ҳисори аноу тааб маҳбаси,
Сияҳ чоҳдин тийарокдур баси.
Иморатида ганждин йўқ асар,
Хизона хароба бўлуб сар-басар.
Масожидда тоат била нур йўқ,
Хавоникда нон расми дастур йўқ.
Ҳам авқофни садр амлок этиб,
Вале кўпрагин май учун ток этиб,
Ҳам эл манзилин шаҳ катакдек бузуб,
Товуғ ўрнига чуғз ўлтурғузуб...

Навоий сўзи билан айтганда, Хуросон элидан «вафо, сахо ва мурувват» кетган, бу уч нарсанинг ўрнини «нифоқ, бухл (бахиллик) ва ҳасад» эгаллаган эди. Амалдорлар арзимас баҳона билан кишиларни

ўлдириб юборар, уғри-мутаҳҳамларни, безориларни қуллаб-қувватлар эдилар, порахўрлик ва тамагирлик уларнинг одати булиб қолган эди.

...Қаро пул учун айлабон қатл фан,
Ўлуктин тамаъ айлаб аммо кафан..,
Не вайронада эски танобе билиб,
Йилон соғиниб, ганж даъви қилиб..,
Ўлим келса бир зори бедил сари,
Мадад айлабон лек қотил сари...

Зулм ва зурлик мамлакат осойишталигини бузиб, кишиларни тузиб турли жойларга бош олиб кетишга мажбур этади:

Ҳирот аҳлин элтиб ҳаводис ели,
Эсиб дай елидек Самарқанд эли.
Навоий ҳам шулар жумласидан эди:
Сафар тушти олимға беихтиёр,
Қазо амрида элга не ихтиёр?—

деган Навоий мусофирчиликда янада купроқ алам-изтироб чекади:.

Менга бу эл ичра не бир ҳамдаме,
Ки бир дам иковлон дейишсак ғаме...
Не бир ҳужраким, ком топқай кунгул.
Даме анда ором топқай кунгул...

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактуби XV асрдаги ижтимоий ҳаётнинг қимматли бир ҳужжати ва ўзбек мумтоз адабиётининг янги ҳамда нодир асаридир. Бу асар нома жанри тараққиётида ҳам катта воқеа булган эди. «Муҳаббатнома» ва «Таашшуқнома» каби асарлар, асосан, ишқий-интим кайфиятларнинг бадиий ифодаси булса, Навоийнинг шеърий мактуби — номаси ижтимоий-фалсафий моҳиятга эгадир. Аввалги номаларда романтик тенденциялар етакчи роль ўйнаган булса, Навоий асарида реалистик тенденция етакчи урин олади. Навоий бу шеърий мактубида инсонни шарафлайди, унинг тили, тафаккури ва ижодий қобилиятини улуғлайди, назм ва шеърият устозлари ҳақида фикр юритади. Жумладан, у суз ҳақида:

Кўнгул дуржи ичра гухар суздурур,
Башар гулшанида самар суздурур, — дейди.

Буларнинг барчаси асарнинг ҳаётий моҳиятини, унинг фалсафий-эстетик қимматини янада оширади.

Навоийнинг Сайид Ҳасан Ардашерга ёзган шеърий мактуби лироэпик асар булиб, у Навоий ижодиётининг эпик поэзияга томон тараққий этиб боришида катта бир қадам эди.

«ДЕВОНИ ФОНИЙ»

Алишер Навоий забардаст зуллисонайн шоирдир. Форс-тожик тили Навоийнинг иккинчи она тили эди. Навоийнинг бадиий ижодиёти шу тилда бошланган ва шоир умрининг охирига қадар ўзбек тилидаги асарлари билан бир қаторда форс-тожик тилида ҳам шеърлар битиб, бу тилдаги адабиёт хазинасига катта ҳисса қушган ва китобхонларга манзур бўлган эди.

Навоийнинг форс-тожик тилидаги бадиий ижодиётининг улкан самараси унинг «Девони Фоний» деб номланган лирик тўпламидир. Навоий бу тўпламини ҳаётининг сунгги йилларида (эҳтимол, «Хазойинул-маоний» билан бир вақтда) тузган эди. У «Муҳокаматул-луғатайн»да уз асарларини таъриф ва тавсиф қилар экан, «Девони Фоний» ҳақида бундай дейди:

«Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамъи сухан адолат ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбуъдир, тартиб берибменки, олти мингдан абёти адади кўпракдурким, кўпрак ул ҳазрат шеъриға татаббуъ воқеъ бўлубдур. Ва баъзи ҳазрати Шайх Муслиҳиддин Саьдий... ғазал таври мухтариидур. Ва баъзи Мир Хисравгаким, ишқ оташкадасининг шуъла ангезидур ва дард ғарибхонасининг ашкрези. Ва баъзи ҳазрати Махдуми нуранға (Жомийга — Н. М.) ким, камол авжининг меҳри ломиидур. Ва мазкур бўлғон азизлар ҳолатининг жамиики, бу девон халойиқ орасида шойиъдур ва рўзгор аҳлининг табълари ул сари рожиъ ва анда кўп турлик дилкаш адолар ва дилпазир маънолар воқиъдурки, тафсили бу фақирдин муносиб эмас. Ва анда ҳар навъ назм аснофидин мисли муқаттаот ва рубоиёт ва маснавий ва таърих ва луғз ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи ҳазрати Махдуми нуран муборак назариға етиб дурким, хомамдин рўзгор сафҳасига ёзилибдур ва қаламим лайл ва наҳор авроқида нақш қилибдур».

Фоний девонининг мукаммалроқ нусхалари Париж, Теҳрон ва Истамбул кутубхоналарида бўлиб, у нусхалар бир-биридан унчалик фарқ килмайди. Париж нусхасига кўра, «Девони Фоний» «Дебоча», 6 гасида, 554 ғазал, 1 мусаддас, 1 марсия — таркиббанд, 72 қитъа, 73 рубоий, 16 таърих, 373 муаммо, 9 луғз — жами 1131 шеър ёки 6197 байтдан ташкил топган. Демак, «Девонн Фоний» жанр тури жиҳатидан «Хазойинул-маоний» каби бой бўлиб, бу девоннинг ҳам етакчи жанри ғазалдир. «Девони Фоний» шеърларининг кўпчилиги Навоий асарлари ун беш томлигининг 5- томи (икки китоб) сифатида босилди. (Уни Париж нусхаси асосида Ҳамид Сулаймон нашрга тайёрлаган.)

«Девони Фоний» мавзу доираси ва ғоявий мотивлари билан «Хазойинул-маоний»га ҳамоҳангдир. «Девони Фоний» шеърларида ҳам Навоий соф ва самимий севгини, дустлик, садоқат, тўғрилик, ҳалоллик каби фазилатларни куйлайди, мунофиклик, худбинлик, бахиллик, тамагирлик каби хислатларни аччиқ танкид қилади. Инсоннинг

мураккаб ва зиддиятли ҳис-туйғусини, қалби ва шуурини ҳароратли лирик мисраларда ифодалайди. Мохир санъаткор ўзига хос образлар, янги шеърий лавҳалар ва поэтик шакллар яратади.

«Девони Фоний»даги кўпгина ғазаллар Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий, Абдураҳмон Жомий ва бошқа машҳур лирикларнинг шеърларига ўхшатма тарзида яратилган. Уларга шоир «татаббуъ (ўхшатма) ва «тавр» (йўл-усул) сўзларини сарлавҳада қайд этади. Бундай шеърларда у гўё буюк устозлар билан ижодий мусобақалашади, уларнинг шеърлари билан басма-бас келадиган янги шеърлар битади. Бошқа шеърларини «мухтараъ» (ихтироъ) деб таъкидлайди. Навоийнинг «Татаббуъ» шеърлари ҳам, «мухтараъ»лари ҳам классик лирик поэзиянинг ғоявий-бадиий мумтоз намуналаридир.

Навоийнинг форс-тожик тилидаги шеърларининг савияси ва унинг санъаткорлик маҳорати ҳақида равшанроқ тасаввурга эга бўлиш учун унинг «Оламе хоҳам...» ғазали ва «Туҳфатул-афкор» («Фикрлар совғаси») қасидаси билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

“Оламе хохам...” Алишер Навоий узининг эзгу орзу интилишларини адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат ҳокимияти орқали амалга ошириш мумкин деб уйлар ва шунга интилар эди. Бу урта асрлардаги кўпчилик мутафаккирларга хос прогрессив моҳиятга молик караш эди. Лекин буюк мутафаккирларнинг орзу-ниятлари адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат ҳокимияти учун кураш ғояси доирасидан юқори кутарилиб, ўзига хос ижтимоий идеални вужудга келтирган эди.

Буюк гуманистлар ўз ижтимоий идеалларини ифодалаб, бахт ўлкаси, бахтиёрлар диёри ҳақида хаёл сурганлар. Бундай орзу турли халқлар тарихи ва турли даврларда ўзига хос моҳиятга эга бўлган. Бироқ инсонпарварлик, инсоннинг бахт-саодатини орзу қилиш уларнинг барчаси учун муштарак хусусият дир. Бу ғоя Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари тафаккури тарихида ҳам салмоқли урин тутади. Бунинг куртакларини, жумладан, «Авесто»да, ундаги Ахура Мазда, Зардушт, Каюмарс, Йима ҳақидаги миф ва мадҳияларда, турли гот (қўшиқ)ларда кўриш мумкин. Меҳнаткаш халқ оммасининг эксплуататорларга қарши кураши, осойишталик ва фаровонлик учун интилиши ижтимоий-фалсафий тафаккурнинг, бахт ҳақидаги орзунинг тараққийсига замин бўлди, унга фаол таъсир этди. Маздакчилар, ахийлар, сарбадорлар каби машҳур халқ ҳаракатлари шундай моҳиятга ва аҳамиятга эгадир. Ижтимоий идеал утопияси Форобийнинг «Фазилатли шаҳар аҳолисининг фикр-қарашлари...» асарида, Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» ва Абдураҳмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандар» достонларида, бошқа мутафаккирларнинг асарларида ўз ифодасини топган. Бундай орзу Алишер Навоий ижодиёти руҳига ҳам сингиб кетган.

Яшаган муҳитидан сиқилган, эзилган, ундан етарли қаноат ҳосил қилолмаган Навоий баъзан «адолатли ҳукмдор» ғоясидан чекинади, замонни тузатиш ва яхшилаш амри маҳол ва ғайри имкон деган хулосага

келади. Шу жиҳатдан қараганда «Олам хоҳам...» ғазали жуда аҳамиятлидир. Тўққиз байтдан иборат бу ғазални композиция жиҳатидан шартли равишда уч қисмга бўлиш мумкин: I—IV, V—VIII ва, ниҳоят, хотималовчи IX байт. Дастлабки тўрт байт билан танишайлик:

Оламе хоҳам, ки навбад мардуми олам дар ӯ,
К-аз жафои мардуми олам набошад ғам дар ӯ.
Не ба руз ашки асиронаш намоян сайли қатл,
Не ба шаб з-оҳи ғарибон кисваги мотам дар ӯ.
Не зи бедоди фалак дар вай диле бо садилам,
Не зи шамшери ситам сад захми бемарҳам, дар ӯ.
Не аз парируён дар у хайли ҳама ноодами,
Не ҳазорон дев аз жинси бани одам дар ӯ.

(Бир олам истайманки, унда шу олам халқи бўлмаса, бу олам мардумининг жафосидан ғам бўлмаса. На унинг кундузида асирлар кўз ёшидан қатл сели қуринсин ва на кечасида ғариблар оҳидан мотам либоси бўлсин. На унда фалак зулмидан юз аламли бир кўнгил ва на ситам киличидан малҳамсиз дил яраси бўлсин. На унда одамгарчилиги йўқ парилардан бир тўда ва на одам жинсидан мингларча деви бўлсин.)

Шоир янги олам, янги кишилар истайди! Бу унинг орзуси, келажакка парвози. У мавжуд олам билан, муҳит кишиларининг жафосидан ғам чекиш, кундуз куни асирлар кўзидан қатл сели каби қонли кўз ёшининг оқиши, ғариблар оҳи, мотам либоси, юз аламли кўнгил, ситам қиличи ва унинг зарбидан марҳамсиз дил яраси, одамгарчилиги йўқ парига ўхшаш гўзаллар, одам жинсига монанд девлар билан муроса қилолмайди. Буларнинг барчаси бўлмаслиги керак. Демак, шоир ўзи яшаган муҳитни рад этади. Ҳаёт ҳақиқати билан шоирнинг идеали ўртасида қаттиқ кураш боради. Юқоридаги мисралар шоирнинг ўзбек тилидаги

...Йўқ фароғат даҳр ароким, шомдин сочин ёйиб,
Ёғдуруб ашкин, тутар холинги а ҳар тун мотами.
Гар будур олам, кишига мумкин эрмас анда ком,
Ҳақ магарким, ком учун бошгин яраткай олами, –

мисраларига жўр бўлиб кетади.

Ғазалнинг иккинчи қисмида шоир исён ва ҳамладан «чекинади», соқий ва майхонага мурожаат этади, муҳитнинг ғам-аламларидан таскин топмоқчи бўлади:

Чун маҳол аст ин ҳавас, эй дил, сўи майхона рав.
З-он, ки бошад ҳар сафоли кўҳна жоми Жам дар ӯ,

(Эй дил, мазкур ҳаваснинг рўёбга чиқмаса, майхонага бор, чунки ундаги ҳар кўҳна сафол Жамшиднинг жоми бўлади.)

Ғазалнинг иккинчи қисмидаги бу «чекиниш» ғоявий «чекиниш» эмас, балки бир оний ҳиссий «чекиниш»дир. Биринчи қисмдаги исён ва ҳамла «чекиниш»ни енгади. Шоир ғазални қуйидаги байти билан якунлайди:

Фониё, дар вазъи гардун пур макун андеша, з-он, кий,
Нуктае навбад, ки навбад бар хирад мубҳам дар у,

(Эй Фоний, олам вазиятини кўп ўйлама, унда ақл ҳал қилмаган ҳеч бир муаммо йўқдир.)

Демак, хотима байт бу ғазални умидворлик руҳида якунлайди, шоир биринчи қисмда ифодалаган орзуларнинг қачон бўлмасин ушалишига, жамият муаммоларининг ҳал бўлишига ишонади. Бу, инсонга, унинг акл-заковати ва истиқболига ишончдир. ғазалнинг сўнгги байти «Фарҳод ва Ширин»да Фарҳод тилидан айтилган қуйидаги мисраларга жўр бўлиб кетади:

Деди: Ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.

Улум ичра манга то бўлди мадхал,
Топилмас мушкиле мен қилмаган ҳал.

Шундай қилиб, «Оламе хоҳам...» ғазали Навоийнинг ижтимоий идеалини ифодаловчи, исёнкор ва эрксевар руҳи билан Хайём, Носир Хисрав ва Ҳофиз шеърларига ҳамоҳанг ғазал сифатида қимматлидир.

«Тухфатул-афкор» қасидаси

Навоий қасида жанрининг ҳам моҳир усталаридан биридир. У қасидачиликда Анварий, Хоқоний, Салмон Соважий ва бошқа буюк қасиданависларнинг анъаналарини катта муваффақият билан давом эттиради, ривожлантиради. Навоий қасидаларида ҳам буюк мутафаккир, мислсиз сўз санъаткори сифатида гавдаланади. У қасидаларида муҳитининг муҳим масала ва муаммоларини мавзу қилиб олади, фалсафий фикр-мушоҳидаларини ифодалайди, ҳаёт ва табиат лавҳаларини чизади.

Навоий-Фоний форс-тожик тилидаги қасидаларини икки туркумга жам этган: «Фусули арбаа» («Турт фасл») ва «Ситтаи зарурия» («Олти зарурият»). «Фусули арбаа» турт фаслнинг моҳияти, манзараси ва уларнинг узига хослигини ажойиб файласуф-шоир ва рассомнинг сўзлари билан бадиий мужассамлантирган қасидалардир. Бу қасидалари ҳақида Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да: «Яна зоҳир шуароси тариқида ҳам турт қасидаки, «Фусули арбаа»га[115] мавсумдир ва анда турт фасл — ҳарорат ва бурудат ва рутубат ва ёбусати кайфияти маълум. Ҳомам рақам қилибдурки, турт фасл турт фасл хосияти асаридек рубъи маскунга ёйилибдур»,— деган эди.

---

[115] "Фусули арбаа"ни "Девони Фоний"нинг Париж нусхасидан топиб аниқлаган Ҳамид Сулаймон уни Низомий номидаги Тошкент давлат педагогика институтининг "Навоийга армуғон" (Фан, 1968) илмий тупламида оммалаштирди.

«Ситтаи зарурия»[116] 6 қасидадан иборат: «Руҳул-қудс» («Муқаддас руҳ»), «Айнул-ҳаёт» («Ҳаёт чашмаси»), «Туҳфатул-афкор» («Фикрлар совғаси»), «Қутул-қулуб» («Қалбларнинг озуқаси»), «Минҳотул-нажот» («Нажот йўли») ва «Насимул-хулд» («Жаннат насими»). Бу қасидалар фалсафий ҳам диний-ахлоқий қасидалардир. Улар Анварий, Хисрав Деҳлавий, Хоқоний Шервоний, Абдураҳмон Жомий ва бошқа буюк қасиданависларнинг қасидаларига татаббуъ сифатида яратилган. Уларда Навоий устоз қасиданависларнинг анъаналарини давом эттириб қолмай, яшаган даврининг ҳаёти ва муаммоларини, ижтимоий-фалсафий мушоҳадаларини, дин ва тасаввуф ҳақидаги қарашларини акс эттиради, шу билан бирга сеҳрли санъаткорлик қаламини намойиш этади.

«Туҳфатул-афкор» Навоийнинг Абдураҳмон Жомийга бағишлаган фалсафий қасидасидир. Бу қасиданинг ўзига хос яратилиш тарихи бор. Бир вақт Навоий Жомий ҳузурида бўлганида, Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» («Яхши кишилар дарёси») қасидаси ҳақида суз боради; Навоий у қасидани таърифлаб юксак баҳо беради. Орадан бирмунча вақт ўтади. Навоий 1476 йилда Марвга жунаш олдида Абдураҳмон Жомийнинг олдига бориб, у билан хайрлашади. Жомий Навоий қулига ўроғлиқ бир коғоз тутқизади. У йўлда от устида кетаётиб коғозни очиб ўқийди; Жомий «Дарёи аброр»га гўзал бир ўхшатма – «Лужжатул-асрор» («Сирлар денгизининг туби») қасидасини битган экан. Бундан илҳомланган Навоий ҳам ўхшатма қасида битиш фикрига тушади. У йул-йўлакай қасиданинг матлаъини (бошланмасини) яратиб, фикр олишиш мақсадида уни чопар орқали Жомийга жўнатади. Жомий матлаъни ёқтиради, Навоийнинг қасида яратиш ҳақидаги фикрини маъқуллайди. Навоий йўлда 100 байтдан иборат қасидани тугатади ва Марвда қарор топиши биланоқ, уни кўчириб Жомийга юборади. Қасидадан ғоятда мамнун бўлган Жомий Навоийни қутлаб мактуб ёзади, унга бир бўрк ва румол совға қилади. Қасида китобхонлар орасида шуҳрат қозонади. Навоийнинг «Хамсатул-мутаҳаййирин»ида ҳикоя килинишича, «Туҳфатул-афкор»нинг яратилиш тарихи шундай бўлган экан.

Қасида деярли сарой адабиётининг бир жанрига айланиб қолган эди. Шоҳларга, амир-амалдорларга бағишлаб қасида ёзиш, уларни кукларга кўтариб мақташ, идеаллаштириш анъана бўлиб қолган эди. Лекин «Туҳфатул-афкор» ана шундай қасидалардан тубдан фарқ қилади. «Туҳфатул-афкор» даврининг муҳим ижтимоий-сиёсий масалаларига бағишланган фалсафий қасидадир. Бу қасидада Навоий адолат ва зулм, одил шоҳ ва золим шоҳ, яхшилик ва ёмонлик ҳақида фикр юритади. Золим подшоларни, ҳар қандай ёмонликни аччиқ танқид остига олади, адолат ва яхшиликни, инсоф ва одобни тарғиб қилади. Шоир чукур фалсафий фикрларини ажойиб санъаткорлик маҳорати билан бадиий мужассамлаштиради, мисраларни ҳикматли сузлар даражасига кутаради, оригинал образлар, бадиий тил воситалари яратади.

[116] "Ситтаи зарурия" ҳам Ҳамид Сулаймон томонидан нашрга тайёрланган (Адабий мерос. –Т.: Фан, 1968).

Қасида подшолар тасвири билан бошланади. Дастлабки мисраларнинг ўзидаёқ шоир китобхонни фикрлар оламининг ич-ичига олиб киради, чуқур фалсафий фикрлар жозибали мусиқий мисраларда намоён бўлади:

«Оташин лаъле, ки тожи хисравонро зевар аст,
Ахгаре баҳри хаёли хом пухтан дар сар аст.
Шаҳ, ки ёд аз марг н-орад, з-ўст вайронии мулк
Хисрави беокибат хусри билоду кишвар аст.
Қайди зинат мусқити фарру шукуҳи хисравист,
Шери занжири зи шери беша камсавлаттар аст.
Лозими шоҳи набошад холи аз дарди саре,
«Куси шаҳ холию бонги ғулғулаш дарди сар аст».

(Шоҳлар тожини зийнатловчи ўтга ўхшаш лаъл уларнинг бошидаги хом хаёлни пиширувчи чўғдир. Улимини уйламаган шоҳ туфайли мамлакат вайрон бўлади, уз ишининг оқибатини ўйламаган андишасиз шоҳ шаҳар ва вилоят бошига битган зиёндир. Зийнат занжири шоҳлик шавкати ва салобатини барбод қилади, ҳа, занжирланган шер ҳам урмондаги шердан камсавлатроқ булади-ку, ахир. Шоҳлик мартабаси кишиларни бош оғриқ қилишдан холи бўлолмайди. «Шоҳ ноғорасининг ичи бушу, лекин шовқини бош оғритади».)

Навоий «Туҳфатул-афкор»да ҳам, бошқа асарларидаги сингари, подшоларни икки гуруҳга — одил ва золим подшоларга ажратади:

Золиму одил на яксонанд дар таъмири мулк,
Хук дигар дар шиёри мулку деҳқон дигар аст.

(Мамлакатнинг обод булишида, бинолар қурилишида золим билан одил бир эмасдир, ҳа, шудгорда тунғизнинг иши бошқа-ю, деҳқоннинг иши бошқадир.)

Шоир подшоларни одил, инсофли ва қаноатли булишга чақириб Хисрав Деҳлавийнинг «Дарёи аброр» қасидасидан «ҳарки қонеъ шуд ба хушку тар шаҳи баҳру бар аст» («ҳўлу қуруққа қаноат қилган киши қуруқлик ва денгизнинг шоҳидир») мисрасини тазмин қилади. Шу билан бирга, у кишиларни тўғри, беозор, мушфиқ, ҳиммatли, ҳалол-покиза булишга йуллайди:

Бегуноҳро сохтаи озурда аз теғи забон —
Нотавон кардан раги беранжро аз наштар аст...
Аҳли ҳиммatро зи ноҳамвории гардун чи бок?
Сайри анжумро чи ғам к-андар замин жую жар аст?..

(Гуноҳсиз кишига тил тиғи билан озор бериш соғ томирни ништар билан ишдан чиқаришдир. Ҳиммatли кишиларга осмон гумбазининг текис эмаслигидан не хавф? Сайр этувчи юлдузлар ерда жарлик ва дарёлар борлигидан нега ғам чексин?..)

Навоий «Туҳфатул-афкор» қасидасида жуда катта ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни даврининг улуғ мутафаккири ва гуманисти сифатида бадиий мужассамлаштиради. Шунга кура ҳам шоир бу асарини «Фикрлар совғаси» деб атаган эди. У қасидани тугатар экан, Жомийга мурожаат қилиб, бундай деган эди:

«Туҳфатул-афкор» агар созам лақаб, инро равост,
Туҳфа чун наздат зи баҳри фикратам ин гавҳар аст.

(Бу асарга «Туҳфатул-афкор» деб ном қўйиш раводир, чунки у фикрларим денгизидан олиниб, сенга туҳфа қилинган гавҳарлардир.)

Навоий мазмунга бой бўлган бу асарига муносиб бадиий форма ярата олган. Бу жиҳатдан айниқса «Туҳфатул-афкор»даги ўзига хос ўхшатишлар диққатга сазовордир. Шоҳлар тожини зийнатлаган лаъл — уларнинг бошидаги хом хаёлни пиширувчи чуғдир; зийнат банди-занжирига гирифтор бўлган шоҳ — занжирланган шердир; золим шоҳ — тўнғиз, одил шоҳ — деҳқондир ва бошқалар. Шу билан бирга, Навоий қасидада муаммо жанрига хос усулдан ҳам ўринли фойдаланиб, асарнинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширишга муваффақ булади. Навоий золим шоҳ мамлакатни хароб қилади, деган ғояни «Хисрави беоқибат хусри билоду кишвар аст» («Оқибатсиз подшо шаҳарлару вилоят учун зиён-зарардир») мисрасида муаммо усули билан ҳам ифодалайди. «Хисрав» сўзи арабча ёзувда خسرو шаклида булиб, ундан охирги ҳарф —«в» (و) олиб ташланса (чунки «Хисрави бе окибат»дан муаммо усулида сунгсизи оқибатсиз «Хисрав» кўзда тутилади), «хуср» خسر қолади, «хуср» нинг маъноси эса зиён-зарардир. Демак, оқибатсиз «Хисрав» (подшо) «хуср» (зиён-зарар) дир. Иккинчи бир ўринда шоир қашшоқликнинг оғир машаққатларини муаммо усули билан образли қилиб қуйидагича тасвирлайди:

Меҳнати ифлоси муфлис дар гарони Коф дон,
«Коф» шуд чун «фоқа» беҳад гашт в-ин мушкилтар аст.

(Ҳаддан ошган қашшоқлик меҳнат-машаққати Коф тоғидек оғирдир. «Фоқа» — қашшоқлик сўзи ҳадсиз — охирги ҳарфисиз қолиб, тескарисига ўкилса «Коф» чиқадиким, бу мушкулдир.)

Арабча ёзувда «фоқа» « فاقه » шаклида бўлиб, охирги ҳарфи олиб ташланса, « فاق » қолади, « فاق » тескарисига ўқилса, «коф» чиқади.

Шундай қилиб, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийнинг қасидаларидан илҳомланган Навоий XV аср адабиётида ғоявий-бадиий юксак янги бир асарини —«Туҳфатул афкор» қасидасини яратган эди.

Алишер Навоийнинг санъаткорлик маҳорати унинг Абдураҳон Жомий вафотига ёзган таркиббанд шаклидаги марсиясида ҳам равшан кўринади. Бу марсияда Навоий, бир томондан, «Оламеро ба суйи олами дигар бурдан» («Бир оламни (яъни Жомийнинг ўзи бир олам эди) бошқа бир оламга олиб кетдилар) каби мисраларда марҳумнинг улуғвор портретини чизса, иккинчи томондам, жудолик қайғу-ҳасратларини шу даражада

чуқур лиризм билан ифодалайдики, Садриддин Айний таъкидлаганидек, бу марсияни ўқиганда, орадан бир неча аср утган булишига қарамай, у кишини ҳаяжонга солмай қуймайди.

НАВОИЙНИНГ ЭПИК АСАРЛАРИ

Алишер Навоий улкан лирик шоиргина булиб қолмай, балки шу билан бирга, буюк эпик шоир — достоннавис ҳамдир. Лирик поэзияда катта тажриба тўплаб Мовароуннаҳр, Хуросон ва бошқа улкаларда кенг шуҳрат қозонган Навоий эпик асарлари билан мисли сиз катта муваффақиятларга эришди. У 1482—1485 йилларда «Хамса»ни, 1499 йилда эса «Лисонут-тайр» фалсафий достонини яратди. Навоий «Хамса»си ўзбек классик адабиётининг чуққиси ва жаҳон адабиётининг ўлмас обидаларидан бири булди. Унинг «Лисонут-тайр»и XV аср тараққийпарвар фалсафий фикрларининг бадиий тажассуми булди.

«ХАМСА»

Хамсачилик Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида узоқ ва мураккаб тарихга эга булган бир адабий анъанадир. Бу анъана улуг озарбайжон шоири ва мутафаккири Низомий Ганжавийнинг (1141—1209) адабий фаолияти билан бошланди. Низомийнинг «Хамса»си фақат озарбайжон адабиётидагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкалари адабиётида ҳам янги боб очди. Низомийдан кейин "Хамса" яратиш кучли бир адабий анъанага айланади. «Хамса» яратиш учун беш достон ёзишнинг ўзи кифоя килмас эди. Бу достонлар номи, жанри, вазни, сюжети, образлари ва композицияси билан Низомийнинг достонларига монанд булиши ва айни замонда Низомий «Хамса»сининг такрори ёки тақлидий нусхаси эмас, балки янги, оригинал "Хамса" булиши, бошқача айтганда, суз санъати тараққиётида янги бир қадам, янги поғона булиши керак эди. Бу жуда мураккаб ва талабчан анъана эди. Бинобарин, ўнлаб шоирлар "Хамса" яратган булсалар ҳам, уларнинг купчилиги бу соҳада муваффақият қозонолмади, Низомий билан ижодий олишувга бардош беролмади. Фақат уч шоиргина улуғ хамсанавис булиб, Низомий қаторидан ўрин олишга муяссар булди. Булар улуғ ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий (1253—1325), улуғ тожик шоири Абдураҳмон Жомий (1414—1492) ва улуғ ўзбек шоири Алишер Навоийдир.

Хисрав Деҳлавий «Матлаул-анвор» («Нурларнинг бошланмаси»), «Ширин ва Хисрав», «Мажнун ва Лайли», «Ҳашт бихишт» («Саккиз жаннат») ва «Ойнаи Искандарий» достонларини яратди. Хисрав Деҳлавий Низомийдан ижодий таълим олди. «Хамса» достонларига қатор ўзгаришлар киритди, уларни ўз даври ҳаёти ва эҳтиёжларига яқинлаштирди. Бироқ унинг айрим ўзгаришлари у қадар муваффақиятли чиқмади. Лекин, шунга қарамай, Хисрав Деҳлавий «Хамса»си ўзининг сеҳрловчи санъаткорлик қудрати билан китобхонлар орасида кенг шуҳрат қозониб, асрлар ва авлодларга манзур булди, Низомий «Хамса»си каби юксак баҳоланди.

Хамсачилик анъанаси XV асрда янада кенг тус олди. У, алоҳида шоирлар учун ҳам, маълум халқлар ва даврлар адабиёти учун ҳам катта имтиҳон бўлди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да бир неча шоирларнинг "Хамса"та ёки унинг айрим достонларига эргашиб асарлар яратганини кўрсатади. Чунончи, Мавлоно Ашраф «Хамса» ёза бошлаган, лекин уни тугата олмаган; Али Оҳий «Хамса»га хос бир неча достон битган; Мавлоно Котибий «Хамса» ёзишга киришган, лекин уни тугата олмаган; Мавлоно Фасеҳ Румий Низомийнинг «Махзанул-асрор»ига эргашиб достон яратган; Хожа Ҳасан Хизр шоҳ «Лайли ва Мажнун»га жавобан «Зайд ва Зайнаб» достонини ёзган; Мавлоно Абдулло «Хамса»нинг «Лайли ва Мажнун», «Хисрав ва Ширин» ва «Ҳафт пайкар»ига эргашиб достонлар яратган ҳамда «Искандарнома»га жавобан «Зафарнома» ёзган; Хожа Имод «Лайли ва Мажнун» достонини битган; аммо бу шоирларнинг бирортаси мукаммал "Хамса" яратишга, Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг қаторидан ўрин олишга муяссар бўла олмади. Лекин XV асрда бирданига икки буюк хамсанавис етишди. Булардан бири Абдураҳмон Жомий бўлса, иккинчиси Алишер Навоий эди.

Навоий «Хамса»си – хамсачилик тараққиётида янги босқич

XV аср ўзбек мумтоз адабиёти олдига бир катор катта ва масъулиятли вазифаларни қўйди. Шулардан бири ўзбек тилида "Хамса" яратиш эди. Ўзбек китобхонларининг ортиб бораётган эҳтиёжи, ўзбек адабий тили ва ўзбек адабиётининг тараққийси ҳамда истиқболи шуни талаб килар эди. Бундай катта ва масъулиятли ишга фақат Навоийгина киришди. У, ёзувчи халққа унинг ўз тилида, унга манзур буладиган асар яратиши лозим, деб ҳисоблади. Бинобарин. у «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Низомий ва Хисрав Деҳлавийни таърифлаб, турк (ўзбек) тилида «Хамса» ёзишининг сабаби ҳақида бундай деган эди:

...Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жонни тутти.
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи.
Ул тил била назм бўлди малфуз,
Ким форсий англар ўлди маҳзуз.
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати жаҳонға тўлғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай.
Невчунки бу кун жаҳонда атрок,
Кўптур, хуштабъу соф идрок.

«Хамса» яратиш Назоий учун ҳам, умуман, ўзбек классик адабиёти ва унинг истиқболи учун ҳам катта ва масъулиятли имтиҳон бўлди. Навоий «Хамса»си уч юз йиллик тажриба ва анъанага эга бўлган хамсачилик тараққиётида янги ва йирик адабий ҳодиса бўлди.

Навоий устоз хамсанависларнинг юксак санъаткорлигини эътироф қилади ва шарафлайди, уларнинг адабий тажрибаларидан таълим олади. Достонларининг муқаддима қисмида Низомий ва Хисрав Деҳлавийга ҳамда ўзи билан деярли бир вактда "Хамса" яратган Абдураҳмон Жомийга бағишлаб махсус боблар ёзиб, уларни улуғлайди.

У:

Йўлдаса бу йўлда Низомий йўлум,
Қўлдаса Хисрав била Жомий қўлум, —

деб улардан мадад тилайди. Бироқ Навоий хамсанавис салафларининг достонларини такрорлашга ёки уларга кур-курона тақлид қилишга интилмайди. У уз олдига янги ва оригинал "Хамса" яратиш вазифасини қўяди. Буни Навоий «Хамса»нинг бир неча ўрнида очик-ойдин таъкидлайди. Жумладан, у «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида бундай дейди:

...Ани назм этки тарҳи тоза бўлғай,
Улусқа майли беандоза бўлғай.
Йўқ эрса назм килғонни халойиқ,
Мукаррар айламак сендин не лойиқ?
Ҳуш эрмас эл сунгинча рахш сурмак,
Йўлеким, эл югурмиштур югурмак.
Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилгон кўрди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман куп.

Хамсанавис салафларининг ижодий ютукларини эътироф килган ва шарафлаган Навоий уларнинг достонларидаги нуқсонларга бефарқ қарамайди. У салафларининг жузъий камчиликларини эмас, балки жиддийроқ камчиликларини топади ва холисона танқид қилади. Масалан, у Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг достопларида Хисравнинг ижобий образ сифатида талқин ва таъриф этилишига қушилмайди. Бинобарин, у «Фарҳод ва Ширин»нинг муқаддимасида бундай дейди:

Вале чекканлар ушбу жомдин роҳ
Саросар бўлдилар Хисравға маддоҳ.
Ки мулки андоқу ойини мундоқ,
Сипоҳи андоқу тамкини мундоқ...

Навоий «Сабъаи сайёр»нинг мукаддимасида Низомий ва Хисрав Деҳлавийларнинг Баҳром образи, унинг саргузаштларининг берилиши ҳақида ҳам шундай танқидий мулоҳаза юритади.

Навоий «Хамса»ни яратишда тарихий манбалардан ва, хусусан, халқ оғзаки ижоди бойликларидан: халқ афсоналари, эртаклари, қушиқлари, макол ва ҳикматли сузлари ҳамда халқ асарларининг бадиий услубидан

моҳирлик билан фойдаланди. Шоир «Фарҳод ва Ширин»да «Иқболи саодат» тилидан узига хитоб килиб:

....Агарчи назми дилкаш тушса масмуъ,
Анинг афсонаси ҳам булса матбуъ,
Бурун жамъ эт, неким бўлғай таворих,
Борида иста бу фархунда тарих,
Топилғай шояд андоғ бир неча суз,
Суз айтур элга ул ён тушмагай куз...—

дейди.

Навоий жуда оғир ва жуда масъулиятли ишга киришади. У Яқин ва Ўрта Шарқ ўлкаларида устоз суз санъаткори сифатида шуҳрат топган Низомий ва Хисрав Деҳлавий билан ижодий баҳслашади. Бу жуда катта билим ва юксак адабий дидни, истеъдод ва қобилиятни талаб этар эди. Шунинг учун ҳам Навоий «Фарҳод ва Ширин»да:

Эмас осон бу майдон ичра турмоқ,
Низомий панжасиға панжа урмоқ...
Керак шер оллида ҳам шер жанги,
Агар шер ўлмаса, бори паланги,—

дейди. Демак, Низомий — шеъриятнинг шери. У билан баҳслашиш учун шер, жуда булмаса йўлбарс булиш лозим эди. Навоий шер билан тенглашган шер бўлди. У оғир ва масъулиятли вазифани муваффакият ва шараф билан бажарди. Ниҳоятда қиска бир муддатда, икки йилдан зиёдроқ вақт ичида, 51 минг мисрадан ортиқ беш достонни яратди. У 1483 йилда «Ҳайратул-аброр» фалсафий-таълимий достонини, 1484 йилда «Фарҳод ва Ширин» ишқий-қаҳрамонлик достонини, «Лайли ва Мажнун» ишқий-романтик достонини ва «Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достонини ҳамда 1485 йилда «Садди Искандарий» қаҳрамонлик достонини яратди[117].

Навоий «Хамса»си аввалги хамсалар билан тенглашибгина қолмай, балки улардан узиб ҳам кетди. Бинобарин, Навоий ҳақли равишда:

Низомий олса Бардаъ бирла Ганжа,
Қадам Рум аҳлиға ҳам қилса ранжа;
Чекиб Хисрав доғи тиғи забонни,
Юруб фатҳ айласа Ҳиндустонни.
Яна Жомий Ажамда урса навбат,
Арабда доғи чолса куси шавкат.
Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен тахти фармонимда осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.

[117] Навоий "Хамса"сининг куп подир нусхалари, шу жумладан, Навоий ҳаёт давридаёқ Хиротнинг машҳур хаттотлари – Абдулжамил котиб ва Султонали Машҳадий томонидан кучирилган нусхалари бизга қадар етиб келган.

Хуросон демаким, Шерозу Табрез,
Ки қилмишдур найи қилким шакаррез.
Кунгул бермиш сузумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам..,—

деган эди.

Навоий «Хамса»си XV асрнинг узидаёқ атоқли суз санъаткорларининг юксак баҳоси ва тақдирига сазовор бўлган эди. Абдураҳмон Жомий «Хирадномаи Искандар»нинг хотимасида Навоийнинг «Хамса»си ҳақида бундай деган эди.

...Бу бешларга аввал бошлаб уриб панжа,
Хуш хабарлар келтурганнинг юрти Ганжа?
Лекин туркий тилда келди бу нақш ажаб,
Бу суз Даман жодусида боғлагай лаб.
Осмондин мақгов ёғсин у қаламга,
У каламдан келди гузал суз оламга.
Кечирсинлар форси тилда дур терганлар,
Дари тилда назм инжусин келтурганлар,
Агар ул ҳам назмин ёзса дари тилда,
Қолмас эди суз айтишга куч ҳеч элда...
Бошқа тилда нукталарни суйлади ул,
Ақл учун етукликка қолмади йул.
Сенинг юксак таъбинг билан суз устоди,
Қаламингнинг калиди-ла суз кушоди.
Суз юзининг порлоклиги учган эди,
Хазина ҳам юкин боғлаб кўчган эди.
Сузамоллик майдонига сен сурдинг от,
Қайта бошдан сузнинг юзи порлади бот.
Сенинг ақлу фикринг билан сафо топди,
Э Навоий, лутфинг билан наво топди.

(Ғафур Ғулом таржимаси)

«ҲАЙРАТУЛ-АБРОР»

Жанр хусисияти ва композицион гузилиши

«Ҳайратул-аброр» («Яхши кишиларнинг ҳайратланиши») жанр хусусияти ва композицион тузилиши жиҳатидан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайратул-аброр» фалсафий-таълимий достондир. Навоий бу асарида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этиш, кишиларга таълим ва ўгит бериш мақсадини ўз олдига қўяди. Одатда, бундай достонда мавзу бирор вокеани ҳикоя қилиш асосида эмас, балки ёзувчи фикр-мулоҳазаларининг баёни асосида ёритилади. Бу ҳолат «Ҳайратул-аброр»нинг жанрига хос иккинчи бир хусусиятни вужудга келтиради: лирик ифодани, тавсиф ва таърифни асосий ва етакчи ифода

усулига, эпик тасвирни эса кўшимча ва ёрдамчи усулга айлантиради. «Ҳайратул-аброр»да ҳаёт, вокелик шоирнинг эпик баёни ҳикояси орқали эмас, балки унинг фикр-мулоҳазалари, ҳис-туйғуси ва таъриф-тавсифи орқали ёритилади. Шу маънода «Ҳайратул-аброр» лирик-тавсифий достондир. Бирок бу ҳолат унда эпик тасвирни — ҳикоя ва масалларни мустасно қилиб қуймайди.

«Ҳайратул-аброр»нинг бундай жанр хусусияти унинг композицион тузилишини ҳам белгилайди. «Ҳайратул-аброр»нинг ҳар бир боби махсус бир масалага бағишланади. 7976 мисрадан ташкил топган «Ҳайратул-аброр» 64 бобга бўлинган. Булардан 21 боби муқаддима, 40 боби — 20 мақолат ва 20 ҳикоя ҳамда масал, сўнгги уч боби эса достоннинг хотимасидир. Достоннинг асосини 20 мақолат ташкил этади, ҳикоя ва масаллар эса илова тарзида берилади.

«Ҳайратул-аброр»нинг уч композиция силсиласи (занжири бор: а) достоннинг умумий композицияси; б) мақолатларнинг композицияси; в) ҳикоя ва масаллар композицияси.

«Ҳайратул-аброр» ғоявий мазмуни, бобларнинг ўзаро ғоявий боғланиб бориши, биридан иккинчи бирининг келиб чиқиши, такомиллашуви ва, хусусан, бош қаҳрамон шоир ва мутафаккир Навоий образи билан умумий, ягона композиция силсиласига эгадир, Шу жиҳатдан қараганда, ҳатто достоннинг анъанавий муқаддимаси булган ҳамд, муножот ва наътлар унинг асосий боблари — мақолатлари билан маълум даражада узвий боғланади, чунки уларда ҳам достоннинг мақолатларида етакчи булган инсонийлик, халқпарварлик, маърифатпарварлик ва дидактик мушоҳада куртаклари бор. Мисол учун туртинчи муножотнинг қуйидаги мисраларини олайлик:

Лутфу карам ганжини неткунг дурур?
Кимга атову карам эткунг дурур?
Бир неча мухтожу асиру гадо,
Юзлари силлийи гунаҳдин каро...
Хон анга ейғилки эрур муштаҳи,
Туқ эмас, ар эса булур мумтаҳи...
Ансаб анга лукмаки ул оч эрур,
Авли анга тўнки яланғоч эрур...

Бу мисраларда Навоий бева-бечораларнинг, оч-яланғочларнинг аҳволига ачиниб, улар ҳаётининг фаровон булишини орзу қилади. Низомий, Хисрав Деҳлавий, Абдураҳмон Жомий ҳамда сўз ва кўнгил таърифига доир муқаддима боблар эса достоннинг асосий қисми билан бевосита ва узвий боғланади. Мақолатлар ўз ички композициясига эга бўлиб, уларга илова қилинган мустақил композицияли ҳикоя ва масаллар мақолатларнинг, шу билан бирга, достоннинг умумий композициясини гўлдиради ва такомиллаштаради.

«Ҳайратул-аброр» мутафаккир, донишманд ва мураббий шоирнинг достонидир. Бу достонда Навоийнинг турли-туман масалаларга доир фикр-мулоҳазалари баён этилган. Достонда ёритилган масалаларни шартли равишда уч туркумга ажратиш мумкин: 1. Фалсафий масалалар; 2. Ижтимоий-сиёсий масалалар; 3. Ахлоқий-таълимий масалалар.

Фалсафий масалалар Объектив борлиқ ва илоҳиёт, инсон ва унинг узлиги, дин, тасаввуф ва бошқа масалалар Навоий фалсафий қарашларининг асосини ташкил этади. Бу масалалар «Ҳайратул-аброр»да ҳам маълум даражада ўз ифодасини топган.

У ўзининг гуманизми, оқилона мушоҳадаси ва халқпарварлик тенденцияси билан яшаган муҳитидаги фалсафий қарашлар савиясидан юқори кўтарилади, тараққийпарвар улуғ мутафаккир сифатида гавдаланади.

Навоийнинг айтишича, илоҳиёт — худо бутун борлиқнинг ягона мояси — субстанциясидир; дастлаб ёлғиз худонинг узидан бошқа ҳеч ким ва ҳеч нарса бўлмаган; худо ҳадсиз куч-қудрат ва имкониятларга эга бўлган; сўнгра худо ўз куч-қудрати ва имкониятларини намойиш қилиб бутун борлиқни яратган; бу борлиқ ҳудди бир ойна (миръот) бўлиб, унда илоҳиёт зуҳур этган:

Не бўлиб аввалда бидоят санга,
Не келиб охирда ниҳоят санга.
Аввал ўзунг, охиру мобайн ўзунг,
Борчаға холиқ, бориға айн ўзунг..,

Шундай қилиб, Навоий, бир томондан, объектив борлиқни эътироф қилади, иккинчи томондан, уни илоҳийлаштиради. Бундай дунёқараш фалсафада пантеизм деб юритилади. Навоий пантеизми объектив борлиқни илоҳийлаштиришга, мавжуд оламга, хусусан, инсонга самимий муҳаббат билан ёндашуви, инсон ва унинг фаолиятига ишонч билан қараши жиҳатидан юксак аҳамиятга эга. Навоий объектив борлиқни эътироф қилибгина қолмай, балки уни севишга, уни яхшилашга, инсоннинг бахт-саодати учун курашга интилар ва кишиларни шунга йўллар эди.

Худо оламни яратар экан, биринчи навбатда инсонни кўзда тутади. Инсон бутун борлиқнинг кўрки ва шарафидир:

Мунча ғаройибки мисол айладинг,
Борчани миръоти жамол айладинг,
Ганжинг аро нақд фаровон эди,
Лек боридин ғараз инсон эди.
Конию ҳайвони, агар ҳуд набот,
Ҳар бири бир гавҳари олийсифот.
Борчасини гарчи латиф айладинг,
Борчадин инсонни шариф айладинг.

Инсоннинг бахт-саодати учун, унинг камолоти учун кураш «Ҳайратул-аброр»нинг асосий етакчи ғоясидир.

Бу асарда шоирнинг фикр-қарашлари ривожланган ва такомиллашган.

Навоий динни эътироф этади, ислом ва шариат шартларини таъриф ва тавсиф қилади, тасаввуфнинг Баҳовaддин Нақшбанд ва Хўжа Аҳрор каби йирик намояндаларини мадҳ қилади. Навоийдек ўрта аср мутафаккири учун бу табиий бир ҳол эди. Бироқ Навоийнинг жоҳил, инсофсиз ва ҳийлакор шайх-зоҳидларни фош этиши эса ғоятда ижобий аҳамиятга эга эди. Бу жиҳатдан айниқса «Ҳайратул-аброр»нинг тўртинчи мақолати — «Хирқапўш шайхлар...» дикқатга сазовордир. Навоий бу мақолатда хирқапўш шайхларнинг ташқи қиёфасини ҳам, феъл-атворини ҳам усталик билан тасвирлаб, уларни шармандаю шармисор қилади.

Шайх хирқасининг ипи макр риштаси бўлса, елкасидаги бахялар наҳс юлдузи, чойшаби ёлғон тонг, ҳассаси ҳийлакорлик уйининг устуни, тамаъгирлик кемасининг эшкаги... соқоли кишини кулдиради; у эчкидек эгри ёғочта чиқса-да, бироқ эчки (уйинда) ўғрини тутиб беради, шайх эса ўзи ўғри. Шайх банги, қора дори унинг ёнидан аримайди. Сирти тозадек, ичи ифлос, тоши озода, ичи ахлатхона... куйлагига мушк сепган, лекин қалбида ит ўлиб сасиган.., у зикр тушиб филдек депсинади, нафс олдида кафасдаги ҳайвондек хору залил. Бундай кишига дўзах ути ҳам ҳайф. Бирок шу ҳолида у ўзини хизру пайғамбар деб кўрсатади... хонақоҳи фиск-фасод маскани. У мурид овлайди, бирини хилватнишин қилса, яна бирини зўрлик билан узлатга чекинтиради. Муридлари ҳам ўзидек нодон ва алдамчи, воқеачи унга ёлғон тушини сузлайди, шайх эса уни ёлғон сўзлар билан таъбир қилиб беради... Афсуски, бундай шайхлар обрў-эътибор қозониб, ҳатто шоҳларни ҳам авраб инъом ва туҳфага, мол-мулкка эга бўладилар.

Ижтимоий-сиёсий масалалар Навоий, бошқа асарларидаги каби, «Ҳайратул-аброр»да ҳам яшаган даврининг ижтимоий-сиёсий масалаларига кенг ўрин беради. У XV асрнинг реалистик ҳаёт лавҳаларини тасвирлайди, муҳитнинг айрим иллатларини дадиллик билан танқид қилади, халқнинг орзу-армонларини куйлайди, турли ижтимоий табақаларни таъриф ва тавсиф этади, уларни бир-бирига чоғиштиради, қарама-қарши ёки параллел қўяди, бирларини олқишлайди, бирларини танқид қилади, бирларини фазл-камолотларини оширишга, бирларини хато ва хатарли йўлдан, турли нуқсонлардан қутулиб, тўғри йўлга тушишга ундайди. Шоир уларнинг шакл-шамойилини, афт-башарасини, кийим-кечагини, феъл-атворини, мақсад ва муддаосини, завқи ёки ғазабини ёритишда санъаткорлик маҳоратини ишга солади, муболаға ва ўхшатиш, киноя ва истиора, тазод ва тадриж каби адабий усул ва бадиий гил воситаларидан фойдаланади.

Тўғри, Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеаларининг таҳлили ва таърифида жамиятнинг моддий ҳаёт шароитларини, ишлаб чиқариш муносабатларини асос қилиб олмайди, жамият аъзоларини синфларга

эмас, балки «яхши» ва «ёмон»га ажратади, муҳит иллатларининг илдизи ва уни бартараф этиш йулларини тополмайди. Навоий яшаган муҳит унинг тафаккурини тарихий жиҳатдан чеклаб қўйган эди, ундаги заифлик ва зиддиятлар муҳитнинг заифлиги ва зиддиятларининг инъикоси эди. Навоий ижтимоий-сиёсий ҳаёт воқеликларини улуғ инсонпарвар ва пешқадам маърифатпарвар мутафаккир сифатида, эл-юрт манфаатини ҳимоя килиш асосида ёритишга интилади. Бу билан у XV аср қобиғида қолиб кетмайди, балки ундан кейинги даврларга мансуб ва манзур киши бўлиб колади.

«Ҳайратул-аброр»даги:

«Одамий эрсанг, демагил одами,
Оники йуқ халқ ғамидин ғами»

байти Навоийнинг бутун фаолияти ва ижодиёти учун етакчи шиор бўлиб қолади. Навоий инсонни севади, унинг ҳақ-ҳуқукларини ҳимоя қилади ва бахт-саодати учун курашади. Навоий севган инсон ярамас хислат ва иллатлардан мусаффо, фозил ва комил инсондир. У меҳнаткаш, ижодкор, ўз касб-корини, лавозимини мукаммал эгаллаган, меҳнати ва заковати, фаолияти ва интилиши билан ўзига ҳам, ўзгаларга ҳам манфаат етказувчи инсондир. Навоий бошқаларнинг ҳам ана шундай инсон булишини истайди.

Бироқ Навоий яшаган муҳит турли-туман зиддиятлар билан, ҳақсизликлар билан тўлиб-тошган эди, зулм ва жаҳолат, худбинлик ва маишатпарастлик, хусумат ва адоват авж олган эди, меҳнат аҳли оч-яланғоч, маърифат намояндалари хор-зор, жоҳил ва золим кишилар ҳурмат ва иззатда эдилар. Шоирнинг орзу-армонлари яшаган муҳитининг иллатларига туқнаш келиб, унинг аламли, қайғули мисраларини вужудга келтиради. Бироқ шоир чекинмайди, у ўша иллатларни ҳужумкорлик билан танқид қилишга киришади, ҳаётни, муҳитни тузатиш, яхшилаш йўлларини излай бошлайди.

Жисмоний меҳнат аҳллари — деҳқонлар, чорвачилар ва косиб-ҳунармандларгина эмас, балки илм-маърифат аҳлларининг ҳам аҳволи мушкул эди. Мадраса талабаларининг аҳволи янада аянчли ва мунгли эди. Навоий мусофир талабаларнинг аҳволини қуйидагича реалистик тасвирлайди:

Зулм дурур ушбуки бир нотавон,
Илм тилаб шаҳридин улғай равон.
Айни фалокатдин аёғи яланг,
Туни йўқидин тани доғи яланг...
Халқ купу йўқ бир ёри анинг,
Кўздин учуб шаҳру диёри анинг.
Кўча купу эв купу бозор ҳам,
Билмайин улким, қаён урғай кадам...
Сайр этиб оқшомғача бетўшае,
Чун бўлуб оқшом тутубон гушае.
Заъф ила ҳуши узига келмайин,

Тонгғача уйку кўзига келмайин...
Не топилиб кундуз анинг маскани,
Не билиниб кеча анинг маъмани...
Буйла ғаму меҳнати даврон чекиб,
Уну ун беш йил югуриб, жон чекиб,
Баъзи ўлуб, баъзи итиб ҳар тараф,
Баъзи этиб доиясин бартараф...
Эврулубон доираи моҳу сол,
Зоҳир ўлуб бир-ики соҳиб камол...

Лекин не-не машаққатлар билан ўқиб олим булган кишиларнинг ахволи ва истиқболи унинг талабалик давридан деярли фарқ қилмас эди.

Сарой аҳллари, амир-амалдорлар, қози ва муфтилар эса зулм-зурлик билан мол-дунё орттирар, айш-ишрат, ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечирар эдилар. Мана золим ва жоҳил ҳукмдорнинг саройи манзараси, сарой аҳлларининг кирдикори ва фаолияти:

...Базмлар муҳайё булган жаннат боғидек у қасрларнинг зийнати нимадан вужудга келган?.. Пардаларининг ипи элнинг жонидан, лаъли ва қизил буёғи улуснинг қонидан. Қуёш тусли нақшлар эл моли билан зарланган, элнинг дуру, лаъли билан гавҳарланган. Ғиштини масжидни бузиб олиб келган, тошини элнинг қабристонидан келтирган... Шоҳ, шундай жойда шоҳона айш-ишрат сурасан... ярим тунгача шундай айш-ишрат қурасан. Бу аҳволингга қадаҳ қон йиғлайди, шамъ куйиб, куз ёши тўкади (шамнинг эриб оқиши), хўроз кўкка фиғон қилади (гонг отиб, хўроз қичқиради)... Базмдаги қария ҳам, йигит ҳам – ҳар бири бир телба итга айланади... маст-аластликдан чарчаб уликка ўхшаб йиқилиб ётиб қолади. Тонг отади. Бироқ шоҳ ва унинг амалдорлари уйқуда. Уйку кўзларидан узоклашгач, ҳар бири бир зулм билан машғул булади. Узларининг айш-ишратларини қуриш учун элга ситам қиладилар. Яна айш-ишрат асбоби муҳайё булиб, яна базм бошланади... бу ёмонлик ҳар куни тунгача давом этади, тонгга қадар ғафлат ҳоким булади...

Қози таърифи:

Шоҳиди одил анга елғон тонуқ,
Туҳмат этарга дирам олғон тонуқ...
Ноҳақ учун ёзиб узун можаро,
Ўз юзидек сафҳани айлаб қаро,
Борча хиёнатни диёнат билиб,
Борча диёнатда хиёнат қилиб...
Хўша узумким, киши ришват деса,
Куйдурубон боғни жаннат эса...

Муфти козидан қолишмайди. Ўзига фойдали булса, ҳар қандай ноҳақ ишга фотиҳа, туҳматга фатво беради. Девсифат девон омили – солиқ йиғувчи амалдор қаерга бориб тушса, у ернинг тинчлигини бузади, деҳқонларнинг уй-жойини оёк ости қилиб, фисқ билан шуғулланади, молжонига қасд қилади:

Бири яна омили девон бўлуб,
Дев анинг аъмолида ҳайрон бўлуб,
Чарх этиб исм амалдор анга,
Баҳра қилиб ушбу амал дор анга...
Қайси вилоятғаки азм айлабон,
Эл ҳараму боғида базм айлабон...
Чаҳдағи тухум арпасин оти еб,
Уйда товуғларни сурук тоти еб.
Ҳосил ушул уйга бало дорибон,
Қайси бало, балки вабо дорибон...

Хуллас, мансабдорларнинг иши ел каби совурмоқ, ут каби куйдирмоқдир... Одати — қатл этиш, ҳар бир туки – улим томиридир... улар итдан ҳам тубанроқдир...

Шу тариқа Навоий яшаган муҳитининг ижтимоий-сиёсий воқеликларини ростгўйлик билан тасвирлайди, иллатларини ошкор этади, реалистик танқидий манзаралар, портретлар яратади. Бироқ у муҳитининг кескин контрастлари, зулму қабоҳатларининг асл сабабларини тополмайди, жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий негизларини сақлаган ҳолда бу жамиятни тузатиш, унинг иллатларини йўқотиш мумкин, деб ўйлайди. Бунга у кишиларнинг хулқ-атворини тарбиялаш ва адолатли шоҳ бошлиқ марказлашган давлат вужудга келтириш орқали эришиш мумкин деб ҳисоблайди. «Ҳайратул-аброр»нинг учинчи боби бўлган «Салотин бобида...» махсус шу масалага бағишланади, бошқа бобларда ҳам бу масала катта ўрин тутади.

Навоийнинг фикрича, худо шоҳликни насиб қилган киши ҳам аслида оддий бир бандадир. Давлат бошлиғи одил, окил, ориф ва эл-юртга ғамхўр бўлиши лозим:

Бўлди раият ғалаву сен шубон,
Ул шажари мусмиру сен боғбон.
Қўйни шубон асрамаса ою йил,
Оч бўри тўьмасидур бори бил.
Бўрини доғи ғаладин дур қил,
Сув берибон боғни маъмур қил...

Навоийнинг айтишича, подшо ва унинг амир-амалдорлари икки турли: «яхши» (одил, ориф) ва «ёмон» (золим, жоҳил) булиши мумкин. Одил ва ориф подшоларни, амир-амалдорларни мақтаган, тўғрироғи, шундай кишиларни орзу қилган Навоий золим ва жоҳил подшоларни, амир-амалдорларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. Мамлакат ва халқнинг тақдирини уларнинг фаолияти ва хатти-ҳаракатига боғлайди:

Шоҳки иш адл ила бунёд этар,
Адл бузуқ мулкни обод этар.

Кофири одил ани обод этиб,
Муъмини золим ани барбод этиб...

Навоий золим ва жоҳил подшолар зулм-жаҳолат йўлидан қайтишлари ва одил бўлишлари мумкин, деб ўйлайди. Овга чиқиб, деҳқоннинг хароба кулбасига меҳмон бўлган подшо Баҳром бу харобаликнинг сабабини сўраганда, деҳқон шундай жавоб беради:

Деди: бурун яхши эди ҳолимиз,
Зулм хароб айлади ахволимиз,
Шоҳ улус ҳолидин огоҳ эмас,
Жуз маю мутриб анга дилхоҳ эмас,
Хайли очибон тамаъ оғзини кенг,
Айладилар мулкни ер бирла тенг,

Деҳқоннинг сўзлари Баҳромнинг кўзини очади, у маст-аластликдан, айш-ишратдан воз кечади, адолат билан мамлакат ишларини бошқаради. У қишлоқ обод ва боғ-бўстон бир жойга айланади. Навоийнинг амалий мақсади ҳам мана шу эди. Навоий яшаган даврда ўзаро ихтилофлар мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини заифлаштириб, иқтисодий ва маданий ҳаётга катта зарар келтирмоқда эди. Давлат бошлиғи Ҳусайн Бойқаро айш-ишрат ва сарой фитна-найрангларига гирифтор бўлиб бормоқда эди. Навоий мамлакатнинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, ҳўжалиги ва маданиятини тараққий эттириш учун ўз ҳукмронлигининг дастлабки йилларида катта ишлар қилган Ҳусайн Бойқаронн айш-ишрат ва сарой фитналари гирдобидан олиб чиқишга интилар ва унинг фаолиятига катта умид билан карар эди. Навоий шу истак-орзу билан «Ҳайратул-аброр»да Ҳусайн Бойқаронн мадҳ этибгина қолмай, балки «Шоҳ Ғозий» ҳикоясида унинг идеаллаштирилган образини ҳам яратади. Ҳикояда айтилишича, Шох Ғозий тахтга чиқиб:

Адл эшигин элга кушод айлади,
Тахт уза ўлтирдию дод айлади.
Тузди бузуқларни иморат била,
Зулмни дафъ этти адолат била...

Кунларнинг бирида бир бева кампир «сен менинг ўғлимни жангда ўлдириб юбординг, сенда қон ҳақим бор» деб, шоҳ ғозий олдига арзга келади. Шоҳ билан кампир қози олдига борадилар. Қози «кампир қонга қон олмоқчи бўлса, подшони ўлдириши ё бўлмаса шоҳ уни рози қилиши керак» деб ҳукм чиқаради. Шоҳ буйнига сиртмоқ солиб, кампирнинг қўлига қилич беради, оёғи остига танга тукади ва:

Деди: «Қасос айласанг, оллингда бош,
Сиймни ол, гар ғаразингдур маош.
Мен эдим ул амрда беихтиёр,
Ҳар не сен этсанг, манга не ихтиёр».

Кампир шоҳнинг одиллигини куриб, хурсанд бўлади, унинг қонидан кечиб, олтин-кумушни олиб, «Золи зар» («Тилла кампир») деб ном чикаради. Навоий Ҳусайн Бойкаронинг ва бошқа шоҳларнинг шундай булишини орзу қилар эди. Ҳикоядаги қози ҳам, шоҳ образи каби, идеаллаштирилган образдир.

Шундай қилиб, Навоийнинг ижтимоий-сиёсий карашлари инсонпарварлик тенденцияларига, халкпарварликка асосланганлиги ҳамда амалий максадларни кўзлаганлиги билан аҳамиятлидир.

Ахлокий-таьлимий масалалар

Донишманд мураббий Алишер Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг бир неча бобини бевосита ахлоқ-одоб ва таълим-тарбия масалаларига бағишлайди. У ҳикматомуз сузлар билан яхши хулқ-одобни, меҳнатсеварлик ва бошқа эзгу хислатларни тарғиб этади, ярамас одат ва хислатларни шафқатсиз танқид қилади.

Бешинчи мақолат карам ва саховатга бағишланган. Навоий бу мақолатга сахийлик билан бахилликни бир-бирига қарама-карши қуяди, улардан ҳар бирининг моҳиятини очиб беради. Саховат инсоннинг энг яхши сифати ва фазилатидир. Бироқ саховатнинг ҳам ўз шартлари бор. Сахий киши эҳтиёжмандларга кумаклашиши, саховат беғараз, беминнат бўлиши керак. Сахийман деб тукиб-сочиш ҳам яхши эмас, бу исрофгарликдир:

Нақдни доғи гулдек совурмағил,
Ғунча киби доғи гирех урмағил.

Кишиларнинг саховатига кўз тикишдан кўра ўз қул кучи билан кун кўриш улуғроқ ва олижаноброқдир. Навоий бу фикрни тўлароқ ифодалаш учун Ҳотами Той ҳикоясини келтиради. Ҳотамдан, сен ўзингдек бошқа бирор ҳиммагли кишини курганмисан, деб сўраганларида, у бундай хикоя қилади: кунлардан бирида катта зиёфат олдидан далага чиқиб айланиб юрганимда чўп-хас йиғиб бозорга бораётган комати букчайган бир мўйсафидни кўрдим. Унга: Ҳотами Тойнинг уйига бориб, ноз-неъматидан баҳраманд бўлсангиз, бу машаққатли меҳнатни сизга ким қўйибди десам, мўйсафид бундай жавоб қилди:

«...Сен доғи чеккил бу тикан меҳнатин,
Тортмағил Ҳотами Той миннатин.
Бир дирам олмоқ, чекибон даст ранж,
Яхшироқ андинки, биров берса ганж».

Ҳотам хикоясини:

«Улки бу янглиғ сузи мавзун эди,
Мендан анинг ҳиммати афзун эди», –

сўзлари билан тугатади.

«Ҳайратул-аброр»нинг олтинчи мақолати одоб масалаларига бағишланади. Навоий бу мақолатида кишилар билан муносабат ва муомала

мезони, узини тута билиш, бола тарбияси ва бошқалар ҳақида қимматли фикр-мулоҳазаларини баён этади. Одоб билан тавозе бир бутунликни ташкил этади. Киши ҳар бир кишининг аҳволига яраша муомала қилиши, катталарга хизмат, кичикларга шафқат этиши лозим:

Ҳар кишининг тавриға лойиқ керак,
Сурати ҳолиға мувофиқ керак.
Кимки улуғроқ, анга хизмат керак,
Улки кичикроқ, анга шафқат керак.

Навоий бола тарбияси, уни ўстириш, ўқитиш ва балоғатга етказиш ҳақида кенг тухтайди. Шу билан бирга, у болаларга мурожаат қилиб, шундай насиҳат қилади:

Бошни фидо айла ато бошиға,
Жисмни кил садқа ано қошиға...
Тун-кунингга айлагали нур фош,
Бирисин ой англа, бирисин қуёш...

Мураббий шоир ўзини тута билмаслик, ўринсиз кулги ва бошқа хилдаги салбий хислатларни ҳам қаттиқ қоралайди.

Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг еттинчи мақолатида қаноат ва меҳнатни таърифлайди, таом емоқ, кийим киймоқ ва бошқа масалалар ҳақида қимматли фикрлар юритади, насиҳатлар қилади. Жумладан, у бундай дейди:

...Кимса неча зебу тамаъдин йироқ,
Зимнида осойиш эрур яхшироқ.
Гавҳару дурни қулоқ озори бил,
Сўзни қулоқнинг дурри шаҳвори бил,
Олтун исирғаки қулоқ оғритур,
Зарҳал этукдурки, аёғ оғритур.
Нукта дурин бил қулоқ оройиши,
Кенг этук ўлди оёқ осойиши...

Мақолатга илова қилинган «Қаноатли ва тамагир» ҳикоясида Навоий «хомтамаъ даҳрда ранжур эрур» ғоясини илгари суради.

«Ҳайратул-аброр»нинг саккизинчи мақолатида Навоий вафо ва садоқатни таъриф ва тавсиф қилади, кишиларни ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига қовушишга чақиради. Чунки:

...Йўқ ҳунари ёлғуз эса юз киши,
Қайда киши сонида ёлғуз киши.
Фард киши даврда топмас наво,
Ёлғуз овучдин ким эшитмиш садо?..
Тоқ киши айши уйин бил нигун,
Уйга қачон ҳомил ўлур бир сутун?

Шоир вафо ва севгини узвий равишда бир-бирига боғлайди. Севгисиз ҳаёт йўқ, вафо эса севгининг шартидир, дейди:

Бас кишига умр хуши ёр эмиш,
Умр деган ёри вафодор эмиш.
Ёрки, ойини вафо йуқ анга,
Шамъ кибидурки, зиё йуқ анга.

Мақолатнинг охирида шоир ўз муҳитидан, инсофсиз кишилардан шикоят қилади. Вафо ва садоқатнинг моҳияти ва хосиятини кучайтириб кўрсатиш учун вафодорлиги туфайли Амир Темурнинг қатлидан омон қолган Ҳиндистонлик икки вафодор ёр ҳақида ҳикоя келтиради.

Ростлик ва тўғрилик мавзусига бағишланган унинчи мақолатда Навоий хилма-хил ухшатишлар ёрдами билан ростгўйлик ва тўғриликнинг фойдаси, ёлғон сўзлаш ва эгриликнинг зарарини баён этади.

Шоир мақолатга ёлғон сўзлаши оқибатида овчининг тузоғига тушган дуррож (тустовуққа ухшаш қуш) ҳақида «Шер билан Дуррож» масалини ҳикоя қилади.

«Ҳайратул-аброр»нинг ун биринчи бобида Навоий илмга ва илм-фан аҳлига юксак баҳо бериб, кишиларни илм олишга, олимларни иззат-ҳурмат қилишга чақиради ва:

Илм, Навоий, сенга мақсуд бил,
Эмдики илм улди, амал айлагил,—

деб илмни амалий фаолият билан боғлайди ҳамда илмни ўз шахсий манфаатига хизмат эттирувчи кишилардан ғазабланиб:

Илмни ким воситаи жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар,
Олим агар жоҳ учун ўлса залил,
Илми анинг жаҳлиға бўлғай далил, –

дейди.

Мақолатдан кейин «Имом Фахр Розий била Султон Муҳаммад Хоразмшоҳ» ҳақидаги ҳикоя келтирилади. Бу хикояда айтилишича, султоннинг ҳаммомда ювина туриб: у дунёда олим қандай мартабада бўлади-ю, шоҳ қандай мартабада булади, деган суроғига, олим: у дунё бамисоли ҳаммомдир, сен тож-тахтинг ва кийим-кечагингни олиб боролмайсан, менинг илмим эса узим билан қолади, деб жавоб бериб, уни енгади.

Ун учинчи мақолатни Навоий элга манфаат етказиш масалаларига бағишлайди. Ҳақиқий одам эл-юртга фойда етказиши, қул кучи ё маблағи билан, ширин сузи ва маслаҳати билан мадад бериши лозим. Шу билан бундай киши ўзгаларгагина эмас, балки айни чоғда ўзига ҳам фойда келтирган бўлади:

Нафъинг агар халққа бешак дурур,
Билки бу нафъ ўзунгга купракдурур.

Аксинча, агар киши ўзгаларга ёмонлик қилса, бу билан у, биринчи навбатда, ўзига ёмонлик қилган бўлади:

Улки зарар шевасини тавр этар,
Элга демаким, ўзига жавр этар.

Кўрилган бобларда кишининг яхши ва ёмон сифати, хислати ва одатини бир-бирига карама-қарши қўйиб, бирини ёклаб тарғиб қилган, иккинчи бирини қоралаб рад этган Навоий кейинги бир неча маколатни ярамас ва жирканч сифат, хислат ва одатни, бемаъни хулқ-атворни фош этишга бағишлайди; ўн бешинчи мақолатда майхўрлик ва майхўрларни, ўн олтинчи мақолатда худбинлик ва худбинларни аччиқ танқид қилади, уларнинг афт-башараларини ҳам, ички дунёсини ҳам фош этади.

Мураббий, шоир Навоийнинг ярамас одат ва хулқ-атворни шафқатсиз қоралаши, олижаноб инсоний фазилатларни хормай-толмай тарғиб этиши, донишмандона ўгитлари, шубҳасиз, катта аҳамиятга эгадир. Навоийнинг бир қатор ахлоқий-таълимий қарашлари ҳозирги кунда ҳам ўз қимматини сақлаб келмоқда.

«Хайратул-аброр»-даги образлар

«Ҳайратул-аброр»даги образлар тизими достоннинг жанр хусусиятлари ва композицион тузилиши билан боғлиқ. Таъкидлаб ўтилганидек, «Ҳайратул-аброр»да қўйилган масалаларни бирон воқеани ҳикоя қилиш орқали ёритилмайди. Шу жиҳатдан қараганда у «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади. «Ҳайратул-аброр»нинг ўзига хослиги унда катта эпик образлар яратиш имконини бермайди. Лекин шунга қарамай, «Ҳайратул-аброр»да жуда кўп ва хилма-хил образлар, турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган, турли характердаги ижобий ва салбий, ҳажвий ва мажозий образлар бор.

Достоннинг бош қаҳрамони — Навоийнинг ўзи. Асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар шоир образи китобхоннинг доимий ҳамроҳидир. Ҳатто ҳикояларда бир неча дақиқагина «чекинган» бу образ гезда шу ҳикоянинг хотимасида, лирик мисраларда, сокийга қарата айтган сўзлари ёки қиссадан хисса чиқариши билан яна намоён бўлади, китобхонни янги-янги масалалар, ўй-фикрлар, зиддиятлар, курашлар оламига олиб киради, Китобхон бу образнинг саргузашти, ташки қиёфаси ёки бошқа жиҳатлари билан танишолмайди, лекин доимо унинг қалби ва шуури, ҳис-туйғуси, шодлиги ва ғазаби билан бирга бўлади, хамма нарсани у орқали билиб олади, тушунади, ўйлайди, якун ясайди. Навоий бутун мураккаблиги, зиддиятлари билан гавдаланади.

Шоир мақолатларда маълум бир ижтимоий-сиёсий, ахлоқий-таълимий масала ҳақида юритган фикр-мулоҳазаларини аниқлаштириш мақсадида тавсифий образлар — портрет ва характерлар яратади. Бундай образлар қўйилган масалани ҳар томонлама тўлароқ очишга хизмат қилади, асарнинг бадиий қимматини, услубини бойитади. «Салотин» мақолатидаги золим шоҳлар, «Илм сипеҳри» мақолатидаги мусофир талабалар, «Қалам аҳли» маколатидаги жоҳил амалдорлар, «Жаҳл майининг дурдкашлари»

мақолатидаги майхурлар, «Худнамолар» мақолатидаги худбин ва мутакаббир амалдорлар образи ва бошқалар шулар жумласидандир.

Биз булардан иккита ҳажвий тавсифий образ билан танишайлик. Навоий ун олтинчи мақолатда мутакаббир ва золим амалдор образини тавсифлаб, унинг портрети ва характерини типиклаштиради, унинг шакл-шамойили, кийим-кечаги, юриш-туриши, фикр-уйи, феъл-атвори ва бошқа-бошқа томонларини тасвирлайди, сатира ва юмордан кенг фойдаланади.

Амалдор ўзини ботир, отини Рахш, Рахшгина эмас, балки яшин деб билади. Рустамни ҳам назар-писанд қилмайди. Гуё унинг боши кукдан тўрт энлик куйи, холос. Аслида у зулмда йўлбарсдек йиртқичдир. У ўзини қоплон деб билади ва ит эти билан тамадди қилади, кибр-ҳаво унинг қоши устида ажинлар пайдо қилган... Буйнида тавқи бор, ҳатто кўчадаги дайди ит ҳам унга, буйнингга занжир тушибди-ку, деб таъна қилади, зероки, унинг буйнидаги тавқ лаънат тавқидир. Зулмда у Заҳҳокдир, икки илони ҳалқа бўлиб ётибди... Муйлови икки томонга шохлаб чиққан тузоқдир, бу тузоқ нафсу ҳаво қушларини ўз домига туширади. Оғзидан битта ҳам баъмани сўз чиқмайди, чакаги эса лоф уришдан чарчамайди... жиғасининг патини бойқушнинг бошидан юлиб олгану, унга товуснинг тожи деб ном қўйган ...Бўркининг учини ичига буккан, бу гуё ҳирсу ҳавас қушларига бир ошён бўлган. Агар тўни ипакдан бўлмаса, кунгли ҳазин бўлади, ипаги Чин ипаги бўлмаса, қошлари устида чин (ажин) пайдо булади... нозу ҳавас билан катондан куйлак қилган... Белбоғи ипак, туни олтин билан зийнатланган, этигининг нағали зарҳал, эгари олтин, жибилгири гавҳар билан зийнатланган...

Бу - образнинг ташқи қиёфаси. Маънавий олами эса бундан ҳам қабиҳдир. Навоий «Ҳайратул-аброр»нинг ун бешинчи мақолатида майхурликнинг зарари ва бемаънилигини ҳар томонлама фош этиб, майхурлик балосига мубтало бўлган кишининг кулгили портрети ва жирканч аҳволини тасвирлайди.

Шоир майхўрга мурожаат қилади:

Қачонгача жаҳолат жомини ичасан, ғурурланасан, фиск-фужур қиласан, ўлимни, паймонанг тўлишини ҳам ўйламайсан... кўчада бир телбадек куринишинг билан болалар бошингга тош ёғдиради, манглайинг тошга тегиб ёрилади, саллангнинг печи бузилади, кишиларга қопоғон итдек ҳамла қиласан... Гоҳ йиқилиб, гоҳ туриб, туғри келган жойга қул ташлайсан... қусуғинг соқолингни булғайди... ит келиб ялаб уни пок қилади. Мастлигинг тарқалгач, яна бода ича бошлайсан. Бошингдаги дасторингни, белингдаги ақчангни тополмайсан. Ўликдан кафан тамаъ қилувчи уғрилар тўнингни ечиб олган бўлади. Қини қолиб, пичоғингдан айриласан, оёғингда бир пой кавушинг қолиб, иккинчисини йўқотасан. Этагинг лой, олдинг шилта, олдингда кул... уйингни излайсану узун, бепоён кучадан ўзгани тополмайсан. Аъзойи баданинг қақшаб титрайди, оғзинг бемаза гам беради... бошинг айланган, ҳушинг йўқолган...

Шоир бу тасвирини шундай хулосаловчи мисралар билан тугатади:

Ҳар кишиким қилса бу сувдин тараб,
Хона сиёҳ ўлмоғи эрмас ажаб.
Сув демагил оники бир ўт эрур,
Ким етти кўк хирманини куйдирур...

Навоий мақолатлардаги масалаларни тўлароқ ёритиш, фикр-мулоҳазаларини янада аниқлаштириш учун бир кўргазма – намуна сифатида мақолатларга ҳикоялар илова қилади. Шоир лирик ифодадан тавсифий баёнга, тавсифий баёндан эпик воқеага ўтади. Кичик ҳажмли ҳикояда бирор саргузаштни сўзлайди, ортиқча тафсилотга берилмайди, саргузашт кўпинча бир эпизоддан иборат бўлиб қолади. Воқеа кураш ва конфликтлар билан ечилади, шу кураш ва конфликт фонида турли характердаги образлар яратилади, улар тугалланган образ даражасига кўтарилади. Шоҳ ўозий, Ҳотам, Муйсафид, Фахриддин Розий ва бошқалар шундай образлардир.

«Ҳайратул-аброр»нинг бадиий хусусиятлари

«Ҳайратул-аброр» фалсафий-дидактик достонининг мислсиз ажойиб бир намунасидир. Навоий бу достонида фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини юксак санъаткорлик маҳорати билан мужассамлаштиради.

«Ойни ёруғ, чархни демак баланд,
Табъи баланд элга эмас дилписанд», –

деб сўз санъаткорлари олдига китобхонлар эҳтиёжига мукаммал жавоб берувчи, уларнинг фикри, диди ва завкини ўстирувчи асарлар яратиш талабини қўйган Навоий «Ҳайратул-аброр»да шу талабга тўла амал қилади.

Навоий лирик ифодани тавсиф билан, тавсифни эпик баён билан узвий боғлайди. Бу усул асарнинг мазмунини тулдириб, ривожлантириб боради ҳамда унинг бадиий қимматини оширади. Шоир ранг-баранг тавсифий ва эпик образлар яратади, буларнинг ҳаммаси бош қаҳрамон — Навоий образи, унинг тафаккури ва ҳис-туйғулари билан бир катта бадиий полотнога айланади. Шоир достондаги барча масалаларни контраст усули воситаси билан ёритади. Адолат зулмга, ҳиммат бахилликка, қаноат тамагирликка, вафо вафосизликка, илм жаҳолатга, тўғрилик эгриликка қарама-қарши қўйилади ва ҳоказо. Фикр-мулоҳазаларгина эмас, балки образлар ҳам шу зайлда бир-бирига қарама-қарши қўйилади. Шоир контраст (тазод) усули билан бирга тадриж (ривожлантириш), таносуб (параллелизм) ва бошқа усуллардан, сўзларнинг ва ҳарфларнинг ёзилиш шаклларидан ҳам кенг фойдаланади ва бу билан мазмунни тўлдиради, бойитади. Масалан, у қаноатни улуғлашга ва шоҳларни бировларнинг мол-мулки ва аҳли аёлига қасд қилмасликка чақириш учун қуйидагича сўз ўйини ясайди:

...Шоҳ ул эмаским, бошиға қуйди тож,
Шоҳ ани билким, йуқ анга эҳтиёж...
Шоҳ бошининг шарафи тож эмас,
Англа ани шоҳки, муҳтож эмас.
Шоҳ агар ул бўлсаки, муҳтождур,
Ҳарф ила муҳтожда ҳам тождур.
Шоҳ десанг кимда куруб тожни,
Шоҳ дегил бу важҳ ила муҳтожни.

(Тожига қараб кишини шоҳ деб ҳисоблама, агар тож билангина киши шоҳ булар экан, у чоғда муҳтожни ҳам шоҳ дегин, чунки «муҳтож» сузида ҳам «тож» бор.)

Навоий бошқа асарларида булгани каби, «Ҳайратул-аброр»да ҳам бадиий тил воситаларидан кенг фойдаланади. Достоннинг деярли ҳар бир байтида янги-янги бадиий образлар яратади. Шоир айникса ўхшатишни кўп қуллайди. Ўхшатиш маълум бир фикр-тушунчани тасдиқ этиш учун ҳам, рад қилиш учун ҳам ишлатилади. Қуйида биз таносуб ва ухшатиш асосида яратилган бир парчани курайлик. Шоир уринсиз (хушомад мақсадида) килинган ҳимматни рад этиб:

...Ҳам йиборур лаъл Бадахшон сари,
Ҳам кетурур зирани Кирмон сари.
Хизрға етгач тутар оби хаёт,
Миср шакар резиға ҳабби набот.
Шамъни кундуз ёритур беадад,
Меҳр зиёсиға берай деб мадад.
Мушкни ҳар кеча сочар бедарант,
Тун сочиға бермак учун бўю ранг...
Ўйла булутдекки қуруқ боғ уза,
Ёғмай ўтуб, сувни тўкар тоғ уза...—

дейди. «Ҳайратул-аброр»нинг купгина байтлари чуқур мазмундорлиги ва бадиий мукаммаллиги билан ҳикматли суз даражасига кутарилган, айрим саҳифалар гўё бутунлай ҳикматли сўзлар тизмасидан вужудга келган. Мана йигирманчи мақолатдаги шундай байтлар:

Лутфу карам гарчи эрур дилпазир,
Қаҳру сиёсат ҳам эрур ногузир...
Неча маразға гар эрур суд қанд,
Нечага ҳам заҳр эрур судманд.
Маддаким, бермаса марҳам кушод,
Ништар-уқ айлар анга дафъи фасод.
Бармоқ учи бирла чу чиқмас тикан,
Игна била қутулур андин бадан.
Кимники инсон десанг, инсон эмас,
Шаклда бир, феълда яксон эмас.

Нахл сифат шам ила муз шўшаси,
Мунинг ўт, онинг сув эрур хушаси.
Кимники айлай дер эсанг маҳраминг,
Кўп синамай айламагил ҳамдаминг...

Бу ҳикматли сўзлар халқ мақолларига жуда ўхшаш. Айрим мақоллар Навоийнинг ҳикматли сўзларига айланиб кетганидек, шубҳасиз, Навоийнинг айрим ҳикматли сўзлари ҳам халқ мақолларига айланиб кетган. «Ҳайратул-аброр»да:

«Тор ини сичқонға солиб эрди ғам,
Қуйруқига боғлади ғирбол ҳам»

(«Сичқон сиғмас инига, ғалвир боғлар думига»)

каби шу кунгача сақланиб келаётган мақоллар ҳам бор.

Навоий «Ҳайратул-аброр»да фақат халқ мақолларидангина эмас, балки халқ ижодининг бошқа жанрлари ва усулларидан ҳам кенг баҳраманд бўлган. Масалан, «Ҳайратул-аброр»даги «Ҳотами Той», «Шер билан Дуррож», «Искандар» ва бошқа ҳикоя ҳамда масаллар халқ ижоди материаллари асосида яратилган. Навоий халқ ижодига хос сажъ усулини қўллаб, бобларнинг сарлавҳасини қофияли наср усулида битади. Халқ ижодини, жумладан, халқ қўшиқларини бутун қалби билан севган Навоий «Ҳайратул-аброр»да:

Турк суруди била солиб қўлум,
Қилсам анда ҳай тулугум, ҳай тулум,—

деб бежиз айтмаган эди. У халқ оғзаки ижодидан узоқ бўлган, халқ асарларини менсимаган ёзувчиларни қаттиқ танқид қилади.

«Ҳайратул-аброр» арузнинг сариъ баҳрида (муфтаилун муфтаилун фоилун) ёзилган, у маснавий йўлида қофияланган.

«ФАРҲОД ВА ШИРИН»

«Хисрав ва Ширин»дан «Фархол ва Ширин»га

«Фарҳод ва Ширин севги ва вафо, дўстлик ва садоқат, меҳнат ва ижодкорлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик достонидир. Олижаноб инсоний фазилатларни, умумбашарий орзу-интилишларни тараннум этган бу асар ўзбек мумтоз адабиётининг янги ва улкан асари бўлиши билан бирга, Урта Шарқ халқлари адабий анъаналари тараққиётида ҳам янги ҳодиса, катта бир босқич бўлди. Навоий хамсачилик анъанасидан мустаҳкам ўрин олган «Хисрав ва Ширин» ўрнига янги мавзу ва масалалар, янги мазмун ва ғоялар, янги образ ва характерларнинг бадиий тажассуми бўлган «Фарҳод ва Ширин» достонини яратди.

Хисрав ва Ширин образлари маълум тарихий илдизга эга бўлиб, Хисрав машҳур сосоний подшоларидан бўлган Ануширвоннинг набираси Хисрав Парвездир. Хисрав Парвез 590 йилда тахтга чиққан ва 628 йилда,

ўз ўғли Шеруянинг буйруғи билан, қатл қилинган эди. Эрон, Византия, Сурия тарихий хроникаларида, X аср араб тарихчиси Муҳаммад ибн Жарир ат-Табарий асари ва бошқа манбаларда берилган маълумотларга кура, Ширин ҳам тарихий шахс булиб, у Хисравнинг энг севикли хотини экан. Арман қизи ёки оромийлардан булган гузал Ширин амалдорларнинг ҳонадонидан эмас экан. Шунинг учун сарой аъёнлари Ширинга паст назар билан қараб, уни Хисравга номуносиб деб ҳисоблар экан. Бу ҳолат сарой иғволарини янада кучайтириб юборган экан.

Мана шу тарихий воқеалар заминида турли-турли афсона ва ривоятлар вужудга келиб, Хисрав ва Ширин саргузашти, уларнинг севгиси афсонавий тус ола бошлайди, янги-янги афсона ва ривоятлар туқила бошлайди. Бу афсона ва ривоятларнинг бирмунчаси «Қасри Ширин ва Бесутун» номи билан шуҳрат топади. Машҳур араб сайёҳи Ёқут (1179—1229) Ширин ҳақида анчагина ривоятлар эшитганини, уларнинг купи Доро I томонидан Бесутун тоғ қоясига уйиб ёздирилган ёдгорликлар эканини ҳикоя килади. (Бесутундаги аҳмонийлар қасрининг харобалари шу кунга қадар «Қасри Ширин» номи билан юритилади.)

Шунингдек, Фарҳод ва Меҳинбону ҳақида ҳам турли маълумот ва ривоятлар бор. Айрим манбалар Фарҳодни тарих билан, Бесутун тоғ қояси билан боғлайди. Ривоятларга кура Фарҳод қояга Ширин, Хисрав ва от Шабдиз тасвирини ишлаган экан. Фарҳод образи дастлаб фольклорда вужудга келди, ёзма адабиётда такомиллашди. Меҳинбону образининг излари қадимги Сурия тарихи, Сурия — Мидия афсоналарига бориб тақалади. У Сурия хроника ва ривоятларида Семирамида, арман афсоналарида Шамирам деб номланади. Низомийда Шомира — Меҳинбону (улуғ соҳиба). Тарихий хроникалар ва хусусан афсона ҳамда ривоятлар ёзма адабиётда Хисрав ва Ширин образларининг вужудга келишига маълум бир замин булади. Ёзма адабиётда биринчи бор Абулқосим Фирдавсий Хисрав ва Ширин образини қайта ишлайди.

Фирдавсий «Хисрав ва Ширин»да сосонийлар сулоласи расмий хроникаларидаги маълумотни асос қилиб олади. Шоҳ ва Маликанинг севги саргузашти ва фожиали тақдирини тасвирлаб, Хисравни шавкатли шоҳ ва ошиқ, Ширинни садоқатли ёр сифатида гавдалантиради, Шеруяни худбин шаҳзода ва падаркуш сифатида фош этади.

Хисрав ва Ширин мавзусини Фирдавсийдан икки аср кейин улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий қайта ишлайди. Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга киришар экан, уз олдига тамомила янги вазифа ва мақсад, янги масала ва муаммолар қуяди, уни ўзи яшаган XII аср ҳаётига, озарбайжон муҳитига яқинлаштиради. У сосонийлар сулоласи расмий хроника материалларига эмас, балки кўпроқ халқ оғзаки ижодий материалларига таянади, улардан ижодий фойдаланади. Низомий севги ва садоқат мавзуини асос қилиб олиш, уни янги планда тасвирлаш билан бирга, достонда мамлакатни адолат билан бошқариш, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, меҳнат ва ижодкорлик каби масалаларга ҳам кенг ўрин беради. У достоннинг сюжети ва композициясини ҳам, образлари ва характерларини ҳам тамомила янгича

ишлаб чиқади. Низомий достонининг марказий образи Ширин бўлиб қолади. Ширин вафодор ёр бўлиши билан бирга адолатли давлат арбоби ҳамдир. У сабр-бардоши ва мустаҳкам иродаси билан севгида бекарор бўлган Хисравни садоқатли ошиққа, ишратпараст, худбин подшо Хисравни адолатли подшога айлантиради. Хисрав қайта тарбияланади. Низомий достон воқеалари доирасини кенгайтиради, унга Византия ва Кавказдаги воқеаларни, Меҳинбону, Фарҳод, Шопур ва бошқа образларни киритади. Булардан айниқса Фарҳод образи достоннинг ғоявий-бадиий қимматини тўлдиради, такомиллаштиради.

Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достони жуда кенг шуҳрат қозонади. Хисрав ва Ширин мавзусида достон яратиш Ўрта Шарқ халклари адабиётида бир анъана бўлиб қолади. Низомийдан бир аср кейин машҳур ҳинд шоири Хисрав Деҳлавий «Ширин ва Хисрав» номи билан «Хамса»синнинг иккинчи достонини яратади. Хисрав Деҳлавий Низомий достонининг сюжети ва композициясини асосан сақлаб қолади. Бирок у Хисравнинг шон-шавкати ва қаҳрамонлигига кўпроқ эътибор бериб, Ширин образини бирмунча бўшаштириб қўяди. Деҳлавий достонида Хисрав Ширинниинг таъсири ва тадбирлари билан янги кишига айланмайди, балки Ширинга уйланганидан кейин ортиқ даражада айш-ишратга берилиб, давлат ва мамлакат ишларидан йироқлашади. Бу ҳолат достоннинг ғоявий мазмунига катта путур етказади. Лекин шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий достони ўз бадиий соддалиги ва жозибадорлиги билан кенг шуҳрат топади.

XIV асрда Низомийнинг «Хисрав ва Ширин» достонини шоир Қутб ўзбек тилига эркин таржима қилади. Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони мукаддимасида маълумот беришича, XV аср ўрталарида вафот этган шоир Ашраф ва яна номаълум бир шоир ҳам достон ёзган эканлар:

Бу майдонга чу Ашраф сурди маркаб,
Бу сўзни ўзга навъ этти мураттаб.
Яна бўлғон экан бу нома марқум,
Вале роқим эмастур яхши маълум.

Тадқиқотларда Навоий таъкидлаган «Яхши маълум бўлмаган-роқим» Ориф Ардабилий деган фикр илгари сурилади[118]. Ориф Ардабилийнинг форс тилида битилган «Фарҳоднома» достони икки қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида Фарҳод билан Гулистон деган қизнинг, иккинчи қисмида Фарҳод билан Ширинниинг севги саргузаштлари ҳикоя қилинади.

Хисрав ва Ширин мавзусида яратилган достонлардан Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Ашраф ва «номаълум шоир»нинг достонлари Навоийга маълум бўлган, албатта[119]. Навоий халқ томонидан шу мавзуда яратилган афсона ва ривоятларни ҳам, шубҳасиз, яхши билган.

[118] Қаранг: Мухтасар Азарбайчан адабиййати тарихи. Бакы, 1948. 117-118 бетлар; Н.Г.Арасли. Ариф Ардабили и его поэма "Фархаднаме". Автореферат канд. Дис. Баки, 1969; С.Эркинов. Навоий "Фарҳод ва Ширин" ва унинг қиёсий таҳлили. –Т.: Фан, 1971.

[119] Навоий Қутб таржимаси билан таниш бўлмаса керак. Агар у Қутб таржимасини билганида, шубҳасиз уни зикр этар эди.

Навоий уз салафларининг истеъдоди ва ижодий ютуқларига доимо юксак баҳо беради. Лекин, шу билан бирга, уларнинг асарларидаги камчиликларни холисона танқид қилади. Хусусан, Навоий салафлари томонидан Хисравнинг ижобий қаҳрамон сифатида таъриф ва тавсиф этилишига қаттиқ эътироз билдиради. Навоий салафларининг изидан боролмайди. Унингча, ишқда беқарор, худбин ва маишатпараст Хисрав мақтовга сазовор эмас; Хисрав қилмишларига яраша жазоланиши, унинг тимсолида золим ва худбин подшолар шафқатсиз фош этилиши лозим? Хисрав ва хисравларга қарши инсоннинг энг олий фазилатларини жам этган янги, комил кишилар образини, хисравлар дунёсига қарши инсониятнинг асрий орзу-армонларини ифодалаган янги дунёни яратиш керак.

Шунинг учун ҳам Навоий тамомила янги достон яратишга киришади. Унинг «Фарҳод ва Ширин» достони даврининг, инсон фаолиятининг хилма-хил масалаларини қамраб олган, ўрта аср гуманизмининг энг илғор қарашлари ва орзу-интилишларини ифодалаган бир достон сифатида вужудга келади.

Навоий севги, садоқат, меҳнатсеварлик, ижодкорлик, дўстлик, ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳақидаги фикр-ўйлари ва орзу-интилишларини, хусусан, достоннинг бош қаҳрамони Фарҳод образида мужассамлаштиради.

Ёзиб жон мусҳафидин икки оят,
Дебон Фарҳоду Ширидин ҳикоят,—

деган шоир уз достонига «Фарҳод ва Ширин» номини беради.

«Фарҳод ва Ширин» образлари

Маълумки, Абулқосим Фирдавсий «Хисрав ва Ширин» достонини расмий хроника материаллари ва афсона ҳамда ривоятлар асосида яратиб, сосоний Хисрав Парвезнинг шон-шавкатини улуғлаган эди. Унинг достонида кейинги достонларда мавжуд булган бошка бир қатор образлар (Меҳинбону, Шопур ва бошқалар) каби Фарҳод образи ҳам йуқ эди. Вақт ўтиши билан «Хисрав ва Ширин» достони халққа, халқнинг орзу-интилишларига яқинлашиб боради, шу заминда Фарҳод образи шакллана бошлайди. Турли халқларнинг бир қанча афсона ва ривоятларида ҳамда ёзма адабиёт намояндаларининг асарларида Фарҳод номининг зикр этилиши бу образнинг хийла қадимий анъаналарга эга эканини курсатади. Шубҳасиз, Низомий «Хисрав ва Ширин» достонини ёзишга, киришар экан, мана шундай афсона ва ривоятлардан ҳам фойдаланади. У биринчи бўлиб ёзма адабиётга Фарҳод образини киритади. Бу образ достоннинг ғоявий-бадиий қимматини, халқчиллигини оширади. Бироқ Низомий достонида бу образ бош қаҳрамон даражасига кутарилмайди.

Навоий достонида эса тамомила бошқача манзарани курамиз. Навоий достони деярли Фарҳоднинг туғилишини тасвирлаш билан бошланиб, Фарҳоднинг вафоти билан туталланади. Навоий Фарҳоднинг бутун ҳаёти ва кураш йулларини ҳикоя қилади. Барча масалалар Фарҳоднинг ҳаёти ва фаолияти заминида туғилади ёки Фарҳодга келиб боғланади. Бинобарин,

Фарҳод мукаммал эпик образ даражасига кўтарилади. Бунинг натижасида асар шеърий романга ухшаб кетади.

Фарҳод болалик чоғидаёқ ижобий хислатларга эга бўлади. У жуда ақлли, зеҳнли бола булиб ўсади. Фарҳод зўр ҳавас билан ўқийди, табииёт, математика, мантиқ ва бошқа фанларни ўрганади, кўп ўтмай бир қатор илмларни эгаллаб, ўз кобилият ва малакаларини оширади:

Агар бир қатла кўрди ҳар сабакни,
Яна очмок йўк эрди ул варақни.
Не сузниким, ўқиб кўнглига ёзиб,
Дема кўнглики, жон лавҳига қозиб
Ўқиб ўтмак, ўкиб утмак шиори,
Қолиб ёдида, сафҳа-сафҳа бори...
Жаҳонда қолмади ул етмаган илм,
Билиб таҳқиқини касб этмаган илм.

Фарҳод ақлий тарбия билангина чекланиб қолмасдан, жисмоний ва ҳарбий машқлар билан ҳам шуғулланиб, чиниқа бошлайди. Сувда сузиш, чавандозлик, қиличбозлик ва бошқалар унинг кундалик машғулоти бўлиб колади. 10 ёшида унда 20 яшар йигитнинг куч-қуввати бўлади. У узининг ақли ва жисмоний куч-қуввати, маҳорати билан кишиларни ҳайратда қолдиради.

Фарҳод — ниҳоятда камтар киши. Шаҳзодалик, отасининг мол-давлати уни маҳлиё қилмайди. У ўзини оддий кишиларнинг бири деб ҳисоблайди ва мазлум халқни чин кўнгилдан севади. Фарҳод мазлумларнинг дардига малҳам бўлишга интилар, умумнинг манфаатини ўз манфаатидан устун қўяр эди:

Бировким зор йиғлаб, йиғлаб ул зор,
Топиб кўнгли эл озоридин озор.
Чиқариб сўзлуғ сўз бошидин дуд,
Совуқ оҳ айлаб оҳин оташ олуд.
Бўлиб эл андуҳидин кўнгли ғамнок,
Яқо чокни куриб, куксин қилиб чок.

Шунинг учун халқ Фарҳодни севади, унинг дард-аламидан қайғуради, шодлиги билан қувонади.

Фарҳод вояга етган сари ўз ишларидан қаноатланмайдиган бўла бошлайди. У қандайдир улуғ ишларга бош бўлиш, кишиларнинг бахти йўлида кўпрок хизмат қилишга интилади. Хоқон Фарҳодни хурсанд қилиш учун йилнинг турт фаслига мос турт қаср қурдира бошлайди. Фарҳод бу касрлар унинг ўзига қурилаётгани учун эмас, балки усталарнинг ҳунари ва санъатини ўрганиш учун қурилиш ишини кузатади ва бинокорликни ўрганиш вазифасини ўз олдига қуяди. Меъмор Боний, наққош Моний ва тош йўнувчи Қоран билан дўстлашади. У усталарнинг ҳунарини иштиёқ билан кузатиб, яхши ўрганиб олади:

...Анингдек қилди хора йунмоғин вирд,
Ки юз Қоран қошида булди шогирд.
Қилиб бир дамда онча иш нихони,
Ки қилғай узгалар бир йилда они...
Қаю суратки Моний қилди тимсол,
Анга Фарҳод очди чеҳра филҳол.
Бу ишни доғи оз фурсатда қилди,
Анингдек ким кераклик эрди, билди.

Хоқон уғлига тож-тахтини ҳам таклиф қилади. Лекин Фарҳодни тож-тахт қизиқтирмас эди. У шунча илм-ҳунарли булишига қарамай, узини етарли тажриба ва малакага эга деб ҳисобламас, давлатни идора этиш учун катта тажриба ва тадбиркорлик лозим деб билар эди. Бу билан Навоий уз давридаги худбин ва тож-тахтпараст шаҳзодаларни қаттиқ қоралаб, уларни Фарҳоддан ибрат олишга йуллайди. Навоийнинг Фарҳодни шаҳзода килиб беришдан асл максади ҳам шу эди[120].

Шундай қилиб, Фарҳод дастлаб билимли, ҳунарли, ижодкор киши булиб етишади. У илм ва ҳунарни ҳаёт билан боғлайди. Киши уз илми ва ҳунарини омманинг манфаатига хизмат эттириши лозим деб ҳисоблайди. Бу хусусан Фарҳоднинг Арманистондаги фаолиятида равшан куринади. Фарҳод Ширинни излаб Арманияга боради. У тоғда канал қазиш учун ниҳоятда қийналиб ишлаётган мингларча кишиларни курар экан:

«Ҳунарни асрабон неткумдур охир,
Олиб туфроққаму кеткумдур охир!», –

деб уларга ёрдам беради, уларга бош булиб ишлаб, муъжизалар курсатади. Фарҳод билими ва ҳунарини ишга солиб, мингларча кишиларнинг меҳнати ва машаққатини енгиллаштиради. Фарҳоднинг меҳнат фаолияти ва қобилияти айниқса ҳовуз қазиш ва канал очиш ишларида камол топади.

Сув масаласи достоннинг марказий масалаларидан бирига айланади. Маълумки, узбек халқи сув учун асрлар давомида қаттиқ кураш олиб борган, халқ кучи билан бир қатор суғориш иншоотлари вужудга келтирилган булса ҳам, лекин мавжуд гузумда қишлоқ хўжалигини сув билан етарли таъминлашга имкон бермас эди. Узаро урушлар эса суғориш иншоотларини вайрон этиб, сув танқислигини тобора кучайтирар эди. Сув танқислиги XV асрда, Навоий яшаган даврда, жуда кучли эди. Халқнинг сув учун қийналаётганини курган Навоий уни сув билан таъминлашни истар, лекин бу истагини амалга оширолмас эди. Навоий халқнинг сув билан таъминланадиган вақт келишига ишонади. Фарҳод бошчилигида катта ҳовуз қазилади, канал очилади. Ариқ — каналга «Наҳрул-ҳаёт» («Ҳаёт дарёси»), ҳовузга «Баҳрун-нажот» («Нажот денгизи») деб ном қуйилади:

[120] Низомий достонида Фарҳод Хитойда укиб таълим олган уста сифатида берилса, Хисрав Деҳлавий достонида хоқоннинг уғли сифатида тасвирланиб, у усталик ҳунарини ман этган отасидан аразлаб Хитойдан чиқиб кетади.

Ариққа қуйдилар «Наҳрул-ҳаёт» исм,
Фалакваш ҳавзға «Баҳрун-нажот» исм.

Бу номлар ҳам Навоийнинг сув масаласига қанчалик катта аҳамият берганини кўрсатади: сув — ҳаёт, сув — нажот. Шунинг учун ҳам ариқ ва ҳовузнинг тайёр бўлиши халқ байрами, халқ тантанасига айланиб кетади.

Демак, меҳнат ва ижодкорлик «Фарҳод ва Ширин»нинг марказий масалаларидан биридир. Шунинг учун ҳам Навоий достонини иккинчи бир ном билан «Меҳнатнома» деб ҳам атайди:

Заруратким, солиб бир узгача тарҳ,
Бу «Меҳнатнома»ни қилғум дурур шарҳ.

Фарҳоддек меҳнатсевар ва ижодкор, комил инсон образини яратган Навоийнинг узи ҳам ундан илҳомланиб, қаламининг Фарҳод тешаси каби уткир ва унумли бўлишини орзу қилади:

Бу кон ишқида тешанг хора рез эт,
Ани Фарҳод тоши бирла тез эт.

Навоий Фарҳоднинг меҳнат ва ижодкорликда эришган муваффақиятларининг асосий боиси унинг илми, ақли ва иродаси деб ҳисоблайди. Фарҳод ақл ва тафаккур кучига баҳо берар экан:

Деди: ҳар ишки қилмиш одамизод,
Тафаккур бирла билмиш одамизод.
Улум ичра манго то булди мадхал,
Топилмас мушкуле мен қилмаган ҳал,—

дейди.

Фарҳод халқпарвар ва ватанпарвар инсондир. У доимо юртнинг ободонлиги ва халқнинг фаровонлиги учун курашади. Узи бинокорлик қилади, тоғ-тош кесади, инсоннинг ҳар қандай душманларига (фантастик ёвуз кучларга ҳам) қарши курашади. У Ширинни севиш билан бирга, Ширинниинг юрти ва элини ҳам севади. Арманистонни ёвуз Хисравнинг ҳужумидан мардона ҳимоя қилади. Фарҳодни куч билан енголмаган Хисрав уни макр-ҳийла билан асир олади. Лекин бу Фарҳодни махв этолмайди, унинг иродасини буколмайди, севги ва ҳаққоният учун кураш йўлидан чекинтиролмайди. Фарҳод ҳамон дадил ва мағрур. Мана Хисрав билан унинг мунозараси:

Деди: недур сенга оламда пеша?
Деди: ишк ичра мажнунлук ҳамеша...
Дедиким: ишқиға кунглунг урундур?
Деди: кунглумда жондек ёшурундур...
Деди: кунглунг фидо қилса жафоси?
Деди: жонимни ҳам айлай фидоси...

Деди: бу ишқдин инкор қилғил!
Деди: бу суздин истиғфор қилғил!..
Дедиким: шаҳға бўлма ширкат андеш!
Деди: ишқ ичра тенгдур шоҳу дарвеш!..

Фарҳоднинг кескин ва қатъий жавоблари мутакаббир ва ҳудбин Хисравни руҳан мағлуб қилади.

Фарҳод ўз юртидан узоқда, душманнинг макр ва ҳийла тузоғида ҳалок бўлади. Лекин у охирги нафасигача ҳам адолатнинг тантана қилишига ишонади. У дустлари билан ғойибона хайрлашар экан, уларга Хисравни енгиб, адолат ўрнатишни васият қилади, Хисрав ҳам, ўлим ҳам унинг орзу-армонларини енголмайди.

Навоий Фарҳод образини реалистик ва романтик деталлар билан бойитади, такомиллаштиради. У жамиятда Фарҳодни ва Фарҳоддек кишиларни кўришни орзу қилади, шундай кишиларнинг етишишига комил ишонч билан қарайди.

Ширин Ширин ўз характери ва фазилатлари билан Фарҳод қаторидан ўрин олган, унга ҳар жиҳатдан муносиб булган олижаноб инсон образидир. Бу образ сиймосида ҳам Навоий энг эзгу орзу-армонларини мужассамлаштирган.

Ширин маърифатпарвар холаси Меҳинбону тарбиясида илмли, ақлли ва иффатли бир қиз бўлиб етишади. У мамлакатнинг ободончилиги, сув билан таъминланиши учун курашади. Меҳинбону билан бирга канал қазиш, сув чиқариш каби катта ишларга бош булади. Ширин Фарҳод сиймосида инсоннинг бахти учун курашувчи ажойиб шахсни куради. Фарҳоднинг қаҳрамонликлари, ижодкорлиги Ширинни мафтун этади. У тоғ-тошларни кесиб ариқ ўтказган Фарҳодни самимий тақдирлайди. Ширин саройнинг арзанда ва ҳою ҳавасларга берилган қизларидан эмас. Уни мол-давлат ва ясан-тусанлар эмас, балки инсоннинг бахти учун хизмат қилувчи орзулар қизиқтиради. Ширин чин инсон бўлишни ва чин инсонни севишни буюк фазилат деб билади. Уни шаҳзода Фарҳод эмас, балки инсон Фарҳод мафтун этади (у Фарҳоднинг насл-насабини билмас ҳам эди). Ширин золим Хисравнинг «ошиқона» таклифини:

Менга не еру не ошиқ ҳавасдур,
Агар мен одам улсам, ушбу басдур,—

деб рад этади.

Ширин — садоқатли ёр. У энг даҳшатли дамларда ҳам Фарҳодга вафодор бўлиб қолади, иродаси бўшашмайди.

Ширин Хисравнинг ёвуз ниятини билар эди. У мамлакатнинг Хисрав қўлига ўтиши ва халқнинг таланишини истамас эди. Шунинг учун ҳам Ширин жон-жаҳди билан Хисравга карши курашади. Лекин Хисравнинг қўли баланд келади, у макр-ҳийла билан Фарҳодни асир қилиб, мамлакатни хавф остида қолдиради. Ширин учун икки йўл қолади: ё ҳаёт, ё ўлим. Ширин сунггисини қабул қилади. Бу Ширинниng маънавий ғалабаси эди, чунки золим ва мунофиқ Хисравга бўйин эгиб тирик қолгунча, чин инсонликка ва Фарҳодга содиқ қолиб ўлган авлодир.

Ширин образи узоқ тадрижий такомил боскичларини кечиб ўтди. Фирдавсий яратган Ширин образи учун тарихий хроникалар ва дастлабки афсона-ривоятлардаги Ширин прообраз бўлди. Фирдавсийнинг Ширини садоқатли ёр, тадбирли аёл ва эл-юртга мушфик инсон образидир. Низомийга келиб Ширин тамомила янги моҳият касб этди. Низомий бу образни яратишда расмий хроникал маълумотлар доирасини ёриб ўтди, у янги-янги афсона ва ривоятлардан фойдаланди, кенг бадиий фантазия асосида янги Ширин образини яратди. Низомий достонида Ширин етакчи, бош қаҳрамон даражасига кутарилди, шоир энг гўзал орзу-интилишларини шу образ қиёфасида мужассамлаштирди. Ширин садоқатли, иродали ёр булиши билан бирга, тадбирли мураббия, одил ва донишманд давлат арбоби ҳамдир.

Навоий яратган Ширин ўз фазилатлари билан Низомийнинг Ширинига жуда яқин туради. Бироқ Навоий ўз достонининг янги режаси ва вазифалари нуқтаи назаридан бу образни ҳам кайта ишлайди, янги Ширин яратади. Низомий достонида Ширинниинг характери билан Хисравнинг характери ўртасида маълум конфликт бор. Бироқ Ширин Хисравни севади. Хисрав бу севгига муносиб кишига айланиши керак. Ширин матонати ва иродаси билан, ақл-тадбири билан Хисравни қайта тарбиялайди, конфликт орадан кўтарилади. Навоий достонида эса севишганлар — Фарҳод билан Ширин ўртасида ҳеч қандай конфликт йўқ, уларнинг феъл-атвори, фаолияти ва орзу-максади бир. Ширин билан Хисрав эса бир-бирига тамомила зид, ёт кишилардир. Фарҳод Хисравга қанчалик душман булса, Ширин ҳам шундай душмандир. Фарҳод билан Ширин бошқа дунёю, Хисрав билан Шеруя бошқа дунё. Буларнинг ўртасида қаттиқ ва муросасиз кураш боради. Бу курашда чекиниш йўқ: ё ҳаёт, ёки улим. Ширин образининг моҳияти ва характерини ҳам мана шу кураш белгилайди. Натижада Ширин образи янада актив, янада шижоатли бир аёл сифатида гавдаланади.

Навоийнинг Ширидек комила, оқила ва фозила аёл образини яратиши гуманизмнинг урта асрдаги қудратли овози, жаҳолат ва урф-одатларга қарши шиддатли ҳамласи эди. Ширин образининг ва бу образ оркали Навоий ифодалаган идеалнинг асосий қиммати ҳам шундадир.

Мехрибону Навоийнинг хотин-қизларга нисбатан гуманистик қарашлари Меҳинбону образи билан янада мукаммаллашади. Навоий хотин-қизларнинг илмли ва ҳунарли булишларинигина эмас, балки йирик давлат арбоби булишларини ҳам орзу килади. У ана шу орзуси туфайли идеал ҳукмдор Меҳинбону образини яратади. Меҳинбону — адолатли ҳукмдор, у мамлакатнинг ободлиги ва халқнинг осойишталиги учун курашади. Ариқ ва ҳовуз казиш ишига раҳбарлик килади. Жияни Ширинниинг тарбиясига катта аҳамият беради. Меҳинбону — илм-маърифат ҳомийси, У кишиларнинг илмли булишига ҳар томонлама кумаклашади, олимларни қадрлайди, ҳурмат қилади. Унинг саройидаги ўн қиз илм ва ҳунарда ажойиб кишилар булиб етишади:

...Бу фанларда булар бир-бирдан аҳсан,
Юз ул фанлар аро ҳар қайси якфан.
Дилорому Дилорою Дилосо,
Гуландому Суманбую Сумансо,
Паричеҳру Паризоду Париваш,
Парипайкар — зиҳи ун исми дилкаш.

Меҳинбону кишиларнинг яхши максад, орзу-интилишларини қуллайди, уларга мадад беради. Фарҳод сиймосида улуғ бир инсонни, садокатли ёр, меҳнаткаш, ижодкор ва қахрамонни курган Меҳинбону уни самимият билан ҳурмат қилади, унга оналарча меҳр қуяди. У Фарҳод ва Ширинниинг соф муҳаббатини қизғин ҳимоя қилади.

Меҳинбону мамлакатни, халқни, Фарҳод ва Ширинларнинг орзусини разил Хисравнинг даҳшатли ҳужумидан мудофаа этишда жасорат ва тадбир билан иш тутади. Ноилож қолганидан кейингина Хисрав билан келишишга мажбур булади. Акс ҳолда, Хисрав эл-юрт бошига яна янги-янги офатлар келтирар эди. Меҳинбону билан Хисрав бир-бирига тамомила қарама-қарши кишилардир. Аёллардан чиққан ҳукмдор Меҳинбону мамлакатни обод ва халкни фаровон қилиш учун курашса, эрлардан чиққан ҳукмдор Хисрав мамлакатни хароб қилади, халқни эзиб талайди. Бу билан Навоий, бир томондан, одил ва золим шоҳ ҳақидаги қарашларини ифодаласа, кишининг яхши ёки ёмон булиши асло унинг эркак ёки аёллигида эмас, дейди. Бу фикр ғоят муҳим ахамиятга эга эди.

Ёзма адабиётда Меҳинбону образини биринчи булиб Низомий яратган Бу образни яратишда у Кавказ халқларининг афсона ва ривоятларидан ижодий фойдаланган. Меҳинбону образи адолатли ва маърифатпарвар шоҳ сифатида тасвирланади. Бу образ, худди Ширин образи каби, Низомий достонини XII аср муҳитига, Кавказ ҳаётига янада яқинлаштиради. Низомийдан кейин Меҳинбону образи «Хамса»ларнинг (ёки «Хисрав ва Ширин», «Фарҳод ва Ширин» номи билан яратилган алоҳида достонларнинг) анъанавий образига айланади. Меҳинбону образининг янгича моҳияти, хусусан, унинг Фарҳодга булган оналарча меҳри ва Хисравга қарши кураши, нафрати фонида ойдинлашади.

Шопур «Фарҳод ва Ширин»нинг муҳим ижобий образларидан бири Шопурдир. У комил бир инсон, истеъдодли санъаткор — рассом ва сайёҳдир. Шопур — соф дил ва самимий киши. У дустлик ва содиқликнинг тенги йуқ тимсоли. Достонда дустлик ва садоқат Шопурнинг етакчи фазилати сифатида тасвир этилади. Фарҳод. Шопур ва унинг ҳамроҳларини денгизда қароқчилардан қутқазган эди. Шундан бошлаб Шопур Фарҳодга дуст тутинади, Фарҳодни муродмақсадига етказиш, бахтиёр қилиш учун куч-кувватини аямайди. У Фарҳодни Арманистонга олиб боради, унинг ҳамма ишларига яқиндан ёрдам беради. У Фарҳоднинг севиклиси Ширинга ҳам содиқ дуст булиб қолади. Шопур тоғ қазишда Фарҳодга ёрдамлашиб қандай жонбозлик

курсатган булса, Арманистонни Хисравнинг ҳужумидан мудофаа этишда ҳам шундай жонбозлик курсатади.

Шопур Фарҳоднинг васиятини бажариб, унинг кўкалдоши Баҳром билан бирга Хисравнинг ўғли Шеруяга қарши курашиб, уни енгади, Арманистонда адолат ва осойишталик урнатади.

Навоий халклар дўстлиги ғоясининг улуғ куйчисидир. У халклар дустлиги ғоясини «Фарҳод ва Ширин» достонида ҳам марказий масалалардан бири қилиб қўяди. Бу ғоя айниқса достоннинг уч ижобий образи — Фарҳод, Ширин ва Шопур образларида ёркин ифодаланади. Хитойлик йигит Фарҳод арман қизи Ширинни севади. Эронлик Шопур бу севгига ҳомийлик килади. Уларнинг фаолияти, дунёқараши, орзу-интилиши бир-бири билан чамбарчас боғланган.

Низомийдан бошлаб Шопур образи ҳам хамсачиликда анъанавий образга айланган эди. Навоий достонида Шопурнинг фаолияти Фарҳод фаолияти билан узвий боғланади (Низомийда эса у Хисравнинг тарбиячиси, дусти ва ҳомийсидир). Бу ҳолат Шопур образига янги сифат ва хислатлар бағишлаб, уни Фарҳод қаторидан урин тутган, халқ учун фидокор, зулм ва зўрликка қарши курашувчи жанговар бир кишига айлантиради. Шундай қилиб, Навоий достонида Шопур образи ҳам такомиллашади, достон воқеаларининг ривожи ва ечимида фаол роль уйнайди.

Шопур, Гамлетнинг садоқатли дусти Горацио каби, жаҳон адабиёти тарихида дўстлик ва садоқатнинг бир символи бўлган ўлмас образлардандир.

Бошқа ижобий образлар

«Фарҳод ва Ширин»да яна бир неча ижобий образлар бор. Булардан ҳар бири достон сюжетининг, унда қўйилган масалаларнинг ривожида маълум ўрин тутади, достоннинг бадиий кимматини оширади. Хоқон, вазир Мулкоро, Баҳром, олим Суҳайло ва бошқалар шундай образлардир.

Низомий достонида хоқон образи йўқ. Амир Хисрав Дехлавий эса Фарҳодни Хитой хоқонининг ўғли қилиб олади, у хоқон ҳақида асосан Фарҳоднинг Ширинга ўз саргузаштини ҳикоя қилиб бериши эпизодида сўзлайди. Фарҳод меъморчиликка қизиқади, хоқон шаҳзодага бу касб билан шуғулланишни ман этади, Фарҳод норози булиб юртидан чиқиб кетади ва охири Арманистонга келиб қолади. Навоий достонида эса хоқон муҳим бир образдир. У асар воқеаларининг ривожида салмоқли урин тутади. Хоқон одил, маърифатпарвар ҳукмдор ва мушфик, меҳрибон падар сифатида тасвирланади. Унинг мол-мулк ва шон-шавкатда камчилиги йўқ, лекин фарзандсиз. Ниҳоят, хоқон фарзанд ҳам куради. Эл-юртга туй-томоша бериб, аҳолини уч йиллик хирождан озод этади:

Олиб кишвар элининг эҳтиёжин,
Бағишлаб элга уч йиллик хирожин.

У Фарҳоднинг ҳар томонлама тарбия олишига катта эътибор беради. Нури дийдасини шод қилиш учун қасрлар курдиради, ҳатто тож-тахтини

унга таклиф қилади. Бу билан у, бир томондан, кўзи очиғида муносиб валиаҳд етказиб, уни давлатни бошқариш ишига тайёрламоқчи бўлса, иккинчи томондан, уйчанлик ва ғамғинликдан йироқлаштирмоқчи бўлади. Хоқон Фарҳодни одил бўлишга ва элнинг маслаҳати билан иш кўришга йўллайди:

Неким элнинг салоҳидир, они қил,
Менинг будур салоҳим, эмди сен бил.

Фарҳоднинг одоб билан айтган оқилона сузлари хоқонга манзур бўлади, у уғлини тахтга чиқишга ортиқ кистамайди. Хоқон Фарҳодни донишмандлар ўлкаси Юнонга олиб боради, ўғлини ҳакимлар маслаҳати билан иш қилишга ундайди.

Хоқон образи билан Навоий адолатли ва маърифатпарвар подшо ғоясини илгари суради. У аҳил, иттифоқ ота-бола образи орқали тож-тахт талашиб юрган Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғилларига ўгит ҳам беради.

Баҳром достонда адолат символи сифатида тасвирланган. Баҳром мард, ботир ва адолатпарвар шахс. У ёшликдаги дўсти Фарҳодни унутмайди, уни излаб Арманистонга келади. Фарҳод билан Ширинниng ўлими уни қаттиқ қайғуртиради. Баҳром уз олдига Арманистонни озод этиш вазифасини қуяди. У Шеруяни енгади. Арманистоннинг хароб қилинган жойларини қайта тиклайди. Мамлакатда осойишталик ўрнатади. Баҳром образи достонни оптимистик руҳда хотималаш учун хизмат қилади. Бу образни яратишдан Навоийнинг асл мақсади ҳам шу эди.

«Фарҳод ва Ширин»даги муҳим ижобий образлардан яна бири олим Суҳайлодир. Суҳайло 500 йил умр кўрган, ғорда маскан тутган «замонасининг Сукротидир». Маълумки, Навоий илм-фанни юксак қадрлар, унинг куч-кудратига катта баҳо берар эди. Унингча, турли хил мушкулотларни олимларсиз ҳал этиш мумкин эмас. Давлат арбоблари ҳар бир масалада олимлар билан кенгашишлари, уларга таянишлари керак. Суҳайло ҳам шундай олимлардан. У маслаҳатга келган хоқон ва Фарҳодга «келажакнинг калити»ни топширади.

Унинг курсатмалари асосида Фарҳод Искандар тилсимини очади, аждарни ўлдиради, Аҳраманни енгади ва Чинга қайтиб, кўзгуда Ширинни, ўз келажагини кўради.

Салбий образлар «Фарҳод ва Ширин»да яхшилик билан ёмонлик, маърифат билан жаҳолат, қаҳрамонлик билан мунофиқлик, адолат билан разолат уртасида узлуксиз кураш боради. Яхшиликни ва яхшилик кучларини Фарҳод, Ширин, Меҳинбону ва Шопур каби образлар сиймосида мужассамлаштирган Навоий Хисрав, Шеруя, Бузург Уммид ва бошқа салбий образлар орқали инсон учун офат келтирувчи ёвуз кучларни тасвирлайди. Булар ҳар қандай яхшилик, чин инсоний фазилат ва улуғ мақсадларнинг ашаддий душмани, ўз шахсий манфаати йўлида ҳеч қандай қабоҳат ва разолатдан қайтмайдиган кишилардир. Уларнинг зулми билан обод жойлар вайрон бўлади, тинчлик ўрнини уруш ва жанжал эгаллайди, мамлакат бойлиги таланади,

гуноҳсиз кишиларнинг боши кесилади. Навоий Хисрав, Шеруя, Бузург Уммид ва бошқа салбий образларда ўз давридаги амалдорларнинг хатти-ҳаракатларини, зулм-зўрликларини кўрсатади. У айниқса ўзаро урушларни ва темурийлар ўртасидаги тож-тахт талашларини қаттиқ қоралайди. Бинобарин, бу образлар реалистик моҳиятга эга бўлиб, XV аср ҳаёти учун типик образлардир.

Хисрав Хисрав — худбин, золим, жоҳил подшо. Унинг бутун қилмиши халқни талаб бойлик орттиришга, кайф-сафо суришга қаратилган. У Ширинниг гузаллигини эшитиб «ошиқ» булади, уни хотин қилиб олиш баҳонаси билан Арманистонни эгалламоқчи, халқнинг мол-мулкини талон-торож қилмоқчи бўлади. Фарҳод тили билан айтганда, у «севги» сузини ҳам бошқалардан эшитиб олган. Бу «ошиқ» подшо ўзининг ёвуз ниятларини курол кучи билан амалга оширмоқчи булади. Қурол кор қилмагач, макр-ҳийлани ишга солади. Эронда халққа қаттиқ жабр қилган Хисрав Арманистонда янада қаттиқроқ зулм қила бошлайди, кўп обод жойларни хароб қилади, кишиларни қириб ташлайди. Бирок бу золим мақсадига эриша олмайди. Бу ёвуз иккинчи бир ёвузнинг, ўз ўғли Шеруянинг қўли билан ҳалок қилинади.

Шундай қилиб, Хисравни салбий образ сифатида тасвирлаш ва уни фош этиш достоннинг реалистик моҳиятини чукурлаштиради, амалий аҳамиятини оширади, чунки Навоий Хисрав образи орқали амалдорларнинг, жумладан, темурийларнинг бир қатор салбий томонларини қаттиқ танқид қилади.

Шеруя Шеруя ўз жоҳиллиги, инсофсизлиги ва разиллиги билан отаси Хисравдан қолишмайди. У худбин, мансабпараст ва бадхулқ. Шеруя Ширинга ошиқлик никоби остида (унда чин севги йўқ эди) ўз отасини ўлдиради. Аслида унинг мақсади отасининг тож-тахтини эгаллаш ва Арманистонни қўлга киритиш эди. Аммо у мақсадига эришолмайди. Баҳромнинг одил ҳужумига тоб беролмай енгилиб, шармандаю шармисор бўлади.

Навоийнинг Хисрав билан Шеруя ўртасидаги фожиали низога катта эътибор бериши бежиз эмас эди. Бундай низолар Навоий яшаган давр учун ҳам хос эди (Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари ўртасидаги низолар). Навоий шоҳ ва шаҳзодалар ўртасидаги низоларни қоралайди, уларни яхши сифат ва хислатларни эгаллашга, аҳил, иттифоқ бўлишга чақиради.

Хисрав ўз атрофига айёр, каллоб ва хиёнатчи кишиларни тўплаб олган эди. Унинг вазири Бузург Уммид, Маккор кампир ва бошқалар шулар жумласидандир.

Достонда Фарҳод ва Ширин каби ижобий қаҳрамонлар Хисрав бошлиқ ёвуз кучларнинг зулм-зўрлиги, макр-ҳийласи билан ҳалок буладилар. Лекин қачон булмасин, адолатнинг ғалаба қозонишига ишонган Навоий достонни оптимистик руҳда — Шеруянинг мағлуб этилиши, Арманистонда адодат ва осойишталик ўрнатилиши билан тугатади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг бадиий хусусиятлари

«Фарҳод ва Ширин» эпик достондир. Бош Фарҳоднинг саргузашти, ҳаёт ва кураш йули достоннинг асосини, ундаги воқеаларнинг манбаи ва йуналиш нуқтасини ташкил этади. Барча воқеалар, кураш ва тўқнашувлар, образлар шу саргузашт заминида пайдо бўлади ёки унга келиб боғланади, достоннинг сюжети ва композицияси мураккаблашиб боради.

Куринишда, достон оддий ҳаёт воқелиги билан бошланади, фарзанди йуқ хоқон уғил куради. Болага Фарҳод деб ном қуядилар. Шоир Фарҳод сузини муаммо йули билан изоҳлаш орқали қаҳрамонининг сифатлари ва кураш йулларига ишора қилади:

Жамолидин кўрингач фарри шоҳи,
Бу фардин ёруди маҳ то ба моҳи.
Қуюб юз ҳиммату иқболу давлат,
Ҳам ул фар соясидин топди зийнат,
Бу жавҳарларға чун иснод топти,
Мураккаб айлагач Фарҳод топти...
Анга фарзона Фарҳод исм қуйди,
Ҳуруфи маъхазин беш қисм қуйди.
Фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард,
Бирор ҳарф ибтидодин айлабон фард.

Фарҳоднинг гудаклиги ва болалик айёми билан, эртаклардагидек паҳлавонлиги, куч-қуввати, фаҳм-фаросати ва ақл-заковати билан танишиб, унга меҳр қуйган китобхон бу «фироқу рашку ҳажру оҳ ила дард»нинг нималигига тобора қизиқади, севикли қаҳрамонининг тақдиридан хавотирланади. Лекин шоир китобхонни бирданига саргузаштлар оламига олиб кирмайди. Фарҳод ўқийди, ҳунар урганади. Бироқ у ғамгин, бу ғамгинлик кундан кунга кучайиб боради. Қасрлар ҳам, отасининг тож-тахтини таклиф этиши ҳам ундаги ғамгинликни тарқатолмайди. Фарҳод алланималарга интилади, алланималарни орзу қилади. Лекин унинг бу интилиши, орзуси ҳали равшан эмас. Ниҳоят, Фарҳод отасининг хазинасида сирли ойнадаги ёзувни куриб, Юнонистонга (Грецияга) жунайди, аждарни, Аҳраманни енгади, Искандар гилсимини очади. Юртига қайтиб, у тилсим очилган ойнада тоғ-тош кесиб сув очаётган кишиларни, меҳнат ва ижод мўъжизаларини курсатаётган йигитни (узини) ва гузал қизни (Ширинни) кўради, унга ошиқ булади. Достоннинг тугуни шу уриндан бошланади. Фарҳод образининг реалистик моҳияти ривожланиб боради. У аждар, Аҳраман каби афсонавий кучларга қарши курашувчи қаҳрамондан, тоғ-чўлда тер тўкиб сув очган, Хисравдек золим ва жоҳил подшоларга қарши мардона курашган қаҳрамонга айланиб боради. Достонда янги-янги воқеа ва курашлар пайдо бўлади, воқеалар сахнасига янги-янги образлар кириб боради. Бу воқеалар Фарҳод ва Шопур, Фарҳод ва Ширин, Фарҳод ва Меҳинбону, Фарҳод ва Хисрав, Фарҳод ва Баҳром; Ширин ва Меҳинбону, Ширин ва Фарҳод, Ширин ва Хисрав; Меҳинбону ва Ширин, Меҳинбону ва

Фарҳод,› Меҳинбону ва Хисрав; Хисрав ва Ширин, Хисрав ва Меҳинбону, Хисрав ва Фарҳод, Хисрав ва Шеруя; Шеруя ва Хисрав, Шеруя ва Ширин, Шеруя ва Баҳром композиция чизиқларида ривожланади, бу композиция чизикларининг барчаси бир-бирига уланиб достоннинг ягона – монолит композициясини вужудга келтиради. Достоннинг ҳар боби (жами 54 боб) шу композициянинг муҳим бир ҳалкасини ташкил этади.

Фарҳод бошлиқ ижобий образлар билан Хисрав бошлиқ салбий образлар – инсоннинг дўстлари билан унинг душманлари, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш достоннинг конфликтидир. Бу конфликтнинг, айни чоғда достон тугунининг кульминацияси Фарҳод билан Хисрав мунозарасидир. Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлади, лекин достон тугуни уларнинг маънавий ғалабаси билан – Баҳром ва Шопурларнинг Шеруяни енгиб, адолат ва осойишталик барқарор этиши билан ечилади.

«Фарҳод ва Ширин»да кўпгина лирик парчалар – лирик мукаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималар ҳам бор. Бу лирик парчалар воқеанинг мазмунига ғоявий хулоса ясайди, шоирнинг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабатини, унинг ички руҳий кечинмалари ва хоҳиш-истакларини ифодалайди ҳамда эпизодларни бир-бирига боғлайди.

Навоий образларни тайёр ҳолда бермайди. Фарҳод ва Ширин образлари воқеанинг ўзи билан бирга, кураш ва туқнашувларда, изланиш ва синовларда ўсиб, камол топиб боради. Бу, биринчи навбатда, достоннинг бош қаҳрамони Фарҳод образига тааллуқлидир. Ҳар бир образ ўз индивидуал жиҳатлари билан, дунёқараши, мақсади, кишиларга муносабати, хулқ-атвори ва ташқи қиёфаси билан тўла намоён бўлади. Фарҳод ғайрати, ижодкорлиги, журъати, самимийлиги, мустаҳкам иродаси ва шунингдек келишган ташки қиёфаси, бақувватлиги билан; Ширин гўзал хулқи, садоқати, қатъияти ва латофати билан; бошқа ижобий образлар ҳам узларининг яхши фазилат ва хислатлари билан гавдаланиб, китобхонларнинг муҳаббатига сазовор бўладилар. Салбий образлар эса золимлик, жоҳиллик, худбинлик ва маккорлик каби жирканч томонлари билан китобхоннинг нафрат ва ғазабини уйғотади. Хисравнинг қупол, беўхшов ташқи қиёфаси унинг золимлигини янада тўлароқ тасвирлашга ёрдам беради.

Навоий яратган образлар ички руҳий кечинмалари билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгида мукаммал гавдаланади. Бунга, хусусан, кўзгуда Ширинни курган Фарҳоднинг ҳолати, Ширинниинг Фарҳодга ёзган дард-аламли мактуби ва бошқалар ёркин мисол бўла олади. Кичик бир эпизод келтирайлик. Меҳинбону меҳнат муъжизалари кўрсатган Фарҳоднинг бошидан дуру лаъл сочдиради. Бироқ Ширин куринмагани учун булар Фарҳодга татимайди, аксинча, дуру лаъл унинг бошига ёғдприлган тошдек туюлади:

Анинг ҳар гомиға айлаб нисоре,
Сочиб бошиға накди бешуморе.
Синуқ бошиға бўлмоқ лаълу дур пош,
Кўрунуб ҳажр аро ёққан киби тош...

Навоий қаҳрамонларнинг тилига ҳам катта эътибор беради. Қаҳрамонлар тилидаги узига хос хусусиятлар уларнинг маънавий қиёфасини ёритишга ёрдам беради. Масалан, Фарҳод билан Хисравнинг мунозарасини эслайлик. Фарҳоднинг ифода услуби, фикрини очик-ойдин ва қатъий баён этиши унинг мустаҳкам продаси, мардлиги ва донолигини кўрсатиб турса, Хисравнинг ифода услуби, айникса буйрукомиз дағдағали сўзлари унинг фикрий ожизлиги, нодонлиги ва ҳудбинлигини англаб олишга ёрдам беради. Ширинниng Фарҳодга ёзган мактубида унинг уз севгилисига бўлган яхши нияти, шафқати, муруввати, самимияти ва садоқати очиқ ифодаланиб турибди.

Навоий бадиий тасвир устасидир. У киши образларинигина эмас, балки ҳаётнинг турли лавҳалари ва табиат манзараларини ҳам катта махорат билан тасвирлайди. Масалан, қиш фасли тасвирланган қуйидаги парчани кўрайлик:

Совурди чун шажар баргини сарсар,
Су(в)нинг сиймобини дай қилди мармар.
Ҳаво доғи булутдин кийди синжоб,
Булут доғи ҳавога сочди сиймоб.
Дай устоди нечунким заргари Чин,
Зилол атфоли лавҳин қилди сиймин.
Булутдин ким томиб ҳар қатраи су(в),
Бурудатдин ёғиб оламга инжу...

М а з м у н и:

Қаттиқ шамол дарахт(лар) баргини совурди, қиш симобдек ҳаракатдаги сувни музлатди. Ҳаво булутдан синжоб (олмахонга ўхшаш бир хил ҳайвон терисидан тикилган пустин) кийди; булут ҳавога қор (симоб) сочди. Қиш устаси, Чин заргари кумушдан тахт ясагандек, сув (муз)дан тахт ясади. Булутдан томган ҳар томчи сув совуқдан инжу бўлиб оламга ёғилди...

Шоир тасвирий уринларда бадиий фантазияни ишга солади, халқ оғзаки ижодидаги тасвирий усуллардан илҳом олади. Масалан, Фарҳоднинг аждарга қарши кураши, Аҳраманни енгиши, Искандар тилсимини очиши, денгизда карокчиларга қарши курашуви ва бошқа эпизодлар бадиий тасвир жиҳатидан халқ эртаклари ва афсоналарига жуда ўхшаб кетади. Қасрларнинг куриниши, тоғда ариқ қазиш, Фарҳоднинг Хисрав билан жанги ва бошқа эпизодлар ҳам тасвирий жиҳатдан марокли бўлиб, китобхоннинг куз унгида жонли манзарадек гавдаланади.

Навоий тазод ва жонлантириш каби бадиий усулларнинг, ухшатиш, муболаға ва мажоз каби бадиий тил воситаларининг ранг-баранг ва ажойиб намуналарини яратади, купинча бир неча бадиий усул ва тил воситаларини бир образ ёки лавҳада мужассамлаштиради, фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ёки романтик орзу ажойиб ва нафис бадиий либос кияди. Мисоллар:

Кўзида сув ва лекин кунглида ўт,
Бўлиб ҳар сори боқмоқдин кўзи тўрт.

(Фарҳод каналга сув очишга жўнамоқда, кишилар кўп, лекин Ширин кўринмайди. Сув очишга кетаётган Фарҳоднинг кўзида сув, кўнглида ут. Бир-бирига зид бўлган сув билан ўтни бирга бериш тазод усулидир. «Кўзи тўрт» эса халқ орасида кенг тарқалган таъбирдир. Тазод ҳам, бу таъбир ҳам Фарҳоднинг ҳолатини, унинг руҳий кечинмаларини туларок ифодалашга хизмат этади.)

Анга рокиб ҳамиша ул париваш,
Булуб ул дев пайкар ҳам парикаш.

(Ширинниинг оти таърифида шоир у отни девга, Ширинни эса парига ухшатади. Қадимги афсонавий тушунчаларга кўра, қаерда пари бўлса, уша ерда дев бўлиши, ёхуд қаерда дев булса, уша ерда пари бўлиши табиийдир. Шу тушунча асосида қўлланилган адабий усул ўтмиш адабиётшунослигида лозим ва малзум усули деб аталган.)

Мумкин бўлмаган нарсани мумкин деб тасвирлаш мумтанеъ усули дейилади. Масалан, қуйидаги байтнинг иккинчи мисрасида «Суви келмаган арикда қул ювдим» дейилади:

Арикким муздиға юз ганж бердим,
Су(в)и келмай илик ондин юб эрдим.
...Чу ул маҳд ичра кирди сарви гулрў,
Курарким элтмиш меҳмонни уйку.
Мунингдек уйкуни ким кўрди жовид,
Ки уйғонмай, етиб бошиға хуршид?

(Фарҳод улган. Уни кургани Ширин келади. Сарвкомат, гул юзли Ширин қараса, меҳмонни уйқу элтибди. Фарҳод — мехмон, чунки у мусофирликда. Шу билан бирга, мусулмон эътиқодига кўра, инсон дунёда бир меҳмондир Фарҳод гўё уйқуда ётибди. Ухлаб ётган кишининг устига қуёш тушганда, у уйғониб кетади. Ширин — қуёш. Лекин бу қуёш Фарҳод устида пайдо булганда, нега у уйгонмади? Чунки Фарход абадий уйқуда эди.)

Кўриб турибмизки, шу тўрт мисранинг ўзида қанча чукур фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ва гўзал образлар бор. Тун. Қаттиқ ёмғир ёғади. Ёмгирдан кейин:

Ясаб чун ул су(в)дин айлаб таваҳҳум,
Янги ой кемасин кирмакка анжум.

(Ҳаво очилади. Юлдузлар ва янги ой кўринади. Кўк гуё бир денгиз. Шунча ёмғирдан кейин сув денгизининг пайдо булиши табиийда. Юлдузлар бу сувда оқиб ёки чўкиб кетмайлик деб ойдан кема ясаб, унга тушиб олмоқчи (янги ой кема шаклига монанд.)

Шажар гар бўлмаса товуси боғи(й),
Недин товусдек ўлди оёғи?
Магар англаб ўзига уйқу чоғин,
Пари ичра уғурлаб бир оёғин.

(Дарахт — боғ товуси. У шоху барглари, курки билан товусга ўхшайди. Агар шундай бўлмаса, нега унинг танаси товуснинг оёғига ўхшайди? Аммо товуснинг оёғи иккита-ку, дарахтнинг танаси битта. Ҳа, товус ухлаганда бир оёғини патиининг орасига яширади, дарахтнинг танаси шу ҳолатга ухшайди.)

Кетурдилар бу хинги бодпаймой,
Равон минди шафақ гулгунида ой.

(Ширинниинг қизғиш тусли отга миниши шафақ устида ой кўринишига, от шафаққа, Ширин ойга ухшатилади.)

Кесиб ҳар тешаси килғоч хароши,
Фалак фили юкидек пора тоши.

(Фарҳод казиган тошнинг ҳар парчаси фалак филига ортилган юкка ўхшайди.)

Анингдек тешадин сакраб ушоқ тош,
Ки нозир бир йиғочдин қочуруб бош.

(Фарҳод тешасидан отилган тош ушоқлари шундай узоққа учадики, унинг ишини бир ёғоч — 7 *км* га яқин жойдан туриб кузатувчи киши, бошимга тош келиб тушмасин деб, узини панага олади.)

Хуллас, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳам, Низомий ва Хисрав Деҳлавий достони каби, ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида (мафоилун мафоилун фаувлун) ёзилган.

«Фарҳод ва Ширин» халқ орасида кенг тарқалган асарлардандир. Унинг афсона ва ривоят, эртак ва достон вариантлари бор.

Булар сюжети ва композицияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, лекин ғоявяй мазмуни билан жуда яқин туради. Сув учун, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, самимий севги ва садоқат «Фарҳод ва Ширин» вариантларининг асосий моҳияти ва лейтмотивини ташкил этади. Уларнинг кўпчилигида мехнаткаш ва ижодкор Фарҳод золим ва айёр Хисравга қарши қўйилади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг кайси варианти қачон вужудга келганини аниқлаш қийин. Бироқ шуниси аниққи, «Фарҳод ва Ширин» кўп асрлар мобайнида яшаб келган, такомиллашган асарлардандир. Унинг қадимги вариантларидан бири XII—XIII асрларда марказий Қоракумда бино бўлган Девкалъа номи билан боғликдир[121].

[121] Қаранг. С.П.Толстов. Древний Хорезм. Москва, 1948.

(Фарҳод каналга сув очишга жўнамоқда, кишилар куп, лекин Ширин куринмайди. Сув очишга кетаётган Фарҳоднинг кўзида сув, кунглида ут. Бир-бирига зид булган сув билан ўтни бирга бериш тазод усулидир. «Кузи турт» эса халқ орасида кенг таркалган таъбирдир. Тазод ҳам, бу таъбир ҳам Фарҳоднинг ҳолатини, унинг руҳий кечинмаларини тўлароқ ифодалашга хизмат этади.)

Анга рокиб ҳамиша ул париваш,
Булуб ул дев пайкар ҳам парикаш.

(Ширинниинг оти таърифида шоир у отни девга, Ширинни эса парига ухшатади. Қадимги афсонавий тушунчаларга кўра, қаерда пари булса, уша ерда дев булиши, ёхуд қаерда дев булса, уша ерда пари бўлиши табиийдир. Шу тушунча асосида қулланилган адабий усул утмиш адабиётшунослигида лозим ва малзум усули деб аталган.)

Мумкин бўлмаган нарсани мумкин деб тасвирлаш мумтанеъ усули дейилади. Масалан, қуйидаги байтнинг иккинчи мисрасида «Суви келмаган арикда қул ювдим» дейилади:

Арикким муздиға юз ганж бердим,
Су(в)и келмай илик ондин юб эрдим.
...Чу ул маҳд ичра кирди сарви гулрў,
Кўрарким элтмиш мехмонни уйқу.
Мунингдек уйқуни ким кўрди жовид,
Ки уйғонмай, етиб бошиға хуршид?

(Фарҳод улган. Уни кургани Ширин келади. Сарвкомат, гул юзли Ширин қараса, меҳмонни уйқу элтибди. Фарҳод — меҳмон, чунки у мусофирликда. Шу билан бирга. мусулмон эътиқодига кўра, инсон дунёда бир меҳмондир Фарҳод гўё уйқуда ётибди. Ухлаб ётган кишининг устига қуёш тушганда, у уйғониб кетади. Ширин — қуёш. Лекин бу қуёш Фарҳод устида пайдо булганда, нега у уйгонмади? Чунки Фарҳод абадий уйқуда эди.)

Кўриб турибмизки, шу турт мисранинг ўзида қанча чуқур фалсафий фикр, ҳаётий лавҳа ва гўзал образлар бор. Тун. Қаттиқ ёмғир ёғади. Ёмғирдан кейин:

Ясаб чун ул су(в)дин айлаб таваҳҳум,
Янги ой кемасин кирмакка анжум.

(Ҳаво очилади. Юлдузлар ва янги ой кўринади. Кук гўё бир денгиз. Шунча ёмғирдан кейин сув денгизининг пайдо булиши табиийда. Юлдузлар бу сувда оқиб ёки чўкиб кетмайлик деб ойдан кема ясаб, унга тушиб олмокчи (янги ой кема шаклига монанд.)

Шажар гар бўлмаса товуси боғи(й),
Недин товусдек улди оёғи?
Магар англаб ўзига уйқу чоғин,
Пари ичра уғурлаб бир оёғин.

(Дарахт — бог товуси. У шоху барглари, курки билан товусга ўхшайди. Агар шундай бўлмаса, неға унинг танаси товуснинг оёғига ўхшайди? Аммо товуснинг оёғи иккита-ку, дарахтнинг танаси битта. Ҳа, товус ухлаганда бир оёғини патининг орасига яширади, дарахтнинг танаси шу ҳолатга ўхшайди.)

Кетурдилар бу хинги бодпаймой,
Равон минди шафақ гулгунида ой.

(Ширинниинг қизғиш тусли отга миниши шафақ устида ой куринишига, от шафаққа, Ширин ойга ўхшатилади.)

Кесиб ҳар тешаси килғоч хароши,
Фалак фили юкидек пора тоши.

(Фарҳод қазиган тошнинг ҳар парчаси фалак филига ортилгаи юкка ўхшайди.)

Анингдек тешадин сакраб ушоқ тош,
Ки нозир бир йиғочдин қочуруб бош.

(Фарҳод тешасидан отилган тош ушоқлари шундай узоққа учадики, унинг ишини бир ёғоч — 7 *км* га яқин жойдан туриб кузатувчи киши, бошимга тош келиб тушмасин деб, узини панага олади.)

Хуллас, бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Навоийнинг «Фарҳод ва Ширин» достони ҳам, Низомий ва Хисрав Деҳлавий достони каби, ҳазажи мусаддаси маҳзуф вазнида (мафоилўн мафоилун фаувлун) ёзилган.

«Фарҳод ва Ширин» халқ орасида кенг тарқалган асарлардандир. Унинг афсона ва ривоят, эртак ва достон вариантлари бор.

Булар сюжети ва композицияси жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади, лекин ғоявяй мазмуни билан жуда яқин туради. Сув учун, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш, самимий севги ва садоқат «Фарҳод ва Ширин» вариантларининг асосий моҳияти ва лейтмотивини ташкил этади. Уларнинг кўпчилигида меҳнатқаш ва ижодкор Фарҳод золим ва айёр Хисравга қарши қуйилади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг қайси варианти қачон вужудга келганини аниқлаш қийин. Бироқ шуниси аниққи, «Фарҳод ва Ширин» кўп асрлар мобайнида яшаб келган, такомиллашган асарлардандир. Унинг қадимги вариантларидан бири XII—XIII асрларда марказий Қоракумда бино бўлган Девкалъа номи билан боғликдир[121].

[121] Қаранг. С.П.Толстов. Древний Хорезм. Москва, 1948.

Шунингдек, бундан бошқа кўп жойлар ҳам Фарҳод ва Ширин номлари билан аталади: Бекобод районида Ширинсой, Фарҳодтоғ, Хисрав кудуғи; Шеробод районида Ширин даҳмаси; Бойсун районида Бибиширин қишлоғи ва бошқалар. Шуларнинг ҳар бири билан боғлиқ бўлган турли бадиий асарлар бор. Уларда ё Сирдарё, ёки Амударё (баъзан умуман Дарё) сувларини чўлга чиқариш учун кураш ҳикоя қилинади.

Ўзбек халқ эртакларидан бирида ҳикоя қилинишича, Фарҳод бир камбағалнинг ўғли экан. Отаси ўлиб, унга бир кетмон, бир сандиқ мерос колибда. Фарҳод сандиқни очиб караса, унда бир кўзгу бор экан. Кўзгуга қараб гузал бир қизни кўрибди ва беҳуш бўлиб йиқилибди. Ўртоғи Шопур келиб, уни ўзига келтирибди. Фарҳод билан Шопур бу гўзал қизни излаб йўлга тушишибди, улар жуда кўп юриб, охири Бекоободга келибдилар. Бекобод хароб бир жой экан; у ернинг аҳолиси машаққат чекиб, тоғ-тош кесиб, Сирдарё сувини чўлга окизиш тараддудида экан. Фарҳод отасидан колган кетмон билан ишга тушиб, муъжизалар кўрсатибди. Фарҳоднинг овозаси Бекобод ҳукмдори Гулчеҳра ва унинг жияни Ширинга бориб етибди. Фарҳод кўзгуда кўрган гўзалнинг ўзини кўрибди. Фарҳод шарафига зиёфат беribдилар.

Ширинниинг ҳуси-жамоли таърифини эшитган Эрон шоҳи Хисрав совчи юборибди. Гулчеҳра Ширин ҳали ёш деб рад жавоби берган экан, Хисрав ғазабланиб, Бекоободга кўшин тортибди. Бироқ Фарҳоднинг тоғдан кулатган тошлари Хисрав кўшинини тўзғитиб юбориб, катта шикаст етказибди. Шунда Хисрав вазирининг маслаҳати билан ҳийла йўлига ўтибди: Мирзачўлга ким сув чиқарса, Ширин ўшанга тегсин, дебди. Фарҳод зур бериб ишини давом эттирибди. Хисрав Мирзачўлга бўйра ёздирибди. Бўйралар товланиб сувдек мавж берибди. Ширин ноилож Хисравнинг таклифига кўнибди. Лекин тонг отгандан кейин алданганини билган Ширин кўз ёши тукиб Фарҳод гомон йўл олибди. Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ҳам Шириннинг ёнига жўнабди. Ўртада Сирдарё оқиб ётган экан. Ошиқ-маъшуқ икки томонда колибди. Шунда Фарҳод Ширинга қулини чузган экан, у тоққа айланиб колибди. Ширин кўз ёши тўка бериб, сойга айланибди. Ўшандан бери кишилар тоғни Фарҳодтоғ, сойни Ширинсой деб атар эканлар.

Бошқа ўзбек халқ эртакларининг мазмуни ҳам шу вариантга ухшайди. Бироқ уларнинг хотимасида Хисравнинг ҳийласини эшитган Фарҳод ўзини ҳалок этади, Фарҳоднинг ўлимига чидай олмаган Ширин ҳам ўзини улдиради[122].

Халқ орасида «Фарҳод ва Ширин»нинг булардан бошқа яна турли вариантлари: эртаклар, афсоналар ва достонлар бор. Фарҳод ва Ширин номлари халқ қўшиқларидан, бахшиларнинг термаларидан ҳам кенг ўрин олади[123].

---

[122] Озарбайжон, турк ва бошка халқларда ҳам "Фарҳод ва Ширин"нинг турли вариантлари мавжуд.

[123] XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида "Фарҳод ва Ширин" вариантлари А.Кушакевич, Н.Ляпунова, Н.Волинский ва бошқалар томонидан ёзиб олинади. "Фарҳод ва Ширин"нинг

Буларнинг барчаси «Фарҳод ва Ширин»нинг халқ оммаси орасида қанчалик кенг илдиз ёйгани ва унинг севикли достонга айланганини кўрсатади. Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонини яратишда салафлари достони билан кифояланмай, тарих асарларига, айникса халқ оғзаки ижодига ҳам катта эътибор берган эди. У халқ оғзаки ижодини ранг-баранг гулларга бой бепоён чаман, дурларга кон тубсиз денгиз деб ҳисоблар эди:

Биравким бир чаманда сойир эрди,
Нечаким гул очилғон курди, терди.
Ҳамул ерда эмас гул истамак хўб,
Бу бўстон саҳнида гул кўп, чаман кўп...
Ки бу баҳр ичра ким поён анга йўқ,
Етишмак қаърига имкон анга йўқ.
Етишкан эл неча дур олғон эрмиш,
Не олий қадр дурлар қолғон эрмиш.
Ки чун мен зори бесармоя еттим,
Териб бу дилрабоға зевар эттим...

Биз Навоийнинг қайси афсона ва ривоятлардан, халқ эртакларидан фойдаланганини билмаймиз. Бирок шуниси равшанки, у халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди. Шу билан бирга, улуғ шоир халқ оғзаки ижодига самарали таъсир этди. Шубҳа йўкки, бир қатор афсона ва эртаклар Навоий достони асосида вужудга келган. Биз юқорида танишиб ўтган ўзбек халқ эртаги ва шу билан бирга озарбайжон эртагида ҳам Навоий достони билан ўхшашлик ва ҳамоҳанглик яққол кўзга ташланади. Машҳур халқ шоири Фозил Йўлдош ўғли эса бевосита Навоий достони асосида «Фарҳод ва Ширин»нинг фольклор вариантини яратади. Бу вариантда, кўп халқ асарларида бўлганидек, Фарҳод ва Ширин ҳалок бўлмайди, балки мурод-мақсадига эришади.

«Фарҳод ва Ширин»нинг халқ вариантларидан ташқари, китобий вариантлари ҳам бор. Умар Бокий (XIX аср) «Фарҳод ва Ширин» пинг қисқа насрий вариантини тузиб чиқади. Шоир Маҳзун (XIX аср) ҳам «Фарҳод ва Ширин» қиссасини ёзган. Мир Махдум эса «Насри хамсаи беназир» номи билан «Хамса»нинг насрий баёнини китоб қилиб нашрга тайёрлади (Тошкент, 1908).

«ЛАЙЛИ ВА МАЖНУН»

«Лайли ва Мажнун»нинг тарихига доир

«Лайли ва Мажнун» жаҳон адабиётида севги ҳақида яратилган энг ғамгин қиссалардан биридир. У унлаб ёзувчилар ва халқ ижодчилари томонидан қайта-қайта ишланиб, Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари орасида ниҳоятда кенг тарқалган.

турли вариантлари Назармат Эгамназаров (1939 йил), М.Афзалов (1944 йил), М.Алавия (1945) ва бошқалар томонидан ҳам ёзиб олинади. Шулардан Фозил Йўлдош достони нашр этилган (1968).

«Лайли ва Мажнун» кўп асрлик мураккаб тарихга эга. Унинг куртаклари, академик И. Ю. Крачковский таъкидлаганидек[124], VII асрнинг иккинчи ярмига бориб такалади. Айрим араб манбаларининг маълумотига кура, Мажнун тарихий шахс булиб, у Бани Омир кабиласидан чиккан, унинг асл номи Қайс ибн Мулаввах (ёки Қайс ибн Муод) булган[125]. Қайс ўз қабиладоши Лайли деган кизни севган[126], ўз севгиси ва ҳижрон аламлари ҳакида мунгли шеърлар битган. Бундай маълумот, жумладан, ибн Қутайбанинг (889 йилда вафот этган) «Китобуш-шеър ва шуаро» асарида ҳам келтирилади. Лекин бошқа бир қатор манбалар бу маълумотларни рад этади. Масалан, 764 йилда вафот этган араб олими Авон ибн-Ҳаким ал-Қалбий ҳам, 819 йилда вафот этган араб тарихчиси Ҳишом ал-Қалбий ҳам Мажнун тарихий шахс эмас, унинг номи мажозийдир, шеърлар эса ўз якин қариндошларидан бирининг қизига ошиқ булган умавийлар хонадонига мансуб бир йигитнинг шеърлари булиб, у ўз номини ошкор этмаслик учун Мажнун тахаллусини қуллаган, дейишади. Шундай қилиб, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлиб қолади, Лекин VII асрнинг иккинчи ярмидаёқ араб поэзиясида Мажнун тахаллуси зикр этилган кўпгина мунгли шеърлар вужудга келади, бундай шеърлар тобора кўпайиб боради, тўпламларга киритилади. Аммо Мажнун номи зикр этилган шеърларнинг барчаси ҳам ёлгиз бир кишиники эмас эди. Араб олимлари ал-Жоҳиз (IX аср) ва 908 йилда вафот этган ибн ал-Муътазнинг айтишича, кишилар Лайли номи билан боғлиқ бўлган барча шеърларни Мажнун номига нисбат беравераганлар. XII асрда Абу Бакр ал-Волибий деган киши Мажнун номига нисбат берилган шеърларни девон қилиб тузади, уларга шарҳлар беради ҳамда шеърларни Мажнун ҳақидаги ривоятларнинг сюжетига киритади.

Демак, Мажнуннинг тарихий шахслиги масаласи мунозарали бўлгани каби, Мажнун номига нисбат берилган шеърларнинг муаллифи масаласи ҳам мунозаралидир. Бироқ шуниси аниққи, мана шу шеърлар заминида Мажнун ҳақида ривоятлар пайдо бўла бошлаган эди. Агар VIII аср бошларида Мажнун ҳақидаги ана шундай айрим ривоятлар пайдо бўлган ва улар хали у кадар кенг тарқалмаган бўлса, IX асрга келиб бундай ривоятлар кўпайиб, кенг тарқалиб боради, X асрда эса Мажнун номи, Мажнун шеърлари ва ривоятлари фақат Арабистондагина эмас, балки Яқин ва Ўрта Шарқнинг бошқа ўлкаларида ҳам кенг шуҳрат топади. Ривоятлар турли китоблардан ўрин олади, Мажнун номи шоирларнинг шеърларида тез-тез зикр этилади. Мажнун ҳақида бизгача сақланиб колган ривоятлар тарқоқ эпизодлардан иборат бўлиб, изчил ва мукаммал сюжет ва композицияга эга эмас эди.

---

[124] И.Ю.Крачковский. Ранняя история повести о Меджнуне и Лейли в арабской литературе. (Алишер Навои. сб. статей. М-Л., 1946).

[125] Баъзи манбаларда унинг номи Маҳдий ибн Муод, ал-Буҳтурий ибн-ал-Жаъд ва бошқалар деб курсатилади.

[126] Баъзи маълумотларга караганда, Лайли тарихий шахсдир. Машҳур тожик шоири ва мутафаккири Носир Хисрав (XI аср) "Сафарнома" асарида ҳикоя қилишича, у Арабистонда булган чоғида. Тоиф якинида унга кишилар Лайли яшаган қурғоннинг харобаларини курсатган эканлар.

Мажнун номи билан боғлиқ шеърлар турли ривоятларнинг вужудга келишига асос бўлган булса, ривоятлар ёзма адабиётда Лайли ва Мажнун ҳақида йирик полотноларнинг пайдо бўлишига замин тайёрлайди. Лайли ва Мажнун ҳақида биринчи марта 1188 йилда улуғ озарбайжон шоири Низомий Ганжавий достон яратди. Низомий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси ғоявий-бадиий юксак ва мукаммал бадиий асар даражасига кутарилади, хамсачиликнинг анъанавий достони булиб қолади.

Низомий «Лайли ва Мажнун» достонини яратишда араб ривоятлари билан чекланиб қолмади. У Лайли ва Мажнунлар қиссасини уз даврига яқинлаштирди, муҳитнинг ярамас урф-одатларини, шахс эркининг поймол этилишини қаттиқ танқид қилди. Лайли ва Мажнунларнинг мусибатли саргузашти ва фожиали тақдирини тасвирлаш орқали уз замонасидаги мудҳиш жабр-ситамларга қарши исён кутарди.

Низомий «Лайли ва Мажнун» қиссасига янги ҳаёт бағишлади. Унинг достони тез шуҳрат қозонди, XII асрнинг узидаёқ унга эргашиб шоирлар достонлар яратадилар. (Бироқ у достонлар сақланиб қолмаган.) «Лайли ва Мажнун» хамсачилик анъанасида мустаҳкам ўрин олди. Низомийдан кейин улуғ ҳинд шоири — хамсанавис Амир Хисрав Деҳлавий 1298-99 йилларда «Мажнун ва Лайли» достонини яратди. Хисрав Деҳлавий Низомий достонининг мазмуни ва композицион йўналишини асосан сақлаб қолди.

Бироқ у достонга бир қатор ўзгаришлар киритди. Хисрав Деҳлавийнинг Мажнунга Навфал қизининг иикоҳ қилиниши эпизодини киритиши (Мажнун отасининг раъйини қайтаролмай, бу никоҳга кўнган бўлса ҳам, лекин гушангага кирмай, саҳарлаб тоққа қочиб кетади), Лайли ва Мажнуннинг даштда, ҳайвонлар ва ҳатто ўсимликлар ҳимоясида бутун тунни утказиши ва бошқалар воқеалар ривожига ижобий таъсир этади. Хисрав Деҳлавий достони билан «Лайли ва Мажнун» хамсачилик анъанасидан янада мустаҳкамроқ ўрин олди ва кенгроқ шуҳрат қозонди.

«Лайли ва Мажнун» Навоий қаламида

«Лайли ва Мажнун»нинг тадрижий такомилида Навоий достони янги ва улкан воқеа бўлди. Навоий араб ривоятлари, Низомии ва Хисрав Деҳлавийлар достони ҳамда Ашрафнинг бизгача сақланиб қолмаган «Лайли ва Мажнун»и билан яқиндан таниш эди. У «Лайли ва Мажнун» достонини яратишга киришар экан, маълум адабий градициялардан воз кечолмасди, албатта. Навоий олдида мана шу адабий градициялардан ижодий фойдаланиш ва шу асосда даврининг янги ва муҳим талаб ҳамда эҳтиёжларига жавоб бериш вазифаси турар эди. Бу ҳақда шоирнинг ўзи достонининг хотимасида бундай дейди:

Мен хастаки бу рақамни чектим,
Таҳрири учун қаламни чектим.
Ёзмоқда бу ишқи жовидона,
Максудум эмас эди фасона.

Мазмунига бўлди руҳ майли,
Афсона эди анинг туфайи.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун...
Гар нукталари жаҳонни тутти,
Ғавғолари инсу жонни тутти.
Чун форсий эрди нукта шавқи,
Озроқ эди анда турк завқи...
Мен туркча бошлабон ривоят,
Қилдим бу фасонани ҳикоят.
Ким шуҳрати чун жаҳонга тулғай,
Турк элига доғи баҳра бўлғай..

Бу парчада Навоий икки масалага: биринчидан, «афсона» ва «мазмун»га, яъни асарнинг қобиғи ва мағзи, ички моҳияти масаласига, иккинчидан, тил масаласига эътибор қилади.

Навоий ўз достонида Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлардан фойдаланади. Бироқ унинг мақсади «афсона» сўзлаш эмас, балки «мазмун» баён этишдир. Афсона асарнинг қобиғи, унинг «мавзун либоси»дир. Ҳаёт, Навоий яшаган муҳит масалалари асарнинг мазмуни, асл моҳиятидир. Сиртдан қараганда, достондаги воқеалар қачонлардир араб саҳроларида бўлиб ўтгандек туюлади. Бу адабий анъаналар заминида вужудга келган ва асарнинг романтик ҳикоявий колоритини кучайтирувчи шартли элементлардир. Моҳият эътибори билан эса Лайли ва Мажнун ҳам, уларнинг аламли, фожиали саргузаштлари билан Навоий яшаган замин ва замон билан узвий боғлиқдир.

Навоий «Лайли ва Мажнун» устида ишлар экан, достоннинг ҳаётий моҳиятини тўлдириш ва такомиллаштиришга, Лайли ва Мажнуннинг фожиасини чукурроқ ёритишга интилади, сюжет ва композицияга, образларнинг характерига бир қатор узгаришлар ва янгиликлар киритади. Навоий Лайли билан Мажнуннинг мактабда бирга ўқиши ва улар ўртасида муҳаббатнинг пайдо бўлишини янги реалистик деталлар билан бойитади. У қаҳрамонларнинг руҳий кечинмаларига катта эътибор беради. Мажнуннинг саҳрога, тоққа қочиб кетиши эпизодларини такомиллаштириши ҳамда унинг тушга ишониши эпизодларини киритиши билан дахшатли кувғин ва таъна тоши остида қолган кишининг руҳий аҳволини туларок ёритишга эришади. У Лайли образини ҳам хийла такомиллаштиради, уни фаоллаштиради. Масалан, Лайли Ибни Саломга никоҳланиш олдидан заҳарли ханжар тайёрлаб қуйган ва Мажнунга содиқ қолиб, улишга аҳд қилган эди. Навоий, Хисрав Деҳлавий достонида булгани каби Мажнуннинг Навфал қизи билан никоҳ қилиниши эпизодини беради. Бироқ у бу эпизодни бошқача планда ривожлантириб, достоннинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширади. Навоий достонида Навфалнинг қизи севган йигитидан айрилган.

Мажнун билан Лайли саргузашти бир-бирига монанд. Мажнун қизни қолдириб, Лайлини истаб йўлга чикади. Лайли хафакон касали

тутиб қолган Ибн Саломни қолдириб, Мажнунни истаб йулга чиқади. Келинни ташлаб чиққан Мажнун билан куёвни ташлаб чиққан Лайли саҳрода учрашадилар.

Навоий достонга Лайлига қабиладош бўлган Зайд образини ҳам киритади[127]. Бундан ташқари, Навоий «Лайли ва Мажнун»га яна куп ўзгариш ва янгиликлар киритади. У маиший ҳаёт лавҳалари, маросимлар, расм-русум, урф-одатлар ва бошқаларни XV аср ҳаёти нуқтаи назаридан тасвирлайди. Кичик тасвирий уринларда ҳам узи яшаган замин ва замондан фойдаланишга интилади. (Масалан, бир ўринда Лайлининг куз ёшини Жайҳун дарёси (Амударё)га ўхшатади.) Буларнинг барчаси Навоий достонининг оригинал кимматини, миллий колоритини оширишга хизмат қилади. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» мукаммал шеърий роман даражасига кутарилади.

Лайли ва Мажнун ҳақидаги афсона ва ривоятлар, шунингдек, Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг достонлари туркий халқларга, жумладан, ўзбекларга қисман маълум булса-да, лекин уларнинг кўпчилиги бу асарлардан бахраманд булиш имкониятига эга эмас эди. Улар учун ўз тилида достон ярагиш лозим эди. Давр, китобхонлар, ўзбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шуни тақозо қилар эди. Навоийгача ўтган ўзбек ёзувчилари ўз шеърларида Лайли ва Мажнунниинг лирик образини тасвирлаган булсалар, Навоий биринчи булиб ўзбек тилида ва, умуман, туркий тилларда «Лайли ва Мажнун» достонини, Лайли ва Мажнунларнинг мукаммал эпик образини яратди. Шундай қилиб, Навоий ўз олдига қуйган икки масалани — ҳаётий мазмун ва тил масаласини катта муваффақият билан ҳал этди, «Лайли ва Мажнун»нинг тарихий такомилида янги давр бошлаб берди.

«Лайли ва Мажнун» образлари

«Лайли ва Мажнун» бир-бирига қарама-қарши булган кишиларнинг, икки хил эътиқод, интилиш ва хислатнинг туқнашуви асосига қурилган достондир. Достонда севги билан ҳирс, садоқат билан мунофиқлик, номус билан орсизлик, хайрихоҳлик билан худбинлик, мушфиқлик билан зуравонлик, адолат билан адолатсизлик, олижаноблик билан қабоҳат ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу кураш севги мавзусида, Лайли ва Мажнуннинг ишқий-фожиавий саргузаштида, ижобий образлар билан салбий образларнинг киёфаси, уларнинг хатти-ҳаракати ва феъл-атворида мужассамлашади.

Қайс (Мажнун)

Қайс — достоннинг бош қаҳрамони. У самимий ошиқ, истеъдодли шоир ва олижаноб табиатли инсон. Ваҳшиёна қоида ва урф-одатлар, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишилар унинг бошига кулфат ва мусибат тошларини ёғдириб, фожиали ўлимга маҳкум этадилар. Бироқ Қайснинг фожиали ўлими унинг маънавий мағлубияти эмас, чунки у замонасининг ваҳшиёна қоидаларига, Лайлининг отасидек худбин ва зўравон кишиларга гобе бўлмайди, пок

[127] Низомий достонининг кейинги асрларга мансуб булган кулёзма нусхаларида Зайд образи бор. Бу Е.Э.Бертельснинг фикрича котиблар томонидан кейин киритилган.

севгисидан воз кечмайди. Қайснинг ўлими унинг фожиали тақдирига сабаб бўлган муҳитга, у муҳитдаги ҳукмронларга ва қонун-қоидаларга қарши бир исён эди.

Достонда бош қаҳрамон Қайснинг туғилишидан бошлаб, унинг ҳалокатига қадар бўлган саргузаштлари бирма-бир ҳикоя қилинади. Қайс кекса бир қабила бошлиғининг ёлғиз ўғли. У гўдаклик чоғида ҳусни билан ҳам, ақл-фаросати билан ҳам кишиларни мафтун қилади. 4–5 ёшларида Қайсни мактабга берадилар. У ўқиш иштиёқи ва зеҳн-қобилияти билан ҳамсабоқларидан ажралиб туради ва тез орада яхши билимдон киши бўлиб етишади. Қайснинг болалик чоғлари Фарҳоднинг болалик йилларини эслатади. Аммо бу икки қаҳрамоннинг кейинги, аниқроғи, асосий ҳаёт йўли ва фаолияти бир-биридан тубдан фарқ қилади. Навоий Фарҳодни ошиқ, ижодкор, қаҳрамон ва жанговар курашчи сифатида тасвирлайди, ўзининг орзуларини шу образ сиймосида мужассамлаштиради. «Лайли ва Мажнун» достонида эса у бошқачароқ вазифа ва мақсадни, Лайли ва Мажнуннинг фожиаси билан шахс эркини, инсоннинг севги ва садоқат каби олижаноб фазилатларини поймол этган даврнинг даҳшатли қонун-қоидаларини, урф-одатларини қоралаш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у Қайс образини тамомила бошқача планда ривожлантиради. Қайснинг бутун ҳаёти ва фаолияти Лайлига бўлган севгига бағишланган. У севги билан бирга камол топади, севги йўлида жабр-ситам чекади ва шу йўлда фожиали ҳалок бўлади.

Қайс мактабдоши, каттароқ қабила бошлиғининг қизи Лайли билан севишиб қолган эди. Лайли билан Қайс — бир-бирига муносиб ёр. Лекин улар замонасининг даҳшатли қоида-одатлари туфайли юрак сирларини пинҳон тутишга мажбур бўладилар. Чунки:

Бўлғай иккисиға хавфи жон ҳам,
Бўлғай талаф икки нотавон ҳам.

Бироқ севги туғёнини ортиқ пинҳон тутиш мумкин эмас. Севги Қайснинг қалби ва эс-ҳушини тамомила маҳв этади. У, қандай бўлмасин, Лайлининг дийдорини кўришга интилади, Лайли сўзини тилидан туширмайди. Фаҳм-фаросатли, мушфиқ кишилар Қайснинг қалбини тушунадилар, унга ачинадилар ва мурод-мақсадига етказиш учун кўмак беришга интиладилар. Бироқ севгининг завқ-шавқидан бехабар, бағри тош кишилар Қайснинг бу аҳволидан куладилар, уни «Мажнун» (жинни) деб атайдилар:

Лайли, Лайли дебон чекиб ун,
Эл деб: Мажнундур, ушбу Мажнун.

Қайснинг фазилатларини билган Лайлининг отаси дастлаб унга ачинади. У Қайс таърифида бундай дейди:

...Ақли комил, каломи маъқул,
Бор эрди менга ҳам асру мақбул.

Бироқ у Қайснинг уз қизига ошиқ эканини билиб, батамом узгариб кетади, ғазаби жуш уради. Узидан кура кичикроқ қабила бошлиғининг ўғлига, эл орасида «гап-суз» булган Қайсга кизини беришдан ор-номус қилади, севишганларнинг бошига даҳшатли кунлар солади. У Лайлини мактабдан чиқариб олиб, чордевор ичига қамайди, Қайснинг оёғига кишан солдиради. Бирок бу худбин ва жоҳил муштумзурнинг шафқатсиз тадбирлари севишганларнинг қалбини енголмайди. Лайли чор девор ичида ҳам Қайс деб қонли куз ёши тукади, Қайс кишанни узиб, чул-саҳрога кетиб, Лайлининг хаёли ва ишки билан яшайди. Лайлининг отасидан мурувват кўрмаган Мажнуннинг мушфиқ отаси Қайсни севги уқубатларидан қуткариш учун ҳажга олиб боради. Лекин бу ҳам кор қилмайди. Лайлига меҳр-муҳаббати жуш урган Қайс ҳажда шундай тиловат қилади:

«...Бу ишқ утиким баён қилурмен,
Муҳлик ғамини аён қилурмен.
Демонки мени тарабға хос эт
Ёхуд ғами ишқдин халос эт.
Дерменки манга бу ўтни ҳар дам,
Афзун қилу, қилма заррае кам...
Буйнум уза, «айн»ин айлагил тавқ,
«Шин»ин қил ичимга шуълаи шавқ.
«Қоф»ин манга айла кўҳи андуҳ.
Кунглумга гамини кўҳ то кўҳ.
Уч нуқтасини шарора айла,
Иккисини икки хора айла...
Дерлар манга: «Ишқни унутғил,
Лайли ғамидин канора гутғил»,
Олло-Олло, бу не сўз ўлғай,
Ул қавмға Тенгри узр қўлғай...
Онсиз мени бир дам этма мавжуд,
Будумни қил онсиз улса нобуд».

Қайснинг севги йўлидан қайтиши мумкин эмас. Севги унинг ҳаёти, ҳатто ҳаётидан ҳам авло. Таъна тошлари ва дашномлар авж олганда, Қайс учун фақат бир йул қолади: «вахшатлик элдин улфат риштасин узиб, ваҳшийлар билан дустлашади». Қайс яшаган муҳитининг зўравонларини ваҳший ҳайвонлардан ҳам ваҳшийроқ деб ҳисоблайди. Бу унинг истибдодга қарши лаънатловчи айбномаси — исёни эди.

Таъналар, азоб-изтироблар Қайснинг руҳий ҳолатига, шубҳасиз, салбий таъсир этади. Бирок у яхши сифат ва фазилатларини барбод қилмайди. У ҳамон севгисига содиқ, кишиларга мушфиқ. Шоирлик истеъдоди эса яна камол топади:

Лайли ғамидин қилиб тафаккур,
Юз байту ғазал деб ўйлаким дур.
Ҳам қофияси анинг сифоти,
Ҳам барча радифи онинг оти...

Ул назм илаким тузуб навое,
Солиб улус ичра ҳой-ҳое.
Пажмурдаға жон мулосиқ айлаб.
Афсурдани зору ошиқ айлаб.

Қайс ана шу фазилатлари билан Навфалнинг ҳурмати ва эътиқодини қозонади. Қайсни Лайли билан қовуштириш имкони қолмагандан кейин Навфал уни ҳам уғил, ҳам куёв қилиб, қизини беришга қарор қилади. Қайс отаси ва Навфалнинг раъйини қайтаролмай, бунга розилик беради. Бироқ бу мушкулотга қандай қилиб бўлса ҳам чора топишга интилади. Унинг бахтига Навфалнинг қизи бошқа бир йигит билан севишган экан. Қайснинг Лайлига ошиқлигини билган ва унинг мушкул муаммо олдида турганини кўрган қиз унга:

Чун кишвари ишқнинг шоҳисен,
Ишқ аҳли утининг огоҳисен,—

деб ўз севги сирини айтиб беради.

Қизнинг сўзлари, бир томондан, мушкулотдан нажот топгани учун Қайсни шодлантирса, иккинчи томондан, унда висол кунларини ўзи ва Лайли каби ташналик билан кутаётган қиз ва йигит аҳволига нисбатан ачиниш, қайғуриш ҳисларини уйғотади. Қайс Навфалнинг қизига бахт-толе тилайди, уни севгисига янада садоқатлироқ бўлишга чорлайди ва узр сураб кетади.

Ўзи истамаган ҳолда шундай аҳволга тушиб қолган Қайс Лайлининг ҳам бошига шундай, балки бундан ҳам оғирроқ аҳвол тушганини, уни зурлаб Ибн Саломга никоҳ қилганларини тушунади.

Бинобарин, у Лайлидан ўпкаламайди, гина қилмайди, балки унга ёзган хатида гаскин беришга интилади. Қайс узини унутган дамларида ҳам Лайлини унутмайди. Ҳатто улим ҳам уни Лайлидан ажратолмайди. Буғиқ муҳит Лайлини ҳам, Қайсни ҳам ҳалок этади. Ҳаётда бир-бирига эришолмаган бу икки севишганнинг мурдаси бир тобутга қўйилади:

Бир наъшқа солдилар иковни,
Жонсиз келину улик куёвни.
Кирди ики жисм бир кафанға,
Йуқ, йуқ, ики руҳ бир баданға.

Лайли Лайли – ташқи киёфаси билан ҳам, маънавий дунёси ва хулқ-атвори билан ҳам ниҳоятда гузал қиз. У давлатманд хонадонда усган булишига карамай, ҳою ҳаваста берилган тантиқ қизлардан эмас. У ҳаётга эзгу орзу-ниятлар билан қарайди. Ғайрат билан ўқийди, билим олади. Лайли фазилатлари билан ўзи яшаган муҳит савиясидан юқори кўтарилади. У кишини мол-дунёси, насаби ва мансаби билан эмас, балки инсоний хислатлари билан баҳолайди, мазлумларга мушфиқлик қилади, бечораларга чора излайди.

Лайли — вафодор ёр. Севги унинг маънавий дунёсини янада бойитади. У ҳисси билангина эмас, балки ўй-фикри ва ақл-заковати билан ҳам Қайсга боғланган. У севгини бир умрга биргалик, ҳамдамлик деб билади. Отасининг зулм-дахшати ҳам, Ибн Саломнинг молу давлати ва шону шавкати ҳам уни Қайсга булган муҳаббати йўлидан қайтаролмайди. Ибни Саломга буйин эгиб яшашдан кура, улимни авло куради.

Лайли — мазлума қиз. Унинг инон-ихтиёри ўзида эмас, мухит унинг ҳақ-ҳуқуқини поймол қилган. Лайли узига ўхшаш бошқа қизлардек орзу-армонларидан воз кечиши, отасининг амри билаи Ибни Саломга тегиши, уй чуриси булиши керак. Лекин Лайли бунга кунмайди. У муҳитининг машъум қоида ва одатларига қарши боради. Лайли яшаган муҳитда қиз бола севиш ҳуқуқидан маҳрум эди, у фақат севилиши мумкин. Лекин Лайли Қайсни севади. У узига ўхшаш ақлли, заковатли ва одобли йигитнинг севгисига севги билан жавоб беришни узининг инсоний бурчи деб билади, унинг қалби шунга чорлайди. Аммо севги сир тутилиши лозим. Лайли ҳаммага ҳам юрак дардини очолмайди. У фақат меҳрибон онаси ва энагаси билан ҳасратлашиши мумкин. Улар ҳам аёл-ку, уларнинг ҳам ҳаёти Лайлиникидан енгил бўлмагандир. Бироқ она ҳам, энага ҳам мазлума. Уларнинг қўлидан ҳеч нарса келмайди. Лайли буни билади. Лекин барибир кунглида борини айтиши керак. Инсон инсон билан ҳамдамлашиши керак. Лайли шу ягона имкониятдан фойдаланади.

Қайсга жуда оғир. Аммо Лайлига янада оғирроқ. Қайс — эркак. У жуда булмаганда тог-саҳрога жунаб, «ваҳший кишиларнинг» дийдори ва қабиҳ сузларидан йироқлашади. Табиат, оз булса ҳам, унга ором ва таскин бахш этади. Лайли эса чордевор ичидан чиқолмайди. Бинобарин, у Қайсга:

...Сенинг неча ким ғамингға йуқ маҳл,
Чун эр кишисен бу саҳл эрур, саҳл.
Ҳар сори урай десанг танингни,
Тутқучи тикандур эгагингни.
Этак доғи пойбандинг эрмас,
Даври зиҳи ҳам камандинг эрмас.
Мискин мени зору пойбаста,
Йуқ, йуққи заифи пошикаста.
Не майли сукун, не ҳадди рафтор,
Юз қайди бало аро гирифтор.
Бўлмоқ юз алам уйида маҳбус
Бирён, яна бирён улди номус.
Эр мажлиси аро роҳ эрур зеб,
Хотун кишига салоҳ эрур зеб...–

деб ёзганида батамом ҳақли эди.

Лайли — олижаноб инсон. У шунча азоб-машаққат, алам-изтироб чекса ҳам, кузига узи эмас, Қайс куринади. Узи ғам-қайғу юки остида эзилади-ю, лекин Қайсни ғам-қайғудан қутқаришга интилади, жуда бўлмаса, сузи билан уни юпатишга ҳаракат қилади.

Лайли Қайсга шу даражада хайрихоҳки, ҳатто у Қайснинг Навфал қизига уйлантирилганини эшитиб, ўкиниш, таъна қилиш у ёқда турсин, балки унга қалбидан бахт тилайди. Лайли ўлими олдида ҳам Қайсни унутмайди, онаси билан видолашар экан, уни Қайсга онадек меҳрибон бўлишга чорлайди ва:

Фарзанддек айлаб анга асбоб,
Фарзандинг ила айла ани ҳамхоб,—

деб васият қилади.

Лайлининг фожиаси ҳақ-ҳуқуқи поймол қилинган минг-минглаб лайлиларнинг фожиаси эди. Навоий Лайли фожиасини тасвирлаш билан бу фожиага сабаб бўлган қонун-қоида ва урф-одатларга қарши исён кутаради, шахс эркини, севгини, хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилади.

Навфал Достондаги воқеаларнинг ривожида, ғоявий-бадиий такомилида муҳим ўрин тутган ижобий образлардан бири Навфалдир. Навфал — баҳодир ва олижаноб одам. У ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотиган, Навоий сузи билан айтганда, «ишқ кўрган», «ғам дашти аро югурган» киши. Навфал кечмиш кунларини унутолмайди, у ҳаёт тажрибасидан тўғри хулоса чиқариб, ситамкаш ва жабрдийда кишиларга кумаклашишни узига бир одат қилиб олган. Даштда ов қилиб юрганида, иттифоқо у Қайсни учратади. Унинг ҳол-аҳволидан огоҳ бўлади, билими, заковати ва шоирлик истеъдодидан мамнун бўлади, бахтсиз севги саргузаштидан қайғуради. Навфал Қайсни шу аҳволда қолдириб кетолмайди. Навфал Қайсга ҳомийлик ва сарварлик қилади. Дастлаб Лайлининг отасига мурожаат қилади. Қайснинг фазилатларини холисона таърифлаб, уни ҳам фарзанд, ҳам куёв қилишга ундайди. Лайлининг отасидан рад жавобини олган Навфал севишганларни жанг билан бўлса ҳам мурод-мақсадига етказмоқчи бўлади. Бироқ Қайснинг илтимоси билан жангни тўхтатишга мажбур бўлади. Бошқа чора қолмайди. Қайсни кишилар орасига қайтариш, уни янги бахт билан хушнуд этиш керак.

Фарзанд қилай сени узумга,
Миннатни қўяй ёруғ юзумга,—

деган Навфал уни ўзига куёв ҳам қилмоқчи бўлади. Бирок у қизининг бошқа бир йигит билан севишганини билмас экан, бундан воқиф бўлган Навфал қизи ва йигитга бахт тилайди, Қайс ва унинг қариндошларидан узр сурайди. Олижаноблик шуни талаб этади. Навфалнинг бошқача йўл тутиши мумкин эмас.

Достонда яна бир неча ижобий образлар яратилган. Қайснинг ота ва онаси шулар жумласидандир. Қайснинг отаси, бир томондан, «бечора улуска чорасиз», «меҳнатнавоз» бўлса, иккинчи томондан, оқил ва мушфик падар. У Қайснинг тарбиясига, ўқиб билим олиши ва келажагига катта аҳамият беради. Ошиқлик дардида ўртанган ўғлининг орзусини ушатишга интилади. Бирок зулм ва зурлик олдида ноилож қолади. Қайснинг онаси

ҳам шундай олижаноб аёл. Аммо ота-она ўғилларининг муроди ҳосил бўлишини куролмай, алам-ҳасратда дунёдан ўтиб кетадилар.

Лайлининг онаси ҳам, энагаси ҳам мехрибон аёллардир. Улар Лайлини кўз қорачиғидай севадилар, унинг бахт-толеини тилайдилар. Бироқ, улар муштумзур ва худбин отанинг раъйини қайтаролмайдилар. Чордеворда Лайли билан бирга конли кўз ёши тўкишдан ўзга чора тополмайдилар. Бу образлар хотин-қизларнинг оғир аҳволини янада равшанроқ ёритади ва улуғ мутафаккир Навоийнинг хотин-қизларга булган хайрихоҳлик қарашлари мазмунини янада бойитади.

Зайд ва Чупон образлари ҳам қалби пок, кишиларга яхшилик қилишни уз инсоний бурчи ва шарафи деб ҳисоблаган халк фарзандлари образидир.

Навфалнинг қизи эса ўз севгиси ва номус-орини ҳимоя қилган садоқатли ёр ва журъатли қиздир.

Лайлининг отаси Лайлининг отаси — босқинчи, эл-юрт бошига мусибат солувчи ҳукмдор. У уз оиласида ҳам мустабид. Хотини ҳам, бошқалар ҳам унинг раъйига қарши боролмайди. У қизи Лайлига бир буюм деб қарайди. Уни чордеворга қамаб, қон қақшатиб, мол-давлат эвазига Ибни Саломга никоҳлаб бермоқчи булади. Бу худбин ва шуҳратпараст қотилликдан ҳам қайтмайди. У агар Навфал жангда ғалаба қозонса,

Ук игнасидин тикай либосин,
Ханжар суйидин эзай хиносин.
Туфроққа солай қадди ниҳолин,
Ерга киюрай қоши ҳилолин,—

деб Лайлини ўлдиришга аҳд қилади. Бу қотил Лайлининг ғунчалигидаёқ ўлиб кетишига ҳам, Қайснинг «Мажнун» булиши ва фожиали улимига ҳам, Қайс ота-онасининг фарзанд доғида қон ютиб, мурод-мақсадларига эришолмай ўлиб кетишларига ҳам сабабчи булади. Бироқ у Лайли ва Қайсни жисман ҳалок қилади-ю, маънан маҳв этолмайди. Севги ундан устун чиқади.

Ибни Салом Ибни Салом ор-номусдан, шафқат ва адолатдан заррача асар булмаган мустабид ва жуда бадавлат амалдор. У эртаю кеч айш-ишрат қуради, кишиларга озор бериш билан роҳатланади. Ибни Салом «Лайли ва Мажнун»нинг хотимасида Навоий томонидан:

...Ким зарқу риёву шур бирла,
Ошиқ этар ўзни зур бирла.
Ишқи ўти бўлмас элга жозиб,
Андоққи, зиёда субҳи козиб,—

деб таърифланган сохта ошиқлардан биридир. У севгининг нималигини ҳам, висол завқи ва ҳижрон изтиробини ҳам билмайди. Бир лаҳзада ўчиб қолувчи эҳтирос учқунини севги деб тушунади. Бировларнинг орзу-армонини оёқ ости қилиш, бахтини барбод бериш билан шум муддаосига

эришмоқчи булади. У Лайлининг, қалбини ўзига мойил этолмайди. Бироқ Ибни Салом Лайлининг отасига манзур бўлади, чунки Лайлининг отасига Ибни Саломнинг мол-давлати керак. Шунга кура, золим ота «ойни аждаҳога» бермоқчи бўлади. Бироқ Лайлини бу аждаҳо дамидан қутқариб қолиш керак. Аждаҳо ўз заҳри билан ўзи заҳарлансин. Майпараст Ибни Салом никоҳ айёмида ичкиликка берилиб кетади, заҳарланиб шарманда булади, касали тутади. Лайли ундан кутулади:

...Ул бўлди ҳаётидин чу маҳжур,
Мотамға мубаддал ўлди ул сур...
Ҳам ул кеча айрилиштилар бот,
Уз булмайин улдилар яна ёт.

«Лайли ва Мажнун» да психологик тасвир

«Лайли ва Мажнун» санъатча юксак асардир. Навоий қалами билан «Лайли ва Мажнун» қиссаси сюжет ва композиция, образ ва характерлар, тавсиф ва тасвир жиҳатидан янада такомиллашади, унинг бадиий-эстетик қиммати ошади.

Навоий достони 38 бобдан иборат. Ҳар бир боб сажъ йўли билан ёзилган махсус сарлавҳа билан бошланади. Сарлавҳа бобнинг мазмунини бир пролог сифатида баён этиш билан бирга, бадиий жиҳатдан диккатга сазовордир. Масалан, шоир достоннинг XVII бобида Қайснинг Лайлидан жудо бўлиши, ҳажр изтироби ва унинг саҳрога кетиб, селдек кўз ёши тўкишини тасвирлайди. Шу бобга у «Мажнуннинг фироқ чоҳида танур ичидаги ўтдек тоби ва ҳажр бандида тузоққа тушган қушдек изтироби ва ҳаким фусунидин жунунининг туғёни ва табиб парҳезидин иситмасининг ғалаёни ва ўз заҳр комлиғига тўккан талх-талх шуробаси ва бу шуробадин комида аччиқ-аччиқ хунобаси ва кўнгли ўтидин темур банди сув бўлғони ва сувдек саҳро азми қилиб ашки суйидин водилар тўлғони» деб сарлавҳа қўяди. Боблар узвий равишда бир-бирига боғланиб боради, воқеалар силсиласини вужудга келтиради. Шу билан бирга, образларининг маънавий киёфаси ва индивидуал хислатлари равшанлашиб, бўртиб боради. Шоир турли бадиий усул ва тасвирий воситалардан кенг фойдаланади, ҳассос рассом каби табиатнинг хилма-хил лавҳаларини чизади ва ҳоказо. Булар «Лайли ва Мажнун»нинг бадиий хусусиятлари ва компонентлари «Хамса»даги бошқа достонларнинг бадиий хусусият ва компонентлари каби жуда бой ва хилма-хил эканлигини курсатади. Бироқ «Хамса»нинг бошқа достонларидан фарқли ўлароқ, «Лайли ва Мажнун»нинг асосий ва етакчи бадиий хусусияти психологик тасвирдир, чунки шоир мавжуд муҳит даҳшатларини Лайли ва Мажнуннинг алам-изтиробли ҳаёт йули ва фожиали улими, уларнинг руҳий кечинмалари орқали очиб ташлайди. Бинобарин, достон хотимасида шоирнинг:

Сўнгин нечаким узоттим охир,
Йиғлай-йиғлай туготтим охир, –

дейиши бежиз эмас эди.

«Лайли ва Мажнун» достони Қайснинг туғилиши тасвиридаи бошланади, унда Қайс ва Лайлининг ёшлик йиллари тасвирланади. Қайс ҳам, Лайли ҳам акл-фаросатли, шод-кувноқ ёшлардир. Бироқ уларнинг бахтли ёшлик айёми узоққа бормайди. Бир-бирини сидқи дил билан севган Қайс ва Лайлининг бошига оғир ва мусибатли кунлар кела бошлайди. Висол урнини ҳижрон, шодлик урнини қайғу, кулги урнини оҳу фиғон, табассум урнини қонли кўз ёши эгаллайди. Саҳифадан саҳифага ўтилар экан, шоир китобхонни каҳрамонларининг психологик кечинмалари дунёси ичига олиб киради. Шу зайлда психологик тасвир асосий ва етакчи восита бўла боради, бадиий тасвирнинг бошқа турлари ва компонентлари унинг атрофига уюшиб боради.

Баҳор айёми. Қайс билан Лайли учрашиб, севишиб қоладилар. Қайс ва Лайли ҳаётининг ҳам баҳор айёми. Севги ғунчаси гуллаши ва ҳосил бермоғи керак. Бироқ табиат ўз йўли билан боради-ю, Лайли ва Қайс бошқа йўлга тушиб колади. Уларнинг севги ғунчаси қулф уриб очилмайди, баҳор мавсуми тугамай, ҳазон ели бошланади. Севгувчиларниинг йўлига тусиклар туша бошлайди. Уларни дийдор кўришишдан маҳрум қиладилар. Севгувчиларнинг калби дард-аламга тўлиб, ранги рўйи заъфардек сарғаяди.

Лайлининг дийдорини кўришдан маҳрум бўлган Қайс булбулга қараб:

...Сен аҳли висолсен, дам урма,
Ҳажр аҳли қошида нукта сурма!
Мискин ману дардманди мажруҳ,
Топмай тан аро нишонаи руҳ,—

деб булбулнинг бахтиёр, узининг бахтсиз эканини айтади. Ҳатто Қайс ўзини Лайлининг ҳовлисидаги итдан ҳам бахтсизроқ ҳисоблайди.

Қайсни чўлу биёбон сайридан ҳам маҳрум киладилар, унинг оёқларига кишан соладилар. Ишқ, ҳижрон ўти билан куйган ошиқ кишанда. Ваҳоланки, гуноҳкорни ўтга ташлаб куйдирганларида унинг оёқ-қўлини банддан озод қиладилар.

...Ўт ичра бировники солурлар,
Бандини оёғидин олурлар.
Ут банд ила бўлди жилвагоҳим,
Мундоқму азим эмиш гуноҳим?!

Йўқ, Қайс гуноҳкор эмас, севги гуноҳ эмас, севги — ҳаётнинг кўрки, садоқат — инсон фазилати. Қайснинг аҳволига ҳатто паррандалар, ўсимликлар раҳм-шафқат қилиб ачинади-ю, лекин Лайлининг инсонлик ҳисларидан маҳрум ёвуз отаси қизига ҳам, Қайсга ҳам йиртқичларча муносабатда булади.

Бечора Лайли ҳатто йиғи билан тасалли олиш имкониятидан ҳам маҳрум, У бировлар олдида кўз ёши туколмайди. Бу мумкин эмас. Уйда холи қолганда, муштипар қиз ўз ҳолига наво айтади:

Дебким: «Недур, эй сипехри золим,
Солмоқ бу шикасталикка ҳолим.
Нахлимғаки эрди зеридастинг,
Не эрди шикаст уза шикастинг?
Нахлеки ушоттинг они осон,
Туфроқ ила қадди бўлди яксон.
Тортиб яна тешаи жафони,
Юз пора не эрди қилмоқ они?..
Фарёдки ўлгудек ғамим бор,
Тонг йўқ, гар узумга мотамим бор.

Жабр-ситам, азоб-изтироб ҳаддан ошади. Чордевор ичида Лайли, тоғу саҳрода Қайс не-не машаққатларга йўликмайди, қанчадан-қанча қонли кўз ёши тукиб, фарёди фалакка чиқмайди! Лекин севгидан чекиниш йўқ. Қайснинг Лайлига ихлоси ва эътиқоди шу қадар зўр эдики, Лайлилар кучиб кетгандан кейин уларнинг эски манзилида қолган ит ҳам Лайли манзилида яшагани унга посбонлик қилгани учун Қайсга жуда кимматли ва азиз булади. Қайс тоғ-саҳрода девонасифат бўлиб ўзини унутади-ю, лекин Лайлини унутмайди «Буғдой каби қоврилган, сомон каби соврилган» Лайли ҳам бир лаҳза бўлса-да, Қайсни унитолмайди. Ниҳоят, «куёв»ни қолдириб йўлга тушган Лайли билан «келин»ни қолдириб келган Қайс саҳрода учрашадилар. Бу охирги учрашув. Қоронғи, зулмат тун. Бироқ севишганларнинг қалби чароғон. Бутун коинот Қайс билан Лайлини олқишлайди, уларни кўриқлайди. Қанча-қанча машаққатлардан кейин бир неча соатлик висол бахтига муяссар бўлган Лайли билан Қайсга халақит бермаслик учун бутун борлиқ хомуш туради:

...Ургамчи шабоққа жулни тирмаб,
Тумшуғини ришта бирла чирмаб,
Хуффошки сайри давр топиб,
Оламға қаноти парда ёпиб.
Юзига тушиб бури қулоғи,
Андин ёпилиб кузи чароғи.
Ногоҳ укку чекмагай дебон ун,
Тумшуғи этиб кузуни чобун.
Қуйчи итин уйқу деви босиб,
Қуйлар юнги ришгасидин осиб...

Жонлантириш усули билан битилган бу табиат тасвири севишганларнинг висол шодлигини, уларнинг қалби ва руҳини тўлароқ англаб олишга хизмат қилади. Навоийнинг қаршилантириш, таносуб ва бошқа усуллари ҳам қахрамонларнинг ички кечинмаларини тўлароқ ифодалашга, қуйилган мавзуни атрофлича ёритишга мос тушади. Шоир, бадиий тил воситаларини ҳам шу мақсадда қуллайди. Масалан, у:

Бир-бирини кургач икки дилхоҳ,
Чектилар онингдек оташин оҳ,
Ким утларидин жаҳон ёрушти,
Хирманларига бу шуъла тушти, —

дер экан, ҳижрон укубатларига гирифтор булган икки дилхоҳнинг қалби ва дардини муболаға билан туларок очади. Навоий, купинча, бир неча бадиий усул ва тасвир воситаларини бир масала ва образ атрофига уюштиради. Лайлининг кабиладошини курган Қайс:

Йиғлаб деди: «Эй рафики мажруҳ!
Нетгай сенга айласам фидо рух?
Жоним баданинг шифоси бўлсун!
Бошим қадаминг фидоси бўлсун.

Кейинги байтда ҳам таносуб (жон - бадан - бош - қадам), ҳам тазод (бош – қадам), ҳам тарсеъ (жоним – бошим, баданинг – қадаминг, шифоси – фидоси, булсун - бўлсун) бор. Лайли қабиласидан булган бир чупонни учратганда эса:

Мажнун тобониға қўйди бошин,
Наъл этти этукларига кошин, –

дейди.

Бу байтда ҳам тазод *(бош — тобон)*, ҳам лозим-мазлум *(бош — кош)*, ҳам гўзал ухшатиш *(қош — наъл)* бор. Айни чоғда бу икки парчада бадиий компонентлар Қайснинг ички кечинмаларини очишга хизмат қилади. Табиат лавҳаларини рассомдек чизган Навоий айрим фаслларга символик маъно беради, уларни асардаги воқеликнинг мос бир фони қилиб олади: Қайс билан Лайли баҳор фаслида севишиб қоладилар, уларнинг ҳар иккаласи ҳам табиат сўлғин тус олган куз фаслида ҳалок буладилар.

Навоий бошка образларнинг, айниқса Қайс билан Лайлининг ғамида адо булган Қайснинг ота-онаси, Лайлининг онаси ва энагаси психологик кечинмаларини ҳам моҳирлик билан тасвирлайди. Масалан, Лайлининг вафоти муносабати билан онаси чеккан нола шу қадар моҳирлик билан ишланган, реалистик деталлар билан бойитилганки, у кишини ларзага солади.

Навоий достони, Низомий ва Хисрав Деҳлавийлар достони каби, ҳазажи мусаддаси ахраби мақбузи макфуф вазнида (мафъувлу мафоилун фаувлун) ёзилган, маснавий йўлида қофияланган.

«Лайли ва Мажнун» беш асрдаи бери китобхонларнинг севимли китоби булиб келмоқда. У ўзбек халқи орасидагина эмас, балки озарбайжон, туркман, турк, татар ва бошқа халқлар орасида ҳам кенг шуҳрат топган. Навоийнинг «Лайли ва Мажнун»и кўп шоирларни шундай асар ёзишга илҳомлантирди ва уларнинг ижодига самарали таъсир этди. Улуғ озарбайжон шоири Фузулий (1498—1556) «Лайли ва Мажнун» номли оригинал достонини яратар экан, Навоийдан устоз сифатида баҳраманд

булди. Шоир Мадалихон (XIX аср) ҳам ёзиб тугалламаган «Лайли ва Мажнун»ида Навоийдан илҳомланган эди. Умар Боқий «Фарҳод ва Ширин» нинг насрий вариантини ишлаб чиққани каби, «Лайли ва Мажнун»нинг ҳам насрий вариантини яратади. Халқ шоирлари Навоий достони асосида «Лайли ва Мажнун»нинг фольклор вариантини яратадилар. «Лайли ва Мажнун» достони асосида яратилган саҳна асарлари кўп йиллардан бери муваффақият билан томошабинларга намойиш этилмоқда.

«САБЪАИ САЙЁР»

«Лайли ва Мажнун»ни ёзиб бўлганидаи кейин Навоий жадаллик билан «Хамса»нинг тўртинчи достонини яратишга киришди, қарийб тўрт ой ижодий меҳнат қилиб, 1484 йилда бу янги достонини ёзиб тугаллади ва унга «Сабъаи сайёр» («Етти сайёра») деб ном берди:

Бўлди чун бу ракам иши тайёр,
Қўйдум отини «Сабъаи сайёр».

«Сабъаи сайёр» ишқий-саргузашт достондир, У ўз композицияси билан «Хамса»нинг бошқа достонларидан тубдан фарқ қилади.

«Сабъаи сайёр» халқ оғзаки ижоди (хусусан, эртаклар)да бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Достон Баҳром ва Дилором ҳақидаги қолипловчи ҳикоя ва шу ҳикоянинг композицион силсиласига боғланган етти мустақил ҳикоядан иборат.

Баҳром ва Дилором ҳикояси

«Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси бўлган Баҳром ва Дилором ҳикояси ошиқ ва маъшуқанинг севги саргузаштларига бағишланган бўлиб, у бир неча асрлик тарихга эга. Баҳром Гўрга доир адабий анъаналар тараққиётида янги бир улкан қадам эди. Навоий ҳикояси ҳақида мулоҳаза юритишдан аввал, кисқача бўлса ҳам, мана шу адабий анъаналар билан танишиб чиқайлик.

Сосонийлар сулоласида Варахран V (418—438) деган бир подшо ўтган эди («Варахран» дарий тилида «Баҳром» деб олинган). У гур — кулон (ёввойи эшак) овига уч бўлгани учун Баҳром Гўр номи билан шуҳрат топган экан. Баҳром Гўр ҳақида Эронда ҳам, у билан қўшни булган улкаларда ҳам турли-гуман афсона ва ривоятлар пайдо булади, у шон-шавкатли подшо, моҳир овчи ва ишратпараст киши сифатида тасвир этилади. Баҳром Гўр ҳақилаги афсона ва ривоятлар «Худойнамак» ва «Шоҳнома»лардан ўрин олади[128].

---

[128] Айрим олимлар, масалан, И.А.Орбели (Бахрам и Азаде. Л., 1934) Баҳромнинг бадиий образ сифатида кенг шуҳрат топишини Варахран сузининг момоқалдироқ ва жанг маъбуди булган Вертрагна сузига ҳамоҳанглиги билан боғлик. Варахран билан Вертрагна кадимги ривоят ва афсоналарда бир-бирига қўшилиб, мужассамлашиб кетган деб курсатади. Вертрагна. И.А.Орбели ва Е.Э.Бертельс (Навои, М.-Л., 1948, 194-бет) таъкидлаганидек, Кавказ халклари орасида ҳам кенг тарқалган, унинг номи арман пахлавони Ваханга ва грузин паҳлавони Вахтанга образларида сақланиб қолган.

Навоий "Сабъаи сайёр"да космогоник мифологиядан кенг фойдаланган. У Баҳромни Миррих

Афсона ва ривоятлардан ҳамда ёзма манбалардан ижодий фойдаланган Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Баҳром Гур ҳақида достон яратади. Бу ёзма адабиётда Баҳром ҳақида ёзилган биринчи достон эди. Фирдавсий ўз достонида Баҳромнинг шоҳлиги тарихи ва унинг номи билан боғлик бўлган бир қатор афсона ва ривоятларни ҳикоя қилади. Фирдавсий Баҳромни, бир томондан, шавкатли, адолатли подшо, ватанпарвар баҳодир, паҳлавон ва моҳир овчи сифатида, иккинчи томондан, айш-ишратга, эҳтиросга берилиб кетган ҳудбин ва қаҳр-ғазаби даҳшатли киши сифатида тасвирлайди.

Фирдавсий достонида Баҳромнинг саргузаштларини ҳикоя қилувчи қолипловчи ҳикоянинг ва шу ҳикоя рамкасига киритилган бошқа ҳикояларнинг ҳам бош қаҳрамони Баҳромнинг узидир.

Фирдавсийдан кейин Баҳром Гур ҳақида Низомий Ганжавий достон яратди. Низомийдан бошлаб Баҳром хамсачиликнинг анъанавий бир образига айланиб қолди. Биз «X—XII асрлар адабиёти» қисмида танишиб утганимиздек, Низомийнинг «Ҳафт пайкар» достони Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолипловчи ҳикоя, етти гўзал ҳикояси ва етти маҳбус саргузаштидан иборат. Низомий Баҳром ва Фитна ҳақидаги қолипловчи ҳикояни яратишда Фирдавсий достонидан ижодий баҳраманд бўлди. Бироқ Низомий уз олдига янги ижодий вазифалар қўйган эди. У қолипловчи ҳикоянинг марказий масаласи қилиб давлат бошлиғи ва мамлакатни бошқариш масаласини қуяди, адолатли ҳукмдор учун кураш ғоясини илгари суради.

Фирдавсий достони бутун «Шоҳнома»нинг ягона вазни бўлган мутақорибда ёзилган бўлса, Низомий бу саргузашт достонини ҳафиф баҳрида (фоилотун мафоилун фаълун) ёзади. Низомийдан кейин барча хамсанавислар Баҳром Гур ҳақидаги достонларини шу вазнда яратадилар.

Низомийдаи кейин Хисрав Деҳлавий Баҳром Гур ҳақида «Ҳашт биҳишт» («Саккиз жаннат») достонини яратди. Хисрав Деҳлавий достонида ҳам Баҳромнинг саргузаштини тасвирловчи қолипловчи ҳикоя ва етти маликанинг ҳикояси бор. (Хисрав Деҳлавий бу ҳикояларни жамлаб, достонини «Ҳашт биҳишт» деб номлаган.) Хисрав Деҳлавий Баҳром ҳақидаги Низомий ҳикоясининг фабуласини, Баҳром ва унинг севикли канизаги образига хос хусусиятларни асосан сақлаб колади. «Ҳашт биҳишт» муаллифи ҳикояни Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлаб, унгача бўлган воқеаларни тушириб колдиради. Хисрав Деҳлавий Баҳром саргузаштларини хийла қисқартиради, воқеани ссддалаштиради, айрим муҳим узгариш ва янгиликлар киритади.

Хисрав Деҳлавийнинг Баҳром саргузашти қобиғига киритилган етти ҳикояси тамомила янги ҳикоялар булиб, уларда шоир ҳинд фольклори

(Марс)га, Дилоромни Зуҳра (Венера)га ухшатади. Миррих қаҳрамонлик ва жангу мухориба маьбуди, Зуҳра гузаллик ва санъат маъбудаси ҳисобланади. "Сабъаи сайёр' даги етти қаср, уларнинг туси, етти ҳикоя ҳам қадимги "илми нужум" ва космогоник мифология билан боғликдир (Қаранг: Н.Маллаев. Алишер Навоий ва халқ ижодиёти. –Т.: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1974).

материалларидан кенг фойдаланган. Бу ҳикоялар оптимистик руҳда ёзилганлиги билан ажралиб туради.

Навоий эслатиб ўтган хамсанавис Ашрафнинг бошқа достонлари каби, унинг «Ҳафт пайкар»и ҳам бизгача сақланмаган ёки ҳозирга қадар номаълум қолиб келмоқда.

Шундай қилиб, Навоийга қадар бадиий адабиётда Баҳром Гурга оид катта ижодий тажриба тупланган, адабий анъана вужудга келган ва у маълум такомил босқичларини кечиб ўтган эди. Навоий буларнинг барчасини мукаммал ўрганиб чиқади, салафларининг ютуқ ва айрим камчиликларини аниқлаб олади, ўз достонининг янги вазифа ва режаларини белгилаб олади. Хамсачилик анъанаси Навоийнинг зиммасига маълум мажбурият юклайди.

У «Хамса»нинг тўртинчи достонини Баҳром мавзусига бағишлайди, салафлари сингари Баҳром ҳикоясини қолипловчи ҳикоя қилиб олиб, унинг ичига ҳафтанинг етти кунида етти тусдаги етти қасрда айтилган етти ҳикояни киритади, достонини ҳафиф баҳрида ярагади ва ҳоказо. Бироқ доимо адабий анъаналарга ижодий ёндашган, давр ва китобхонларнинг янги эҳтиёжларини биринчи ўринга қўйган, оригиналлик ва новаторликка интилган Навоий, шубҳасиз, адабий анъаналар доирасида қолиб кетолмас эди. У салафларининг ижодий ютуқларидан таълим олиш билан бирга, уларнинг асарларидаги қусурлардан холи бўлишга ҳаракат қилди. Салафларининг санъаткорлик маҳоратига юксак баҳо бериб, уларни тақдирлаган ва ҳатто:

Менки шоғирди бебизоат мен,
Ул иковга мутеи тоат мен,—

деган Навоий уларнинг камчиликларини ҳам холисона танқид қилади. У Низомий ва Деҳлавий достонларидаги асосан Баҳром образи билан боғлиқ бўлган икки камчиликка эътиборни жалб этади:

Бири бу ким, йўқ анда мояи дард.
Қилдилар ишқ сўзидин ани фард...
Яна бири буки, анда баъзи иш
Зоҳиран номуносабат тушмиш.
Буйла тухматки айш учун Баҳром
Ясади етти қаср сургали ком.
Етти иқлим шоҳидин етти қиз,
Ҳар бири лутфу хусни ғоятсиз,
Етти қасри ичига келтурди,
Ком ҳар кун бири била сурди.
Турфа буким чу бўлди бодапараст,
Қилди оқшомға тегру узни маст.
Уйқу комин олурға мастона,
Шуҳларға буюрди афсона.
Бу ажабким алар дағи дедилар,

Қиссахон қизлари магар эдилар:
Тонгдин оқшомға тегру пайдар-пай,
Улки ичар қадаҳ тула-тула май,
Анга худ ғафлат улди даъбу сифат,
Уйқусиға фасона не ҳожат?
Булса ҳам ақл манъ қилмасму?
Кисса айтур киши топилмасму?..

Демак, Навоийнинг фикрича, Низомий ва Деҳлавий достонларида, биринчидан, Баҳром «мояи дард» ва «ишқ сузидин» маҳрумдир, иккинчидан, унинг етти қаср қуриши, етти қасрда ишрат суриши ва афсона тинглашида ҳақиқатга мувофиқ келмайдиган ўринлар бор: Баҳром айш суриш учун етти қаср қуради, етти шоҳнинг қизига уйланади. Бу уни ҳақиқий севгидан янада йироқлаштиради. Бунинг устига у маст-аласт бўлиб, ухлай олмайди, хотинларидан афсона тинглайди. Ваҳолонки, маст-аласт киши узини билмай ётади, унинг афсона тинглашига ҳожат қолмайди. Мабодо афсона тинглагиси келиб қолса, бошқа «қисса айтур киши топилмасму?». Бинобарин, шундай нуқсонларга эга бўлган Баҳромни тавсиф этиш ва, хусусан, уни мадҳ қилиш номуносибдир:

...Ким мунингдек икки ваҳиди замон,
Ҳар бири уз вақтида фариди замон.
Буйла нодон учун ёзиб авсоф,
Анга қилғайлар узларин вассоф.
Мадҳини беҳисоб ёзғайлар,
Балки мавзун китоб ёзғайлар...

Навоий уз достонида бу икки нуқсонга ҳам йул қуймайди. У достонни мукаммал ишқий-саргузашт достон даражасига кутаради, Баҳромни «мояи дард» ва «ишқ сузи»га гирифтор бўлган киши сифатида тасвирлайди. Шоҳлик худбинлиги жуш уриб, Дилоромни кимсасиз чўл-биёбонда қолдирган Баҳром тезда уз қилмишидаи пушаймон бўлади, ҳижрон азобига тоб беролмайди. Аъёнлар ва ҳакимлар чора излаб, етти қаср курдирадилар ва Баҳромни етти шоҳнинг қизига уйлантирадилар. Бироқ булар фойда бермайди. Кундузи ороми, кечаси уйқуси йуқ. Баҳромни юпатиш учун жаҳонгашта етти мусофирни чорлаб, афсона айттирадилар. Ниҳоят, етти мусофирнинг ҳикояси туфайли Баҳром яна Дилоромининг висолига муяссар бўлади.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, Навоий, бир томондан, Низомий ва Хисрав Деҳлавийнинг юқорида айтилган нуқсонларини таъкидлаш билан, уларнинг ижодий даҳосини ва Баҳром Гур ҳақидаги достонларининг фазилатини ҳеч бир камситмаганидек, иккинчи томондан, бу нуқсонларни тугатиш билан кифояланиб қолмокчи ҳам эмас эди. У янги, оригинал достон яратиш вазифасини уз олдига қўйган эди.

...Бу сабабдин бу хуш фасона аро,
Балки бу хуш наво тарона аро

Йўқ эди хеч чорау тадбир.
Ким бирор ерда бўлмағай тағйир,—

деган Навоий янги ва оригинал достон яратишга муваффақ бўлди. У Баҳром ва Дилором ҳикоясини деярли янги қиёфада қайтадан ишлаб чиқди, Баҳромнинг саргузаштларини асарнинг марказий мавзуси бўлган севги масаласига тўла мувофиқлаштирди, образларни янгича талқин қилди, достонга Моний ва Чин савдогари образларини киритди, бу ҳикояни ва умуман достоннинг композициясини такомиллаштирди, халқ оғзаки ижоди материаллари асосида тамомила янги етти ҳикоя яратди ва ҳоказо. Бу билан Навоий достоннинг ғоявий-бадиий қимматини ва ҳаётий, реалистик моҳиятини янада оширди.

Баҳром Баҳром — қолипловчи ҳикоянинг бош қаҳрамони. У шоҳ ва ошиқ. Баҳром зиддиятли характерга эга бўлган мураккаб образдир. Навоий бу образ қиёфасида бир-бирига қарама-қарши икки шахсни: одил подшо ҳамда вафодор ошиқни, ўз ҳузур-ҳаловати ва шахсий кайфиятларига берилиб, эл-юртнинг аҳволи ва давлат ишларидан четлашган, ўз эҳтиросларига асир бўлган шуҳратпараст подшо ва ҳудбин ошиқни тасвирлайди. Биринчи Баҳромни кутлайди, шарафлайди, иккинчи Баҳромни қоралайди, уни фожиали ўлимга маҳкум этади.

Навоийнинг Баҳром ва Дилором ҳикояси ўз сюжети билан Хисрав Деҳлавий достонига яқин турса, образларининг характери жиҳатидан (айниқса, шоҳ Баҳром) Низомий достонига яқин туради. Навоий ҳам, Хисрав Деҳлавий каби, қолипловчи ҳикоядаги воқеани Баҳромнинг тахтга чиқишидан бошлайди[129]. Баҳром мамлакатни адолат билан бошқаради, уни обод ва элни шод-хуррам қилади:

Ҳар не вайрон қилиб эди бедод,
Дод ила қилди барчасин обод...

Бироқ Баҳром бу фазилатларини узоқ сақлаб қололмайди. У тез орада айш-ишратга, овга берилиб кетади, ақл-ирода жиловини ҳис ва эҳтирос қулига топшириб қўяди.

Овда рассом Моний билан учрашиб, Дилоромнинг суратини курган Баҳром унга ошиқи бекарор бўлиб қолади. Баҳром хоқондан оладиган бир йиллик хирожини Хитой савдогарига тўлаб, Дилоромнинг висолига эришади. Баҳром Дилоромни бутун калби билан севади. Бироқ у шоҳлик билан ошиқликни уйғунлаштира олмайди.

Шундай қилиб, айш-ишрат ва ҳудбинлик шоҳ Баҳромнинг ижобий хислатларини енгиб борди. Бу хатто ошик Баҳромга ҳам салбий таъсир этди. У ҳудбинлиги туфайли овда севикли ёри Дилоромни чул-биёбонга, улим қаърига ташлаб кетди. Бироқ севги туғёни тезда ғалаба қилди. Баҳром Дилоромни излади, ундан дарак тополмади. Ҳижрон азоби унинг юрак-бағрини эзди, аъёнлар ва ҳакимларнинг тадбирлари ҳам кор килмади. Баҳром

[129] "Бир деганни икки демак хуш эмас, Суз чу такрор топти дилкаш эмас", - деган Навоий. Хисрав Деҳлавий каби, Баҳромнинг бунгача булган саргузаштларини бир неча мисрада баён этиш билан кифояланади.

етти кунда етти афсона эшитди. У узига ибрат була оладиган Сухайл, Ахий, Масъуд, Жуна ва Фаррух каби ажойиб кишиларнинг саргузашти, олижаноб фазилати, хислати билан танишди, Баҳром улардан ибрат олиши керак эди. Бироқ у шундай қилмади. Дилоромнинг висолига иккинчи марта муяссар булгандан кейин Баҳром яна айш-ишратга, овга берилиб кетди. У тузалмас дарду иллатга гирифтор булган эди. Бундай киши давлат бошида ортиқ қолмаслиги керак. Биринчи жазо (Дилоромдан жудолик)дан тегишли хулоса чиқара олмаган Баҳромни энди ҳалокатга маҳкум этиш керак. Баҳром сарой ахли, қўшин ва Дилором билан катта овга чиқади. Лак-лак ҳайвонлар, қушлар қириб ташланади, қон ариқ булиб оқади. Бу овчоқ бир вақтлар ботқоқ ер экан. Куп қон тўкилиши ва қаттиқ ёмғир ёғиши билан ернинг устки қатлами юмшаб, ботқоқлик очилади. Натижада Баҳромни ҳам, унинг ҳамроҳларини ҳам, халқ таъбири билан айтганда, ер ютади. Бу билан Навоий Баҳромнинг ҳалокатини янада даҳшатлироқ ва ҳаққонийроқ қилиб тасвирлайди. (Низомий достонида Баҳром ғорда, Хисрав Деҳлавий достонида чоҳда ғойиб булади.)

Баҳром образи жуда муҳим ҳаётий, сиёсий-тарбиявий аҳамиятга эга. Навоий Баҳром образини ўз даврининг ҳаёт шароитлари, воқеликлари нуқтаи назаридан яратади. Навоий ижобий Баҳром (Баҳром шоҳлигининг дастлабки даври) образи орқали ўз давридаги ҳукмдорларни мамлакатни инсоф ва адолат билан бошқаришга йўлласа, салбий Баҳром образи орқали темурий шоҳ ва шаҳзодаларга хос булган худбинлик, ишратпарастлик, асабийлик каби хислатларни аччиқ танқид қилади. Баҳром айрим жиҳатлари билан Ҳусайн Бойқарони эслатади.

Навоий Баҳромнинг саргузашти ва, хусусан, унинг фожиали тақдири билан Ҳусайн Бойқарони ҳам, бошқа темурий шоҳ ва шаҳзодаларни ҳам огоҳлантирмоқчи, уларни машъум йўлдан қайтармоқчи булади. Шоир ҳикоядаги фикр-мулоҳазалари ва панд-насиҳатлари билан кифояланмай, асл мақсадини янада ошкор баён этиш учун достонининг хотимасига «туш» эпизодини илова қилади. Бу эпизодда тасвирланишича, Навоий тушида Баҳромни курган эмиш. Баҳром унга уз саргузаштларини эслатиб ўтади, сўнгра Ҳусайн Бойқаро ҳақида гапириб, унинг салтанати, ҳарбий шижоати, ободончилик ишларидаги фаолияти ва бошқа жиҳатларини таърифлайди. Шундан кейин у узининг айрим хатти-ҳаракатлари ва феъл-атворидаги нуқсонлар (ишратпарастлик, худбинлик ва бошқалар) дан афсус-надомат чекиб, Ҳусайн Бойқарода ҳам шундай нуқсонлар борлигини айтади ва унга насиҳат қилади:

...Ул дағи айш сори мойилдур,
Нағмау савт бирла хушдилдур...
Шоҳлар ичра манга эрур монанд,
Де олурмен: эрур манга фарзанд...
Эмди шоҳингға де саломимни,
Сўнгра мундоқ етур паёмимни:
Ки жаҳон кимсага вафо қилмас,

Шаҳлиғ таркига киро қилмас,
Шаҳки минг йил онинг ҳаётидур,
Гараз ўлганда яхши отидур.

Мислсиз катта журъат билан айтилган бу сўзлар Навоийнинг достондан кузатган асосий амалий мақсади эди. «Туш» эпизоди фақат Баҳром образинингтина эмас, балки бутун достоннинг ҳам реалистик кимматини оширади. Баҳром образи камолотининг асосий моҳияти ҳам шундадир.

Дилором «Сабъаи сайёр»нинг муҳим образларидан бири Дилоромдир. Дилором ҳусн-латофатда тенги йўқ аёл, истеъдодли санъаткордир. Дилоромнинг олижаноб қалби, мусаффо хулқ-атвори унинг ҳуснига ҳусн қўшади. Дилором — садоқатли ёр. У Баҳромни сидқи дил билан севади, севгисига бир умр содиқ қолади.

Бироқ Дилором — эрксиз, тутқун аёл. У ғудаклик чоғидаёқ Хитойдаги икки хоннинг уруши туфайли асира бўлади. Бу асирани Хожага — савдогарга сотадилар. Дилоромнинг булбулдек овози, мусиқага майли ва истеъдоди ҳаммани мафтун қила бошлайди. Дилором устоз санъаткорлардан таълим олади. Бефарзанд Хожа аввал уни фарзанд қилиб нури дийдасидек асраса, Дилоромга харидорлар кўпайгандан кейин, уни катта пулга сотмоқчи бўлади. Ниҳоят, Хитой хоқонининг Баҳромга тўлайдиган бир йиллик хирожи бадалига уни Баҳромга сотади. Бинобарин, Дилором:

Мен канизи сиёҳбахти лаим,
Ҳам сиёҳбахту хам сиёҳ калим,—

дейишга тўла ҳакли эди. Тўғри, Баҳром Дилоромни самимият билан севади, уни ардоқлайди. Бироқ Дилоромнинг бошига машъум кунлар солган ҳам мана шу Баҳромнинг ўзи бўлади. Шоҳлик ҳудбинлиги ва қаҳр-ғазаби ошиқликнинг лутфу карамини, шафқату марҳаматини енгиб қўяди: Дилором «ов маҳорати — машқнинг самараси» дегани учун, Баҳром уни сочи билан кўл-оёғини боғлаб, кимсасиз чўл-биёбонга — ўлим қаърига ташлаб кетади. Дилоромни гоҳ фарзанд, гоҳ канизак ўрнида билган Хожа уни соғиниб, Эронга йўл олганда, иттифоқо чўлда бир қора нарсани кўриб қолади; унга якинлашиб караса, ўлиги-тириги номаълум Дилором экан. Дилоромни шоҳи кафанга ўраб, Хоразмга йўл олади. Дилором ҳушига келгандан кейин узини гуноҳкор ҳисоблаб, Баҳром даргоҳига кайтмоқчи, ундан узр сўрамоқчи бўлади. Катта ҳаёт тажрибасига эга бўлган Хожа бунга эътироз билдиради:

Шаҳки бир сўз учун тукар қонинг,
Яна қилмоқ недур фидо жонинг?
Шоҳ бир шуълаи фурузондур,
Ҳар кишига етишса сўзондур.

Ўт аро ихтиёр ила сурмак:
Баҳра бермас бағайри куйдурмак.
Қочмоқ андин савоб эрур бу дам,
Неча андин йироқ — офат кам.

Хожанинг бу сўзлари айни ҳақиқат эди. (Бу сўзлар Навоийнинг Хожа тилидан айтган ўз сўзларидир!) Дилором Хоразмда қолади. Унинг овози ва сози бутун Хоразмда шуҳрат топади. Хоразмшоҳ унга уйланмоқчи бўлади. Хоразмшоҳ Дилором билан Хожанинг эътирозига қарамай, зурлик билан уни саройга олиб боради. Бироқ Баҳромга содиқ бўлган Дилором сози ва овози билан шоҳни ҳам, саройдагиларни ҳам ухлатиб, саройдан қочади. Бу ҳол бир неча бор такрорлангач, шоҳ Хожани ота ва Дилоромни сингил деб ҳисоблашга мажбур бўлади. Жума куни еттинчи қасрда Хоразмдан келган мусофирдан Дилоромнинг тақдирини эшитгая Баҳром Дилоромни ўз даргоҳига олиб келади. Яна Дилоромнинг шодлик кунлари бошланади. Лекин бу узокка бормайди. Ўша катта ов куни, шоҳ Баҳромнинг айби билан, бошқалар қатори Дилоромни ҳам ер ютади. Дилоромнинг тақдири мана шундай даҳшатли тугайди.

Навоий, салафлари каби, Дилоромнинг ҳусн-латофати, санъати ва маънавий гўзаллигини таърифлаш билан хотин-қизларга нисбатан гуманизм ғояларини илгари суриб, уларнинг шаъни ва инсоний ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилади. Шу билан бирга, Навоий Дилоромнинг қулфатли ҳаёт йўлига (унинг асира бўлиши, Хожанинг уни ғоҳ фарзанд, ғоҳ канизак тутиши, унинг сотилиши, Баҳромнинг қаҳрига йўлиқиши ва бошқалар), машъум фожиасига кенгроқ ўрин бериб, бу образнинг реалистик моҳияти ва қимматини оширишга муваффақ бўлади. Дилоромнинг фожиаси минглаб Дилоромларнинг фожиаси эди. Дилоромнинг ўз тақдирига пассив қараши, унинг итоаткорлик кайфияти (ўзини айбли ҳисоблаб, Баҳром даргоҳига қайтмоқчи бўлиши) ва бошқа заиф томонлари у яшаган муҳитнинг оқибати эди. Бу образлар шоирнинг кўпрок фантастик тафаккури ва романтик қалами билан бунёд бўлган образлардир).

Баҳром ва Дилором ҳикоясида бир неча бошқа образлар ҳам бор. Улар ёрдамчи образлар бўлиб, баъзан уларнинг фаолияти ҳикоядаги воқеаларнинг ривожи учун восита сифатида хизмат қилади. Моний ва Хитой савдогари шундай образлардандир. (Савдогарнинг Дилоромга муносабатидаги зиддият: бир томондан, унга оталарча меҳри, иккинчи томондан, уни бир канизак сифатида сотиб юбориши — шу тоифадаги кишиларнинг маънавиятига хос зиддиятдир.)

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр»нинг қолипловчи ҳикояси Баҳром Гўр адабий анъаналари ривожида қуйилган янги ва катта бир қадам бўлиб, у Баҳром Гўр ҳикоясини ҳаётга янада яқинлаштиради, уни реалистик тенденциялар (гарчи чекланган бўлса-да) билан бойитиб, ғоявий-бадиий кимматини янада оширади.

Етти хикоя «Сабъаи сайёр»нинг ғоявий-бадиий тузилмасида етти ҳикоя ниҳоятда кенг ва катта ўрин тутади, Шунга кўра ҳам Навоий:

Лутф бу назм аро бағоятдур,
Ғараз аммо етти ҳикоятдур,—

деган эди.

Навоий қасрлар туси ва кунлар сирасини айнан Низомий ва Хисрав Деҳлавий достонларидагидек сақлаб қолади:

Биринчи ҳикоя — шанба куни (Сатурн — Кайвон куни) — қора қасрда)

Иккинчи ҳикоя — якшанба куни (Қуёш куни) — сариқ қасрда;

Учинчи хикоя — душанба куни (Ой куни)— яшил қасрда;

Тўртинчи ҳикоя — сешанба куни (Марс — Миррих — Баҳром куни) — гулгун қасрда;

Бешинчи ҳикоя — чоршанба куни (Меркурий — Аторуд куни) — нилуфар касрда;

Олтинчи ҳикоя — пайшанба куни (Юпитер — Муштарий куни) — сандал тусли қасрда;

Еттинчи ҳикоя — жума куни (Венера — Зуҳра куни) — оқ қасрда.

Етти сайёр тилидан айтилган Навоий ҳикоялари гамомила янги хикоялар бўлиб, улар халқ оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган. Улар севги ва вафо, дўстлик ва садокат, ҳиммат ва саховат, мардлик ва қаҳрамонлик, донишмандлик ва ижодкорлик каби хислатларга бағишланади. Уларда реал ҳаёт лавҳаларидан тортиб фантастик манзараларга қадар, оддий турмуш вокеаларидан тортиб кишини эсанкиратувчи хаёлий саргузаштлар ҳам бор. Шоирнинг кенг фантазияси Мовароуннаҳр, Хуросон, Ажам, Ҳиндистон, Сарандиб, Миср, Румо, Яман ўлкаларига ва бошка-бошқа ўлкаларга, поёнсиз саҳроларга, тўлқинли денгизларга, сеҳрли жазираларга парвоз қилади, турли ўлка, эътиқод, ижтимоий гуруҳ ва касб-корга мансуб кишилар образини, хилма-хил характерларни яратади. Барча ҳикоялар кескин конфликт асосига курилади, конфликтларнинг моҳияти турлича, бироқ уларнинг марказида ҳаммасига хос бўлган етакчи конфликт — яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги кураш туради. Халқ оғзаки ижоди асарларида бўлганидек, ҳикоялардаги конфликт яхшиликнинг ёмонлик устидан ғалаба қозониши билан ҳал бўлади, китобхоннинг кўз унгида ёвуз кучларни, денгиз тўлқинларини, тилсимларни енгиб чиқувчи ботирлар, паҳлавонлар, олижаноб кишилар образи гавдаланади. Шоир ҳар бир ҳикоянинг мазмуни билан шартли ташқи белгиларни (қасрларнинг туси, ҳикоячи ва тингловчининг либоси ва бошқаларни) бир-бирига уйғунлаштиради, уларни бир-бири билан боғлайди.

Биринчи хикоя Шанба. Қора қаср. Ҳижрон дарди билан қалби зимзиё бўлган Баҳром қора либосда. У қора либос кийган ҳинд гўзали билан мушкин май ичади. Бироқ мушкин май унинг қайғусини тарқатолмайда. Бутун куни зимзиё тундек ўтиб, кеч киради, шом қоронғиси чўкади. Баҳром уйқусиз. Эҳтимол, афсона кор қилар деб, бир мусофирни

чорлаб келадилар. Кора либос кийган ҳиндистонлик мусофир шаҳзода Фаррух ва сахий Ахийнинг бошидан ўтган қора кунларни ҳикоя қилади.

Бу ҳикояда уч асосий образ берилган: Фаррух, Ахий, Гулчеҳра. Фаррух — шаҳзода. Бироқ у мансабга, шоҳона ишратга берилган шаҳзодалардан эмас. Фаррух худди Фарҳод каби ёшлик чоғидан бошлаб илм-фанга, турли ҳунарларга берилиб кетади, олижаноб фазилатларга эга бўлади. Отаси тахтини таклиф қилганда, Фаррух уни одоб ва донолик билан рад этади. Фаррух — мард, иродали, шафқатли йигит. У инсоф ва адолат йўлида уз шахсий манфаатларини қурбон қилишга тайёр танти киши. Фаррух жуда кўп машаққатлар чекиб, тушида курган гўзалнинг висолига эришади. Бироқ бу гўзал Ахийдек олиҳиммат бир кишининг хотини бўлиб чиқади. Фаррух олижаноблик қилади, ақли ва иродаси унинг эҳтиросини енгади. У Гулчеҳрани эсон-омон Ахийга қайтаради. Ахийнинг оғир кунларида унга мададкор булади. Фаррух эл-юртнинг фаровонлиги учун курашади, у, Ахий сингари, бева-бечораларга, мусофирларга мушфиқлик қилади ва ҳожатига чора топади. (Фаррух кўп яхши хислатлари билан Баҳромга қарама-қарши қўйилади.)

Ахий — сахий ва олижаноб одам. Кишиларга раҳм-шафқат қилиш, моддий ва маънавий кўмак бериш унинг ҳаётий мақсади ва идеалидир. У шу сифатлари билан шуҳрат топади, шу сифатлари билан оғир кунларда нажот топади. Навоий Ахийнинг сахийлигини бўрттириб, Фаррухни бахтиёр қилиш учун у ҳатто уз хотини Гулчеҳрани унга никоҳлаб берди, деб тасвирлайди (бироқ шоир усталик билан Гулчеҳранинг номусини, оиланинг номусини сақлаб қолади).

Гулчеҳра вафодор, садоқатли, ақлли ва иффатли аёлдир.

Ҳикоянинг сюжети қизиқарли, ситуацияси фавқулодда ва композицияси мураккабдир. Фаррух тушида кўрган гўзал Ахийнинг хотини бўлиб чиқиши ҳикоянинг кульминация нуқтаси бўлиб, бу мураккаб тугун равонлик билан ечилади. Ҳикоя севги ва садоқатнинг, одамгарчилик ва олижаноблкнинг ғалабаси билан тугайди.

Иккинчи ҳикоя Якшанба Сариқ қаср. Зарбоф кийимлар кийган Баҳром сариқ либос кийган румлик гўзал билан олтин қадаҳда сариқ май ичиб, зурға кунни кеч қилади. Румлик мусофирни олиб келадилар. У румлик Зайд Заҳҳоб (Зайд заргар) деган кишининг саргузаштини ҳикоя қилади.

Ҳикоянинг бош қаҳрамони Зайд Заҳҳобдир. У илмли, ҳикматли, уста ҳунарманд, ижодкор, шу билан бирга, турли мушкулларни осонлик билан ҳал этувчи, қийинчиликларни енгувчи тадбирли киши. Навоий Зайд Заҳҳобнинг бу сифатларини қутлайди. Бироқ Зайд Заҳҳоб — айш-ишратга берилган, хиёнатчи ва ҳийлакор киши. Навоий унинг бу хислатларини қаттиқ қоралайди. Подшоларга илм ва ҳунар аҳлларидан фойдаланишни, мамлакатни уларнинг ёрдами билан бошқаришни тарғиб қилган Навоий айни чоғда бундай кишиларнинг ҳам айрим иллатлари бўлиши мумкин деб, давлат бошлиқларини эҳтиётқорликка чақиради. Шу билан бирга, Навоий подшолар саройидаги ғийбат ва хусуматни, ҳудбин ва фирибгар руҳонийларнинг хатти-ҳаракатларини қаттиқ танқид қилади. Бу ҳикояда олтин ва олтинга учлик балоси ҳақида гапирилади.

Учинчи ҳикоя Душанба. Яшил қаср. Яшил либос кийган Баҳром яшил либос кийган шаҳрисабзлик гўзал билан яшил қадаҳда ман ичиб, кунни кеч қилади. Шаҳрисабзлик мусофирни олиб келадилар. У Саъд ҳақида ҳикоя айтади.

Саъд ҳикояси сюжети ва композицияси билан ҳам, образлари ва гоявий мотивлари билан ҳам халқ каҳрамонлик эртакларига жуда яқин туради. Саъд оғир шартларни, даҳшатли тўсиқларни енгиб, синовдан ўтиб, севгилисининг висолига эришган жасоратли ботир йигитдир. У ҳаётнинг ва инсон толеининг ашаддий душмани бўлган кучларни маҳв этади, тилсимларни очади, донишмандниинг мушкул саволларига ақл ва фаросат билан жавоб беради. Шу билан бирга, у Шаҳрисабз шоҳининг бегуноҳ кишилар қонини тукишига чек қуяди. Қаҳрамонлик ва журъат даҳшат ва разолатни, тадбир ва тафаккур ҳийла ва жаҳолатни енгади.

Ҳикоядаги Қатрон дев ва жодугар Зол ёмонликнинг мажозий образидир, муйсафид (Палякус ҳаким) эса ақл ва тафаккурниинг тажассумидир.

Тўртинчи ҳикоя Сешанба. Гулгун қаср. Гулгун либос кийган Баҳром шафақ ранг кийим кийган гўзал билан ёқутфом соғарда лаъл ранг май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга Ҳиндистонлик бир мусофирнн чорлаб келадилар. У шоҳ Жўна ва сахий Масъуд ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Жўна адолатли, ҳимматли ва саховатли идеал подшодир. У ҳикоядаги воқеаларнинг ривожи ва конфликтнинг ҳал бўлишида етакчи ўрин тутади. Жўна туфайли Масъуд Жайпур ва Маллуниинг таҳдидидан омон қолади. Масъуд билан қиз бахтиёр булади, Жайпур ва Маллу килмишларига яраша жазоланиб, вилоятга Масъуддек одил ва олиҳиммат киши ҳоким килиб тайинланади. Навоий шоҳларнинг Жўнадек, уларнинг вилоят ҳокимларини Масъуддек кишилар бўлишини, ҳукмрон доираларнинг Жўна ва Масъудлардан ибрат олишларини истар эди. Масъуд — олиҳиммат ва қалби пок киши. Маллунинг қизи эса адолатсизлик ва инсофсизликка карши исён кўтарган жасоратли қиздир. Воқеа ва конфликтнинг ечимида у жуда муҳим роль ўйнайди. Деҳқон шижоати ва тўғрилиги билан характерланади. Жайпур ва Маллу эса тахтпараст, ҳудбин ва инсофсиз давлат бошликларининг бирмунча типиклаштирилган образларидир.

Ҳикояда саховат билан бахиллик, инсоф билан инсофсизлик, тўғрилик билан мунофиқлик ўртасида қаттиқ кураш боради.

«Хушдурур боғи коинот гули,
Барчадин яхшироқ ҳаёт гули»,—

деган Навоий бу ҳикояни ҳам ҳаётнинг, яхшиликнинг ғалабаси билан хотималайди.

Бешинчи ҳикоя Чоршанба куни. Мовий қаср. Баҳром мовий кийимда. У нилуфар либос кийган гўзал билан бирга фирузагун жомда май ичиб, кунни кеч қилади. Қасрга бешинчи иқлим йўлидан келган мусофирни олиб кирадилар. У Меҳр ва Суҳайл ҳақида ҳикоя сўзлайди.

Бешинчи ҳикоя ўзининг ғоявий-бадиий киммати билан «Сабъаи сайёр»нинг энг яхши ҳикояларидандир. Унда бир-бирига қарама-қарши бўлган икки олам: севги, садоқат, инсоф, адолат, мардлик ва қаҳрамонлик олами, яъни Меҳр ва Суҳайллар олами билан разолат, адолатсизлик, мунофиқлик ва макр-ҳийла олами, яъни, Жобирлар олами ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонликни, адолат разолатни, ботирлик мунофиқликни енгади.

Ҳикоянинг марказий қаҳрамони Меҳрдир. У мураккаб конфликтнинг, чигаллашиб кетган тугуннинг ечилишида етакчи роль ўйнайди. Меҳр — вафодор ёр. Қароқчи Жобир унинг иродасини енголмайди, мурод-мақсадига эришолмайди. Меҳр чора ахтаради, унинг азму иродаси ва тадбири билан Суҳайл ҳам, асир оталар ҳам, барча бандилар ҳам нажот топадилар, йулда хавф-хатар қолмайди.

Хотин-қизлар хўрланган, таҳқир этилган муҳитда Меҳрдек бир қиз образининг яратилиши ўрта аср гуманизмнинг, бадиий тафаккурнинг сўнмас зиёси эди.

Суҳайл — Меҳрнинг меҳр-муҳаббатига муносиб йигит. У халқ эртакларидагидекутдакуймас,сувдачукмас,қиличкесмаскаҳрамонлардан. Суҳайл кучининг оз булишига қарамай, Жобир қароқчиларига қарши ботирларча жанг қилади. Ҳалол кураш билан Суҳайлни енгишга кўзи етмаган Жобир макр-ҳийлага утиб, кемани тешади, шундагина у ҳалок бўлаётган кеманинг мард курашчисини асир олади. Бироқ Суҳайл маънан мағлуб бўлмайди. Суҳайл севгилисининг тадбири билан зиндондан қутулади ва Жобирга пешвоз чиқиб:

Сен агар зоҳир эттинг итликни,
Мен санга кургузай йигитликни,—

деб жангга киради, Жобирни шармандаю шармисор қилиб енгади.

Ҳикояда икки шоҳ — Нуъмон ва Навдар образлари яратилган. Булар ижобий образлардир. Навоий уларнинг адолати, саховати ва шижоатини таърифлаб мақтайди. Бироқ Навдар образида Баҳромга хос сифатларни ҳам тасвирлаб, бир томондан, ҳикояни композиция жиҳатидан қолипловчи ҳикоя билан янада боғласа (Баҳромдек овга учлиги туфайли Навдар Жобирга асир тушади), иккинчи томондан, подшо кўшинга таяниши, у билан ҳамжиҳатликда иш гутиши керак, деган ғояни илгари суради:

Шаҳ тилар бўлса шоҳлиқ қилмоқ,
Сипоҳидин керакмас айрилмоқ.
Шаҳни дерлар сипоҳ бирлан шоҳ,
Шоҳ эмасдур, йуқ эрса анда сипоҳ.
Шаҳга хайл улса фатҳ анинг ишидур,
Бир киши Рустам улса, бир кишидур...
Борса шатранж шоҳининг сипоҳи,
Курки, борму ҳисоб ичинда шоҳи.

Жобир барча ёмонликнинг, разолатнинг тимсолидир. У махв этилиши керак. Уни акл ва тадбир, жасорат ва мардлик, дўстлик ва ҳамжиҳатлик махв этади.

Навоий яшаган даврда савдо йўлларида турли қароқчилар тўдаси карвонларга, йўловчиларга ҳужум килиб, уларни талар эди. Шу жихатдан караганда, бу ҳикоянинг амалий аҳамияти янада катта бўлиб, у савдо-сотик йўлларининг тинчлиги учун кураш масаласини ҳам илгари суради.

Олтинчи ҳикоя Пайшанба. Сандал тусли қаср. Сандал тусли либос кийган Баҳром сандал либос кийган ва сандалнинг хуш ҳиди анқиб турган гузали билан бирга сандал ранг май ичиб, кунни кеч қилади. Олтинчи иқлим йўлидан келган мусофирни чорлайдилар. У Муқбил ва Мудбир ҳақида ҳикоя айтади.

Бу фантастик ҳикоя-эртакда бир-бирига тамомила карама-қарши бўлган икки образ — икки характер яратилган. Муқбил — калби соф, тўғри, садокатли ва хушфеъл йигит. Бироқ у хийла пассив киши. Мукбил бахтга эришиш учун актив кураш олиб бормайди, балки «тақдир» унинг яхши хислатлари эвазига бахт «ато» қилади. Ҳикояда халқнинг «ёлғон гапирган ёрилиб ўлсин» таъбири Мудбир образи ва унинг тақдирида мужассамлашган. Ҳикоя ахлоқ-одоб софлигини тарғиб этишда катта тарбиявий аҳамиятга эга. Вокеаларни ривожлантириш, образ яратиш ва, хусусан, бадиий тасвир (орол, чашма, денгиз ва бошқалар тасвири)да Навоий халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган.

Еттинчи ҳикоя Жума. Оқ қаср. Оқ либос кийган Баҳром оқ либосли гузал билан биллур жомда ок май ичиб кунни утказади. Кеч киради. Хоразмлик мусофирни чорлаб келадилар. У ўз саргузашти ва Дилором ҳақида ҳикоя қилади.

Бу ҳикоя, бир томондан, Хоразм машшоғининг, иккинчи томондан, Дилоромнинг саргузаштларини ўз ичига олади. Эртакларга хос романтик тасвирига қарамай, машшоқнинг саргузашти ва унинг тақдирида чуқур реалистик моҳият бор. Сарой атрофига жалб этилган санъат аҳллари бир оз вақт обрў-эътибор, эҳсон ва инъом курсалар ҳам, кўпинча уларнинг тақдири фожиали бўлар, саройдан қувилиб, куни дарбадарликка қолар эди. Хоразм машшоғи ҳам шундай санъат аҳлларидан биридир (унинг фожиасига Дилором сабаб эмас, балки бир воситадир, холос). Салафларидан фарқли ўлароқ, Навоий достоннинг композициясини янада такомиллаштириш учун қолипловчи ҳикоянинг давомини еттинчи мусофир ҳикоясидан келтириб чикаради, бу билан у ҳикояларнинг қолипловчи ҳикоя билан узвий алоқасини мустаҳкамлайди.

Биринчи ҳикояни Баҳром қора қасрда, қора либосда тинглаган эди. Чунки у Дилоромидан ажралган, ҳижрон зулматига гирифтор бўлган эди. Еттинчи ҳикояни эса у оқ қасрда оқ либосда тинглайди. Бу ҳикоя висол умидидан дарак бериб, Баҳромнинг қалбини равшан қилади. Бироқ Баҳром узининг аччиқ тажрибасидан хулоса чиқармаганидек, етти сайёрнинг ажойиб ҳикояларидан ҳам ибрат олмайди. Баҳром бедаво касалга йўлиққан эди. Бинобарин, Навоий уни улимга маҳкум этади, унинг ҳалокати билан бошқаларнинг кузини очмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, «Сабъаи сайёр» Баҳром Гўр ҳақидаги такомиллашган янги ҳикоя ҳамда халк оғзаки ижоди материаллари асосида яратилган

хилма-хил вокеа ва саргузаштларни, образ ва характерларни уз ичига олган ажойиб етти ҳикоядан иборатдир.

Шоир достонини:

Ҳалққа зеби торак айла ани!
Уқуғонға муборак айла ани!
Етти афлокни анга ёр эт!
Етти иқлим элин харидор эт!

мисралари билан гугатган эди. У янглишмади, орзусига етди.

Навоийнинг бу достони ҳам, унинг бошқа асарлари каби, китобхонларга манзур бўлиб келмоқда. Бу достон Марказий Осиё, Кавказ халқлари, Туркия, Эрон ва бошқа мамлакат халқлари орасида ҳам шуҳрат топган, у қадим замонлардаёқ грузин тилига эркин таржима қилинган, бошка халклар адабиётида ҳам маълум из колдирган эди. Навоийнинг бу достони узбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёти тараққиётига самарали таъсир этди.

«Сабъаи сайёр» кенг халқ оммасига янада яқиндан маълум ва манзур бўлди. Навоий достонининг бешинчи ҳикояси асосида «Меҳр ва Суҳайл» балети яратилган бўлса, драматург Комил Яшин Баҳром ва Дилором ҳикояси мотивларидан фойдаланиб (янгича композиция ва янгича образлар талқини билан), «Дилором» операсининг либреттосини яратди.

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ»

«Садди Искандарий» («Искандар девори») қаҳрамонлик эпопеяси Навоий ижтимоий-сиёсий қарашларининг ёрқин кўзгусидир. Адолатли ва маърифатпарвар подшо бошчилигидаги марказлашган давлат учун кураш «Садди Искандарий» достонининг асосий гоявий мотивидир. Лирик асарларида, «Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин» ҳамда «Сабъаи сайёр» достонларида бу масалага алоҳида эътибор бериб, ижобий ва салбий подшолар образини яратган Навоий «Садди Искандарий»да адолатли ва маърифатпарвар подшонинг мукаммал қиёфасини кўрсатиш, узининг ижтимоий-сиёсий қарашлари ва идеалларини бадиий мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қуяди.

Искандар номи остида, одатда, Яқин ва Ўрта Шарқ мамлакатларида Искандари Зулқарнайн, Искандари Румий ёки Искандар Мақдон деб юритилган Александр Македонский тасаввур қилинади[130]. Бироқ Навоий қаҳрамонн билан тарихий Искандар уртасида айрим ўхшаш элементлар

---

[130] Александр номи Шаркда шунга монандроқ булган "Искандар" сузи билан юритилган. "Румий" ва "Мақдон" Искандарнинг ватанини ифодаласа, "Зулқарнайн" ("Икки шохли") Искандарни илоҳийлаштириш заминида унга нисбат берилган сифатдир. Шох жуда қадим замонларда Яқин Шаркда илоҳий кудратнинг символи булиб, худолар (ёки шоҳлар) шоҳли қилиб тасаввур этилган. "Зулқарнайн" сузининг Искандарга нисбатан берилиши ҳақида ёзма ёдгорликларда ва халқ ижодида турлича талқин ҳамда афсона ва ривоятлар бор.

бўлса-да, Навоий Искандари мутлақо тарихий Искандар — Александр Македонский образи эмас. Искандар Навоий орзу қилган адолатли ва маърифатпарвар идеал подшонинг хаёлдаги романтик образидир. Бу масалани тўлароқ ва мукаммалроқ ёритишдан аввал Александр Македонский ва унинг бадиий адабиётда анъанавий бир образга айланиши хакида кисқача бўлса ҳам сўзлашга тўғри келади[131].

Александр Македонский ва бадиий адабиёт

Александр Македонский (356 – 323 йиллар) кадимги дунёнинг машҳур лашкарбошиси ва давлат арбобидир. Александр Македонский вафотидан кейин кўп ўтмай унинг ҳаёти ва ҳарбий юришлари ҳақида Клитарх ва Онескрит бир асар яратганлар. Бу асар грек ёзувчиси Плутархнинг (46 – 126) Александр Македонский ҳақидаги йирик биографик асарига асос бўлди. Александр Македонский хакида яратилган тарихий-биографик асарлар билан деярли бир вақтда турли афсона ва ривоятлар пайдо була бошлади. Дастлабки афсона ва ривоятлар унинг юришларида қатнашган аскарлари томонидан яратилган деб тахмин қилинади. Грек тарихчиси Аррианнинг (95–175) маълумотига кўра, Александр Македонский аскарларининг маълум қисмини ватанига қайтариб юбораётганида, уларга «Борингиз, форслар ва мидиёнларни, бақтрияликлар ва шакларни енган, Каспий денгизига қадар (бўлган территорияда) яшовчи парфиёнларни, хоразмийларни ва гирканларни буйсундирган... шоҳингиз хақида ҳикоя қилингиз»,— деган экан. Бироқ ҳикоячилар тарихий фактлардан кўра фантазияга, уйдирмага кўпроқ берилиб кетиб, турли афсона ва ривоятлар тўқиганлар.

Эрамизнинг I асри арафасида Александр Македонский ҳақида унинг тарихий қиёфасини батамом ўзгартириб юборган бир роман вужудга келади. Бу роман Александрнинг сарой врачи ва тарихчиси Каллисфен (370 – 324) томонидан яратилган деб ҳисобланар эди.

Бироқ олимлар аллақачон бу романнинг Каллисфенга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини исбот этганлар. Шунинг учун ҳам у «Псевдо Каллисфен» («Сохта Каллисфен») номи билан юритилади. «Псевдо Каллисфен»да Александр Филиппнинг ўғли эмас, балки бир Миср коҳинининг фарзанди қилиб берилади. Гўё фиръавнлар авлодидан бўлган бир коҳин Мисрдан Македонияга қочиб борган, Филиппнинг хотини Олимпияни сеҳрлаб ўзига мойил қилган, Олимпия коҳиндан бир ўғил (Александр) кўрган эмиш. «Псевдо Каллисфен» қадим замонлардаёқ паҳлавий, сурия, арман, латин ва бошка тилларга таржима қилинган, латинча таржимаси асосида унинг инглизча, французча, немисча версиялари вужудга келган, таржималарда унга турли-туман ўзгариш ва янгиликлар киритилган эди.

Маълумки, Александр Македонский аҳмонийлар сулоласининг ҳукмронлигини емириб ташлаган, зардуштийлик динига қарши шиддатли кураш олиб борган эди. Бинобарин, у Эрон аристократиясининг, айниқса зардуштий коҳинларининг хотирасида жуда ёмон из қолдиради. Улар

---

[131] Бу масала Е.Э.Бертельснинг "Роман об Александре" (Москва, 1948) асарида батафсил ёритилган.

Александрни ёмонликнинг, коронғиликнинг тимсоли бўлган Аҳриман билан боглаб тасвир эта бошлайдилар. Тарих китобларида ҳам у босқинчи подшо сифатида берилади. Бироқ Александр Македонский шахсига бундай муносабатни давом эттириш табақаларнинг сиёсий эътиқодига мувофиқ келмас эди. Уларнинг талқинига кўра, фақат Эрон шаханшоҳлари насл-насабидан бўлган кишигина Эрон тахтига чиқа олади, бу илоҳий қудратнинг амридир, унга ҳеч қандай куч раҳна сололмайди. Бинобарин, бу зиддиятни бартараф этиш зарур эди. «Псевдо Каллисфен»да Александрни мисрлик деб тасвирлаш, афтидан, бу зиддиятни бартараф этишга маълум бир йўлланма бўлиб хизмат қилган. Сарой тарихчилари Александр Македонскийни асли эронлик деб, уни Доро II нинг ўғли қилиб кўрсата бошлайдилар. «Худойнамак»дан кейин бу традиция мустаҳкамланади, расмий тус олади. Мана шу заминда Доро II нинг ўғли Искандар — Александр Македонский ҳақида турли афсона ва ривоятлар пайдо бўлиб, улар тарихий асарлар ва ёзма адабиётга кириб боради.

Искандарнинг ярим тарихий, ярим афсонавий саргузаштларини ҳикоя қилувчи ривоятлар билан бирга, Искандар ҳақида кичик-кичик ибратли ҳикоятлар ҳам вужудга келади. Уларда Искандар Арастунинг маслаҳати билан иш тутган донишманд, халқпарвар, олижаноб киши сифатида тасвирланади. Бундай ҳикоятлардан баъзи бирлари, масалан, «Искандар ва Девона», «Искандар ва хоқон» ва бошқалар Искандар образи яратилган достонларда ҳам келтирилади. Искандар образи лирик асарларда ҳам ўз ифодасини топа бошлайди.

Туркий халқларда ҳам Искандар ҳақида турли-туман афсона ва ривоятлар пайдо бўла боради. Машҳур олим Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асаридаги айрим қайд ва изоҳлар шундан далолат беради. Маҳмуд Кошғарий халқ этимологиясига асосланиб, айрим географик номлар ва сўзларнинг келиб чиқишини Искандар номи билай боглаб изоҳлайди, у ҳақда яратилган баъзи бир афсона ва ривоятларнинг (ёки парчаларнинг) қискача мазмунини баён этади.

Кейинги асрларга мансуб бўлган ўзбек адабий ёдгорликларидан Рабғузийнинг «Қиссасул-анбиё» асарида (XIV аср Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар хийла кенг ўрин гутади. Рабғузий Искандарнинг уруш-юришлари, сад барпо этиши, оби ҳаёт излаб зулматга кириши ва бошқаларни ҳикоя қилади. У қадимий афсона-ривоятлардан ҳам, «Қуръон»дан ҳам фойдаланади, Искандарнн исломнинг ҳомийси қилиб кўрсатишга алоҳида эътибор беради.

Ўзбек халқи орасида ҳам, бошқа халқларда бўлгани каби, Искандар ҳақидаги афсона ва ривоятлар ҳозирга қадар яшаб келмоқда. Уларда Искандар ё золим подшо, ёки одил подшо сифатида тасвирланади. Масалан, Хоразм халқ эртаги «Искандари Зулқарнайн»да Искандар одил подшо ва лашкарбоши сифатида берилиб, унинг Дороп (Доро)га қарши жанги ва ғалабаси ҳикоя қилинади. «Шохли Искандар» номли халқ эртагида эса у золим ва қотил сифатида тасвирланади. Бироқ бу эртакларнинг қачон пайдо бўлгани, улардан қайси бири Навоийга таниш бўлгани ҳозиргача ўрганилган ва аникланган эмас. Лекин шуниси маълумки, халқ ижодига

катта эътибор билан қараган Навоий оғзаки адабиётдаги Искандар билан яқиндан таниш эди.

Шундай қилиб, замонлар ўтиши билан Искандар ҳақида турли-туман асарлар яратила боради ва Искандар тарихий заминдан тобора узоқлашиб, бадиий тўкима образга айланиб қолади. Искандарни ё одил, ёки золим подшо сифатида тасвирлаш, уни жаҳонгир, файласуф ва пайғамбар сифатида талқин этиш адабий анъана тусини олади.

* * *

X асрдан бошлаб Искандар образи ёзма эпик поэзиянинг анъанавий образи сифатида такомиллашиб боради. X асрнинг улуғ санъаткори Абулқосим Фирдавсий «Шоҳнома»да Искандар ҳақида махсус достон яратган эди. У уз достонида асосан «Худойнамак» материалларига, турли ривоят ва афсоналарга ҳамда, қисман бўлса-да, «Псевдо Каллисфен» романига таянади. Фирдавсий достонининг асосини Искандарнинг қаҳрамонлик (кўпроқ фантастик) саргузаштлари ташкил этади. Фирдавсий Искандарнинг Дорога қарши жанги, Ҳиндистон, Миср, Хитой ва бошқа мамлакатларга юриши, зулматга кириши, ғов қуриб, яъжуж ва маъжужларнинг йўлини тўсиши, турли даҳшатли ҳайвонларга қарши жанги ва бошқаларни ҳикоя қилади. Фирдавсийнинг Искандари, профессор Е. Э. Бертельс таъкидлаганидек, шавкатли ва шижоатли подшо. У «Шоҳнома»даги бошқа бир қатор сосоний подшолардан кескин фарқ қилмайди. Гарчи унинг Дорога қарши жанги, яъжуж-маъжужларга қарши ғов қуриши адолат мотивлари билан боғланса-да, лекин кўпчилик уруш ва юришларининг сабаби ҳам, оқибат-натижаси ҳам очилмай қолади. Гўё унинг фантастик саргузаштлари қаҳрамонликнинг бир синови бўлиб қолади, холос. Бинобарин, Искандарнинг қаҳрамонлиги маҳдуд, баъзан эса абстракт қаҳрамонликдир.

Низомийнинг «Искандарнома»си билан Искандар образи Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари адабиётида янги тараққиёт поғонасига кутарилади ва хамсачиликнинг анъанавий образи бўлиб қолади. Низомий Искандар образида адолатли идеал подшо қиёфасини мужассамлаштириш вазифасини ўз олдига қўяди. У тарихий-хроникал асарлардан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланади. Бироқ Низомий фантастик саргузаштларни камайтириб, Искандарнинг фаолиятини ва Искандар образининг ички моҳиятини туларок ва мукаммалроқ ёритишга интилади. Шоир Искандар образини, туғрироғи, бу образдан кутилган максадни ўз замонаси ва замини билан боғлайди.

Низомийдан тахминан 100 йил кейин, 1300 – 1301 йилларда, улуғ ҳинд шоири Амир Хисрав Деҳлавий «Оинаи Искандарий» («Искандар кузгуси») достонини яратди. Низомийнинг Искандар ҳақидаги тарихий-афсонавий манбалардан мукаммал фойдаланганини қайд этган Хисрав Деҳлавий ўз достони сюжетида эсосан «Искандарнома» воқеаларига таянди. Лекин, шу билан бирга, у «Искандарнома» материалларидан хийла эркин фойдаланиб, достонига бир қатор янги ҳикоя ва тамсиллар киритди. Хисрав Деҳлавий Искандар достонининг композициясини

хийла мукаммаллаштирди. «Оинаи Искандарий»нинг гили анча содда, услуби равондир. Достоннинг яна бошқа фазилатлари ҳам бор. Бироқ, шуларга қарамай, Хисрав Деҳлавий кўп жиҳатдан Низомий даражасига ета олмайди, у Искандар образини, достоннинг ғоявий мотивларини янги тараққиёт поғонасига кўтара олмади, чунки Хисрав Деҳлавий сарой шоири бўлиб, у ўзининг ижтимоий мавқеи билан ҳам, ижтимоий-сиёсий эътиқоди билан ҳам Низомийдаи катта фарқ қилар эди.

Хуллас, Искандар образи узоқ асрлар давомида мураккаб такомил босқичини кечиб ўтиб, хамсачиликнинг анъанавий образига айланди. Навоий Искандари мана шу адабий анъаналар тараққиётида янги ва улкан ҳодиса бўлди.

Искандар – адолатли ва маърифатпарвар подшо образи

Алишер Навоий хамсачилик анъанасидан келиб чиқиб, Искандарни бешинчи достонининг бош қаҳрамони қилиб олади. Навоий идеал подшо образи Искандар образини яратар экан, кўпгина тарих китобларини (жумладан, ўзи таъкидлаганидек, XIII аср тарихчиси Носириддин Байзавийнинг «Низомут-таворихи»и («Тарихларнинг низомномаси»)ни, бадиий асарларни, афсона ва ривоятларни ва, хусусан, хамсанавис салафларининг достонларини яхши ўрганиб чиқади, ўз асари учун материал тўплайди. Алишер Навоийни тарихий Искандар эмас, балки бадиий адабиётда анъанавий бир образга айланган Искандар кўпроқ қизиқтирар эди. Навоий Искандарнинг тарихи билан қанчалик таниш бўлишидан қатъи назар, Искандар прообрази асосида ўз олдига қўйган вазифа ва мақсадларни, шубҳасиз, ҳал қилолмас эди. Искандаргина эмас, балки бошка бирон подшо ҳам Навоий идеалларига тўла мувофиқ келмас эди. Навоий бунга қадар утган подшолар образини эмас, балки ўз тасаввуридаги, бундан кейин подшо бўлиши мумкин ва зарур бўлган подшо образини яратиши керак эди; Навоий подшо жамиятдаги иллатларни бартараф қилиб, адолат ва маърифат, осойишталик ва фаровонлик қарор топтириши, бошқалар бу подшодан ибрат олиши лозим деб ўйларди. Бу ижодий вазифани бажаришга тарихий шахслар ёки тарихий фактлар эмас, балки бадиий фантазиянинг куч-қудратигина кенг имкон берар эди. Бу борада эса (Искандар образи заминида) маълум адабий тажриба ва анъана вужудга келган эди. Хамсанавислар, айникса, Низомий Ганжавий, Искандар тимсолида шундай образ яратишда катта муваффақиятларга эришган эдилар. Навоий янги тарихий шароитда яшагани, ўз олдига янги ғоявий-эстетик вазифалар қуйганлиги учун мавжуд адабий тажриба ва анъаналар доирасида қолиб кетолмас эди. Бор материалларни танлаш, саралаш ва уларни ижодий қайта ишлаш, янги материаллар киритиш, Искандар образини, аникроғи, бу образдан кузатилган амалий мақсадни XV аср ҳаётига яқинлаштириш, подшо ва халқ, подшо ва сарой ахли, подшо ва қўшиқ, подшо ва илм-маърифат ахли каби масалаларни ёритиш, хулоса қилиб айтганда, Искандар образини янги тараққиёт поғонасига кўтариш керак эди. Навоий мана шундай катта ва масъулиятли ижодий ишга киришди ва уни муваффақият билан адо этди.

Навоийга қадар Искандар образи уч планда: шоҳ, олим ва пайғамбар сифатида талқин қилинар эди. Навоий Искандарни шоҳ ва олим сифатида талқин этди ҳамда салафларидан (Низомийдан ҳам) фарқли ўлароқ, шоҳ ва олим образини бир-бирига узвий боғлади, унинг яхши фазилатларини бўрттириб тасвирлади. У Искандарнинг олимларга муносабати, улар билан ҳамкорлигига катта эътибор ва ўрин берди. Навоий Искандарнинг саргузаштларига доир воқеалар доирасини белгилаб, чегаралаб олди. Гарчи у Искандарнинг унлаб ўлкаларга юриш қилишини, афсонавий саргузаштларини, денгиз саёҳати ва оби ҳаёт излашини достоннинг XXIII бобида ярим тарихий-ярим афсонавий маълумотлар ҳамда бадиий ёдгорликлар асосида санаб утса ҳам, Искандарнинг ҳаёти ва фаолияти силсиласини бир неча йирик эпизод асосида тузади. Навоийнинг ўзи таъкидлаганидек, Искандарнинг барча «саргузашт»ларини баён қилиш учун "Шоҳнома"дек катта бир асар ҳам кифоя қилмас эди. Зотан, афсонавий саргузаштларта берилиб кетишнинг ҳожати ҳам йуқ эди. Навоийнинг достондан кузатган максади афсона сўзлаш эмас, балки адолатли ва маърифатпарвар идеал подшо образини яратиб, шу асосда ўз давридаги ижтимоий-сиёсий масалаларни ёритиш эди. Бинобарин, Навоий саргузашт эпизодларни бирмунча камайтирди, улардан ҳар бирининг моҳиятини, ижтимоий-фалсафий мазмунини чуқурлаштирди. Бу Навоийннг катта санъаткорлик маҳорати эди.

Искандарнинг гўғилиши, ёшлик йиллари, таълим-тарбияси, Файлакуснинг вафоти ва Искандарнинг тахтга чиқиши, унинг Доро билан тўқнашуви, Эронни эгаллаб олиб, у ерда адолат урнатиши, Кашмирга юриш қилиб золим Маллуни енгиши, ҳинд шоҳи ва Чин хоқони билан дустона битишуви, Мағрибда ваҳшийларга қарши жанги, Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларнинг йулини тусиш учун сад барпо этиши ҳамда денгиз саёҳати Искандар саргузаштларининг асосини ташкил этади.

Навоий Искандар образини тайёр ҳолда бермайди, уни воқеалар ривожи билан бирга поғонама-поғона устириб, такомиллаштириб боради. (Бу жиҳатдан қараганда, Навоий Искандари Хисрав Дехлавий Искандаридан тубдан фарқ қилади ва Низомий каҳрамонига якин гуради.) Навоий шаҳзода Искандар образига, унинг гўдаклик йиллари, таълим-тарбияси ва балоғатга етишига катта эътибор беради. Шаҳзода тож-тахт ва мол-давлатга эмас, балки илм-фанга, олижаноб инсоний фазилатларни эгаллашга интилади. У Арастунинг отаси Накумоҳис қулида яхши таълим-тарбия олади, ақл-заковати ва куч-қуввати билан ҳаммани худди Фарҳоддек ҳайратда қолдиради. Файлақус вафот этади. Валиаҳд Искандар тахтга чиқиши керак. Бироқ у тахтга чиқишга ошиқмайди. Унинг фикрича, давлатни бошқариш ҳой-ҳавас эмас, балки ниҳоятда оғир ва масъулиятли вазифа, у катта тажриба ва билимни талаб этади. Бинобарин, Искандар халққа мурожаат қилиб:

...Вале мен эрурман бағоят ҳақир,
Доғи салтанат амри бехад хатир.

Бу ишга керактур тавоно киши,
Эмас мен киби нотавоно иши...
Не бор шаҳлик айларга ният манга,
Не айлай десам қобилият манга...
Чу мен айладим ажзим изҳорини,
Бу андешадин кунглим озорини.
Сиз эмди ўзунгузга шоҳе топинг,
Бу кишварга кишварпаноҳе топинг,—

дейди. (Отаси Фарҳодга тахтини таклиф қилганда, уининг отасига берган жавобини эсланг.) Шу зайлда Навоий шаҳзода Искандарни мол-давлат, мансаб-мартаба ва айш-ишратга берилиб кетган ҳудбин ва айёр шаҳзодаларга қарши қуяди. Навоий яшаган муҳитни, темурий шаҳзодаларнинг айш-ишратга ва тож-тахт талашига берилиб кетганини кузда тутсак, шаҳзода Искандар образининг моҳияти ва амалий аҳамияти янада ойдинлашади.

Искандар тож-тахтни рад этади. Бироқ эл-юрт камтарин ва ақлзаковатли Искандарни тахтга муносиб деб ҳисоблар эди. У эл-юртнинг раъйига қараб тахтга чиқади, мамлакатда инсоф ва адолат урнатади, халқнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, ободончилик ва илм-маърифат учун бел боғлайди. У тахтга чиқиш маросимига йиғилган халойиққа мурожаат қилиб, бундай дейди:

Ки берди манга додгарлик илоҳ,
Бор эрса халойиқ аро додхоҳ,
Келиб оллима арзи ҳол айласун,
Ўз аҳволини қийлу қол айласун!
Қошимда сўзин арз айлар замон,
Мени бир ўзи янглиғ этсун гумон...
Аён айласун реши дарду ғамин,
Ёқай дод бермак била марҳамин.

Халқ арз-ҳол қила бошлайди. Искандар ваъдасига амал қилади. Эл-юртни икки йиллик хирождан озод этади, золим амалдорларни мансабдан четлаштиради ва жазолайди, бозорларнинг нарх-навоси, тош-тарозуси ва бошқалар устидан қаттиқ назорат урнатади, ҳаннотлик ва кўзбўямачиликка хотима беради. Искандар отасининг ҳукмронлиги даврида рўй берган барча ҳақсизликларга чек қуяди. Унинг адолати туфайли эл-юрт фаровон бўлади:

Бу янглиғ чу оз вақт тузди русум,
Ғаний бўлдилар адлидин аҳли Рум.

Искандар инсофли ва адолатли подшо ҳамда нажоткордир. У ўз халқигагина эмас, балки бошқа ўлкаларнинг халқларига ҳам инсоф ва адолат билан муносабатда бўлади, уларни золимларнинг зулми ва турли дахшатлардан қутқаради, ободонлик, фаровонлик ва осойишталик учун курашади.

Мустабид Дорога бир катор улкалар қарам эди. У ўлкалар, жумладан, Рум ҳам Дорога катта хирож тўлар эди. Тахтга чиққан Искандар хирож тўлашни тухтатиб қуяди. ғазабланган Доро уруш бошлайди. Искандарнинг жангга қарши жанг қилишдан ўзга чораси йўқ эди. Жангнинг иккинчи куни Доронинг амалдорлари Дорога қарши суиқасд қиладилар. Яраланиб ётган Доро Искандардан тавбасига таяниб, афв сурайди. Олижаноб Искандар уни кечиради. Доронинг уч васиятини (суиқасдчиларни жазолаш, қариндош-уруғига азият етказмаслик ва қизи Равшанакка уйланишни) қабул қилади. Эрон тахти Искандарга утади. Искандар Эронда ҳам адолат ва осойишталпк урнатади, асирларни озод қилади, аҳолига турли имтиёзлар беради. Доронинг жабр-ситамидан нажот топган Эрон халқи Искандардан хурсанд булади. Искандар Дорога қарам булиб келган улкаларда ҳам адолат ва осойишталик урнатишни, золим подшоларни тож-тахтдан даф этишни истар эди. Шу мақсадда у Дорога қарам булган улкаларга хат билан мурожаат қилади. Искандарнинг таклифини Кашмир, ҳинд ва Чин ҳукмдорларидан бошқа ҳамма подшолар қабул қилади. Искандар юриш қилишга мажбур булади. У Кашмирга қараб йул олади, Ҳирот ва Самаркандни бино килади (Навоий, бошқа шоирларда булганидек, Искандарни Марказий Осиё билан боғлаб тасвирлаш мақсадида уни Ҳирот ва Самарқандни бино этган деб кўрсатади). Кашмир шоҳи Маллу ниҳоятда золим ва мустабид эди. У Искандарнинг Кашмирга йул олганини эшитиб, сеҳргарлик билан ут ва шамолни яшириб, узи бола-чақаси билан темир қурғонга кириб олади. Искандарнинг доимий ҳамроҳлари ва маслаҳатчилари булган олимлар портловчи моддалар ишлатиб, қурғонни забт этадилар. Ўлим олдида ётган Маллу тавбасига таянади. Искандар уни афв этади, Маллунинг васиятига кура унинг қизи Мехрнозга уйланади, ўғли Фирузни Кашмирга подшо қилади. Кашмирда ҳам адолат ва осойишталик барқарор булади. Кашмир воқеалари бошқаларга урнак булади. Тадбирли ҳинд шоҳи совға-салом билан Искандарни кутиб олади. Искандар ҳинд элини икки йиллик хирождан озод этади. У қиш фаслини Ҳиндистоннинг Нигор деган ажойиб урмонида утказиб, кейин Чинга қараб йул олади. Олимлар Искандарга уруш бошламай туришни маслаҳат берадилар. Тадбирли Хитой хоқони элчи қиёфасида Искандарнинг қароргоҳига келиб, у билан ошкора сузлашади. Икки ўртада ҳеч қандай ихтилоф қолмайди. Шундай қилиб, Кашмирни мустасно қилганда, Искандар Дорога карам булган ўлкаларда ҳеч қандай урушсиз, қон тукишсиз адолат ва осойишталик урнатишга муваффақ булади.

Искандар инсониятга зарар келтирувчи ҳар қандай кучларга қарши курашади. У ватанига қайтаётиб, Мағриб ўлкасида ит катталигида булган чумолисимон ҳайвонларга дуч келади. Улар одамхур ваҳшийларнинг посбонлари экан. Искандар қўшини билан ваҳшийлар ўртасида жанг бошланади. Ваҳшийлар бошлиғи яккама-якка жангга киши талаб қилади; Искандар йигитлари майдонга тушишга ботинолмайдилар. Шунда Чин хоқони тортиқ қилган канизак эркакча либос кийиб, бетига никоб ташлаган ҳолда майдонга киради ва ваҳшийни енгади. Шундан кейин

Искандар қушини Қирвон ўлкасига келади. Ўлка ниҳоятда хароб булиб, аҳоли вахший яъжуж ва маъжужларнинг яғмосидан мусибат чекар экан. Искандар Қоф тоғи этагида яшовчи яъжуж ва маъжужларнинг йулини тўсиб сад — девор қурдиради. Бу девор адолат ва ссойишталик девори эди. Уни бино қилишда турли мамлакатларнинг халқлари, жумладан, румликлар, мовароуннаҳрликлар, форслар, хитойлар, ҳиндулар, руслар, французлар ва бошқалар қатнашади. Халқлар дустлиги ва иттифоқлиги инсониятнинг ашаддий душмани тимсоли булган яъжуж ва маъжужларни махв этади. Искандар узининг одилона ва оқилона сиёсати билан халқлар дустлигини мустаҳкамлайди. Искандар қушинининг сафи турли халқларнинг фарзандлари билан тулиб, усиб боради.

Жувонғорида эрди Бартосу Рус,
Фалак хингидек барча тунду шамус.
Алар жавшани барча қолқондурук,
Синон қулларида нечукким сурук.

Искандар истеъдодли олим, илм-маърифатнинг жарчиси ва ҳомийси эди. Ёшлигида Нақумоҳисдан таълим олган Искандар умр бўйи Арасту ва Афлотун каби олимлар билан бирга булади, уларнинг маслаҳати билан иш тутади, илмий фаолиятларига ҳомийлик қилади. Чин хокони ҳадя қилган ойинаи Чиндан илҳомланган Искандар олимларни янги илмий ихтироларга рухлантиради. Афлотун ва Сукрот бошчилигидаги олимлар юлдузлар оламини текширувчи сутурлобни, Арасту ва Букрот рахбарлигидаги олимлар ер юзидаги турли ҳодисаларни курсатиб берувчи ойинаи жаҳоннамони кашф қиладилар. Искандарнинг ташаббуси билан ўлкаларнинг табиий ва географик хусусиятлари урганилади, жойларда масофа кўрсатувчи белгилар ўрнатилади.

Ер юзи мамлакатларида адолат ва осойишталик ўрнатган Искандар Румга кайтади. У Румни онаси Бону ва олимларга топшириб, денгиз сирларини билиш учун узоқ сафарга жўнайди. Муҳит денгизига етиб боради, шиша сандиққа тушиб, денгиз ажойиботларини кўради. Сафардан қайтишида касал булади. Онасига хат ёзиб, қайгурмасликни, олимлар билан биргаликда мамлакатни бошқаришни васият қилади. Искандар ҳамрохларидан ўлганимда бир қулимни тобутнинг сиртига чикариб қўйинг, деб сурайди. Бу билан у, Искандар жаҳонни эгаллаган бўлса ҳам, дунёдан буш қули билан кетмоқда, демоқчи эди[132]. Искандар ўлади. Бироқ у уз мақсадларига эришади, дунёда адолат ўрнагади. Унинг номи боқий бўлиб қолади.

Навоий Искандардек подшони, бутун ҳаёти ва фаолиятини инсоннинг бахт-саодати учун курашга бағишлаган подшони орзу қилар эди. У Искандар образи билан уз давридаги ҳукмдорларга таъсир этиб, уларни Искандардан ибрат олишга чақирмоқчи булади. Навоийнинг бу нияти унинг инсонга чексиз муҳаббати заминида вужудга келган бўлиб, у гуманизмнинг ўрта аср шароитидаги ёркин ифодаси эди.

Бу эпизод "Ҳайратул аброр"да махсус ҳикоя сифатида келтириган.

Олимлар образи Навоий «Садди Искандарий»да бир қанча олимлар образини яратади. Булар Нақумоҳис (Никомахос, достонда Арастунинг отаси), Арасту (Аристотель), Филотун-Афлотун (Платон), Сукрот (Сократ), Аскалинус (Искилинус), Букрот (Гиппократ), Хурмус (Гермес) ва Файсағурс (Пифагор)лардир. Қадим замонлардан бошлаб антик грек олимлари ва файласуфлари, айниқса, Аристотель, Платон, Сократ, Гиппократ ва бошқалар Якин ва Ўрта Шарқ халқларига ҳам яхши маълум эди, уларнинг кўпгина асарлари араб тилига таржима қилинган ва Ўрта Осиё ҳамда бошқа мамлакатларнинг олимлари томонидан шарҳланган, таҳлил қилинган ва айримлари ижодий қайта ишланган эди. Аристотель, Платон ва бошқалар ҳақида афсона ва ривоятлар, бадиий асарлар пайдо булган эди. Шубҳасиз, Навоий буларнинг кули билан мукаммал таниш эди. Бироқ Навоий «Садди Искандарий»да грек олимлари ва файласуфларининг тарихий образларини яратиш ёки уларнинг илмий фаолияти ҳақида маълумот бериш, ижтимоий-фалсафий қарашларини ёритиш мақсадини ўз олдига қуймайди. Уларнинг тилидан баён этилган фикр-мулоҳазалар Навоийнинг ўз фикр-мулоҳазаларидир.

Олимлар достондаги воқеаларда, достоннинг ғоявий мотивлари ривожида жуда катта ўрин тутадилар, достоннинг бош қаҳрамони Искандар образини тулдирадилар, такомиллаштирадилар. Нақумоҳис — Искандарнинг мураббийси ва устози. Арасту ва бошқа олимлар — унинг ажралмас ҳамроҳи ва маслаҳатдоши. Искандар ҳар бир масалада олимлар билан кенгашади, оқилона фикр-мулоҳазаларига амал қилади, уларнинг кумаги билан муаммоларни ҳал этади, хавф-хатарни енгади. Шу зайлда, «Садди Искандарий» даги олимлар ўз илмий фаолиятлари қобиғига ўралиб қолмай, ижтимоий-сиёсий ҳаётда фаол катнашадилар, илм ва тафаккурнинг ҳаётий, амалий натижалари учун курашадилар. Навоий илм-маърифат аҳлларининг шундай булишини истар, орзу қилар эди.

Давлат бошлиқлари илм-маърифат аҳлларининг, доншмандларнинг кенгаши ва маслаҳати билан иш олиб бориши лозим деган ғояни илгари сурган Навоий бир қатор ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий масалаларни олимлар тилидан баён этади. Бу кўпроқ Искандарнинг саволи ва Арастунинг жавоби тарзида берилади[133]. Савол-жавоб адолат ва унинг натижаси, келишмовчилик ва унинг оқибати, ақл-фаросат ва ирода, киш фаслининг фазилати, баҳор фаслининг файзи ва бошқа масалаларни камраб олади. Искандарнинг:

...Шаҳеким эрур адлнинг жозими,
Не ишлар экин адлнинг лозими?,—
деган саволига Арасту бундай жавоб беради:
...Шаҳеким анга адл бунёд ўлур,
Натижа буким, мулки обод улур.
Чу мулки ўлди обод, халки ғаний,
Якиндурки, маъмур улур махзани.
Чу махзанни бу навъ маъмур этар,
Сипоҳийга бешак мавожиб етар.

[133] 75-бобда Искандарнинг саволига Сукрот, 80-бобда эса Лукмон жавоб беради.

Сипоҳий қачон шаҳга толиб келур,
Адусиға, шак йўкки, ғолиб келур...
Яна улки чун адли зоҳир дурур,
Бори қавм ила хайли шокир дурур.
Сипоҳийси гар тиғ урар беадад,
Раият дуо бирла айлар мадад...

Достоннинг хотимасида етти олим тилидан айтилган сузлар бу фикр-мулоҳазаларни тулдиради, такомиллаштиради: подшо элга мушфиқ ва марҳаматли бўлиши (Арасту); сипоҳни лутфи билан шод, раиятни адли билан обод қилиши (Филотун); улуснинг осойишталиги учун курашмоғи (Сукрот); ярамас кишиларга нисбатан сиёсат қуллаши, қаттиққул булиши (Букрот); оғзи, сўзи, кунгли ва кузи пок (Файсоғурс); ҳимматли ва саховатли бўлиши керак (Ҳурмус). Асқалинус эса бундай дейди:

Яна Асқалинус иршодидур,
Ки: «Ободгар элга шоҳ додидур,
Қаю шаҳки йўқ адл ила дод анга,
Улус бирла мулк ўлмас обод анга.
Чу шаҳ зулм сори узотти илик,
Очилди улуғ зулм уйига эшик...
Агар шаҳға иш лутфу гар кин эрур,
Элига ҳамул шева ойин эрур...»

Ер куррасининг ҳолати, етти денгиз, сутурлоб, сайёралар ва бошқа масалалар юзасидан ҳам Навоий ўз даврининг илмий ютуқлари ва фаразлари асосида фикр юритади.

Шундай килиб, Навоий олимлар образи билан, бир томондан, илм-маърифатни тарғиб қилиб, олимларни мамлакат ва халқ ҳаёти учун фойдали ишлар билан шуғулланишга йўлласа, иккинчи томондан, ҳукмдорларни илм-фан аҳлларига ҳомий бўлишга, уларнинг маслаҳати билан эл-юртни идора қилишга чақиради.

Хотин-кизлар образи

Навоий «Садди Искандарий»да олижаноб фазилатларни ўзида мужассамлаштирган Бону ва Луъбати Чин[134] каби ажойиб хотин-қизлар образини яратади. Бону мушфиқ ва меҳрибон она бўлиш билан бирга, тадбирли, тажрибали давлат арбоби ва заковатли олима ҳамдир. Бону Искандарнинг адолат ва осойишталик йулидаги хатти-ҳаракатларини қўллаб-қувватлайди, олимларнинг илмий фаолиятига ҳомийлик қилади. Бону образи, хусусан, асарнинг хотимасида ёркинроқ намоён бўлади. Искандар вафот этади. Фарзандидан жудо бўлгав қари она қаттиқ алам-изтироб ичида

Ўкурсам эди оқ сочимни ёйиб,
Келиб гоҳ ўзумга, гаҳи сустойиб...

---

[134] Искандарга Чин хокони тортиқ қилган канизак ниҳоятда гузал булгани учун уни "Луъбати Чин" ("Чин қуғирчоғи") деб юритилган.

деб фарёд чекади, нола-фиғон қилади. Бироқ фарёд чекиб, нола-фиғон қилиш фойдасиз. Сабр-бардош керак. Таъзияга келган етти олим Бонунинг фазилатларини таърифлаб, уни сабр-бардош қилишга чақирадилар. Она таскин топади. Олимлар билан бирга Искандарнинг ишларини давом эттириб, адолат билан Румни бошқаради. Бону образи уз сифат ва фазилатлари билан «Фарҳод ва Ширин»даги Меҳинбону образига яқин ва уйғундир.

Луъбати Чин мисли̇сиз жасоратли қиз. Искандарнинг йигитлари Мағрибда ваҳшийлар бошлиғи билан яккама-якка жанг қилишга ботинолмай турганда, ниқобланган Луъбати Чин майдонга киради, жасорати, чаққонлиги ва куч-қуввати билан ваҳшийлар бошлиғини енгади. Шу билан у Искандар қўшинини мағлубият ва шармандаликдан қутқариб қолади. (Низомий достонида Луъбати Чин ваҳшийларга асир тушади, уни Искандар аскарлари озод этади. Навоий эса бу образнинг воқеалар ривожидаги ролини, унинг жасорати ва баҳодирлигини бўрттириб тасвирлайди. Низомий достонида Искандар Луъбати Чинга ҳам уйланади. Навоий буни ортиқча ҳисоблаб, тушириб қолдиради.) Луъбати Чин халқ эртаклари ва достонларидаги каҳрамон хотин-қизлар образига уйғундир.

Бону ва Луъбати Чин каби образлар орқали Навоий хотин-қизлар ҳақидаги гуманистик қарашларини янада бойитади, такомиллаштиради.

* * *

«Садди Искандарий»да, юқоридаги образлардан ташқари, яна бир қатор ижобий ва салбий образлар бор. Тадбиркорлиги ва фаҳм-фаросати билан даҳшатли урушнинг олдини олган ҳинд шоҳи ва Чин хокони, бир қанча улкаларни талаган мустабид Доро, худбин ва золим Кашмир подшоси Маллу ва бошқалар шулар жумласидандир. Чумолисимон ҳайвонлар, ваҳшийлар ва бошқалар эса ёмонликнинг, зулмат ва даҳшатнинг символидир. Инсон, унинг ақл-идроки ва куч-қудрати буларнинг барчасини маҳв этиши, енгиши керак. Искандар бошлик яхшилик кучлари бунинг уддасидан чиқади. Бу Навоийнинг инсонга, унинг ақли ва қудратига, келажагига бўлган умид ва ишончининг жўшкин ифодаси эди.

«Садди Искандарий»нинг композицияси ва бадиий хусусиятлари

«Садди Искандарий» «Хамса»даги энг катта достондир. У 7215 байт (14430 мисра)дан ташкил топган. Достон 89 бўлимдан иборат. «Садди Искандарий» уз композицияси билан «Хамса»даги бошқа достонлардан ҳам, хамсанависларнинг шу мавзудаги достонларидан ҳам тубдан фарқ қилади. Достон муқаддима, асосий қисм ва хотимадан иборат. Дастлабки 14 боб достоннинг муқаддимасидир. Муқаддимани моҳият эътибори билан бир-бирини яқин турган ва узвий боғланган 4 қисмга бўлиш мумкин: 1) ҳамд, муножот, наът, меърож; 2) хамса такмилида, сўз таърифида, Низомий, Хисрав Дехлавий ва Жомий таърифида; 3) Ҳусайн Бойқаро ва Бадиуззамон мадҳи; 4) тарих илми ва

қадимги Эрон шоҳларининг 4 табақоти[135].

XV булимдан достоннинг асосий қисми бошланади. XV булимда Навоий Искандарнинг туғилиши ва ёшлик йилларини тасвирлайди (бу булим Искандар саргузаштларининг узига хос бир дебочасидир). XVI булимда подшо ва донишманд Искандар саргузаштлари баёнига утилади, шу булимдан бошлаб достон композицияси тамомила янги негизга, янги принципга эга булади, достоннинг ҳар турт булими мазмунан узвий боғланган алоҳида боб ҳисобланади. Достоннинг ғоявий моҳиятини мукаммал ёритиш учун Искандарнинг саргузаштларинигина тасвирлаш кифоя қилмайди. Ҳар бир эпизодни Искандарнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини, унинг сифат ва фазилатларини назарий жиҳатдан асослаш, маълум бир замин яратиш керак булади. Бинобарин, Навоий Искандарнинг саргузаштига доир бирор эпизодни ҳикоя қилишдан аввал бобга 3 булим (назарий муқаддима, ҳикоя ва Искандарнинг саволига Арастунинг жавоби) киритади. Шу зайлда достонни ташкил этган 64 булим 16 бобни ҳосил қилади. Масалан, Навоий Искандарнинг тахтга чиқиши эпизоди тасвиридан (XIX булим) олдин ҳиммат (XVI булим), Искандар билан гадо ҳикояси (XVII булим) ва Искандар билан Арастунинг савол-жавоби (XVIII булим) булимларини беради. Туртала булимнинг ҳам мавзуси бир булиб, ҳиммат масаласига бағишланади.

Кейинги боб Искандар билан Доро уртасидаги можароларга бағишланади. XXIII булимда Искандарнинг Дорога хирож туламай қуйиши, унинг ҳаклиги, Доронинг ноҳаклиги баён этилади. Адолат таърифи (XX булим), Маҳмуд ҳикояси (XXI булим) ва адолатнинг натижаси ҳақида Искандар саволига Арастунинг жавоби (XXII булим) Искандар билан Доро можароларининг моҳиятини англашга, Искандарнинг позициясини кувватлаш ва Доронинг истибдодини қоралашга хизмат қилади. Навбатдаги боб Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларнинг ҳарбий тўқнашувга айланиб кетишини, Искандарнинг ғалабаси ва Доронинг мағлубиятини тасвирлайди. Шу бобнинг биринчи булимида (XXIV булим) шоир мухолафат (ўзаро келишмовчилик)ни қаттиқ қоралайди, ҳукмдорлар ўртасидаги ихтилофлар туфайли вужудга келган узаро урушлар ва уларнинг даҳшатли оқибатларини кўрсатади:

...Бу гўё жаҳон ичра туфон эрур,
Ки андин жаҳон аҳли вайрон эрур,
Не туфон, бало баҳри чайқолмоғи,
Жаҳон аҳли сув остиға қолмоғи...
Адоватқа боғлаб камар икки шоҳ,
Жаҳон аҳлини айлаб икки сипоҳ...
Ато бир тараф гар эрур, филмасал,
Яна жониб улса уғулға маҳал.

---

[135] Навоий ярим тарихий, ярим афсонавий манбалар асосида кадимги Эрон шоҳларини 4 табақотга булади: Пешдодийлар, Каёнийлар, Ашконийлар ва Сосонийлар (Пешдодийлар ва Каёнийлар афсонавий сулолалар булиб, Ашконийлар – аршакий парфиёнлардир), Навоий Искандар иккинчи табақотдан сунг утди дейди (аслида Искандар Сосонийлар даврида утган).

Иккисига кин ўти солғай ғазаб,
Ул ўт қон ичарга килиб ташна лаб.
Ато жон бериб, ўғлин ўлтургали,
Ўғул ҳам анга тиғи кин сургали.
Қариндош топса қариндошини,
Дамо-дам тилаб кесгали бошини.
Тушуб ошноларға бегоналиқ,
Кетиб ҳамнишинларга ҳамхоналиқ...

Шоир XXIV бўлимдаги мулоҳазаларини XXV бўлимдаги ҳикояда мужассамлаштириб, Чингизхон билан Хоразмшоҳ ўртасидаги ихтилофларни тасвирлайди. Модомики, ихтилоф шундай оқибатларга олиб келар экан, у тақдирда Искандар билан Доро ўртасидаги ихтилофларга кандай баҳо бериш керак? Бу саволга XXVI бўлимда Арасту жавоб бериб, илм-фан аҳллари умуман низо-адоватни рад этадилар, низо-адоватни тинч йўл билан бартараф этиб бўлмаса, у тақдирда адолатни қурол кучи билан ҳимоя қилишга ижобий қарайдилар, деб жавоб беради. Бу билан Искандарнинг Дорога қарши кураши оқланади.

Бошқа боблар ҳам шу тарзда қурилган.

Навоий мушоҳада, мунозара, ҳикоя ва катта эпик ривояни бир-бирига уйғунлаштиради, суз санъатининг турли усулларини бир асарда мужассамлаштиради. «Садди Искандарий»нинг композиция усули достончилик тараққиётида катта, янги қадам эди. Тўғри, Хисрав Деҳлавий ҳам «Ойинаи Искандарий» бобларини уч булимга (назарий бўлим, ҳикоя ва саргузашт бўлимларига) ажратади. Бироқ «Ойинаи Искандарий»даги булимлар ўзаро узвий боғланмаган ва моҳият эътибори билан тарқоқ эди.

Навоий боблар охиридаги лирик хотимани ҳам такомиллаштиради. Низомий «Искандарнома»нинг «Шарафнома» қисмида сокийга, «Иқболнома» қисмида мутрибга мурожаат қилади. Хисрав Деҳлавий эса ҳар бир лирик хотимада ҳам сокийга, ҳам мутрибга мурожаат қилади. Алишер Навоий соқий ва мутриб ёнига узини ҳам қўшиб, ўзига мурожаат килиш билан бобдаги воқеа ёки масалага бевосита ўз муносабатини ифодалаб, хулоса чиқаради.

«Садди Искандарий» кескин конфликт, кураш ва тўқнашувлар асосига курилган достондир. Достоннинг деярли ҳар бир боби ўзига хос конфликтга эга Бироқ достоннинг барча конфликтларни жамловчи умумий конфликти ҳам бор. Бу адолат билан зулм, яхшилик билан ёмонлик ўртасидаги курашдир. Бу кураш назарий муқаддимада ҳам, ҳикояда ҳам, Искандар билан Арастунинг савол-жавоби ва саргузашт эпизодида ҳам ўз ифодасини топади. Барча йирик эпик асарларда бўлгани каби, бу асардаги конфликт ҳам бир неча бор кульминация нуктасига кўтарилади. Қирвон ўлкасида яъжуж ва маъжужларга қарши кураш — конфликтнинг чуққиси. Бу конфликт турли ўлка фарзандларининг Искандар бошчилигида сад куриши билан ечилади, инсоният зулмат ва даҳшат ҳамласидан абадий нажот топади (достоннинг «Садди Искандарий» деб номланишига сабаб шудир). Достон қаҳрамонлари конфликтда, кураш ва тўқнашувларда

усиб, такомиллашиб борадилар. (Бу, биринчи навбатда, достоннинг бош қаҳрамони Искандарга тааллуқлидир.) Шоир образларнинг ички кечинмалари (Искандарга аза тутган Бону ёки Равшанакка рашк билан ўртанган Меҳрноз) ва ташқи қиёфаларини (Луъбати Чин, Меҳрноз ва бошқалар) моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий «Садди Искандарий»да реал ҳаёт лавҳаларини, табиат манзараларини қанчалик моҳирлик билан тасвирласа, фантастик манзараларни, афсонавий махлуқларни, ғаройиб вокеаларни ҳам шунчалик катта саньаткорлик билан чизади. Мағриб ва Қирвон тасвири, у ердаги вокеалар, денгиз сафари ва ажойиботлари шулар жумласидандир. Бундай тасвирий ўринларда, шубҳасиз, Навоий халқ оғзаки ижодидан, айниқса, Садди Искандарий»да реалистик тасвир билан бадиий фантазия кўпинча бир-бири билан узвий боғланиб боради, шоир романтик тасвирдан реалистик хулоса чиқаради. Масалан, яъжуж ва маъжужларга қарши кураш романтик тасвир билан берилган, лекин шоир бундан реалистик хулоса чиқариб, агар кишилар аҳил-иттифоқ бўлса, зулм ва зулмат йўлларини утиб бўлмас ғов билан тўсиши мумкин деган фикрга келади. Ёки денгиз тасвирини олайдик, Бу тасвир қанчалик фантастик бўлмасин, унинг моҳиятида инсоннинг ақл-заковати табиат сирларини кашф қилишга қодирдир, деган реал мақсад ва ишонч бор.

«Садди Искандарий», XV аср муҳити заминида туғилган ғоявий зиддиятларига қарамай, ўз моҳияти билан халқчил асардир, чунки унинг замирида халқнинг бахт-саодати, осойишталиги ва фаровонлиги учун кураш ғояси ётади. Муаллифнинг халқ оғзаки ижодидан илҳомланиши, унинг бойликларидан ижодий фойдаланиши эса достоннинг халқчиллик моҳиятини янада оширади. Фантастик тасвирий ўринларда халқ ижоди услубидан баҳраманд бўлган Навоий достондаги «Искандар ва гадо ҳикояти», «Мажнун ҳикояти», «Икки рафиқ ҳикояти», «Булбул ҳикояти», «Кабутар ҳикояти» ва бошқаларни халқ ижоди (ёки халқ ижоди асосида яратилган ёзма адабиёт) материаллари асосида бунёд этади. Шу билан бирга, Навоий халқ қушиқлари, мақоллари ва таъбирларидан ҳам унумли фойдаланади. Масалан, у Искандарнинг Равшанак ва Меҳрнозга уйланиши маросимини тасвирлар экан, қуйидаги уланни келтиради:

Муғанний тузуб чинга вазнида чанг,
Наво чекки, ҳай-ҳай ўланг, жон ўланг!

Десанг сенки: жон қардошим ёр-ёр!
Мен айтайки: мунглуғ бошим ёр-ёр!..

У қуйидаги мисраларда халқ мақоллари ва таъбирларини ишлатади:

Биҳамдиллаҳ, ул гул топиб рангбу,
Бир оққан ариққа яна оқти су(в).

Ҳамул гўй отилғач кочиб як-баяк,
Масалдурки: «Минг қарғага бир кесак»,

Қачон сочса туфроққа буғдой бирав,
Йўқ имонким ул арпа қилғай дарав.

Ва гар арпа ҳам сочса бўлмоққа тўқ,
Анга бугдой ўрмоғинг имкони йўқ.

Тааммул била ком пайдо бўлур,
Таҳаммул била ғўра ҳалво бўлур.

Не хуш дебдур ул дардманди фироқ,
Ки: «Оз бахт кўп ҳусндин яхшироқ».

Улус чеҳраи олам афрузидин,
«Билур йил келишин наврўзидин».

Шунингдек, Навоий:

Менгизлари гул-гул, мижалари хор,
Қобоғлари кенг-кенг, оғизлари тор

каби халқ шеърларидек ҳароратли, жушқин ва бадиий содда мисралар ҳам яратган.

«Садди Искандарий» қаҳрамонлик достонининг анъанавий вазни булган мутакорибда (фаулун фаулун фаулун фаул) ёзилган.

«Садди Искандарий» Навоий яшаган даврининг энг муҳим масалаларига бағишланган достондир. Достоннинг бош қаҳрамони. Искандар романтик образ булса ҳам, достонда қўйилган ижтимоий-сиёсий масалалар романтик тарзда ҳал этилса ҳам, достон жуда катта ҳаётий-реалистик қимматга эгадир, чунки унда узаро урушлар қораланиб, марказлашган давлат учун, осойишталик ва адолат учун кураш — XV асрнинг энг илғор, халкчил интилиш ва орзулари ифодаланган. Романтик образ ва романтик тасаввур ҳам ана шу заминда туғилган эди. Навоий Искандар ҳақидаги достонни бевосита XV асрнинг ҳаётий воқеалари, шарт-шароити, урф-одати ва бошқалар билан бойитади, унинг замонавий қимматини оширади. Масалан, у подшо халқ ва қўшиннинг ишончини, муҳаббатини қозонмаса, уни ҳалокат кутади, деган ғояни ифодалар экан, темурий подшолардан Абусаид мирзо ҳақида ҳикоя келтиради: Абусаид мирзо кўп мулк олди, олтин-кумуш йиғди, бироқ эли ҳам, қушини ҳам ундан рози эмас эди. Бинобарин, уруш чоғида қўшин уни қўллаб-қувватламади. Абусаид жанг майдонида ҳалок булди.

Достонда тасвирланган урушларнинг дахшати, ҳарбий куролларнинг турлари, Искандарнинг хазина ишларида қаттиқ тартиб ўрнатиши ва хоказоларга эътибор қилсак, буларнинг Навоий замонаси учун канчалик аҳамиятли эканини кўрамиз. Худди шунингдек, Искандарнинг тўйи, Бонунинг мотам тутиши ва бошқа урф-одат, расм-русумлар ҳам Навоий замонасини, ўзбек халқининг маиший ҳаёти манзараларини эслатади. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Достон маърифий ва илмий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эга. Унда биз турли халқ, элат ва қабилаларнинг номини, қуроллар номини, Рум, Мағриб, Зангибор, Фаранг, Қрим, Андалуз, Миср, Искандария, Ироқи Ажам, Ироқи Араб, Шом, Ҳалаб, Макка, Форс, Хоразм, Дашти қипчоқ, Ос, Рус, Черкас, Гуржа, Фархор, Мовароуннаҳр, Самарқанд, Ҳирот, Сипоҳон, Рай, Мурғоб Руд, Гажрот, Марв, Чаҳчарон ва яна бир қанча географик атамаларни учратамиз. Достонда узбек халқ этнографиясини урганиш учун ҳам кўпгина қимматли материаллар бор.

Хуллас, ёзма ва оғзаки манбалардан, адабий анъаналардан ижодий фойдаланган Навоий яшаган даврининг энг муҳим масалалари юзасидан гуманистик фикр-идрокнинг ажойиб бадиий тажассуми булган оригинал достон — «Садди Искандарий»ни яратиб, «Хамса»га доир катта ва масъулиятли ишини зур муваффақият билан адо этган эди.

Хотима Навоий «Садди Искандарий»нинг хотимасида бутун «Хамса»сига ажойиб ва мукаммал бир якун ясаганки, бу якун «Хамса» ҳақидаги баҳсимизнинг ҳам энг мувофиқ якуни булади деб ўйлаймиз.

Катта ижодий тажриба тўплаган Навоий бешинчи достони «Садди Искандарий»нинг ҳам юксак баҳоланишига ишонади. Асар муаллифнинг ўзига ёқади. Бироқ Навоий адабиёт аҳллари, китобхонлар уни қандай кутиб олар ва қандай мулоҳаза юритар экан, тугалланган «Хамса» қандай умумий баҳога лойиқ булар экан, деб ўйлайди ва у бошқа адабиёт аҳллари ва китобхонларга етиб боргунга қадар энг муътабар адиб ва устоз санъаткорнинг достон ҳақида мулоҳазаларини билмоқчи бўлади. Бу муътабар адиб ва устоз санъаткор Абдураҳмон Жомий эди. Навоий «Хамса» ёзиш нияти ва орзуларини илгари унга айтиб, фикр-мулоҳазаларини олган, бошқа достонларини унинг муҳокамасига тақдим қилган эди. У якунловчи баҳони ҳам Жомийдан олишни истайди ва унинг ҳузурига боради.

«Хамса»ни унга узатади. Жомий мамнуният билан бир қўлини Навоийнинг елкасига ташлаб, иккинчи қўли билан «Хамса»ни варақлай бошлайди. Шунда Навоий ажойиб хаёл оламига ғарқ булади.

Навоий гўзал бир чаманда. У чаманда шодлик ва мамнуният билан кезиб юрар экан, узоқда суҳбатлашиб ўтирган бир тўда кишилар давраси намоён булади. Даврадагилардан бир киши Навоий томонга юриб кела бошлайди, у Навоий билан саломлашиб, уни даврага таклиф қилади. Бу киши буюк Хисрав Дехлавийнинг шогирди атоқли шоир Ҳасан Дехлавий экан. Даврада Ҳасан Дехлавий Навоийни суҳбат аҳли билан таништиради: тўрда утирган Низомий Ганжавий, унинг ўнг томонида Хисрав Дехлавий, чап томонида Абдураҳмон Жомий, икки томонда Фирдавсий, Унсурий, Саноий, Хоқоний, Анварий, Саъдий ва бошқа суз усталари. Навоийни кўриш билан ҳамма ўрнидан туради, унинг бир қўлидан Хисрав Дехлавий, иккинчи қўлидан Абдураҳмон Жомий тутиб, Низомий ёнига ўтқизадилар. Низомий ҳол-аҳвол сурагандан кейин, Навоий «Хамса»сини таърифлаб, юксак баҳолайди. Қизғин суҳбат боради.

Навоий хаёл оламидан қайтганда, Жомий ҳамон завқ-шавқ билан «Хамса»ни варақлар эди. У охирги саҳифани варақлар экан, мислсиз шодлик ва мамнунлик билан Навоийга таҳсин ўкийди.

Навоий буюк сўз санъаткорлари, хамсанавислар билан ижодий баҳслашган, катта синовда мислсиз муваффақиятларга эришган эди. Навоий адабиёт тарихида Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий ва Жомий каби доҳий санъаткорлар қаторидан жой олди.

«ЛИСОНУТ-ТАЙР»

Алишер Навоий умрининг охирларида, 1499 йилда «Лисонут-тайр» («Қуш тили») достонини яратди. «Лисонут-тайр» мураккаб фалсафий достон бўлиб, унда Навоий мажозий образлар ва уларнинг рамзли саргузаштлари орқали объектив борлиқ ва илоҳиёт ҳақидаги қарашларини баён этади, шу билан бирга у реал ҳаёт лавҳаларини, кишиларнинг хатти-ҳаракати, феъл-атворидаги ижобий ва салбий хусусиятларни тасвирлайди.

«Лисонут-тайр» ўрта аср фалсафий қарашлари тараққиётида маълум даражада ижобий ўрин тутган асар бўлиши билан бирга, ўзбек классик адабиёти ва ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир.

Пантеизм – «Лисонут-тайр»нинг фалсафий асоси

Навоий жуда мураккаб тарихий шароитда, ўша шароитнинг хилма-хил зиддиятлари билан бирга яшади. Инсоннинг бахт-саодати учун курашида, табиат ва жамият ҳодисалари ҳақидаги фикр-қарашларида у баъзан даврининг тор тарихий чегараларини ёриб ўтди.

Бироқ Навоий табиат ва жамият ҳодисалари тўғрисидаги айрим масалаларда ўз давридан юқори кутарилади. Мана шундай масалалардан бири объектив борлиқ ва илоҳиёт масаласидир.

Ислом динининг таълимотига кўра, бутун оламнинг, борлиқнинг яратувчиси худодир; бутун коинот унинг амри-иродаси билан боғлиқ; йўқни бор килувчи ҳам, борни йўқ қилувчи ҳам худонинг ўзидир.

Навоийнинг фикрича, дастлаб фақат худонинг ўзи бўлган, холос, у вақтда на коинот бўлган ва на мавжудот; худо ҳали «ўзи ўзида» эди, унда бутун коинот ва мавжудотнинг мислсиз потенциал имкониятлари бўлса ҳам, бу имкониятлар табиат, конкрет борлиқ шаклида намоён бўлмаган эди, худо ўзидан, ўз потенциал имкониятларидан бутун оламни, коинот ва мавжудотни яратди, у конкрет борлиқ шаклида намоён бўлди; бинобарин, бутун олам, мавжудот ягона моя, илоҳий субстанциянинг кўриниши — тазоҳиридир; дунё гўё бир ойна — миръотдир, унда кўринувчи бутун борлиқ худодан, худонинг инъикосидан иборатдир.

Навоийнинг қарашича, худонинг мана шундай зоҳири сифатида вужудга келган борлиқнинг кўрки инсондир; зотан, оламнинг вужудга келишидан мақсад ҳам даставвал мана шу инсондир.

Навоий «Лисонут-тайр»нинг мукаддимасида бу ҳақда шундай фикр юритади:

Офаринишдан қилиб инсон ғараз,
Они айлаб халқ[136] ичинда беиваз.
Кунглин онинг махзани ирфон қилиб,
Ул тилисм ичра ўзин пинҳон қилиб,
Рози махфий ганж улуб бу турфа жисм,
Суньидин ул ганж ҳифзиға тилисм...

Шундай қилиб, Навоий объектив борлиқни илоҳиётнинг зоҳири деб қарайди.

«Лисонут-тайр»нинг сюжети ва персонажларининг мажозиилиги

Навоий достонда мажоз усулидан, рамзлардан фойдаланади, достоннинг сюжетини ҳам, унинг персонажларини ҳам шу асосда яратади. Бундан ташқари, Навоий турли хил воқеаларни ҳикоя қилар экан, бошқа асарларидан фарқли уларок, айрим ўринларда «қиссадан ҳисса» чиқармайди, персонажларнинг фаолияти ва хулқ-атворига баҳо бермайди, буларнинг барчасини у китобхоннинг ўзига ҳавола қилади («Лисонут-тайр»нинг турлича талқин қилинишининг сабабларидан бири ҳам шундадир).

«Лисонут-тайр» 176 кичик бобдан иборат. Бу боблар алоҳида эпизодларни, савол-жавобларни ва кичик ҳажмли ҳикоя ёки масалларни ўз ичига олади. Достонда Ҳудҳуд бошлиқ турли қушларнинг Симурғни излашлари ҳикоя қилинади. Бу достоннинг қолипловчи ҳикояси — масали бўлиб, шу ҳикоянинг ичида жуда кўп масал ва ҳикоялар, мунозаралар берилади. Достонни, шартли равишда «Муқаддима», Симурғ таърифи, Симурғни излаш йўлида, Водийлар таъриф-тавсифи, Муножотлар қисми ва Хотимага ажратиш мумкин.

Кунларнинг бирида турли хил қушлар йиғилиб, базм-суҳбат қилмоқчи, сунг ҳар кайсиси уз манзилига қайтмоқчи бўлади. Бироқ йиғилишда ўз мавқеига қараб, тартиб-қоида билан ўтириш бўлмагани учун, қушлар ўрин талашиб, жанжаллашиб кетадилар. Шунда улар, агар оқил ва одил бир бошлиғимиз — подшоҳимиз бўлганда, орамизда можаро бўлмас эди, дейдилар.

Бу можародан Ҳудҳуд фойдаланиб қолади. У қушларнинг оқил ва одил подшоси Симурғдир, — деб, уни таърифлаб кетади:

...Сизга шоҳе бор бешибҳу мисол,
Васфини айтурда юз минг нутқ лол,
Барча олам қушлариға шоҳ ул,
Ҳолингиздин муба-мў огоҳ ул.
Ул якин сизгаву сиз ондин йироқ,
Васл анга ойин, вале сизга фирок...
Ҳар киши бўлса тирик ондин йироқ,
Ул тирикликдин улум кўп яхшироқ...

Симурғдан хабар топган қушлар ярашиб, унинг олдига бориш учун

[136] Халк – бу уринда: яратилган, мавжуд нарсалар маьносида

йўлга тушадилар. (Қуръа ташланиб, Ҳудҳуд пешво — йўл бошловчи бўлади.) Бу йўл азоб ва машаққат йўли эди. Қушлар узоқ учадилар, чарчайдилар, ҳар бири ўз манзили, кундалик ҳаёти ва одатини қумсайди. Уларнинг орасида норозилик кучайиб боради. Охири қушлар орқага қайтиб кетиш фикрига тушадилар. Бироқ Ҳудҳуд қушларнинг эътирозини рад қилади, турли афсона ва ҳикоялар сўзлайди. Масалан, булбул гулга муҳаббатини айтса, Ҳудҳуд гул абадий эмас, сенинг ишқинг чин бўлолмайди; Товус ўз ҳусни билан боғларни зийнатлашини айтса, Ҳудҳуд «ташқи ҳусн»ни рад этади; Кабутар одамларга ўрганганини айтса, Ҳудҳуд уларни қоралайди; Қарчиғай қушларнинг шоҳи эканини айтса, Ҳудҳуд уни бемаъниликда айблайди ва ҳоказо.

Ҳудҳуд қушларни йўлни давом эттиришга кундиради. У қушларнинг Симурғга етишиш учун нима қилиш лозим деган саволига, ўзликдан воз кечиш ва ҳар қандай азоб-машаққатларга кўникиш лозим деб, севгилиси (худо) васлига эришишда ўзи учун азиз бўлган барча нарсадан воз кечгаи Шайх Санъон ҳақидаги ҳикояни сўзлайди. Ҳудҳуд бошлиқ қушлар Симурғни излаш йўлини давом эттирадилар. Симурғни излаб топиш учун 7 босқичдан ўтиш лозим эди: 1. Талаб водийси. 2. Ишқ водийси. 3. Маърифат водийси. 4. Истиғно (эҳтиёжсизлик) водийси. 5. Тавҳид (яккаланиш) водийси. 6. Ҳайрат водийси. 7. Фақру фано (йўқ бўлмоқ — ўлмоқ) водийси.

Қушлар не-не машаққатлар билан йўлни давом эттирадилар, уларнинг баъзиси ўлади, баъзиси дармондан кетади. Қушлар яна эътироз билдирадилар. Ҳудҳуд улар билан суҳбатлашиб, эътирозларини рад қилади, ваъз айтади, ҳикоя сўзлайди. Ниҳоят, қушларнинг кўпи ҳалок бўлиб, 30 қуш қолади. Энди бу уттиз қуш Симурғни излаш фикридан тамомила воз кечади, чунки уларнинг ўзи Симурғ — уттиз қуш (си — *30,* мурғ — қуш):

...Кўрдилар ўзни қаёнким тушди куз,
Аллоҳ-аллоҳ, не ажойибдур бу сўз,
Ким қилиб Симурғ уттуз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул Симурғ, бас.

Шундай қилиб, қушларнинг ўзи ўша Симурғнинг зарраси, унинг зуҳури эди. Навоий буни сўз ўйини воситаси билан якунлайди. Бу якун достоннинг фалсафий-ғоявий якуни ҳам эди.

Достоннинг сюжети мажозий бўлгани каби, унинг персонажлари ҳам мажозийдир. Симурғ — худо, Ҳудҳуд — шайх, муршид, қушлар — кишилардир. Навоий Симурғни тўла эътироф қилади, уни комил, энг олий борлиқ деб ҳисоблайди.

«Лисонут-тайр» ҳикоялари

Лисонут-тайр»да кўпгина ҳикоялар ҳам бор. Буларнинг баъзиларида тарихий ёки афсонавий шайхлар ва авлиёлар ҳақида ҳикоя қилинади. Уларда Навоий айёрлик ва фирибгарликни, тамагирлик ва текинхўрликни, нодонлик ва жоҳилликни, хуллас, яшаган муҳитининг бир қатор

иллатларини қаттиқ танқид қилади, сатира ва юмордан фойдаланади. Гузал подшо, ахлоқсиз ва хаелпараст қаландар, каллоб заргар, уқувсиз боғбон, туймас полвон ва бошқалар ҳақидаги ҳикоялар шулар жумласидандир. Навоийнинг бу ҳикоялари унинг кичик эпик жанрда ҳам катта бадиий маҳорат эгаси эканини курсатади.

«Лисонут-тайр»нинг бадиий хусусиятлари

«Лисонут-тайр» узбек классик адабиётида эпик турнинг янги жанрдаги намунаси — фалсафий достондир. Шоир уз фалсафий қарашларини мажозий образлар — қушлар орқали ифодалайди. Шунинг учун ҳам у «Муҳокаматул-луғатайн»да: «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тараннум тузубмен, қуш тили ишорати била ҳақиқат асрорин мажоз суратида кургузубмен»,— деган эди. «Лисонут-тайр» сюжети ва композицияси мураккаб достондир. Ҳудҳуд бошлиқ турли қушларнинг Симурғни излаш саргузаштлари достоннинг асосий воқеасини ҳамда қолипловчи ҳикоясини ташкил этади. Муқаддимада тасвирланган қушларнинг йиғини эпизоди достоннинг экспозицияси бўлиб, воқеанинг тугуни Ҳудҳуднинг таърифи ва ташвиқи билан қушларнинг Симурғни излашга қарор қилишидан бошланади. Экспозицияда қушларнинг урин талашуви конфликт бўлган бўлса, энди Симурғни излаш аҳди билан бу аҳддан воз кечиш достоннинг етакчи конфликти бўлиб қолади. Воқеа шу конфликт асосида ривожланиб, мураккаблашади, у қушларнинг эътирози ва Ҳудҳуднинг бу эътирозга жавоби эпизодларида уз кульминация нуқтасига кутарилади, гоҳ пасаяди, гоҳ кучаяди ва, ниҳоят, 30 қушнинг «ўзимиз Симурғмиз» деган қарорга келиши билан воқеа ечилади.

Қолипловчи ҳикояда Симурғ, Ҳудҳуд, Тути, Булбул, Қумри, Кабутар, Қарчиғай ва Ҳумо каби мажозий образлар яратилган. Симурғ — худонинг рамзи. У достонда бевосита иштирок этмайди, бироқ бутун воқеа шу образ билан боғланади. Бошқа қушлар эса достондаги воқеанинг бевосита иштирокчиларидир. Уларни икки гуруҳга ажратиш мумкин: 1. Ҳудҳуд. 2. Барча бошқа қушлар. Ҳудҳуд —«фақру фано» йўлига бошловчи шайх — муршид. Бошқа қушлар — оддий кишилар. Ҳудҳуд билан бошқа қушлар орасида узаро алоқа ҳам, зиддият ҳам бор. Шоир қушларнинг портрети ва характерини мана шу аспектда яратади ва ёритади. Шу билан бирга, у ҳар бир қушни унинг ўзига хос сифати, ҳаёти ва табиати билан бирга тасвирлайди, бошкача қилиб айтганда, қушларнинг «қушлиги»ни ҳам сақлаб колади. Бу шоирнинг мажозий образлар яратиш ва уларни индивидуаллаштиришдаги катта маҳорати эди.

«Лисонут-тайр»да қолипловчи ҳикоя рамкасига жойлашган купгина кичик ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоячалар қолипловчи ҳикоядан келиб чиққан бирор масалани ёритиш ва аниқлаштириш учун иллюстрация вазифасини бажаради. Айни чоғда улар мустақил ҳикоячалар булиб, ҳар бирининг ўз мавзу ва мақсади, мустақил сюжети ва композицияси, образлари бор. Бу ҳикояларда шоир кичик бир воқеа тасвири билан катта масалани ечади, ибратли хулосалар чикаради. Уларда образлар индивидуаллаштирилади (қаландар, боғбон, заргар, полвон ва бошкалар).

Қолипловчи ҳикояда қушларнинг табиий қиёфасини усталик билан тасвир этган Навоий мустақил ҳикояларда ҳам образларнинг портрети ва ички кечинмаларига алоҳида эътибор беради. Бу, хусусан, ҳажм жиҳатидан нисбатан каттароқ бўлган «Шайх Санъон ва Мажнунул-Ҳақ» каби ҳикояларда равшан кўринади. Шайх Санъон Шарқда машҳур бўлган образлардандир (айрим маълумотларга кўра Шайх Санъон тарихий шахс бўлиб, XI—XII асрларда ўтган). Шайх Санъоннинг психологик кечинмаларини усталик билан баён этган Навоий, уни ўзига мафтун қилган тарсо гузали — христиан қиз портретини ҳам моҳирлик билан тасвирлайди.

Навоий «Лисонут-тайр» асарида ҳам халқ ижодидан илҳомланади, халқ асарларининг сюжети, услуби, халқ таъбирлари, юмори ва бошқалардан ижодий фойдаланади. Шу жиҳатдан қараганда, «Лисонут-тайр»даги халқ латифаси асосида яратилган Мажнунул-Ҳақ ҳикояси жуда характерлидир.

«Лисонут-тайр»да:
«Эр кирар эр сонига ҳиммат била,
Эр эмас фахр айлаган зийнат била»,
«Эрга хулқу феъл эрур зебу жамол,
Янги заркаш хилласидур эски шол»,
«Дами булса вафо андин йироқ,
Ит вафо бобида андин яхшироқ»

каби ҳикматлар бор.

«Лисонут-тайр» рамал баҳрида (рамали мусаддаси маҳзуф — фоилотун фоилотун фоилун) ёзилган. У, классик адабиётдаги бошқа достонлар каби, маснавий йўлида қофияланган.

«Лисонут-тайр» тил ва услуб жиҳатидан Навоийнинг бошқа достонларига нисбатан хийла енгил ва соддадир; чунки Навоий мазмунан жуда мураккаб бўлган бу достоннинг тили ва услуби соддароқ ва равонроқ бўлишига алоҳида эътибор беради.

«МАҲБУБУЛ-ҚУЛУБ»

«Маҳбубул-қулуб» – Навоийнинг сунгги йирик асари

«Маҳбубул-қулуб» 1500 - йилда яратилди. Навоий бу асарида ҳаётдан олган тажрибаларига, таассуротларига, узининг ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларига якун ясаш, турли ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилиб, уларнинг бурчи ҳамда вазифаларини ёритиш, айримларининг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги иллатларни фош этиш, уларни яхшиликка йўллаш мақсадини ўз олдига қўяди. Бу асар, Навоийнинг кузатган мақсадига кўра, ижтимоий-сиёсий масалалар ва ахлоқ-одоб буйича бир дастуруламал булиши, ҳаётни тузатиш ва яхшилашга хизмат қилиши лозим эди.

Навоий жуда мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб

ўтди. Инсоннинг бахт-саодати учун, эл-юртнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун, маданият ва маърифатнинг тараққийси учун ҳормай-толмай кураш олиб борган Навоий баъзан ўз орзу- интилишларига эришди, баъзан турли-туман тўсиқларга, зиддиятларга дуч келиб, алам ва кулфат чекди, муҳитнинг муаммо ва қарама-қаршиликлари билан бирга яшади, бу муаммо ва қарама-қаршиликлардан айримларининг моҳияти ва сабабларини тушунди, айримлари олдида ожиз булиб қолди. «Маҳбубул-қулуб»нинг муқаддимасида:

Гаҳе топтим фалакдин нотавонлиғ,
Гаҳе кўрдум замондин комронлиғ,
Басе иссиғ-совуғ кўрдум замонда,
Басе аччиғ-чучук тоттим жаҳонда,—

дейди.

Навоий ўзининг мураккаб ҳаёти ва кураш йулини таърифлаб ҳамда бу асарининг яратилиш сабаби ва мақсадларини таъкидлаб, яна шундай дейди:

«Бу мукаддимотдин мақсуд бу ким, ҳар кўйда югурубмен ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзумни етқурубмен ва яхши-ямоннинг афъолин билибмен ва ямону яхши хислатларни тажриба қилибмен. Хайр ва шарларидин нўш ва неш кўксумга етибдур. Ва лаим ва карим захм ва марҳамим кунглум дарк этибдур. Замон аҳлидин баъзи асҳоб ва даврон хайлидин баъзи аҳбобки, бу ҳоллардин хабарсиз ва кунгуллари бу хайру шардин асарсиздур... бу навъ асҳоб ва аҳбобқа интибоҳ қилмоқ ва аларни бу навъ ҳолатдин огоҳ қилмоқ вожиб курундики, ҳар тоифа хисолидин вуқуфлари ва ҳар табақа аҳволидин шуурлари булғайки, муносиб эл хизматиға шитоб қилғайлар ва номуносиб эл суҳбатидин ижтиноб вожиб билгайлар ва бори эл била махфий розларидин сўз демагайлар ва шаётининс макру фиребидин бози емагайлар ва ҳар навъ эл суҳбат ва хусусиятики, аларга ҳавас булгай, бу фақирнинг тажрибаси аларга бас булғай. Чун бу мақолотларнинг қулубқа маҳбублиғи маълум булди, онга «Маҳбубул-қулуб» («Кунгилларнинг севгани» — *Н. М.)* от қўюлди».

* * *

«Маҳбубул-қулуб»нинг қадимги қул ёзма нусхалари жуда оз. Илм-фанда маълум булган қулёзма нусхалардан учтаси XVI асрга, қолганлари эса XVIII—XIX асрларга мансубдир. «Маҳбубул-қулуб»нинг 1565-66 йилларда (ҳижрий 973 йилда) кучирилган нусхаси Париж Миллий кутубхонасида, XVI асрда кучирилган деб фараз қилинган мукаммал бир нусхаси Фанлар Академияси Шарқшунослик институтининг Санкт-Петербург булимида, 1595-96 йилларда (ҳижрий 1004 йилда) кўчирилган нусхаси Санкт-Петербургда, Салтиков-Шчедрин номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланади. «Маҳбубул-қулуб» Бухоро тошбосмахонасида ва Истамбулда, 1939 йилда Тошкентда нашр этилди. 1048 йилда А. Кононов

томонидан тайёрланган «Маҳбубул-қулуб»нинг чоғиштирма матни араб ёзувида босиб чиқарилди.

«Маҳбубул-қулуб» – фалсафий-ахлоқий асар

«Маҳбубул-қулуб» фалсафий ва ахлоқий-таълимий асардир. Унда Навоий XV асрдаги таълимий асар ижтимоий табақа ва гуруҳларни тасниф ва таъриф қилади, ўз ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларини баён этади, панд ва танбеҳ беради. Шу жиҳатдан қараганда, «Маҳбубул-қулуб» Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Носир Хисравнинг «Саодатнома» ва «Рушноинома», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бустон», Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» асарлари типидаги ўзига хос бир насиҳатномадир.

«Маҳбубул-қулуб», унда қўйилган масалаларнинг моҳиятига қараб, 3 қисмга бўлинган:

«Аввалги қисм — халойиқ аҳволи ва афъоли ва акволининг кайфияти» — халойиқнинг аҳволи ва феъл-атвори ҳамда сўзларининг кайфияти.

«Иккинчи қисм — ҳамида афъол ва замима хисол хосиятидан — яхши қилиқлар ва ёмон хислатлар хусусияти.

«Учинчи қисм — Ҳамида натижаси ва замима хисол хосиятида»— яхшиликнинг натижаси ва ёмон хислатларнинг оқибати.

* * *

«Маҳбубул-қулуб»нинг биринчи қисми турли ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таснифи ва таърифига бағишланган. 40 фасл (бўлим)дан иборат булган бу қисм XV асрнинг ижтимоий-сиёсий ҳаёти ҳақида кенг маълумот беради ва Навоийнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, орзу-идеаллари билан мукаммал таништиради. Навоий ижтимоий табақа ва гуруҳларни тавсифлар ва таърифлар экан, эл-юрт манфаатини, давлат ҳокимиятининг мустаҳкам ва барқарор бўлишини, иқтисодий-маданий тараққиёт истиқболларини кўзда тутишга интилади. Бинобарин, у айрим гуруҳларни ёки баъзи бир хатти-ҳаракат ва хислатларни омонсиз танқид қилади, халқпарварлик ва маърифатпарварлик каби ғояларни қизғин тарғиб этади.

Подшо ва амалдорлар ҳақида

Навоий адолатли ва маърифатпарвар шоҳ бошчилик марказлашган давлат ҳокимияти учун кураш ғоясини илгари сурди. Бу ғоя, айниқса, темурийлар давлати таназзулга юз тутиб, мамлакат майда ва тарқоқ ҳокимликларга бўлиниб кетаётган бир шароитда катта аҳамиятга молик эди. Навоийнинг тушунишича, мамлакат сиёсий ҳокимиятининг мустаҳкамлиги ҳам, иқтисодий ва маданий тараққиёти, эл-юртнинг осойишталиги ҳам аввало ҳукмдорнинг ўзига, унинг шахсий фаолияти ва шахсий хислатларига боғликдир; бироқ ҳукмдорларнинг ҳаммаси ҳам бир хил эмас; уларнинг «яхши»лари ҳам, «ёмон»лари ҳам бор. Навоий «яхши» ҳукмдорларни таъриф қилади, мақтайди, «ёмон» ҳукмдорларни қаттиқ танқид қилади, қоралайди. Унинг фикрича, одил ва оқил ҳукмдор

туфайли мамлакат обод, эл-юрт шод ва фаровон булади, у «қуёш била абри бахордек каро туфроқдин гуллар очар ва мулк ахли бошиға дурлар сочар», фақирларнинг хуррамлиги, мусофирлар йўлининг бехатарлиги, мактаб болаларининг қувноқлиги, қўзиларнинг бури хавфидан омонлиги — ҳамма-ҳаммаси ҳукмдорнинг адолати ва маърифатидандир. Мана шундай ҳукмдорни орзу қилган Навоий уни «золим ва жоҳил ва фосиқ» подшоларга қарама-қарши қўйиб, «одил подшо кузгу ва бу онинг учасидур, ул ёруғ, субҳ, бу онинг кечасидур» дейди. Золим подшоларни қуйидагича тасвирлайди:

«Зулм онинг кунглиға марғуб ва фисқ онинг хотириға маҳбуб. Мулук бузуғлуғидин замириға жамият ва улус паришонлиғидин хотириға амният. Ободлар онинг зулмидин вайрона, кабутар тоқчалари чуғзқа ошёна. Бода сели чун базмида гуғён қилиб, ул сел мулук маъмурларин вайрон қилиб... қон тукмак онга пеша, кимки жони бор онга андеша... Ҳаёт суйин оғу деса мусаллам тутмоғон гунаҳкор ва қуёш нурин коронғу деса таҳсин қилмоғон тийра рузғор... Чин дер элга жон хатари, хайрға далолат қилғучиға ўлум зарари. Ҳақ онинг қошида ботил, хирадманд анинг ақидасида жоҳил...»

Навоий фақат подшоларни эмас, барча сарой аҳлларини, амалдорларни ҳам «яхши» ва «ёмон»га булади. Навоийнинг уйлашича, подшо кандай бўлса, унинг қўл остидаги кишилар ҳам шундай булади, «Агар шоҳ адолат шиор, улуси шиорида ҳам адолат бор, агар ул зулмпеша, эли ҳам зулмдин беандеша... Ул оччиғ, бу оччиғ, ул чучук, бу чучук»дир, подшо золим Фирьавн бўлса, унинг вазири, шубҳасиз, Ҳомон (кадимги Мисрдаги даҳшатли золим вазир) булади. Муаллиф золим вазир ва сарой амалдорларини «булар жумласи чаёнлар, халойиққа етқурурда зиёнлар, килклари нуки акраб неши, раият жониға ул неш ташвиши» деб тасвирлаб, «умид улки бошлари ажал тоши била ёнчилғай», деб уларга ўлим тилайди.

Гарчи Навоийнинг бундай тасвирлари ҳукмдорларнинг ижтимоий-синфий қиёфасини тўла ва мукаммал ёритиб беролмасада, лекин унинг золим ҳукмдорларни танқид қилиши ва адолатли подшони орзу этиши уз даври учун катта аҳамиятга эга эди, чунки Навоий бу билан XV асрнинг сиёсий ҳаётидаги айрим иллатларни фош этар ва халқпарварлик ғояларини илгари сурар эди.

Қўшин хақида Навоий қушинга мамлакатнинг ичкарисида тартиб ва осойишталик урнатувчи, мамлакатни ташқи ҳужумлардан ҳимоя қилувчи бир куч деб қарар, мунтазам кушинни мустаҳкамлаш ва унинг жанговарлик руҳини ошириш лозим деб ҳисоблар, садоқатли, мардона ва фидокор аскар бошлиқлари ва жангчиларни таърифлар ва мақтар эди. «Маҳбубул-қулуб»да Навоий қўшиннинг барча тури ва ҳар хил лавозимдаги ҳарбийларни таъриф ва тавсиф қилмайди, балки ясоғлиқ, қора черик, навкар, асас, шаҳна ва бошқалар ҳақида фикр юритиш билан чекланади. Ясоғлиқ ва қора черик махсус аскарий қисм бўлиб, у боскин қилиш, эл-юртларни талаш ва хонавайрон қилиш билан шуғулланар эди. Навоий ясоғлиқ ва қора черикни «яъжуж ва маъжуж хайлиға шерик», «ишлари талай олғонни таламоқ, ёт мулкда чугурткадек

сабза ва яфроғни яламоқ...», «одамисизликда махлуқотдин мумтоз, ҳайвонликлари кўп ва мардумликлари оз деб қаттиқ қоралайди. Ясоғлиқ ва қора черик ҳақидаги мулоҳазалари Алишер Навоийнинг эл-юртларнинг ҳақ-ҳуқуқи ва осойишталигини ҳимоя қилган улуғ гуманист эканини яна бир карра кўрсатади. Аскарлар садоқатли, мардона ва жанговар бўлиши зарур деб ҳисоблаган Навоий навкарлар фаслида ўз шахсий манфаати учун ҳарбий бурчига хиёнат қилган, душман томонига ўтиб кетган навкарларни «ҳаромнамак», «эрлик сонидин нари... ва йигитлик доирасидин ташқари» деб танқид қилади. Навоий шаҳна ва асас (посбон ва тунги қўрикчилар) га ижобий баҳо беради, уларнинг ўғрилар ва безориларга қарши кураш ва жазо чораларини амалга оширишдаги ролини таъкидлайди. Шу билан бирга, у шаҳна ва асаснинг вазифаси хийла кўнгилсиз вазифадир, яхшиси, кишилар жиноят қилмоқдан йироқ бўлсинлар ва шаҳна, асас қўлига, банду зиндонга гирифтор бўлмасинлар, дейди.

Дин-шариат ва тасаввуф аҳллари ҳақида

Навоий тасаввуфнинг XV асрда кенг ёйилган тариқати нақшбандийликка эътиқод билан қарайди. Унинг фикрича, дин-шариат пешволари, шайхлар ва суфилар диннинг асосларини тарғиб қилишлари ва шариатнинг қонун-қоидаларини ҳимоя этишлари ҳамда кишиларнинг ҳулқ-атворини тарбиялашлари ва ўз фазилатлари билан ҳаммага намуна бўлишлари керак.

У дин-шариат пешволарини, тасаввуф аҳлларини ҳам «яхши» ва «ёмон»га ажратади, бирини мақтайди, иккинчисини танқид қилади, айримларининг хатти-ҳаракат ва хислатларини юқори қўяди, айримларини қоралайди. Дин-шариат пешволарининг, тасаввуф аҳлларининг бурч ва вазифаларини баён этади.

Масалан, у «Ноқобил садрлар зикрида» фаслида садр «уламога дастёр», «машойихга коргузор» бўлиши лозим дейди ва илмсиз, саводсиз, майхўр ҳамда товламачи садрларни «садрликка ноқобил» кишилар деб қоралайди. Навоий жоҳил, майхўр, порахўр ва бадхулқ қозиларни танқид қилиб «омий қозики, май ичкай, ўлтургулукдур ва дўзах ўтиға етмасдин бурун куйдургулукдур, қозийи ришвахўр ислом ҳисориға раҳнагар, улки ришват бериб қуззот ола олғай, ришват олиб ҳам шаръини буза олғай...» дейди. Худди шунингдек, у «бир дирам учун юз ноҳақни ҳак этувчи ва оз карам учун кўп «ло» (йўқ)ни «наъм» (ҳа) биткучи»; «бир сабат узум учун бир боғни куйдурмакдин ғами йўқ ва бир ботмон буғдой учун бир хирмонни (совурмоқдин) алами йўқ», муфтиларни «ҳийла била фатво тузувчи», «қалам нуки била шариат юзини бузувчи», «динни дунёға сотувчи» кишилар деб айблайди ва:

«Фатвода чу бўлди музд чун «ло»у «наъм»,
Қилмоқ керак ул қаламзан илкини қалам»

(Ўз фойдасига қараб фатвода «ҳа» ё «йўқ» биттувчи кишининг қўлини кесиб ташламоқ керак), деб ҳукм чиқаради. Навоий жоҳил ва ҳийлакор воизларни, риёкор шайхларни, сохта дарвешларни ҳам шафқатсиз фош қилади.

Савдогарлар ва олибсотарлар хаки ia

«Маҳбубул-қулуб»да ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарлар ва олибсотарлар алоҳида-алоҳида ижтимоий гуруҳлар сифатида таъриф ва тавсиф қилинади. Навоий ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарларни жаҳонгашта, донишманд, дов юрак кишилар деб мақтайди, бироқ савдогарлар фойда топишни асл мақсад қилиб қуймасликлари, мол-дунёга берилиб кетмасликлари, хасис ва зиқна булмасликлари кераклигини, уларнинг қалби ҳам, қули ҳам очиқ булиши лозимлигини уқтиради. Олибсотарлар ҳақида эса Навоий тамомила салбий фикр юритади ва уларни қаттиқ фош қилади.

«Элга зиён — онинг суди, унғай олиб оғир сотмоқ — онинг мақсуди; олурда катонни буз деб, сотарда буз васфида катондин ортуқ суз деб; шолни турқа ўрнига уткара олур булса, таъхири йуқ, бўрёни зарбофт терида сота олур булса, тақсири йуқ: дуконида борча мато мавжуд, ғайри инсоф», — деб олибсотарларга таъриф берган Навоий:

«Бу ҳайл одам эмаслар яхши боқсанг,
Эрур судинг алардин гар йироқсанг»,—

деган хулоса чиқаради.

Худди шунингдек, Навоий уз касб-ҳунаридан кура чайқовчиликка кўпрок берилиб кетган алдамчи, фирибгар ва ҳаннот «савдогар косиблар»ни танқид қилиб, «савдогар косиб Тенгрига хоин ва ваъдаға козиб. Бирга арзирни юзга сотмоқдин аларға минг мубоҳот, мингта тегарни юзга олмоқдин аларға йуқ бир зарра уёт. Ростлиқ била савдо аларға зиёнкорлик ва ваъдаға вафо аларға бадкирдорлиқ...» дейди. *У* ваъдабоз, мақтанчоқ ҳунармандларни ҳам коралайди.

Навоийнинг ташқи савдо билан шуғулланувчи савдогарлар, чайқовчи фирибгарлар ҳақидаги мулоҳазалари ташқи савдо ишларини ривожлантиришга ва ички бозордаги ҳаннотлик ва кузбуямачиликни тугатишга қаратилган эди.

Дехконлар ҳақида

Меҳнат аҳлларини самимият билан севган ва қадрлаган Навоий деҳқонларга жамиятнинг асосий моддий бойликларини яратувчи куч деб қарайди, уларнинг меҳнатдустлигини, ҳалоллиги ва гуғрилигини мақтайди. Деҳқоннинг меҳнатидан ҳамма тирик жон баҳра олади, деҳқон ҳаммага ризқ берувчидир.

«Деҳқонки дона сочар, ерни ёрмоқ била ризқ йулин очар... Қуши икки ҳам зур паҳлавон, юкига буюн сунуб олида равон, иш қилурда ҳамдам ва ҳамқадам... Олам маъмурлиғи алардин, олам аҳли масрурлиғи алардин, ҳар қаёнки қилсалар ҳаракот, элга ҳам кут (овқат) еткурур ҳам баракот.

Деҳқонки тузлук била дона сочар, Ҳақ бирига етти юз эшигин очар. Сочқон донаси кукаргунча, уруб хирман қилиб маҳсулин кутаргунча, қурту қуш андин баҳраманд, дашт ваҳшийлари анинг била хурсанд. Мурлар уйи андин обод, гурлар хотири анинг била шод. Кабутарларға андин мастлиқ, турғайларга андин нишот ҳамдастлиқ. Ўрокчиға андин рузи, бошоқчининг ёруб андин кузи.

Барзагарға андин ком ҳосил, пуштакашға андин мурод восил. Гадо андин тўқ, кадхудо тўқлуғи ҳам андин-ўқ. Мусофирға андин таом, мужовирға андин ком. Этмакчи танури андин қизиқ, аллоф бозори андин иссиқ. Фуқаро ризқи андин вофий, ғурабо қути андин кофий. Зоҳидга андин ҳузури тоат, обидга андин лофи қаноат. Сойил харитасида (тиланчи тўрвасида) андин муҳайё иқтон (парча-пурчалар), шоҳ хизонасида андин баҳру кон матои.

Деҳқоннинг бир дона сочарида бу ҳолдур, ўзга ишлари таърифи маҳолдур.

Боғи жаннатдин намудор, полизида руҳ қути падидор. Ашжорининг ҳар бири чархи ахзар, ул шажар ва раёҳин ва фавоқиҳи нужум ва ахтар...».

Илм-маърифат, санъат ва адабиёт аҳллари ҳақида

Навоий «Маҳбубул-қулуб»да ҳам, худди бошқа асарларидаги сингари, илм-маърифат, санъат ва адабиёт масалаларига, маориф ва маданият аҳлларига кенг ўрин беради. «Маҳбубул-қулуб»нинг бир неча фасли маориф, илм-фан ва санъат-адабиёт аҳлларига бағишланган. Бу фаслларда Навоий донишманд ва мураббий, улкан маданият арбоби сифатида илм-фан, санъат ва адабиётнинг аҳамиятини тарғиб қилади, малакали, иқтидорли ўқитувчиларни, олимларни, котибларни, шоир ва санъаткорларни мақтайди, уларни ҳурмат қилишга ва қадрлашга чақиради. Шу билан бирга, у маориф, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларининг бурч ва вазифаларини талқин этади, улардан ўз соҳасини яхши эгаллаб олмаган, зиммасига юкланган ишга юзаки қарайдиган, мол-дунё тўплаш ёки мансаб-мартабага эришиш талвасасига тушиб қолган кишиларни шафқатсиз танқид қилади. Навоийнинг уқтиришича, ўқиш ҳам, ўқитиш ҳам оғир ва масъулиятли иш; у қунт, ҳавас ва меҳнатни талаб этади. Болаларни саводли ва билимли қилмоқ учун ўқитувчи кўп заҳмат ва машаққат чекади, бинобарин, ҳатто биргина ҳарфни ўргатган кишини ҳам доимо иззат-эҳтиром қилмоқ керак, уни унутмаслик лозим:

Ҳақ йўлида ким сенга бир ҳарф ўқутмиш ранж ила,
Айламак бўлмас адо онинг ҳақин юз ганж ила.

Шу билан бирга, Навоий ўз давридаги мактабдорларни танқид қилиб, «кўпрагида табъи ғазилати ва тамаъ иллати падидор...», дейди.

Навоий мударрислар таърифида:

«Мударрснинг керакки ғарази мансаб бўлмаса ва билмас илмни айтурға муртакиб бўлмаса, худнамолиғ учун дарс ҳавзасин тузмаса ва худситонлиғ учун такаллум ва ғавғо кўргузмаса. Жаҳлдин дастори бошида улуғ ва алоқаси узун бўлмаса ва мубоҳот учун мадраса айвони боши анга ўрун бўлмаса...», дейди.

Котиблар фаслида хушхат ва саводли котибларни мақтайди, бадхат ва чаласавод котибларни қоралайди. «Хушнавис котиб,— дейди Навоий,— сўзга оройиш берур ва сўзлагувчига ва кўзлагувчига осойиш еткурур...»

Ўз касбини яхши эгаллаган, билимдон, беморларга меҳрибон ва хушмуомала табибларни мақтаб, уларни беморни обиҳаётга олиб борувчи

Хизр ва ўликка жон бағишловчи Исога ухшатган Навоий нодон ва жоҳил табиблар ҳақида:

«...Ва лекин омий табибким, эрур шогирди жаллод, ул тиғ била, бу заҳр била қилғувчи бедод. Ул мундин яхшироқдур — беиштибоҳки, анинг қатили гунаҳкордур ва мунинг бегуноҳ...

Байт:

Ҳозиқи табиби хушгўй тан ранжига шифодур,
Омию тунду бадхуйи эл жониға балодур»,—

дейди.

Навоий шеърга ва шоирларга юксак баҳо беради, шоирларни тоифаларга ажратади, Аттор, Жалолиддин Румий, Хисрав Деҳлавий, Ҳофиз, Жомий ва бошқа машҳур шоирларни улуғлайди ҳамда баландпарвоз, кобилиятсиз шоирларни танқид қилиб:

«...юз машаққат била бир байтким боғлаштурғайлар, даъвий овозасин етти фалакдин ошурғайлар. Сўзларида не ҳакойиқ ва маориф нўшидин ҳаловат ва назмларида не шавқ ва ишқ ўтидин ҳарорат. Не шоирона таркиблари аҳсан ва не ошиқона сўзу дардлари шуъла афкан. Баъзидин агар гоҳи бирар яхши байт воқеъ бўлур, аммо ўн онча ямон даъви зоҳир бўлурки, ул ҳам зоеъ бўлур...», дейди.

«Мутриб ва муғанний» фаслида Навоий мусиқа ва қўшиққа катта эътибор ва баҳо беради, турли хил созларни таърифлайди. Айни чоғда у ўз санъатини пулга сотувчи санъат аҳлларини танқид қилади. Шунингдек, у лофчи ва гиёҳванд киссасоз ва қиссахонларни ҳам қоралайди.

Илм-фан ютуқларидан, жумладан, Улуғбекнинг астрономия соҳасидаги ихтироларидан ғоят мамнун бўлган Навоий илмга хилоф ва хурофот тушунчаларига асосланган мунажжимликни қатъий рад этади. У мунажжимлардан истеҳзо билан кулиб, «ўз илгина бир анор бўлса, билмаски, неча парда, неча хонаси бор ва ҳар парда ва хонасида неча донаси бор, ул дона аччиғмудур ё... чучукмудур...». Шундай кишиларнинг «самовий сирларни кашф» этиши ва ер юзидаги ҳодисаларни «каромат» қилиши бемаънилик ва қабиҳликдир, дейди.

Илм-маърифат ва санъат-адабиёт аҳллари ҳақидаги фикр-мулоҳазалари Алишер Навоийни буюк олим, маданият ҳомийси ва донишманд мураббий сифатида гавдалантиради.

«Маҳбубул-қулуб»да, юқоридагилардан ташқари, яна бир қатор бошқа ижтимоий гуруҳлар, чунончи аёллар, қушчи ва сайёдлар, тиланчилар, безорилар, майхурлар ва бошқалар ҳам таъриф ва тавсиф этилади.

Навоий лофчи ва мақтанчоқ қушчи ва овчиларни, қаландарларни, кишиларнинг молу жонига қасд қилувчи безориларни, эс-ҳушини, ор-номусини майга қурбон қилган майхурларни аччиқ танқид қилиб, уларнинг ҳақиқий башарасини фош этади.

Ахлоқ-одоб масалалари

«Маҳбубул-қулуб» ўзига хос бир насиҳатномадир. Ижтимоий табақа ва гуруҳларнинг таърифида

қимматли ахлоқий-таълимий фикрларни илгари сурган Навоий «Маҳбубул-қулуб»нинг иккинчи қисмидаги айрим бобларни ва бутун учинчи қисмини ахлоқ-одоб масалаларига бағишлайди.

«Маҳбубул-қулуб»нинг иккинчи қисми ўн фасл (боб)дан: тавба, зуҳд, таваккул, қаноат, сабр, тавозу ва одоб, шаръ (шариат), таважжуҳ (назар солиш), ризо ва ишқдан иборат бўлиб, булардан икки боб: тавозу ва одоб ҳамда ишқ бевосита ахлоқ-одоб масалаларини ифодалайди, қолган боблар ҳам (масалан, қаноат ва сабр бобларида) ахлоқ-одобга доир баъзи уринлар бор. «Маҳбубул-қулуб»нинг учинчи қисми кичик-кичик танбеҳлардан, ҳикоялардан, мақол ва ҳикматли сўзлардан ташкил топган.

Одоб ва тавозуни кишининг олижаноб фазилати деб баҳолаган Навоий «одоб кичик ёшлиғларни улуғлар дуосиға сазовор этар ва ул дуо бургути била умрдин бархурдор», «одоб-тавозу дўстлуқ кўзгусиға жило берур ва икки жонибдин ёруғлуқ еткурур...» дейди ва одоб тавозуси туфайли бахтиёр бўлган Муқбил ва одобсизлиги окибатида бахтсизликларга йўлиққан Мудбир ҳақида ҳикоя келтиради (бу ҳикоя ўз ғоявий мазмуни билан «Сабъаи сайёр»нинг 6-ҳикоясига яқин турса-да, бирок сюжети билан ундан батамом фарқ қилади).

Севги ва садоқатнинг оташин куйчиси Навоий «Маҳбубул-қулуб»да севги ва садоқат масалаларига катта эътибор беради, У севгини «ахтаредур дурахшанда ва башарият кўзи нуру зиёси андин ва гавҳаредур рахшанда, инсоният тожининг зебу баҳоси андин» деб таърифлайди. У ажойиб ошиқлар сифатида Фарҳод ва Мажнун номини зикр этади, Хисрав Деҳлавий ва Абдураҳмон Жомийни севгининг ҳароратли куйчиси деб баҳолайди.

Навоий ишқни уч қисм (тур)га ажратади: 1. Авом ишки (оддий кишилар ишқи). 2. Хавос ишқи (хос кишилар ишқи). 3. Сиддиқ ишқи (ҳақ, рост сўзли кишилар ишқи). «Авом ишқи»да Навоий бир-бирини севиб қолган, муддаоси фақат бирга бўлишга қаратилган ва никоҳ билан мурод-мақсади ҳосил бўлувчи кишиларнинг ишқини кўзда тутади. Унинг таърифича, хавос севгиси «пок кўзни пок назар билан пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин қўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошики покбоз маҳбуби ҳақикий жамолидин баҳро олмоқ»дир ва

«Сўзки маънисида ишқ ўти нишони бўлмағай,
Бир таҳарруксиз бадан онглаки, жони бўлмағай».

Мана шундай севгининг ҳароратли куйчиси бўлган Навоий, «Маҳбубул-қулуб»нинг 3-қисмида сохта ошиқлардан истеҳзо билан кулиб:

«Киши узни ясағон бирла бўлурму ошиқ,
Субҳи козиб ёрумас, уйлаки субҳи содиқ»,

дейди. Учинчи турдаги севги Навоийнинг фикри ва таъбирича, бутун орзу мақсадини худога қовушишга қаратган кишиларнинг севгиси булиб, «агар ҳаводис ели сипехр гулшани авроқин учурса, аларға андин хабар йўқ ва анжум гулбаргларин ҳар сори совурса аларға андин асар йўқ»дир.

Бошқа бобларда ҳам ижобий моҳиятга эга булган ижтимоий-ахлоқий фикрларни ёритади. Масалан, қаноат бобида «Қонеъ дарвешнинг куруқ нони томеъ шоҳнинг Хитойи хонидин хуброқдур ва фориғ фақирандешнинг ёвғон умочи олғучи ғанининг наботий куложидин марғуброқ», деса сабр бобида матонатни таърифлаб:

«Кимки бир шиддат аро сабру таҳаммул айлади,
Бахт анинг нешини нушу хорини гул айлади»,— дейди.

Навоий «Маҳбубул-қулуб»нинг III қисмида саховат ва ҳиммат, мурувват ва вафо, тил одоби ва бошқа масалалар ҳақида сузлайди, танбеҳлар, макол ва ҳикматли сузлар келтиради. У саховат ва ҳимматни таърифлаб, бахиллик ва худбинликни қоралаб бундай дейди:

«Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур (мевали дарахтидир), балки ул шажарнинг муфид самаридур (фойдали мевасидир). Одамийлик кишварининг баҳри мавжвари, балки ул мавж баҳрининг симин гавҳари. Саховатсиз киши — ёғинсиз абри баҳор ва ройиҳасиз (ҳидсиз) мушки тотор. Мевасиз йиғоч ҳамону утун ҳамон ва ёғинсиз булут ҳамону тутун ҳамон... Исроф сахо эмас... ёруғ кунда шамъи кофурий ёққонни аклдин бегона дерлар. Мубоҳот (мактаниш — *Н. М.)* учун бермак худнамолик ва анинг била узин сахий демак беҳаёлик. Улки эл кўрмагунча бермас — лаимдур, сахий эмас. Тилаб берганни ҳам саходин йироқ бил; ибром (қисташ) бергандин бермаганни яхшироқ бил. Бирга утмакни икки булуб, ярмин бир очға берганни сахий де; узи емай барини мухтожка берганни ахий де».

Вафо ва мурувватни ҳам Навоий инсоннинг олижаноб фазилати ва сифати деб таърифлайди ва яшаган мухитидан шикоят килиб:

Кимга қилдим бир вафоким, юз жафосин кўрмадим,
Кургузуб юз меҳр, минг дарду балосин кўрмадим,— дейди.

Тилни «кўнгул хазинасининг қулфи» ва сузни шу «хазинанинг калиди» деб таърифлаган Навоий тил одобига катта эътибор бериб, кишиларни қисқа ва мазмунли, ўринли ва мантиқли сузлашга чақиради, сергап, лақма ва тилига ортиқча эрк берганларни қоралайди. Шу билан бирга, у мақтанчоқ ва кибр-хавога берилган кишиларни ҳам аччиқ танқид қилади.

Навоий кишиларга танбеҳ бериб, «мазлумга бахшойиш кургузки, золимдин осойиш кўргайсен, зеридастларға нафъ еткур, агар тиласангки зеридастлардин зарар кўрмагайсен», ўзингни «салотин (султонлар) даргоҳидин йироқ ва хавоқин (хоқонлар) базм гоҳидин қироқ гут», дейди ва йигитликни «умр гулшанининг баҳори... ҳаёт шабистонининг наҳори» деб таърифлаб, ёшларни яхши хулқ-одобли булишга, илм-хунар ўрганиш ва катталарнинг тажрибасини эгаллаб олишга чақиради. «Маҳбубул-қулуб»да яна бир қатор ахлоқий-таълимий масалалар буйича қимматли ўгитлар, панд-насиҳатлар бор.

Мақол ва ҳикматли сўзлар

Халқ оғзаки ижодининг донишманди Навоий «Маҳбубул-қулуб»да ҳам бу ижоднинг бебаҳо бойликларидан, айниқса, халқ мақолларидан кенг фойдаланди ва ўзи халқ мақоллари тахлитида кўпгина ҳикматли сўзлар яратдики, уларнинг кўпчилиги мақолга айланиб кетган. Бинобарин, мақол халқ ҳаёти, унинг тажрибаси ва донишмандлигининг ифодасидир. Навоий «Маҳбубул-қулуб»да, айниқса, ахлоқ-одоб масалаларига доир мақолларга кўпроқ мурожаат қилади. У мақоллар ёки ҳикматли сўзлар орқали маълум бир масала ҳақидаги фикр-мулоҳазаларини якунлайди, уларга хулоса ясайди. Мақол ва ҳикматли сўзлар «Маҳбубул-қулуб»нинг мазмунини, ғоявий қимматини бойитиш билан бирга, унинг бадиий аҳамиятини ҳам оширади, тилини янада ширали қилади. Мана, ана шундай мақол ва ҳикматли сўзларнинг намуналари:

Ҳудписанд — нохирадманд.

Кўп деган кўп енгилур, кўп еган кўп йиқилур.

Кўп демак сўзга мағрурлуқ ва кўп емак нафсга маъмурлуг.

Саховат инсоният боғининг борвар шажаридур, балки ул шажарнинг муфид самаридур.

Саховатсиз киши — ёғинсиз абри баҳор.

Бахил биҳиштқа кирмас, агар сайиди курайший бўлсун ва сахий томуғқа бормас, агарчи бандаи хабаший бўлсун.

Карам ва мурувват ота ва онадурлар, вафою ҳаё икки ҳамзод фарзанд.

Вафосизда ҳаё йўқ, ҳаёсизда вафо йўқ.

Тилга ихтиёрсиз, элга эътиборсиз.

Ҳар кимки сўзи ёлғон, ёлғони зоҳир бўлғоч уёлғон.

Кунгул махзанининг қулфи тил ва ул махзаннинг калидин сўз бил.

Чин сўз муътабар, яхши сўз мухтасар.

Душман ғуруридин ғам ема, маддоҳ хушомадин чин дема.

Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур.

Хуб йиртуқ тўн билан ҳам хуб, гул ямоғлиғ чопони била махбуб.

Йлм ўқуб амал қилмағон — кориз қозиб тухм солмоғонга ўхшар ё тухм солиб маҳсулидин баҳра олмоғонға.

Фосиқ бори миллатда нодондур.

Билмаганни сўраб ўрганган олим ва орланиб сўрамоғон ўзига золим.

Оз-оз ўрганиб доно бўлур, қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур.

Яхшилиқ қила олмасанг, ёмонлик ҳам бори қилма.

Ўт иши қовурмоқ ва ел иши совурмоқ.

Сувнинг мазаси муз била, ошнинг таъми туз била.

Сихат тиласанг кўп ема, иззат тиласанг кўп дема.

Яхши либос танға оройиш, яхши кўлдош жонға осойиш.

Фосиқдин ҳаё тилама, золимдин вафо тилама.

Итдин кийикка ва мушукдин кабутарга шафқат маҳолдур.

Бефойда сўзни кўп айтма, фойдалиқ сўзни кўп эшитурдин қайтма.

Чин сўзни ёлғонга чулғама, чин айта олур тилни ёлғонға булғама.

Айтур сўзни айт, айтмас сўздин қайт

ва бошқалар.

«Маҳбубул-қулуб» халқ оғзаки ижодини, айниқса, энг оммабоп булган мақол жанрини урганишда муҳим манбадир. Бу асардаги купгина мақоллар ё айнан, ёки қисман ўзгаргая ҳолда ҳозирги кунга қадар ишлатилиб келмоқда. Навоийнинг «Эр кишига зебу зийнат ҳикмат ва донишдур», «Билмаганни сураб урганган олим ва орланиб сурамоғон ўзига золим» каби ҳикматли сузлари эса мақолга айланиб кетди.

«Маҳбубул-қулуб»нинг бадиий қиммати

«Маҳбубул-қулуб» XV аср ўзбек бадиий прозасининг муҳим ёдгорлигидир. Гарчи «Маҳбубул-қулуб»да воқеавий сюжет ва асарнинг бадиий тўқимасини вужудга келтрувчи қаҳрамонлар образи булмаса ҳам, лекин унда бадиийликнинг бир қатор муҳим компонентлари ва хусусиятлари мавжуддир. Навоий уз фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашларини бадиий услуб билан ифодалашга интилади, характер ва портретлар яратади, ҳажвдан, контраст, чоғиштирув ва бошқа усуллардан фойдаланади. Турли хилдаги бадиий тил воситаларини ишлатади асарини шеърий парчалар, кичик ҳикоялар, мақол ва ҳикматли сузлар билан безайди, халқ ижодига хос сажъ — кофияли проза усулини қуллайди.

Буларнинг барчаси «Маҳбубул-қулуб» муаллифини буюк мутафаккир сифатидагина эмас, балки ҳассос адиб сифатида ҳам гавдалантиради.

«Маҳбубул-қулуб»ни ўқир эканмиз» кўз ўнгимизда XV асрнинг золим ва фосиқ ҳукмронлари, адолатсиз қозилари, тамагир муфтилари, фирибгар ва ҳаннот чайқовчилари ва бошқа ижтимоий табақалари ўз характери ва маънавий қиёфаси билан намоён булади. Ёзувчи буларнинг ҳар бирини ўзига хос хусусиятлари билан гавдалантиради. У ҳажвий иборалар, контраст, чоғиштирув ва бошқа усуллар ҳамда бадиий тил воситалари билан тасвир объектининг моҳиятини чуқурроқ очиш ва мантиқий хулосалар чиқаришга, таъриф ва тавсифини янада конкретлаштиришга эришади. Масалан, у адолатли ҳукмдор билан золим ҳукмдорни бир-бирига қарама-қарши қуяр экан, «одил подшо кузгу ва бу онинг учасидур, ул ёруқ субҳ, бу онинг кечасидур» дейди, жоҳил табибни жаллодга тенглаштиради ва ҳийлакор, алдамчи мунажжимларни фош этиб, уларнинг «самовий сирларни кашф» этишларини ҳажв қилади, золим подшони Фирьавнга, вазирни Ҳомонга, қора черикни яъжуж ва маъжужга ҳамда чигирткага ўхшатади. Шу билан бирга, Навоий хулқ-одоб масалаларини ҳам бадиий тасвир йули билан, турли усул ва бадиий тил воситаларидан фойдаланиш билан ифодалайди.

«Маҳбубул-қулуб»да бир неча кичик ҳажмли ҳикоялар ҳам бор. Бу ҳикоялар асарда қуйилган бирор масалани ёритишда бир кўргазма сифатида хизмат қилади. Масалан, одоб-тавозунинг фойдаси ва худбинлик ҳамда мутакаббирликнинг зарари тўғрисида Муқбил ва Мудбир ҳақидаги ҳикоя келтирилиб, унда бир-бирига қарама-қарши булган икки образ, икки характер яратилган. Ҳикоялар ҳажмининг ихчамлиги, анча содда услуби ва равонлиги билан характерланади. Уларнинг ҳар бири мустақил сюжет ва композицияга эга булиб, ғоявий мазмуни билан асарнинг умумий композицияси тўқимасига узвий равишда кириб боради.

«Маҳбубул-қулуб»даги шеърий парчалар ва мақоллар қўйилган масалаларга, мулоҳазаларга якун ясаш, «қиссадан ҳисса чиқариш» вазифасини бажаради. Масалан, Навоий жоҳиллар ҳақида сўзлар экан, ўз мулоҳазаларини «жоҳилликдан бесаодатроқ нима бор» мақоли билан хулосалайди.

Халқ эртакларида, достонларнинг прозаик қисмларида сажъ — кофияланган проза усули қўлланилади. Бу усул асарга маълум оҳанг, мусиқийлик бағишлаб, унинг ўқилишини равонлаштиради ва таъсир кучини оширади. Навоий «Маҳбубул-қулуб»да халқ ижодкорлигининг мана шу усулидан муваффақият билан фойдаланиб, асарнинг бадиий қимматини янада оширади. Масалан: «Деҳқонки дона *сочар,* ерни ёрмоқ била ризқ йўлин *очар*... Қуши икки ҳам зўр *паҳлавон,* юкига буюн сунуб олида *равон,* иш қилурда *ҳамдам ва ҳамқадам,* деҳқон аларни сурарда андоққи *Одам*. Олам *маъмурлиғи алардин,* олам аҳли *масрурлиғи аларди*н...»

Бинобарин, булар шеърий санъаткорликда буюк истеъдоди билан шуҳрат қозонган Алишер Навоийнинг адиб сифатида ҳам катта маҳоратга эга эканини кўрсатади. Бироқ шуни таъкидлаш лозимки, «Маҳбубул-қулуб» тили ва услуби жиҳатидан Навоийнинг бошқа асарларига нисбатан хийла мураккаб ва оғирдир. Бу, бир томондан, Навоийнинг «Маҳбубул-қулуб»ни юқори савияли китобхонларни кўзда тутиб ёзганлиги билан, иккинчи томондан, проза соҳасида ўзбек классик адабиётининг ҳали етарли тажриба ва анъанага эга эмаслиги билан изоҳланади.

Хулоса «Маҳбубул-қулуб» Навоий меросининг муҳим ва қимматли ёдгорликларидан биридир. Бу асар XV аср ижтимоий ҳаёти, турли табақалар ва гуруҳларнинг аҳволи ҳамда буюк мутафаккирнинг фалсафий ва ахлоқий-таълимий қарашлари билан таништиради. Навоий бу асарида гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварлик ғояларини илгари суради, инсоннинг бахт-саодати учун курашади. Бироқ, шу билан бирга, «Маҳбубул-қулуб» Алишер Навоийнинг фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва ахлоқий-таълимий қарашларидаги турли зиддиятларнинг умрининг охирига қадар давом этиб келганини, айрим муаммоларга шоир ҳам, у яшаган замон ҳам жавоб бера олмаганини кўрсатади.

«Маҳбубул-қулуб» ўзбек прозасининг, ўзбек адабий тилининг XV асрдаги нодир ёдгорликларидан биридир. Бу асар ижтимоий-фалсафий фикрлар тараққиётига самарали таъсир этди. Масалан, машҳур татар ёзувчиси ва мутафаккири Қаюм Носирий 1884 йилда ёзган «Фавоқиҳул-жаласа» («Мажлисдошларнинг мевалари») асарида «Маҳбубул-қулуб»дан кенг фойдаланади ва айрим ижтимоий масалаларни Навоийнинг шу асаридан парчалар келтириш билан изоҳлайди.

НАВОИЙ – АДАБИЁТШУНОС

Алишер Навоий улуғ сўз санъаткори булиш билан бирга, ўз даврининг атоқли адабиётшуноси ва эстетик тафаккур тараққиётининг йирик намояндаларидан бири ҳамдир. Навоийнинг адабиётшунослик фаолияти, адабий-эстетик қарашлари унинг бадиий ижодкорлиги билан, XV аср адабий ҳаёти билан узвий боғликдир. Навоий сўз санъатининг турли масалаларига доир фикр-қарашлари билан ҳам, адабиёт ёдгорликлари ва замондошларининг асарларига доир мулоҳазалари билан ҳам бадиий адабиётнинг равнаки учун, унинг ҳаёт эҳтиёжларига жавоб бериши, инсоннинг бахт-саодатига хизмат қилиши учун курашди. Навоийнинг бадиий ижодиёти унинг адабий-назарий қарашлари ва эстетик идеалининг ёркин тажассумидир. Ўз даври адабий ҳаёти ва адабий-эстетик қарашлари тараққиётида бениҳоя катта роль ўйнаган Навоий кейинги асрлар адабиёти ва адабий-эстетик тафаккурининг равнақ топишига ҳам самарали таъсир этди.

Алишер Навоий адабиётшуносликка доир махсус уч асар — «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзон» ва «Муфрадот» («Рисолаи муаммо») асарларини яратди. XV аср адабий ҳаётининг маълум бир кузгуси бўлган «Мажолисун-нафоис»да Навоий 450 дан ортиқ шоирнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида кимматли маълумотлар берди, уларнинг ижоди ҳақида баҳс юритди, конкрет мисоллар асосида асарларининг ютуқ ва камчиликларини кўрсатди. «Мезонул-авзон» эса адабиёт назариясига доир асар бўлиб, унда Навоий аруз вазни ҳақида баҳс юритиб, аруз назариясини бойитди ва такомиллаштирди. «Муфрадот» муаммо жанрига бағишланган асар бўлиб, бу асарида Навоий бой фактик материал асосида муаммо жанрининг хусусиятлари ва қоидаларини ёритди.

XV аср адабиётшунослигининг муҳим ёдгорлиги булган бу асарлар ҳозирга қадар уз илмий қимматини сақлаб келмоқда.

Навоий бадиий адабиётнинг ҳомийси ва жуда кўп каламкашларнинг устози, мураббийси эди. У адабиёт аҳллари билан турли суҳбат ва мунозаралар уюштирар, уларнинг ижодий ишларига йўл-йўриқлар берар, асарларидаги хато ва камчиликларни тузатар, сўз санъатининг назарий масалаларини доим бадиий ижод жараёни билан боғлар эди. Навоий бадиий, адабий-биографик ва бошқа турдаги асарларида ҳам сўз санъатининг хилма-хил масалалари: адабиёт ва ҳаёт, адабиёт ва тил, шакл ва мазмун, адабий анъаналар, ёзма адабиёт ва халқ оғзаки ижоди, адабий жанрлар ва бошқалар ҳақида мулоҳаза юритади, турли адабий ҳодисалар ҳақида маълумот беради, сўз санъаткорлари ҳақида баҳс атади.

Навоийнинг адабий-назарий қарашлари ва эстетикаси унинг дунёқарашининг узвий бир ҳалқасидир.

Навоийнинг тушунишича, бадиий адабиёт маънавий маданиятнинг муҳим бир соҳасидир, у жамият ҳаётида катта роль ўйнайди; санъаткор ҳаётга, инсоннинг маънавий эҳтиёжига, жамиятдаги иллатларни тугатишга, инсоф ва адолатнинг барқарор бўлишига хизмат қилиши, энг

яхши инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб этиши, китобхонларнинг онги, хисси ва дидига ижобий таъсир қилиши керак. Ўз бурчини ҳалоллик ва заҳматкашлик билан адо этган истеъдодли сўз санъаткорларини қадрлаган, уларнинг ижодига юксак баҳо берган Навоий худбин, дидсиз ва қобилиятсиз шоирларни, сузларни зўрма-зўраки тизиб, маза-матрасиз мисралар битган ҳовликма ва мақтанчоқ нозимларни қаттиқ танкид қилади. Жумладан, у «Ҳайратул-аброр»да ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

...Турфа буким, шеър қўюб отини,
Ёткурубон кукка мубоҳотини.
Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.
Ваҳки манга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи...

Бадиий адабиётнинг ифода қуроли тилдир. Ёзувчи тилни мукаммал эгаллаб олиши, халқ жонли тили бойликларидан кенг фойдаланиши, ҳар бир сузни ўз ўрнида қўллаши, адабий тил тараққиёти учун ҳормай-толмай хизмат қилиши керак.

Донау дур сузини афсона бил,
Сузни жаҳон баҳрида дурдона бил,—

деган Алишер Навоий моҳир сўз устаси ва ўзбек адабий тилининг буюк яловбардори эди.

Навоий шакл билан мазмунни, сўзнинг шакли билан унинг маъносини бирликда олади, маъно ва мазмунни сўзнинг етакчи асоси деб билади:

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил улса хоҳ хотун, хоҳ эр.

Навоий яшаган даврда сўз санъатининг асосий ва етакчи тури поэзия бўлиб, бадиий проза у қадар равнақ топмаган эди.

Навоий ҳам, бошқа замондошлари каби, назмни насрдан юкори қўяр, шеърий формага катта эътибор берар эди. Бироқ у шеъриятнинг ҳам асосини мазмун ташкил этади, шеър мазмуни билан ҳам, шакли билан ҳам гўзал бўлиши керак деб ҳисоблайди;

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Булсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Шунинг учун ҳам Навоий маъно ва мазмуннинг етакчилигини инкор этиб, қуруқ шаклбозликка берилиб кетган, сўзни суистеъмол этувчи шоирларни шафқатсиз фош этади.

Навоийнинг уқтиришича, санъаткорлик маҳоратини ошириш кунт ва иштиёқ билан китоб мутолаа қилишни, устоз сўз санъаткорларининг асарларини ўқиш ва ўрганишни, уларнинг ижодий тажрибасидан ибрат олишни талаб этади; бироқ бу нарса тақлидчиликка, ўзгаларнинг асарларига кўр-кўрона эргашишга айланмаслиги керак; ҳар бир шоирнинг шеъри мустақил садо бериши, шоир янги-янги асарлар, образлар яратиши, сўз санъатининг равнақига муносиб ҳисса қўшиши лозим. Навоийнинг бадиий асарлари адабий анъаналарга ижодий ёндашиш ва оригинал ижодкорликнинг мисли̇сиз намунаси бўлган эди.

Алишер Навоий халқнинг маънавий бойликларига, айниқса, халқ оғзаки ижодига катта эътибор беради. Халқ оғзаки ижоди дуру гавҳарларга тўла поёнсиз ва тубсиз денгиздир:

...Ки бу баҳр ичраким поён анга йуқ,
Етишмак қаъриға имкон анга йуқ.
Етишган эл неча дур олғон эрмиш,
Не олий қадр дурлар қолғон эрмиш...

Халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган ва айни чоғда унга самарали таъсир этган Навоий халқ оғзаки ижодини менсимаган, ундан бебаҳра қолган шоирларни қаттиқ танқид қилади.

Навоий турли адабий жанрларни таъриф ва тавсиф этади, ғазал, қитъа, рубоий ва туюқ каби лирик жанрларга, шу билан бирга.

Лекин ул барчадан дағи хуби,
Бордурур маснавийнинг услуби, –

деб достончиликка алоҳида эътибор беради, шоирларни турли адабий формалардан фойдаланишга чақиради. У поэтика, бадиий тил воситалари ва бошқа масалалар ҳақида ҳам қимматли фикр-мулоҳазалар юритади.

«МАЖОЛИСУН-НАФОИС»

Яратилиш тарихи ва сабаблари

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасини биринчи марта 1491 йилда тузди. У, «Мажолисун-нафоис»нинг илмий-танқидий матнини тузган С.Ғаниева таъкидлаганидек, «Мажолисун-нафоис»га жуда кўп янгилик ва қўшимчалар (яна юздан зиёд шоирлар, адабий фактлар, шеърий парчалар ва бошқалар) киритиб, 1497–1498 йилларда унинг иккинчи, қайта ишланган нусхасини яратди, айрим биографик ноаниқликларни бартараф қилди.

«Мажолисун-нафоис» тазкирачиликда янги ва жуда қимматли асар сифатида вужудга келди ҳамда узбек тазкирачилигига асос бўлди. Бизга Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкиратуш-шуаро») ва Абдураҳмон Жомийнинг («Баҳористон»нинг 7-равзаси) тазкира яратганлари маълум. Бу тазкиралар адабиёт тарихини ўрганишга кўп ёрдам берди. Шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис» каби янги бир тазкиранинг вужудга келишига катта эҳтиёж ва зарурият бор эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг

яхши инсоний хислат ва фазилатларни тарғиб этиши, китобхонларнинг онги, ҳисси ва дидига ижобий таъсир қилиши керак. Ўз бурчини ҳалоллик ва заҳматкашлик билан адо этган истеъдодли сўз санъаткорларини қадрлаган, уларнинг ижодига юксак баҳо берган Навоий худбин, дидсиз ва қобилиятсиз шоирларни, сузларни зўрма-зўраки тизиб, маза-матрасиз мисралар битган ҳовликма ва мақтанчоқ нозимларни қаттиқ танқид қилади. Жумладан, у «Ҳайратул-аброр»да ана шундай шоирлар ҳақида бундай деган эди:

...Турфа буким, шеър қўюб отини,
Еткурубон кўкка мубоҳотини.
Турфароқ улким, тониримни билиб,
Ҳақдин уялмай, манга зоҳир қилиб.
Ваҳки манга жилвагар айлар чоғи,
Истабон эҳсон доғи, таҳсин доғи...

Бадиий адабиётнинг ифода қуроли тилдир. Ёзувчи тилни мукаммал эгаллаб олиши, халқ жонли тили бойликларидан кенг фойдаланиши, ҳар бир сўзни ўз ўрнида қўллаши, адабий тил тараққиёти учун ҳормай-толмай хизмат қилиши керак.

Донау дур сўзини афсона бил,
Сузни жаҳон баҳрида дурдона бил,—

деган Алишер Навоий моҳир сўз устаси ва ўзбек адабий тилининг буюк яловбардори эди.

Навоий шакл билан мазмунни, сўзнинг шакли билан унинг маъносини бирликда олади, маъно ва мазмунни сўзнинг етакчи асоси деб билади:

Чун ғараз сўздин эрур маъни анга,
Ноқил ўлса хоҳ хотун, хоҳ эр.

Навоий яшаган даврда сўз санъатининг асосий ва етакчи тури поэзия бўлиб, бадиий проза у қадар равнақ топмаган эди.

Навоий ҳам, бошқа замондошлари каби, назмни насрдан юқори қўяр, шеърий формага катта эътибор берар эди. Бироқ у шеъриятнинг ҳам асосини мазмун ташкил этади, шеър мазмуни билан ҳам, шакли билан ҳам гузал бўлиши керак деб ҳисоблайди;

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳар не дурур.
Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хўб эмас.
Назмки ҳам сурат эрур хуш анга,
Зимнида маъни доғи дилкаш анга.

Шунинг учун ҳам Навоий маъно ва мазмуннинг етакчилигини инкор этиб, қуруқ шаклбозликка берилиб кетган, сўзни суистеъмол этувчи шоирларни шафқатсиз фош этади.

Навоийнинг уқтиришича, санъаткорлик маҳоратини ошириш қунт ва иштиёқ билан китоб мутолаа қилишни, устоз суз санъаткорларининг асарларини уқиш ва урганишни, уларнинг ижодий тажрибасидан ибрат олишни талаб этади; бироқ бу нарса тақлидчиликка, узгаларнинг асарларига кур-курона эргашишга айланмаслиги керак; ҳар бир шоирнинг шеъри мустақил садо бериши, шоир янги-янги асарлар, образлар яратиши, суз санъатининг равнақига муносиб ҳисса қушиши лозим. Навоийнинг бадиий асарлари адабий анъаналарга ижодий ёндашиш ва оригинал ижодкорликнинг мислсиз намунаси булган эди.

Алишер Навоий халқнинг маънавий бойликларига, айниқса, халқ оғзаки ижодига катта эътибор беради. Халқ оғзаки ижоди дуру гавҳарларга тула поёнсиз ва тубсиз денгиздир:

...Ки бу баҳр ичраким поён анга йуқ,
Етишмак қаъриға имкон анга йуқ.
Етишган эл неча дур олғон эрмиш,
Не олий қадр дурлар қолғон эрмиш...

Халқ оғзаки ижодидан унумли фойдаланган ва айни чоғда унга самарали таъсир этган Навоий халқ огзаки ижодини менсимаган, ундан бебаҳра колган шоирларни қаттиқ танқид қилади.

Навоий турли адабий жанрларни таъриф ва тавсиф этади, ғазал, қитъа, рубоий ва туюқ каби лирик жанрларга, шу билан бирга.

Лекин ул барчадан дағи хуби,
Бордурур маснавийнинг услуби, –

деб достончиликка алоҳида эътибор беради, шоирларни турли адабий формалардан фойдаланишга чақиради. У поэтика, бадиий тил воситалари ва бошқа масалалар ҳақида ҳам қимматли фикр-мулоҳазалар юритади.

«МАЖОЛИСУН-НАФОИС»

Яратилиш тарихи ва сабаблари

Навоий «Мажолисун-нафоис» тазкирасини биринчи марта 1491 йилда тузди. У, «Мажолисун-нафоис»нинг илмий-танқидий матнини тузган С.Ғаниева таъкидлаганидек, «Мажолисун-нафоис»га жуда кўп янгилик ва қушимчалар (яна юздан зиёд шоирлар, адабий фактлар, шеърий парчалар ва бошқалар) киритиб, 1497–1498 йилларда унинг иккинчи, қайта ишланган нусхасини яратди, айрим биографик ноаниқликларни бартараф қилди.

«Мажолисун-нафоис» тазкирачиликда янги ва жуда қимматли асар сифатида вужудга келди ҳамда узбек тазкирачилигига асос бўлди. Бизга Давлатшоҳ Самарқандий («Тазкиратуш-шуаро») ва Абдураҳмон Жомийнинг («Баҳористон»нинг 7-равзаси) тазкира яратганлари маълум. Бу тазкиралар адабиёт тарихини ўрганишга кўп ёрдам берди. Шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис» каби янги бир тазкиранинг вужудга келишига катта эҳтиёж ва зарурият бор эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»нинг

мукаддимасида бу тазкирани ўзига замондош бўлган шоирларнинг номини абадийлаштириш максадида тузганини таъкидлайди.

«Мажолисун-нафоис»гача бўлган тазкиралар форс-тожик тилида яратилиб, шу адабиёт намояндаларига бағишланар эди. Ўзбек классик адабиётининг тобора тараккий этиб бориши, XV асрда Амирий, Якиний, Отоий, Саккокий ва, нихоят, Лутфий каби куп атокли шоирларнинг етишуви ўзбек адабиёти намояндаларининг тазкираларда зикр этилишини ва уларга муносиб урин берилишини талаб қилар эди. Бу талабни Навоий «Мажолисун-нафоис»да амалга оширди. Ўзбек адабий тилининг равнак топиши бу тилда факат бадиий асарлар яратишнигина эмас, балки илмий асарлар, жумладан, адабиётшуносликка доир асарлар яратишни ҳам тақозо қилар эди. Ана шу эҳтиёжлар заминида Алишер Навоийнинг «Мажолисун-нафоис» тазкираси вужудга келди.

«Мажолисун-нафоис»нинг мукаддимасида Навоий бу китобнинг таркибий қисми ва номи ҳақида «...чун бу мақсудга етилди, они секкиз қисм этилди ва ҳар қисми бир мажлисга мавсум булди ва мажмуига «Мажолисун-нафоис» от қуйилди» дейди. «Мажолисун-нафоис» («Гузал мажлислар»)да шоирлар хронологияга (I, II, III), территорияга (IV), касб-кори ва мансабига (V, VI, VII, VIII) караб саккиз мажлисга — бобга таксимланган. «Мажолисун-нафоис»да 459 шоир: I мажлисда — 46, II мажлисда — 91, III мажлисда —175, IV мажлисда — 72, V мажлисда — 21, VI мажлисда — 31, VII мажлисда 22 шоир ва VIII мажлисда Ҳусайн Бойқаро зикр этилган.

«Мажолисун-нафоис»нинг умумий композицион тузилиш принципидан ташкари, ундаги мажлисларнинг ўзида яна маълум ички тартиб бор. Даврининг анъанасига кўра, Навоий «Мажолисун-нафоис»ни «табаррук қилмоқ учун» шайхлардан «Хожа Қосим Анвор зикри билан» бошлаганини таъкидлайди. Қосим Анвордан кейин унинг шогирдлари Мир Маҳдум, Ҳофизи Саъд берилади, кейин иккита хоразмлик шоир (Вафоий Хоразмий, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий), булардан сўнг бир катор мовароуннахрлик ва хуросонлик шоирлар зикр этилади. Бу ҳолат маълум даражада шоирларнинг ҳаёти ва фаолиятини системага солишга, уларнинг хулк-атвори ва бадиий ижодиётидаги бир-бирига якин хусусиятларни билнб олишга ёрдам беради.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да XV асрдаги адабий ҳаёт манзарасини тасвирлайди ва уни маълум даражада таҳлил қилади. Муаллиф ўз тазкирасида XV асрдаги барча шоирлар фаолиятини акс эттиришга интилади. У адабиёт майдонида эндигина курина бошлаган шоирларни ҳам эътибордан четда қолдирмайди. Бунга қуйидаги мисоллар далил бўла олади:

«Мавлоно Сифотий эмди пайдо бўлғонлардиндур, факир ҳануз ани кўрмайдурмен, аммо шеърин эшитибмен»;

«Мавлоно Асирий ҳам эмди пайдо бўлғон хуштабъ йигитлардиндур...» ва бошқалар. Жомий ҳам, Давлатшоҳ ҳам ўз тазкираларида асосан адабиёт тарихчиси сифатида гавдаланади. Навоий эса «Мажолисун-нафоис»да ёзувчиларнинг ижоди ва адабий ҳодисаларга

купроқ адабий танқидчи сифатида ёндашиб, фикр-мулоҳаза юритади. Бу икки нарса билан изоҳланади:

1. Жомий ва Давлатшоҳ асосан утмишдаги ёзувчилар ҳақида маълумот беради. Навоий эса узига замондош булган адабиёт аҳллари ҳақида сузлайди.

2. Жомий ва Давлатшоҳнинг асарларида ёзувчиларнинг асарлари юзасидан таҳлилий ва адабий-танқидий мулоҳазалар кам. Бунинг устига уларда айрим тарихий фактлар билан афсона ва ривоятлар аралашиб, қоришиб кетади. Навоий эса фактик материалларнигина баён қилади ҳамда ёзувчилар ҳақида кенгроқ ва изчилроқ адабий-танқидий мулоҳаза юритади. Бу хусусиятлар «Мажолисун-нафоис»нинг адабий-тарихий қимматини янада оширади.

«Мажолисун-нафоис»да XV асрдаги адабий ҳаёт, айрим адабий тамойил ва анъаналар, поэзия билан санъатнинг бошқа турлари ўртасидаги муносабатга доир муҳим факт ва маълумотлар бор.

«Мажолисун-нафоис»да 459 шоирнинг зикр этилиши XV асрда поэзия билан шуғулланувчи кишилар хийла кўпайганини курсатади. Поэзия билан косиблар, ҳунармандлар, усталар, наққошлар, созандалар, ҳофизлар, олимлар, шоҳлар ва амир-амалдорлар ҳам шуғулланган. Булар турли хил ғоявий-эстетик позициядаги кишилар булиб, ораларида поэзиянинг равнақига ҳисса қушган шоирлар билан бирга, дидсиз, истеъдодсиз ва поэзияга шунчаки бир «изҳори фазилат» ёки «эрмак» деб қараб, шаклбозлик кетидан қувиб, маза-матрасиз шеърлар битган кишилар ҳам булган. Навоий мана шундай истеъдодсиз ва дидсиз шоирларни «Мажолисун-нафоис»да қаттиқ қоралайди.

«Мажолисун-нафоис»да шаҳар аҳолисининг турли табақалари орасидан етишган шоирлар зикр этилади.

Мавжуд тузумнинг баъзи урф-одатлари қарамай, хотин-қизлардан баъзилари даҳшатли ғовларни енгиб, санъат ва адабиёт майдонига чиқиб олар эдилар. XV асрда ҳам Бедилий ва Меҳри Ҳиротий каби шоиралар етишган эди. Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоир Шайхзода Ансорий ҳақида сузлар экан, «андоқ зоҳир булурким, волидаси (онаси) ҳам хуштабъдурур ва «Бедилий» тахаллус қилур...» деб Бедилийнинг истеъдодли шоиралигини таъкидласа, Мавлоно Сулаймоний бобида Ҳофиз ғазалига назира тарикасида ёзилган ва Мавлоно Сулаймонийники деб ҳисобланган шеър ҳақида «Ва машҳури мундоқдурурким, бу абъёт Мавлоно ҳаким табибнинг хотини Меҳринингдур» дейди. Куп мусибатларни бошидан кечирган Меҳри Ҳиротий Бедилий каби истеъдодли шоира булиб, рубоий ва ғазалларида зулм ва жаҳолатга қарши норозилик кайфиятларини ифодалаган.

XV асрда лирика асосий адабий тур эди. Бу турнинг кенг тарқалган жанри ғазал эди. Шоирлар янги ғазаллар яратиш билан бирга, ўтмиш шоирларининг ғазалларига назиралар битар, янги образлар яратиб, салафларидан ўзиб кетишга интилар эдилар. Шу билан бирга, XV аср шоирлари лириканинг рубоий, қитъа, муаммо, туюқ, қасида ва бошқа жанрларида куп асарлар яратдилар. «Мажолисун-нафоис»да шоирларнинг

лирик турдаги муваффақиятлари ҳам, камчиликлари ҳам кўп ўринда аниқ мисоллар билан ёритилади.

XV асрда хамсачилик анъанаси ҳам ривожланади. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Мавлоно Ашраф, Али Оҳий, Мавлоно Котибий, Мавлоно Фасеҳ Румий, Хожа Ҳасан Хизршоҳ, Мавлоно Абдулло, Хожа Имод ва бошқа шоирларнинг «Хамса»га ёки унинг алоҳида достонларига тақлидан асарлар яратганлари ҳақида маълумот беради.

Булардан ташқари, «Мажолисун-нафоис»да турли хилдаги адабиётшунослик асарлари яратилгани, ўтмишдаги ёзувчиларнинг асарларини тўплаш ва китоб қилиб тузиш ишлари бир мунча жонлангани, турли хилдаги адабий йиғилишлар, мунозаралар ва бошқалар ҳақида ҳам маълумот берилади. Бу маълумотлар XV асрдаги адабий ҳаёт манзараларини тўлароқ тасаввур этишга хизмат қилади.

Биографик ва автобиографик маълумотлар

Тазкирада ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида тўла ва изчил маълумот бериш одат эмас эди. Тазкира муаллифлари ёзувчининг ҳаёти ва фао-лиятига доир бир ёки бир неча муҳим фактни баён этиш, машҳур ривоят ёки афсоналарни ҳикоя қилиш билан кифояланар эдилар. XV аср ёзувчилари ҳақида ёзилган «Мажолисун-нафоис»да эса кенг ва тўла биографик маълумот беришнинг ҳожати ҳам йўқ эди, чунки «Мажолисун-нафоис»даги ёзувчилар XV аср китобхонларининг замондошлари бўлиб, китобхонлар уларнинг ҳаёти ва фаолияти билан оз-ми-кўпми таниш эдилар. Лекин, шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис»да ёзувчиларни ҳаёти ва ижодига доир айрим қимматли маълумотлар ҳам бор.

Навоий кўпинча ёзувчининг ҳаёти ва ижоди учун жуда характерли бўлган масалалар ҳақида маълумот беришга интилади. У ёзувчиларнинг касб-кори, туғилган ёки вафот этган жойи, таҳсили, адабий фаолияти, асарлари ва бошқа масалалар ҳақида сўзлайди. Муаллиф Қосим Анвор, Паҳлавон Муҳаммад, Мавлоно Котибий, Мавлоно Лутфий, Отоий, Мавлоно Ҳусайн Хоразмий ва бошқа ёзувчилар ҳақида бир мунча туларок маълумот беради. Масалан, Қосим Анвор ҳақида сўзлар экан, унинг Озарбайжоннинг Сароб деган кишлоғида туғилгани, йигитлигида Садриддин Ардабилий деган шайхга мурид булиб, тасаввуфдан таълим олгани, кейин Хуросонга келгани ва у ердан сургун қилиниб, Самарқанд ва Балхда яшагани, яна Ҳиротга қайтгани, шеърлари девон қилингани ва «Анисул-ошиқин» («Ошиқлар дўсти») номли кичик достон яратгани, шуҳрати ва 835 (1431-32) йилда вафот этиб, Жом вилоятининг Харжурд деган жойида дафн қилингани ва бошқалар ҳақида сўзлайди. Мавлоно Лутфий ҳақида эса унинг Мавлоно Шаҳобиддин Хиёбонийдан тасаввуф буйича таълим олгани, дунёвий илмлар билан шуғулланган, 99 йил умр кўргани, «форсий ва туркийда назири йўқ» шоир экани, девони машҳур булгани, Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си асосида 10 мингдан ортиқ байтли достон яратгани, Абдураҳмон Жомий билан ижодий ҳамкорлик қилгани ва бошқаларни сўзлайди. «Мажолисун-нафоис»да бир қанча бошқа шоирлар ҳақида ҳам шундай маълумотлар берилган.

Бироқ Навоий 459 шоирнинг ҳаммаси ҳақида ҳам кенг ва тула маълумот беролмас эди, зотан, юқорида айтганимиздек, XV аср китобхони учун бунинг ҳожати ҳам йуқ эди. Навоий куп шоирлар ҳақида қизиқарли бирор эпизодни ёки детални баён қилиш билан кифояланади. Масалан, Мавлоно Абдукаҳҳор кимёгарлик билан шуғулланиб, олов пуфлайвериб, кур булиб қолган; Мавлоно Мукбилий оёғига мараз чиқиб, ланг булиб қолган; Мавлоно Доий Сарахсда шайх Луқмон мозорида шайхлик қилиб, баъзан «сотиғ-савдо» билан шуғулланган; Мирмумтоз мустақил мутолаа ва машғулот орқали яхши билим олган; «кеча тонг откунча ва кундуз оқшом булгунча иши мутолаа» булган, шахматда донг чиқарган Мавлоно Котибий вабо билан улган, у улими олдидан куйидаги мисраларни битган:

Зи оташи қаҳри вабо гардид ногаҳон хароб
Астробод, ки хокаш бувад хушбутар аз мушк.
Андар у аз пиру барно ҳеч кас боқий намонд,
Оташ андар беша чун афтад на тар монад, на хушк.

(Тупроғи мушкдан ҳам хушбуйроқ булган Астробод вабонинг олови қаҳридан бирданига хароб булди. У ерда ёш ва қаридан ҳеч ким қолмади, чунки ўрмонга ўт тушса, ҳул-курук баравар ёнади.)

Бадиий суз санъатининг тарбиявий ролига юксак баҳо берган Навоий ёзувчи уз феъл-атвори билан бошқаларга ўрнак булиши лозим, деб ҳисоблар эди. У «Мажолисун-нафоис»да ёзувчиларнинг хулқ-атворига ҳам катта эътибор беради. Бир қатор ёзувчиларнинг камтарлик, хушмуомалалик, ҳиммат каби олижаноб фазилатларини мамнуният билан таъкидлаган Навоий айрим ёзувчиларнинг ёмон хулқ-атворларини қаттиқ қоралайди. Масалан, Мавлоно Соҳиб Балхий тамагир булиб, фозиллар олдида обру-эътибори йуқ эди; Хожа Абу Исҳоқ— бадхуй ва мутакаббир булган; Мавлоно Садр Котибийни «чоғир (май) мағлуб қилган»; Мавлоно Хуррамий «одамийликдан асари» булмаган, Мавлоно Анисий ўзга шоирларнинг шеърини ўғирлаб, уз номига битган; кейинчалик тахаллусини Оҳий деб ўзгартирган шоир Наргисий ҳам шундай киши булган ва бошқалар.

«Мажолисун-нафоис» Навоийнинг ҳаёти ва фаолиятини ўрганишда ҳам муҳим автобиографик манбадир. Бу асар орқали биз Навоийнинг 3–4 ёшларида Қосим Анворнинг шеърларидан ёд олгани, 10–12 ёшларида кекса шоир Мир Шоҳий билан хат ёзишгани, Тафтда кекса олим Шарафиддин Али Яздий билан учрашгани, Улойи Шоший бидан муаммо айтишгани, Дарвеш Мансурдан аруз ўргангани, Хожа Юсуф Бурҳондан мусиқадан таълим олгани, Фазлуллоҳ Абу Лайсдан Самаркандда икки йил сабоқ тинглагани, Машҳадда Хожа Ҳасан Ардашер билан дўстлашгани, Хожа Ҳасан Хизршоҳга унинг беморлик чоғида кумаклашгани, Мавлоно Қабулийнинг васиятига кура, унинг дафн этилишига кетадиган харажатларни тулагани, тоғалари Кобулий ва Ғарибийнинг Абусаид томонидан қатл қилингани, Мавлоно Шарбатий каби истеъдодли шогирдлар етиштиргани, Мавлоно Жожармийнинг бир рубоийсини ёддан

«Мажолисун-нафоис»га киритгани ва бошқа-бошқа муҳим автобиографик факт ва маълумотлар билан танишамиз.

«Мажолисун-нафоис»нинг яна муҳим биографик қиммати шундаки, тазкира муаллифи барча маълумотларнинг аниқ бўлишига интилади. У айрим маълумотларнинг тахминий эканини ёки қатъий аниқ эмаслигини эътироф қилади. Масалан, «Мавлоно Кавкабий — мунажжим йигитдурур ва уз фанига муносиб тахаллус ихтиёр қилибдур, фақир андоқ хаёл қилурменким, аин курмаймен, баъзи ёронлар дерларким, курубсен, хотирга келмади...», «Мавлоно Ҳакирий... гуё ҳириликдурур» ва бошқалар.

Шундай қилиб, «Мажолисун-нафоис» XV аср адабиёт аҳлларининг, жумладан, Навоийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида қимматли маълумотлар берувчи бир манбадир.

Адабий-танқидий мулоҳазалар ва бадиий намуналар

Навоий «Мажолисун-нафоис»да бадиий асарларни таҳлил қилиш вазифасини уз олдига қуймайди. Зотан, тазкирачилик анъанаси буни талаб ҳам қилмас эди. Лекин, шунга қарамай, «Мажолисун-нафоис»даги муҳим адабий-танқидий мулоҳазалар XV аср адабиётини, унинг бир катор намояндалари ижодини ёритишга ёрдам қилади. Тазкира муаллифи кўпгина шоирларнинг бадиий адабиётда тутган ўрнини кўрсатишга, уларнинг бадиий ижодиётини баҳолашга ва асарлари учун хос бўлган хусусиятларни ёритишга интилади. Бироқ у баъзан айрим ёзувчилар ижодининг маълум бир томонини ёки маълум бир асарини, ҳатто маълум бир парчасини кўзда тутиб фикр юритади. Айрим уринларда эса баъзи ёзувчилар ҳақида маълумот беради-ю, лекин уларнинг ижоди ҳақида фикр юритмайди ёки учинчи бир кишининг мулоҳазасини баён этиш билан кифояланади, чунки адабиёт аҳллари ҳақида объектив ва ҳаққоний фикр юритиш шуни тақозо қилар эди. Навоий 459 шоирнинг барча асарларини тўплаш ва ўрганишга улгура олмаган эди. Зотан, Навоий яшаган шароитда буни амалга ошириш ҳам амри маҳол эди (матбуот ва босмахона бўлмаганини эсланг). Навоий не-не машаққатлар билам айрим ёзувчиларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида маълумот тўплагани, асарларидан намуналар йиққанини «Мажолисун-нафоис»нинг бир неча ўрнида қайд қилади.

Юқоридаги фикрларни аниқлаштириш учун мисолларга мурожаат қилайлик.

«Мавлово Лутфий... уз замонининг маликул каломи эрди, форсий ва туркийда назири йуқ эрди, аммо туркийда шуҳрати кўпрак эрди...», «Мавлоно Котибий ўз замонининг беназири эрди. Ҳар навъ шеърғаким майл кўргузди, анга маонийи ғариби куп юзланди, батахсис, касоидда балки ихтиролар ҳам қилди ва кўпи яхши келди ва маснавийлари ҳам... бор. Аммо ғазалиёт ва қасоид девони машҳурроқ ва яхшироқ воқе бўлубтур...». «Мавлоно Бақоий... Аммо фақир ҳаргиз андин муаммоеки, нимаға ярагай, эшитмадим. Сунгра шеър айта бошлади. Аммо ғариб хаёллар қилур, аммо таркибни реш боғлар. Дерларки, тирандозлик фанида соҳиб вукуфдур, биз билмасбиз», «Қози Муҳаммадул-имомий... Назмга ҳам гоҳи машғул булур эрди. Ва ашъори Ҳири шаҳри орасида бор», «Мавлоно Жунуний... шеъри

ёмон эрмас экандур...», «Нур Саидбек... табъининг не миқдор кувваг ва латофати бор эканин шеъридин билса булур. Укуғон билгай...»

Навоий баъзан шоирларнинг шеърларидан парча келтириб, шу парчанинг ўзи билан уларга баҳо беради. Масалан: «Мавлоно Али Оҳий — Машҳаддиндур, «Хамса» муқобаласида неча маснавий айтибдур. Чун муқобалага келтурса булмас, гуёки ул жиҳатдан шуҳрат тутмайдур. «Хаёл ва висол» китобида бир байт бор, магарким мулхими ғайб ўз шеъри бобида анинг тилига солғондурким:

Шеъре, ки бувад зи нукта сода,
Монад ҳама умр як савода

(Агар шеър маъно нозиклигидан холи булса, у бир умр қоралик бўлиб колади.)

Бу мисоллар ҳассос олим Навоийнинг шоирлар ижодига баҳо беришда мумкин қадар принципиал ва объектив бўлишга интилганини, шоирлар ижодини ҳам, китобхонларнинг фикр-мулоҳазаларини ҳам кунт билан кузатиб, ургапиб борганини кўрсатади.

Навоий поэзия билан шуғулланган темурийлар ҳақида сўзлаганда, баъзан уларга бирмунча хайрихоҳ муносабатда бўлади, тўғриси, XV аср шароити ва Навоийнинг вазияти уни шунга мажбур этар эди. Бироқ, шунга қарамай, Навоий темурий шаҳзодаларнинг бадиий ижодига ҳам, уларнинг шахсига ҳам имкони борича объектив баҳо беришга интилади. Масалан, у Абобакр мирзо ҳақида «...чун табъида назм чошниси бор эрмиш» деса, Султон Искандар ҳақида «...дерларким, табъи назмга мойил эрди...» дейди. Абдуллатиф мирзо ҳақида: «Савдойи мизож ва васвосий табъ ва девонасор киши эрди. Мундун ўзга даги ғариб бадфеълликлари бор эрдиким, зикридин беҳибожлик лозим келур. Ўтар дунё маслаҳати учун донишманд ва кари ва подшо отасин (Улуғбекни) ўлтурди...» деб уни қаттиқ қоралайди.

«Мажолисун-нафоис»нинг 8-мажлиси Ҳусайн Бойқарога бағишланган. Ҳусайн Бойкаро ўз замонасининг истеъдодли шоирларидан бири эди. Унинг лирик шеърлари ва назиралари бадиий жиҳатдан мароқли чиққан. Навоий «Мажолисун-нафоис»да Ҳусайн Бойқаронинг шеърлари ҳақида мулоҳаза юритиб, уларга ижобий баҳо беради.

Навоий шеърнинг ғоявий мазмунига ҳам, бадиийлигига ҳам катта эътибор беради. У шеърдаги жузъий нуксонларни ҳам танқид қилади. «Мажолисун-нафоис»да Камол Турбатий, Мавлоно Абдусамад Бадахший, Мавлоно Аёзий ва бошқалар зикрида айтилган мулоҳазалар Навоийнинг ҳассос санъатшунослигини янада равшанроқ кўрсатади. Навоий шоир Отоий ижодига юксак баҳо беради. Лекин унинг:

«Ул санамким сув якосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукиндин сув била ютса булур»,

байтида «ўлтурур» сўзи билан «бўлур» сўзини қофия қилгани учун қофиясида «айбғинаси бор» деб таъкидлайди.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоирларнинг халқ ижодига муносабатига ҳам алоҳида эътибор беради. Чунончи у Мавлоно Муҳаммад Неъматободий, Мавлоно Бу Али, Ҳофиз Шарбатийлар зикрида халқ юморига хос эпизодларга кенг тухталиб ўтади.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоирларнинг ижоди учун жуда характерли бўлган асарлардан намуналар келтиради. Мавлоно Муҳаммад Муаммоий муаммо жанрида шуҳрат қозонган. Бинобарин, Навоий бу шоирнинг муаммоларидан мисол келтиради. Ҳазил-мутойибалари билан танилган Сайид Козимийдан қуйидаги ҳажвий байтни намуна сифатида беради:

Шукри Худоки, қозийи шаҳри Ҳири наям,
Дар силки одам сифатонам, харе наям.

(Худога шукурки, Ҳирот шаҳрининг қозиси эмасман, одамшавандалар қаторидаману, эшак эмасман.)

Қобилиятли шоир Саид Абдуллоҳ Астрободийнинг хўчонлик бир кишининг садрга бир эшакни пора бериб, қози бўлгани ҳақида яратган қитъаси машҳур бўлган, Навоий шу қитъани келтиради:

Ҳамегашт дар шаҳр шахсе зи Хусон,
Ки қози шавад, садр рози намешуд.
Бидодаш харе ришвау гашт кози,
Агар хар намебуд, қози намешуд.

(Хўчондан келган бир киши қози бўлмоқ учун шаҳарда айланиб юраради, бироқ садр унинг қози бўлишига рози эмасди. Охирида бир эшакни садрга пора бериб, қози бўлди; ҳақиқатан, эшак бўлмаса [сўз ўйинига эътибор беринг] эди, қози бўлмас эди.)

Тазкирачилик тараққиётида «Мажолисун-нафоис»нинг ўрни

«Мажолисун-нафоис» XV аср адабий ҳаётининг муҳим бир ҳужжатидир[137]. Бу асар ўз давридаги адабий ҳаётни маълум даражада ёритиб бериш билан бирга, сўз санъатининг тараққиётига ҳам хизмат килди. Адабиёт аҳлларини ва китобхонларни кўп ёзувчиларнинг ижодий фаолияти, уларнинг ютуклари ва камчиликлари билан гаништирди. У кейинги асрларга XV аср адабиёти ва адабий-танқидий қарашларининг бир ёдгорлиги булиб қолди ва тазкирачилик тараққиётига самарали таъсир этди. Бу асар XVI асрдаёқ Фахрий бин Султон Муҳаммад Амирий, Муҳаммад

[137] "Мажолисун нафоис"нинг XV аср охири ва XVI аср бошларида кучирилган бир неча нусхаси бизгача етиб келган. Унинг 1498 йилда кучирилган бир неча нусхаси бизгача етиб келган. Унинг 1498 йили кучирилган нусхаси Венада, 1527 йилда кучирилган нусхаси Парижда, 1538-1539 йилларда кучирилган нусхаси Бокуда, XVI аср ўрталарига мансуб нусхаси Санкт-Петербургда, XV аср охири ёки XVI аср бошларида кучирилган нусхаси (биринчи варианти) Тошкентда сақланади. Кейинги асрларга мансуб нусхалар эса яна купдир. Булар ичида 1842-1843 йилларда кучирилган нодир ва мукаммал нусха ҳам бор (бу нусха Тошкентда Беруний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади).

Қазвиний ва нишопурлик Шоҳали Абдуали томонидан уч марта форс тилига таржима қилинди. XVI асрнинг охири ва XVII асрнинг бошида ўтган озарбайжонлик адабиётшунос Содиқбек китобдор «Мажолисун-нафоис»дан илҳомланиб ва фойдаланиб Навоий тилида — ўзбек тилида «Тазкираи мажмаул-хавос»ни тузди. Ўзбек тазкирачилигининг тунғич асари бўлган «Мажолисун-нафоис» ўзбек тилида бир қатор тазкира ёки мажмуа ва баёзларнинг вужудга келишига йул очди ва бир намуна бўлиб хизмат қилди.

Кейинги асрларда ўзбек ва тожик тилларида бир қанча янги тазкиралар вужудга келди. Малеҳонинг «Музаккирул-асҳоб» («Суҳбатдошлар зикри»), Ҳасан Нисорийнинг «Музаккирул-аҳбоб» («Дустларнинг зикри»), Возиҳнинг «Туҳфатул-аҳбоб» («Дустларнинг туҳфаси»), Фазлийнинг «Мажмуаи шоирон» («Шоирлар туплами») асарлари ва бошқалар шулар жумласидандир. Бу тазкираларнинг ўзига хос яхши томонлари ҳам, нуқсонлари ҳам бор. Улар уз давридаги адабиёт тарихини ўрганишда маълум аҳамиятга моликдир. Бироқ, шуни таъкидлаш керакки, сарой доирасида вужудга келган тазкира ва мажмуаларда ёзувчиларга генденциоз муносабатда бўлиш авж олиб кетади. Жумладан, Фазлий ўз тўпламида саройнинг маддоҳ шоирларини кўкка кутариб мақтайди, Гулханий ва Махмур каби халкчил ёзувчиларни (уларнинг истеъдодига тан берса-да) камситади, уларга туҳматлар қилади. Бундан ташқари, сарой аҳлларининг кибр-ҳавоси, мактанчоқлиги, хушомадгўйлиги тўпламлардаги шеърларда ҳам, шарҳларда ҳам кенг ўрин ола бошлайди. Масалан, Фазлий:

«Манам Фазлийи номвар дар замон,
Низомий гар худам дар сухан.
Ба гуфтор дорам зи Жомий нишон,
Ба ашъори турки Навоий баён»

(Мен замоннинг номи кетган Фазлийсиман, сузда уз асримнинг Низомийсиман. Сузламоқда Жомийдан нишонаман, туркий шеър баёним Навоий баёнидекдур),
деса, Адо:

«Гар Навоийдан Адо сузини ўткарса не тонг,
Шоҳ Умар афзалму ё Султон Ҳусайни Бойқаро», —

деб кеккаяди.

Фазлий ва Адоларнинг бундай мутакаббирона сузларига карши Навоийнинг «Мажолисун-нафоис»идан унинг камтарлигини кўрсатувчи бир-икки мисол келтирсак, улуғ шоир ва мутафаккирнинг олижаноблиги янада равшанроқ намоён бўлади. Шоир Суҳайлий,— дейди Навоий,- «аввалдин охиригача фақир билан илтифот ва имтиҳод кўп учун, мундин ортиқ таъриф қилилса, ўзимни таъриф килғондек бўлурдин қўрқиб, ихтисор қилилди»; Мавлоно Бурҳонидцин «...бу фақирга подшоҳ муҳр таклифи килғонда тарихе айтиб эрдиким, бағоят хўб воқе бўлуб эрди.

Аммо чун фақирнинг таърифики, нафсул-амрда вокедур, лозим келур эрди, битилмади».

Хуллас, «Мажолисун-нафоис» XV аср адабиётини, Навоийнинг адабий-танқидий қарашларини ўрганиш ва ёритишда ўтмиш адабиётшуносликнинг қимматли ёдгорлиги бўлиб келмоқда.

«МЕЗОНУЛ-АВЗОН»

«Мезонул-авзон» ўтмиш адабиётшуносликнинг муҳим ёдгорликларидан бири бўлиб, у шеър тузилишига, классик поэзиянинг асосий вазн тури булган арузга бағишланган асардир.

«Мезонул-авзон»нинг яратилиш тарихи ва унга бўлган эҳтиёж

Аруз поэзиянинг мураккаб бир вазн туридир. Аруз вазни араб поэзияси, форс-тожик тилидаги поэзия. ўзбек, озарбайжон, турк, туркман ва бошқа туркий халқлар поэзиясида узоқ тараққиёт тарихини босиб ўтди. Бу вазн турли халқлар поэзиясида умумий принцип ва хусусиятларга эга бўлиши билан бирга, бу халқлардан ҳар қайсисининг поэзиясида ўзига хос хусусиятларга ҳам эгадир. Ўтмиш адабиётшунослигида «аруйи арабий», «арузи форсий» ва «арузи туркий» терминларининг қўлланишига сабаб шу эди.

Аруз вазнининг ўзига хос хусусиятлари, унинг турли халқлар шеъриятидаги вариантлари ва хилланишлари бу вазннинг назарий масалаларини ёритиш заруриятини келтириб чиқаради. Араб адабиётшуноси Халил ибн Аҳмад биринчи бўлиб аруз назарияси ҳақида асар ёзди.

Халил ибн Аҳмаддан кейин форс-тожик тилида арузга доир бир неча асарлар яратилди. Шамс Қайснинг «Ал-муъжам»[138], Рашидаддин Ватвотнинг «Ҳадойикус-сеҳр» («Сеҳр боғлари»), Хожа Наср Тусийнинг «Меъёрул-ашъор» («Шеърлар меъёри»), Салмон Соважийнинг рисоласи ва бошқа рисолалар вужудга келди. Буларнинг ҳаммаси поэзиянинг бир неча асрлик тажрибаси асосида аруз назариясининг равнақ топишига катта ҳисса қўшди. Бироқ бу асарлар XV аср адабиёт аҳлларининг эҳтиёжига тула жавоб беролмас эди. Шунга кура XV асрда арузга доир бир неча янги асарлар яратилди. Дарвеш Мансур аруз ҳақида икки асар яратди, Абдураҳмон Жомий ҳам «Аруз» рисоласини ёзди. Бироқ, булардан қатъи назар, «Мезонул-авзон» каби янги ва оригинал бир асарнинг вужудга келишига катта эҳтиёж бор эди. Бу эҳтиёж қуйидагилардан иборат эди:

1. Аруз ҳақидаги асарлар араб тилидаги ва форс-тожик тилидаги поэзиянинг вазнига хос барча масалаларни тугал қамраб олмаган эди. Аруз назариясини араб тилидаги ва форс-тожик тилидаги поэзиянинг тажрибалари асосида янада тулдириш ва мукаммаллаштириш лозим эди. Ёшлик палласида Дарвеш Мансурдан аруз буйича таълим олган, Халил ибн Аҳмад, Шамс Қайс, Хожа Наср Тусий, Салмон Соважий ва Абдураҳмон Жомийларнинг арузга доир асарларини мукаммал ўрганган Алишер

[138] Муъжам – араб ёзувидаги ҳарфларнинг диакритик белгиси.

Навоий шу вазифани бажариш мақсадини уз олдига қуяди. У «Мезонул-авзон»да «...ва неча коида ва дойира ва вазнким, ҳеч арузда, мисли фан возеъи Халил ибни Ахмад ва илм устоди Шамс Қайс кутубида ва Хожа Наср Тусийнинг «Меъёрул-ашъор»ида, балки ҳазрати Маҳдумий... Нуран (Жомий) «Аруз»ларида йуқ эрдиким, бу фақир бу фан усулидан истихрож қилиб эрдим, бу китобға изофа қилдим»,— дейди.

2. Аруз назариясига доир китобларда туркий поэзиянинг вазни масалалари махсус урганилмаган ва ёритилмаган эди. Ваҳоланки, туркий поэзияда бу вазн узоқ тарихга ва катта тажрибага эга эди. XI асрдаёқ арузнинг мутакориб баҳрида Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» достони каби катта асар вужудга келган эди. Туркий поэзиядаги арузнинг 4-5 асрлик тажрибасини урганиш адабиёт тарихини ёритишга хизмат қилиш билан бирга, бу адабиётнинг тараққиёти ва истиқболи учун ҳам ниҳоятда зарур эди. Бу вазифа араб ва форс-тожик тилидаги поэзия тажрибалари асосида аруз назариясини тулдириш ва бойитишга нисбатан ҳам муҳимроқ эди. Бу катта, масъулиятли ва шарафли вазифани биринчи булиб Алишер Навоий мислсиз катта муваффақият билан амалга оширди. «Чун турк (узбек) алфози била назм воқе булубтур,— деиди Навоий,— анга зобитае ва қонуне йуқ эркандур. Ва ул фан ривожи учун киши аруз фанида китобе ё рисолае битмайдур... Бу сабабдин илм зобитасиға қалам сурулди».

3. XV асрда аруз назариясига доир бир неча асар булса-да, лекин адабий хаёт арузга доир мукаммалроқ ва китобхонларга ҳам, шоирларга ҳам манзур янги бир асар вужудга келишини талаб қилар эди. Китобхонларгина эмас, балки купгина шоирлар ҳам бу мураккаб вазннинг барча масала ва бахрларини билмас эдилар. Навоий «Мезонул-авзон»да характерли бир фактни ҳикоя қилади: Ҳусайн Бойқаро Амир Хисрав Деҳлавийнинг 18 минг байтдан иборат шеърларини йигдириб девон туздиради. Хисрав Деҳлавий шеърларининг вазни хилма-хил ва хийла мураккаб эди. Китобхонлар ва ҳатто баъзи шоирлар Хисрав Деҳлавий шеърларида қулланилган купгина аруз баҳрларини аниқлаб ололмайдилар. Шунинг учун Ҳусайн Бойқаронинг топшириғи билан арузшунослар Хисрав Деҳлавийнинг ҳар бир шеъри устига шу шеърнинг вазнини ёзиб чиқадилар. Шундан кейин девон тузишда ҳар бир шеърнинг вазнини қайд этиб қуйиш Навоий замондошлари учун одат булиб қолади. Навоийнинг узи ҳам «Хазойинул-маоний»да шундай қилади. Бу факт аруз назариясини кенгроқ тарғиб қилиш ва ҳаммабоп мукаммал асар яратиш заруратини курсатар эди. «Мезонул-авзон» мана шундай асар булди.

4. «Мезонул-авзон»га кадар аруз назариясига доир яратилган асар ё араб, ёки форс-тожик тилида эди. Узбек адабиёти аҳлларининг ҳаммаси ҳам бу асарлардан тула фойдалана олмас эдилар. Уларга уз она тилида аруз ҳақида мукаммал бир қулланма яратиш зарур эди. Узбек адабиёти ва адабий тилининг тараққиёти шуни талаб қилар эди. «Мезонул-авзон» бу талабга ҳам мукаммал жавоб булди.

«Мезонул-авзон»нинг ёзилган йили аник маълум эмас. Бироқ унинг 1492 йилдан кейин, «Хазойинул-маоний» тузилгандан сунг яратилгани

аник, чунки китоб муаллифи Жомийни мархум деб тилга олади ва «Хазойинул-маоний»ни тузиб, ундаги шеърлар устига вазнини қайд қилиб қуйганини таъкидлайди. Демак, «Мезонул-авзон» Навоийнинг умрининг охирларида яратган асарларидан биридир. Асар шеър тузилишига, вазнига доир булгани учун муаллиф уни «Мезонул-авзон» («Вазнлар ўлчови») деб атаган.

«Мезонул-авзон»нинг қўлёзма нусхалари Навоийнинг бошқа асарларининг қўл ёзма нусхаларига қараганда камроқ тарқалган, чунки у кенг китобхонларга бағишланган бадиий асар бўлмай, балки махсус илмий асардир. «Мезонул-авзон»нинг мамлакатимиз кутубхоналарида бир неча қўлёзма нусхалари сақланмоқда. Бу нусхаларнинг кўпи XIX асрга мансубдир. «Мезонул-авзон»нинг нусхаларини чоғиштириб ўрганиш асосида адабиётшунос И. Султонов бу асарнинг илмий-танқидий матнини ишлаб чиқди.

«Мезонул-авзон»да арузга доир умумий маълумот

Навоий «Мезонул-авзон» асари билан аруз назариясига доир мукаммал бир қўлланма яратиш вазифасини ўз олдига қўяди. Бинобарин, у тўғридан-тўғри аруз назариясига қўшган янгиликларига, ўзбек поэзиясининг вазн хусусиятларини текшириш ва ёритишга утмасдан, балки китобхонларга қулай бўлсин учун, аруз ҳақида, қисқача бўлса ҳам, умумий маълумот беришни лозим куради. «Мезонул-авзон»даги маълумотлар аруз терминининг келиб чиқиши, рукнлар, асллар, баҳрлар ва баҳрлар доираси, тақтиъ ва бошқа масалаларни ўз ичига олади.

Аруз терминининг келиб чиқиши ҳақида турли хил фикрлар бўлган. Жумладан, бу терминни аруз назариясига асос солган Халил ибни Аҳмаднинг юртига яқин Аруз деган водийнинг номи билан боғлаганлар. Бу ҳақда Навоий шундай дейди:

«Бас собит бўлдиким, аруз фани шариф фандур. Ва буким, ул илмни невчун «аруз» дейдилар, мухталиф аҳвол бор. Ва ул будурким, Халил ибни Аҳмад... бу фаннинг вазиидур, чун араб эрмиш ва анинг якинида бир водий эрмишки, ани «Аруз» дерлар эрмиш ва ул водийда аъроб уйларин тикиб, жилва бериб, баҳоға киюрурлар эмиш. Ва уйни араб «байт»дер. Чун байтларни бу фан била мезон қилиб, мавзунини номавзундин аюрурлар, гўёки қиймат ва баҳоси маълум булур, бу муносабат била «аруз» дебтурлар...». Афтидан, Аруз водийси хушҳаво ва хушманзара жой бўлган, кишилар у ерда ашула айтиб, шеърхонлик қилганлар. Аруз водийси поэзия манзилига айланган. Бинобарин, шеърнинг ритмик асоси бўлган вазн шу водийнинг номи билан аталган. Шунингдек, шеърнинг икки мисраси бир шеърий уй ҳисобланиб, икки мисра «байт»— «уй» номи билан юритила бошлаган.

Аруз вазнида мисралардаги ритмик булаклар рукн (сутун) деб юритилади, чунки уй (байт)нинг сутуни бўлгани каби, шеърий уй-байтнинг ҳам сутунлари бўлиши керак. Шеърий байтнинг сутуни эса рукидир. Рукн ундош харфлар ва алифнинг миқдорига, уларнинг мутаҳаррик (ҳаракатли), яъни «зер», «забар» ёки «пеш»ли бўлишига ёки сокин (ҳаракатсиз), яъни

«зер», «забар» ёки «пеш»сиз булишига қараб 3 гуруҳга бўлинади: сабаб, ватад ва фосила.

Рукнлар ҳижоларнинг сони ва чўзиқ ёки қисқалигига қараб 8 аслга бўлинади ва ҳар бири махсус ном билан аталади. Бу аслларни арузда қабул қилинган «фаала» (ҳаракат этмоқ) масдари асосидаги формула билан кўрсатилганда, қуйидагича бўлади:

1. Фаъувлун (فعولن).
2. Фоъилун (فاعلن).
3. Мафоъийлун (مفاعيلن).
4. Мустафъилун (مستفعلن).
5. Фоъилотун (فاعلاتن).
6. Мафоъилатун (مفاعلاتن).
7. Мутафоъилун (متفاعلن).
8. Мафъувлоту (مفعولات).

Асллар вужудга келган шакллар — шохобчалар «фуруъ» деб юритилади. Масалан, мафоъилуннинг ўн бир «зиҳофот»и ва шунга мувофиқ ўн бир «фуруъ»и бор: мафоъилун, мафоъийлу, мафъувлун, мафъувлу, фоъилун, фаувлун, мафоъийл, фаъул, фаъул, фотъ», фаъ. Бу фуруълариинг ҳар бири яна махсус номлар билан аталади. Масалан, маъфоъилун — макбуз, маъфоъийлу — макфуф, мафъувлун — ахрам, мафъувлу — ахраб ва бошқалар.

Шеърий мисралар мана шу аслларнинг маълум миқдори ва маълум бир тартиб билан ҳосил бўлади. Рукнларнинг аслга мувофиклиги тақтиъ, деб юритилади. Мисол:

Хастаеким, бастае ул зулф эрур,
Уйла йуқ девонае фарзонае.

Тақтиъи: *Хастаеким* — фоилотун — *бастае ул*— фоилотун,— *зулф эрур* — фоилун.

Уйла йуқ де — фоилотун — *вонае фар* — фоилотун — *зонае* — фоилун. Биринчи мисранинг аввалги қисми «садр», сунгги қисми «аруз», иккинчи мисранинг аввалги қисми—«ибтидо», сунгги қисми «зарб», буларнинг орасидаги қисми «ҳашв» дейилади. Байтларнинг тақтиъида ўзгариш бўлмаса, «солим» деб аталади.

Арузнинг бир-бирига яқин вазн туркумлари бўлиб, бу туркумлар баҳр деб юритилади. Арузда 19 баҳр бор: тавил, мадид, басит, вофир, комил, ҳазаж, ражаз, рамал, мунсареҳ, музореъ, муктазаб, мужтасс, сареъ, жадид, қарийб, хафиф, мушокил, мутакориб, мутадорик. Баҳрлар байтдаги рукнларнинг миқдори билан бирга айтилади. Масалан, рамали мурабба—тўрт рукнли рамал, рамали мусаддас — олти рукнли рамал, рамали мусамман—саккиз рукнли рамал ва бошқалар. Баҳрларнинг ҳар бири бир неча хил вазнларга бўлинади ва улар моҳиятига қараб махсус ном билан юритилади. Масалан: рамали мусаммани солим. Мисол:

Келки, ишқингдин кунгулда йўқтурур сабру қарорим,
Бошима еткур қадамким, ҳаддан ошти интизорим.

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилотун,

Рамали мусаммани махбуни мақтуъ. Мисол.

Олам ичра манга ул ҳури малак сиймо бас,
Бу қачон бўлса муяссар қадаҳи саҳбо бас.

Фоилотун фоилотун фоилотун фаълун,

Рамали мусаддаси солим. Мисол:

Эй жамолингдин хижил хуршиди анвар,
Қоматингдин мунфаил сарву санавбар.

Фоилотун фоилотун фоилотун.

Рамали мусаддаси мақсур. Мисол:

Гулшанингдин елдек, эй раъно ниҳол,
Мен ямон бордим, вале сен яхши кол.

Фоилотун фоилотун фоилон.

Рамали мураббаи солим. Мисол:

Келгил, эй рухсори зебо,
Ким бўлубмен ношикебо.
Фоилотун фоилотун
Фоилотун фоилотун.

Рамали мураббаи махбун. Мисол:

Манга ҳажрингдин алам кўп,
Санамо, килма ситам кўп.

Фаилотун фаилотун
Фаилотун фаилотун.

Баҳрлар бир-бирига яқинлиги ва айрим умумий хусусиятларига қараб группаланган ва маълум доираларга тўпланган дир. «Мезонул-авзонга қадар қуйидаги беш доира: Муъталифа, Мухталифа, Мунтазиа, Муттафиқа ва Муштабиҳа доиралари тузилган эди.

Навоий арузнинг умумий масалалари ҳақида мисоллар билан қисқа, лекин аниқ маълумот бериб, «Мезонул-авзон»ни аруз назариясига доир муҳим ва машҳур бир қулланмага айлантирган эди.

«Мезонул-авзон»да аруз назариясининг ривожлантирилиши

Навоий арузнинг маълум коида, хусусият, тури ва туркумлари ҳақида «Мезонул-авзон»да маълумот бериш билан кифояланиб қолмайди. Шу билан бирга, арузга қўшимча ва

янгиликлар киритади. У икки йул билан: 1) араб ва форс-тожик поэзиясида қулланиб келган аруз системасига қушимчалар киритиш; 2) ўзбек ёзма поэзияси ва халқ поэтик ижодининг бир неча асрлик тажрибаларини текшириб, унинг вазн хусусиятларини ёритиш, умумлаштириш ҳамда уларни араб ва форс-тожик поэзиясининг вазни билан таққослаб, арузни янги факт ва қоидалар билан бойитиш йўли билан аруз назариясини такомиллаштиради. Навоийнинг қушимчалари ва янгиликлари арузнинг деярли барча масалаларини қамраб олади.

Навоий араб ва форс-тожик поэзиясининг вазни билан ўзбек поэзиясининг вазнини деярли ҳар доим таққослаб боради, уларнинг ўртасидаги умумий ва якин хусусиятларни ҳам, фарк ва тафовутларни ҳам таъкидлаб, мисоллар билан ёритиб боради. Масалан, у рукн бобида араб, форс-тожик поэзияси ва туркий поэзиянинг қатъий ва умумий бир принципда эканини қайд қилади. Асллар бобида эса 8 асл мавжуд эканини айтиб, булардан 5 таси форс-тожик поэзиясида ва туркий поэзияда қўлланилишини таъкидлайди ва ўз даври адабий ҳаётининг эҳтиёжларини кўзда тутиб, зиҳофот ва фуруъ бобида мана шу 5 аслни таҳлил қилади. Худди шунингдек, у 19 баҳрнинг қайси бири араб ва қайси бири форс-тожик поэзиясида ҳамда туркий поэзияда татбиқ қилинпши ҳақида муфассал тухтаб утирмайди ҳамда «тавил», «мадид», «басит», «вофир» ва «комил» баҳрлари ҳақида сўзлаб: «Ва Ажам шуароснға бу беш баҳрдаким, мазкур булди, назм оз воқиъ бўлмиш бўлғай»,— дейди.

Навоий «Мезонул-авзон»да аруз баҳрлари юзасидан тузилган доираларни ҳам тулдиради ва янги доиралар яратади. Масалан, у араб поэзиясига хос «тавил», «мадид» ва «басит» баҳрлари асосида тузилган, лекин форс-тожик тилидаги кейинги асарларга кирмаган «Доираи муштабиҳа»ни «Мезонул-авзон»га киритади. «Аммо тавил ва мадид ва басит баҳри,— дейди Навоий,— араб шуаросининг махсусидир, алар арузларида доираға киюрубдурлар ва ажам шуароси анга машғул бўлмайдурлар, аларни даҳи бу доираға киюруб, бу мухтасарға дохил қилилдиким, ул доирадин орий булмағай ва ани «Доираи муштабиҳа» деб турлар». Ҳассос ва донишманд олим узоқ кузатиш ва чуқур текширишлари асосида иккита тамомила янги доира: «Доираи мужтамиа» ва «Доираи мухталита»ни яратади. У «Доираи мужтамиа»нинг вужудга келиши ҳақида бундай дейди:

«...Бу мазкур булғон тўққуз асл баҳрнинг солимиики, зиҳофот духулидин саломат колмиш булғайлар, бир доираи азимада жамъ қилиб, ҳар бирининг ўрниға алоҳида мисол келтуруб, тўққузтаси-ни яна бир мисрадин ҳам истихрож қилиб, ул доирани «Доираи мужтамиа» («Жам этилган доира») дейилди ва бу доира расми замон зурафосидин баъзининг хаёлиға келиб эрди, аммо фақир анга тартиб бердим...» «Доираи мухталита»нинг вужудга келиши ҳақида эса бундай дейди:

«Ва комил баҳри била вофир баҳрида чун назм кам воқиъ бўлубтур, агар солим ва матбуъ баҳрлардур, аммо доирасиға оз тааррүз қилибдурлар, ул икки баҳрға даҳи доира куйилди ва анинг отин «Доираи мухталита» дейилди...»

Навоий «Мезонул-авзон»га 9 та янги вазн ва шеърий форма киритиб, уларни тавсиф қилади. Уларнинг купчилиги ўзбек халқ поэтик ижодига мансуб бўлган вазн ва шеърий формалардир. Навоий уларнинг халқ орасида юритилган номларини келтиради, номи йўқларини эса аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайди: «...яна бир неча вазнки,— дейди Навоий,— баъзини Ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға (китобга) дохили бўлмайдур, агарчи филҳақиқат аруз буҳуриға (баҳрларига) дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносабате эрмас эрди». Булар қуйидагилар:

1. **Ҳар мисраси 8 рукнли рамали маҳбун.** Мисол тариқасида Хожа Исмат Бухорийнинг қуйидаги байти келтирилади:

Қомату зулфу кўзу қошу хат ила холи лабинг дурки, аларга, эмас, эй шўхи ситамгар,
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Сарв ила сунбулу наргис янги ою қуёшу сабзаи жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.

Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун.

Қолганлари халқ қўшиқларига хос вазн ва шеърий формалардир.
(«Яна турк улуси, батахсис Чиғатой халқи (узбеклар) аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар».)

2. **Туюк** (туюғ). Туюкнинг таърифи ҳамда вазни ҳақида шундай дейилади:
«...Бириси «туюғ»турким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоққим:
Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?

Фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отколи,
Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?
Фоилотун фоилотун фоилон.
3. Қўшиқ. Вазни — мадиди мусаммани солим, Мисол:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фуркати,
Ҳам эрур жонимға ут, хам ҳаётим офати,

Фоилотун фоилун фоилотун фоилун.

4. Қўшик. Вазни —рамали мусаммани маҳфуз (бу қўшиқ юқоридаги қўшиқ заминида вужудга келган. Ҳофизлар ва созандалар орасида жуда шуҳрат қозонган).

Мисол:

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гуё соя солмиш обиҳайвон устина.

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун.

5. Чинга (чанги). Туйларда айтиладиган қушиқ. Бу қушиқнинг таърифи ва тавсифида шундай дейилади:

«...Яна «чинга»дурким, турк улуси зуфоф ва қиз кучурур туйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсариҳи матвийи мавкуф баҳридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф ўрнига мазкур қилурлар, андоқдурким:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин тушти ут жоним аро, ёр-ёр.

Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон»

6. Муҳаббатнома. Бу қушиқнинг вазни — ҳазажи мусаддаси мақсур.

Мисол:

Мани оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йуқ қайғуни пайдо қилибсен.

Мафоийлун мафоийлун мафоийл.

7. Мустазод. Бу қушиқнинг, вазни — ҳазажи мусаммани ахраби мақфуфи маҳзуф булиб, ҳар бир мисрадан кейин шу вазннинг икки рукни билан қушимча мисра келади, шу йул билан куйга мослашади.

Мисол:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мафъулу мафоийлу мафоийлу фаулун
Мазҳар санга ашё
мафъувлу фаулун

Сен лутф билан кавну макон ичра мувалли
Олам санга мавло.

Навоий «Мезонул-авзон»га 9 та янги вазн ва шеърий форма киритиб, уларни тавсиф қилади. Уларнинг кўпчилиги ўзбек халқ поэтик ижодига мансуб булган вазн ва шеърий формалардир. Навоий уларнинг халқ орасида юритилган номларини келтиради, номи йўқларини эса аруздаги вазнлардан қайси бирига тўғри келса, шу вазн номи билан атайди: «...яна бир неча вазнки,— дейди Навоий,— баъзини Ажам шуароси мутааххирлари айтибдурлар ва баъзи бу замонда назм топибдур ва ҳеч арузға (китобга) дохили булмайдур, агарчи филҳақиқат аруз буҳуриға (баҳрларига) дохилдурлар, ишорате алар сори қилмоқ холи аз муносабате эрмас эрди». Булар қуйидагилар:

1. **Ҳар мисраси 8 рукнли рамали махбуи.** Мисол тариқасида Хожа Исмат Бухорийнинг қуйидаги байти келтирилади:

Қомату зулфу кўзу қошу хат ила холи лабинг дурки, аларга, эмас, эй шўхи ситамгар,
Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун

Сарв ила сунбулу наргис янги ою қуёшу сабзаи жаннат кураи нофау гулбарг аро шаккар.

Фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун фаилотун.

Қолганлари халқ қўшиқларига хос вазн ва шеърий формалардир.
(«Яна турк улуси, батахсис Чиғатой халқи (узбеклар) аро шойиъ авзондурким, алар сурудларин ул вазн била ясаб, мажолисда айтурлар».)

2. **Туюк** (туюғ). Туюкнинг таърифи ҳамда вазни ҳақида шундай дейилади:
«...Бириси «туюғ»турким, икки байтқа муқаррардур ва саъй қилурларким, тажнис айтилғай ва ул вазн рамали мусаддаси мақсурдур, мундоқким:
Ё раб, ул шаҳду шакар ё лабмудур?
Ё магар шаҳду шакар ёлабмудур?

Фоилотун фоилотун фоилон

Жонима пайваста новак отколи,
Ғамза ўқин қошиға ёлабмудур?
Фоилотун фоилотун фоилон.
3. Қўшиқ. Вазни — мадиди мусаммани солим, Мисол:

Ваҳки, ул ой ҳасрати, дарду доғи фурқати,
Ҳам эрур жонимға ут, хам ҳаётим офати,

Фоилотун фоилун фоилотун фоилун.

4. Қўшиқ. Вазни —рамали мусаммани маҳфуз (бу қўшиқ юқоридаги қўшиқ заминида вужудга келган. Ҳофизлар ва созандалар орасида жуда шуҳрат қозонган).

Мисол:

Сабзаи хаттинг саводи лаъли хандон устина,
Хизр гуё соя солмиш обихайвон устина.

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун.

5. Чинга (чанги). Туйларда айтиладиган қўшиқ. Бу қўшиқнинг таърифи ва тавсифида шундай дейилади:

«...Яна «чинга»дурким, турк улуси зуфоф ва киз кучурур туйларида ани айтурлар, ул сурудедур бағоят муассир ва икки навъдур. Бир навъи ҳеч вазн била рост келмас ва бир навъида бир байт айтилурким, мунсариҳи матвийи мавқуф баҳридур ва «ёр-ёр» лафзини радиф урнига мазкур қилурлар, андоқдурким:

Қайси чамандин эсиб келди сабо, ёр-ёр,
Ким дамидин гушти ут жоним аро, ёр-ёр.

Муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон»

6. Муҳаббатнома. Бу қўшиқнинг вазни — ҳазажи мусаддаси мақсур.

Мисол:

Мани оғзинг учун шайдо қилибсен,
Манга йуқ қайғуни пайдо килибсен.

Мафоийлун мафоийлун мафоийл.

7. Мустазод. Бу қўшиқнинг, вазни — ҳазажи мусаммани ахраби макфуфи маҳзуф булиб, ҳар бир мисрадан кейин шу вазннинг икки рукни билан қушимча мисра келади, шу йул билан куйга мослашади.

Мисол:

Эй ҳуснунга зарроти жаҳон ичра тажалли
Мафъулу мафоийлу мафоийлу фаувлун
Мазҳар санга ашё
мафъувлу фаувлун

Сен лутф билан кавну макон ичра мувалли
Олам санга мавло.

8. Орзудорий[139]**.** Бу қушиқ қупинча ҳазажи мусаммани солим, баъзан рамали мусаммани маҳзуф вазнида келади.

Мисоллар:

Сақоҳум раббуҳум хамри дудоғинг кавсариндандур,
Бу майни ичтукунг нукли ҳадисинг шаккариндандур.
Мафоийлун мафоийлун мафоийлун мафоийлун
(Ҳазажи мусаммани солим.)
Давлати васл илтимоси не ҳикоятдур манго,
Буки ёдинг бирла жон берсам кифоятдур манго,

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилун.
(Рамали мусаммани маҳзуф.

9. «Туркий»: «...Яна сурдедурким, ани «туркий» дебгурлар, бу лафз анга алам бўлубтур ва ул ғоятдин ташқори дилписанд ва руҳафзо ва ниҳоятдин мутажовиз айш аҳлиға судманд ва мажолис оро суруддур... ва ул доғи рамали мусаммани мақсур вазнида воқедур, андоққим, байт:

Эй саодат матлаи ул орази моҳинг сенинг,
Аҳли биниш қиблагоҳи хоки даргоҳинг сенинг,

Фоилотун фоилотун фоилотун фоилон»,

Юқоридаги вазнлар ва шеърий жанрлар Навоийнинг халқ оғзаки ижодига зўр муҳаббат ва эҳтиром билан қараганини, турли хилдаги халқ асарларини қунт билан кузатиб, ўрганиб борганини кўрсатади. Халқ оғзаки ижодидан илҳом ва таълим олган улуғ шоир халқнинг ижодини менсимаган ёки ундан беҳабар бўлган шоирларни хуш кўрмас, уларни қаттиқ танқид қилар эди. Жумладан, у «Ҳайратул-аброр»да бундай деган эди:

Онгламайин сўзда туюқ баҳрини,
Қайси туюқ, балки қўшуқ баҳрини,
Лафзлари бемаза, таркиби суст,
Носара маънию адо нодуруст.

Навоий халқ оғзаки ижодидан баҳраманд бўлибгина қолмади, балки халқ оғзаки ижодининг бойликларини, уларнинг узига хос хусусиятларини текширди ва илмий асосда ёритди. Жумладан, у халқ қушикларининг вазн хусусиятларини текшириб аруз назариясини бойитди.

Навоий халқ поэзиясида аруздан бошқа вазнлар ҳам борлигини таъкидлайди. У, шубҳасиз, халқ поэзиясининг етакчи вазни бўлган «бармоқ» вазнини кўзда тутади. Бироқ асар аруз назариясига бағишланганидан бу вазн ҳақида кенг мулоҳаза юритмайди.

Шундай қилиб, Навоий ўзбек, форс-тожик ва араб поэзиясининг

139 Навоий асарлари ун беш томлигида Орзудорий "арузворий" бўлиб кетган (14-том, 181-бет).

тажрибалари асосида аруз назариясига муҳим қушимча ва янгиликлар киритиб, арузни янада такомиллаштирди.

«Мезонул-авзон»нинг аҳамияти

«Мезонул-авзон» аруз вазни соҳасида яратилган жуда қимматли асар бўлиб, ўз давридаёқ юкори баҳо олган ва тақдирланганди. Машҳур тарихчи Хондамир «Макоримул-ахлоқ»да Навоий асарларини таърифлар экан, «Мезонул-авзон» ҳақида бундан дейди:

«Эҳсонлар эгаларидан энг гўзалининг таснифларидан тағин бири «Рисолаи мезонул-авзон»дир. Бу китоб туркий тилда аруз фани ҳақида ёзилган бўлиб, Олий ҳазратнинг чуқур ва нозик шеърлар тўкишда жуда кўп истеъдодли ва ортиқ даражада маҳорати бор эканлиги мана шу китобдан аниқ маълум бўлади. Чунки у ўтмишдаги олимлар ва шоирларнинг сезгилари нури тушмаган бир қанча мақбул баҳр қўшуб, аруз доирасига киритган».

Навоий «Мезонул-авзон»нинг хотимасида: «Илтимос бу фан аҳлидин улким, ҳар ерда саҳв ва хатое вокеъ бўлмиш бўлса» эътироз била ўтмагайлар ва ислоҳ қалами била тузатгайлар»,— деган эди. Бобурнинг айтишига қараганда, Навоий «Мезонул-авзон»да рубоий вазнлари бобида тўрт ўринда жузъий хато қилган. Лекин бу хатолар «Мезонул-авзон»нинг қимматига путур етказмайди. Навоий ўз олдига қўйган вазифасини мислсиз катта муваффақият билан амалга оширган эди.

«Мезонул-авзон» аруз ҳақидаги назарий асар бўлиши билан бирга, поэзиянинг, хусусан, ўзбек поэзиясининг тараққиётида катта амалий аҳамият касб этди. «Мезонул-авзон» муаллифи биринчи бўлиб ўзбек поэзиясининг вазн масалаларини текширди, кузатишларини чуқур илмий асосда умумлаштирди, ўзбек поэзиясида арузнинг турли баҳрларида ҳам асарлар яратилганини мисоллар билан кўрсатди. ўзбек шоирлари ва китобхонларига уларнинг ўз она тилда қимматли қўлланма яратди.

«Мезонул-авзон» ўзбек ва форс-тожик адабиёти тарихи ҳамда бу адабиётларнинг назарий масалаларини ўрганишда ҳанузгача ўз қимматини сақлаб келмоқда.

НАВОИЙ — ЭСКИ ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ АСОСЧИСИ

Ўзбек адабий тилининг равнақи учун кураш улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий фаолиятининг узвий ва муҳим бир қисми бўлди. У халққа унинг ўз тилида ғоявий-бадиий юксак асарлар яратиш, халқ тилининг тутанмас манбаларидан кенг фойдаланиш, унинг бойлиги ва нафислигини намойиш этиш учун курашди, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилини яхши билиб ва эгаллаб олишга, уни қадрлашга, шу тилда китобхонларга манзур бўладиган асарлар яратишга чақирди, ўзбек тилини камситувчиларга қарши шафқатсиз кураш олиб борди. Навоий ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг ижтимоий-маданий ҳаётдаги аҳамиятига, унинг сиёсий ролига катта эътибор берди. У ўзбек адабий тили халкнинг

маънавий эҳтиёжинигина кондириб қолмай, балки, шу билан бирга, давлат сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва уни парчаланиб кетишдан сақлаб қолишда ҳам муҳим роль ўйнайди деб ҳисоблади. Навоий ўзбек адабий тилининг равнақи учун олиб борган куп йиллик курашини, адабий тил ва бадиий адабиёт соҳасидаги бой тажрибаларини назарий жиҳатдан ёритиб ва якунлаб, тилшунослик фанининг нодир асари булган «Муҳокаматул-луғатайн»ни яратди.

Ўзбек адабий тили XV асрда янги тараққиёт поғонасига кўтарилди. Бу тилнинг гараққий этишида айниқса бадиий адабиёт етакчи роль ўйнай бошлади. Саккокий, Ҳайдар Хоразмий, Отоий, Муқимий, Яқиний, Амирий, Гадоий ва ниҳоят, Лутфий каби истеъдодли шоирлар ўзбек адабиётини равнақ топтириш билан бирга, ўзбек адабий тилининг тараққиётига катта ҳисса қўшдилар. Бироқ ҳали ҳам ўзбек китобхонлари ғоявий-бадиий юксак асарларга жуда ташна эдилар, форс-тожик тилидаги адабиётнинг буюк намояндаларига басма-бас келувчи ёзувчилар ниҳоятда оз эди. Шунга кўра ҳам Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да:

"Хулогухон замонидин султони соҳибқирон Темур Курагон замонидин фарзанди халафи Шоҳрух Султоннинг замонининг охириғача турк тили била шуаро пайдо булдилар... Саккокий ва Ҳайдар Хоразмий ва Отоий ва Муқимий ва Яқиний ва Амири ва Гадоийдеклар. Ва форсий мазкур бўлғон шуаро мукобаласида киши пайдо бўлмади, бир Мавлоно Лутфийдин ўзга ким, бир неча матлаълари бор ким, габь аҳли кошида ўқуса бўлур",— деган эди.

Ёзувчилар ҳали ўзбек тилининг бойликлари ва унинг имкониятларидан кенг ва мукаммал фойдалана олмаган эдилар, бу тилнинг хазиналари яширин қолиб келмоқда эди. «Бу алфоз ва иборатда,— дейди Навоий,— бу навъ дақойиқ кўпдур ким, бу кунга дегинча ҳеч киши ҳақиқатиға мулоҳаза қилмағон жиҳатдин бу яшурун қолибдур... Ва филҳақиқат, агар киши яхши мулоҳаза ва гааммул қилса, чун бу лафзда вусъат (кенглик) ва майдонида мунча фусҳат (очиқлик) топилур...». Бироқ бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан фойдаланиш қаттиқ заҳмат чекишни, гажриба тўплаб бориб, мушкулларни енгишни талаб қилар эди. Гуё бу тил бир хазина бўлса, Навоий таъбири билан айтганда, унинг атрофида «илон»лар ва «тикан»лар бор эди. Ёзувчилар мана шу «илон» ва «тикан» заҳмидан чўчиб, хазинага кирмас эдилар.

Форс-тожик тилидаги адабиёт эса ўзбек адабиётига нисбатан хийла узоқроқ тарихга ва бойроқ тажрибага эга эди. Бу тилда ҳатто қофия-луғат китоблари ҳам яратилган эди. Бинобарин, форс-тожик тилида ўртамиёна асар ижод этиш бирмунча енгилроқ ва осонроқ эди. Мана шу сабабларга кура кўпгина ўзбек ёзувчилари ўз она тилида ёзмай, форс-тожик тилида ижод этар эдилар.

«Бас, бу хайсиятлардан андоқ маълум бўлурким,— деб таъкидлайди Навоий — бу тилда (ўзбек тилида) гариб алфоз ва адо кўпдур. Муни хуш оянда тартиб ва рабоянда таркиб била боғламоғининг душворлиғи бор. Мубтадий табъи ул назмни душворлиғ била боғламоқдин куфт топиб, мутанаффир бўлур ва осонроқ сари майл қилур. Чун неча қатла бу навъ

воқеъ бўлди, табъи хуй қилди. Чун табъи муътод булди, уз муътодин куюб ғайри муътадғаким, мушкулрок ҳам бўлғай, майл қилмоғи мутааззирдур».

Ваҳоланки, халқ билан унинг уз тилида сузлашиш зарур эди. Ўзбек китобхонларининг бир қисми форс-тожик тилидаги адабиётдан баҳраманд булса ҳам, купчилиги ундан фойдалана олмас эди, узбек китобхонлари уз она тилида куплаб юксак бадиий асарлар вужудга келишини истар эди. Китобхонларнинг эҳтиёжи ва ҳақли талабларини туғри ва мукаммал тушунган, унга амал қилган Навоий, жумладан, «Ҳайратул-аброр»да:

Форси эл топти чу хурсандлиқ,
Турки доғи топса барумандлиқ,—

деган эди. Шунга кура ҳам Навоий узбек ёзувчиларини уз она тилини мукаммал билиш ва эгаллашга, унинг хазиналарини очиш ва бадиий асарларда моҳирлик билан мужассамлаштиришга чақирар, уларга ҳар томонлама ёрдам, маслаҳат ва йул-йуриқлар берар эди. Ҳусаин Бойқаро ҳам ўзбек адабий тилининг истиқболига яқиндан қизиқар, узбек ёзувчиларини шу тилда ижод этишга чорлар ва уларни рағбатлантирар эди. Бу ҳақда Навоий: «... Ва илтифот ва эҳтимом юзасидин баъзи маънолар топиб, назм қилурға ҳукмлар ҳам жори булди ва суз услубиға таъйинлар ва адосиға таълимлар ҳам изҳори булди»,— дейди.

Ўзбек адабий тилининг тараққиёти учун курашган Навоий бошқа тилларни, жумладан форс-тожик тилини камситмайди, ёзувчиларнинг бу тилда ижод этишларини рад қилмайди, узи ҳам бу тилда ажойиб асарлар яратади. «Муҳокаматул-луғатайн»да ёзувчиларнинг уз тилига ва узга тилларга муносабати ҳақида Навоий бундай деган эди:

«Андин сунғраким, турк (эски узбек) тилининг жомеияти мунча далоил била собит булди, керак эрдиким, бу халқ орасидин булғон табъ аҳли салоҳият ва табъларин ўз тиллари гургоч, узга тил ила зоҳир қилмаса эрди ва ишга буюрмасалар эрди. Ва агар иккаласи тил (ўзбек ва форс-тожик тили) била айтур қобилиятлари булса, ўз тиллари била кўпроқ айтсалар эрди ва яна бир гил била озроқ айтсалар эрди. Ва агар муболаға қилсалар, иккаласи тил била тенг айтсалар эрди. Бу эҳтимолға худ йул берса булмаским, турк улусининг хуштабълари мажмуи сорт тили била назм айтқайлар ва билкул турк тили била айтмағайлар, балки купи айта олмағайлар...».

Навоий уз она тилини менсимаган ёзувчиларни, узбек тили «дағал» тил, бу тилда нафис бадиий асарлар яратиб булмайди деб даъво қилган кишиларни шафқатсиз танқид қилди. У узбек адабий тилининг равнақи учун курашни даврнинг, жамиятнинг, халқнинг иши деб ҳисоблади. Бинобарин, Навоий «Садди Искандарий»да:

Сенга онча Ҳақ лутфи воқеъдурур,
Ки то турк алфози шойеъдурур,
Бу тил бирла то назм эрур халқ иши,
Яқин қилмамиш халқ сенидек киши,— деган эди.

Халқ иши учун курашган улуғ шоир ва мутафаккир ўзбек адабий тилининг яловбардори булди, бу тилдаги ажойиб асарлари билан шуҳрат топди, бутун ўлкани эгаллаб олди:

Туркий назмида чу тортиб мен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам,

(«Лисонут-тайр»)

* * *

Ўзбек адабий тилининг яловбардори булган Навоий илмий асарларни араб тилида ва бадиий асарларни форс-тожик тилида ёзиш анъанасига қарши кескин кураш олиб борди, у ўзбек тилининг хазиналарини очиб, бу тилнинг ҳам бадиий, ҳам илмий асарлар яратиш учун бой ва гула имкониятларга эга эканини намойиш қилиб, суз санъатининг «Хазойинул-маоний», «Хамса» ва «Лисонут-тайр» каби улмас обидаларини, «Мажолисун-нафоис», «Мезонул-авзон» ва «Муҳокаматул-луғатайн» каби қимматли илмий асарларини яратди. У бадиий адабиётнинг ўз даврида мавжуд бўлган деярли барча тур ва жанрларида, лирикада фарддан қасидага қадар, эпосда фалсафий-таълимий достондан қаҳрамонлик достонига кадар, поэзияда ва у даврда жуда кам ривожланган прозада ҳамда илм-фаннинг тарихшунослик, адабиётшунослик ва тилшунослик соҳаларида ўз асарларини ўзбек тилида яратди. Давлат ҳужжатлари ва хатларни форс-тожик тилидан колишмайдиган даражада ўзбек тилида ҳам ёзиш мумкин деб ҳисоблаган Навоий «Муншаот»да уларнинг намуналарини беради:

«...ва муқобалада форсий алфознинг дилпазир иншолари мавжуд ва дилписанд макотиб домлолари аржуманд эрди, хаёлға андоқ келдиким, турк алфозининг доғи руқъалари ҳамул мисол била битилгай ва бу тилнинг номаларини ҳам ушул минвол била сабт этилгай», – дейди.

Шундай қилиб, форс-тожик тилида қайси тур, қайси жанр ва қайси услубда асарлар яратилган бўлса, Навоий шуларнинг ҳаммасида ўзбек тилида янги, оригинал асарлар битди, форс-тожик қаламкашлари билан ижодий мусобақалашди, бу мусобақада катта муваффақиятларга эришиб, ўзбек тилиниг суз бойликларини намойиш этди. Бинобарин, у «Мезонул-авзон»да:

«...Ажам шуароси ва фурс фусаҳоси ҳар қайси услубдаким, сўз арусиға жилва ва намойиш бериб эрдилар, турк тили била калам сурдум ва ҳар нечук қоидадаким, маъни абкориға зийнат ва оройиш кургузуб эрдилар, чиғатой лафзи билан ракам урдум, Андоққим, то бу мазкур бўлғон тил ва лафз биносидур, ҳеч нозимга бу даст бермайдур ва ҳеч роқимга бу муяссар бўлмайдур»,— деган эди.

Навоий асарларида ўзбек тилининг лексик бойликларидан, синоним ва омонимларидан, халқ таъбири, мақол ва маталларидан, фразеологик, идеоматик бирикмаларидан, жумла тузилишидан кенг фойдаланди, буларни маълум қолипга, системага солишга интилди. Шунинг учун ҳам Навоий эски ўзбек адабий тилининг асосчиси бўлди, устоз сифатида ўзбек ёзувчиларига халқ тили бойликларидан фойдаланиш йўлларини кўрсатиб берди.

Хўш, Навоий тили қайси негизда вужудга келди, унга қайси, диалект ёки шева асос булди?

Навоий яшаган даврда арлот, барлос, тархон, сулдуз, қиёт, қунғирот, жалойир ва яна бир қатор бошқа узбек қабила ва уруғлари булиб, буларнинг тиллари бир-биридан озми-купми фарк қилар эди, территориал диалектлар мавжуд эди. Масалан, Навоий «Мажолисун-нафоис»да шоир Ҳусайн Хоразмий ҳақида сузлар экан, «Хоразмча турк тили била» ёзар эди дейди. Бобурнинг «Бобурнома»да айтишича, Навоий уз асарлари учун Андижон тилини асос қилиб олган. «Андижон элининг лафзи, - дейди Бобур,— қалам бирла росттур, онинг учун ким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким, Ҳирида нашъу намо топибтур, бу тил била тур».

Лекин шу билан бирга, қуйидагиларни ҳам гаъкидлаш лозим:

1. Н. Ильминский айтганидек, Навоий асарларининг тили билан Андижон аҳолисининг тили (жонли тили) айнан бир булган эмас, Навоий асарларида араб ва форс-тожик сузлари, иборалари куп учрайдики, шубҳасиз, халқ жонли тилида бошқа тиллардан кирган сўз ва иборалар бу даражада булмаган.

2. Навоий Андижон диалекти билан бирга Мовароуннаҳрнинг бошқа ҳудудий диалектларидан, айниқса, Хуросон ўзбеклари диалектларидан, умуман, қарлук, кипчок ва уғуз диалектларидан ҳам кенг фойдаланган.

3. Навоийнинг тили ўзбек адабий тили тараққиётининг янги бир босқичидир. Ўзбек тили ҳам, бошқа тиллар каби, ўзга тиллар билан чатишди, аралашди. Бу чатишув ва аралашув ўзбек тили тараққиётида чуқур из колдирди. Бинобарин, биз Навоий асарларида араб, форс-тожик, уйғур ва бошқа тилларнинг кўп элементларини учратамиз.

Навоий уз асарларида даврининг жуда катта ва мураккаб масалаларини мавзу қилиб олди. Бу масалаларни ёритишда, йирик бадиий полотнолар ва хилма-хил образлар яратишда у дарҳол асарларини содда, оммабоп тилда ёзиши, араб ва форс-тожик тили таъсиридан чекиниши мушкул эди. Ўзбек адабий тили ва адабиёти тажрибалари ҳали бунга имкон бермас эди. Гап арабча ва форс-тожикча сўзларни суриб чиқариш, уларни ўзбекча сузлар билан алмаштириш устида эмас, балки, биринчи навбатда, асарларни ўзбек тилида ёзиш ва бу тилнинг бойликларидан кенг, мукаммал фойдаланиш устида борар эди. Масаланинг бу томони ҳал этилса, тилнинг соддалиги ва равонлиги учун кураш ҳам кулай ва енгил булар эди. Ўз даври анъаналарига амал қилган Навоий купчилик асарларини арабча ном билан атади, уларда кўплаб арабча, форс-тожикча суз ва иборалар ишлатди. Лекин шуларга қарамай, у ўзбек тилининг очилмаган хазиналарини очди, бу тилнинг бойликлари ва имкониятларидан ҳаммадан кура кенгроқ ва чукуррок фойдаланди, бу тилда, Бобур таъбири билан айтганда, барчадан «кўп ва хўб» ёзди, ўзи «Фарҳод ва Ширин»да айтганидек, қалами билан кўп ўлка ва халқларни эгаллаб олди.

Навоий асарлари ўз замонасидаёқ Жомий, Давлатшоҳ ва Бобур каби машҳур адабиёт аҳллари томонидан юксак баҳоланди ва тақдирланди.

Навоий ўзбек ёзувчиларига ўз она тилида ижод этиш ва бу тилнинг бойликларидан, ўзига хос хусусиятларидан фойдаланишда кенг ва тўғри йўл очиб берди. Навоий асарлари вужудга келгандан кейин энди ҳеч ким ўзбек тилини камситишга, уни бадиий ижод учун номувофиқ тил дейишга ботина олмас эди.

«МУҲОКАМАТУЛ-ЛУҒАТАЙН»

Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»ни 1499 йилнинг декабрида ёзиб тугатади. Бу асарида у турк (эски ўзбек) тили билан сарт (форс-тожик) тилини бир-бирига чоғиштириш асосида, турк тилининг ҳам бой тил эканлигини ва бадиий асарлар яратиш учун кенг имкониятлари борлигини исбот қилиш, илмий-назарий жиҳатдан ёритиш вазифасини ўз олдига қўяди.

«Муҳокаматул-луғатайн» ўтмишда бир неча марта нашр қилинган. Бу китоб Катрмер, Белен, Вамбери ва Ильминский каби шарқшуносларнинг диққатини ўзига жалб этган. Бироқ Навоийнинг бадиий асарларн оригиналлигини инкор этган бу шарқшунослар «Муҳокаматул-луғатайн»нинг қимматига ҳам етарли баҳо беролмадилар.

Тил ва тафаккур ҳақида

Навоий «Муҳокаматул-луғатайн»да тил ва тафаккурнинг умумий масалалари тўғрисида хам фикр юритади. Навоийнинг тушунишича, тил ижтимоий ҳодисадир. Тил инсонни ҳайвондан ажратувчи «гавҳари шариф»дир. Тил тафаккурнинг ифода қуролидир. Кишининг кўнгли (фикри) дарёдир, сўз эса — дур, сўзловчи ғаввосдир. Дур турли хилда булгани каби, сўз ҳам ҳар хил бўлади. Яхши сўз кишига жон бахш этади, ёмон сўз кишини ҳалок этишгача олиб боради. Тил маърифат ва адабиёт қуроли ҳамдир. Сўз сўзлашдан мақсад маъно ифодалашдир: «Аммо чун алфоз ва иборатдин мурод маънидир ва мазкур махлуқотдин максуд инсондур ва ул мазҳари маоний ва баён, сўз анинг сўзиндадур ва такаллум анинг каломида борур». Бинобарин, «маъни адосида алфоз тилга келур ва ул алфоздин маъни фахм бўлур». Демак, Навоий тил билан тафаккурни бир-биридан ажратмайди, балки уларни узвий бирликда олади. У маънони бирламчи, шаклни иккиламчи деб ҳисоблайди, маънога сузнинг жони деб баҳо беради.

Навоий тилни қотиб қолган, ўзгармас бир нарса деб ҳисобламайди. Тил ўсади, ривожланади, у ҳар доим жамиятнинг эҳтиёжига мувофиқлашиб боради, тиллар ўзаро алоқада бўлади, бир-бири билан чатишади.

Навоий кишининг нутқ қобилиятини худога, турли тилларнинг пайдо бўлишини Нуҳ пайғамбар ва унинг ўғилларига боғлайди. У «Муҳокаматул-луғатайн»да бундай дейди:

«Мундин сўнгра уч навъ тилдурким, асл ва муътабардур ва ул тиллар иборати гавҳари била қойилининг адосига зевар ва ҳар қайсининг фуруъи бағоят кўптур. Аммо туркий ва форсий ва ҳиндий асл тилларнинг маншаидурки, Нуҳ пайғамбар... уч ўғлигаким, Ёфас ва Сом ва Ҳомдур

етишур. Ва бу мужмал тафсили будурки, Нух... туфон ташвиридин нажот ва анинг маҳлакасидин ҳаёт топти, олам маъмурасида башар жинсидин осор ва инсон навъидин намудор қолмайдур эрди. Ёфасники, таворих аҳли Абут-турк битирлар, Хито мулкига йиборди ва Сомники, Абул-фурс битирлар, Эрон ва Турон мамоликининг васатида волий қилди ва Ҳомники, Абулҳинд дебдурлар Ҳиндистон билодиға узатти. Ва бу уч пайғамбарзода авлод ва атбои мазкур булғон мамоликда ёйилдилар ва қалин булдилар...»

Навоийнинг фикрича, араб тили бундан мустаснодир, у «каломи илоҳийдур», ҳамма тиллардан гузалроқ ва бойроқдир, чунки худонинг каломи булган «Қуръон» ва пайгамбар хадиси, авлиёлар ва машойихлар сўзи шу тилда яратилган.

Турк (эски ўзбек) ва форс (форс-тожик) тилларини чоғиштириш

«Форс-тожик тилигина бой ва нафисдир, ўзбек тили қашшоқ ва қуполдир» деган ғайри илмий тенденцияларни узил-кесил тор-мор этиш, ўзбек ёзувчиларини ўз она тилида ижод қилишга рағбатлантириш ўзбек тилини форс-тожик тили билан чоғиштиришни, бу тилнинг бойлиги ва ўзига хос хусусиятларини илмий асосда ёритишни талаб қилар эди. Бинобарин, икки тилни ўзаро чоғиштириш «Муҳокаматул-луғатайн» («Икки тилнинг муҳокамаси»)нинг негизи булди. Навоий бу асарида конкрет тил ҳодисалари асосида икки тилнинг луғат бойлиги, сўз ясалиши, фонетик таркиби, стилистикаси ва бошқа хусусиятларини узаро чоғиштириб, бойлиги ва бадиий имкониятлари жиҳатидан ўзбек тилининг форс-тожик тилидан қолишмаслигини исбот қилади ҳамда ўзбек тили сўз бойлиги ва бошқа айрим хусусиятлари билан форс-тожик тилига қараганда бир қатор устунликларга ҳам эгадир, деган хулосага келади.

Навоий тилнинг луғат бойлигига алоҳида аҳамият беради. У икки тилни бир-бирига чоғиштирар экан, форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган кўпгина ўзбек сўзларига эътибор қилади. Бу жиҳатдан, айниқса, «Муҳокаматул-луғатайн»да келтирилган юзта феъл-инфинитив диққатга сазовордир. Навоий қувармоқ, қурукшамоқ, ушармак, жийжаймак, ўнгдаймоқ, чекримак, дўмсаймоқ, умонмоқ, ўсанмоқ каби сузларни санаб ўтар экан, «Бу юз лафздурки, ғариб мақосид адосида таъйин қилибдурларки, ҳеч қайси учун сорт тилида лафз ясамайдурлар», дейди. Навоий келтирган феъллар ҳолат ва ҳаракатни конкретроқ ифодалаш, уларни дифференциация қилиш имкониятини беради. Масалан, *йиғламсинмоқ, инграмоқ, синграмоқ, укурмақ, инчкирмоқ* сўзлари *йиғламоқнинг* алоҳида-алоҳида куринишларини ифодалайди. Бироқ форс-тожик тилида йиғламоқнинг барча куринишлари бир хилдаги гиря кардан сўзи билан ифодаланади. Ёки ўзбек тилидаги ичмоқ, сипқармоқ, томшимоқ сўзлари форс-тожик тилида нушидан сузи билангина ифодаланади ва бошқалар.

Навоий бошқа сўз туркумлари, айниқса, от сўз туркуми юзасидан ҳам шундай мисоллар келтиради. Масалан, форс-тожик тилида оға ҳам, *ини* ҳам *буродар* сўзи билан, *эгачи* ҳам, *сингил* ҳам *хоҳар* сўзи билан айтилади, отнинг эгари *зин* дейилса ҳам *жибилгир, тўқум, торлиг, тўқа, қушқун*

каби асбоблари туркий сўзлар билан юритилади. Навоий турли ҳайвон ва қушларнинг ички дифференциал номи ҳам форс-тожик тилида жуда оз эканини, ўзбек тилида эса бундай номларнинг куплигини кўрсатади.

Навоий омоним ва полисемик сўзлар ўзбек тилида форс-тожик тилидагига нисбатан хийла куп эканини, бундай сўзлар туюк жанрида шеърлар битиш учун кенгроқ имконият беришини «Муҳокаматул-луғатайн»да от, *ит, ўт, бор, совин, туз* ва *кук* сўзлари мисолида алоҳида таъкидлаб ўтади.

Навоий сўз ясалиши масалалари ҳақида ҳам тўхталиб, ўзбек тилининг янги суз ясаш имконияти ва усулларини мисоллар асосида изоҳлайди. Масалан, ўзбек тилида *шин(ш)* ҳарфи билан *чопишмоқ, топишмок* каби сузлар, *чи* воситасида *курчи, сувчи, кушчи* каби сўзлар, *лом(л)* қўшиш билан *ясол, қабол* каби сўзлар вужудга келади, дейди ва ҳоказо.

Навоий ўзбек тилининг фонетик хусусиятлари ва стилистикаси ҳақида ҳам конкрет мисоллар асосида фикр юритади.

Навоийнинг икки тилни ўзаро чоғиштириши бу икки тилнинг барча (ёки кўпчилик) масалаларини камраб олмайди ва ололмас ҳам эди, чунки «Муҳокаматул-луғатайн»нинг ўз олдига қўйган мақсади буни талаб этмас эди. Бинобарин, Навоий икки тилнинг луғат бойлиги ҳақида сўзлар экан, форс-тожик тилида эквиваленти булмаган узбекча сузларни мисол тариқасида келтириш билан кифояланади, лекин ҳар иккала тилда қўлланиладиган арабча сўзлар ҳақида ёки форс-тожик тилидан ўзбек тилига кирган сузлар ҳақида гапирмайди. Бу билан Навоий ўзбек тилида ишлатиладиган «арабча» ёки «форсча-тожикча» сузларни инкор этмайди. У, жумладан, «туркий» ва «сорт» тилида сўзловчи халқларнинг ва бу халқлар тилининг ўзаро алоқаси ҳақида: «ҳар миқдорки, бу бирининг у бири била омезиш ва гуфту гузори бор, ул бирининг ҳам бу бири била ҳамонча такаллум ва гуфтори бор»,— деган эди. Бирок ўзбек тилининг бойлигини кўрсатиш, уни камситишга хотима бериш ўзбек тилининг сўз бойлиги жиҳатидан кенг имкониятларга эга эканини, унинг форс-тожик тилига таъсирини ёритишни талаб қилар эди. Бу маълум даражада икки тилни чоғиштиришнинг бошқа масалаларига ҳам тааллуқлидир.

Навоий ўзбек тилининг бойликлари ва ўзига хос хусусиятларини ёритар экан, у форс-тожик тилини камситиш ёки унга ётсираш йўлидан бормайди. Маълумки, Навоий ўзининг адабий фаолиятини форс-тожик тилидаги шеърлари билан бошлаган ва «зуллисонайн» шоир сифатида умрининг охирига қадар бу тилда ҳам ғоявий-бадиий юксак асарлар яратган эди. Форс-тожик тили Навоийнинг иккинчи она тили эди. Унинг форс-тожик тилидаги асарлари китобхонларга ўзбек тилидаги асарлари каби яқиндан манзур бўлган ва Жомийдек устоз сўз санъаткорининг таҳсинига эришган эди. Навоийнинг икки тил ҳақидаги фикр-мулоҳазалари холисона ва объектив фикр-мулоҳазалардир. Буни Навоийнинг ўзи ҳам таъкидлаб: «Бу сўзлардан хасм мундоқ билмасун ва муддаий бу навъ гумон қилмасунки, менинг таъбим турк алфозига мулойим тушган учун таърифида муболага изҳор қилурмен ва форсий иборатқа муносабатим озрок учун инкор ва нафйига исрор кўргузурмен...»,— деган эди.

Навоий узбек тилининг бойлиги ва узига хос хусусиятларини кенгрок ва туларок ёритар экан, у бу тилнинг бадиий асарлар яратиш учун кенг имкониятларга эга эканини исбот килиш, узбек ёзувчиларини уз она тилида ижод этишга ва бу тилнинг хазиналаридан тула фойдаланишга рағбатлантириш мақсадини уз олдига қуйган эди.

«Мухокаматул-луғатайн» ва бадиий адабиёт

«Мухокаматул-луғатайн» тилшуносликка доир асаргина бўлиб қолмай, балки шу билан бирга, узбек классик адабиётининг тараққий этиш процесси ва унинг истиқболини ёритувчи бир асар ҳамдир. Адабий тил билан бадиий адабиёт узаро узвий боғликдир. Адабий тил бадиий адабиётнинг равнақ топишига хизмат қилгани каби, бадиий адабиёт ҳам адабий тил тараққиётида актив роль уйнайди. Ёзувчи тилни, унинг бойликлари ва имкониятларини мукаммал билиши ва ундан моҳирлик билан фойдалана олиши керак. Шундагина у гузал ва жозибали асар яратади, адабий тилнинг равнақ топишига ҳисса қушади. Навоий адабий тил ва бадиий адабиёт масалаларига шу нуқтаи назардан ёндашади. У тилшуносликка доир фикр-мулоҳазаларини адабиёт фактлари билан ёритади, асослайди, бадиий адабиётнинг тараккиёти ва истиқболини тилга, унинг бойлиги ва имкониятларига боғлайди.

Навоий узбек тилининг суз бойлиги ёки фонетик ва стилистик хусусиятлари ҳақида баҳс очар экан, дарҳол адабиёт фактларига мурожаат қилади. Узбек тилидаги суз бойликлари, унинг узига хос фонетик ва стилистик хусусиятлари предмет, ҳолат ёки ҳаракатни конкретроқ, аниқроқ ифодалашга хизмат қилишини исбот этади. Масалан, у узбек тилидаги *сипқармоқ* ва *томшимоқ* сузлари мисолида бундай дейди:

«Шуаро акобиридинки, баъзи «май» таърифида муболаға қилибдурлар, ва бу муътаддин беҳ амредурки, май ичмоқ қавоидида суз куп суруп, зарофат ниҳоятсиз зоҳир қилурлар. Бири «сипқармоқ» лафзидурки, муболаға мундин утмас. Туркча назмда бу матлаъ бордурким:

Байт:
Соқиё, тут бодаким, бир лаҳза узумдин борай,
Шарт буким, ҳар неча гутсанг, лабо-лаб сипқорайъ

Оё! Бу сипқорай лафзи мазмунига етганда, форсий шеърда не илож қилғайлар. Ва «томшимоқ»ки, ғоят завқдан бот ичмас ва лаззат топа-топа, оз-оз ичар. Бу ғариб маъни адосида туркчада бу матлаъ бордурки:

Байт:
Соқий чу ичиб, менга тутар куш,
Томший-томший ани қилай нуш.

Йиғламоқнинг турли куринишини ифодаловчи *бўхсамоқ, йиғламсинмоқ, инграмоқ, синграмоқ, сиқтамоқ, укурмак, инчкирмоқ* сузларини қуйидаги адабий парчалар мисолида уларнинг дифференциал моҳиятини очиб беради:

Ҳажру андухида **бухсабмен,** била олман нетай,
Май иложимдур кўпуб дайри фаноға азм этай,

Зоҳид ишқин десаки, қилғай фош.
Йиғламсинуру кўзига келмас ёш.

Истасам давр аҳлидин ишқингни пинҳон айламак,
Кечалар гаҳ **инграмакдур** одатим, гаҳ **синграмак.**

Ул ойки, кула-кула қироғлатти мени,
Йиғлатти демайки, **сиқтатти** мени.

Ишим тоғ узра ҳарён ашк селобини сурмакдур,
Фироқ ошубидин ҳардам булут янглиғ укурмакдур,

Чарх зулмидаки, буғзумни қириб йиғлармен,
Игирур чарх (киби) **инчкириб** йиғлармен.

Худди шунингдек, Навоий бир-биридан фарк қилувчи *кимсаниш* ва *қизғаниш* сўзлари ҳамда форс-тожик тилида эквиваленти бўлмаган *чукур, телмурмак, қабоғ, менг* каби сўзлар баёнида адабий парчаларга мурожаат қилади,

Навоий ўзбек тилидаги омоним ва полисемик сўзлар ҳақида фикр юритар экан, бундай сўзларнинг иштирокида яратиладиган туюқ жанрини тавсифлаб, мисоллар келтиради.

«Яна шеърда барча табъ аҳли қошида равшан ва мажмуъ, фусаҳо оллида мубарҳандурки, тажнис ва ийҳом бағоят куллийдур. Ва бу фархунда иборат и хужаста алфоз ва ишоратда форсийдин кўпроқ тажнис омез лафз ва ийҳом ангез нукта борки, назмға мужиби зеб ва зийнат ва боиси такаллуф ва санъатдур. Масалан, «от» лафзики, бир маъниси аламдур, яна бир маънисн маркабдур ва яна бир маъниси амрдурки, тошни ё ўкни от, деб буюрғайлар. Бу тажнисда мундоқ дейилибдурким:

Байт:

Чун парию ҳурдур отинг, бегим,
Суръат ичра дев эрур отинг, бегим.
Ҳар хадангеким, улус ондин кочар,
Нотавон жоним сори отинг, бегим.

Ва бу икки байтки, тажниси томдур, ҳам турк шуароси хоссасидурки, сортда йўктур ва муни «туюғ» дерлар. Ва мунинг таърифин «Мезонул-авзон» отлиғ арузга битилибдур, анда қилилибдур.

Яна «иг» лафзи ва анда доғи бу навъ уч маъни бор, андоққи:

Байт:

Эй рақиб, ўзни анга тутсанг ҳам ит (ایت — ит)
Бизга раҳм айлаб анинг куйидин ит (ایت — воз кеч)

I арчи бор дузахча ишкинг шуъласи,
Бизни уз илгинг била ул сори ит» (— —элт)

Навоий бу мисоллар аспектида, бир томондан, узбек тилининг бойликлари ва узига хос хусусиятларини ёритса, иккинчи томондан, бу тилнинг бадиий адабиёт тили сифатида маълум анъана ва тажрибага эга эканини курсатади. Бу билан у узбек тилини камситувчиларга карши шиддатли зарба беради, узбек ёзувчиларини уз она тилини мукаммал билиш ва ундан моҳирлик билан фойдаланишга чакиради, адабий парчаларни уларга бир намуна сифатида такдим килади.

Бинобарин, «Муҳокаматул-луғатайн» узбек адабиёти анъана ва тажрибалари заминида вужудга келган ва бу адабиётнинг тараккиёти ҳамда истикболи учун хизмат килган бир асардир. Тарихий шароитнинг турлича булишига карамай, 1549 йилда латин тили урнига адабий тил сифатида француз тилини куллаш шиори билан чиккан Дю-Белле француз адабий тили тараккиётида, М. В. Ломоносов улмас асарлари ва тилшунослик карашлари билан рус адабий тилининг равнак топишида кандай катта хизмат килган булсалар, Алишер Навоий ҳам узбек адабий тили ва узбек тилшунослиги тараккиётида шундай хизмат килган эди.

Навоийнинг бадиий асарлари эса узбек адабий тилининг туганмас бойлиги ва узбек классик адабиётининг чуккиси булди. Бинобарин, Навоий ҳакли равишда бир фахриясида бундай деган эди.

Мен ул менки то турк бедодидур,
Бу тил бирла то назм бунёдидур.
Фалак курмади мен каби нодире,
Низомий каби назм аро кодире.

ХОТИМА

Улуғ узбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоийнинг фаолияти ва ижодиёти халк ва ватанга, инсоният ва маърифатга хизмат килишнинг ажойиб бир намунасидир. Алишер Навоий мамлакатнинг обод булиши ва халкнинг осойишталиги учун фидокорлик билан курашди, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлик ва раҳбарлик килди. У узбек адабий тили учун курашнинг жанговар яловбардори булди, узбек адабиётини янги тараккиёт погонасига олиб чикди, илм-фаннинг турли соҳаларига доир нодир асарлар яратди.

Навоий жаҳон адабиётининг улуғ намояндаларидан биридир. У улмас асарлари билан жуда куп халкларга манзур булиб, уларнинг классик санъаткорлари каторидан урин олди ва бадиий адабиёт тараккиётига самарали таъсир этди.

Навоий халк ва ватан учун, инсон ва унинг бахт-саодати учун кураш йулидан чекинмади, гуманизм ва маърифатпарварликнинг оташин жарчиси булди, качон булмасин инсониятнинг зулм-зурликдан, нодонлик ва жаҳолатдан халос булишига, адолат ва маърифатнинг тантана килишига комил ишонч билан каради.

Жаҳон Тинчлик Кенгашининг 1968 йилда Навоийнинг 525 йиллик юбилейи муносабати билан йўллаган табрикномасида бундай дейилган эди: «Жаҳон маданиятининг энг яхши дурдоналарига мансуб бўлган Алишер Навоийнинг кудратли ҳаётбахш шеърияти барча кишиларнинг, бутун тараққийпарвар инсониятнинг бойлиги бўлиб колди. Барча мамлакатларнинг халклари беш асрдан зиёд вақт ўтгандан кейин Алишер Навоийнинг юбилейини нишонлар эканлар, улуғ инсонпарварнинг ижодий меросига чукур ҳурмат-эҳтиром билан қараётганликларини билдирмоқдалар. Алишер Навоийнинг олижаноб идеаллари ва илҳомбахш асарлари тинчлик ва инсоният тараққиёти учун курашдаги ҳамкорликни мустаҳкамлашга ёрдам бермоқда».

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР
(1483—1530)

Заҳириддин Муҳаммад Бобур атоқли давлат арбоби, саркарда, шу билан бирга, истеъдодли шоир, адиб, донишманд тарихчи, заковатли олим ва таржимондир.

Бобур жуда мураккаб ҳаёт, кураш ва ижодий фаолият йўлини кечиб ўтди. У инқирозга юз тутган темурийлар давлатини сақлаб қолиш ва мустаҳкамлаш, Марказий Осиёда марказлашган йирик давлат вужудга келтириш учун узоқ ва қаттиқ кураш олиб борди. Бироқ тарихий шароит бунга имкон бермади. Шайбонийхондан қаттиқ шикаст еган Бобур Афғонистонга караб йўл олди. У Афғонистонни, кейинчалик эса Ҳиндистонни эгаллаб олди ва катта империяни вужудга келтирди. Бобурнинг ҳаракатлари тарихий тараққиётнинг объектив конунияти жиҳатидан прогрессив аҳамиятга эга эди. У ҳўжалик ва маданиятнинг тараққиёти учун нисбатан қулай шарт-шароит вужудга келтирувчи йирик ва марказлашган давлат учун курашди; у асос солган империя Афғонистон ва Ҳиндистоннинг сиёсий-иқтисодий ва маданий тараққиёти учун бирмунча прогрессив роль ўйнади.

Бобур йирик маданият арбобидир. У мамлакатдаги ўзаро курашларга ва ўзининг кўп урушларда бўлганлигига қарамай, болалик чоғларидаёқ форс ва араб тилларини мукаммал ўрганади, адабиёт, тарих, тилшунослик, адабиётшунослик, мусиқа ва бошқа соҳалар билан шуғулланади. Ҳар томонлама кенг ва чукур билимга эга булган маданиятли ва маърифатпарвар бир киши бўлиб етишади. Бобур адабиёт, санъат, тарих ва илм-фаннинг турли соҳаларида жуда қимматли асарлар яратади. Унинг лирик девонлари, «Бобурнома»си, арузга доир рисоласи, «Хатти Бобурий», «Ҳарб иши», «Мусиқий илми» ва бошқа асарлари шулар жумласидандир. Бу асарлар ўзбек адабий тили, адабиёти ва илм-фаннинг равнақ топишига бебаҳо ҳисса қўшди.

Бобурнинг илмий-адабий мероси ҳозир ҳам ўзининг маълум тарихий-маърифий, илмий ва эстетик қимматини сақлаб келмоқда. Унинг «Бобурнома»си жаҳон маданиятининг нодир ёдгорликларидан биридир.

ҲАЁТИ ВА ФАОЛИЯТИ

Заҳириддин Муҳаммад Бобур 1483 йилнинг 14 февралида Фарғона вилоятининг пойтахти Андижонда туғилди. Унинг отаси Умаршайх мирзо темурийлардан бўлиб, Фарғона вилоятида ҳокимлик қилар эди. Умаршайх мирзо темурийлар ўртасида тож-тахт учун кураш кескинлашган даврда ҳокимлик қилди ва бу курашларда фаол иштирок этди.

Бобур юқори савияли муаллим ва мураббийлар томонидан тарбияланди. Ёш Бобур тез орада хат-саводини чиқариб, илм-фан, адабиёт ва тарих билан шуғуллана бошлайди. У куп вақт ҳарбий машқ ва ов билан ҳам машғул бўлади. Ўз кобилияти билан катталарни ҳайратда қолдиради.

1494 йилда Умаршайх мирзога қарши унинг ўз акаси — Самарқанд ҳокими Султон Аҳмад мирзо ва Тошкент ҳокими Маҳмудхон (Умаршайхнинг қайнағаси ва Султон Аҳмаднинг куёви) қўшин тортиб, Фарғонага юриш қиладилар. Бу вақтда Умаршайх мирзо Андижоннинг ғарб томонида, жар ёқасида бино бўлган Ахси қурғонида эди. Тасодифан Умаршайх мирзо кабутархоналари билан бирга жарга қулаб кетиб, ҳалок бўлади. «Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда,— дейди Бобур,— мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба куни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди...» Умаршайх мирзодан уч ўғил ва беш қиз қолди. Ўғилларининг каттаси 12 ёшга қадам қўйган Заҳириддин Муҳаммад Бобур бўлиб, у Фарғона вилояти тахтининг вориси эди. Шунинг учун тахтга Бобур чиқди. Унга отасининг яқин бекларидан аввал шайх Мазидбекни, у ўлгандан кейин Бобоқули Бобо Алибекни бек атка» (отахон бек — регент) қилиб тайинлайдилар. Бобур бек атка ҳамда оқила ва тадбирли онаси Нигорхонимнинг раҳбарлиги ва кўмагида қўшинни қайта тузади, шаҳарлар ва қурғонларни мустаҳкамлайди, душманнинг ҳужумини моҳирлик билан қайтариб, уни чекинишга мажбур қилади. Қўшини тўзиган ва катта талафот кўрган Султон Аҳмад сулҳ тузиб, Самарқандга қайтишга мажбур бўлади. Бу жанг ёш Бобурнинг биринчи ва катта ғалабаси эди.

Самарқанд тахти ва Мовароуннаҳр учун кураш. Шайбонийхоннинг Мовароуннаҳрни эгаллаб олиши

Фарғонада ҳокимиятни қўлга олган Бобур ўз ҳукмронлиги доирасини кенгайтиришга, Мовароуннаҳрда йирик бир давлат вужудга келтиришга интилади. Унинг диққатини ҳаммадан аввал катта бобоси Амир Темурнинг пойтахти Самарқанд ўзига жалб қилади. Самарқанд билан Бухоро ҳукмдорлари ўртасидаги ихтилофлар Бобурнинг бу шаҳарни қўлга киритиб олиши учун бирмунча қулайлик туғдирган эди. Бобур Самарқандни 1498 йилда, 15 ёшида эгаллаб олди. Бироқ Самарқанднинг ички вазияти Бобурнинг кутганича бўлиб чиқмади. Ўзаро урушлар ва ҳаддан ошган олиқ-соликлар натижасида шаҳар ниҳоятда қашшокланган эди. Бунинг устига Бобурнинг Фарғонадаги айрим беклари фитна ва хиёнат йўлига ўтиб оладилар. Андижон хавф остида қолади. Самарқандда атиги 100 кун ҳукмронлик қилган Бобур Андижондан маҳрум бўлмаслик учун у ерга қараб йўл олади. Бобур Хўжандга етганда

Андижоннинг Жаҳонгир мирзо қўлига утганини эшитади. Бу орада Самарқандни Бобурнинг амакиваччаси Султон Али мирзо эгаллаб қуяди.

Шундан икки йил утгандан кейингина Бобур Андижонни қулга киритди, сўнгра у бутун эътиборини янгидан Самарқандга қаратиб, уни олиш мақсадида қушин тортиб, Шахрисабзга етиб келди. Бироқ бу вақтда кўпдан бери Мовароуннаҳрнинг марказий вилоятларини қўлга киритиш учун интилиб келаётган Шайбоний Самарқандга яқинлашиб қолган эди. Айрим амалдорлар ва нуфузли дарвешлар Самарқанд ҳокими Султон Али мирзога хиёнат қила бошлайдилар. Танг аҳволда қолган Султон Али мирзо онасининг маслаҳати билан Шайбонийга таслим булади. Шундай қилиб, Темурнинг қадимги пойтахти Самарқанд 1500 йилда Шайбонийхон қўлига утади. Бироқ Шайбонийхон Самарқандда ўз ҳокимиятини мустаҳкамлаб олишга улгурмайди. У амирларидан бирини Самарқандга доруға (ҳоким) тайинлаб, 500—600 кишидан иборат гарнизон қолдирадида, Самарқанддан чиқиб кетиб, уруш ва юришларини давом эттиради. Шаҳардаги бир қатор амалдорлар ва нуфузли уламолар Самарқанднинг Шайбонийхон қўлига утишидан норози эдилар. Улар Шайбонийхонга қарши фитна тайёрлаб, Бобурни Самарқандни эгаллаб олишга чорлайдилар. Бобур юриш қилиб, ортиқча қаршиликсиз шаҳарни қўлга киритади.

Шайбонийхон бу вақтда шаҳар яқинидаги Конигилда эди. У Конигилдаги қўшини билан Самарқандни олишга кўзи етмай, кучини мустаҳкамлаб олиш учун Туркистонга жўнайди. 1501 йилнинг апрелида Зарафшон дарёси бўйида, Сарипул қишлоғи яқинида (Самарқанд яқинида) Бобур қўшини билан Шайбоний қўшини ўртасида қаттиқ жанг булади. Бобур ёрдамчи кучларнинг келишини кутмай, жангга кирган эди. У каттиқ шикаст еб, қолган-кутган қўшини билан Самарқандга чекинади. Шайбоний Самарқандни қамал қилади. Қамал тўрт ой давом этади. Шаҳарда қаҳатчилик ва қимматчилик авж олади. «Муҳосара айёми мумтад булди. Элга бисёр танқислиқ булди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини эшак этини йия кириштилар. Отқа буғуз кам ёфт булди. Дарахтларнинг баргини отка берурлар эди. Анда тажриба булдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қора йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибитиб отга берурлар эди...» («Бобурнома»). Озиқ-овқатнинг нархи ҳаддан ошиб кетади, оч аҳоли ғалла омборларини талай бошлайди, айрим кишилар шаҳардан қочиб кетадилар, қушиннинг интизоми бўшашади. Шу аҳволда Самарқандда қолиш мумкин эмас эди. Шайбонийхон сулҳ шартини уртага солган эди. Ноилож қолган Бобур сулҳ баҳонаси билан шаҳардан чиқиб кетади ва Андижоига қараб йул олади. Бироқ Андижонга киролмай, анча вакт сарсон-саргардон булиб, ба,ъзан отлиқ, баъзан яёв ва ҳатто оёқ яланг Уратепа, Масчоҳ, Даҳкат, Оҳангарон, Пискент ва бошқа жойларда сарсон булиб юради. Ниҳоят, Тошкентга — мўғул хонларидан булган тоғаси Маҳмудхоннинг даргоҳига йул олади. Вилоятидан, навкарларининг кўпидан ажралган Бобур Тошкентда кўп алам-изтироб чекади.

Бобур тоғаси Маҳмудхоннинг ёрдами билан Андижонни яна қўлга киритмоқчи булади. Бироқ бу ҳам натижасиз чиқади. Маҳмудхон енгилиб,

Шайбонийхонга асир тушади. Бобур Муғулистоннинг шимоли-шарқий томонига қараб қочади. Шайбонийхон Тошкентни ҳам қўлга киритиб олади.

Бобур бирмунча вақтдан кейин Фарғона водийсига қайтиб келади. турт ой Андижонда туради. Бироқ Мовароуннахрда йирик ва мустаҳкам ҳокимият вужудга келтиришга кўзи етмай, «токай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлиб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилойин» деб. 1504 йилда 300 дан зиёдроқ йигит билан Афғонистонга қараб юради.

Бобурнинг Афғонистондаги ҳокимияти

Шу юришда Бобур йўл-йўлакай афғон қабилаларини енгиб ўзига бўйсундириб борди, баъзан афғон қабилаларини талади, куп кишиларни қириб ташлади. Айрим афғон беклари ўз навкарлари билан Бобур қўшинига келиб қўшилдилар. Бобур урушсиз ва таловсиз Кобулни эгаллади. У Кобулнинг ерлик аҳолисига зиён-заҳмат етказмасдан уларни мол-мулклари билан Юрттепага кўчиришни буюради. Бобур Ғазна вилоятини ҳам урушсиз қўлга киритади.

Бу вақтда Шайбонийхон Хуросонни босиб олишга тайёрланаётган эди. Бу ҳол Ҳусайн Бойқарони ҳам ташвишга солган эди. У 1503 йилда Бадиуззамонга Шайбонийга қарши юриш қилишга буйруқ беради. Бадиуззамон 20 минг киши билан Амударёнинг ўнг қирғоғига ўтиб, Ҳисор, Ҳатлон, Қундуз, Бадахшон ва бошқа вилоят ҳокимларининг ёрдамини кутади. Бироқ улар Бадиуззамонга мадад бермайдилар. Ҳусайн Бойқаронинг ўзи ҳам ўғлига ёрдам бериш ўрнига, унга Балхга қайтишни буюради. Бироқ 1505—1506 йилларга келиб вазият хийла жиддийлашади. Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхонга қарши қаттиқроқ зарба беришга шайланади. У ўғилларини, бекларни ва Бобурни кенгашга чақиради. Бобур Ҳусайн Бойқаронинг бундай ташаббусини кўпдан бери кутаётган ва унга катта умид боғлаган эди. «Ушбу маҳалларда,— дейди Бобур,— Султон Ҳусайн мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъиға азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи... гилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳатдин лозим бўлди. Бири буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўруниға ўлтурғон улуғ подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонибдин ўғлонларини ва бекларни тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда, эл оёқ била борғонда, биз бош била борғойбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғойбиз».

1506 йилнинг январида Бадиуззамон Мурғоб томонга қараб йул олди, кекса ва бемор Ҳусайн Бойқаро ҳам йулга чиқди. Бироқ кучлар бирлаша олмади. 1505 йилнинг майида Ҳусайн Бойқаро вафот этди. Унинг давлати тахтига бирданига икки ўғли: Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн подшо қилиб кутарилди. Шайбонийхон Ҳиротга элчи юбориб, уларнинг буйсунишларини талаб қилди. Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн бу таклифни рад қилиб, жангга тайёрлана бошладилар. Шайбонийхон Балхни қамал қилди. 1506 йилнинг кузидан Бадиуззамон ва Музаффар Ҳусайн Балхга йул олдилар, уларга бошқа темурий беклар ва Кобулдан Бобур келиб қушилди. Бироқ қўшин Балхга етиб боргунча, очликдан толиққан шаҳар Шайбонийга таслим бўлган эди. Шайбоний уруш ҳаракати доирасини

кенгайтиришга ботинолмай, Мовароуннахрга кайтди. Бирок темурийлар бу қулай фурсатдан ҳам фойдалана олмадилар. 1507 йил май ойида Шайбоний катта куч билан Хуросонга кириб борди. Ҳирот остоналарида темурийларнинг қўшини енгилди. Бадиуззамон Қандаҳорга, Музаффар Ҳусайн Астрободга қочди. Шайбоний Ҳиротни, темурийларнинг қадимги иккинчи пойтахтини ҳам эгаллаб олди. Шайбоний қўшини шаҳарни икки кун талади. Хуросоннинг бошқа вилоятлари ҳам аста-секин Шайбоний томонидан босиб олинди.

Шундан сунг Шайбонийхон Эронни босиб олиш ҳаракатига киришди. Бироқ у шоҳ Исмоилдан қаттиқ шикаст еб, чекина бошлади ва 1510 йилда Марвда қамалда қолиб, қўшини енгилди ва ўзи ҳалок бўлди. Шоҳ Исмоил Хуросонни ва Афғонистоннинг шимолий қисмини ҳам эгаллаб олди. 1512 йилда Бобур Амударёни кечиб, Ҳисорга қараб йўл олди. У Ҳисор, Кулоб, Қундуз ва Бадахшонни эгаллади. Бобур Мовароуннахрга қайтиб келмоқчи ва у ерда ўз ҳокимиятини тикламоқчи эди. У вассал бўлишга розилик бериб шоҳ Исмоилдан ёрдам суради. Бобур 1512 йилда шоҳ Исмоилдан ёрдам олиб, Самарқандга юриш қилди ва Самарқандни учинчи марта эгаллаб олди. У Эрон қўшини бошликларига катта инъомлар бериб, Эрон қўшинининг ўз ватанига қайтиб кетишига рухсат берди. Бу фурсатдан фойдаланган Шайбоний сулоласидан бўлган Убайдулла Султон ва Муҳаммад Темур Султон 1513 йилнинг бошларида катта қўшин билан Бобурга қарши юриш бошладилар. Бобур 50 минг киши билан жангга киришди, бироқ енгилиб, Ҳисорга қочди. Самарқанд яна шайбонийлар қўлига ўтди. Шоҳ Исмоил мадад учун Бобурга Нажми соний (иккинчи юлдуз) лақаби билан шуҳрат қозонган саркарда Аҳмад раҳбарлигида қўшин юборди. Бу қўшинга йул-йўлакай Хуросоннинг ёрдамчи қўшинлари қўшилди. Бобур билан Нажми соний Термиз атрофида учрашдилар, Нажми соний қўшини Қаршига юрди. Шаҳар уч кун қамал қилинди ва босиб олинди. Нажми соний айрим аскар бошликларининг норозилигига қарамай, бутун шаҳар аҳолисини қириб ташлашга буйруқ берди. Ҳарбий тўқнашувлар сунийлик ва шиийлик ихтилофлари билан қўшилиб кетди. Нажми сонийга қарши халқ нафрати жўш урди, Бобур ҳам унинг қирғин қилиш сиёсатидан ғазабланди. Нажми соний Бухоро томонга юриб, Ғиждувонни қамал қилди. Шунда Шайбонийлар қўшини қўққисдан ҳужум қилиб, Эрон қўшинини мағлуб этди, Нажми соний ўлдирилди, унинг қолган-қутган аскарлари Эронга қочиб кетдилар. Шундан сўнг Бобур билан шоҳ Исмоил ўртасидаги иттифоқ ва алоқа ҳам узилди. Бобур шайбонийлар қўшинига қарши курашни давом эттирди, лекин ғалаба қозонишга кўзи етмай, Кобулга қайтди. Шундай қилиб, унинг Мовароуннахрда темурийлар ҳукмронлигини тиклаб, йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтириш учун булган кейинги уринишлари ҳам барбод бўлди.

Бобур Афғонистонда ўз хокимиятини мустаҳкамлаб олди. У, Афғонистоннинг хўжалиги ва маданиятига катта эътибор берди у ерда ариқ ва каналлар очди, чорбоғлар солди, йўл ва кўприклар қурди, мактаб ва мадрасалар бино қилди, бухоро олуси, най-шакар ва бошқа хил дарахт кўчатларини келтириб экгирди. Бобур маҳаллий аҳолининг диний

эътиқодларига, урф-одатларига эркинлик берди, ерлик амалдорларни иззат-ҳурмат қилди. Буларнинг барчаси Бобурнинг шон-шуҳратини ошириб юборди.

Ҳиндистонга юриш ва "Буюк мўғул" империясининг вужудга келиши

Бобур ўз давлатини жануб томонга кенгайтириш, Ҳиндистонни эгаллаб олиш ҳаракатини бошлаб юборди. Аввалларн Бобур Шимолий Ҳиндистонга бир неча бор ҳужум қилди, 1525 йилда эса Ҳиндистонга катта юриш бошлади. Ҳиндистоннинг ички вазияти — Бобурнинг ғалабасини хийла енгиллаштирган эди.

Бобур 1525 йилда бутун Панжоб вилоятини эгаллаб, Деҳлига юриш бошлади. Деҳли султонлиги Ҳиндистоннинг бошқа давлатларига қараганда бирмунча каттароқ ва бақувватроқ давлат эди. У, ерда афғон сулоласига мансуб бўлган Иброҳим Лудий султонлик қилар эди. Иброҳим Лудийнинг ҳарбий кучи Бобурникига қараганда бир неча бор куп эди. Бироқ Бобур ажойиб ҳарбий санъати, «тўлғама» деб номланган тактикаси билан Иброҳим Лудийга қаттиқ шикаст бера бошлади. У қўшини олдида жўшкин нутқ сўзлаб, ё ғози (ғолиб), ё шаҳид бўлиш ҳақида ҳарбий онт ичди, аскарларининг руҳини кутарди, катта замбарақларни ишга солди ва отликлардан моҳирлик билан фойдаланди. 1526 йилнинг 21 апрелида Понипатда Бобур қўшини билан Иброҳим Лудий қўшини ўртасида қаттиқ ва ҳал этувчи жанг бўлди. Иброҳим Лудий енгилди. 27 апрелда Деҳлида Бобур номига хутба ўқилди, Бобурнинг бу ғалабасидан кейин баъзи ҳинд ва афғонлар иттифоқ тузиб, Читора ҳокими Рано Санго раҳбарлигида Бобурга қарши бош кўтардилар. Рано Санго жангларда чиниққан, 80 марта яраланган, бир кўзи кўр ва бир оёғидан жудо бўлган довюрак саркарда эди. Икки ўртада даҳшатли жанг бошланади. Ниҳоят, жанг 1527 йилнинг 16 мартида Бобурнинг ғалабаси билан тугайди. Маркс «Ҳиндистон тарихига доир хронологик ёзишмалар» асарида Сикри атрофидаги жангни Бобурнинг катта ғалабаси деб баҳолайди. Рано Санго устидан. ғалаба қозониш билан Бобур Ҳиндистонда узил-кесил ўз ҳокимиятини урнатган эди. Шундай қилиб, Бобур Амударёдан то Бенгалияга қадар, Ҳималайдан Гвалиоргача бўлган катта территорияда йирик бир давлат — империя вужудга келтирган эди. Бу империяни европаликлар «Буюк мўғул» империяси, деб, атай, бошладилар, чунки улар темурийларни Чингизхон авлоди деб ҳисоблар эдилар.

Бобур давлатининг асосий қисми Шимолий Ҳиндистон, бўлди, чунки бу ерда бирмунча мустаҳкам ва марказлашган ҳокимият вужудга келтирилган эди. Афғонистонда эса ўзаро ихтилофлар ҳали ҳам кучли эди. Бобур умрининг охирига қадар Ҳиндистонда қолди. Унинг айрим беклари ва аскар, бошлиқлари Афғонистонга қайтиб кетган эдилар.

Куп йиллик оғир ва даҳшатли жанглар, туғилиб ўсган эл-юртидан йироқлашиш ва яқин, дўстларининг Афғонистон ва Мовароуннаҳр-га қайтиб кетиши, шубҳасиз, Бобурни қаттиқ эзади. Бобур ватанини қумсайди, ёр-дўстларини соғинади. Кунларнинг бирида унга Фарғонадан қовун келтирганларида, у қовунни суйиб туриб, аччиқ-аччиқ йиғлайди. Бунинг устига сиҳати ҳам ёмонлашади. У «Бобурнома»даги рубоийларидан бирида бу ҳақда шундай дейди:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Куздин ўчадур уйқу чу ахшам бўладур,
Ҳар иккаласи ғамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Бобур Афғонистон ва Мовароуннаҳрдаги дўстлари, ёр-биродарлари билан муттасил алоқада бўлиб туради, уларга ўзининг янги асарларини ва совға-саломларини юборади. Лекин у умрининг охирига қадар ватанига қайтиш орзусидан айрила олмайди.

Бобур Ҳиндистонни қаттиққўллик билан, қон тўкиш билан қўлга киритди. Минглаб кишиларни қириб ташлади, калладан миноралар ясади. Бироқ Бобур асос солган давлат Ҳиндистоннинг ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий-маданий тараққиётида ғоят катта роль ўйнади. Катта ва марказлашган давлатнинг вужудга келиши Ҳиндистоннинг тараққиёти учун анча кенг имконият туғдирди. Бобур Ҳиндистоннинг хўжалик ҳаётига, маданияти ва ободончилигига катта эътибор берди. У ариқ ва каналлар очтирди, сувсиз ерларга сув чиқариб, экин майдонини кенгайтирди, боғлар барпо қилдирди, гурли бинолар қурдирди. У Ҳиндистондаги хилма-хил кабила ва халқларнинг урф-одат ва расм-қоидаларига қараб иш кўра бошлади. Атрофига олим ва фозил кишиларни тўплади. Ҳинд олимларидан Шайхарани ўзига вазир ва маслаҳатчи қилиб тайинлади. Машҳур тарихчи Хондамир ва бошқа айрим шоирлар, фозиллар Ҳусайн Бойқаронинг вафотидан кейин Бобурнинг даргоҳига бордилар. Унинг саройида кўпгина олимлар ва шоирлар тўпланди. Бобур атрофидаги беклар ва фозил кишилар билан кенгашиб иш қилар эди. У ўғилларига ҳам шуни маслаҳат кўрарди. Ҳумоюнга ёзган хатларидан барида: «...иш кўрган раъй ва тадбирлик беклар билан кенгашиб, аларнинг сўзи билан амал қилғайсан. Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинликни ва эл била кам ихтилотликни бартараф қилғил. Кунда икки навбат инингни ва бекларни ихтиёрларига қуймай, қошингга чарлаб, ҳар маслаҳат бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз – унга қараб бергайсан», — деган эди.

Бобур 1530 йилнинг 26 декабрида Аграда ўзи обод қилган Зарафшон чорбоғида вафот этди. Бобурнинг васиятига мувофиқ, чевараси Шоҳи-жаҳон 1533 йилда унинг ҳокини Кобулга (шаҳарнинг четига) кўчириб, мақбара қурдирди. Бу мақбара жойлашган зиёратгоҳ «Боғи Бобур» деб аталади.

Бобур асос солган давлат Ҳиндистоннинг Англия томонидан босиб олинишига қадар давом этди. Бобурнинг ворислари — бобурий подшолар Ҳиндистоннинг сиёсий ҳокимиятини мустаҳкамлаш, хўжалиги ва маданиятини ривожлантиришда катта ижобий роль ўйнадилар. Улар маҳаллий халқлар билан тобора яқинлашиб, чатишиб кетдилар. Ҳиндистоннинг хўжалиги ва маданияти айниқса машҳур подшо Акбар даврида (1556—1605) тез усиб ривожланди. Акбар Бобурнинг набираси бўлиб, жуда тадбиркор, донишманд ва маърифатпарвар киши эди. У ҳиндлардан олинадиган ғайридинлик солиғи — жузьяни бекор қилади,

айрим қабилаларнянг вафот этган эркак билан тирик бева хотинни бирга куйдириш одатини ман қилади, бошқа турдаги маҳаллий дин ва урф-одатларга холис қараиди. Деҳли шаҳрини ушда даврнинг обод шаҳарларидан бирига айлантиради. Бобур ва бобирийлар даврида Ҳиндистонда туркий тилдаги адабиёт ҳам вужудга келади, Байрамхон (XVI аср) каби шоирлар етишади.

Бобур ва бобирийлар Ҳиндистон тарихида прогрессив роль уйнадилар. Бинобарин, ҳинд халқи уларнинг фаолияти ва хизматини тақдирлайди. Ҳиндистоннинг бош министри марҳум Жавоҳарлал Неру «Ҳиндистоннинг кашф этилиши» асарида Бобур ва унинг набираси Акбар ҳақида бундай ёзади:

«Бобур дилбар шахс, Уйғониш даврининг типик ҳукмдори, мард ва тадбиркор одам бўлган, у санъатни, адабиётни севарди, ҳаётдан ҳузур қилишни яхши кўрарди. Унинг набираси Акбар яна ҳам дилбарроқ булиб, кўп яхши фазилатларга эга бўлган...

Саркарда сифатида у Ҳиндистоннинг кенг территориясини ўзи узига буйсундирган, лекин у бу ютуқларидан ҳам каттароқ ғалабани қулга киритишни, яъни одамларнинг аклини ва қалбини забт. қилишни уйлар эди...

Унинг саройида ҳар хил диний эътиқоддаги, янги фикр-мулоҳазаларни изҳор қиладиган ёки янгиликлар очган одамларни учратиш мумкин эди. Ҳатто у барчани қаноатлантирадиган умумий қоришма дин барпо қилишга ҳам уринган. Шимолий Ҳиндистондаги ҳинду ва мусулмонларнинг бир-бирига булган маданий таъсирлари ҳам унинг даврида бирмунча олдинга силжиган, Акбарнинг, ўзи, сўзсиз, ҳиндулар орасида канчалик машҳур бўлса, мусулмонлар уртасида ҳам шунчалик машҳур булган. Муғул сулоласи худди ҳинд сулоласи каби мустаҳкамланган».

Бобурийлар даврида Ҳиндистоннинг турли мамлакатлар билан чунончи, Марказий Осиё ва Россия билан савдо ҳамда дипломатик алоқалари ривожланиб борган.

Мана шуларга кўра, Ҳиндистон халқлари ўз мамлакатларининг бобирийлар сулоласини ҳимоя қилиб, инглиз империалистларига қарши қаттиқ кураш олиб борган эдилар. Ҳиндистоннинг Англия мустамлакасига айланиши Ҳиндистон тарихи ва тараққиёти учун даҳшатли воқеа булган эди.

Буюк шоир, адиб, тарихчи ва олим

Заҳириддин Муҳаммад Бобур фақат йирик давлат арбоби ва моҳир лашкарбошигина бўлиб қолмай, балки, шу билан бирга, буюк шоир, адиб, тарихчи ва олимдир. «Бобурнома»ни инглиз тилига таржима қилган Эрскин Бобурни бундай таърифлаган эди: «...саховатлилиги, мардлиги, талантлилиги, фанга, санъатга муҳаббати ва улар билан муваффақиятли шуғулланиши жиҳатидан олиб қараганда, Осиёдаги подшолар ичида Бобурга тенг келадиган бironта подшох тополмаймиз».

Бобур 12 ёшидан бошлаб умрининг охирига қадар деярли узлуксиз уруш ва юришлар билан банд бўлди. Лекин, шунга қарамай, у кенг ва чуқур билим олган ҳамда ажойиб истеъдоди билан даврининг йирик маданият

арбобларидан бири бўлиб етишган эди. У қаерда бўлмасин, доимо илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари билан яқиндан алоқа тутар, уларга ҳомийлик қилар ва турли илмий-адабий суҳбатлар ҳамда мунозаралар уюштирар эди.

Бобур 16—17 ёшларидан бошлаб бадиий ижодиёт билан шуғулланади. У «Бобурнома»да 905—906 (1499—1500) йиллар воқеаси ҳақида сўзлар экан, «ул фурсатларда бирор иккирор байт айтур эрдим, вале ғазал тугатмайдур эдим» дейди. Бобур ўзбек классик адабиётининг, айниқса Алишер Навоийнинг бой адабий меросини ҳамда форс-тожик адабиёти устоз санъаткорларининг адабий тажрибаларини ўрганади, ўзбек ва форс-тожик тилларида янги, оригинал шеърлар яратади, иккита девон тузиб, бирида ўзбек тилидаги, иккинчисида форс-тожик тилидаги шеърларини тўплайди. (Бу шеърларнинг айримлари «Бобурнома»да ҳам бор.) Бобур лирикаси ғоявий-бадиий зиддиятларига қарамай, ўз ҳаётийлиги, тараққийпарварона фикрларни ифодалаши, бадиий соддалиги, жўшқинлиги ва тил бойлиги билан ўзбек дунёвий адабиётининг тараққиётига катта ҳисса бўлиб қўшилди.

Бобурнинг энг йирик ва энг ажойиб асари, уни бутун дунёга танитган, Европа шарқшунослари, жумладан Вамбери томонидан Юлий Цезарнинг комментариялари билан бир қаторга қўйилган китоби «Бобурнома»дир. «Бобурнома» тарихий-бадиий асардир. «Бобурнома» тарихий манба бўлиши билан бирга, ўзбек прозасининг қимматли ёдгорлигидир. Шу билан бирга, «Бобурнома» география, этнография, табиият, халқ медицинаси ва бошқа илмий соҳалар буйича ҳам қимматли маълумотлар берувчи асардир. У ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорлигидир.

Араб алифбесининг ўзбек тили ва талаффуз хусусиятларига у қадар мувофиқ эмаслигини кўрган Бобур 1503—1504 йилларда «Хатти Бобурий» деб аталган алифбе яратди. Гарчи бу алифбе ҳаётда татбиқ қилинмаган бўлса ҳам, унинг вужудга келиши ва алифбени тилга мувофиқлаштириш ғоясининг туғилиши катта ҳодиса ва зўр жўръат эди. «Хатти Бобурий»нинг муҳим томони шундаки, унда унлилар «зер-забар» тарзидаги белгилар билан эмас, балки махсус ҳарфлар шаклида берилган.

Бобур илм-фаннинг турли соҳаларига доир бир неча қимматли асарлар яратди. Мана шундай асарларидан бири арузга доир рисоласи бўлиб, бу рисола «Бобурнома»га қўшилган иловада «Муфассал» деб номланган. Рисоланинг ёзилган йили қатъий аниқланган эмас, чамаси у 1525 йилларда яратилган. Рисола аруз илмига доир қимматли асар бўлиб, аруз назариясини бойитади ва тўлдиради. Асар икки йирик бобдан иборат бўлиб, биринчиси рукн ясовчи ҳижолар ва уларнинг навлари, рукнлар ва зиҳофлар, баҳрлар ва доираларга, иккинчиси вазн ва тақтеъ масалаларига бағишланган. Бобур рисолада 21 баҳрдаги 537 вазн ҳақида маълумот беради, мулоҳаза юритади. У аруз баҳрларининг 9 доирасини келтириб, тавсиф этади ва ўзи ҳазажи мақбуз билан рамали мақфуф асосида «Мужталибаи мухтариа» деган янги бир доира тузганлиги ҳақида маълумот беради. Баъзи масалаларда салафлари билан мунозаралашиб, арузнинг айрим масалаларига аниқлик киритади. Аруз ходисаларини талқин этишда муаллиф форс-тожик ва туркий (асосан ўзбек) шеъриятидан мисоллар —

далиллар келтиради. У айникса туркий шеърият вазнини тадқиқ ва таҳлил қилишга купроқ эътибор беради. Туркий арузни араб ва форс-тожик арузи билан қиёс этиб, 8 рукндан ясалган 44 зиҳоф ва уларнинг фарқлари ҳақида муфассал тухтайди, уларнинг ясалиш усули ва қоидаларини баён этади. У халқ шеърияти — тархоний, туркий, қушуқ, уланг (улан), туюк ва унинг турлари ҳақида маълумот беради. Асарда X—XVI асрда утган 60 дан зиёд шоирнинг шеърларидан парчалар келтирилган. Улардан айримлари бошқа маибаларда кам учрайди ёки учрамайди. Шу жиҳатдан қараганда, рисола туркий ва форс-тожик адабиётини ўрганишда қимматли бир манбадир.

Арузга доир ушбу рисоланинг бизгача етиб келган (ёки маълум булган) нусхаси 1561 йилда ҳожи Муҳаммад Самаркандии томонидан кучирилган булиб, 1308 инвентарь рақами билан Париждаги Миллий кутубхонада сақланади. Бу асар ҳақида дастлаб француз олими Е. Блоше ўз каталогида маълумот берган эди. Кейинроқ турк олими Фуод Купрулизода, В. И. Асланов, А. М. Шчербак, М. Ҳамроев ва бошқалар маълумот бериб, айрим парчаларини оммалаштирдилар. Асар биринчи бор тула факсимилеси ва ҳозирги графикадаги транслитерацияси билан Тошкентда 1971 йилда «Мухтасар» номи билан нашр этилди (нашрга тайёрловчи — Саидбек Ҳасан, масъул муҳаррир Ҳамид Сулаймон). Айни чоғда туркшунос И. В. Стеблева ҳам рисоланинг факсимилесини Москвада нашр эттирди. Рисола ҳақида Саидбек Ҳасан тадқиқоти (кандидатлик диссертацияси) ва бир неча макола яратилди.

Бобур мусиқа соҳасида ҳам унумли иш қилди. У чоргоҳ савтларидан бирини ижод этди ва мусикага доир «Мусиқий илми» деган рисола яратди. Моҳир саркарда Бобур «ҳарб иши» номли асар яратган. Бироқ уцинг мусиқага доир асари ҳам, ҳарбий санъатга доир асари ҳам сақланиб қолмаган ёки ҳалига қадар номаълум қолиб келмоқда.

Бобур, бадиий ва илмий асарларидан ташкари, диний-тасаввуфий асарлар ҳам яратган. У уғли Хумоюнга атаб мусулмонлик қоидалари, олиқ-солиқ масалалари ва шариат ҳақида 1521 йилда «Мубаййин» («Баён этилган») номли ҳукукшуносликка доир шеърий асар ёзади. Бу асарни у уғли Ҳумоюн ва бошқаларга бир кулланма сифатида яратади. Мазкур асар Ҳиндистон солиқ нормаларини белгилашда муҳим роль ўйнади. Бу асар 1905 йилда Тошкентда Ғулом Ҳасан тошбосмахонасида «Мубаййинул-ислом» номи билан нашр этилади. Бобур нақшбандий шайхларидан бўлган Хужа Убайдулла Аҳрорга жуда эътикод қилар эди. У 1528 йилда Хужа Убайдулла Аҳрорнинг «Волидия» рисоласини форс-тожик тилидан ўзбек тилига шеър билан таржима қилади. (Бу таржима 1912 йилда Истамбулда «Миллий татаббуълар мажмуаси»да босилган.)

Бобур фаолияти ва меросини ўрганиш

Бобурнинг фаолияти хамда меросини ўрнишда турли соҳа олимлари — тарихчилар, филологлар, географлар ва бошқалар катта натижаларга эришдилар. Унинг асарлари нашр этилди, таржима қилинди, тадқикотлар ва илмий-оммабоп асарлар яратилди. Бобур асарларига ишланган миниатюралар босилди, Бобур анъаналарини давом эттирган

Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»си таржима қилиниб оммалаштирилди ва ҳоказо. Фаннинг бобиршунослик деб аташ мумкин булган махсус соҳаси вужудга келди.

Бобур фаолияти ва мероси билан Европа шарқшунослари (Витсен, Джон Лейден, В. Эрскин, Р. М. Каленот, Паве де Куртейл, Денисон Росс, А. Бевериж хоним, Лен Пуль, Э. Холден, В. Х. Мореланд ва бошқалар), рус олимлари (Н. И. Ильминский, Н. И. Пантусов, С. И. Поляков, Н. И. Веселовский, В. В. Вяткин, А. Самойлович, В. Бартольд ва бошқалар), афғон олимлари (Аҳмад Али Коҳзод, Абдулҳай Ҳабибий, Гулчин Маоний ва бошқалар), ҳинд олимлари (Зокир Ҳусайн, Нурул Ҳасан, С. А. Шарми, Р. П. Трипатхи, П. Саран, Канунга ва бошқалар) шуғулландилар.

Бобур фаолияти ва меросини урганиш, тадқиқ қилиш ва оммалаштиришда бизнинг мамлакатимизда унумли ишлар қилинди, катта муваффақиятларга эришилди. Бобур асарлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматия, антология ва бошқа тупламлардан урин олди, таржима қилинди, тадқиқотлар яратилди, илмий-оммабоп асарлар, мақолалар ёзилди. Бобур мактаб ва олий укув юртлари дарсликларидан кенг урин олди. 1958 йилда Бобурнинг туғилганига 475 йил тулиши муносабати билан юбилей утказилди.

Бобурнинг фаолияти ва меросини урганиш, XV—XVI асрлар тарихини ёритишда Бобур асарларидан фойдаланишда С. Азимжонова, А. М. Беленицкий, А. Н. Болдирев, Н. В. Миклухо-Маклай, Н. Молчанов, Р. Набиев, П. И. Петров, А. А. Семёнов, А. Ю. Якубовский, Я. Ғуломов каби тарихшунос олимларнинг, географ Ҳ. Ҳасанов ва бошқаларнинг хизмати тақдирга сазовор.

Бобур фаолиятини, унинг меросини тадқиқ этиш ва оммалаштиришда филолог олимларнинг ҳам катта улуши бор. Бобур ҳақида дастлабки йирикроқ филологик тадқиқот Ҳ. Ёқубовнинг «Бобур» номли рисоласи (1941) булиб, муаллиф биринчи манбалар асосида Бобурнинг ҳаёти ва фаолиятини ёритиб, унинг лирик мероси ва «Бобурнома» асарини батафсил таҳлил қилган эди. Кейинрок Бобур хақида В. Зоҳидов, С. Алиев, А. Қаюмов, С. Жамолов ва бошқа адабиётшуносларнинг тадқиқот ишлари ва илмий-оммабоп мақолалари вужудга келди. Бобур лирикаси ҳақида С. Алиев (1948), «Бобурнома»нинг бадиий хусусиятлари ҳақида С. Жамоловнинг (1961) диссертациялари ёзилди. Бобурнинг тили масалалари ҳақида ҳам бир неча тадқиқотлар, илмий-оммабоп асарлар пайдо булди. Г. Ф. Благованинг «Бобурнома» тилининг морфологиясига доир» (1954), Х. Назарованинг бир қатор илмий мақолалари, «Заҳириддин Муҳаммад Бобур асарлари учун луғат» (1972) китоби, «Бобур ва узбек адабий тили» рисоласи (1972) ва бошқалар шулар жумласидандир.

БОБУР ЛИРИКАСИ

Девони хакида маълумот Бобурнинг узбекча девонининг икки қулёзма нусхаси борлиги маълум. Булардан бири Парижда, иккинчиси Ҳиндистонда сақланади. Профессор А. Самойлович шу икки қул ёзма нусха ва «Бобурнома»даги

шеърлар асосида 1917 йилда Петроградда Бобур шеърларини нашр эттирди. Инглиз шарқшуноси Денисон Росс 1910 йилда Калькуттада Бобурнинг Ҳиндистонда ижод этган шеърларини туплаб инглиз тилига таржима қилиб, нашр этди. Бобурнинг айрим шеърлари 1931 йилда Истамбулдаги «Миллий татаббуълар мажмуаси»да ҳам босилди. Бобурнинг баъзи шеърлари ўтмишда Европа тилларига (инглиз, француз ва бошқа тилларга) таржима қилинди. Бобур шеърлари қайта-қайта нашр этилди, хрестоматияларга, турли тупламларга киритилди ва бир неча марта танланган асарлар тарзида босилиб чиқди (нашрга С. Азимжонова, А. Қаюмов тайёрлаган). 1943 ва 1957 йилларда Бобур шеърларининг русча таржимаси нашр этилди.

Бобур девони лирик турнинг хар хил жанрларида ёзилган шеърларни: ғазал, рубоий, туюқ, маснавий, қитъа, фард ва бошқаларни уз ичига олади. Унда биз, оддий ғазаллардан ташқари, ғазали мусажжаъ (марказий рукнлари қофиядош булган ғазал), қитъа ғазал (биринчи байти қофиясиз булган ғазал), ғазали ҳусни матлаъ (матлаъдан кейинги байтнинг ҳар иккала мисраси матлаъга қофиядош булган ғазал), қўшалоқ вазнли ва қушалоқ қофияли ғазал, рубоий тарона (тўртала мисраси ҳам қофиядош булган рубоий), оддий туюқдан ташқари, қушалоқ тажнисли туюқ, тажниссиз туюқ ҳамда тажнисли қитъа, тажнисли фард, қофияли фард ва қофиясиз фард шаклларини ҳам кўрамиз. ғазал, рубоий ва туюқ Бобур лирикасининг энг характерли жанрларидир.

Бобур арузнинг ҳафиф, рубоий, ражаз, рамаз, рамал, сареъ, тавил, мутакориб, мужтасс, музореъ, мунсареҳ ва ҳазаж баҳрларидан ҳамда бу баҳрларнинг 25 турдаги ички хилларидан фойдаланади.

Бобур девони унинг асосан ўзбек тилидаги шеърларидан ташкил топган. Бироқ шу билан бирга, унда форс-тожик тилида ёзилган бир неча шеър ҳам бор. Бобур ўз она тилига бўлган муҳаббатини камтарлик билан алоҳида қайд этиб:

Эрурман турк ошиқ, кош билсам форсий қони.
Десам ҳолимни билса, форсийдан дилбарим они,—

деган эди. Лекин Бобур форс-тожик адабий тилини ҳам мукаммал билар эди. Бунга унинг форс-тожик тилидаги шеърлари яққол далил бўла олади.

Ҳаётга муҳаббат ва кувноқлик, ёр ва диёр севгиси, ҳижрон ва ғурбат дарди, яхши хулқ-одоб ва маърифат тарғиби, ғалабалар нашидаси ва мағлубият алами, «тақдир»дан нолиш ва унга тобе бўлиш, афсус ва надомат ва бошқалар — Бобур лирикасининг мавзу доираси мана шулардан иборат. Мураккаб ва зиддиятли ҳаёт ва кураш йўлини босиб ўтган, турли хил фазилатларга ҳам, салбий хислатларга ҳам эга булган шоир — Бобурнинг ўзи бу лириканинг марказий қаҳрамонидир.

Бобур лирикаси тили ва услуби жиҳатидан ниҳоятда содда ва равондир. У жушқин ва мусиқий мисраларида ҳаётий, оригинал образлар яратади, халқ тили ва унинг оғзаки ижоди бойликларидан унумли ва ўринли фойдаланиб, шеърларининг тилини бой ва ранг-баранг қилишга эришади.

Бобур Лутфий ва Навоий, Хайём ва Ҳофиз каби устоз санъаткорларнинг бир қатор анъаналарини давом эттиради ва ривожлантиради, назиралар ва мухаммаслар яратади.

Ҳаёт, севги ва шодлик куйчиси

Бобур ҳаёт, севги ва шодлик куйчисидир. Реал ҳаётни эътироф қилган шоир ҳаётнинг ғам-алам ва кайғу-ҳасрат билан эмас, балки бахт-саодат, шодлик ва қувноқлик билан ўтишини истайди, у севгига инсон ҳаётининг табиий бир хоссаси деб қарайди, ҳижрондан изтироб чекади, ёр висолига ошиқади. Мана унинг лирикаси учун жуда характерли бўлган бир ғазал:

Ёз фасли, ёр васли, дўстларнинг суҳбати,
Шеър баҳси, ишқ дарди, боданинг кайфияти.
Ёз фаслида чоғир ичмакнинг ўзга ҳоли бор,
Кимга бу нашъа муяссар бўлса, бордур давлати.
Ишқ дардин чекиб ҳар кимки топса васли ёр,
Ул замон бўлғай унут, юз йилғи ҳижрон шиддати.
Дўстларнинг сухбатида не хуш ўлғай баҳси шеър,
То билингай ҳар кишининг табъи бирла ҳолати.
Гар бу уч ишни топсанг ул уч вакт ила,
Мундин ортуқ бўлмагай, Бобур, жаҳоннинг ишрати.

Курамизки, шоир «ёз фасли» билан «боданинг кайфияти»ни, «ёр васли» билан «ишқ дарди»ни, «дўстларнинг суҳбати» билан «шеър баҳсини» куйлайди. У бемаъни ишратбозликни, маст-аласт-майхўрликни эмас, балки дилкаш, хушчақчақ ва бамаъни мажлисларни, дўстлар суҳбатини истайди ва таъриф қилади.

Ҳаёт лаззати ва шодликни эпикурона куйлаган шоир севгини ҳаёт ва шодликнинг манбаи, муҳим ҳалқаларидан бири деб ҳисоблайди. Ёрнинг кўрки ва фазилатлари билан хуршид (қуёш) ҳам, шакар ҳам, гул ҳам, сарв ҳам, жаннатул-маъво ҳам, туби дарахти ҳам, Хизир суви ва Масиҳнинг сўзлари ҳам тенглаша олмайди. Ошиқ шоир ёрни бутун қалби билан севади, унга самимий эҳтиром кўрсатади ва камтарлик билан ўзини севги бобида забун ва маъшуқа олдида ожиз деб билади:

Сен гулсену мен ҳақир булбулдурмен,
Сен шуълосену ул шуълаға мен қулдурмен.
Нисбат йуқтур деб ижтиноб айламаким,
Шоҳмен элга, вале сенга қулдурмен.

Ошиқ ёридан лутфу карам, вафо ва садоқат кутади, бироқ ундан нозу ишва, жабру жафо кўради:

Меҳру вафони ағёр куп кўрди сендин, эй ёр,
Жабру жафони бисёр килдинг манга ҳавола.
Ҳажрингда, э париру кўзумдин учти уйқу,
Ҳар кеча тонгға текру ишимдир нола.

Лекин шунга қарамай, ошиқ севгисидан, ёридан воз кечмайди, сабр-матонат ва вафо ҳамда садоқати билан мурод-мақсадига эришишга аҳд

қилади. Ёрининг илтифотсизлигини эса яшаган муҳитининг ижтимоий тартиб-коидалари билан оқламоқчи булади. Ёр — шоҳ, ошиқ — қул, модомики шоҳ қулга эътиборсизлик қилар экан, Бобурнинг фикрича, бунинг таажжубланадиган урни йуқ.

Шоир бир уринда:

Жафоу жавр агар қилса, Бобуро, нетасен,
Не ихтиёр менга, ҳар не қилса султондир, — дейди.

Бобур ҳаётни, севги ва шодликни куйлаб, купгина хайёмона жушкин шеърлар битди.

Маърифатпарвар ва мураббий шоир

Илм-маърифатни қадрлаган ва унга ҳомийлик қилган шоир илм ўз-узидан бунёд бўлмайди киши фақат ҳавас ва иштиёқ билангина илмга эга була олади, дейди:

Ким ёр анга илм толиби илм керак,
Урганғали илм толиби илм керак.
Мен толиби илму толиби илм йуқ,
Мен бормен илм толиби, илм керак.

Шоир узи ва узгаларга қаратиб:

Давлатқа етиб меҳнат элин унутма,
Бу беш кун учун узунгни асру тутма,—

дейди. Яхши хулқ-атвор, кишиларга яхшилик қилиш эзгу хислат ва олижаноб фазилатдир:

Хулқингни рост этгил ҳар сориғаки борсанг,
«Аҳсанта» дер бори эл, гар яхши от чиқорсанг.
Бори элга яхшилик қилгилки, мундин яхши йуқ,
Ким дегайлар даҳр аро қолди фалондин яхшилиғ.

Бобур халқнинг «қилмиш қидирмиш» деган гапига амал қилиб» яхши киши яхшилик, ёмон киши ёмонлик қуради мазмунидаги мио раларни битади:

Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидур,
Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидур.
Яхши киши қурмагай ёмонлиғ ҳаргиз,
Ҳар кимки ёмон булса, жазо топқусидур.

Ватан иштиёқи

Бобурнинг купгина шеърлари бевосита унинг кураши ва сиёсати, ғалабаси ва мағлубиятининг поэтик ифодасидир. Шоирнинг лирикасидаги ватан иштиёқи, ғарибликнинг ҳасрат ва надомат мотивлари ҳам бевосита унинг мураккаб ҳаёти ва кураш йули, шодиёна ва аламли саргузашглари билан боғлиқ.

Бобур темурийлар сулоласининг ҳукмронлигини ҳалокатдан қутқариб колмоқчи бўлди, бироқ бунга эришолмади. У Мовароуннаҳрда

йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтирмоқчи бўлди, бироқ орзу-умидлари барбод булди. Уни каноатлантирмаган кичик Фарғона ҳокимияти ҳам қўлдан кетиб, у сарсон-саргардон бўлди. Мана шу оғир кунларида ёзган бир маснавийсида Бобур шундай мисраларни битади:

Бир кеча хотирим мушавваш эрди,
Кўзда сув, кўнглум ичра оташ эрди.
Даҳр ишидин фиғон қилур эрдим,
Хотиримни ёмон қилур эрдим...
Давлат ўтрусига мени солдинг,
Ғафлат уйқусига мени солдинг...
Ота тахтида фориғ ўлтурдим,
Бал отам кўрмаганни мен кўрдим.
Олти ой ичра олти тахт олдим,
Етти иқлима балки кўз солдим.
Дедим: эмди муродима етдим,
Билмадимки, ғалат хаёл эттим...
Яна маҳруми хонумон қилдинг,
Яна овораи жаҳон қилдинг...

Бобур қайта-қайта курашга кирди, ўзига далда берди, ғалабага умид қилди. У Шайбонийхонга қарши журашда катта шикаст кўриб, чекинишга мажбур бўлган, шаҳар ва вилоятларни қўлдан бой берган чоғида ҳам умид-орзуларидан воз кечмай:

Душманники даҳр забардаст қилур,
Накбат майидин бир неча кун маст қилур,
Ғам емаки еткурса бошини кукка,
Охир яна ер киби они паст қилур,—

деган эди. Бироқ Бобур Шайбонийга қарши курашда ғалаба қозонишга ожизлик қилди, ҳалокат ёқасига яқинлашиб қолган темурийлар салтанатини кутқариб қололмади. У чор-ночор Мовароуннаҳрдан воз кечишга мажбур бўлди:

Кўнгли тилаган муродға етса киши,
Ё барча муродларни тарк этса киши.
Бу икки муяссар ўлмаса оламда,
Бошни олиб бир сориға кетса киши,—

деган Бобур «кунгли тилаган муродға» етолмаганидан «бошини олиб бир сорига кетишга» мажбур бўлди.

Бобур Афғонистон ва Ҳиндистонни эгаллаб, катта давлат қурди. Бироқ у умрининг охирига қадар туғилиб ўсган юртидан — диёридан кўнгил узолмади, ватанига қайтиш фикридан кечолмади. У Афғонистондалигида ёр-дўстларига ёзган бир рубоийномасида:

Бекайдмену хароби сийм эрмасмен,
Ҳам мол йиғиштирур лаим эрмасмен.

Кобулда икомат қилди Бобур дерсиз,
Андоқ демангизларки, муқим эрмасмен,—

деган эди. Бироқ Бобурнинг ватанига қайтиш орзуси ушалмади. У юртидан узоқда қолиб кетди, давлати ва салтанати уни умр буйи чет элга боғлаб қўйди. Бинобарин, у:

Келдим бу сари уз ихтиёрим бирла,
Лекин боруримда ихтиёрим йўқтур,—

деган эди. Бобур чет элда ўзини, бир томондан, катта давлатнинг ҳукмдори, иккинчи томондан, ёр-диёридан жудо бўлган бир ғариб, мусофир киши деб хис қилади. У давлатидан воз кечолмайди, юртидан кўнгил узолмайди. Юртида эканлигида унинг катта ва мустаҳкам давлати йўқ эди, катта ва мустаҳкам давлатга эга бўлганида эса юрти йўқ эди. Давлат ва салтанат, бойлик ва ҳашамат Бобур қалбидаги ватан иштиёкини енголмайди, уни қайғу ва ҳасрат чулғаб олади, у шу давлати ва салтанатини уз диёрида барпо этолмаганига афсус-надомат чекади. Мана шу кайфиятларнинг ифодаси сифатида унинг бир қатор мунгли ва аламли шеърлари вужудга келади. Қуйидаги рубоий шулар жумласидандир:

Ёд этмас эмиш кишини ғурбатда киши,
Шод этмас эмиш кунгулни меҳнатда киши.
Кунглум бу ғарибликда шод ўлмади, оҳ,
Ғурбатда севунмас эмиш, албатта киши.

Шоир ватанини кўпинча севимли бир «ёр» образи каби тасвир қилади, ёрни диёрга, ёр ҳажрини диёр фироғига тенг қўяди, бу икки образни — «ёр» билан «диёр»ни кетма-кет тизади ёки бири оркали иккинчисини ифодалайди, диёрсиз ёрни, ёрсиз диёрни кўз олдига келтира олмайди. Ёридан жабр, диёридан жафо кўради, шунга қарамай ёрини соғинади, диёрини кумсайди:

Диёру ёрдин Бобур жафоу жавр куп курди,
Хуш улким ёрдин қатъ айлабон тарки диёр этса.
Кўпдан бериким ёру диёрим йўқтур,
Бир лаҳзау бир нафас қарорим йўқтур.

Шундай қилиб, Бобур ижодида «ёр» образи янги моҳиятга эга булиб, у «диёр» образининг бир синонимига, нисбати ва рамзига айланади.

Бобур юртини қолдириб чет элга кетишини бир «хатолик», «юз қаролиқ» деб билади, бу ишидан қаттиқ пушаймон бўлади:

Толеъ йўқи, жонимға балолиғ бўлди,
Ҳар ишниким айладим, хатолиғ бўлди.

Ўз ерни қўйиб ҳинд сори юзландим,
Ёраб, нетайин, не юз қаролиғ бўлди.

Бироқ у Мовароуннаҳрдаги мағлубиятларининг аниқ ижтимоий-сиёсий сабабларини тушуна олмади. У мағлубиятини ҳам, Афғонистон ва Ҳиндистонга йўл олиши ва бу ўлкаларни эгаллаб, у ерларда қолиб кетишини ҳам «тақдирнинг иши» деб тушунди:

Дема Бобурга нетарсен бош олиб кетмакни,
Тенгрининг хости мундоқ эса мен нетгаймен.

Тақдирдур ул ёну бу ён солғучи, йўқса,
Кимга ҳаваси Санбалу Татйир қилибтур...

Демак, Бобур диёрини — ватанини иштиёқ билан севади. Бироқ тож-тахт унинг диёрига бўлган севгисини хийла чеклаб, маҳдуд қилиб қўяди. Шоирнинг ватанига бўлган муҳаббати кенг халқ оммасига бўлган муҳаббат билан, уларнинг осойишталиги ва саодати учун кураш билан боғланмай қолади. Шоир ғурбатдан ҳасрат ва надомат чекади, бироқ бу ғурбатни «тақдир»дан деб билиб, фатализм эътиқодига берилиб кетади.

Бобурнинг поэтик маҳорати

Бобур Лутфий ва Навоий каби буюк сўз санъаткорларининг поэтик маҳоратидан таълим олиб, уларнинг анъаналарини давом эттирган ва ривожлантирган устоз шоирлардан биридир. Бобур турли хилдаги бадиий мураккабликлар ва шаклбозликка қарши шеъриятнинг бадиий соддалиги учун курашди. У образларининг самимийлиги ва табиийлиги билан кишини ҳайратда қолдирувчи, бадиий содда, равон, мусиқий, тили бой ва рангдор шеърлар яратди. Унинг шеърларида ўй ва фикр, ҳис ва туйғу, тасвир ва тавсиф, сўз ва мусиқийлик бир-бири билан узвий боғланиб боради. Шоир кишининг хилма-хил ички кечинмаларини, унинг шодлиги ва қайғусини, орзуси ва армонини, толеи ва тақдирини ўзига хос бадиий бўёқлар билан тасвирлайди. Китобхоннинг кўз ўнгида жонли образ ва портретлар яратади, табиат лавҳалари ва турли манзараларни худди бир рассомдай чизади. У тасвир объектига мувофиқ сўз танлайди, турли хилдаги ҳис-туйғуларга мувофиқ вазн қуллайди, ички кофиялардан, сўз уйинларидан, интонация ва товуш товланишидан моҳирлик билан фойдаланади. Бобурнинг:

«Лабинг бағримни қон қилди, кўзимдин кон равон қилди,
Нега ҳолим ёмон қилди, мен андин бир сурорим бор»;

«Кунглумни чу ул пари олибтур,
Девона бўлурға не колибтур»;

«Сабо, ул гул ҳарамиға гузар қил,
Менинг ҳолимдин ул гулга хабар қил»

каби мисралари ниҳоятда содда, равон ва мусиқийдир.

Маълумки, Бобур жуда мураккаб хаёт ва кураш йулини босиб утди. Бу йул унинг ижодиётида турли услуб ва формада уз ифодасини топди. Агар «Бобурнома» Бобурнинг хаёти ва фаолияти, кураши ва саргузаштларининг йилномаси булса, лирика унинг юраги, хис ва туйғуси, уй ва орзуси, сукути ва хаяжони китобидир. Мохир шоир буларнинг барчасини лирик шеърларида фавкулодда содда услуб билан, ниҳоятда равон ва равшан, табиий ва ҳароратли қилиб тасвирлайди. Натижада биз ғолиб ва мағрур, шод ва қувноқ, умидли ва истиқболли Бобур образи билан ҳам, мағлуб ва хомуш, аламли ва ҳасратли, умидсиз ва истиқболсиз Бобур образи билан ҳам, бу образнинг маънавий қиёфаси ва қалби билан ҳам яқиндан танишамиз. Мана мағлубиятга учраб, сарсон-саргардон булган, нима қилар ва қайга борарини билмай умидсиз бир вазиятда қолган шоҳ ва шоирнинг фикр-уйи, хис-туйғусининг поэтик ифодаси:

Бу ғамда менки ишим фикрини не навъ этайин,
Не ерда сокин улай, не килай, қаён кетайин.
Не дайрдин эшигим очилур, не масжиддин,
Неча эшикдин эшикка гадо киби етайин.
Жаҳон эли била гуфту шунид қилмасмен,
Неча сузумни дейин, неча қаттиқ эшитайин.
Дема не булди ишинг, фикр қилғил, эй Бобур,
Не булса ул бўлур эркин ишим, не фикр этайин.

Лирик шеърларида Бобур фақат сиёсий фаолияти заминида вужудга келган кайфиятлари билангина эмас, балки ошиқ, маърифатпарвар ва мураббий бир инсон сифатидаги фикр-гуйғулари билан ҳам мужассамлашади.

Бобур — ошиқ. Ҳассос шоир ёрнинг хусн-жамоли ва хулк-атвори таърифи ва тавсифида бир-биридан гузал образлар, иборалар топади. У севги билан шод ва бахтиёр булишни истайди. Ёрнинг висолига ошиқади, унинг меҳри ва лутфига умид тутади. Бироқ фирок уни жабрлайди, ҳижрон уртайди, ёрнинг илтифотсизлиги бағрини эзади. Ошиқ зорланади, арз-ҳол ва шикоят килади. Ишқ туфайли «жисми хосдек» булган ошиқ ёридан шикоят килиб:

Булубтур ишқинг ичра гарчи хасдек жисми Бобурнинг,
Вале не фойдаким хасча чоғлиқ кузга илмайсен,—

дейди. Ҳижрон ғами ошиқнинг оҳ тутунини кукка кутариб, куз ёшини селоб қилиб оқизади, натижада «йул балчик», «кеча коронғу» булиб, ошиқ ёрига гомон йул ололмайди:

Ҳажрингда бу тун кунгулда қайғу эрди,
Васлингга етишмадим жиҳат бу эрди:
Оҳим тутуни бирла кузумнинг ёшидин,
Йул балчик эди, кеча коронғу эрди.

Хат-хабар ҳам ошиқ юрагини тўла очиб ифодалай олмайди. Бинобарин, у кабутарга мурожаат қилиб:

Кабутар, элтасен хаттим, не бўлғай гар қабул этсанг,
Кўнгулни боғласам ул нома янглиғ пару болингға,—

дейди.

Маърифатпарварлик фикрлари ва орзу-интилишлари, ахлоқий-таълимий қарашлари ва бошқалар лирик қаҳрамон Бобур образини янада мукаммаллаштиради.

Бобур параллелизм, тазод, лаф ва нашр, ўхшатиш, муболаға ва бошка турдаги усул ва бадиий тил воситалари орқали темани, образни, холат ва ҳис-туйғуни мукаммалроқ ёритишга эришади. Бир неча мисол келтирайлик:

Параллелизм:

Бобур, ҳаргиз қулоқ шеърингға ул гул солмади,
Гулга не парвоки юз фарёд қилса андалиб.

Бу байтда ошиқ булбулга, ёр гулга ўхшатилади ҳамда ошиғу ёр гулу булбулга параллел қўйилади.

Тазод:

Ўлтурур гарчи мени гуфторинг,
Тиргузур ул лаби шаккарборинг.

Бу байтда лаб гуфтор (сўзлаш)га қарама-қарши қўйилган, ваҳоланки, буларнинг хар иккаласи бир-бири билан боғлиқдир; ёрнинг сўзи ўлдиради, бироқ шакар лаби тирилтиради.

Лаф ва нашр:

Қадду хаттинг била кўзу юзунг, эй сарви симинтан,
Бири сарву бири райҳон, бири наргис, бири гулшан.

Бу байтда лаф ва нашри мураттаб (тартиб билан келган лаф ва нашр) ишлатилган.

Ҳадису лаълу рафторинг жамолингдин эрур ҳардам,
Тилим гўё, сузум рангин, кўнгул хуррам, кўзум равшан.

Бу байтда ҳам лаф ва нашри мураттаб ишлатилган. Шоир тилининг гўёлиги, сузининг рангинлиги, кўнглининг хуррамлиги ва кўзининг равшанлигини ёрнинг ҳадиси (сўзи), лаъли (лаби), рафтори ва жамолига боғлайди.

Оғзию икки зулфию қадди бўлмаса менга,
Райҳону сарву ғунча кўрардин маҳолдир.

Бу байтда лаф ва нашри номураттаб — тартибсиз лаф ва нашр ишлатилган, чунки ухшатиш ва ухшатилмишлар сираси сақланмаган.

Ул пари ишқида, Бобур, кунглум андоқ телбадур,
Ким сочи занжиридур, чоҳи зақан[140] зиндонидур.

Муболаға:

Сел эмасдур ер юзин тутқон кузумнинг ёшидур,
Раъд эмасдур кўкка чирмашқан кунгул афғонидур.

Киноя:
Тутдум сочини юзин кўрай деб,
Тун узуну мен ғариб гумроҳ.

Шоир ёрнинг юзини кўрмоқчи бўлиб, унинг юзини тўсиб турган сочини ушлайди, бироқ ёрнинг узун қора сочи узоқ коронғи тунни пайдо қилиб, ошиқни гумроҳ қилади ва бошқалар.

Бобур халқ мақоллари ва таъбирларидан, халқ тилининг лексик бойликларидан, омоним, синоним сўзлардан ва бошкалардан моҳирлик билан фойдаланиб, шеърларининг мазмуни ва бадиийлигини бойитади. Масалан, у:

«Бобур, бўлиб турур икки кўзум йўлида тўрт,
Келса не бўлди, қошимга бир-бир манга-манга».

«Даъвийи ишқ этиб ғайр Бобурни айб қилма,
Ким мен эдим санингдек, сен булгайсен манингдек»

каби мисраларида халқ мақоли ва таъбирларидан фойдаланиб, ошикнинг аҳволи ва дардини туларок ва чиройлирок тасвирлашга эришади. Халқ тили бойликларини, халқ оғзаки ижодини, халқнинг аскиячилик маҳоратини яхши ўрганган ва эгаллаган Бобур Амирий, Лутфий ва Навоий каби уста туюқчи бўлиб етишади. У омоним ва полисемик сузлардан ҳамда сўз ўйинларидан усталик билан фойдаланиб, янги, оригинал туюқлар яратади. Мисоллар:

Улки ҳар кузи ғизоли Чиндурур, *(Чин*— Хитой)
Қошида пайваста онинг чиндурур, *(чин*— пешана тириши)
Чунки куп ёлғон айтти ул манга,
Гар десам ёлғончи они чиндурур. *(чин* — рост)

Қаддимни фироқ меҳнати ё қилди (ё қилди — ёйдек эгди)
Кўнглум ғаму андуҳ утиға ёқилди. *(ёқилди*— куйди)
Ҳолимни сабоға айтиб эрдим, эй гул,
Билмон, санга шарҳ қилмади ё килди. (ё *қилди* — ёки қилди)

[140] Чоҳи зақан (ёки чоҳи занах) – бақбақа чуқурчаси.

Бобур туюқларидагина эмас, балки бошқа жанрлардаги шеърларида ҳам чиройли сўз уйинлари ясайди. Мисоллар:

Қовун бирла узумнинг ҳажрида кунглумда ғам ҳар сў (— тараф).
Оқар сувнинг фироқидин кўзимдин ҳардам оқар сув (— сув).

То оқ юзунг йироқ тушти,
Икки кўзум ичра оқ тушти.
Бу дунёдин фараҳ йўқтур мени маҳзунға жононсиз,
Жаҳондин ким десун биллоҳ керакмас манга жон онсиз.

Ул ёр агар ёшурса юз, оҳ,
Ағёрға гар кўрунса юз вой.

Кўзумдин ёшиниб, эй баҳри алтоф,
Кўзумнинг ёшини дарё қилибсен.

(Эй лутфлар денгизи — ёр, сен кўзимдан яшириниб, кўзимнинг ёшини дарё қилибсан.)

Сочинг шикастидан бордур шикаста кўнгуллар,
Кўнгуллар очилур, очилса ул қаро сочинг.

Гар чин десангиз кўзи анинг оҳуйи Чиндур,
Хаттини хато қилмасангиз мушки Хитодур.

(*Чин* — рост тўғри; *Чин* — Хитой; Хаго ва *Хито* арабча ёзувда бир хил шаклга эга бўлиб, Хиго — Хитойдир.)

Бобур мисраларнинг равонлиги ва оҳангдорлигини кучайтириш учун ички қофия усулидан ҳам моҳирлик билан фойдаланади. У бир ёки бир неча сўздан ташкил топган радифларни қўллаб, сўзларнинг такрори билан, бир томондан, таъкидлаш орқали шеърдан кузатилган мазмун ва муддаони кучайтирса, иккинчи томондан, мисраларни янада равон ва мусиқий қилади.

Ички қофияга мисоллар:

Қаро зулфунг **фироқида** паришон **рўзгорим** бор,
Юзунгнинг **иштиёқида** не сабру **қарорим** бор.
Лабинг бағримни қон қилди, кўзумдин **кон равон** килди,
Нега ҳолим **ёмон** қилди, мен андин бир **сўрорим** бор.

Эй юзи **насрин,** қомати **шамшод,**
Неча **қилурсен** жонима **бедод.**
Сен киби пуркор, шеваси бисёр,
Билмади, эй ёр, ҳеч киши ёд.

Радифга мисол:

Ул аҳд ила паймон **қани, эй ёр, не бўлди,**
Ул лутф ила эҳсон **қани, эй ёр, не бўлди?!**

Бобур устоз суз санъаткорларининг шеърларидан илҳомланиб, уларнинг шеърларига ўхшатма ва назиралар ёзади ҳамда улар билан ижодий мусобақалашади. У Лутфийнинг:

«Неча жонима жафо қилурсен?
Вақт улди агар вафо қилурсен»

матлаъли ғазалидан илҳомланиб:

«Ғайрға неча вафо килғайсен,
Жонима неча жафо килғайсен»

матлаъли ғазалини битган бўлса, Навоий шеърларига ўхшатма ва назира тарзида:

«Кўрмагай эрдим жамоли олам оре кошки,
Бўлмағай эрдим бори оламға расво кошки,

«Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму?
Хаста кўнглим чекмаган дарду балоси қолдиму?»,

«Ё қошинг янглиғ эгилган жисми зоримниму дей,
Ё сочингдек гийра бўлғон рўзгоримниму дей».

«Қайси бир озорин айтай жонима ағёрнинг,
Қайси бир оғритқонин кўнглумни дей дилдорнинг»
ғазалларини ва бошқаларни ёзади.

Бобур бир фахриясида, агар Ҳофиз ва Салмон Соважий каби буюк шоирлар тирик бўлганда эди, менинг шеърларимни тақдирлар, уларнинг юксаклигини эътироф қилар эдилар, дейди:

Ироқу Форса гар етса сенинг шеърінг, эй Бобур,
Ани ҳифз этгуси Ҳофиз, мусаллам туткуси Салмон.

Бобур шеърлари ғоявий зиддият ва нуқсонлардан холи булмагани каби, бадиий услуб ва тил жиҳатидан ҳам айрим нуқсонлардан холи эмас. Шоир баъзан тасвир объекти ва образни мавҳумлаштириб юборади, бир хилдаги образ ва бадиий тил воситаларини қайта-қайта такрорлайди, айрим ғализ ва ўта мураккаб ифодаларни ишлатади, қофияда (айниқса ички қофияда) оч қофияларга йўл беради ва ҳоказо. Айрим шеърлари эса шоирнинг мисраларнинг бадиийлиги ва тилига етарли эътибор бермаганини, шошилганини кўрсатади. Шоир анъанавий камтарлик руҳида:

Ҳар ердаким гул бўлса, тикан бўлса, не тонг,
Ҳар қандаки май дурдидин бўлса не тонг.
Шеъримда агар ҳазл, агар жид, кечурунг.
Яхши борида агар ёмон бўлса не тонг,—

деган эди. Гуё бу мисралар юқорида таъкидланган қусурлар эътирофидек туйилади.

«БОБУРНОМА»

«Бобурнома»нинг яратилиши

«Бобурнома» мемуарлар (эсдаликлар) тўпламидир. Бу тарихий-бадиий асар 1494—1529 йиллардаги воқеаларни, Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистонда рўй берган ва кўпида бевосита Бобурнинг ўзи иштирок этган ўзаро урушларни ўз ичига олади. Афтидан, Бобур сиёсий фаолиятининг дастлабки йилларидан бошлаб ўз саргузаштлари ва турли хил тарихий воқеаларни хотира дафтарида акс эттириб борган ва кейинчалик мана шу хотира дафтари «Бобурнома»ни яратишга асос бўлиб хизмат қилган. Бобурнинг «Бобурнома»ни качон ёзишга киришгани маълум эмас. Бироқ асарнинг айрим ўринлари унинг кўпрок қисми Ҳиндистонда ёзилгани ёки қайта таҳрир қилинганини курсатади. Масалан, «Бобурнома» муаллифи 909 (1503—1504) йил Афғонистон воқеалари ҳақида сўзлар экан, Ҳиндистонда Иброҳим Лўдийни енгганини ҳам гапиради. Бу — Бобурнинг 909 йил воқеаларини Ҳиндистонда ёзгани ёки аввалги ёзганларини таҳрир қилганини кўрсатади. Бобур бу асарини умрининг охирларида, 1529—1530 йилларда тугатади.

Бобурнинг ўз сўзи ва унинг қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»даги маълумотларига қараганда, «Бобурнома» дастлаб «Воқеанома» деб аталган. Буни Бобур узининг бир рубоийсида эслатиб ўтади:

Бу олам аро ажаб аламлар кўрдум,
Олам элидин турфа ситамлар кўрдум,
Ҳар ким бу «Вақое»ни ўқур, билгайким,
Не ранжу не меҳнату не ғамлар кўрдум.

Бундан ташқари, у бир ўринда Хўжа Калонга «Воқеанома»ни юборганини ҳам эслатади. Гулбаданбегим эса: «Ҳумоюннома»да Кобул ҳокимияти ҳақида сўзлар экан, «Фирдавс маконнинг (Бобурнинг — Н. М.) «Воқеанома» китобида бунга далил бўлувчи фикрлар кўп айтилган...»,— дейди. «Бобурнома»ни кўчирган котиблардан бири эса, уни «Бобурия» номи билан атайди. «Бобурнома»нинг айрим таржималарида ҳам унга турлича ном берилади. Асар кейинчалик асосан «Бобурнома» номи билан юритилади ва шу ном билан кенг шуҳрат қозонади.

«Бобурнома»нинг нусхалари ва таржималари

«Бобурнома»нинг ундан зиёд қўлёзма нусхаси маълум. «Бобурнома»нинг Бобурнинг ҳаёт давридаёқ кўчирилган икки нусхаси ҳақида маълумотлар бўлса-да, бирок уларнинг қаерда сақланаётгани маълум эмас. «Бобурнома»нинг XVII—XVIII асрларда кўчирилган нусхалари Санкт-Петербург, Калькутта, Агра, Ҳайдаробод, Манчестер, Лондон, Эдинбург ва бошка жойларда сақланади.

«Бобурнома» 1857 йилда Қозонда туркшунос рус олими Н. Ильминский томонидан нашр этилади. 1905 йилда Лондонда инглиз олимаси А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қулёзмасининг факсимилесини цинкографияда нашр эттиради. «Бобурнома» кейинчалик Туркияда ҳам нашр этилади. «Бобурнома»нинг айрим қисмлари турли хрестоматия ва тупламларга киритилди ҳамда 1948—1949 йилларда икки китоб ҳолида тўла нашр этилди (нашрга П. Шамсиев, С. Мирзаев тайёрлаган). 1960 йилда эса чоғиштириш ва тузатишлар асосида қайта нашр этилди. (П. Шамсиев тайёрлаган, унга проф. В. Зоҳидовнинг Бобурнинг фаолияти ва мероси ҳақида ёзган катта мақоласи сўз боши сифатида тақдим этилган). 1965—66 йилларда Бобур асарларининг уч томлиги босилди.

«Бобурнома» бир неча тилларга таржима қилинган. Акбаршоҳ даврида (1586 йилда) «Бобурнома» форс тилига таржима қилиниб, унга ажойиб миниатюралар ишланган. Бу миниатюраларда Беҳзод рассомлик мактабининг анъаналари равшан куринади (миниатюралар 1969 йилда Ҳамид Сулаймон томонидан нашр этилди). Бу таржиманинг нусхалари оз булиб, улар «Тузуки Бобурий», «Вокеоти Бобурий» номи билан турли мамлакатларнинг кутубхоналарида сақланади. «Бобурнома»нинг номаълум бир қулёзмадан олинган парчалари 1705 йилда Витсен томонидан голланд тилига таржима қилиниб, Амстердамда босилади. Бу таржимага «Татарлар мамлакатининг шарқий ҳам шимолий кисмининг жуғрофий таърифи» деб ном берилган. Джон Лейден билан В. Эрскин «Бобурнома»нинг узбекча ва форсча нусхаларини солиштириб, уни инглиз тилига таржима қилишган ва 1826 йилда Лондонда нашр эттиришган. Бу таржима 1921 йилда Уайт Кинг томонидан тўлдирилиб ва тузатилиб кайтадан нашр этилади. А. Кейзер «Бобурнома»нинг инглизча таржимаси асосида уни қисқартирган ҳолда немис тилига таржима қилади ва бу таржима 1828 йилда Лейпцигда босилади. Р. М. Калдекот «Бобурнома»нинг форсча таржимаси асосида уни қисқартириб инглиз тилига таржима қилади ва 1844 йилда Лондонда бостиради. Француз олими Паве де Куртейл «Бобурнома»ни француз тилига тўла таржима қилади. Бу таржима 1871 йилда Парижда нашр этилади. «Бобурнома»нинг айрим қисмлари Н. И. Пантусов, С. И. Поляков, В. Вяткин ва бошқалар томонидан рус тилига таржима қилинган эди. «Бобурнома» М. Салье томонидан рус тилига тўла таржима қилинди ва икки марта нашр этилди.

«Бобурнома» – тарихий манба

«Бобурнома» нодир тарихий асар, қимматли манбадир. Унда XV асрнинг охиридан XVI асрнинг 30-йилларига қадар руй берган тарихий воқеалар акс эттирилади. Асар 1494 йил воқеаси тасвири билан, Самарқанд ҳукмдори Султон Аҳмад мирзонинг Фарғонага ҳужуми, Умаршайх мирзонинг ҳалок бўлиши ва 12 ёшга қадам қўйган Бобурнинг тахтга чиқиши баёни билан бошланади. «Бобурнома»да воқеалар доираси кенгайиб, чуқурлашиб, мураккаблашиб боради. Муаллиф Мовароуннаҳрдаги, кейинроқ Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистондаги воқеаларни баён қилади. Куз ўнгимизда ўзаро урушлар ва уларнинг дахшатли оқибатлари, шаҳар ва қишлоқларнинг талон-торож қилиниши, минг-минглаб гуноҳсиз кишиларнинг қириб ташланиши, каллалардан қурилган миноралар, очлик ва муҳтожлик манзаралари намоён бўлади. Темурийлар ва уларнинг кўплаб амир-амалдорлари ўртасидаги тож-тахт талашлари кескинлашиб, қонли урушларни кўпайтиради. Мамлакат тобора майда парчаларга бўлиниб кетади, ер-сув халқдан тортиб олинади, суюрғоллар кўпайиб бориб, давлат ҳокимиятининг даромад манбалари қисқариб кетади, темурийлар ўзаро ихтилофлар гирдобида қолиб, айш-ишратга берилиб кетадилар. Бобурнинг Мовароуннаҳрда йирик ва мустаҳкам давлат вужудга келтириш учун интилишлари барбод бўлади; Шайбонийхоннинг шиддатли ҳужумлари билан аввал Мовароуннаҳрдаги, кейин эса Хуросондаги темурийлар сулоласининг салтанати емирилади, Бобур Афғонистонни, кейин Ҳиндистонни эгаллаб олади ва катта империяни вужудга келтиради. Мана шу воқеалар «Бобурнома»да хронологик изчиллик билан баён этилади ва китоб муаллифи ҳар қайси йил воқеаларини алоҳида бир боб сифатида, маълум сарлавҳа остида батафсил ҳикоя қилади. Бироқ «Бобурнома»нинг мавжуд ҳамма нусхаларида 910, 915—924, 927—931 йиллардаги воқеалар, яъни 16 йиллик воқеалар йўқ бўлиб, айрим йиллардаги, масалан, 925 йилдаги воқеалар чала, номукаммал баён этилади. Айрим майда воқеаларга, кичик деталларга қадар баён этишга интилган Бобур бир неча йиллик тарихий воқеаларни четлаб ўтмаган, албатта. Афтидан, «Бобурнома»нинг ҳали мукаммал нусхалари кўпаймасдан, у қандайдир сабабга кўра айрим қисмлари йўқолиб кетган. Лекин, шунга қарамай, «Бобурнома» XV аср охири ва XVI аср бошларидаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон тарихининг энг мукаммал ва энг ишончли манбаидир.

«Бобурнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликлари нимадан иборат?

Фактик материалларнинг кўплиги, бойлиги, аниқлиги ва тўлалиги, тарихий воқеаларнинг асосан объектив, беғараз ва ростгўйлик билан баён этилиши, хронологик изчиллик, ифоданинг соддалиги ва равонлиги «Бобурнома»нинг тарихий манба сифатидаги афзалликларини ташкил этади. Шу жиҳатдан қараганда, «Бобурнома» ўтмишнинг кўпгина тарих китоблари ва мемуарларидан устун туради. Кўпчилик тарих китобларида тарихий фактлар афсона ва ривоятлар билан, диний ҳадис ва ҳурофий сафсаталар билан қоришиб кетар эди. «Бобурнома»да эса бундай эмас. Унинг асосини бевосита тарихий воқеалар, фактлар ташкил

этади. Купчилик тарих китобларида тарихий воқеалар тенденциоз равишда, бировларни мактаб кўкка кутариш, иккинчи бировларни камситиб кўрсатиш рухида баён этилар эди. «Бобурнома»да эса тарихий воқеалар асосан объектив баён этилади. Купчилик тарих китобларида воқеалар мураккаб услуб ва ғализ тил билан баён этилар ва. шу орқали «бадиийлаштирилар» эди. «Бобурнома» эса содда услуб, равон, ширали ва бой тил билан ёзилган, жонли манзаралар, портрет ва характерлар, оригинал бадиий тил воситалари билан бадиийлаштирилган асардир. Мана шу афзалликлари билан «Бобурнома» узок замонлардан бери тарихчиларнинг ва бошқа олимларнинг диққат-эътиборини узига жалб этиб, юксак баҳоланиб келмокда. «Бобурнома» XV—XVI аср тарихий ҳодисалари билан танишиш ва уларни умумлаштириш, жуда кўп характерли фактлар, маълумотлар беради.

«Бобурнома» – прозаик асар

«Бобурнома» тарих китобигина булиб қолмай балки у ўзбек прозасининг нодир бир ёдгорлиги ҳамдир. «Бобурнома»нинг асосий тасвир объекти тарихий воқеалардир. Бироқ Бобур тарихий воқеаларни санаб ўтиш ёки улар ҳақида маълумот бериш билан чекланмайди, балки у тарихий воқеаларнинг манзарасини, тарихий шахсларнинг портрети ва характерини, табиат лавҳаларини чизиб беради, мароқли ва жозибали бадиий услуб билан турли хил саргузаштларни, ривоят ва латифаларни ҳикоя қилади, халқ юмори, халқ мақоллари ва таъбирлари билан, шеърий парчалар билан ўз асарини безайди, турли хилдаги бадиий усул ва тил воситаларидан фойдаланади. «Бобурнома»даги воқеалар турли ситуация ва конфликтлар билан ривожланиб боради, воқеалар бир бутун композиция: экспозиция, кульминация ва ечим атрофига уюшади, воқеалар уларнинг кўпида бевосита ёки билвосита иштирок этган Бобурнинг ўз образи орқали бир-бири билан уланади, ўзига хос сюжет чизиғини яратади. Шунинг учун ҳам «Бобурнома» жуда енгил ўқилади, китобхонни узига жалб ва мафтун этади. Машҳур рус шарқшуноси академик В.В.Бартольд «Бобурнома»ни «туркча проза»нинг энг яхши асарларидан бири деб баҳолаган эди.

Жойлар ва табиат лавҳалари тасвири

Бобур бирор тарихий воқеани ҳикоя қилишга киришар экан, кўпинча, аввал воқеанинг ўрнини батафсил тасвирлайди, воқеада иштирок этувчи кишиларнинг афт-башарасидан тортиб феъл-атвори ва хатти-ҳаракатига қадар таърифлайди, сўнг воқеанинг баёнига киришади. Баъзан воқеа давомида чекиниш қилиб, жой ёки манзарани тасвирлайди. Шу хилда, китобхоннинг кўз ўнгида XV — XVI асрлардаги Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон ўлкалари, улардаги ўнлаб шаҳар ва қишлоқларнинг манзараси, топографияси, об-ҳавоси, усимликлар дунёси, аҳолиси, халқ ва қабилаларнинг урф-одати ва бошқа-бошқа томонлари мужассамланади. «Бобурнома» муаллифи бундай ўринларда истеъдодли адиб ва шоир сифатидагина эмас, балки билимдон ва кузатувчан бир олим, географ, табиатшунос, этнограф, тилшунос, санъатшунос сифатида гавдаланади. У айрим кичик деталларга ҳам катта эътибор беради,

реалистик лавҳалар яратади ва ҳассос рассом сифатида табиатнинг хилма-хил манзараларини чизади. Андижон, Марғилон, Ўш, Хужанд, Қобул, Ғазна, Ҳирот ва бошқа шаҳарлар тасвири худди шундай манзаралардир. Жойлар тасвири «Бобурнома»да тарихий воқеаларни, кишиларнинг саргузашти, ҳаёти ва фаолиятини баён этишда бир экспозиция вазифасини бажаради. Масалан, Бобур 1494 йил воқеаларини, Умаршайх мирзонинг ҳалокати ва узининг тахтга чиқиб амакисининг қушинини чекинишга мажбур этганини сўзлашдан аввал Фарғона вилояти ва унинг етти шаҳрини тасвирлайди. Мана шу тасвирнинг бош қисми билан танишайлик:

«Фарғона вилояти бешинчи иқлимдиндур. Маъмуранинг канорасида воқеъ бўлубтур. Шарқи Қошғар, ғарби Самарқанд, жануби Бадахшоннинг сарҳади тоғлар... Мухтасар вилояттур, ошлиқ ва меваси фаровон, гирдогирди тоғ воқеъ бўлубтур. Ғарби тарафидаким, Самарканд ва Хўжанд булғай, тоғ йўқтур. Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин киш ёғи кела олмас. Сайҳун дарёсиким, Хўжанд суйиға машҳурдур, шарқ ва шимоли тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким, ҳоло Шохрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур. Туркистондин хили қуйироқ бу дарё тамом қумға сингар, ҳеч дарёға қотилмас[141].

Етти пора қасабаси бор, беши Сайҳун суйининг жануб тарафида, икки шимол жонибида. Жавубий тарафдағи қасаблар(дан) бири Андижондурким, васатта воқеъ бўлубтур, Фарғона вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, ковун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида ковун сотмоқ расм эмас. Моваройуннаҳрда Самарканд ва Кеш (Шаҳрисабз) қўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ қурғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдогирди хандақнинг тош ёни сангрезалиқ шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллотдур. Бу маҳаллот бирла қалъаға восила ушбу хандақтур ва ёқаси доғи шоҳроҳтур. Ови қуши доғи кўп бўлур, қирғовули беҳад семиз булур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида туркий билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била ростдур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳиринда нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳусн хили бордур. Юсуф Хожаким мусиқийда машҳурдир, Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур...»

Бошқа шаҳар, кишлоқ, вилоят ва ўлкалар тасвири ҳам шундай бой, хилма-хил маълумот берадиган жозибадор, содда ва равон тасвирдир.

Бобур табиий манзаралари бир-биридан фарқ қилувчи ва ўзига хос бўлган вилоят ва ўлкаларда бўлди. У турли жойларни тасвирлар экан, мана шу табиат манзараларига ҳам катта эътибор беради, уларнинг нозик

[141] Бобур ҳам, бошқа адиблар ҳам у даврда Сирдарё бирор катта сувга қуйилмай, кумга сингиб кетади, деб маълумот берадилар. Демак, Сирдаренинг оқими кейинчалик узгариб кетиб, у Оролга қуйиладиган булган.

нуқталарини топа олади ва худди бир рассомдай жонли полотнолар, пейзажлар чизади. Масалан, у 1503—1504 йил воқеалари ҳақида сўзлаётганда, Афғонистондаги Оби Истода (Кулмак сув) деган жойнинг табиий манзараларини шундай усталик билан тасвирлаганки, китобхонда моҳир бир рассом ишлаган бой ва рангдор пейзаж сурати қандай таассурот қолдирса, бу тасвир ҳам худди шундай таассурот қолдиради.

Бобур табиат стихиялари ва уларнинг оқибатларини ҳам, баъзи муҳим деталлари билан бирга, реалистик қалами билан тасвирлайди. (Масалан, 1505 — 1506 йиллар воқеаси баёнида Қандаҳор яқинида бўлган зилзила ва унинг оқибатлари тасвири.)

Бобур жанг майдонларини, турли хил йиғилишларни, йул ҳодисалари ва бошқаларни ҳам мароқ билан тасвирлайди, ҳикоя қилади. У тасвирий эпизодларни моҳирлик билан асосий воқеа — тарихий воқеалар атрофига уюштиради, воқеалар баёни давомида усталик билан «чекиниш» ясаб, тасвирий эпизодларга ўтиб боради ва яна воқеага қайтади.

Тарихий шахслар тасвири

«Бобурнома»да бир неча юз тарихий шахслар, уларнинг фаолияти ва саргузаштлари тасвир этилади. Булар шоҳлар, вилоят ҳокимлари, амир-амалдорлар, аскар бошликлари, дин ва шариат намояндалари, аскарлар, илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари, деҳқонлар, ҳунармандлар, қуллар ва бошқа ижтимоий гуруҳдаги лавозим ва касб-кордаги кишилардир. Бобур буларнинг тасвирланаётган воқеалардаги ролига қараб бирлари ҳақида кенг ва батафсил сузлайди, иккинчи бирлари ҳақида қисқа маълумот беради, бошқа бирларини бирон муносабат билан тилга олади ёки эслаб ўтади. У воқеаларнинг ривожида муҳимроқ ўрин тутган Умаршайх мирзо, Ҳусайн Бойқаро, Султон Аҳмад мирзо, Хисравшоҳ каби тарихий шахсларнинг фаолияти ва саргузаштларини баён этиш билан бирга, уларнинг шакл-шамойили, насл-насаби, маънавий қиёфаси, хислати, хулқ-атвори, кишиларга муносабати, маданий савияси ва бошқа жиҳатларни ҳам тасвирлайди, хилма-хил бадиий портретлар, характерлар яратади. Бундай персонажлар бевосита тарихий роман ёки қиссалардаги қаҳрамонларга ўхшаб кетади. Бобур уларнинг таърифи ва тавсифини бир жойга туплаб, мужассамлаштириб беради, бу билан китобхонни тарихий шахс билан таништиради, шундан кейин воқеалар баёнини давом эттиради.

Бобур бир қатор бошқа тарихий шахслар ҳақида бундай батафсил маълумот бермаса ҳам, уларнинг фаолияти, хатти-ҳаракати ва хулқ-атворидаги энг муҳим хусусиятларни топиб сузлайди, уларнинг портрет ва характерининг айрим томонларини тасвирлайди. Аҳмад Ҳожибек, Дарвеш Муҳаммад Тархон, Улуғбек, Алишер Навоий, Султон Али Машҳадий, Беҳзод ва бошқалар шундай тарихий персонажлардир. «Бобурнома»да бирон муносабат билан тилга олинган ёки эслаб ўтилган кўпдан-кўп бошқа кишиларнинг фаолияти ва хислатидаги айрим муҳим ёки қизиқарли факт ҳам баён қилинади.

«Бобурнома»даги персонажлар ижтимоий-синфий мавқеи, дунёкараши, маслаги, эътиқоди, хатти-ҳаракати, хулк-атвори ва бошқа

жиҳатлари билан бир-бирига ўхшаш ёки бир-биридан фарқ этувчи ва ҳатто бир-бирига қарама-қарши бўлган кишилардир. Бобур буларнинг барчасига эътибор беради, кўпинча персонажларнинг ўзига хос, индивидуал, такрорланмас хусусиятларини топиб олади, уларни, тарихий ҳақиқатга тўла риоя қилгани ҳолда, бўрттириб тасвирлайди, конкретлаштиради ва баъзан бадиий умумлаштиришга муваффақ бўлиб, хийла типиклашган характерлар яратади.

Бобур тарихий шахсларга, айрим мустаснолардан қатъи назар, изчиллик билан объектив муносабатда бўлади, улар ҳақида тўғри ва холис маълумот беришга интилади, уларнинг фаолияти ва хислатидаги зиддиятларни ростгўйлик билан очиб беради. Кўпинча тарихий шахсларга мамлакат тараққиёти, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиётнинг ривожи нуқтаи назаридан баҳо беришни принцип қилиб олади. Шу жиҳатдан у тарихий шахсларнинг бирини қутлайди, иккинчи биридан ўпкалайди, яна биридан ғазабланади, ижобий томонларини маъқуллайди, салбий томонларини қоралайди. Бу хусусиятлар «Бобурнома»нинг ҳам тарихий, ҳам бадиий қимматини, ҳам маърифий аҳамиятини оширади.

Айрим мисоллар билан танишайлик. Бобурнинг отаси Умаршайх мирзонинг таърифи ва тавсифини кўрайлик. Бобур Умаршайх мирзонинг ҳалокати ҳақида сўзлагандан кейин, китобхонни бу шахс билан кенгроқ ва тўлароқ таништиришга ўтади.

«Валодат ва насаби» Секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди...

Шакл ва шамойили: паст бўйлуқ, бўлма соқоллик, қуба юзлуқ, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғким, боғ боғлатурда қоринни ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сунг ўзини кўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди, дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, печин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрк кияр эди.

Ахлоқ ва атвори: ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлик киши эди беш вақт намозни тарк қилмас эди... Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатларига бисёр мушарраф бўлиб эди...

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Табъ назми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди...

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи доғи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасеҳ ва ширин забон киши эрди, шужоъ ва мардона киши эди. Икки мартаба ўзи жамъи йигитлардин ўзуб қилич тегурди... Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур. Мулкгирлик дағдағаси жиҳатидан хили ярашлар урушқа ва дўстликлар душманликка мубаддал бўлур эди.

Бурунлар куп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Такриб била хўб абёт ўқур эди... Ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи қимор ҳам қилур эди...»

Султон Ҳусайн Бойқаро эса салтанати, шон-шавкати, маиший ҳаёти, сарой аҳллари, санъат ва адабиётга булган ихлоси ва истеъдоди ҳамда бошқа жиҳатлари билан Умаршайх мирзодан катта фарқ қилади. Бироқ мамлакатдаги ижтимоий-сиёсий ихтилофлар, ўғиллари ва бошқа амир-амалдорларнинг тож-тахт талашлари бу салтанатни тобора ҳалокатга якинлаштириб бормокда. Ички ихтилофлар гирдобида қолган ва айш-ишратга берилиб кетган Ҳусаин Бойқаро кичик-кичик темурий давлатларнинг кучини Шайбонийхонга қарши курашга бирлаштира олмайди.

Бобур жуда кўп беклар ва амир-амалдорларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатлари ва кирдикорлари ҳақида сузлайди. Булардан бири мустабид ва бадахлок Хисравшоҳдир. Ҳисор аҳолиси унинг зулми зўридан хонавайрон булади, бу муштумзур бек ва унинг амалдорлари, навкарлари босқинчилик ва ишратбозликда ҳаддидан ошадилар. Бобур унинг кирдикорларини тасвирлар экан: «...ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб, лаънат қилмаган ҳам сазовори лаънат булсун...»,— дейди.

Улуғбекни буюк донишманд сифатида таърифлаган Бобур, унинг падаркуш угли Абдулатифни қаттиқ лаънатлаб, «бу беш кунлик утар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди» деб ҳукмронлиги 5 — 6 ойдан нари утмаган бу қотил ҳақида Низомий Ганжавийнинг қуйидаги фардини келтиради:

Падаркуш подшоҳиро нашояд,
Агар шояд, ба шаш моҳаш напояд.

(Падаркуш подшоликка муносиб эмас, агар подшо бўлиб колса ҳам, 5-6 ойдан нарига утмайди.)

«Бобурнома»да тасвирланган Узун Ҳасан, Аҳмад Танбал, Вали, Али Дўст ва бошқалар ҳам Хисравшоҳ ва Абдулатифлардан қолишмайдилар. Бобур булардан ҳар бирининг бемаъни хатти-ҳаракати ва фитна-фасодини конкрет фактлар асосида очиб ташлайди.

«Бобурнома»да илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳам катта ўрин берилган. Бобур Навоий, Жомий, Биноий, Муҳаммад Солиҳ, Ҳилолий, Сайфи Бухорий, Мир Ҳусайн Муаммоий, Шайхим Суҳайлий, Юсуф Бадеий, Аҳмад Ҳожибек, Беҳзод, Султон Али, Ҳожа Абдулло Марварид, Шоҳ Музаффар, Ғулом Шодий, Ҳусайн Удий каби бир қатор шоирлар ва санъаткорлар ҳақида маълумот беради, уларни мақтайди, асарларидан намуналар келтиради, баъзан ҳаёти, фаолияти ёки шахсий сифатлари ҳақида кизикарли фактлар сузлайди. «Бобурнома» бу кишиларнинг ҳаёти ва фаолиятини урганишда, уларнинг маданий ҳаётдаги ўрнини белгилашда жуда аҳамиятлидир. Масалан, Бобур улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий ҳақида «Алишербек назири йўқ киши эрди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хуб айтқон эмас»,— деб ёзади, Навоийнинг асарларини таърифлайди, унинг илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларига ҳомийлигини алоҳида қайд қилиб: «Аҳли фазл

ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва мукаввий маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг (Навоийнинг) тарбият ва тақвияти билан мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Бехзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда (рассомликда) бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар»,— дейди. Навоийнинг бинокорлик соҳасидаги фаолиятини таъкидлаб: «Мунча бинойи хайрким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай».— дейди ҳамда Навоийнинг Ҳусайн Бойқаро билан унинг ўғиллари ўртасидаги ихтилофларни бартараф қилишда донишмандлик ва тадбиркорлик билан олиб борган ишларини баён этади. Бобур Ҳусайн Бойқаро ва Алишер Навоийлар доирасидаги кўп санъат ва адабиёт аҳлларини таъриф ва тавсиф қилади. Уларнинг муваффақиятларини курсатиш билан бирга, айрим камчиликларини таъкидлайди. Масалан, Бехзод ҳақида сўзлар экан: «Мусаввирлардин Бехзод эди, мусаввирлик ишини бисёр нозук қилди. Вале саҳолсиз элнинг чеҳрасини ёмон очадур, ғабғабини кўп улуғ тортадур. Саҳоллик кишини яхши чеҳрали, кушойлик қиладур»,— дейди.

Бобур бир қатор тарихий персонажларнинг бирор муҳим хусусияти ёки хислатини тасвирлаш билан ҳам китобхоннинг кўз ўнгида турли кишиларни гавдалантиришга эришади. Масалан, у Муллозода Мулло Усмон ҳақида сўзлаб, «Улуғбек мирзо замонида ўн турт ёшида дарс айтқони учун, Муллои Модарзод дерлар экандурлар... Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутар. Қавий ҳофизаси бор экандур» деб, ёш тиришқоқ ва хотираси ўткир бир олимни гавдалантиради; «...агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутиб ўлтурур экандурким, кетмагай деб» уста ва ишқибоз шахматчи Мир Мумтозни тасвирлайди; шунингдек, икки қўллаб, балки бутун вужуди билан шахмат ўйновчи Зуннунни; Ўш тасвирида тоғ тарафдин оқувчи бир ариқ ҳақида сўзлар экан, «Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул жуйдан сув қуярлар» деб Ўшнинг ҳазилкаш, шўх йигитларинн гавдалантиради ва бошқалар.

«Бобурнома»да, гарчи туларок таъриф ва тавсиф қилинмаса ҳам, минглаб қашшоқ ва муҳтож деҳқонлар, қуллар, асирлар ва бошка гуруҳ кишилар ҳақида сўзланади. Бобурнинг буларга булган шахсий муносабатидан қатъи назар, унинг мемуарлари хонавайрон бўлган деҳқон хўжаликларини, инсоний ҳақ-ҳуқуқдан маҳрум этилган ситамкаш қулларни, эрки буғиб ташланган асирларни уларни қуршаб олган муҳит билан бирга гавдалантиради. Масалан, Бобур Ҳиндистонда қилган урушлари ҳақида сузлар экан, мағлуб булиши аниқ бўлиб колган бир тўда ҳинд аскарларининг асир тушишдан кўра ўлимни афзал билгани, бири қилич кўтариб, бошқалари бирин-кетин буйнини тутиб берган ва ҳаммалари мардона ҳалок бўлганини сўзлайди ва бошқалар.

Шундай қилиб, «Бобурнома»да турли тоифа ва турли қиёфадаги канчадан-қанча кишиларнинг ҳаёти ва фаолияти баён этилган. Бобур бу кишиларни шунчалик ҳаётий, аниқ ва равшан тасвирлаганки, «Бобурнома»ни ўқиётганимизда, инглиз олими Эльфинстон айтганидек,

«биз уларнинг орасида яшагандек буламиз ва уларнинг характерларини билиб олганимиздек, афт-башараларини ҳам кура ва била оламиз...»

Бобур – «Бобурнома»нинг бош қаҳрамони

«Бобурнома»даги тарихий персонажлар айрим йиллардаги воқеалар, турли эпизодлар билан боғланган кишилардир. Асарнинг марказий ва етакчи фигураси эса Бобурнинг узидир. Бобур асарнинг муқаддимасидан тортиб хотимасига қадар китобхон билан доимий ҳамроҳ бўлиб боради. У тарнхнавис сифатидагина эмас, балки аксар воқеаларнинг бевосита ёки бавосита иштирокчиси сифатида гавдаланади, воқеалар унинг фаолияти ва саргузаштлари атрофига уюшиб, асарга бир бутун композиция бағишлайди. Бобур бошқа тарихий шахсларнинг шакл-шамойили, хулқ-атвори, насл-насаби ва ҳоказолар билан алоҳида-алоҳида таништириб боради. Бироқ «Бобурнома»да Бобурнинг ўзи ҳақида шу зайлдаги махсус маълумотлар йўк. Китобхон уни бутун асар давомида кўриб, кузатиб боради, у бутун ҳаёт йўли, иш-амаллари, кишиларга ва воқеаларга муносабати, дунёқараши, завқи ва диди, шодлиги ва қайғуси, ғалабаси ва мағлубияти, олқиши ва ранжиши, салтанати ва дарбадарлиги, қаттиққўллик сиёсати ва мушфиқлиги, ғазаби ва марҳамати, роҳати ва қўл остидаги йигитлари билан очин-тўкин, отлиқ ва яёв, оёқ яланг ва кулбасиз кечирган кунлари, билими ва донишмандлиги, кузатувчанлиги ва мушоҳадаси ва бошқа-бошқалар билан мужассамлашади, у гуё бир тарихий романнинг бош қаҳрамони сифатида гавдаланади. Бироқ фарқ шундаки, тарихий романда ёзувчи каҳрамон образини яратар экан, у тарихий шахс билан боғлиқ булган ҳамма фактларни ҳам олиб, уларни айнан акс эттиравермайди, балки уз олдига қўйган мақсади ва вазифасига мувофиқ равишда фактларни танлайди, уларни ижодий қайта ишлаб олади, бадиий фантазиядан фойдаланади. «Бобурнома»да эса Бобурнинг ҳаёти ва фаолиятига оид фактлар айнан берилади. «Бобурнома»нинг жанр хусусияти, унинг мемуарлиги шуни тақозо килади.

«Бобурнома»нинг бош қаҳрамони жуда мураккаб бир шахс. У сиёсий арбоб, лашкарбоши, олим, шоир ва донишманд, унинг, фаолияти ва дунёқараши турли-туман зиддиятлар билан гула.

Сиёсий жиҳатдан мустаҳкам марказлашган давлат куриш учун курашган Бобур бир неча вилоят ва мавзуларни уғилларига, бек ва амалдорларига бўлиб беради, туғриси, шунга мажбур булади. Бобур куплаб афғон асирларини, ҳинди тутқунларни озод қилади, ҳатто ашаддий душмани Аҳмад Танбалнинг асир тушган иниси ва унинг аскарларини кечириб юборади, боскинчилардан, муштумзўрлардан ғазабланади, уларни жазога тортади. «...Сайидим Али Дарбоннинг бир убдон навкари бировнинг бир куза ёғини тортиб олғон учун,— дейди Бобур,— эшикка келтуруб таёқлаттим, таёқ остида-ўк жони чиқти». Мустабид Хисравшоҳдан ғазабланган Бобур, унинг ўзи ҳам, бек ва навкарлари ҳам золим ва фосик эдилар, дейди ҳамда хотинини Хисравшоҳнинг навкари зурлик билан олиб кетган кишининг арзига Хисравшоҳнинг берган

жавобидан нафратланади. У мушфиқ ва инсонпарвар киши сифатида қуйидаги мисраларни келтиради:

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар канад.
Бахам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳи жаҳоне бахам барзанад.

(Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра охири юзага чиқади. Қулдан келганича ҳеч дилга озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.)

Шу равишда кишиларга муносабатда шоҳ Бобур билан инсонпарвар Бобур ўртасида кагтиқ кураш боради, гоҳи биринчиси, гоҳи иккинчиси устун чиқади, шоҳлик унинг инсонпарварлигига қуланка солиб туради.

Бобур амалдорларга танқидий ёндашади. Жумладан, у Ҳусайн Бойқаронинг катта ва донишманд темурий подшолардан эканини айтиш билан бирга, унинг ва сарой аҳлларининг айш-ишратга берилиб кетганини. Бойқаро билан ўғиллари ўртасидаги ноаҳилликни қоралайди, темурийларнинг Шайбонийхонга қарши бирлашиб кураш олиб боролмаганидан ранжийди. У тож-тахт талашлари туфайли ҳукмронларнинг иттифоқ эмаслигини эътироф қилиб, Шайх Саъдийнинг қуйидаги мисраларини келтиради:

Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд.

(Ўн дарвеш бир гиламга сиғиб ухлайди, аммо икки подшо бир иқлимга сиғмайди.)

Бобур моҳир лашкарбоши, довюрак баҳодир эди. У кўп уруш ва юришларда катта харбий тажриба тўплаган, вазиятни тез пайқаб олувчи, стратегик планларини усталик билан амалга оширувчи, қўшин ва қуролдан яхши фойдаланувчи, рақибларининг заиф томонларини сезгирлик билан аниқлаб олувчи, ғалабадан эсанкирамаганидек, мушкул ҳолларда ўзини йўқотмайдиган саркарда эди. У кўп вақт қўшинининг олдинги сафида боради, хавф-хатарни писанд қилмайди, навкарларига ўзи намуна кўрсатади, уларга далда беради, бирга машаққат чекади.

XIX аср рус шарқшуносларидан Н. И. Веселовский: «Айтиш мумкинки, Бобур ботирлигининг чеки бўлмаган: унинг бутун ҳаёти, жасорати мисоллар билан тулиб-тошиб ётибди. Ахир у Шайбонийнинг 15 минглик аскари турган Самарқандга ўзининг бор-йўғи икки юз кишилик отряди билан ҳужум қилишга журъат этган эди; фақат журъат этибгина қолмади, балки уларни қальадан ҳайдаб ҳам чиқарди. Бобур империясининг асосланишини айтмайсизми! Бобур Иброҳим Лудий қўлидан кудратли Ҳиндистонни ҳеч бир арзимас курол ёрдамида гортиб олган»,— дейди.

Бобур ботир ва пахлавон саркарда булиши билан бирга, нозик ҳисли, юмшоқ табиатли, кўнгли бўш киши эди. Одамларидан бирортаси ўлса, қаттиқ қайғурар, ўпкаси тўлиб йиғлар, узоқ муддат кўз ёшини тўхтатолмас,

агар бирор киши касал бўлиб қолса, унинг атрофида парвона булар, дори-дармон ахтарар эди. Бобур — меҳрибон ва ғамхўр падар: фарзандларининг ҳар бирини жонидан ҳам азиз куради. Қизи Гулбаданбегимнинг «Ҳумоюннома»да айтишича, Ҳумоюн бетоб бўлиб қолганда, Бобур «... худоё, агар жон урнига жон бериш мумкин булса, менки Бобурман, умри-жонимни Ҳумоюнга бағишлайман»,— деб нола қилар, ўзи ўлим тушагида ётганида, лаҳза ўтмай ўғли Ҳиндолни сурар, унинг келишига интизор булар экан. У ўғилларини ҳамжиҳат бўлишга, бир-бирига меҳрибон ва садоқатли бўлишга ундар, уларга насиҳатлар қилар эди.

Бобур айш-ишратни яхши куради, майхўрлик қилади, маъжун ейди, овга чиқади. Бироқ у айш-ишратни ўзига мақсад қилиб олмайди, орзу-интилишларини маишатбозликка қурбон қилмайди, базмларида одоб ва тартиб-қоидага қаттиқ риоя қилади, бадмастликка йул қуймайди, узини тутолмаган кишиларни иккинчи марта суҳбатларга яқин йулатмайди. Ҳаётининг сўнгги йилларида майхурликдан батамом воз кечади. Бу ҳақда у бундай дейди:

Хуш қилиб ўзни бу кечмакликдин,
Тавба қилдим чоғир ичмакликдин,
Олтуну нукра суроҳию аёғ,
Мажлис олоти тамомин ул чоғ,
Ҳозир айлаб борини синдурдум,
Тарк этиб майни кунгул тиндурдум.

Бобур хўжалик, ободончилик, илм-фан, санъат ва адабиётга жуда катта эътибор беради. У ариқлар очтиради, ҳовузлар қаздиради, экин майдонларини хийла кенгайтиради, турли боғлар ва бинолар барпо қилдиради, доимо илм-фан, санъат ва адабиёт аҳллари билан яқин алоқада булади, билимини такомиллаштиради. У шодиёна чоғларида ҳам, аламли кезларида ҳам хилма-хил шеърлар битади. Ҳозиржавоблиги ва ҳазил-мутоибалари, халқ юмори ва мақолларини мукаммал билиши билан суҳбатдошларини мамнун қилади, илмий ва адабий асарларни мутолаа қилади, таҳлил этади ва холислик билан уларга баҳо беради.

Француз олими Лен-Пуль Бобур ҳақида шундай деган эди:

«Бобурнинг биографик асар ва адабиёт борасида тутган урни унинг дадил саргузаштлари ва фаолияти билан, буларни ҳикоя қилган ажойиб мемуарлари билан белгиланади. Бобур жангчи бўлишига қарамасдан, нозик адабий завққа эга бўлган ва турмушни ганқидий идрок этган киши эди. У маданий тил ҳисобланган форс тилида ва уз она тилиси турк (ўзбек) тилида асарлар ёзган укимишли шоир эди. Туркча ёзганда хоҳ прозада булсин, хоҳ поэзияда булсин, соф ва содда услубнинг устаси эди... унинг мемуарлари бир аскарнинг ҳарбий юриш ва чекинишлари ҳақидаги оддий кундалик дафтар эмас; уларда шарқ адабиётини жуда яхши билган, нозик ва билимдон кузатувчи, одамларни тез урганувчи, улар ҳақида дадил ҳукм юритувчи бўлган бир кишининг ва табиат муҳибининг дунё ҳақидаги шахсий таассуротлари ва нозик фикрлари берилган.

Унинг уз портретини чизишдаги самимийлиги, фазилат ва нуқсонларини ҳам тасвирлаши, очиқ кўнгиллилиги, ҳаққонийлиги ва ажойиб ҳазилкашлик туйғуси унинг гузал мемуарларининг эътиборини янада оширади».

«Бобурнома»нинг илмий-маърифий аҳамияти

«Бобурнома» энциклопедик асардир. Унда тарихий воқеалар билан бирга, табииёт, география, топография, адабиётшунослик, тилшунослик, этнографияга ва фаннинг бошқа соҳаларига доир жуда қимматли факт ва маълумотлар берилган. Бобур тоғ ва даралар, кўл ва дарёлар, хилма-хил ўсимлик ва ҳайвонлар, жойларнинг ер ости бойлиги, халқларнинг урф-одати, тили, санъати ва адабиёти, айрим сўзларнинг этимологияси ва бошқа-бошқалар билан қизикади, буларнинг барчасини эринмай кузатади, ўрганади, турли касбдаги кишилардан, кексалардан маълумот туплайди. Мовароуннаҳр, Хуросон, Афғонистон ва Ҳиндистон фақат сиёсий тарихи билангина эмас, балки габиати, илм-фани, санъат-адабиёти ва бошқа жиҳатлари билан «Бобурнома»да бирмунча тўла ва мукаммал тасвирланади. Масалан, у Ҳиндистонни тасвирлар экан, унинг географик ўрни, чегаралари, шаҳар ва кентлари, вилоятлари, элининг касб-кори, урф-одати, кийим-кечаги, эътикоди, дарё ва тоғлари, иқлими, ер ости бойликлари, фил, карк, говмеши саҳройи, нилагов, кўтаҳпой, кийик, маймун ва бошқа ҳайвонлари; товус, тўти, шорак, лужа, дуррож, пулпакор, чалсий, шом, ҳарчал, чарз, сорс ва бошқа қушлари; шери обий, хуки обий, карёл каби сув ҳайвонлари, балиқлари; анба, кайла анбули (Ҳиндистон хурмоси), маҳва, кирни, жомин, гумрук, қадҳам, бадҳал, бийр, каруванда, панёла, чурунчи, норгил, норунж, лимона (лимон) каби мевалари, хилма-хил гуллари, йил фасллари ва ҳафта кунларининг номи, «рати», «машо», «тонг» деб аталган оғирлик ўлчовлари ва бошқа-бошқалар ҳақида сўзлайди. Бошқа улка ва вилоятлар ҳақида ҳам шундай хилма-хил ва кенг маълумотлар бор. Бобур ўнлаб олимлар, сайъаткорлар ва шоирлар ҳақида ҳам маълумот беради, уларнинг асарларини таърифлайди, ижодий фазилатларини мактайди, камчиликларини холисона танқид қилади. Шу жиҳатдан «Бобурнома» XV—XVI асрларнинг маданияти тарихини ўрганишда қимматли бир манбадир.

Бобур айрим номлар ва сўзларнинг этимологияси ҳақида ҳам хабар беради. Масалан, Хўжанд билан Конибодом орасидаги Ҳодарвеш деган дашт ҳақида сўзлар экан, «дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда гунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «ҳо дарвеш, ҳо дарвеш» дея-дея ҳалок булубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар» деса, Сирдарё ёқасидаги дарёнинг торроқ бир еридан бир така сакраб сувдан ўтгани учун у ерни «Такасекирган» деб атаганлар дейди. Андижон атрофида ўсадиган бир ўт бута-бута бўлиб ўсиб чиққани учун буни бутка ўти деб атаганларини айтади ва бошқа этимологик маълумотлар беради.

«Бобурнома»да шу даражада кўп гурли-туман маълумотлар борки, фаннинг деярли барча соҳаларидаги мутахассислар бу асардан бахраманд бўла оладилар.

Шундай қилиб, «Бобурнома» тарихий ва бадиий асаргина бўлиб қолмасдан, балки илмий бир асар, узига хос энциклопедиядир.

«Бобурнома»нинг тили

Заҳириддин Муҳаммад Бобур узбек адабий тилининг буюк донишманди ва ҳомийларидан биридир. У Навоийдан кейин узбек адабий тилининг тараққиётида жуда катта роль уйнади, халқ жонли тилининг бойликларини чуқур урганиб ва эгаллаб олди, адабий тилни халқ жонли тилига яқинлаштириш учун ҳормай-толмай курашди.

Бобур купинча уз аскарлари ва оддий кишилар орасида бўлди. Бу ҳол эса Бобур тил бойлигининг ошишига ва тилининг бирмунча содда бўлишига олиб келди.

«Бобурнома» узбек адабий тилининг жуда муҳим ёдгорликларидан биридир. Бу асар орқали биз XV аср охири ва XVI аср бошларидаги узбек адабий тили ҳамда унинг уша даврдаги асосий шеваларидан бўлган Андижон шеваси ҳақида кенг ва мукаммал тасаввурга эга буламиз. «Бобурнома»нинг тили шу даражада бойки, бу асар асосида XV—XVI аср узбек тилининг мукаммал луғатини яраташ мумкин. Бобур адабий тилда ишлатилмаган ёки ундан мустаҳкам урин олмаган жуда куп сузларни адабий тилга киритади ва улардан уринли фойдаланади. Бобур она тилининг луғат бойлигига ҳамда халқ мақоллари ва таъбирларига катта эътибор беради. «Қопудағини қопмаса, қариғунча қайғурур», «Кузларини туз тутти», «Душман не демас, тушга не кирмас» каби халқ мақоллари ва таъбирлари ҳамда «Чумчуқ безгак булғон эмиш» каби халқ юмори «Бобурнома»нинг мазмунини ҳам, тилини ҳам бойитади. Форс-тожик тилини мукаммал билган ва бу тилда ажойиб шеърлар яратган Бобур «Бобурнома»да форс-тожик тилидаги «Деҳ кужову дарахтон кужо» («Қишлоқ қайдаю дарахтлар қайда»), «Узраш бадтар аз гуноҳ» («Узри гуноҳидан ёмонроқ»), «Сафи мағлубро ҳавле басандаст» («Енгилган сафга бир қурқиш кифоядир»), «Он гузарро об бурд» («Ул кучани сув олиб кетди» — «У толлар кесилиб кетди»), «Зикри номиро ҳакимон умри сони гуфтаанд» («Шуҳрат билан эсланишни ҳакимлар иккинчи умр деганлар»), «Марг бо ёрон сураст» («Дустлар билан бирга булиб улмоқ туйдир»), «Аз ин жо ронда ва аз он жо монда» («Бу ердан сурилиб, у ердан жудо бўлиб қолган») каби мақолларни ҳам қуллайди.

Ифоданинг ихчамлиги, соддалиги ва равонлиги «Бобурнома» тилининг жуда муҳим хусусиятидир. Бобур оз суз билан кенг фикрни баён этишга, сузларни танлаб ишлатишга ҳам ортиқча сузларни калаштирмасликка интилади, синоним, омоним ва антоним сузлардан кенг ва уринли фойдаланади. Бобур купинча содда гап формасини қуллайди, унинг қушма гаплари, тузилиш жиҳатидан содда бўлиб, осонлик билан таркибий қисмларга бўлинади. «Бобурнома»нинг тилига хос бўлган бу хусусиятларни, жумладан, қуйидаги парчада равшан куриш мумкин:

Фарғонанинг «етти пора қасабаси бор; беши Сайҳун суйининг жануби тарафида, икки шимоли жонубида. Жанубий тарафидаги қасабалар бири Андижондурким, васатта воқеъ бўлубтур. Фарғона вилоятинанг

пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм бўлмас. Андижоннинг нашпотисидан яхшироқ нашпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш кўрғонидин сўнгра мундин улуғроқ кўрғон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқеъ бўлубтур. Тўққиз тарнов сув кирар. Бу ажабтурким, бир ердин ҳам чиқмас...» Ҳозирги замон китобхони бу парчани «қасаба»—шаҳарча, «васат»—ўртаҳлиқ, «вофир»— мўл-кўл сўзларини луғатдан қараб олиб бемалол ва мукаммал тушуна олади. Бу Бобурнинг тил донишманди бўлганини ва тил бойликларидан, жонли тилнинг хусусиятларидан моҳирлик билан фойдаланганини ҳамда ўзбек бадиий прозаси егарли тажрибага эга бўлмаган бир даврда проза тилида катта муваффакият қозонганини кўрсатади.

Бобур тилни мукаммал билишни, ифоданинг содда, равон ва ихчам бўлишини ўзгалардан ҳам талаб қилар эди. У ўғли Ҳумоюнга ёзган хатларидан бирида унга бир муаллим сифатида насиҳат ва маслаҳат бериб, бундай деган эди:

...Хатингни ҳуд ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри муаммо ҳеч киши курган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хили рост эмас, «илтифот»ни то била битибсен. «Кулунж»ни «ё» била битибсен. Хатингни ҳуд ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу муғлақ алфозингдин мақсуд тамом мафҳум бўлмайдур. уолибо хат битирда коҳиллиғинг ҳам ушбу жиҳаттиндур. Такаллуф қилай дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва равшан ва пок алфоз била бити; ҳам сенга ташвиш озроқ бўлур ва ҳам ўқуғучиға».

Бобур узининг лирикаси билан ҳам, «Бобурнома» асари билан ҳам ўзбек адабиёти тараққиётига катта ҳисса қўшди. Бобурнинг «Бобурномаси»дан илҳомланган қизи Гулбаданбегим форс-тожик тилида «Ҳумоюннома» асарини яратди. XVII асрда Абулғозни Баҳодир томонидан ёзилган «Шажараи турк» ва «Шажари тарокима»да ҳам «Бобурнома» анъаналарининг таъсири равшан куринади.

МУҲАММАД СОЛИҲ
(1455—1535)

Муҳаммад Солиҳ ўзбек адабиётининг улкан намояндаларидан биридир. Навоий ва Бобур каби атоқли сўз санъаткорлари томонидан истеъдодли шоир сифатида таърифланган Муҳаммад Солиҳнинг ўзбек ва форс-тожик тилида яратган шеърларидан айрим парчаларгина сақланиб қолган, холос. Унинг эпик ижоди — «Шайбонийнома» эса бизга қадар тўла етиб келди. Ўзбек классик адабиётида биринчи тарихий достон бўлган «Шайбонийнома», айрим тенденциоз хусусиятларига қарамай, икки сулола: темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушларнинг даҳшатли манзараларини тасвирлаши, бадиий услуби ва тили билан ўтмиш адабиётнинг қимматли бир ёдгорлигидир.

Ҳаёти ва фаолияти Муҳаммад Солиҳ 1455 йилда Хоразмда туғилди. Унинг бобоси Амир Шоҳ Малик Улуғбекнинг васийси ва тарбиячиси булиб, Темур ва Улуғбек саройларида катта обрўга эга булган амирлардан эди. Отаси Нур Саидбек эса Улуғбек, Жуги мирзо ва Абусаид мирзо саройларидаги эътиборли арбоблардан бири булиб, кейинчалик Абусаид мирзога қарашли булган Хоразмда анча вақт ҳокимлик килган.

Тожу тахтни эгаллаш учун узоқ йиллар давомида Абусаид мирзога қарши кураш олиб борган Ҳусайн Бойқаро 1467 йилда Хоразмга ҳужум қилади. Мудофаа чораларини яхши ташкил этолмаган Хоразм амирлари Ҳусайн Бойқаронинг ҳужумига бардош беролмай, кочиб кетадилар. Бундан ғазабланган Абусаид мирзо, тарихчи Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаус-саъдайн» («Икки бахтнинг бошланмаси») асарида ҳикоя қилишича, «ҳамма амирлар Хоразм вилоятига жунасинлар.,. гуноҳи аён булган ҳар бир кишига сазо ва жазо берилсин...», деб буйруқ қилади. Шу жумладаи, Амир Нур Саид ҳам жанг кунлари парвосизлик килгани учун гуноҳкор саналган эди. Амирлар, олий фармонга биноан, Хоразмга жўнаб, аҳволни батафсил биладилар: «Хоразм аскарларининг сони кўп бўлишига қарамай, зафарпаноҳ Мирзо Султон Ҳусайннинг ҳужумига бардош беролмай, бирданига кочиб қолган экан... Амир Пирдарвеш Кучин... Амир Нур Саидни тутиб олиб, уни отга миндириб, шамол тезлигида Ҳиротга юборди. Унинг бутун моллари ва важҳларини талон-торож эттирди. Амир Нур Саид раббиал-аввалнинг 20- сида Ҳиротга етди ва уни Ихтиёриддин қалъасига камадилар...

Жаноб шайх (Абдураҳмон Жомий) амир Нур Саиднинг гуноҳини тиладилар. Ҳазрати Хилофатпаноҳ (Жомий)нинг илтимосини қондирди...»

Нур Саид Ҳиротда аввал хийла моддий муҳтожлик тортади. Ҳатто бир от беришни сўраб Абусаид мирзога мурожаат қилади. Лекин орадан куп ўтмай, Абдураззоқ Самарқандийнинг айтишига қараганда, Нур Саид «яна катта амирлар қаторидан ўрин олади...». 1469 йилда Ҳусайн Бойқаро Ҳирот тахтига чикади. Абусаид мирзонинг бир қанча яқин амир ва беклари жазога тортилади. Шу вақтларда Марв шаҳрида бўлган Нур Саид ҳам қатл қилинади. Муҳаммад Солиҳ отасининг фожиали саргузашти ва узининг ёшлик чоғларини эслаб, кейинчалик «Шайбонийнома»да бундай деган ади:

...Лақаби Солиҳу узи солиҳ,
Нур Саид угли Муҳаммад Солиҳ.
Мундоқ айтурки, худодин тақдир
Чун отам ишига берди тағйир:
Чиқди Хоразм диёри қўлидин,
Хеваку Кот ҳисори кўлидин.
Тушти андин гузори Марв сори,
Анда соврулди эв(у) эли бори,
Айлади нўш шаҳодат жоми,
Анга неш улди саодат жоми.
Мени гардун ситами килди етим,
Анлади кишвари ғам ичра муқим..,

Муҳаммад Солиҳ оила бошига тушган кулфатларга қарамай, қунт ва ҳавас билан ўқийди, Абдураҳмон Жомийдан таҳсил олади, араб ва форс-тожик тилларини урганади, тарих, адабиёт, ҳуснихат ва бошқалар билан шуғулланади, шеър ёзишни машқ қилади. Шу билан бирга, у гоҳ Хуросонда, гоҳ Самаркандда темурий ҳукмдорларнинг саройида мулозимлик қилади.

Муҳаммад Солиҳ отасининг фожиали тақдири туфайли темурий ҳукмдорларга кек саклар эди, Темурий шаҳзодалар ва амир-амалдорлар ўртасидаги низо-адоват, саройлардаги ишратбозликлар унинг ғазабини янада кучайтиради. Муҳаммад Солиҳ 1499 йилда Мулло Абдурахим деган амалдорнинг маслаҳати билан темурийлар саройини тарк этиб, Шайбонийхон томонига ўтади. Темурийлар даргоҳида хизмат қилган амир-амалдорлар, шоир ва олимларни ўз томонига оғдириб олишдан манфаатдор булган Шайбонийхон Муҳаммад Солиҳни яхши қабул килади ва ўз саройида «амирул-умаро» («амирлар амири»), «маликуш-шуаро» («шоирлар бошлиғи») мартабасига кутаради. Муҳаммад Солих Шайбонийхоннинг давлат идора ишлари ва ҳарбий юришларида фаол иштирок этади. Шайбонийхон 1500 (905) йилда Бухорони эгаллаб Самаркандга юриш қилаётганида, Муҳаммад Солиҳни Бухорода ўз ўрнига колдиради. Муҳаммад Солиҳ бир оз вақт Қундуз шаҳрида ҳам бўлади. У Шайбонийхоннинг укаси Султон Маҳмуднинг вафотидан кейин (1504 йил) Шайбонийхондан рухсат олиб Бухорога қайтади. Шайбоний 1504—1505 йилларда Хоразмга юриш бошлайди. Шайбоний қушини Бухородан чиқиб Қоракўлга етганда Чоржўй ҳокими Амир Ерали Шайбонийни совғалар билан қарши олиб, унга таслим бўлади. Шайбонийхон Чоржуйга Муҳаммад Солиҳни доруға (шаҳар ҳокими) қилиб қолдиради. Муҳаммад Солиҳ Чоржуйда бирмунча гартиб ўрнатиб олгандан кейин Шайбонийхоннинг изидан Хоразмга жунайди. Хоразм ҳокими Чин Суфи Ҳусайн Бойқародан мадад сўрайди. Шу орада Ҳусайн Бойқаро Шайбонийхоннинг эътиборини Хоразмдан четга тортиш учун, Қундуз, Чоржуй ва бошқа жойларга қушин юборади. Муҳаммад Солиҳ Чоржуйга қайтади, қалъани мустаҳкамлайди, аскарларини жангга гайёрлайди. Темурийлар элчи юбориб, Муҳаммад Солиҳни ўз томонларига ўтказмоқчи буладилар. Бироқ у:

Мен дедим: «Сизга жавобим укгур,
Мундин ўзга басе сўзум йўқтур.
Жаврингиздин отам улди, нетайин?
Бошима қайғу ўкулди, нетайин?
Мен отам қони учун отланаман,
Мен ўзим жони(м) учун котланаман...»,—

деб жавоб беради.

Муҳаммад Солиҳ 1505 йилнинг охири ёки 1506 йилнинг бошида Несо (Ашхобод якинида) шаҳрига доруға қилиб тайинланади. Афтидан, у 1510—1511 йилларгача Несо шаҳрида яшаган, Шайбонийхоннинг вафотидан кейин эса Бухорога қайтиб, умрининг охирига қадар ўша ерда истиқомат қилган. Лутф Али ибн Оқохон Озарнинг «Оташкада»

асарида курсатилишича, Муҳаммад Солиҳ ҳижрий 941, мелодий 1535 йилда Бухорода вафот этади. Ҳасанхужа Нисорий «Музаккирул-аҳбоб»да Муҳаммад Солиҳнинг Мирзо Улуғбек исмли ўғли булгани ва унинг истеъдодли шоир эканини айтиб, унинг:

«Эй хуш ул кунларки, кунглим васлидин хушҳол эди;
Ахтарим фархундау бахтим ҳумоюн фол эди»

байтини келтиради. Муҳаммад Солиҳнинг оилавий ҳаётига доир бошқа маълумотлар сакланиб қолмаган.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ темурийлар сулоласининг инқирози ва емирилиши, шайбонийлар сулоласининг вужудга келиши ва дастлабки ҳукмронлиги йилларида яшади, ижод қилдк.

Унинг ҳаёти ва фаолияти, бадиий ижоди, айниқса «Шайбонийнома» достони мана шу икки сулола ўртасидаги кураш ва тўқнашувлар билан, бу кураш ва тўқнашувларнинг оқибати билаи яқиндан боғлиқдир.

Адабий мероси Муҳаммад Солиҳ лирик ва эпик шоирдир. Манбалар Муҳаммад Солиҳнинг бадиий ижодиётдаги «зуллисонайнлик» анъанасини муваффақият билан давом эттирган, ўзбек ва форс-тожик тилларидаги шеърлари билан китобхонларга, адабиёт аҳлларига манзур булганини курсатада.

Бироқ, афсуски Муҳаммад Солиҳнинг лирик шеърлар тўплами бизга қадар сақланиб қолмаган ёки ҳозирга қадар номаълум булиб келмоқда. Биз бу истеъдодли шоирнинг айрим лирик парчалари билан «Мажолисун-нафоис», «Бадоеъул-вақое», «Бобурнома», «Туҳфаи Сомий», «Оташкада» ва бошқа манбалар орқали таниша оламиз. Муҳаммад Солиҳнинг бир неча мустақил лирик шеърлари «Шайбонийнома» достонида ҳам бор.

Навоий «Мажолисун-нафоис»да Мухаммад Солиҳ ҳақида бундай дейди:

«Муҳаммад Солиҳ — исми муносабати билан Солиҳ тахаллус қилур. Нур Саидбек ўғли дурурким, кўн вақтлар Чаҳоржўй навоҳисидан Адоқ навоҳисиға дегинча аморат (амирлик — *Н. М.)* қилди ва Султон Абусаид мирзо эшигида, Улуғбек ва Жўги мирзо эшигида соҳиб ихтиёр ва жумлатул-мулк эрди. Аммо баъоят бадфеъл — бадхулқ киши эрди. Ўзи мулойим йигитдур. Атворининг отаси атвориға нисбати йўқтур. Анга ҳам ғариб сахве туштиким, Султон Соҳибқирон (Ҳусайн Бойқаро — *Н. М.)* қуллуғидин ғайбат ихтиёр қилди. Баъзи дедиларким, бехудлуқ оламида ёмон мусоҳиблар ани ёмон йўлға тутубтурлар[142]. Табъида хели диққат ва чошни бор. Хатка ҳам қобилияти кўпдур. Бу матла анингдурким:

Наям ошифта, гар пушид кокул моҳи тобонаш,
Чи ғам аз тийрагийи шаб, чу бошад субҳ поёнаш»[143].

Юкорида келтирилган байт Муҳаммад Солиҳнинг моҳир санъаткорлигига бир далилдир. Бу байтда ҳароратли севги, ёрнинг

[142] Навоий Мулло Абдураҳим каби кишиларни кузда тутса керак.

[143] Байтнинг мазмуни Кокили ёркин ой (дай юзи)ни ёпиб гурган экан, паришон эмасман, охири тун булганидан кейин тунинг коронғилигидан нима ғам?

висолига эришиш иштиёқи ва бунга ишонч ҳисси ташбиҳи том (тула ухшатиш) усули билан ифодаланган: *кокул* — тун, *юз* — тонг.

Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳам «Бобурнома»да Муҳаммад Солиҳга «Чошнилик ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиги чошнисича йуқтур, туркий шеъри ҳам бор. Ёмон айтмайдур...» деб баҳо беради ва бир неча уринда унинг шеърларидан парчалар келтиради ҳамда бир байтига татаббуъ қилади.

Манбалардаги бу оз сонли шеърий инжулар «Шайбонийнома» даги лирик шеърлар билан биргаликда Муҳаммад Солиҳни уста лирик шоир сифатида гавдалантиради. У лирикада, гарчи асосан анъанавий мавзулар доирасида қолган бўлса ҳам, ўз оригинал адабий услубини ярата олган, турли хил бадиий усул ва тил воситаларидан моҳирлик билан фойдаланган, янги-янги образлар, лавҳалар яратган.

Бироқ Муҳаммад Солиҳнинг адабиёт тарихидаги ролини унинг бир неча мисраларигина сақланиб қолган лирикаси эмас, балки ҳозиргача тўла сақланиб қолган «Шайбонийнома» достонидан белгилаб оламиз. Муҳаммад Солиҳ «Шайбонийнома»ни 1506 йилда ёзиб тугатади. Унинг бу достондан кейин яна қандай асарлар (лирик шеърлардан ташқари) яратгани маълум эмас. Шаркшунос Г. Вамбери «Бухоро ёки Мовароуннаҳр тарихи» асарида Муҳаммад Солиҳ «Лайли ва Мажнун» тахлитида бир маснавий яратган деб айтади. Бироқ бошқа манбаларда бу ҳақда ҳеч қандай маълумот йўқ. Эҳтимол, Г. Вамбери «Ноз ва Ниёз» манзумасининг 1524—1525 йилларда вафот этган муаллифи Солиҳ исмли бошқа бир шоирни ёки 1566—1567 йилларда вафот этган Солиҳ Ибн Жалолни («Лайли ва Мажнун» номли достон муаллифини) Муҳаммад Солиҳ деб ўйлагандир. Ҳар ҳолда, Муҳаммад Солиҳнинг асосий адабий мероси «Шайбонийнома» бўлиб қолмоқда.

Шуни ҳам уқтириб утиш лозимки, Шайбонийхон ҳақида Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома»сидан бошқа яна бир неча асар ҳам яратилган эди. Бу асарларнинг кўпи бевосита Шайбонийнинг ўз топшириғи билан вужудга келган эди. Шундай асарлардан бири Мулло Шодийнинг 76 бобдан иборат «Фатҳномаи хоний» («Хоннинг ғалаба китоби») достонидир. Унда Шайбонийнинг гуғилишидан тортиб 1501 йилгача (Самарқанднинг Шайбоний томонидан иккинчи марта истило қилинишигача) бўлган воқеалар баён этилади.

Шайбоний саройида бир неча йил хизмат қилган Биноий ҳам «Шайбонийнома» ва «Футуҳоти хоний» («Хоннинг ғалабалари») деган иккита тарихий асар ёзган[144]. Бу асарлар Шайбонийнинг болалик чоғларидан тортиб 1502 йилгача бўлган саргузаштларини ҳикоя қилади.

Тарихчи Рузбеҳон Шайбонийнинг 913—914 (1508—1509) йиллардаги уруш-юришларини тасвирлаб, «Меҳмонномаи Бухоро»[145] асарини ёзади. Бу асарда тарихий вокеалардан ташқари, Шайбонийнинг диний маросимларда, баҳсларда иштирок этиши ҳам ҳикоя қилинади.

---

[144] Афтидан, Биноий аввал "Шайбонийнома"ни ёзади, кейин эса шу асарни кайта ишлаб, кенгайтириб "Футуҳоти хоний"ни яратади.

[145] Рузбеҳоннинг айтишига қараганда, асарнинг асл номи "Сафарномаи Бухоро" булиб, Шайбонийхон унинг номини "Меҳмонномаи Бухоро" деб узгартирган.

Булардан бошқа, узбек тилида номаълум бир муаллиф ҳам Шайбоний ҳақида асар ёзган. Унда муаллиф туркий халкларнинг кадим замонлардан бошлаб Шайбоний вафотига қадар булган тарихи ҳақида сузлайди. Аммо асарнинг дастлабки кисмларида тарихий воқеалар эмас, балки афсона ва ривоятлар ҳикоя қилинади[146].

«ШАЙБОНИЙНОМА»

«Шанбонийнома»нинг нусхалари

«Шайбонийнома»нинг 1510—1511 йилларда Қосим деган котиб томонидан кучирилган энг эски қул ёзма нусхаси Венада сақланади.

Настаълик хати билан ёзилган бу нусха 218 варақ булиб, унда жанг ва зиёфат манзараларини тасвирловчи 9 та миниатюра ҳам келтирилади. Мана шу қул ёзма нусха асосида Г. Вамбери 1885 йилда Венада достоннинг асл текстини ва унинг немис тилига қилинган таржимасини нашр эттирган эди. 1904 йилда эса шу қулёзма асосида машҳур рус туркшуноси П.М.Мелиоранский Петербургда «Шайбонийнома»нинг асл текстини нашр эттириб, Вамбери нашридаги камчиликларни тузатади ва уша нусхадаги икки миниатюрани ҳам китобга киритади. Кейинчалик бу асарнинг айрим боблари, парчалари турли хрестоматия ва тўпламлардан урин олади, 1961 йилда эса бу асар Узбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан гула босиб чиқарилади.

Муҳаммад Солих ва унинг ижоди А. Иброҳимов томонидан тадқиқ этилиб, кандидатлик диссертацияси ёзилган (1950 й.)

«Шанбонийнома» – тарихий достон

«Шайбонийнома» Шайбонийхонга бағишланган достон булиб, унинг темурийларга қарши олиб борган уруш ва юришларини тасвирлайди. Достон 8902 мисрадан иборат булиб, 76 бобга булинган. Булардан 16 боб достоннинг муқаддимасидир: I—III боблар диний-традицион характердаги боблар булиб, IV боб сўз таърифи, V—XIV боблар Шайбонийхоннинг таърифи ва тавсифига бағишланган, XV бобда «Китоб назмининг сабаби» баён этилади, XVI боб Мулло Абдураҳимга аталади. Достоннинг асосий қисми XVII бобдан бошланади. Бу бобларда 1499-1500—1505-1506 йилларда руй берган тарихий воқеалар хронологик изчиллик билан акс эттирилади; икки сулола — темурийлар билан шайбонийлар ўртасидаги урушлар ва бу урушларниг оқибати достон сюжетининг асосини ташкил этади. Бу қонли курашларнинг шоҳиди ва иштирокчиси булган Муҳаммад Солих ўз кузи билан курган, ўзи қатнашган воқеаларни ҳикоя қилади. Шунга кура, у бундай дейди:

Ҳар не кўрдим черигида бир-бир,
Борчасин назм ила қилдим таҳрир.

---

[146] И.Березин уни асли ва русча таржимаси билан бирга "Шайбонийнома" деб атаб, Қозонда нашр эттиради.

Достонда Шайбонийхоннинг 1499—1500 йилларда Туркистондан Самарқандга қўшин тортиб келиши, Самарқандни босиб олиш учун дастлабки уринишларининг барбод бўлиши ва чекиниши, Бухоро вилоятининг ҳокими Боқи Тархон ва унинг қўшини Даббусий қўрғонида (ҳозирги Зиёвуддин яқинида); қамал қилиб, Бухорони босиб олиши, Қоракўл, Қарши, Ғузор ва бошқа жойлардаги аҳолининг кўзғолонларини қаттиққўллик билан бостириши, Самарқандни олти ой қамал қилиши, Бобурнинг Самарқандни ташлаб чиқишга мажбур бўлиши, Шайбонийхоннинг Самарқандни, кейинроқ Андижон, Тошкент, Ҳисор, Бадахшон ва бошқа вилоятларни забт этиши бирма-бир баён этилади. Достон 1504—1506 йилларда Шайбонийхоннинг Хоразмга юриши, уни эгаллаб олиб, ғалаба билан Бухорога қайтиши тасвири билан тугайди.

«Шайбонийнома»ни жангнома деб аташ ҳам мумкин. Бироқ у «Або Муслим» ва «Жамшид» типидаги анъанавий жангномалардан тубдан фарқ қилади, чунки бу асарларда афсонавий воқеалар ҳикоя қилиниб, уларда кишилардан ташқари девлар, жинлар, парилар ҳам иштирок этади, диний «каромат» ва «муъжизалар» сўзланади. «Шайбонийнома»да эса шоир кўз ўнгида бўлиб ўтган тарихий воқеаларгина баён қилинади. Шу билан бирга «Шайбонийнома» Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» асари типидаги қаҳрамонлик достонларидан ҳам ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади: «Садди Искандарий»да тарихий воқеаларни ва тарихий шахсларнинг фаолиятини тасвирлаш вазифаси қўйилмайди. «Шайбонийнома»да эса, шоирнинг тутган позициясидан қатъий назар, тарихий воқеа ва тарихий шахслар тасвирланади.

Бинобарин, «Шайбонийнома» ўзбек адабиёти тарихида жангноманинг янги туридир, у биринчи тарихий достондир.

Тарихий шахслар қиёфаси

«Шайбонийнома»нинг персонажлари тарихий шахслардир. «Шайбонийнома»да икки сулола ўртасидаги тож-тахт курашлари тасвирлангани учун, унинг персонажлари ҳам асосан шу икки сулоланинг намояндаларидир. Достонда, бир томондан, Шайбоний ва унинг ҳамкорлари: Султон Маҳмуд, Темур Султон, Жонвафобий ва бошқалар, иккинчи томондан, Бобур, Ҳусайн Бойқаро, Боқи Тархон, Султон Али, Бадиуззамон ва бошқа темурий ҳукмдорлар кўринади. Шоир бу образларни уларнинг ўзаро курашлардаги фаолияти, тарихий воқеалар ривожида тутган ўрни ва, қисман бўлса-да, шахсий ҳаёти, феъл-атвори тасвирида гавдалантиради. Бироқ Муҳаммад Солиҳ тарихий шахсларга ҳамиша ҳам объектив муносабатда булавермайди, темурийларни мумкин қадар қоралашга, Шайбоний ва унинг ҳамкорларини идеаллаштиришга интилади. Лекин, шунга қарамай, у тарихий фактларни баён этар экан, истар-истамас, Шайбонийхон ва унинг ҳамкорларининг золимлигини, ахлоқий ва маиший бузуқликларини фош қилиб қўяди.

«Шайбонийнома»да ўзаро урушлар туфайли даҳшатли азобларга гирифтор бўлган дарғазаб шаҳар ва қишлоқ аҳолиси — халқ образи ҳам берилган. Шоир халқ бошига тушган қулфат, харобалик ва вайроналиклардан қайғуради, бироқ бу мусибатларнинг барчасини

«тақдир» билан боғлайди, Шайбонийга қаршилик курсатган аҳолини қоралайди.

«Шайбонийнома»да шоирнинг ўз образи ҳам бор. У тарихнавис — нозим, воқеалар иштирокчиси сифатида, ғоявий қарама-қаршиликлари билан бирга гавдаланади. Айниқса лирик ўринлар шоир шахсиятидаги қарама-қаршиликларни янада чуқуррок ва гуларок очиб беради.

Шайбонийхон образи

Муҳаммад Шайбоний (1451 — 1510) Дашти Қипчоқда кучманчи ўзбекларнинг йирик давлатини вужудга келтирган Абулхайрхоннинг набирасидир. Абулхайр ўлгандан кейин унинг тож-тахтини эгаллаш учун бошланган курашлар чоғида Шайбоний (шоҳ Будоғнинг ўғли) Бухорога қочиб келади. Бухоро ҳокими Абдулали Тархон уни яхши қабул қилади. Шайбоний бир неча йил Бухорода ўқийди ҳамда бобосининг давлатини тиклаш мақсадида Туркистон атрофига қайтиб келади. Бироқ етарли ҳарбий куч тўплай олмайди. Кейинчалик Темурийлар давлатининг инқирозидан фойдаланиб, Мовароуннаҳрнинг ички районларига (Самарканд, Бухоро ва бошқа жойларга) бостириб кира бошлайди. У айниқса Бобурга қарши узоқ ва қаттиқ кураш олиб боради. Шайбоний конли курашлар билан Мовароуннаҳр ҳокимиятини қулга киритади, узоқ тайёрлик ва кўп уринишлардан кейин 1507 йилда Хуросонни эгаллайди, сўнгра Эронни ҳам истило қилмоқчи бўлади. Бироқ Эрон шоҳи Исмоил 1510 йилда Марв яқинида уни 17 минг кишидан иборат қушини билан бирга қамал қилиб, мағлубиятга учратади ва Шайбонийни ўлдиради.

Шундай қилиб, Шайбоний бутун умрини тож-тахт учун бўлган курашларда ўтказган ҳукмдордир. Шу билан бирга у лашкарбоши ва шоир ҳам эди, у ўз сулоласи манфаатлари учун илм-фан, санъат ва адабиёт аҳлларини, қисман бўлса-да, ўз саройи атрофига жалб этади, темурийлар саройини тарк қилиб келган Муҳаммад Солиҳ, Биноий каби шоирларни ўз ҳимояси остига олади.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийнинг бутун ҳаёти ва курашини ҳикоя қилиб ўтирмайди. У муқаддимада Шайбонийнинг саргузашти ҳақида қисқа маълумот бергандан кейин, достоннинг асосий бобларида унинг 1499—1506 йиллардаги фаолиятини, темурийларга қарши олиб борган курашини батафсил сўзлайди. Шайбонийни адолатли, маърифатли ва халқпарвар подшо деб кукларга кутариб мақтайди, уни идеаллаштиради.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийни «тенгрининг ердаги сояси деб атайди, унинг ҳар бир тадбирини мамнуният билан қутлайди, унинг ҳар бир зафарини дин ва шариатнинг зафари деб таърифлайди, унга янги ғалабалар тилайди. Шайбонийни «Жамшиди даврон», «Сулаймони замон» деб атаб, уни Искандар, халифа Ҳайдар ва бошқалар билан тенглаштиради. Илм-фанда у гуё ўз асрининг Ибн Синосидир, у ўз ҳикматлари билан ҳар қандай мушкулни ҳам ҳал этишга қодирдир, унинг касб-ҳунарда тенги йўқ; адабиёт, соҳасидаги укуви ва истеъдоди эса янада зиёдроқдир. У, Муҳаммад Солиҳнинг фикрича, бошқа хонлар каби мажлис қурмайди, айш-ишрат сурмайди ва ҳоказо.

Муҳаммад Солиҳ мадҳияхонлик руҳидаги ўз таъриф ва тавсифлари билан Шайбонийхонни идеаллаштириб, унинг обрў-эътиборини оширишга, янги сулоланинг ҳокимиятини мустаҳкамлашга интилган.

Бироқ Муҳаммад Солиҳ объектив тарихий ҳақиқатни четлаб кетолмайди. У кечмиш воқеаларни ҳикоя қилар экан, истар-истамас, Шайбонийхон ва унинг қўшинининг босқинчилигини, эл-юртни талон-торож қилишини, маънавий-ахлоқий ярамас хатти-ҳаракатларини фош қилиб қуяди.

Икки сулоланинг тож-тахт учун кураши натижасида кўп шаҳар ва қишлоқлар хароб булади, минглаб кишилар қирилиб кетади, даҳшатли очлик ва оммавий касаллик вужудга келади. Буларнинг барчасига темурийлар каби шайбонийлар ҳам баб-баробар айбдор эдилар. Китобхон ўзаро урушларнинг даҳшатли оқибатларини курар экан, шоирнинг талқинидан қатъи назар, Шайбоний ва унинг хатти-ҳаракатларидан ғазабланмай қолмайди. Шоир Шайбонийнинг шаҳар ва қишлокларга бостириб киришини тасвирлаб:

«Ҳеч ким қолмади ул вақт қурук,
Йуқ эрди молу қиз олурға сурук»,

ёки:

«Боттилар молға лашкар борча,
Булдилар бой-гавонгар борча»,—

дейди.

«Молу қиз олиш»дан Шайбонийхоннинг ўзи ҳам четда қолмайди. У Боқи Тархонни енгиб, Бухорони қулга киритганида, 12 яшар норасида қизни хотинлари каторига қўшиб олади. Шайбоний Хоникахон ва Аложахонларни ҳийла-найранг билан енгиб, асир олар экан, уларнинг хотин-қизлари шаънига ҳақоратли сўзлар айтади.

Шайбонийхонни

«Ўзга хонлар каби мажлис қурмас,
Айшу ишрат соридин дам урмас.
Бода ичмоқ сори булмас мойил,
Бир замон ишидин булмас ғофил»,—

деб таърифлаган Муҳаммад Солиҳ, истар-истамас, уни айш-ишратга берилиб кетган хон сифатида ҳам тасвирлайди.

Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхоннинг хатти-ҳаракатларини баъзи бир тарих китобларининг муаллифларига қараганда анча объектив баён этади. Масалан, 1501 йилда Самарқанднинг олиниши ва Султонали мирзонинг фожиасини олайлик. Шайбонийхоннинг Самарқандни босиб олишида унга Султонали мирзонинг онаси Зуҳрабегимнинг енгилтаклиги қул келган эди. Зуҳрабегим, агар Шайбонийхон мени ўз никоҳига олса, Самарқанд дарвозасини очиб бераман деб, Шайбонийхонга элчи юборган ва бу қарорига ўғлини ҳам рози қилган эди Шунда Шайбоний ҳам

узини Зуҳрабегимга «ошиғи бекарор» қилиб курсатади. Шайбонийхон Зуҳрабегимга «ишк-муҳаббат изҳор қилиб», Самарқандни қулга киритади, сунгра куп утмай Султонали мирзони улимга ҳукм қилади, унинг онасини бировга хотинликка бериб юборади.

Шоир Зуҳрабегимнинг енгилтаклигидан ғазабланиб, уни лаънатлайди. Бироқ шоир Шайбонийхоннинг қилмишидан ғазабланганини ошкор айтолмайди, уни лаънатлай олмайди, гуё у буни китобхоннинг узига ҳавола килади.

Бу воқеа Хондамирнинг «Ҳабибус-сияр» асарида ва «Бобурнома»да ҳам шу зайлда ҳикоя қилинади. Бироқ Шодийнинг «Фатҳномаи хоний» асарида тарихий ҳақиқат бузиб берилади. Унинг айтишича, гуё Султонали мирзо Шайбонийга уз ихтиёри билан тобе булади, Шайбоний уни иззат-эҳтиром қилади. Султоналини ғийбат қилган амалдорларни койийди. Султонали амалдорларнинг суиқасди билан улади. Бундан Шайбоний каттик афсусланади. Номаълум муаллифнинг узбекча насрий «Шайбонийнома»сида эса Шайбонийхон:

«...Андин сунг Самарқанд устига бориб, Боғи Майдонга нузул қилдилар. Ва Султонали мирзоға насиҳат килиб юбордиларким, Самарқандни яхшилик била солиб чиқ! Ул хоннинг насихатини қабул қилмайдирур. Тўққиз ой қамалдин сунг Султонали мирзо ожиз булиб, куринишга чиқди ва ҳазрати Хон Самарқандни фатҳ қилиб, Султонали мирзонинг онасини никоҳ қилиб олдилар. Неча кундан сунг Султонали мирзо мастлиғида Куҳакдин йиқилиб улибдир...»,—дейилади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ, бир томондан, достоннинг бош қаҳрамони Шайбонийхонни муболағали мақтовлар билан идеаллаштиради, тарихий ҳақиқатдан узоқлашади, иккинчи томондан, унинг фаолиятини аниқ далиллар асосида тасвирлаб, тарихий ҳақиқатга, яқинлашади. Бу чиндан ҳам шоирнинг субъектив нияти билан объектив воқелик ўртасидаги зиддиятнинг, шу билан бирга, унинг ижтимоий-сиёсий қарашидаги ички қарама-қаршиликларнинг ифодаси эди.

Темурийлар образи

Шайбонийлар билан темурийлар ўртасидаги тож-тахт курашлари «Шайбонийнома» достонининг асосий ва етакчи конфликтидир. Достон муаллифи шу конфликт аспектида бир неча темурий ҳукмдорнинг эпизодик образини яратади ҳамда инқирозга юз тутган темурийлар салтанати ҳакида фикр юритади. У темурийлар салтанатининг инқирозини тасвирлайди, темурийларнинг узаро ихтилофларини, тож-тахт талашишларини тўғри танқид қилади. Достоннинг муқаддимасида шоир темурийлар ҳақида сузлар экан:

...Бу жамоатки курарсан ҳоло,
Тана-тирно била бошлаб ғавғо.
Ичадурлар кеча-кундуз бода,
Дину имон соридин озода.
Бир-бири бирла мухолиф борча,

Бир-биридин таки ҳойиф борча.
Атодин бордур ўғул нохушнуд,
Атони ўғул этой дер нобуд.
Ато ҳам бордур ўғулдин безор,
Ултурур уғлини йиғлатиб зор...
Қайдаким чодирини тикти нифоқ —
Қолмас ул теграда осори вифоқ.
Мулк илгидин чиқару тахт ила тож,
Тахту тож аҳлин этарлар ихрож,—

дейди. Дархақиқат, ички курашлар, зиддиятлар гирдобида қолган темурийлар Шайбонийхонга қарши курашда бир ёқадан бош чиқариб, уз кучларини бирлаштира олмаган эдилар. Кўп йиллар давомида Шайбонийхонга қарши Захириддин Муҳаммад Бобургина деярли яккама-якка жанг олиб борган эди.

Муҳаммад Солиҳ темурийларнинг бир-бирига нисбаган адоват ҳамда хусуматини Ҳусайн Бойқаро ва унинг ўғиллари мисолида ҳаққоният билан очиб ташлайди. Шайбонийхон Хоразмни босиб олгандан кейин Ҳусайн Бойқаро ўз тож-тахти қулдан кетиб қолиш эхтимолидан ҳадиксираб, темурий ҳукмдорларни ва шаҳзодаларни йиғиб, душманга қарши бирғаликда кураш олиб боришга қарор қилади.

Муҳаммад Солиҳ темурийларни шу хилда қоралаганда, шубҳасиз, ҳакли эди. Бирок, шуни ҳам уктириш лозимки, у бу айбномани Шайбонийхонни идеаллаштиришга бир восита қилиб қуяди. Шайбонийхоннинг тахтга чиқишини қонуний бир ҳодиса деб таърифлайди, уни «элга иноятлар қилувчи» «Маҳдии замон» деб атайди!

Дедилар борча манга донолар,
Ким: «Адам бўлғусидур мирзолар,
Давлати оли Темур кетгусидур,
Навбат ўзга кишига етгусидур,
Ул киши бордур Шайбонийхон,
Хоки Шайбондуру Маҳдии замон,
Ҳоли онинг ери Туркистондур,
Ўзбек элига муаззам хондур..,
Иттифоқ анда-у дину имон,
Зарби шамшеру намозу қуръон,
Мулк ул олмаса, ким олғусидур?
Борча офоқ анго қолғусидур.

Бундан ташқари, Муҳаммад Солиҳ темурийларга, айникса Бобурга ҳаддан ортиқ мухолифона муносабатда бўлади. У Бобурни мумкин қадар коралашга, салбий ҳолда курсатишга интилиб, унинг фаолиятидаги ижобий томонларни эътироф қилмайди. Унинг гасвирида Бобур золим ва жоҳил бир киши сифатида гавдаланади. Муҳаммад Солиҳ Бобурнинг Самарқандни эгаллаб олишини баён қилар экан:

Чу Самарқандни олди Бобур,
Халқ аро тафриқа солди Бобур.
Ҳусн майдонига золим кирди,
Зулм бозорига равнақ берди...

дейди. У Бобурга нисбатан нохолис кайфиятда булгани туфайли, Бобурнинг Самарқандни олишига хийла хайрихоҳлик билан қараш шаҳар аҳолисини ҳақорат қилишгача бориб етади:

...Ушбу сузлар била ул нодон эл,
Қойси нодонки булак ҳайвон эл,
Шартлар айладилар мустаҳкам,
Қилдилар қалъаларини маҳкам...

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ, бир томондан, темурийлар салтанатининг инқирози ва ҳалокатини тўғри тасвирлашга интилса, иккинчи томондан, тенденциозлик кайфиятларига берилиб, тарихий ҳақиқатни сохталаштиради.

Халқ образи. Урушлар окибати тасвири

Икки сулоланинг тож-тахт кураши остида эзилиб етган меҳнаткаш аҳолини янада қаттиқроқ хонавайрон қилган эди. Даҳшатли урушларда кўпгина шаҳар ва қишлоқлар хароб этилган, элнинг мол-мулки талон-торож қилинган, йигитларнинг қони беҳуда тўкилиб, қизларнинг номуси таҳқирланган, ота-оналар зор-зор йиғлаган, кон қақшатилган эди.

«Шайбонийнома»да халқ образи мана шу урушлар ва уларнинг оқибати қобиғида тасвирланади; шоир икки сулола ўртасидаги уруш ва унинг оқибатларига «тақдирнинг иши» деб қараши ҳамда Шайбонийхонга ён босиши, уни оқлаши ва эътиқодларига қарамай, халқ оммасининг босқинчиларга бўлган нафрат ва ғазабини, унинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик руҳини, ўзаро урушларнинг даҳшатли лавҳаларини тасвирлайди, жой-жойи билан мазлум ва жабрдийдалар ҳолига ачинади. Бу билан Муҳаммад Солиҳ ўзбек классик адабиётида реализм тенденциялари ривожига катта ҳисса қушади.

Халқ оммаси, жумладан Самарқанд аҳолиси темурийлар ҳукмронлиги даврида куп жафо чеккан эди. Бинобарин, Муҳаммад Солиҳ:

Неча йил мунча балолар бор эди,
Анга анвои жафолар бор эди,—

дейди. Бироқ аҳоли бошқа бир подшонинг келиши билан ўз аҳволи яхшиланмаслигини, икки сулоланинг тож-тахт талаши ўзига фақат очлик, харобалик ва улим келтиришини билар эди. Шунинг учун аҳоли Самарқандни мардона мудофаа қилишга отланади:

Олишиб қалъани биз соқлоғоли,
Солишиб биз қалъани соқлоғоли.
Итларимизгача ҳосил суёли,
Ит эти ейирга кўнгул қуёли.
Ангоча соқлоғоли кўрғонни,
Жонига еткуроли ул хонни.

Бошқа шаҳарлар аҳолиси ҳам самарқандликлар каби, Шайбонийхон қўшинига қарши мардона курашга отланиб, қўрғонларини қаттиқ мудофаа қилади. Дўқ-пўписалар ғазабкор ва исёнкор халқнинг руҳини сундиролмайди. Султон Маҳмуднинг Қоракул аҳолисига сурбетларча айтган баландпарвоз сўзларига қарши аҳоли:

Дедилар: «ҳар на қилурсиз, қилингиз!
Урушур бўлсангиз, эмди келингиз!..
Биз бошимизни қурубмиз онда,
Йўқтурур ҳеч ишимиз жонда.
Кучамиз маҳкам эрур, қўрғон ҳам,
Ола олмас ани султон, хон ҳам»,—

дейди ва мудофаа жангига отланади. Бироқ халқ оммаси икки сулоланинг тож-тахт урушлари олдини ололмайди, Шайбонийхоннинг ҳужумларини даф этолмайди, у темурийларнинг жабр-зулмидан нажот топмай туриб, шайбонийларнинг боскини ва талонига гирифтор бўлади. Шайбоний:

Бизга йўқ ҳеч тарафдин ташвиш,
Қабомоқдин басе йўқ яхшироқ иш,—

деб шаҳар ва қўрғонларни қамал қилиш, алоқа йўлларини кесиб қўйиш, аҳолини озиқ-овқатсиз, сувсиз қолдириб дармонсизлантириш тактикасини қўллайди. Жумладан, у Самарқандни 6 ой, Қарши ва Андижонни 2 ой қамал қилади. Қамал кўпинча авжи пишиқчилик маҳалига тўғри келар эди. Халқ йил бўйи пешона тери тўкиб етиштирган ҳосилини йиғиб ололмай, жонини сақлаб қолиш учун, шаҳар ва қўрғонларга чекинишга мажбур бўлар, тез орада озиқ-овқати тугаб, очлик ва қаҳатчилик ва ўлат бошланар, минг-минглаб кишилар қирилиб кетар эди.

Шайбонийнинг Самарқандни қамал қилиши ҳам пишиқчилик вақтида бошланган эди. Аҳоли дала-даштни ташлаб шаҳарга чекинади, Шайбоний қўшини бутун уй-жой, экин-тикинни эгаллаб олади, шаҳар ичидаги аҳоли очликдан қирила бошлайди. Бу манзарани Муҳаммад Солиҳ қуйидагича тасвирлайди;

...Ташқари меваю ошлиқ бисёр,
Ҳар на лашкарга керак, бор-тайёр...
Ташқари боғлар ичра анҳор,
Ичкари сувсиз улус йиғлаб зор...
Ҳазрати хон черики хурразду шод,

Фикру андух сузидин озод.
Боғлар ичра қилиб айшу нишот,
Тушубон сабзасидин сабз бисот.
Мевалардин тузуб асбоби фароғ
Жаннате ҳар бирисига бир боғ...
Ташқари мева чу бисёр улди,
Ичқари халқ дилафкор улди.
Ташқари мева саросар пишти,
Ичқари очлиғидин эл шишти...
Олти ой чекти бу қурғон қаболи,
Булмади ҳеч тарафдин холи.

Мазлум халқ шаҳардан чиқиб, уз экин-тикинига ўғирликка киришга мажбур бўлади. Кузнинг ҳосилидан маҳрум булган эл шиддатли қишнинг ҳужумига дуч келади:

Чун Самарқанд бу навъ бўлди хароб,
Бўлди куп каҳат булурға асбоб.
Куз бу навъ эрди улуснинг ҳоли
Ёзға шаҳар ўлди улусдин холи.
Қиш каттиқ келдию кўп ёғди кор,
Улди очу ёлонғоч эл бисёр...

Шоирнинг тасвирлашича, бу даҳшатлардан гуё кўк ҳам алам чекади, у «мулдур-мулдур» куз ёшини оқизиб, куча-кўйда ётган уликларни ювади, сунгра қор ёғиб, гуё уларни кафанга ўрайди:

Аввало бир неча ёғди ёмғур,
Томди кўкнинг ёши мўлдур-мулдур.
Ёғди ёмғур сунгидин мунча кор
Ким, ўлукларга килиб меҳр изҳор.

Фақат Самарқанд аҳолиси эмас, балки қамал килинган бошка жойларнинг аҳолиси ҳам шундай даҳшатга йўликади. Чунончи, Урганч қурғони қамал килинганда, кишилар очликдан ўлмаслик учун эшак, ит, ҳаттоки одам этини ейишга ҳам мажбур бўлганлар:

Эшаку ит эди дору булди,
Давр қурғонда бу тавр эврулди...
Едилар ёшгина углонларни,
«Жуъдин қутқорибон жонларни.

Қамалда қолган Қарши аҳолиси қаҳатчилик ва очлик устига ўлат балосига ҳам гирифтор бўлган эди:

Ташқари элга ғанимат тушти,
Ичқари элга улат ёпушти.
Гоҳ уч юз киши ўлди бир кун.

Гоҳ ун кент эли ўлди бир кун...
Ики ойким қабол эрди онда,
Оз киши колди ушул қурғонда.
Қолгани ҳам бори бемор эдилар,
Ғуссау ғам қўлида зор эдилар...

Қамал билан эл-юртни толиктириб, шаҳар ва қўрғонларни босиб олган Шайбоний қушини аҳолиниг бошига янги-янги дахшатлар солади, минглаб гунохсиз кишилар дахшатли қийноқлар билан ўлдирилади.

Шу даврнинг бошқа тарихий ёдгорликлари ҳам Шайбонийхоннинг тинч аҳолига мислсиз зулм кўрсатганини ҳикоя қилади. Жумладан, Шодий «Фатҳномаи хоний»да Шайбонийхоннинг Даббус қалъасини босиб олиб, ёш-қари демай куплаб кишиларни қириб юборганини айтади.

Шайбонийхон камал ва ўлдиришлар билан чекланиб қолмайди. У эл-юртнинг мол-мулкини талон-торож қилади, кишиларнинг хотини ва қизини тортиб олиб, уларнинг шаънига иснод келтиради. Хондамир «Ҳабибус-сияр»да Шайбонийнинг Бухорони босиб олишини сўзлар экан, «Шайбонийхон ҳукм қилдики, қўшинлар у вилоят аҳолисининг бутун молларини талон-торож қилсинлар...» дейди. Шайбонийхон қўшинининг талончилиги «Шайбонийнома»да ҳам фактлар асосида кенг тасвир қилинади. Минглаб ҳисорликларни қириб ташлаган Шайбонийхон қўшини халқни талашга киришади. Ҳисор аҳолиси мол-мулкидан ва ўғил-қизидан жудо қилинадн:

Қойси қизни топа олмай ҳайрон,
Қойси хотуни билан саргардон,
Қойси инисидин айрилғон эди,
Оҳу фарёду фиғон қилғон эди...
Қиз: «Оно» деб чекибон вовайлоҳ,
Ано: «Қиз» деб қилибон нолаю оҳ...

Хуллас, Шайбоний қўшини:

Олдилар ўлжа оло олғунча,
Солдилар қўлни соло олғунча.

«Тангрининг сояси» Шайбонийхоннинг босқинчилик фаолияти халқнинг бошига шундай машъум кунларни солган эди. Шоир буларнинг барчасини бирма-бир чизиб кўрсатади. Масалан, Самарқанд қамалининг окибатларини тасвирлаб:

Тенгри ул қавмни андоқ қилди,
Ким алар бошия бу кун келди,—

дейди. Бу билан у Шайбонийхонни оқлаб қолмоқчи, уни ҳимоя қилмоқчи бўлади.

Шундай қилиб, Муҳаммад Солиҳ икки сулоланинг тож-тахт уруши аспектида халқ ҳаётини, халқнинг моддий ва маънавий аҳволини, халқнинг

босқинчилик урушларига қарши норозилиги, ғазаби ва нафратини; унинг ватанпарварлик ва қаҳрамонлик ҳис-туйғуларини, узаро урушларнинг халқ бошига келтирган уқубатларини ростгуйлик билан тасвирлашга интилади, бироқ у бунда изчиллик курсата олмайди.

Муҳаммад Солиҳнинг сиёсати

Муҳаммад Солиҳнинг дунёқараши, жумладан, сиёсий эътикоди яшаган муҳитининг ижтимоий-сиёсий хусусиятлари билан, унинг ўз ижтимоий мавқеи билан изоҳланади.

Муҳаммад Солиҳ жамият ҳодисаларини идеалистик нуқтаи назардан идрок этади. «Йуқсиллик» ва «бойлик»ни, тож-тахтни, ҳатто узаро урушларни «худонинг амр-иродаси»га, «тақдири азал»га боғлайди. Унинг фикрича, подшо «худонинг сояси»дир. Модомики шундай экан, худо томонидан яратилган барча бойликларнинг ҳам эгаси мана шу «худонинг сояси» — подшодир; подшо сиёсий ҳоким булиш билан бирга, дин ва шариатнинг ҳам ҳомийсидир.

Муҳаммад Солиҳнинг тузум ҳақидаги мулоҳазаларида уз даври учун ижобий аҳамиятга эга булган уринлар ҳам йуқ эмас. У Навоийнинг подшо ва халқ ҳақидаги айрим фикр-қарашларини давом эттириб, подшо халққа ғамхур, унинг осойишталиги учун курашувчи киши булиши лозим, дейди:

Шоҳ улдурки, еса эл ғамини,
Доим ўзига деса эл ғамини.
Истамай узининг оройишини,
Истагай халқнинг осойишини,
Нафс учун айламаса султонлиқ,
Қилмаса аҳли ҳаводек хонлиқ...
Арсайи мулкни ёбон билса,
Элни — куй, ўзини — чупон билса.
Қуйини ўтга, сувға еткурса,
Оруғини ўзига келтурса
Кундузи ўтло(т)са аларни хушҳол,
Қилмаса бурига зору помол...
Ўғридин булса нигоҳдор кеча,
Булмаса ўғри била ёр кеча...

Муҳаммад Солиҳнинг фикрича, давлатни бошқариш ва эл-юртнинг осойишталигини ҳимоя этиш учун давлат бошлиқлари, подшо ва унинг амир-амалдорлари аҳил булиши, бир ёқадан бош чиқармоғи керак, низо-адоват давлатни ҳалокатга олиб боради, аҳиллик эса уни мустаҳкамлайди, ривожлантиради, куп ноаҳил кишидан озроқ аҳил, иттифоқ киши яхшироқ:

Минг киши муттафиқ этса ишини,
Босар, албатта, бу юз минг кишини,

Шоир тож-тахт учун уруш очувчи ва шу билан элнинг қаҳр-ғазабини уйғотувчи ҳукмдорларни лаънатлайди:

Анга лаънатки, қилиб мулк талаб,
Эл бузулмоқлиғиға бўлса сабаб.

Муҳаммад Солиҳнинг давлат ва давлат бошлиқлари ҳақидаги бу мулоҳазалари унинг маълум даражадаги инсонпарварлик ва халқпарварлик интилишлари заминида вужудга келган эди. Бу, мулоҳазалар унинг орзу ва идеаллари эди.

Темурийларга тамомила салбий муносабатда бўлган Муҳаммад Солиҳ улардан бу орзу ва идеалларнинг амалга ошишини кутмас эди. У Шайбонийхонга катта умид билан қарар эди, лекин унинг умиди пучга чиқди. Шунинг учун Шайбонийни шоир ўз асарининг баъзи ерида кўкларга кутариб мақтаса, идеаллаштирса, баъзи ерида ғайри ихтиёрий суратда уни босқинчи ва золим ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Муҳаммад Солиҳ Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантирмоқчи бўлди. Лекин у бунинг уддасидан чиқолмас эди, чунки у ҳаёлида бошқа Шайбонийхонни, ҳақиқий ҳаётда эса бошқа Шайбонийхонни кўрди. Ҳаёлидаги Шайбонийхонни мақтади ва идеаллаштирди, ҳақиқий ҳаётдаги Шайбонийхонни эса, қисман бўлса ҳам, фош қилди. Муҳаммад Солиҳнинг Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар ҳукмдор сифатида гавдалантира олмаганлиги, аслида, унинг катта ижодий ютуғи, реалистик тенденцияларининг ғалабаси эди. Муҳаммад Солиҳ мана шу ижодий ютуғи, билан, қарама-қарши фикр-мулоҳазаларига қарамай, ўзбек адабиёти тарихидан муносиб ўрин олди.

«Шайбонийнома» мавзуи ва мазмуни ҳамда бадиий хусусиятлари ва тили билан ўзбек ва тили классик адабиёти тараққиётида янги, муҳим ҳодиса бўлди. «Шайбонийнома» ўзбек достончилигининг янги жанрида — тарихий достончиликда тўнғич асардир. У фантастик воқеа ёки романтик саргузаштларни эмас, балки конкрет тарихий воқеаларни ҳикоя килади, ундаги қаҳрамонлар мана шу тарихий воқеаларнинг ривожида маълум ўрин тутган кишилардир. Шоир 1499—1506 йилларда рўй берган воқеаларни — икки сулоланинг сиёсий ҳокимият учун курашини хронологик изчиллик билан тасвирлаб, достоннинг композицион бирлиги ва мукаммаллигига эришади. Воқеалар доираси кенгайиб, мураккаблашиб боради; китобхон Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг турли шаҳар ва қишлокларида, тоғ-чўллари ва боғ-роғларида рўй берган воқеалар билан танишади, икки сулоланинг ўзаро кураши воқеалар ривожининг етакчи чизиғи бўлиб қолаверади. Асар қаҳрамонлари мана шу воқеалар билан бирга гавдаланадилар, уларнинг саргузашти ва хатти-ҳаракати воқеалар занжирининг узвий ҳалқаларини ташкил этади, уларнинг маънавий қиёфаси шу аспектда ўзига хос хусусиятлари билан мужассамлашади.

«Шайбонийнома» узбек классик адабиёти реалистик тенденцияларини ривожлантиришда қиммагли ҳисса бўлиб қўшилган асарлардан биридир. Муҳаммад Солиҳ ўрни билан тарихий фактларни хийла объективлик, ростгўйлик билан тасвирлайди. Шунинг натижасида куп ўринларда фактлар тасвири билан шоирнинг ижтимоий-сиёсий

эътиқоди, сулолалар курашига тенденциоз муносабатда бўлиши уртасида жиддий қарама-қаршиликлар вужудга келади. Шоир Шайбонийхонни адолатли ва халқпарвар подшо сифатида тасвирламоқчи бўлади, бироқ фактлар уни тож-тахт учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган ҳукмдор сифатида гавдалантиради. Буларнинг барчаси «Шайбонийнома»да реализм тенденцияларини вужудга келтиради. Реализм тенденциялари достон бадиий услубининг энг муҳим хусусиятларидан бирига айланади.

Шу жиҳатдан қараганда, «Шайбонийнома»нинг энг муҳим бадиий усулларидан бири қаршилантиришдир. Бу усул воқеалар, образлар ва характерларнинг моҳиятини, уларнинг конфликтини очишга хизмат қилади Шоир шу усул билан урушларнинг даҳшатли оқибатларини, айниқса қамал қилинган шаҳар ва қўрғонларнинг аҳволини туларок ва мукаммалроқ ёритишга эришади. Мисоллар: Бухоро қамали тасвири (тасвир Шайбоний сузи билан бошланади):

...Мевалар еттию ғам кетти бари,
Бир-бири сунгидин етти бари...
Соҳиби[1] жилвада бустон ичида,
Қон ютуб соҳиби қурғон ичида..»
Нор ранг олғоч нористонға,
Тушти ўт ғуссасидин қўрғонға.
Ташқари обилар ўлғач хушбуй,
Бўлдилар шаҳр эли обирўй.
Ташқари боғлар ичра анҳор,
Ичкари сувсиз улус йиғлаб зор...
Самарқанд қамали тасвири:
...Ташқари мева чу бисёр ўлди,
Ичкари халқ дилафкор ўлди.
Ташқари мева саросар пишти,
Ичкари очлигидин эл шишти.
Қарши қамали тасвири:
...Ташқари сабзаю саҳрою баҳор,
Ичкари жибаю дарду дили зор...
Ташқари айшу нишоту суҳбат,
Ичкари меҳнату ранжу заҳмат.
Ташқари элга умеди жовид.
Ичкари эл бори жондин ноумид.
Ташқари элга ғанимат тушти,
Ичкари элга ўлат ёпушти...
Ики ойким қабол эрди онда,
Оз киши қолди ўшул қўрғонда.

Бу лавҳаларда мудофаа билан ҳужум, қамал килинган шаҳар ва қўрғонларнинг ичи билан уларнинг ташкариси, қамал қилинган кишилар билан қамал килувчилар, қамал килинган кишиларнинг оҳ-ноласи билан

камал қилувчиларнинг айш-фароғати, очлик билан тўқлик, қайғу билан шодлик, мусибат билан хурсандлик, умид билан ноумидлик бир-бирига карама-қарши қўйилади. Шоир қаршилантириш усулида бадиий тил воситалари ва сўз ўйинларидан моҳирлик билан фойдаланади: соҳиби (узум) бустонда жилва қилади, бироқ соҳиби (боғ эгаси) қурғонда қон ютади; анорзорда анор қизил тус олади, бироқ ғам-ғуссадан қурғонга анор рангидек ут тушади, ташқарида беҳи хуш ҳидини таратади, бирок ичкарида кишиларнинг ранг-рўйи беҳидек сарғаяди.

Шоир ўзаро урушларнинг дахшатли оқибатларини пейзаж тасвири оркали ҳам санъаткорлик билан тасвирлайди. Бунга айниқса қамал қилинган Самарқанд қишининг тасвири яққол мисол бўла олади.

Муҳаммад Солиҳ анъанавий бадиий тил воситаларига камдан-кам мурожаат қилади, у достондаги воқеаларнинг мазмуни ва кишиларнинг характерига мос янги лавҳалар, янги бадиий тил воситалари яратишга интилади ва кўпинча бунга эришади ҳам. Мисоллар.

Жонлантириш:

Совуқ айлаб эрди Сирга таъсир,
Тўнгиб эрди топо олмай тадбир.

Бўлди бисёр узум бирла қовун,
Ҳар бири дебди: «Менинг бирла овун».

Жонлантириш ва муболаға:

Бош қуюб иккаласи бир ерда,
Юз туман кўҳу камар ҳар ерда.

Ҳар бирининг боши гардунға етиб,
Ҳар бирининг қўли Жайҳунга етиб.

Қофнинг тоғи алар оллида паст,
Йўлида ер деганинг бир кафи даст.

Тарсе:

Тўзиб эрди навкари Бобурнинг,
Эриб эрди жигари Бобурнинг

Хорликлар била ўстум бисёр
Зорлиғлар била кўрдум бисёр.

Анафора (такрор):

Қойси оқ рахтга урди ўзни,
Ўткариб ҳинд элига сўзни.

Қойси дебойи мунаққаш топти,
Қойси ғоли била мафраш топти.

Қойси хуржун била харжи олди.
Узи тушуб, они ўтға солди...

Ўхшатиш:

Мавжзан булди тенгиздек лашкар.
Тутқудек мавжи онинг баҳру бар.

Барча зиндон аро ётқон кишидек.
Балки зор улгану котқон кишидек.

(Самарқанд қамали.)

Бор эди сузи онинг нодонлардек,
Қилиғи ёшгина ўғлонлардек.

(Бухоро ҳокими Боқи Тархон тасвири.)

Бор эди шаҳар аро Шайхул-ислом,
Сўзлари борча соколидек хом.

(Самарқанд Шайхул-исломи Абулмакорин тасвири.)

Сиррини халқ аро очти Вали,
Бир қуруқ бошин олиб қочти Вали.

Қочти бошини олиб ул курнамак.
Ит сунгакни олиб қочконтак.

(Ҳисор ҳокими Хисрав шохнинг иниси Валибекнинг мағлубияти ҳақида.)

Тош киби музлаб эди ул даре,
Йўқ эди ҳеч нам анда асло.

(Сирдарё тасвири.)

Сифатлаш:

Заъфароний булубон чеҳралари,
Қуруқ ўтдек булубон сабзалари.
Бошида бор эди кешлик калпок,
Жумрубон ёпуруб эрди кулоқ.

Истиора:

Ул саҳар хон эли андоққи хурус,
Чиқтилар томға хон ургач кус.
Танбал аҳли ётибон эвлар аро,
Мокиёндек эдилар навҳасаро.

(Андижоннинг олиниши тасвири)

Бир сори йўлини дарё гутти,
Сувға тушганни балиғлар ютди.

Мажоз:

Отиб урдум бирисининг кулиға,
Йибориб они отамнинг йўлиға.

Чун саҳар кавкабаси қилди зуҳур,
Ёзди анбар варақиға кофур.

Дема, хон лашкари тутти Сирни,
Яна бир Сир кесиб ўтти Сирни.

Шоир персонажларнинг характерини ҳажв, ҳазил-мутойиба воситаси билан ҳам ёритишга интилади ва бундай уринларда у кўпинча аскияга, халқ таъбирларига мурожаат қилади. Масалан, у Бухородаги бир мулкдорнинг хасислигини тасвирлаб:

...Юкидин тушса эди бир олма,
Қулига дер эди: они солма.
Бенавое агар ўлса бемор,
Тиласа хизматидин битта нор,
Юз хашунат қилур эрди огоз,
Булур эрди ғазаби дуру дароз.
Боғ аро мева чоғи бу эди хол,
Эвга кирганда не бўлғай аҳвол?! — дейди.

«Шайбонийнома» арузнинг «рамали мусаддаси махбуни маҳзуф» (фоилотун фоилотун фоилун) баҳрида яратилган. Достонда мана шу етакчи баҳр билаи бирга, «рамали мусаддаси махбуни мақтуъ» (фоилотун фоилотун фаълун) баҳри ҳам ишлатилган. Шу билан бирга, шоир ўзининг турли баҳрларда яратган айрим ғазалларини ҳамда Шайбонийхоннинг уз ғазалини тулалигича ва бир ғазалининг матлаини берадики, достонда бир неча баҳрнинг булиши унинг оҳангдорлигини бирмунча кучайтиради. «Шайбонийнома» узбек классик адабиётидаги барча достонлар каби маснавий усулида кофияланади. Шоир кўпгина байтларида радифларни ҳам кенг қуллайди.

«Шайбонийнома» ўзбек адабий тилининг ҳам муҳим бир ёдгорлигидир. Бу асар орқали биз ўзбек адабий тилининг XVI аср бошларидаги тараққиёти билан, ўтроқ ўзбеклар ва кўчманчи ўзбеклар тилининг узаро чатишув жараёни кучайганлиги билан танишамиз. Шоир ўз достонига кўчманчи ўзбекларнинг тилига хос бўлган айрим хусусиятларни, жумладан, баъзи шевалардаги «ж» лаш хусусиятини киритади. Муҳаммад Солиҳ Алишер Навоийнинг ўзбек адабий тили тараққиёти учун кураш йулини давом эттирган шоирлардан бири бўлиб, у жонли тилдан янада кенгроқ фойдаланди, бу билан адабий тилни жонли тилга яқинлаштиришга маълум ҳисса қўшди. У ўзбек тилининг сўз бойликлари ва грамматик хусусиятларидан кўп фойдаланди, маиший ҳаётга, ҳарбий техникага ва бошқа соҳаларга доир кўпгина сўзларни ўзбек адабий тилига киритди. У истеъмолдан чиқа бошлаган *ўтоғо* (бобо), *обоға* (амак), қобқо (дарвоза), *черик* (қўшин), ёғи (душман) каби сўзларни ҳам ишлатди. *Хасм, жов, аъдо, ёғи, душман, мухолиф; улус, халқ, эл, раият* каби синоним сўзларни қуллади, омоним сўзлар ва сўз ўйинлари воситаси билан қуйидагиларга ўхшаш чиройли сўз ўйинларини яратди:

Хон деди:— Бу сенга булсин, Боқи,
Тенгридин бизга Бухоро боқи.
Тилабон узларига доруға, *(доруға—* ҳоким)
Ким тилаб топмадилар доруға, *(доруға—* дорига)
Ҳар не кечиб демагайлар Сирдир,
Кини билмас бу не янглиғ сирдир.

Суз бойлиги, жонли тилдан кўпроқ фойдаланиш ва грамматик шаклларнинг барқарорлигига интилиш «Шайбонийнома» тилини содда ва бой тил даражасига кутаради.

«Шайбонийнома»нинг маърифий аҳамияти

«Шайбонийнома» маърифий жиҳатдан ҳам қимматли асардир. Шоир тарихий воқеаларни ҳикоя қилишда ижтимоий ҳаётнинг турли соҳалари, аҳолининг касб-кори, маиший турмуши, урф-одати, шаҳар ва қалъаларнинг топографияси, жойларнинг географик ва табиий хусусиятлари, ҳайвонот ва усимликлар олами, ҳарбий техника ва жанг тактикаси ҳамда бошқалар ҳақида ҳам маълумот беради. Шу билан бирга, у бизни купгина терминлар, номлар, атамалар билан таништиради: ҳарбий қуроллар — *соғит, дубулға, монглойлиқ, зонубанд* ва бошқалар; жангчиларнинг қуним жойлари — *пешхона, саропарда, баваржихона, шомиёна* ва бошқалар; от-уловлар — *қамос, ежиши, убчин* ва бошқалар; май идишлари — *кўраки, машраба* ва бошқалар; маталар — *тожа, яздий, алоча* ва бошқалар; *палос* — дебо, *ғоли, мафраш, намади, шатранжий* ва бошқалар; кабила ва уруғлар — *буркут, мангкит* (манғит), *найман, дурман, ушун, жалойир, қорлиқ, сулдуз, нукуз* ва бошқалар. Бундан ташқари, «Шайбонийнома»да ўнлаб усимликлар, мевалар ва уларнинг турлари, қушлар ҳамда *Адоқ, Алванд, Андаҳуд, Ашкамиш, Варзоб, Қовиркон, Кўҳак, Тойсун, Тойқон* каби жуда кўп географик атамалар тилга олинади. Буларнинг барчаси XV асрнинг охири ва XVI аср бошлари ҳаётини, этнографиясини, ҳарбий техникаси ва бошқаларини урганишга ёрдам беради.

Муҳаммад Солиҳ узбек классик адабиётининг йирик ва истеъдодли намояндаларидан биридир. Унинг «Шайбонийнома» достони, ғоявий-бадиий зиддиятларига қарамай, узбек адабиётида тарихий жанрнинг, адабий тилнинг тараққийсига катта ҳисса булиб қушилган достондир. Бу достон ҳозирги кунда ҳам маълум тарихий-маърифий ва адабий-эстетик қимматини сақлаб келмокда.

ХАЛҚ ДОСТОНИ — «ШАЙБОНИЙХОН» ҲАҚИДА

Узбек халқ достонлари орасида «Шайбонийхон» номли бир достон ҳам бор. Бу достонни фольклорист Ҳоди Зарифов машҳур халқ шоири Пулкан (1874—1941) дан ёзиб олиб, 1928 йилда нашр эттиради. Достон икки қисмдан: «Шайбонийхон саргузашти» ва «Хуршидой саргузашти»дан иборат. Достоннинг асосини унинг биринчи қисми

ташкил этади, иккинчи қисми эса аслида мустақил халқ ижоди бўлган машҳур «Хуршидой» эртагининг вариантларидан биридир. Хуршидой саргузашти гуё Шайбонийхоннинг ҳукмронлиги даврида рўй берган эмиш, кўп мусибатлардан кейин эркакча либос кийиб, уз отасининг уйига хизматкор бўлиб ёлланган ва Шайбонийхонни зиёфатга чақирган эмиш. Сўнгра у шу зиёфатда қўпнинг олдида уз саргузаштларини бир эртакдай ҳикоя қилиб, мунофиқ руҳоний ва сотқин вазирни фош қилганмиш. Мана шуларга кўра, бу эртак «Шайбонийхон» достонига илова қилинган.

Достоннинг асоси бўлган биринчи қисмда қуйидагилар ҳикоя қилинади:

Шайбоний Бобурнинг амалдорларидан бири экан. Бир вақт Шайбоний Бобурнинг Журавой деган вазири билан жанжаллашиб, уни урибди. Журавой Бобурга арз қилган экан, Бобур Шайбонийни дорга осишга ҳукм қилибди. Бироқ Бобурнинг Турабой деган бошқа вазири орага тушиб, бу ҳукмни Шайбонийни Самарқанддан бадарға қилиш билан алмаштирибди. Шайбоний сарсонлик-саргардонлик йўлига тушибди, чўл кезибди, Сирдарё буйидаги тўқайга келиб, бир айиқни ўлдирибди, унинг терисини орқасига ёпиниб, айиқ бошининг терисидан чорўқ қилиб, Сирдарёдан ўтиб, Тўрғай, Чолкор, Ўрун-бурун (Оренбург) ва «Раси эли» (Россия)ни кезиб, икки ой деганда нўғайлар юртига, Қозонга келибди. Эрбой деган нўғайникига қўноқ бўлибди, лекин кимлигини айтмабди. Айиқнинг терисини, ёмон кунда ярар деб чопонига яшириб қўйган 90 та гавҳарни сотиб, Эрбой ва унинг дўстлари шарафига зиёфат берибди. Шайбонийни бошлиқ — «камбағал бобо» сайлабдилар Унинг обрў-эътиборн ошиб, йигитларининг сони 5000 га етибди. Эрбойни ва Турабой деган яна бошқа бир дўстини узига вазир қилибди. Шайбоний Бобурга қарши юришга тайёрланиб, нўғайларни, узбекларни, қозокларни қушинига киришга чақирибди. Катта қушин билан йўлга тушиб, Тошкентни олиб, Самарқандга яқинлашиб қолибди. Бобур Шайбонийга қарши Журавой бошчилигида қўшин юборибди» Бироқ ер қаъридан ҳар замон-ҳар замон Бобурни қочиб кетишга чорловчи овоз чиқар экан. Шу вақтда элчи келиб, Шайбоний Сиёб ёқасига келишни, уша ерда ошиқ ташлаб, тахтнинг кимга бўлишини ҳал этишни таклиф қилди, дебди. Бобурнинг ошиғи ёнбошига тушибди, Шайбоний ошиғи уммо (бурни билан) турибди. Шаҳар Шайбонийга утибди. Шаҳарни жангсиз қўлдан бой берган Бобур Самарқанд атрофидаги Шайбонийнинг қўшинига кўққисдан ҳужум қилган экан, барибир бўлмабди, Бобур енгилиб, Шайбоний ҳукмрон бўлибди.

Бу достоннинг қачон яратилгани маълум эмас. Гарчи унинг илдизлари XVI асрга бориб такалса ҳам, лекин достон кейинги даврларда қайта-қайта ишланган, турли ўзгариш ва янгиликлар киритилгаи бўлиши шубҳасиз. Достонда маълум тарихий фактлар бор. Бу Шайбоний билан Бобур ўртасидаги урушлар, Шайбонийнинг Тошкентни, Самарқандни эгаллаб олиши, унинг ярашув шартини ўртага қўйиши, Бобурнинг қочиб кетишидан иборат. Бироқ бу достонда тарихий фактлардан кўра, ижодий тўқима кўпроқдир. Халқ ўзаро урушларни қоралаш, халқпарвар, адолатли

ва қаҳрамон подшо образини яратиш вазифасини уз олдига қуйган. У Шайбонийхонни ижобий образ қилиб олади, уни қийинчиликларни енгиб, узбек қабилаларини бирлаштириб, Бобурга қарши курашиб, уни енган тадбирли ва адолатли подшо сифатида тасвирлайди. Бинобарин, бу достондаги Шайбоний образи, айрим тарихийлик элементларига қарамай, тарихий Шайбонийхон образи булмай, балки урта аср шароитида халқ орзу қилган идеал ҳукмдор образидир. Достонда халқ тарихий Бобур образини яратиш вазифасини уз олдига қуйган эмас. Унда Бобур, тарихий ҳақиқатдан қатъи назар, золим подшоларнинг бир тимсоли сифатида тасвирланади.

Шундай қилиб, «Шайбонийхон» тарихий фактларни хикоя қилувчи достон сифатида эмас, балки халқнинг орзу-интилишларини (бу орзу-интилишлар чекланган эди) баён этувчи асар сифатида характерлидир.

МАЖЛИСИЙ

Мажлисий XV асрнинг охирлари ва XVI асрнинг биринчи ярмида утган истеъдодли шоирдир. Унинг халқ оғзаки адабиёти материаллари асосида яратган «Қиссаи Сайфулмулук» достони XVI аср бошларидаги узбек адабиётининг кимматли ёдгорликларидан биридир.

Ҳаёти ва адабий фаолияти

Мажлисийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида Ҳасанхужа Нисорийнинг «Музаккирул-аҳбоб» («Дустларни эслатувчи») тазкирасида баъзи маълумотлар берилган. Мана шу маълумотларга кура, Мажлисий асли хоразмлик булиб, кейинроқ Бухорога кучиб борган. Убайдуллахон ва унинг ўғли Абдулазизхонлар саройида хизмат қилган. «Мавлоно Мажлисий,— дейди Ҳасанхужа Нисорий,— надим ва мажлисоро киши эди... суз гуйини балоғат чавгони билан олур эди. Яхши ашъори ва марғуб сузлари бор. Қасидалари куп, яхши ва латиф ғазаллари бор».

Мажлисийнинг шеърлари Бобурга ҳам манзур булган. Бироқ, Ҳасанхужа Нисорийнинг маълумотига кура, Бобур билан Мажлисий орасида бир англашилмовчилик руй бериб, уларнинг алоқалари тамомила узилиб қолади. Вокеа бундай булган экан:

«Мажлисий, — дейди Ҳасанхужа Нисорий, — Бобур подшоҳга бир қасида ёзиб, мажлисида уқиб беribдир, Бобур етти минг танга инъом қилиш фикрига келибдир. Бир ҳажвий тўртликким, бир сабабе била айтилибдир, Бобурнинг хотирига келиб сурабдирким: «Муҳаммад Солиҳ бу шеърни нима учун ёзгандир?». Мажлисийнинг кунглига келибдурким, «подшоҳга маъқул булганга ўхшайди», бинобарин, у «Бу рубоийни мен битганман, саҳв билан Муҳаммад Солиҳ номига шуҳрат топибдур» дебди. Бобурнинг кайфияти узгариб, қатлга ҳукм қилмоқчи булибди, аммо афв томонини олиб, «Етти минг тангаким, шеърнинг сийласига қарор қилиб эрдим, хун баҳосига ушлаб қолинсин!..» дебди.

Мажлисийни мажлисдан кувлабди».

Мазкур рубоий Восифийнинг «Бадоеул-вақое» китобида келтирилган Муҳаммад Солиҳнинг темурийларнинг Шайбонийдан дакки ейиши муносабати билан битган куйидаги рубоийси бўлса керак:

Мискин чиғатойки, кундузи тундир онга,
Аҳволи паришону каро тундир онга.
Мағрур бўлиб сиғмас эди ер юзига,
Сичқон тушуги эмди минг олтиндир онга.

Мажлисийнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳозирча бундан бўлак маълумот йўқ. Шунингдек, унинг шеърлари ҳам бизга қадар сақланиб қолмаган ёхуд хозирга кадар номаълум булиб келмокда. Мажлисийнинг адабий меросидан бизгача етиб келган ягона асар унинг «Қиссаи Сайфулмулук» достонидир. Биз шоирнинг ўзбек адабиёти тарихида тутган ўрнини мана шу достони билан белгилаймиз.

«ҚИССАИ САЙФУЛМУЛУК»

Достоннинг яратилиш тарихи ва нусхалари

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»нинг муқаддимасида достонининг ёзилиш тарихи ва унинг манбалари ҳақида баъзи маълумотларни беради. Шу маълумотларга кура, шоир достонини йигитлик айёмида, бадиий ижодда маълум тажриба тўплаган даврида яратган. Мажлисий билан Бобур ўртасида содир бўлган вокеани кузда тутиб, «Қиссаи Сайфулмулук»ни XVI аср бошларида ёзилган ва шоирни XV асрнинг тўртинчи чорагида тугилган деб фараз қилиш мумкин.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»ни ўз бошига қандайдир кулфатлар тушган, дўстларидан йироқлашиб мусофирлик машаққатларини чеккан бир шароитда бунёдга келтирганини достоннинг мукаддимасида таъкидлаб ўтади.

Ўтмиш адабиётда бадиий асарнинг ижод қилинишига «туш»ни, «ёр»нинг, «пир»нинг ёки «нуроний мўйсафид»нинг «топшириғи»ни сабаб қилиб курсатиш бир адабий усул сифатида қўлланилган. Мажлисий хам «Шоирнинг сўзга киргони» бобида шу усулдаи фойдаланади:

...Тушумда кавкаби толеъ тулуъи,
Булуб пайдо манга булди ружуъи.
...Ки ногоҳ бир куни жонон йўлуқти,
Бу мискин бандага султон йўлуқти.
Курушти жон келиб бу жисм бирла,
Ки сўрди бандани бу исм бирла...
Йигитлик вақти эрди, сўз манда,
Бор эрди бир «Гулу Навруз» манда..,
Тута бердим, очиб кўрди ани ёр,
Укиди-ю очилди боғ-гулзор...

Чиқарди қуйнидан бир достоне,
На достон булғай ул бир бустоне...
Вале ул форсию наср эрди,
Таки бу даҳрда ҳам қаср эрди.
Дедиким: «Мажлисий, бекор турма,
Ки мен шоирдурман деб лоф урма.
Агар бордур ҳунар илгингда курсат,
Ки бу дафтарни туркий тилга тузат».
Буюрдиким: «Гулу Навруз» назмин
Анга мезон қилибон назм қилғин...
Бу сўзнинг ҳурматин баржой қилдим,
Юроким шавқ тиғи бирла тилдим...

Демак, Мажлисий ўз достонида форс-тожик тилидаги «Қиссаи Сайфулмулук»нинг насрий вариантидан бир манба сифатида фойдаланди ҳамда машҳур ўзбек классик шоири Лутфийнинг «Гул ва Наврўз» достонидан илҳомланди ва ўрганди. Шу билан бирга, Мажлисийнинг «Қиссаи Сайфулмулук» достони ўзбек классик адабиётининг янги ва оригинал бир достони сифатида вужудга келди. Шоирнинг ўзи ҳам буни таъкидлаб:

Бағир қонини ҳам ерга гомузуб,
Қалам чашмасидин сувлар оқузуб.
Қуруқ ерда гулистон сабз қилдим,
Ки ошиқларға бўстон сабз қилдим,—

деган эди. «Қиссаи Сайфулмулук» халққа манзур бўлган, унинг севимли асари сифатида «Халқ китоблари» қаторидан урин олган достонлардан биридир. Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»ни яратишда «Минг бир кеча»дан, халқ оғзаки ижодидан кенг фойдаланди ва айни замонда халқ шоирлари ҳам Мажлисий достони асосида «Қиссаи Сайфулмулук»нинг фольклор вариантларини яратиб, куйлаб келдилар. «Қиссаи Сайфулмулук» ўзбек халқи орасида кенг шуҳрат топгани каби, татар, туркман, қозоқ ва бошқалар орасида ҳам шуҳрат қозонган. «Қиссаи Сайфулмулук» қўл ёзма ва босма нусхаларда китобхонлар орасида кенг тарқалган. У биринчи марта 1883 йилда Қозонда нашр этилади. Китобга эҳтиёж куп булганидан булса керак, у 15 йилдан кейин, 1898 йилда яна уша ерда иккинчи марта нашр қилинади. 1916 йилда эса достон «Қиссаи шаҳзода Сайфулмулук ҳикояти» номи остида «Лайли ва Мажнун», «Шаҳзода Карам ва Аслхон» асарлари билан бирга Тошкентда Порцев босмахонасида нашр қилинади. «Қиссаи Сайфулмулук»нинг мукаммалроқ нашри 1883 йилги Қозон нашри бўлиб, унинг умумий ҳажми 4000 мисрадан ортиқроқдир. 1916 йилда Тошкент нашрида достоннинг матни бирмунча қисқартирилган ва кўпгина эпизодлар насрий баён тарзида берилган. Достоннинг қўлёзма нусхалари эса турли даврларда кучирилган бўлиб, уларнинг ҳажми ҳам, матни ҳам бир-биридан кўп фарқ килади. Достон қисқартирилган ҳолда

хрестоматияларга киритилди, 1959 йилда алоҳида китоб сифатида босилди ва рус тилига таржима қилинди (таржимон Владимир Липко).

Достоннинг ғоявий мотивлари ва образлари

«Қиссаи Сайфулмулук» ишқий-саргузашт достондир. Унда Миср подшоҳи Осим ибн Саф Сафвоннинг уғил кўриши, болага Сайфулмулук ном қуйиши, вазир Ҳомиднинг ҳам ўғил кўриши, унга Соид деб ном берилиши, бу икки боланинг кўкалдош бўлиши, уларнинг фавқулодда ҳодисаларга гўла мураккаб саргузашти, Сайфулмулукнинг Фатина шоҳи Шаҳбол қизи Бадеулжамолга, Соиднинг Бадеулжамолнинг эмикдоши Сарандил (Сарандип — Шри-Ланка) шоҳи қизи Рабиалмулукка уйланиши, Сайфулмулукнинг одил подшо, Соиднинг вазир бўлиши ҳикоя қилинади.

Достоннинг етакчи мавзуси бўлган севги қаҳрамонларнинг мураккаб саргузаштларида мужассамлашади, вафо ва садоқат, дўстлик ва аҳиллик, мардлик ва қаҳрамонлик каби фазилатлар билан бирга камол топади. Шоир ярим ҳаётий, ярим афсонавий воқеалар баёнида соф ва самимий севгини, севгувчиларнинг олижаноб фазилатларини куйлайди. Севгувчилар даҳшатли кураш ва оғир синовларни бошдан кечирадилар, ҳаёт йўлларида учраган ҳар қандай тўсиқ ва қийинчиликларга қарши курашадилар, кишиларнинг бахти-шодлигига чанг солган ёвуз кучларни енгадилар.

Достоннинг бош қаҳрамони Сайфулмулукдир. У самимий ва садоқатли ошиқ, жасоратли ва фидокор қаҳрамон. Сайфулмулук ишқ йўлида бахт-саодатга эришиш учун курашга ва ғалабага шайланган оддий бир инсон сифатида гавдаланади. Чунки:

Кишига ишқ агар ҳамроҳ бўлса,
Гадодир ул агарчи шоҳ бўлса.
Ки бўлмас ишқда не куфру имон,
Не сабр анда, не кофир, не мусулмон...

Сайфулмулук севгининг «муаззам дарёси»да жавлон урган эр йигитдир:

...Вале ошиқ керакким бўлса содиқ,
Шаҳаншоҳдек муҳаббат бирла ошиқ.
Фироқ оғуси анға шаҳду шарбат,
Ғаму қайғуси анга айшу ишрат.
Эрур чун ишқ дарёйи муаззам,
Кира олмас анга ҳар қайси одам.
Муҳаббат баҳри ошикнинг еридур,
Анга кирган таки эрнинг эридур.

Сайфулмулук мақсад йўлида жонини ҳам фидо қилишга тайёр. Ҳеч қандай тўсиқ ва даҳшат унинг иродасини буколмайди. У қатъият билан:

Агар юз минг бало чиқса илакдин,
Юз угурман таки ушбу тилакдин,—

дейди. У денгизнинг ҳалокатли тўлқинига, азим тоғларга ва бепоён биёбонларга, ваҳшийларнинг қаҳр-ғазабига, маймунлар тузоғига, йўлбарс ҳамласига, аждар дамига, девнинг сеҳрли манзили ва зиндонига дуч келади. Бироқ буларнинг ҳеч қайсиси Сайфулмулукни маҳв этолмайди. Ирода, мардлик, жасорат, ақл ва тадбир унга мадад беради, халокатлардан қутқариб қолади.

Сайфулмулукнинг чеккан меҳнат машаққатлари зойе кетмайди, у ёрининг висолига эришади, орзулари ушалади. Шоир Сайфулмулук саргузаштини оптимистик руҳда тугаллар экан, лирик хотимада бундай дейди:

На хуш кундур ушал кун ғам тугона,
Жафокашлар вафо куриб қувона.
Буюрсин кўзи, кўкси дилбарининг,
Бори курсин вафосин дилбарининг.
Нечукким шоҳ курди ёр вафосин,
Вале чекти ажойиб куп жафосин.
Жафо чекмай кишига роҳат ўлмас,
Агар куймас утунга жўш бўлмас.
Чу деҳқон чекмаса жабру жафосин,
Емишларнинг киши кўрмас вафосин.
Жаҳонда жабрлар ошиқ учундир,
Вале билгил, алар лойиқ учундир.
Саодатдур мувофиқ ёри содиқ,
Муносиб бўлса хушдур икки ошиқ.

Сайфулмулук ошиқ ва қаҳрамонгина бўлиб қолмай, балки у айни замонда одобли фарзанд ва мушфиқ инсон, садоқатли дўст ва жасоратли нажоткордир. Сайфулмулук ота-онасини самимий ҳурмат қилади, уларга азият етказмасликка интилади, оғир дамларида ҳам, бахтли кунларида ҳам уларни унутмайди. Шу билан бирга, у бошқаларнинг ота-оналарига ҳам одоб билан муносабатда бўлади, уларга бир фарзанддек хизмат қилади.

Сайфулмулук дўсти ва кўкалдоши Соидни чин қалбидан севади, унинг хизматларини унутмайди, фироқида ғам-алам ютади.

Сайфулмулук Соидни топади. Бу унинг қувончига қувонч, бахтига бахт қўшади. Кўкалдошлар биргаликда Мисрнинг давлат ишларини бошқара бошлайдилар.

Эзгу ниятли Сайфулмулук денгизда уни қутқариб олган қушнинг болаларини аждарнинг ҳамласидан сақлаб қолади. У бир неча йил девнинг сеҳрли масканида банди бўлиб ётган Рабиалмулукни озод қилади, унга ака тутинади ва ака-сингиллик аҳдларини ҳалоллик ва содиқлик билан амалга оширади.

Соид садоқатли дўст, шу билан бирга, жасоратли қаҳрамондир.

Достонда Миср шоҳи Осим, Яман шоҳи Бадеуласр, Фатина шоҳи Шаҳбол ва Сарандип шоҳи образлари берилган. Буларнинг ҳар бири достондаги вокеаларнинг ривожи ва ечимида узига хос урин тутади, уз хатти-ҳаракати ва хислатлари билан намоён бўлади. Лекин шу билан бирга, уларнинг муштарак хусусиятлари ҳам бор. Бу образлар орқали шоир подшоларни адолатли бўлишга, оталарни эса фарзандларининг яхши орзу-тилакларига тилакдош, уларнинг бахт-саодатига кумаклашувчи мушфиқ ота булишга чакиради.

Мажлисий «Қиссаи Сайфулмулук»да бир неча хотин-қизларнинг образларини яратди: Рабиалмулук, Бадеулжамол ва оналар. Шоир хотин-қизларга даврининг пешқадам инсонпарвари ва маърифатпарвари сифатида ёндашади, уларнинг ҳак-ҳуқукларини ҳимоя қилади. Мажлисий яратган хотин-қизлар образи тўғрилик, ҳалоллик, самимият, катъият, журъат, садоқат ва бошқа ижобий хислатлари билан намоён буладилар.

Рабиалмулук — эрксиз қиз. У сеҳр билан девнинг бандига гирифтор булган. Бироқ қиз нажот топишдан умидини узмайди. Сайфулмулукни кўрган Рабиалмулукнинг қалбида нажот умиди янада ортади. Рабиалмулук Сайфулмулук билан бирга девга қарши курашга отланади. У банд-зиндондан нажот топиб, бахтиёр бўлади.

Рабиалмулук садоқатли дўст ҳамдир. Сайфулмулук билан Соид қандай дўст булса, у ҳам Бадеулжамол билан худди шундай дўстдир. Бу икки қиз билан икки йигит бир-бирига муносиб, саргузашти узаро ухшаш, бахт-толеи бир-бири билан боғланган параллел образлардир.

Шоир, муҳаббат ҳар икки томон (қиз билан йигит)нинг раъй ва интилиши билан вужудга келади ва амалга ошади, агар қизнинг майл-ихтиёри бўлмаса, у ҳолда ошиқ мақсадга эришолмайди дейди:

Агар маъшуқ майли йўқ, билингиз,
Ета олмас анга ошиқ ҳариз.

Бу фикр Бадеулжамол образида тўлароқ очилади. Рабиалмулук Бадеулжамолга Сайфулмулукнинг ишқи ҳақида сўзлаб беради. Бадеулжамол куп йиллардаи кейин дугонасини курган булса ҳам, унинг бу сўзидан аччиқланади. Бунга у ҳақли, чунки Бадеулжамол ҳали Сайфулмулукни кўрмаган ва уни синамаган. Бинобарин, у йигитни курмай-нетмай, кўнгил қўя олмайди. У Сайфулмулукни кўриб, унинг севгиси чин ва самимий эканига қаноат ҳосил қилгандан кейингина унга кўнгил қўяди:

Чун кўрди шаҳнинг ишқи ҳақиқат,
Қилибон шарт, боғлади муҳаббат.
Муҳаббат бирла ичти шарбати аҳд,
Бир-бирига сунди шаккару шаҳд.

Достонда севги масаласининг шу тарзда қўйилиши ва ҳал этилиши хотин-қизларнинг ҳак-ҳуқуқи поймол қилинган, улар ўз истаклари билан турмуш куролмаган муҳитда ғоят прогрессив аҳамиятга эга эди.

Достондаги оналар: Сайфулмулукнинг онаси Жамила, Соид ва Рабиалмулукнинг оналари ҳамда Бадеулжамолнинг энагаси ижобий образлар бўлиб, улар кўпроқ фарзандларига бўлган беҳад оналик меҳр-муҳаббати ва эзгу орзу-ниятлари билан гавдаланадилар.

Бутун достон давомида яхшилик билан ёмонлик, ижобий образлар билан салбий образлар ўртасида қаттиқ кураш боради. Бу курашда яхшилик ёмонлик устидан, ижобий образлар разолат ва қабоҳатнинг символик тажассуми бўлган девлар, ваҳшийлар ва йиртқичлар устидан ғалаба қозонади. Инсон, унинг иродаси ва кураши, бахт ва шодликнинг энг ашаддий душмани бўлган девларни, уларнинг бошлиги Қулзум шоҳини маҳв қилади:

Бўлиб мағлуб девлар охири кор,
Иликка тушти Қулзум шоҳи ночор...

Шундай қилиб, инсоннинг ақл-иродаси ва куч-қудратига бўлган ишонч достондаги келажакка ишонч руҳининг асосини ташкил этади.

Достоннинг бадиий хусусиятлари ва тили

Ёзма адабиётга ва халқ оғзаки ижодига хос услубнинг бир-бири билан узвий боғланиб бориши ва бирикиши «Қиссаи Сайфулмулук»нинг етакчи бадиий хусусиятидир. Бу хусусият достоннинг сюжети ва композициясига ҳам, унда чизилган портретлар ва образларга ҳам, достоннинг бадиий тасвир воситалари ва тилига ҳам бевосита тааллуқлидир.

«Қиссаи Сайфулмулук», кўп халқ эртакларида бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» услуби билан ёзилган. «Султон Маҳмуд воқеаси» қолипловчи ҳикоя бўлиб, асосий воқеа Сайфулмулукнинг саргузаштларидир. Бу саргузашт бир неча бобни ўз ичига олади, ҳар бир боб алоҳида эпизодни ташкил қилади, ҳикоялар «ровийнинг сўзи» билан бошланади. Шоирнинг воқеа ва қаҳрамонларга муносабати, таассурот ва хулосалари лирик муқаддима, лирик чекиниш ва лирик хотималарда ифодаланади.

Воқеалар тугуни Сайфулмулукнинг отаси совға қилган инъом тунда Бадеулжамолнинг сурагини кўриб ошиқ бўлиши билан бошланади. Воқеалар тугуни тобора мураккаблашади, асосий тугунга қўшимча тугунлар қўшилиб боради. Китобхоннинг кўз ўнгида хилма-хил ҳодисалар, ҳаяжонлантирувчи воқеалар, романтик манзаралар, янги-янги образлар пайдо бўлади. Сайфулмулук билан Бадеулжамолнинг севги саргузаштига Соид ва Рабиалмулук саргузашти параллел бўлиб қолади. Икки кўкалдошнинг тақдири икки эмикдош қизнинг тақдирига уланади. Асосий тугун девлар манзилида Сайфулмулукнинг Рабиалмулукни учрашуви эпизодида ўз кульминация нуқтасига кўтарилади ва шу эпизоднинг ўзида тугуннинг ечимига замин пайдо бўлади. Асосий тугуннинг ечилиши олдида янги чигал пайдо бўлиб, Сайфулмулук Қулзум шоҳига банди бўлиб қолади. Бироқ бу чигал — сунгги чигал ва сўнгги синов. У тез ҳал бўлиши керак, чунки асосий чигаллар ечилган ва қаҳрамонлар кўп

синовларни бошидан кечирган. Сайфулмулук энди якка эмас. Унга нажот берувчи кишилар ва кучлар бор. Сайфулмулук нажот топади ва ёмонлик кучларининг таянчи бўлган дев — Қулзум шоҳи маҳв қилинади.

Достондаги воқеаларнинг ривожи билан бирга ундаги қаҳрамонлар, хусусан, бош қаҳрамон Сайфулмулук ҳам ўсиб, камол топиб боради. Сайфулмулук саройнинг эрка ва азиз шаҳзодасидай самимий ошиқ, жасоратли паҳлавон, нажоткор қаҳрамон ва тадбирли давлат бошлиғи даражасига кўтарилади. Бошқа қаҳрамонлар ҳам ўсиб, чиниқиб борадилар. Шоир қаҳрамонларнинг саргузашти, уларнинг портрети ва ички кечинмалари, ҳаракати ва ҳолати, шодлиги ва қайғуси, қудрати ва ожизлиги тасвирида хилма-хил бадиий бўёқлардан усталик билан фойдаланади. Масалан, тун эпизодини олайлик. Осим Сайфулмулукка сеҳрли тун тақдим қилади. Тундаги гўзал (Бадеулжамол) Сайфулмулукни ошиқи беқарор қилади.

Мажлисий Сайфулмулукнинг ички кечинмаларини кучлирок қилиб тасвирлаш учун жонлантириш усулидан жуда яхши фойдаланган. Сайфулмулук ишқ ўтида ўртаниб, бундай дейди:

Сенинг ишқинг ўтида май урар жўш,
Бўлур сарви сиҳи фикрингда беҳуш.
Суроҳи ҳасратингда қон йиғлар,
Куяр шамъу тақи ҳайрон йиғлар.
Менинг оллимда чанг бўлди дуто ҳам,
Қилур нолиш менинг ҳолима еб ғам.
Фиғон айлар рубоби ёд қилур,
Урар куксигаю фарёд қилур.
Узотиб бўйнини бечора танбур,
Менинг ҳолимға йиғлар, нолишин кур.
Куяр оҳимға уду ҳам мусиқор,
Бўлуб дардимға қонун кўксин йиртор.
Тамоми созлар бўлиб ҳаводор,
Бари юзум куруб ҳолимга йиғлор.

Шоир Сайфулмулук ва бошқа қаҳрамонларнинг ички кечинма ва руҳий ҳолатини муваффақият билан тасвирлайди.

Мажлисий табиат манзаралари ва лавҳаларини яхши тасвирлаган уста шоирлардан биридир. У Сайфулмулук ва Соид учун қурилган боғ, кушк тасвирида, денгиз ва денгиз тўлкинлари, маймунлар ороли, дев маскани ва бошқа эпизодларда бой фантазиядан, ранг-баранг бадиий усул ва бадиий тил воситаларидан фойдаланади. У ёзма адабиётнинг ва халк оғзаки ижодининг тажрибаларидан таълим олади. Жумладан, «Киссаи Сайфулмулук»даги тун вокеаси ва Бадеулжамол тасвири, Сайфулмулукка кушк курилиши, Сайфулмулукнинг денгиз саёҳати ва қаҳрамонликлари тасвирида «Фарҳод ва Ширин» (Навоий)нинг таъсири равшан кўриниб туради. Халқ оғзаки ижодининг таъсири эса бундан ҳам кучлирок бўлиб, у достоннинг сюжети ва композициясида, конфликтнинг ижобий

қаҳрамонлар ғалабаси билан ечилишида, образлар, тасвирий ўринлар ва бошқаларда ёркин кўринади. Шоир халқ юморидан ҳам, унинг мақол ва таъбирларидан ҳам кенг фойдаланади. Халқ юмори айниқса «Занги духтар» портрети тасвирида усталик билан қўлланган. «Занги духтар» бирор ўлка ёки халқнинг қизи эмас, балки фантастик образ, ёмонлик ва зулмат тимсолидкр. Унинг ташқи қиёфаси эса саройнинг ясан-тусанларга, упа-эликларга берилган енгил табиат аёлларини эслатади:

...Юзига суртубон ул упа деб гач,
Қаро зулфин қаро юзга қўюб каж.
Қазон қаросидин қошига тортиб,
Қалин гач бирла юзин оқортиб.
Қаро арғамчидин солиб чу сочбоғ,
Солиб ночоғ бўйниға ани чоғ.
Қилиб бир-икки қасконни билаузук,
Солиб неча қизил соғурдин узук,
Чу филнинг туйноғидек туйноғина,
Қизил суртуб бўяди мисли хина.
Юрур бўлса, юрур тева юрушин,
Кулур бўлса, кулур айиқ кулушин...

У ташқи қиёфаси билангина эмас, балки феъл-атвори, зулми ва жафокорлиги билан ҳам китобхонда ўзига нисбатан нафрат ва ғазаб ҳиссини қўзғатади. Сайфулмулук унинг «севги»сини рад килганда, у Сайфулмулукни оғир азоб ва қийноқларга гирифтор этади.

Достондаги:

«Эр ўғликим қадам қўйса чу йўлға,
Қадам йўлда керакдур, бош қўлда».
«Жаҳонда неш кўрмай, нўш бўлмас,
Муродин топмайин ошиқ қувонмас».
«Жафо чекмай кишига роҳат ўлмас,
Агар куймас, ўтунға жўш бўлмас,
Чу деҳқон чекмаса жабру жафосин,
Емишларнинг киши кўрмас вафосин»,
«Шаҳарлар тилини боғласа бўлур,
Арзагўйлар тилини нетса бўлур»,
«Ул охир боғлади бағриға бир тош»

каби халқ маколлари ва таъбирлари асосида тузилган мисралар достоннинг мазмунини бойитади, унинг бадиийлигини оширади, халқчиллик тенденцияларини ривожлантиради.

«Қиссаи Сайфулмулук» классик адабиётдаги барча достонлар каби маснавий (жуфт кофия) йўлида қофияланган. Мажлисий достоннинг муқаддимасида таъкидлаганидек, «Қиссаи Сайфулмулук» учун «Гул ва Наврўз» вазнини мезон қилиб олиб, уни ҳазаж баҳрида (мафоийлун мафоийлун фаулун) ёзди.

Эр ўғликим кадам қўйса чу йўлға
Қадам йўлда керакдур бош(и) қулда
Мафоийлун мафоийлун фаулун

«Қиссаи Сайфулмулук» XVI аср ўзбек адабий тилининг муҳим ёдгорликларидан биридир. Шоир:

Орик туркий тилинга назм этибмен,
Ўқуғил завқ ила мавзун қилибмен,—

деб достонини соф туркий — ўзбек тилида ёзганини таъкидлайди.

Бундан Мажлисий форсча-тожикча ва арабча сўзларни ишлатмаган, деган фикр келиб чиқмайди, албатта. Мажлисий достонида аллақачон ўзбек тилига ўзлашиб кетган кўпгина форсча-тожикча ва арабча сўзлар, баъзан форс-тожик тилига хос грамматик шакллар ҳам қўлланилади. Лекин Мажлисий халқ жонли тилидан кенг фойдаланади ва достонини содда, равон тилда яратиб, ўзбек адабий тилининг тараққиётига муносиб ҳисса қўшди. «Қиссаи Сайфулмулук»да Хоразм лаҳжасининг излари ҳам равшан кўринади.

Жумладан, шоир *тахя* (дўппи), *илик* (қўл), *қати* (қоши), *қопуқ* (дарвоза), *тақи* (яна), *юзук* (узук) сўзларини ва *этоли* (этайин), *билоли* (билайин) каби феъл формаларини ишлатади.

Хотима «Қиссаи Сайфулмулук» ўзбек классик адабиётининг гўзал достонларидан биридир.

Достон муқаддимасида:

Эшитинг ўқуюн бир яхши қисса,
Ажойиб қиссаи пур дарду ғусса,—

деган шоир «пур дарду ғусса» қиссасини оптимистик руҳда хулосалайди ва достоннинг кўп авлодларга манзур бўлишини орзу қилади.

Шоир китобхонга мурожаат этиб:

Китобим мунису дилбандим эрур,
Анинг ҳар байти бир фарзандим эрур.
Азизимдур, тақи сен ҳам азиз тут,
Ўқуғил, завқ ила яхши қулоқ тут.
Қилиб ангизлар кўп базм қилдим,
Ўқуғил, ошиқона назм қилдим...
Ғараз будурки, сўз дунёда қолғай,
Ўқуб ошиқлар андин баҳра олғай...

дейди. Шоир янглишмади. Унинг севги китоби бир неча аср мобайнида ўзбек, татар, туркман, қозоқ ва бошқа халқларнинг китобхонларига манзур

булиб келмокда. Узбек классик адабиёти «Қиссаи Сайфулмулук»дан кейин халқ оғзаки ижоди асосида вужудга келган «Гулу булбул» (Салоҳий), «Ҳафт гулшан» (Нодир), «Баҳром ва Гуландом» (Сайқалий) каби кўплаб янги достонлар билан, «халқ китоблари» қаторидан урин олган асарлар билан бойиди.

ХОЖА

Хожа XVI асрда етишган истеъдодли шоир ва адибдир. Хожа моҳир ҳикоянавис сифатида узбек адабиёти тарихида алоҳида урин тутади.

Ҳаёти ва фаолияти хакида

Хожанинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида жуда оз маълумот бор. Унинг туғилган ва вафот этган йиллари маълум эмас. Пошохужа Абдулваҳобхужа ўғли йирик руҳоний оиласида дунёга келди. Унинг Хуросон сайидларидан бўлган ота-боболари садрлик ва шайхулисломлик мансабларида хизмат қилган эканлар. Пошохужанинг ўзи ҳам Балх ҳокими Жонибекнинг ўғли Қистонқоранинг (1556 йилда вафот этган) саройида шайхулисломлик қилган.

Пошохужа дунёвий билимлар билан, санъат ва адабиёт билан ҳам кенг машғул булди, ўз даврининг атоқли доншмандларидан ва сўз санъаткорларидан бири бўлиб етишди. У форс-тожик ва араб тилларини мукаммал эгаллаб олди, тарих китобларини, ўзбек ва форс-тожик адабиётини, хусусан, Низомий, Саъдий ва Навоий асарларини кунт билан урганди, халқ оғзаки ижоди, халқ эртаклари ва ҳикоялари билан анча қизиқди. Лирик ва эпик асарлар ёзди, ўз бадиий асарларида Хожа тахаллусини қуллади ва шу ном билан шуҳрат топди. У узининг шоирлик қобилиятига баҳо олиш мақсадида айрим асарларини Заҳириддин Муҳаммад Бобурга юборди.

Адабий мероси

Хожанинг адабий мероси лирик ва эпик турдаги асарлардан иборат. Унинг лирикаси девон шаклида сақланиб колмаган, бизга айрим шеърий намуналаригина етиб келган, холос. Шунга карамай, бу намуналар Хожанинг хийла иктидорли бир лирик шоир бўлганини курсатади. Хожа бошка жанрлардаги асарларида бўлгани каби, китъа, рубоий ва бошқа жанрларда ёзган лирик шеърларида ҳам кўпинча ахлоқ-одоб масалалари ҳақида фикр юритади, китобхонларга панд-насиҳат қилади. ғазалларида эса ҳарорат билан дунёвий севгини, висолнинг шавқ-завқини куйлайди ва ҳижроннинг алам-изтиробидан зорланади.

Халқ, — дейди шоир, — бир мевали дарахтдир, уни парвариш килсанг, мева оласан. Давлат бошликлари ҳам шундай бўлмоғи лозим.

Раият эрур мевалик бир ёғоч,
Сув берсанг анга, мева берур санга.
Солур мевасинпю булур баргрез,
Хазон елидек қилса анга жафо.

У камбағалпарварлик ва мушфиқлик ғоясини ифодалаб:

Сойилдин эвурма юз, дахи эҳсон қил,
Дардиға табиблар каби дармон қил,
Олам аро ҳар на мушкиле тушса санга,
Лутф айлаю мушкил ишларин осон қил, — дейди.

Шунингдек, Хожа мақтанчоқ ва баландпарвоз кишиларга қарши:

Норунж суйи базм ичида мул бўлмас,
Ҳар шура ниҳол қобили гул бўлмас.
Юз минг йил агар фароғ ила тутса мақом,
Ҳаргиз чаман ячра зоғ булбуғ бўлмас,—

дейди.

Яшаган мухитининг айрим иллатларини ва зодагонларнинг баъзи бир салбий хислатларини танқид қилган шоир бир маснавийсида халқнинг «дуст ачитиб сузлар, душман кулдириб» деган мақоли зайлида кишиларга ўгит бериб, айтади:

Кимки санинг айбинг айтур санга,
Шафқат ила лутфу карам қил анга.
Дўстунг улдур, ани таҳқиқ бил,
Ҳар на деса сўзини тасдиқ қил...
Рост сўз ар табъинга келса ёмон,
Дема ёмон, ким эрур ул нўши жон.

Хожанинг юқоридаги шеърлари, шубҳасиз, XVI аср ўзбек лирикасининг ғоявий-бадиий етук шеърлари сирасига киради.

Хожа Навоийнинг «Ҳайратул-аброр» достонига ўхшатма тарзида «Мақсадул-анвор» («Нурларнинг мақсади») деган достон яратган, деган маълумот булса ҳам, лекин ҳали бу достон топилган эмас.

Хожа адабий меросининг катта ва муҳим қисми унинг ҳикояларидир. У 1539—40 йилларда «Гулзор» номли ҳикоялар тўпламини яратади. Шайх Муслиҳиддин Саъдийнинг «Гулистон» ва Абдураҳмон Жомийнинг «Баҳористон» китобларига ўхшаган бу ибратли ҳикоялар тўпламини Хожа Жонибекнинг уғли Қистонқора султонга бағишлайди. «Гулзор» давлатни бошқариш, халқ билан қандай муносабатда булиш, инсоф ва адолат ҳамда ахлоқ ва одоб каби масалаларга бағишланган ҳикоялар тўпламидир.

Ўтмиш ўзбек адабиёти ёдгорликлари орасида «Мифтоҳул-адл» («Одиллик калити») номли ҳикоялар тўплами ҳам бор. Хожанинг «Гулзор» асари ана шу «Мифтоҳул-адл»га ўхшаб кетади. Бироқ «Мифтоҳул-адл» тўпламининг ўзида муаллиф номи кўрсатилмаганидек, бошқа манбаларда ҳам бу тўплам ва унинг муаллифи ҳақида маълумот йўқ. Адабиётшуносликда бу тўплам XIV асрга мансуб деб фараз қилинар эди. Бироқ кейинги йилларда тадқикотчилар уни XVI асрга тааллуқли деб ҳисобламоқдалар. Профессор В. Зоҳидов «Мифтоҳул-адл» XVI асрга мансубдир, у Хожанинг асари бўлиши, «Мифтоҳул-адл» билан «Гулзор»

асли бир китобнинг икки қисми бўлиши мумкин деб фараз қилади. (Хожа ижоди ҳақида М.Мирзаахмедова номзодлик диссертацияси ёзган — 1966).

В. Зоҳидов таъкидлаганидек, «Мифтоҳул-адл»га доир мунозарали масалалар, хусусан унинг муаллифи масаласи, ҳали узил-кесил ҳал этилмаган бўлса-да, «Мифтоҳул-адл» билан «Гулзор» уртасида якинликни кўзда тутиб, бу икки асарнинг ҳикояларини бирга ўрганамиз.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» кичик-кичик ҳикоялар тўпламидир. Ислом дини ва шариатни тарғиб қилувчи бир неча ҳикояни мустасно қилганда, «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»даги ҳикояларнинг кўпчилиги дунёвий масалаларга: давлатни бошқариш, подшо ва раият (халқ), подшо ва сарой аҳли, ободончилик ва осойишталик, маърифат ва ахлоқ-одоб каби масалаларга бағишланган. Диний мавзудаги ҳикоялар «Қуръон» ва бошқа диний китоблардаги материаллар асосида тузилган бўлса, дунёвий ҳикояларнинг кўпчилиги халқ оғзаки ижоди бойликлари, Муҳаммад Авфийнинг (XIII аср) «Жомеул-ҳикоят» каби ҳикоя тўпламларидан ҳамда шу манбалардан илҳомланган ўзга сўз санъаткорларининг асарларидан ижодий фойдаланиш асосида яратилган.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»даги ҳикоялар дидактик ҳикоялардир. Муаллиф уларда бирор кичик воқеани ҳикоя қилиш орқали китобхонларга панд-насиҳат қилади, уларга ўгит беради, ижтимоий-сиёсий ва ахлокий-таълимий масалаларга доир хулосалар чиқаради. У панд-насиҳат қилиш ва ўгит бериш йўли билан адолат ва осойишталик ўрнатиш, золим подшо ва амалдорларни жиловлаш, давлатни қатъий қонун-қоидалар асосида бошқариш, кишиларнинг хулқ-атворидаги камчиликларни, турли ижтимоий табақалар орасидаги зиддиятларни бартараф этиш мумкин деб уйлайди.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да хилма-хил образ ва характерлар яратилган. Улар турли ижтимоий табақаларга мансуб бўлган кишилар: шоҳлар, вазирлар, амалдорлар, руҳонийлар, олимлар, ҳунармандлар, деҳқонлар, чупонлар, дарвешлар, уғрилар, безорилар ва бошкалардир. Бир ижтимоий табақага мансуб бўлган кишилар муштарак ва индивидуал хусусиятлари билан гавдалантирилади. Ёзувчининг тушунишича, бир ижтимоий табақага мансуб бўлган киши турлича характерда бўлиши, ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Шунга кура, у одил ва золим подшолар, донишманд ва мунофиқ вазирлар, садоқатли ва ҳудбин амалдорлар, виждонли ва безори сипоҳийлар образини яратади. Купинча бундай кишиларнинг салбий образларида ёзувчи уларга хос бўлган реалистик хислатларни бадиий умумлаштириб берса, ижобий образларнинг фаолияти ва қиёфасида адолатли подшо, донишманд вазир ҳақидаги орзу-тилакларини мужассамлаштиради. Деҳқон ва чупон каби меҳнаткаш табақа намояндалари ҳалол, тўғри, ақлли, иродали ва ор-номусли кишилар сифатида тасвирланади. Бу хусусиятлари билан «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари янада халқ оғзаки ижодига якинлашади.

Ҳикоялардаги айрим образлар, масалан, Искандар, Нўширвон, Султон Маҳмуд, Султон Маликшоҳ ва бошқалар тарихий шахсларнинг

номи билан аталса-да, бироқ улар бу тарихий шахсларнинг образи эмас, балки бадиий-фантастик образлардир. Улар оғзаки ва ёзма адабиётда аллақачонлар мана шундай бадиий-фантастик образларга, купинча орзу ва хаёлдаги одил ва маърифатпарвар подшоларнинг идеал образига айланиб кетган эдилар. Уларда тарихий шахслардан деярли фақат бир номгина қолган эди, холос. Бинобарин, у тарихий шахслар бадиий асарлардаги образларнинг прототиплари була олмайдилар. «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикояларида Нуҳ ва Дақки Юнус каби диний-афсонавий образлар ҳам яратилган.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикоялари мавзу доираси ва ғоявий мазмуни билангина эмас, балки бадиий хусусиятлари ва тили билан ҳам узбек классик адабиётининг, бу адабиётда нисбатан камроқ ривожланган бадиий насрнинг энг яхши ёдгорликларидандир. Ҳикоялар кичик-кичик ва жуда ихчам булиб, ёзувчи уларда катта бир мавзуни, муҳим бир проблемани хийла кенг ва мукаммал ифодалайди. Мавзу бирор эпизод, кўпинча саргузашт характеридаги бирор воқеа баёнида ёритилади. Ёзувчи айрим кичик деталларни тасвир қилишга берилиб кетмай, мавзунинг моҳиятини очувчи етакчи нуктани асос қилиб олади. Ҳикоя шу нукта билан бошланади ёки у тез орада воқеанинг ривожланиб боришида вужудга келади ва етакчи булиб қолади. ҳикоялар халқ ижоди асарларида булганидек, кўпинча, «айтурларким» сўзи билан бошланади, охирида «қиссадан ҳисса» чиқарилади.

Ҳикояларнинг услуби жуда содда. Уларда ортиқча «санъатпардозлик» ва ғализлик йуқ. Жумлалар кўпинча содда гаплардан тузилган. Сўзлар танлаб ишлатилган. Муаллиф халқ жонли тилидан, хусусан унинг макол ва таъбирларидан кенг фойдаланган.

Халқ оғзаки ижодининг таъсири «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» ҳикояларининг ғоявий мазмунини ҳамда бадиий услуби ва тилини бойитган, такомиллаштирган.

Энди биз «Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор» тўпламларидаги айрим ҳикояларга шартли номлар қўйиб, улар билан танишиб чиқайлик.

Ажойиб вилоят Искандар Зулқарнайн бир вилоятга борибди. У ерда суру-суру қўйлар бўлиб, чупони йуқ экан, мевалари пишиб ётган боғлар бор-у, боғбони йуқ экан, мол-маталарга тула дуконлар бор-у, қоровули йўқ экан. Искандар бу вилоятнинг тартиб-қоидаларидан ниҳоятда таажжубланибди. Шунда у вилоятнинг подшоҳи: «Бизнинг орамизда бирор киши муфлис (қашшоқ) бўлса, баримиз йиғилиб, мол жам қилиб, ул кишини мол ва амвол билан ҳамда жамиятда ўзларимиз бирлан тенг қилурмиз...— дебди. Искандар бу вилоятнинг тартиб-қоидаларидан ғоят шод ва мамнун бўлибди.

Бу ҳикоянинг мазмуни бизга Форобий мероси, Низомий Ганжавий ва Жомийнинг Искандарга оид достонлари орқали танишдир. Ҳикоя муаллифи, дунёқарашидаги жиддий зиддиятларга қарамай, адолатли жамият ва бахтиёрлар ўлкаси ҳақидаги фантазияни давом эттиради, кишилар уртасидаги зиддиятларнинг бартараф этилишини, осойишталик ва фаровонликнинг барқарор бўлишини орзу қилади. У буларнинг

барчасига адолатли ҳукмдор орқали эришиш мумкин деб ўйлайди. Шунга кўра, кўпчилик ҳикояларда адолатли идеал ҳукмдор образи яратилади, халқпарварлик ва адолатпарварлик ғояси илгари сурилади.

Бир соатлик адолатнинг қиммати

Бир подшоҳ ҳажга бормоқчи булибди. Бироқ донишманд вазири бунга эътироз билдириб, сиз ҳажга борсангиз, эл-юрт иши қолиб кетади, бебошлик рўй беради, дебди. Ниҳоят, подшо бир неча бор ҳажга борган кишининг бир ҳаж савобини сотиб олишга қарор қилибди. Бир ҳожининг ҳаж савобини ун минг қизил танга бериб сотиб олмоқчи бўлган экан, ҳожи «эй подшоҳим, бир ҳаж не бўлғай, йигирма ҳажимнинг савобини сенга берайин, сен бир соат адл қилғоннинг савобини манга берсанг», — дебди. Подшо: «Бир соат адл қилғоннинг савоби на бўлур?» — деган экан, у; «Бир соат адл қилғоннинг савоби одамларнинг ва фаришталарнинг ва ҳурларнинг ибодатидан ортуқ турур»,— деб жавоб берибди.

Муаллифнинг ўйлашича, бир соатлик адолатнинг баҳоси ана шундай юксак экан, чунки подшо бир соатлик адли билан ҳам қанча-қанча мискинларга адолат, шафқат қилмоғи, гуноҳсиз кишиларни жаллоднинг тиғи ва дорнинг тагидан олиб қолмоғи, золимларнинг жазосини бермоғи мумкин.

Бу ғоя, жумладан, «Нуширвон ва Ҳаким» ҳикоясида ҳам ифодаланган. Нуширвон беклари ва ҳакимларини йиғиб, халқ билан қандай муносабатдд бўлиш ҳақида кенгашганида, беклар олик-солиқни кўпайтириб, қўшинни мустаҳкамлаш керак, дейдилар. Донишманд Абузаржумҳур эса, бу хато йўлдир, бу йўл эл-юртни ҳам, давлатни ҳам хонавайронликка олиб боради, дейди. Унинг таклифи билан беклар бир жойга, унинг ўзи бошқа бир жойга овга чиқадилар ва шикорларини подшога келтириб берадиғар. Беклар биринчи куни кўп ов овлайдилар, бироқ иккинчи куни овсиз қайтадилар, чунки биринчи кундаги дахшатли ов ҳайвонлар ва қушларни тўзғитиб, қўрқитиб қўйган эди. Донишманд эса оз бўлса ҳам, ҳар куни ов билан қайтади. Подшо унинг олиқ-солиқни кўпайтиришга қарши эътирози тўғри эканини эътироф қилиб, адолат билан иш кўради.

Бу ҳикоя қуйидаги маснавий билан тугайди:

Раиятни тадбир ила ром қил,
Адолат саридида ором қил.
Раиятга адл ила қилсанг маош,
Кам ўлмас сахо суфраси ичра ош.
Чиқоргил раиятни ғам чоҳидин —
Ёнмоғойсен онинг дуди оҳидин.
Ситамкаш агар оҳ чекса саҳар,
Куяр оҳининг ўтидин баҳру бар.
Эшик ёнма мазлумнинг юзига,
Кўзунг оч, қулоқ сол онинг сўзиға...

Ёзувчи мамлакат ва халк тақдирини подшога, унинг сарой аҳлларига боғлайди. Подшонинг халкка посбон ва чупондек меҳрибон булишини истайди.

Шу ғоя асосида у адолатли ва адолатсиз подшолар, вазирлар, амалдорлар образини яратади, «посбон» ва «чупон»ларни мактайди, улуғлайди, «бури»ларни қаттик қоралайди, бирларини жазолайди, бирларини кайта тарбиялайди.

Султон Маҳмуд, вазир ва икки бойқуш

Султон Маҳмуд Ғазнавий золим, унинг вазири Хўжа Ҳасан доно ва одил экан. Улар кунлардан бир кун овга чиқишибди. Вазир шаҳарнинг четида сайраётган икки бойқушни куриб оҳ тортибди. йиғлабди. Бундан таажжубланган Султонга у: «Ул бир бойқуш бул бойқушга айтатурким, иккимиз қуда бўлайлик, қизингни манинг ўғлумға бергил, тақи қолин не тилар бўлсанг берайин, дер. Ул айтатурур: манинг қизимнинг қолиниға ўн минг бузуғ уй керакдур. У айтатурур: агар Султон Маҳмуд тирик бўлса, бир йилдан сўнг юз минг уй десанг ҳам берайин, деди. Ман шул сузға йиғладим»,— дейди,

Султон: «Ман шунингдек золимтурурманким, манинг зулмимдин бир йилда юз минг уй хароб бўлур?!—деганда, вазир: «андоқ эрмиш» дейди. Шунда Султон: «не қилмоқ керак?», деб сураса, вазир: «Адл қилмоқ керак ва таки зулм қилмоқдин тавба қилмоқ керак...»,— деб жавоб беради. Султон Маҳмуд қилган ишларига тавба килади, адолат билан давлатни бошқаради, «кечалар дарвешларнинг либосин кийиб, эшикдин эшикка юрур эрдн: қайда бир тул хотун ё бир мискин бўлса, анга эҳсон қилур эрди».

Бу ҳикояда зулмга қарши адолатпарварлик ғояси илгари сурилади. Ёзувчининг фикрича, панд-насиҳат ва ўгит билан золимларни одил қилиш мумкин. Султон Маҳмуд шундай ҳукмдор сифатида гавдалантирилади. Бошда у золим, мамлакатни хароб қилувчи ҳукмрон бўлади. Бойқушларнинг суҳбатидан ўзининг қанчалик золимлигини билган Султон Маҳмуд доно ва одил вазири Хўжа Ҳасаннинг маслаҳати билан қилмишларидан пушаймон бўлиб, одил ва халқпарвар ҳукмронга айланади. Хўжа Ҳасан, ҳикояда таърифланишича, «бисёр оқил ва доно ва одил» вазир. Унинг Султон Маҳмудни гавба қилиш ва одил бўлишга чақириши ёзувчининг чақириғидир. Ёзувчи вазирни султонга қарама-қарши қўяр ва унинг воситаси билан золим султонни одил султонга «айлантирар» экан, вазирлар ва бошқа сарой аъёнлари адолатли кишилар бўлса, улар ҳатто Султон Маҳмуддек золимни ҳам одиллик ва халқпарварликка йўллашлари мумкин деган фикрни илгари суради. Ҳикоядаги бойқушлар образи мажозий образлардир. Бойқуш — халқ тушунчасида бахтсизлик ва харобаликнинг рамзи. Зулм халқни хонавайрон қилади, мамлакатни хароб этиб, бойқушлар ошёнига айлантиради. Адолат эса халкни фаровон ва мамлакатни обод этиб, бойқушлар ошёнини тугатади.

Шундай қилиб, ёзувчи панд-насиҳат орқали, донишманд ва тадбирли давлат арбобларининг ҳаракати билан зулмнинг, харобаликнинг олдини олиш мумкин деган хулосага келади. Ваҳоланки, зулм ва адолатсизлик жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузуми шароитида табиий нарса бўлган бир ҳол эди. Жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий тузумини ўзгартирмай туриб, адолат ўрнатиш мумкин эмас эди. Лекин, шунга қарамай, ёзувчининг зулмни қоралаши, адолат ғоясини (бу ғоя ёзувчида тор, чекланган эди) тарғиб қилиши прогрессив аҳамиятга эга эди.

Ҳикоя ниҳоятда кичик. Унда бирор ортиқча деталь, ортиқча бирор сўз ҳам йўқ. Мавзу кичик бир эпизодик воқеада, персонажларнинг суҳбати, диалоги орқали очилади. Ҳикоянинг композицияси ихчил, мукаммал. Бойқушлар суҳбати билан композиция кульминация нуқтасига кутарилади ва Султон Маҳмуднинг одил булиши билан ечилади. Ҳикоянинг тили бой. Бу тўпламлардаги бошқа ҳикоялар ҳам худди шундай содда ва равон бўлиб, ҳозир ҳам уларнинг ўқилиши ва тушунилиши осондир.

Шунга ўхшаш ҳикоя Низомий Ганжавийнинг «Махзанул-асрор» достонида ҳам бор эди. (Бу Нўширвоннинг овга чиқишини тасвирловчи ҳикоядир.) Ўз илдизи билан халқ оғзаки ижодига бориб тақалувчи «Икки бойқуш» ҳикояси бир неча ном билан кенг тарқалган, турли асарлардан урин олган.

Нўширавон ва бева хотин

Нўширвон одил подшо бўлган экан. У бир амалдорини Озарбайжонга бек қилиб юборибди. Бошда адолат билан иш тутган бек куп ўтмай эл-юртга жабр-ситам қилиб, мол-мулкини кўпайтирибди, ҳатто бир бева хотиннинг бутун бор-йўғи бўлган бир парча ерини ҳам тортиб олиб, боғига қўшибди. Ноилож қолган хотин Мадойинга бориб, Нўширвонга арз-шикоят қилибди. Нўширвон шикоятни текшириш учун Озарбайжонга одам юборибди. Бева хотиннинг сўзи тасдиқланибди. Нўширвон бекнинг терисини шилиб олиб, этини итларга беришга, олган мол-мулкини эгаларига қайтариб, қолган давлатини мискинларга улашишга ҳукм қилибди. Шу билан бирга, у барча бекларига қаратиб, кимки бировнинг мол-мулкини тортиб олган бўлса, икки ой муҳлат ичида эгасига қайтариб берсин, бўлмаса бу бекнинг куни бошига тушади дебди. Беклар подшонинг буйруғига амал қилибдилар. Шундан кейин подшо, тахтимдан дарвозага қадар занжир тортиб, қунғирок урнатилсин, токим кишилар бемалол арз-доди борлигини билдирсинлар, дебди. Орадан бир неча кун ўтибди. Қўнғирок чалинибди. Мулозимлар чиқиб кўрса, бир қари эшак занжирга ишқаланаётган экан. Эшакни ҳайдаб юборишибди. Буни эшитган Нўширвон мулозимларини қойибди, эшакнинг эгасини аниқлаб, унинг икки ён қўшнисини чақиртирибди. Қўшниларнинг сўзидан эгаси эшакни куп йиллар қаттиқ ишлатгани, у қариб ишга лаёқатсиз бўлиб қолганидан кейин, қарамай қуйгани маълум бўлибди. Нўширвон: эшакнинг эгаси «бу эшакка ҳар кунда икки ботмон ем берсун ва таки бир ахтахона ясасун ётмоқиға»,— деб ҳукм чиқарибди.

Ҳикояда адолат ғояси илгари сурилади. Бу ғоя, бошқа бир неча ҳикояларда бўлгани каби, Нўширвон образида мужассамлаштирилади. Нўширвон — адолатли идеал ҳукмдор. У эл-юртнинг осойишталиги ва фаровонлиги учун курашади, фақир-фуқаронинг ҳақини ҳимоя қилади, уларнинг арз-додини адолат билан ҳал этади, золимларнинг жазосини беради. У шунчалик одилки, ҳатто, ишга яроқсиз бўлиб қолган бир ожиз ҳайвонга— эшакка ҳам ғамхўрлик қилади. Ўтмишда кишилар шундай ҳукмдорнинг бўлишини орзу қилиб, ўз орзуларини турли хилдаги бадиий образларда ифодалар эдилар. Нўширвон образи ҳам мана шундай образлардан бири сифатида вужудга келган эди.

Озарбайжон беги ҳикоядаги салбий образдир. У ўзининг шахсий манфаатларига берилиб кетган, эл-юртни талон-торож қилган ва ҳатто бир бева хотиннинг бутун ҳаёт манбаи бўлган озгина ерини ҳам тортиб олган муштумзўрдир. Бу образда амалдорларнинг типик хусусиятлари бирмунча мужассамлаштирилган. Шунга кўра, бу образ бадиий умумлаштирилган реалистик тенденциядаги образдир.

Бева хотин қиёфасида биз йўқсил, кашшоқ ва журьатли меҳнаткаш халқ вакилини кўрамиз. Унинг бутун бор-бисоти мерос қолган бир парча ери. Еридан у кунига тўртта нон топади, холос. Бу «нонларнинг бирин бериб шамъ олур эрди ва бирин бериб утун бирла сув олур эрди. Ноннинг ўзгасини ўз маошига сарф қилур эрди. Бу тариқа бирла рўзгорин кечурун юрур эрди». Бироқ золим бек буни ҳам кўп кўради, хотинни еридан маҳрум қилади. Фақат Нўширвоннинг адолатигина унинг жонига оро киради.

Ҳикоянинг асосий сюжет ва композиция қисмини бек, бева хотин ва Нўширвон воқеаси ташкил этади. Кейинги эпизодлар эса шу воқеанинг иловасидир. Бу илова асосий воқеанинг ғоявий мазмунини тўлдириши билан бирга, ҳикоянинг бадиий кимматини ҳам орттиради. Бу жиҳатдан айниқса «эшак воқеаси» эпизоди жуда характерли бўлиб, у «қиссадан ҳисса» чиқаришга хизмат қилади.

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да ўз моҳияти билан «Нўширвон ва бева хотин» ҳикоясига жуда яқин бўлган яна бир неча ҳикоя бор. («Султон Маҳмуд ва Дарвеш», «Султон Маҳмуд ва кампир», «Баҳром ва чўпон» ва бошқалар.)

Султон Маҳмуд толибул илм ва қози

Бу ҳикоя, халқ эртакларида бўлганидек, «ҳикоя ичида ҳикоя» усулида яратилган. Ҳикоянинг асосини Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози воқеаси ташкил этади. Унда козини қаттиқроқ фош қилиш учун яна мустақил сюжетли бир неча ҳикояча келтирилади.

Султон Маҳмудга бир толибул илм (мадраса ўқувчиси) шундай арз қилади: отам ўлди, кўп мол қолди. Туркистонга бориб ўқимоқчи бўлдим, минг дона кизил тиллани инак кисса (халтача)га солиб муҳрлаб, ишончли киши деб козига қолдириб кетдим. Қайтиб келиб, киссани олдим, кисса бутун, муҳр бузилмаган. Бироқ очсам, олтин йўқ, нукул мис чақа. Қозига арз қилсам, фойда бермади. Адолат қилинг.

Султон, қозига опт ичирамиз, бошқа чора йўқ, дейди. Толибул илм, агар шундай қилинса, лайлак воқеасига ухшаш иш бўлар эди деб,

қуйидагиларни ҳикоя қилади: илонлар лайлак билан келишиб, унга ҳар куни биттадан илон беришга ваъдалашибди. Лайлак кунибди, биттадан ортиқ илон емасликка онт ичибди. Бироқ кўп утмай лайлак онтини бузибди. Бундан шикоят қилган илонларга у: менинг онтим буладими, мен масжиддан минорага, минорадан масжидга кунаман, ҳар кандай гуноҳим булса, ювилиб кетади, дебди.

Толибул илмнинг доно сузларидан таъсирланган Султон муаммони ҳал этиш учун муҳлат олибди. У киссани қози ёриб олтинини олмадимикан деган хаёл билан, овга кетиши олдида тушагининг бир ерини ёриб кетибди. Овдан қайтиб келса, тушак бус-бутун. Хизматкор бир тукувчи устани олиб келиб, тушакнинг ёруғини аввалгисидек килиб туқиттирганини айтибди. Султон устани чақириб олибди. Уста қозининг бир киссани ёриб, олтин урнига мис чақа жойлаб, уни аввалгисидек қилиб туқиттирганини сузлаб берибди. Султон пул зарб қилувчи усталарни ҳам чақиртириб олибди. Улар қозига мис чақа зарб қилиб берганларини эътироф қилибдилар. Қози суроқ қилинибди. У қилган гуноҳидан тонибди. Шунда Султон усталарни юзлаштириб, қозининг хиёнатини буйнига қуйибди. Қози дорга осилибди.

Асосий воқеа шу билан тугайди. Бироқ муаллиф золим ва мунофиқ қозиларни қаттиқроқ фош қилиш учун асосий воқеага иккита кичик ҳикоя илова қилади. Султон Маҳмуд толибул илмни қози тайинламоқчи булади. Толибул илм бу таклифни рад этиб, қози булишни истамаслигининг сабабини икки ҳикоя билан баён этади.

Озарбайжонда,— дейди толибул илм,— қози бемор ётар эди. Устозим билан аҳвол сурагани кирдик. Қози устозимдан рози-ризолик суради. Устоз: сиз улмайсиз, чунки имон келтиряпсиз,— деди. Дарҳақиқат, қози тузалиб турди. Лекин бир куни оти ҳуркиб йикилиб кетиб, қози имон келтиролмай улди.

Куфа шаҳрида бир киши Али олдига келиб, еридан уч йилдан бери ҳосил ололмаётганини арз қилиб, маслаҳат сурабди. Али бир парча қоғозга нимадир ёзиб, уни ерингнинг ўртасига кумиб қуйгин, дебди. У киши шундай қилибди, еридан яхши ҳосил унибди. У «бу хат не эркон деб ул ерни очиб ул хатни олиб уқиди, эрса, ёзилмишким, ай ер, бу йил ҳам ҳосил бермасанг, бир золим қози ўлган булса, улукини келтуруб санинг урнингга кумарман, деган хат эркан. Эмди мундоқ маълум булдиким, қозиларни ер ҳам қабул қилмас эркан...»

Толибул илм кейинги ҳикояни тугатар экан, «бир золим қозининг ҳукмхонасининг эшикидин утса, кули озод булмағай. Таки айтибдурларким, ит ҳар тунда айтур эрмиш: олло таолога шукурким, мани қози қилмай, ит қилибгурур»,— дейди.

«Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикояси бошдан-охир золим, мунофиқ ва хиёнатчи қозиларни фош этишга каратилган. Асосий воқеа ҳам, илова қилинган ҳикоячалар ҳам шунга хизмат қилади. Қози толибул илмнинг омонатига хиёнат қилади. У хиёнатидан тонади, онт ичишдан қайтмайди. Онт ичиш ҳам, шариат ҳам унинг қўлида, бирини иккинчи бири билан тўгрилаб юбораверади. Шу жиҳатдан у онтини бузиб, илонларга

кирғин солган мунофик лайлакка ухшайди. Лайлак минорада гунох қилиб, масжидга қуниб гуноҳини «пок» этгани каби, қози ҳам гуноҳини шариат ҳийласи билан ювиб юбораверади. Ёзувчининг айтишича, бундай қозилар имонсиз, диёнатсиз кишилардир, шунга кўра улар тил тортмай, калима қайтаролмай ўлиб кетишлари керак, уларга «гўр» азоби ҳам қотиғдир». Қора ер ҳам золим қозидан ҳазар қилади, ит итлигига хурсанд бўлиб, қози бўлмаганига шукур қилади.

Толибул илм бошлаб қозиларга ишонч ва эътиқод билан қарайди. Бироқ ҳаёт, билим ва тажриба унинг қозиларга бўлган муносабатини ўзгартиради. Толибул илм фақат қозини фош қилувчи киши сифатида эмас, балки бир донишманд сифатида ҳам гавдаланади. Унинг донишмандона сўзлари ёзувчининг ўз сўзларидир.

Бу ҳикояда ҳам Султон Маҳмуд адолатли подшо сифатида тасвирланади.

Ҳикоянинг мавзуси ўз даври учун жуда муҳим эди. Узларини дин-шариат пешволари ва адолат ҳомийлари деб юритган қозилар, аслида порахўр, мунофиқ, хиёнатчи, ҳийлакор ва товламачи кишилар эди. Уларнинг бетидан ниқобларини олиб ташлаб, кирдикорларини фош этиш зарур эди. Ҳикоя мана шу мақсадга қаратилади. Унда ёзувчи моҳирлик билан қозиларнинг бадиий умумлаштирилган салбий образини яратади.

Муаллиф «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» сатирик ҳикоясида ҳам халқ оғзаки ижоди бойликларидан фойдаланади. Унинг ўзи: «Таки золим қозининг сўзи кўпдир, аммо эмди мухтасар қилдук»,— дер экан, халқ оғзаки ижодига таянгани ва ундан материал танлаб олганини таъкидлайди. Низомулмулкнинг «Сиёсатнома»сида ҳам золим қозиларни фош қилувчи бир неча ҳикоя бор.

Улардан бири «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикоясидаги асосий воқеага айнан ўхшашдир. Хожа шу ҳикоядан фойдаланганмийўкми, бундан қатъи назар, «Сиёсатнома»даги ҳикоянинг ҳам, Хожа ҳикоясининг ҳам манбаи бирдир. Бу манба — халқ оғзаки ижодидир. Хожанинг маҳорати шундаки, у қози ҳикоясининг композициясига усталик билан яна бир неча кичик ҳикояни киритиб, унга сингдириб юборади. Бу билан ҳикоянинг ғоявий-бадиий қимматини янада оширади.

Восифийнинг «Бадоеул-вақое» асарида ҳам мазмунан «Султон Маҳмуд, толибул илм ва қози» ҳикоясига яқин бўлган бир неча ҳикоя келтирилади, «Бадоеул-вақое»даги ҳикояларнинг бош қаҳрамони Улуғбекдир. Бу ҳикояларда Улуғбек одил, донишманд ва тадбирли подшо сифатида гавдаланади. У кишиларнинг арз-додига етиб, хиёнатчиларни ва муттаҳамларни жазолайди. Шундай ҳикоялардан бирида Улуғбекка арз қилиб келган бир киши бировга муҳрланган ҳамёнга солиб минг тилла омонат қолдирганини, қайтиб олса, муҳр бузилмагани, лекин ҳамёнда тўққиз юз тилла қолганини айтади. Улуғбек уч кун муҳлат олади. Эртаси куни болишининг бир ерини йиртиб қўяди. Қайтиб келса, болиши бус-бутун. Канизак болиш ҳодисасини эрига айтган, эри уни бир тўқувчи устага олиб бориб, азалгидек қилиб чатитган экан. Шу билан юз тилланинг

ҳам қандай қилиб йуколиб кетгани маълум булибди. Улуғбек ҳукм қилиб, у кишининг юз тилласини ундириб берибди.

Улуғбек номи билан боғланган бу ҳикоялар, бир томондан, утмишда хиёнат, мунофиқлик, қаллоблик ва ҳийла кенг тарқалганини курсатса, иккинчи томондан Улуғбекнинг адолатли, донишманд подшо сифатида анъанавий бир образ булиб қолганини кўрсатади.

Шайх ва мурид

«Мифтоҳул-адл» ва «Гулзор»да ижтимоий-сиёсий мавзудаги ҳикоялар билан бирга купгина ахлоқий-таълимий ҳикоялар ҳам бор. Шундай хикоялардан бири «Шайх ва мурид»дир.

Бир мурид шайхнинг олдига келиб, узининг куп гуноҳ қилганини айтади ва шайхдан тавба ва инобат беришни сурайди. Шайх, сенинг кунглинг бир ҳовуздир, унга беш ариғдан сув киради, сен лоиқа сув билан ҳовузни ифлос қилибсан, шу ариғлар суви йулини боғласанг, ҳовуз тоза булади, «бир ариғ — кузингнинг йулидирким, мусулмонларнинг аҳли — аёлига хиёнат бирлан боқмағайсан, Яна бир ариғ — оғзингнинг йулидирким, андин ёмон, ҳаром нималарни смағайсан. Яна бир ариғ — илик — қулларишдурким, кишини ноҳақ уруб, молларини олмағайсан. Яна бир ариғ — оёқларингнинг йулидурким, анинг бирлан номашруъ йулларға бормағайсан, мисли бузахона ва шаробхона ва мафсақа. Яна бир ариғ — қулоқларинг йулидурким, ғийбат сузларини эшитмагайсан, дейди. Мурид буларни қабул қилади, кунгил ҳовузи пок булади.

Ҳикоядаги шайх тасаввуф таълимотини тарғиб қилувчи суфий-пирлардан бўлмай, балки донишманд ва адолатпарвар бир мураббийдир. Шайх муршид йул курсатувчидир. Бу ҳикоядаги шайх балки ҳалоллик, поклик ва одоб йулини кўрсатувчи муршиддир. Муршид, киши сузда тавба қилиш билан гуноҳдан пок бўлмайди, балки узининг хатти-ҳаракати ва хулқ-атворини яхшилаганидан кейингина пок булади, деган ғояни илгари суради. Муршиднинг сузлари ҳикоя муаллифининг сузларидир.

Чумчуқ хикояси

Бир киши бир чумчуқни қафасда сақлар экан. Чумчуқ тилга кириб, мени озод қилсанг, сенга фойдали уч насиҳат айтаман, дебди. У киши кунибди. Чумчуқ насиҳатларини айтибди: «Аввал улким, ҳар нимарса қулингдин чиқса, анинг учун қайғу емағил. Ва яна маҳол сузни асло қабул қилмағил. Эмди мани йиборғил, яна бирин айтурман». У киши чумчуқни бушатиб юборибди. Чумчуқ бир дарахтнинг шохига куниб, менинг қорнимда йигирма миқдол лаъл бор эди, сен нодонлик билан мени қулингдан чиқардинг дебди. У киши пушаймон булиб, изтироб чекибди. Чумчуқ «Ҳоло санга насиҳат қилмадуммиким, нимарса қулингдин чиқса, онинг учун қайғурмағил!.. Яна бу ким, ман узим йигирма миқдол эрмасманким, йигирма миқдол лаъл манинг қорнимга на турлук сиғар?» дебди. Чумчуқ у кишининг қафасдан бушатиб юборғани эвазига «бу яғочнинг тубида бир кузача танга бортурур»,— дебди.

У киши дарахтнинг тубини ковласа, бир кузача танга чиқибди, киши шод-хуррам булибди.

Ҳикоя «қиссадан ҳисса» чиқарувчи:

Икки иш қўймас бани одамда даҳр ичра мажол,
Бир таассуф ўткон ишка, бир доғи амримаҳол.
Одам эрсанг кўп таассуф ема утган иш учун,
Демагил сузни маҳолу чекмагил андин малол

мисралари билан тугайди.

Халқнинг «Ўтган ишга ўксинма», «Дема маҳол, чекма малол» мақоллари бу хикоянинг, ундаги «қиссадан ҳисса»нинг мазмунига сингдирилган. Учинчи насиҳат эса бевосита ҳикоядаги воқеанинг ўзида ифодаланган. Чумчуқни қафасга солган киши уни бўшатиб юборади, чумчуққа яхшилик қилади. Чумчуқ бунинг эвазига уни пулдор қилади. Бундан «яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» деган насиҳат келиб чиқади. Ҳикояда бу уч насиҳат билан бирга эркинлик ғояси ҳам илгари сурилади. Чумчуқ қафасдан озод қилинади. Бу чумчуққа ҳам, уни озод қилган кишига ҳам яхши. Агар чумчуқ қафасда қолиб кетса, у киши насиҳатлардан ҳам, бир кўзача тангадан ҳам маҳрум бўлар эди. Шунга кўра ҳам чумчук: «Эй киши, мани бу кафасға солиб сақлабсан, соқлоғондин санға ҳеч бир фойда йўқдир. Агар мани озод қилсанг, санға уч насиҳат берайким, ондин санға кўп фойдалар бўлғай»,— дейди. Чумчук икки насиҳатни айтади, учинчисини бўшатилгандан кейин айтмоқчи бўлади. Чунки, бир томондан, чумчуқнинг озод бўлиб олиши керак (қафас эгаси учинчи насиҳатдан кейин уни бўшатмаслиги мумкин), иккинчи томондан, у кишини синаб, аввалги насиҳатлардан қандай хулоса чиқариб олганини аниқлаш лозим. Шундан кейингина чумчуқ учинчи пандини айтади. Бу насиҳатнинг аслини «яхшилик қилсанг, яхшилик кўрасан» сўзи ташкил этади. Бироқ муаллиф чумчуқнинг олижаноблиги ва насиҳатнинг моҳиятини тўлароқ очиш учун уни бир кўзача танга воқеаси билан ифодалайди. Насиҳатнинг ўзи эса аслида ҳар кандай кўзачаю тангалардан юксакдир.

Сулаймон ва обиҳаёт Бир киши Сулаймонга обиҳаёт (ҳаёт суви) келтирибди. Сулаймон кишиларни, ҳайвонларни ва қушларни йиғиб сувни ичиш-ичмаслик ҳақида кенгашибди. Кенгашга фақат бутимор деган қуш келмаган экан. Бутиморни чорлаш учун Сулаймон от юборибди. Бутимор келмабди. Сулаймон итни юборибди. Бутимор келибди. Сулаймоннинг таажжубига бутимор: «От вафо даштида ўт ўтлоғон эрмасдур ва ит вафо даргоҳидин кеткон эрмас», — дебди. Обиҳаёт масаласида эса у, агар бу сув барча ёр-дўстларингга, қариндошларингга етса, ичсанг бўлади, бўлмаса бефойда, чунки ҳамма ўлиб кетаверади, ёлғиз ўзинг қоласан, бундай ҳаётнинг маъниси борми дебди. Бу гап Сулаймонга маъқул тушибди, У обиҳаётдан воз кечибди.

Ҳикоя унинг ғоявий мазмунига якун ясовчи қуйидаги қитъа билан тугайди:

Тириклик ёру дилдор ила хуштур,
Тирикликни нетарсан бўлмаса ёр?!
Ўлук сонида кўр, тема тириктур —
Кишиким, йўк анга ёри вафодор.

Киши ёлғуз жаҳонда булмади шод,
Нечаким бўлса оламда намудор...

Шундай қилиб, бу ҳикояда худбинлик ва шахсий манфаатпарастликка қарши ҳамжиҳатлик ва аҳиллик ғояси илгари сурилади. Сулаймон узбошимчалик билан иш кўрмайди, у ҳамма билан кенгашади, яхши маслаҳатни қабул қилади, шахсий манфаатига берилиб кетмайди, ёр-дустларсиз, биродарларсиз ҳаётни ўлимдан ҳам ёмон деб ҳисоблайди. Ҳикояда бутимор тилидан айтилган «ит вафо даргоҳидан кетган эрмас» сузи ҳам бежиз эмас. У ҳикоянинг ечими учун бир манба булиб хизмат қилади. Бутимор халк донишмандининг мажозий образидир.

Искандар ва донишманд муйсафид

Искандар Зулқарнайн қушини билан зулматга кириш олдида, ҳеч ким узи билан қари кишини олиб келмасин, дебди. Бир йигитнинг қари отаси уғлидан ажралиб қолишни истамабди. Йигит ноилож қолиб отасини сандиққа яшириб, бирга олиб жунабди. Зулматга яқинлашганда, Искандар унга киришга кирармиз, бирок қандай қайтиб чиқамиз, бирор муйсафид йуқми маслаҳат берса, деб суриштирибди. Жарчилар жар солиб кидиришга тушибдилар. Йигит: Искандар менинг гуноҳимни кечирсин, мен отамни яшириб олиб келганман дебди. Муйсафид, қулунларни бир ерга боғлаб қуйиб, биялар билан зулматга кирмок керак, биялар оналик меҳри билан фарзандларига интилиб сизларни зулматдан олиб чиқади дебди. Бу маслаҳат маъқул булибди, Искандар одамлари билан зулматга кириб, ундан омон чиқибди.

Бу ҳикояда икки ғоя илгари сурилади: биринчидан, ҳар бир ишда ҳаёт тажрибаси булган кишилардан, донишманд қариялардан маслаҳат олиш, улар билан кенгашиш зарурдир. Искандар азият чекишмасин ва бошқаларга халақит бермасин деб, зулматга кекса кишилар олиб борилмасин деб буйруқ берган эди. Бирок унинг ўзи «бу черикда ҳеч бир қари киши борму эркан, ондин сурасак, шояд ул қари киши тажриба билан бу ишнинг тадбирини билғой эрди» деб қарияларнинг мадади ва маслаҳатига муҳтож булади. Фақат донишманд муйсафидгина бу муаммони ҳал этиб, Искандар ва унинг қушини жонига ора киради. Шунинг учун ҳам ҳикоя тожик тилида машҳур булган «Бе пир чи мерави дар амони, ҳарчанд Искандари замони» («Агар замонанинг Искандари булсанг ҳам, омонлик йулидан устодсиз боролмайсан») маколидек:

Ҳеч ким устодсиз топмас жаҳонда иззу жоҳ,
Неча ким ҳашмат била Искандари даврон эрур...

мисралари билан тугайди.

Иккинчидан, ота-онанинг фарзандга булган меҳр-муҳаббати беҳад ва жуда қудратлидир, фарзанддан жудолик ота-она учун энг даҳшатли уқубат ва қулфатдир. Шунга кура ҳам муйсафид уғлидан айрилишга кунмайди. Чунки:

Сан каби фарзанддин айрилмоқим имкон эмас,
Жон сану жондин жудолик айламак осон эмас.

Шунинг учун ҳам фарзандларининг меҳр-муҳаббати билан биялар Искандар ва унинг аскарларини зулматдан олиб чиқади. Демак, донишмандлар маслаҳати, ота-онанинг меҳр-муҳаббати кишини зулматдан, гумроҳликдан қутқарувчи улуғ қудратдир.

Шундай ҳикоя Искандарнинг саргузаштидан бир эпизод сифатида Низомий Ганжавийнинг «Искандарнома» достонида ҳам баён этилади. Ўзбек халқ эртаги «Золим подшо»да ҳам сандиққа тушиб олиб, ўғли билан бирга подшонинг сафарига ҳамроҳ бўлган тадбирли мўйсафид образи яратилган. У ўз ўғлини ҳам, бошқа аскарларини ҳам золим подшонинг ўлим даҳшатидан қутқариб қолади. Ахлоқий-таълимий мавзудаги бошқа ҳикоялар ҳам ғоявий-бадиий жиҳатдан жуда мароқлидир.

Хулоса Хожа ўзбек классик адабиётининг XVI асрда етишган йирик намояндаларидан биридир. Унинг адабий мероси, айниқса ҳикоялари ўтмиш адабиётнинг қимматли ёдгорлигидир. Хожа ўз ҳикоялари ҳақида:

Бу дамким, бордур умримда боқий,
Бўлой дедим бу базм аҳлина соқий
Қилиб тартиб бир неча ҳикоят,
Ҳикоят аҳлидин айлай ривоят.
Ва гар яхши, ёмон ҳам бўлса боре,
Ки биздин сўнгра бўлғой ёдгоре,—

деган эди. Ҳикоялар муаллифи қайси ҳикояларини яхши, қайси ҳикояларини ёмон деб ҳисоблаган (ёки умуман камтарлик билан шундай деганми), бундан қатъи назар, биз унинг меросида меҳнаткаш халқ оммасининг зулмга қарши норозилигининг кучайиб бориши, даврининг прогрессив ижтимоий-сиёсий қарашлари ҳамда Низомий ва Навоий каби буюк инсонпарвар ёзувчиларнинг ва айниқса халқ оғзаки ижодининг самарали таъсири билан вужудга келган «яхши» ҳикоялар билан бирга, ўз даврининг акс садоси сифатида вужудга келган «ёмон» ҳикоя ёки гояларни кўрамиз. Хожанинг ғоявий-бадиий жиҳатдан бакувват булган ҳикоялари ўтмиш адабиётнинг яхши ёдгорлиги сифатида ўз тарихий-адабий қимматини сақлаб келмоқда.

ХУЛОСАЛАР

XIV асрнинг урталаридан XVII асргача булган давр узбек халқи маданияти, жумладан бадиий адабиёти тарихий тараққиётининг муҳим ва катта бир давридир. Бу даврда ўзбек халқи узаро урушларнинг дахшатли оқибатларига қарамай, маданий ҳаёт ва бадиий адабиётда жуда катта муваффақиятларга эришди, оламшумул аҳамиятга эга булган олим ва санъаткорларни етиштириб, жаҳон маданияти хазинасига катта ҳисса қушди. Ўзбек халқининг Марказий Осиёнинг бошқа халқлари билан, Кавказ, Россия, Хитой, Эрон, Ҳиндистон, Туркия ва араб мамлакатлари халқлари билан иқтисодий-маданий алоқалари усиб, мустаҳкамланди.

Олтин Ўрда хонлари ҳукмронлигига қарши халқ озодлик ҳаракатининг кескин тус олиши, йирик давлатларнинг вужудга келиши, сунъий суғоришга асосланган деҳқончилик хужалигининг тараққий этиши, ҳунармандчиликнинг, ички ва ташқи савдонинг ўсиши, бошқа халқлар билан иқтисодий ва маданий алоқаларнинг жонланиши маданий ҳаётнинг нисбий равнақ топишига бир замин булди. Мана шу заминда Марказий Осиё халқлари, жумладан ўзбек халқи, маданият тараққиётида жуда катта муваффақиятларга эришиб, илм-фан, меъморчилик, наққошлик, тасвирий санъат, хаттотлик, мусиқа ва бошқа соҳаларда атоқли олимларни, санъаткорларни етиштирди. Бироқ ўзаро урушлар ҳамда уларнинг дахшатли оқибатлари маданият тараққиётига ғов булар, маданият арбобларини гаъқиб остига олар, уларнинг ҳаёти ва фаолиятини таҳлика остида қолдирар ва маданият ютуқларини барбод этар эди.

Бу даврда узбек аҳолисининг халқ сифатида ташкил топиш жараёни тугалланди, унинг хўжалик ва маданияти усди. Буларнинг барчаси узбек адабий тилининг тараққий этиши ҳамда маданиятнинг бошқа соҳаларида катта аҳамиятга эга булди. Ўзбек адабий тилининг такомилида бадиий адабиёт ниҳоятда катта роль ўйнади. Улуғ ўзбек шоири ва мутафаккири Алишер Навоий узбек адабий тилининг асосчиси, ўзбек адабий тили тараққиёти учун курашнинг жанговар яловбардори булди. Узбек тилида оламшумул аҳамиятга эга булган бадиий, тарихий ва илмий асарлар вужудга келди.

Моддий ва маънавий бойликларнинг қудратли ижодкори булган халқ оғзаки адабиётнинг янгидан-янги ва ғоявий-бадиий қимматли асарларини яратди. Турли ёзма манбалар орқали аслича ёки қайта ижодий ишланган ҳолда бизгача етиб келган адабий ёдгорликлар халқ оғзаки ижодининг такомиллашиб борганини, халқ яратган оғзаки адабиёт асарларида зулмга қарши кураш мотивларининг усиб борганини равшан курсатади. Халқ оғзаки ижоди ёзма адабиётнинг тараққиётига самарали таъсир этди, унга бой бир манба булиб хизмат қилди.

Бу давр узбек ёзма адабиёти тараққиётининг жуда махсулдор босқичи булди. Бу босқичда дунёвий адабиёт усди, такомиллашди, адабий ҳаёт тараққиётининг етакчи йуналишига айланди. Дунёвий адабиёт тараққиётида Хоразмий, Сайфи Саройи, Отоий, Саккокий ва Лутфий каби атоқли сўз санъаткорлари катта роль ўйнади.

Алишер Навоийнинг ижодий фаолияти билан ўзбек дунёвий адабиёти янги тараққиёт босқичига кўтарилди. У гуманизм, халқпарварлик ва маърифатпарварликнинг жарчисига айланди, муҳитнинг айрим иллатларини дадиллик билан фош этиб ташлади, халқ оммасининг орзу-идеалларини бадиий мужассамлаштирди. Дунёвий адабиёт адабий хил, тур ва жанрларнинг тараққиётида ҳам ғоят катта роль ўйнади. У жаҳон адабиёти хазинасига «Хазойинул-маоний» ва «Хамса» каби ўлмас обидаларни қўшди.

Марказий Осиё халқларининг ўзаро ва Кавказ, Эрон, Ҳиндистон ҳамда бошқа ўлкалар билан иқтисодий-маданий алоқалари ўсиб мустаҳкамланиши турли халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг жонланиши ва тараққий этишига ижобий таъсир қилди. Турли халқлар бир-бирларининг адабиётлари билан яқиндан танишиб, ундан таълим ва эстетик завқ олдилар. Таржима адабиёти эса халқлар ўртасидаги адабий алоқаларнинг янада камол топишига хизмат қилди. Турли халқларнинг ёзувчилари бир-бирларининг ижодий тажрибаларидан ўргандилар, анъаналарини давом эттирдилар ва ривожлантирдилар. Фирдавсий, Низомий, Хисрав Деҳлавий, Саъдий ва Ҳофиз каби улуғ сўз санъаткорлари адабий анъаналарининг турли халқлар ёзувчилари томонидан давом эттирилиши ва ривожлантирилиши ҳамда шу даврда етишган Лутфий, Жомий, Низомий ва Фузулий каби ёзувчилар ижодидаги ўзаро алоқа ва ўзаро таъсир бунинг ёрқин мисолидир.

Бу даврда бадиий адабиётнинг тараққиёти билан узвий боғланган ҳолда адабиётшунослик фани ҳам хийла такомиллашди, адабиётшунослик асарлари эстетик тафаккурнинг ва сўз санъатининг камол топишида катта аҳамиятга эга бўлди.

Ўтмиш ўзбек адабиёти бойликларини, жумладан XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган адабиёт ёдгорликларини илмий асосда ўрганиш ва ёритиш фақат тарихий-маърифий аҳамиятга эга бўлиб колмасдан, балки эстетик-тарбиявий жиҳатдан ҳам катта аҳамиятга эгадир. Ўтмиш ўзбек адабиётининг энг яхши асарлари ватанпарварлик, меҳнатга муҳаббат, дўстлик ва биродарлик каби олижаноб фазилатларни ўстиришга, текинхўрлик, қаллоблик, худбинлик ва жоҳиллик каби иллатларни тагтомири билан тугатиб ташлашга, ёзувчиларимизнинг санъаткорлик маҳоратини оширишга ёрдам беради.

Мундарижа

Нашрга тайёрловчилардан....3
Кириш....4
Энг кадимги адабий ёдгорликлар....8
Қадимги маданият....8
Оғзаки адабий ёдгорликлар....18
Миф ва афсоналар....19
Қаҳрамонлик эпоси....25
Қушиқ ва лирик шеърлар....31
Ёзма ёдгорликлар....42
“Авесто”....43
Ўрхун-Енисей ёдгорликлари....46
X-XII асрлар адабиёти....52
Маданий ҳаёт....52
Илм-фан....59
Бадиий адабиёт....65
Юсуф Хос Ҳожиб....76
Аҳмад Югнакий....101
Аҳмад Яссавий....112
XIII асрдаги ва XIVаср бошларидаги адабиёт....119
XIV аср ўрталаридан XVII асргача бўлган адабиёт....129
Маданий ҳаёт....129
Бадиий адабиёт....146
Хоразмий....165
Қутб....176
“Хисрав ва Ширин”....176
Сайфи Сароий....189
Дурбек....203
“Юсуф ва Зулайхо”....203
Ҳайдар Хоразмий....218
Отоий....226
Саккокий....238
Лутфий....247
Шеърлар девони....250

Алишер Навоий....261
Навоийнинг фаолияти ва меросини урганиш тарихи....261
Ҳаёти ва фаолияти....273
Навоий лирикаси....289
“Хазойин ул-маоний”....290
Навоийнинг лирик махорати....304
“Девони Фоний”....316
Навоийнниг эпик асарлари....323
“Хамса”....323
“Ҳайрат ул-аброр”....327
“Фарҳод ва Ширин”....342
“Лайли ва Мажнун”....361
“Сабъан сайёр”....376
“Садди Искандарий”....389
“Лисон ут-гайр”....406
“Маҳбуб ул-кулуб”....410
Навоий – адабиётшунос....423
“Мажолис ун-нафоис”....425
“Мезон ул-авзон”....433
Навоий – эски ўзбек адабий тилининг асосчиси....443
“Муҳокамат ул-луғатайн”....448
Хотима....453
Заҳириддин Муҳаммад Бобур....454
Ҳаёти ва фаолияти....455
Бобур лирикаси....464
Бобурнома....476
Муҳаммад Солиҳ....490
“Шайбонийнома”....494
Халқ достони – “Шайбонийхон” ҳақида....511
Мажлисий....513
“Қиссаи Сайфулмулук”....514
Хожа....523
Хулосалар....537

Натан МАЛЛАЕВ

ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ

(Энг кадимги даврдан XVII асргача)

Тузувчилар:

Ҳамиджон ҲОМИДИЙ
Озода ТОЖИБОЕВА

Муҳаррир: Наримон Хотамов
Мусаввир: Дилмурод Усмонов
Саҳифаловчи: Элбек Юсупов
Мусаҳҳиҳа: Дилором Дилҳоқ

Босишга рухсат этилди. Бичими 70x100 1/16.
Офсет босма усулида чоп этилди.
45,0 нашр табоқ. Адади 500 та. Буюртма № 103.
“Kafolat print company” корхонаси нашриётида тайёрланди ва чоп этилди.
Тошкент шаҳри, Истирохат кўчаси, 12 уй.
Баҳоси келишилган нархда.